ਸਾਹਿਤ, ਕਲਾ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਤ੍ਰੈਮਾਸਿਕ

SHABAD is an International Quarterly of Literature, Art and Culture

ਸ਼ਬਦ

ਸਾਲ : 19 **ਪੁ : ਲੜੀ : 75-76** **ਜੁਲਾਈ-ਦਸੰਬਰ, 2016**

ਮੁੱਖ ਸੰਪਾਦਕ

ਹਰਜੀਤ ਅਟਵਾਲ

Email: harjeetatwal@yahoo.co.uk
harjeetatwal@gmail.com
Mobile : 00447782-265726

ਪ੍ਰੇਮ ਮਾਨ

Ph. 001-860-983-5002
Email:premmann@yahoo.com

ਹਰਮਹਿੰਦਰ ਚਹਿਲ

Email : chahals57@yahoo.com
Ph. 001-703-362-3239

ਸੰਪਾਦਕ

ਜਿੰਦਰ

984, Rajput Nagar, Model House,
Near Surinder Welding Works, Jalandhar-144003
Mobile : 98148 03254
Email : jinder340@gmail.com
Website : www.shabadsaar.com

Managing Editor

Shiv, Vinod Kumar

ਰਚਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਚੰਦਾ ਭੇਜਣ ਲਈ ਪਤਾ
984, Rajput Nagar, Model House,
Near Surinder Welding Works, Jalandhar-144003

ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨੋਟ : ਚੈੱਕ, ਬੈਂਕ ਡਰਾਫਟ 'ਤੇ ਕੇਵਲ ਸ਼ਿਵ (Shiv) ਲਿਖਿਆ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
ਚੰਦਾ *:* 200 ਰੁ: ਸਾਲਾਨਾ, 20 ਪੌਂਡ ਸਾਲਾਨਾ, 40 ਡਾਲਰ ਸਾਲਾਨਾ,
ਲਾਈਫ ਮੈਂਬਰਸ਼ਿਪ *:* ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ

ਨੋਟ : 'ਅਦਾਰਾ ਸ਼ਬਦ' ਦਾ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ।
ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਾਨੂੰਨੀ ਝਗੜੇ ਲਈ ਲੇਖਕ ਆਪ ਜੁੰਮੇਵਾਰ ਹੋਵੇਗਾ।

ਮੇਰਾ ਪੰਨਾ

ਜਦ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਣਿਆਂ ਤਾਂ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਇਲਾਕਾ ਵੰਡ ਲਿਆ, ਲੋਕ ਵੰਡ ਲਏ, ਮਿਲਟਰੀ ਵੰਡ ਲਈ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਕੈਦੀ ਤੇ ਬਿਮਾਰ ਵੀ ਵੰਡ ਲਏ। ਸਰਕਾਰੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਤਾਂ ਬੋਲੀ ਵੀ ਵੰਡ ਲਈ ਗਈ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੇ ਉਰਦੂ ਅਪਣਾ ਲਈ ਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚੋਂ ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚੋਂ ਉਰਦੂ ਨੂੰ ਰਾਤੋ-ਰਾਤ ਕਿਸੇ ਕੱਪੜੇ ਵਾਂਗ ਲਾਹ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਦਮ ਉਰਦੂ ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਵੰਡ ਧਰਮ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ ਸੋ ਬਹੁਤਾ ਕੁਝ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਪਰ ਜੋ ਵੰਡ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਉਹ ਸੀ ਸਾਹਿਤ। ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਕੋਈ ਧਰਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਵਾਹ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਾਸ਼ਟਰ ਭਾਸ਼ਾ ਉਰਦੂ ਨੂੰ ਬਣਾ ਲਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਰਦੂ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਸਾਹਿਤ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਸਾਹਿਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ ਪਰ ਇਹ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਰਦੂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਲੇਖਕ ਤਾਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨਹੀਂ ਸਨ ਜਾ ਰਹੇ। ਜਿਹੜੇ ਜਾ ਵੀ ਰਹੇ ਸਨ ਉਹ ਵੀ ਦੁਬਿਧਾ ਵਿਚ ਸਨ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਜਾਣ ਵੀ ਕਿ ਨਾ। ਫਿਰ ਬੇਦੀ ਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਚੰਦਰ ਵਰਗੇ ਗੈਰ-ਮੁਸਲਿਮ ਵੀ ਉਰਦੂ ਵਿੱਚ ਲਿਖ ਰਹੇ ਸਨ। ਜੇ ਮੰਟੋ ਵਰਗੇ ਕੁਝ ਲੇਖਕ ਉਰਦੂ ਵਿੱਚ ਲਿਖਦੇ ਲਿਖਦੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਜਾ ਵਸੇ ਸਨ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਨੇ ਰਾਤੋ ਰਾਤ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਸਾਹਿਤ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਜਾਣਾ। ਇਹ ਵੀ ਹੋਇਆ ਕਿ ਸਾਹਿਰ ਲੁਧਿਆਣਵੀ ਵਰਗੇ ਕੁਝ ਲੇਖਕ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਗਏ ਪਰ ਕੁਝ ਸਾਲ ਰਹਿ ਕੇ ਵਾਪਸ ਆ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਵੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਸਾਹਿਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਣਾ। ਕਿਸ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਸਾਹਿਤ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਇਕ ਦੁਬਿਧਾ ਬਣ ਗਈ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਣਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਜ਼ੋਰ ਸ਼ੋਰ ਨਾਲ ਸਾਹਿਤ ਰਚਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸੋ ਸਥਿਤੀ ਏਨੀ ਸੌਖੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਵੰਡ ਏਨੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਜਾ ਵਸਿਆ ਮੰਟੋ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਚਮਕਦਾ ਸਿਤਾਰਾ ਸੀ ਪਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਸਰਕਾਰ ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਲੇਖਕ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਪਣਾ ਸਕਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਣਨ ਵਿੱਚੋਂ ਉੱਠਦੇ ਦੁਖਾਂਤ ਲਈ ਹਾਅ ਦਾ ਨਾਹਰਾ ਮਾਰਦੀਆਂ ਸਨ ਜੋ ਕਿ ਇਕ ਕਿਸਮ ਨਾਲ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਬਣਨ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਭੁਗਤ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। 'ਖੋਲ ਦੋ' ਤੇ 'ਟੋਭਾ ਟੇਕ ਸਿੰਘ' ਵਰਗੀਆਂ ਕਈ ਮਾਸਟਰਪੀਸ ਕਹਾਣੀਆਂ ਤਾਂ ਚਿਤਰਦੀਆਂ ਹੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਣਨ ਦੇ ਦੁਖਾਂਤ ਨੂੰ ਹੀ ਹਨ। ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੇਖਕ ਇਸ ਦੁਖਾਂਤ ਨੂੰ ਚਿਤਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਸੀ ਕਿ ਲੇਖਕ ਤਾਂ ਨਿਰਪੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵੱਡੇ ਲੇਖਕ ਤਾਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਵਸਦੇ ਹੀ ਸਨ ਸੋ ਇਸ ਵੇਲੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਨਵੀਂ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਲਈ ਅਹਿਮਦ ਨਸੀਮ ਕਾਸਮੀ, ਫੈਜ਼ ਅਹਿਮਦ ਫੈਜ਼, ਮੁਨੀਰ ਨਿਆਜ਼ੀ, ਅਹਿਮਦ ਫਰਾਜ਼, ਅਸ਼ਫ਼ਾਕ ਅਹਿਮਦ, ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਹੁਸੈਨ ਵਰਗੇ ਲੇਖਕਾਂ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਸੋ ਡੇੜ ਕੁ ਦਹਾਕੇ ਵਿਚ ਹੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਚਿਹਰਾ-ਮੁਹਰਾ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਜੋ ਕਿ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਾਹਿਤ ਨਾਲੋਂ ਕਿਸੇ ਗੱਲੋਂ ਵੀ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਣਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੁਝ ਦੇਰ ਲਈ ਤਾਂ ਦੋਹਾਂ ਮੁਲਕਾਂ ਦੇ ਲੇਖਕ ਸੁੰਨ ਹੀ ਹੋਏ ਰਹੇ। ਫਿਰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਹੋਸ਼ ਫੜਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਉਰਦੂ ਕੌਮੀ

ਜ਼ਬਾਨ ਬਣਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਿੱਛੇ ਧੱਕ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਆਸ਼ਕ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਗਏ। ਭਾਵੇਂ ਬਹੁਤ ਮਿਕਦਾਰ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਸਾਹਿਤਕ ਹਿਲਜੁੱਲ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਉਚ-ਪੱਧਰ ਦਾ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਬਹੁਤੇ ਲੇਖਕ ਤਾਂ ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆ ਗਏ ਸਨ। ਉਥਲ-ਪੁੱਥਲ ਦੇ ਠੰਢੇ ਹੁੰਦੇ ਹੀ ਰੋਜ਼ਾਨਾ 'ਆਗਾਜ਼' ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਸਪਲੀਮੈਂਟ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇਕ ਅੱਧੀ ਕਹਾਣੀ ਵੀ ਛਪਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਡਾ. ਫਕੀਰ ਮੁਹੰਮਦ ਨੇ 'ਪੰਜਾਬੀ' ਨਾਂ ਦਾ ਮਹੀਨਾਵਾਰ ਪਰਚਾ ਕੱਢ ਲਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਹੀ ਲਿਖਦੇ ਰਹੇ। ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਦਸਾਂ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਣੀ ਵਿਚ ਕਈ ਹੋਰ ਨਾਂ ਵੀ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੁੜ ਗਏ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੁਰਤਫ਼ਾ ਜਿਲਾਨੀ, ਨਜ਼ਮ ਅਲਾਦੀਨ ਤੌਂਕਾਲੀ, ਤਾਸਰ ਅੰਮਰਸਰੀ, ਆਗਾ ਅਸ਼ਰਫ ਤੇ ਅਨਵਰ ਸੱਯਾਦ, ਸੱਯਾਦ ਹੈਦਰ, ਸਾਦਿਕ ਕੁਰੈਸ਼ੀ, ਵੱਕਾਰ ਅੰਬਾਲਵੀ, ਨਜ਼ਰ ਫਾਤਮਾ, ਰਫ਼ੀਕ ਲੋਧੀ ਸ਼ਫ਼ੀਹ ਇਕਬਾਲ, ਨੂਰ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਵਰਗੇ ਨਾਂ ਜ਼ਿਕਰ ਯੋਗ ਹਨ। ਸੰਨ ਸੱਠ ਤੋਂ ਸੱਤਰ ਵਿਚਕਾਰ ਕਹਾਣੀ ਲੇਖਣੀ ਵਿੱਚ ਕਈ ਕਿਸਮ ਦੇ ਤਜਰਬੇ ਵੀ ਹੋਏ। ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਅਫ਼ਜ਼ਲ ਅਹਿਸਨ ਰੰਧਾਵਾ ਦਾ ਨਾਂ ਉਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ। 'ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬ' ਨਾਂ ਦੇ ਪਰਚੇ ਨੇ ਕਹਾਣੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ ਵੀ ਛਾਪਿਆ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਨਵਾਜ਼, ਸ਼ਰੀਫ਼ ਕੁੰਜਾਹੀ, ਅਕਮਲ ਅਲੀਮੀ, ਰਸੀਦਾ ਸਲੀਮ, ਸਿੰਮੀ, ਜ਼ਮੀਰ ਮਲਿਕ, ਨਜੀਬ ਅਸਲਮ, ਸ਼ਫੁਗਤਾ ਪ੍ਰਵੀਨ, ਸਲੀਮ ਰਫ਼ੀਕੀ, ਆਸਿਫ ਰਾਨਾ ਤੇ ਆਸਿਫ਼ ਖ਼ਾਨ ਵਰਗੇ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ 'ਅਜੋਕੀ ਕਹਾਣੀ' ਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ। ਇਸੇ ਵਕਤ 'ਦਿਲ ਦੀਆਂ ਬਾਰੀਆਂ' ਨਾਮੀ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵੀ ਛਪਿਆ ਤੇ ਆਗਾ ਅਸ਼ਰਫ ਦਾ 'ਵਾਂਵਰੋਲੇ' ਵੀ। ਫਿਰ ਅਖ਼ਤਰ ਸਲੀਮੀ ਵੱਲੋਂ 'ਲੰਮੀਆਂ ਉਡਾਰੀਆਂ', ਰਿਆਫ਼ਤ ਵੱਲੋਂ 'ਇਕ ਓਪਰੀ ਕੁੜੀ', ਨਸੀਮ ਅਸ਼ਰਫ਼ ਅਲੀ ਵੱਲੋਂ 'ਸੁੱਕੇ ਪੱਤਰ', ਹਨੀਫ ਚੌਧਰੀ ਵੱਲੋਂ 'ਕੱਚ ਦੀ ਗੁੱਡੀ' ਤੇ ਅਹਿਸਾਨ ਬਾਘਾ ਵੱਲੋਂ 'ਥੱਲ ਕਰਨ ਦਰਿਆ' ਛਾਪੇ ਗਏ। ਭਾਵੇਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬ ਜਿੰਨੀ ਕਹਾਣੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਿਖੀ ਜਾ ਰਹੀ ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਦੇ ਸਪੂਤ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਆਪਣਾ ਹਿੱਸਾ ਪਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਜਾ ਰਹੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਕਾਰ ਤਾਲ-ਮੇਲ ਵਿਚ ਸਦਾ ਕਸਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਪੈਂਹਟ ਦੀ ਜੰਗ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤਾਂ ਹਾਲਾਤ ਹੋਰ ਵੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਇਕੱਤਰ ਵਾਲੀ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤਾਂ ਹਾਲਾਤ ਮਾਯੂਸੀ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਵਾਲੀ ਹਾਰ ਨੇ ਲੇਖਕਾਂ ਵਿੱਚ ਹਲਕੀ ਜਿਹੀ ਤੜਫਣ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਤੜਫਣ ਦਾ ਅਸਰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਸਤਰਵਿਆਂ ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਨੂੰ ਮੁਲਕ ਵਿੱਚ ਜਾਇਜ਼ ਜਗ੍ਹਾ ਦਵਾਉਣ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਹੋਣ ਲੱਗੀਆਂ ਸਨ। ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਟੀ ਵਿੱਚ ਐਮ. ਏ. ਤੇ ਬੀ. ਏ. ਦੀ ਕਲਾਸਾਂ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਜਾਣ ਲੱਗਿਆ ਸੀ। ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਰੀਡਰਸ਼ਿੱਪ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ

ਬਾਕੀ ਪੰਨਾ ਨੰ. 127 'ਤੇ

ਉਰਦੂ ਕਹਾਣੀਆਂ : ਅਨੁਵਾਦ : ਮਹਿੰਦਰ ਬੇਦੀ, ਜੈਤੋ

ਅੰਤਰ ਹੋਤ ਉਦਾਸੀ / ਬਾਨੋ ਕੁਦਸੀਆ

ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਸੀ—

ਇਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਦੋ ਵਾਰੀ ਹੋਰ ਇਵੇਂ ਹੋਇਆ—ਬਿਲਕੁਲ ਇਵੇਂ ਈ।

ਜਦੋਂ ਮੇਰਾ ਖੱਬਾ ਪੈਰ ਬਾਂਸ ਦੀ ਪੌੜੀ ਦੇ ਆਖ਼ਰੀ ਡੰਡੇ 'ਤੇ ਸੀ ਤੇ ਮੇਰਾ ਸੱਜਾ ਪੈਰ ਵਿਹੜੇ ਦੀ ਕੱਚੀ ਮਿੱਟੀ ਤੋਂ ਛੇ ਇੰਚ ਉੱਚਾ ਸੀ ਤਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਮਾਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਵਾਲ ਇੰਜ ਫੜੇ ਜਿਵੇਂ ਨਵੇਂ-ਨਵੇਂ ਚੂਚੇ 'ਤੇ ਇੱਲ੍ਹ ਝਪਟਦੀ ਏ। ਮੇਰਾ ਸੰਤੁਲਨ ਕੁਝ ਇੰਜ ਵਿਗੜਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਕੱਪੜਿਆਂ ਵਾਲੀ ਗੰਢੜੀ ਵਾਂਗ ਧੈਂ ਦੇਣੇ ਕੱਚੀ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਜਾ ਡਿੱਗੀ। ਮਾਂ ਨੂੰ ਮੈਨੂੰ ਧੱਕਾ ਦੇਣ ਜਾਂ ਧੱਫਾ ਮਾਰਨ ਦੀ ਮੋਹਲਤ ਈ ਨਾ ਮਿਲੀ ਕਿਉਂਕਿ ਜਦੋਂ ਇਨਸਾਨ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਵਿਛੜ ਕੇ ਆ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ 'ਚ ਏਨੀ ਜਾਨ ਈ ਕਿੱਥੇ ਹੁੰਦੀ ਏ, ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਫੂਕ ਵੀ ਚਾਰੇ-ਖਾਨੇ ਚਿੱਤ ਕਰ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਮਾਂ ਨੇ ਤਾਂ ਫੇਰ ਹੁਝਕਾ ਮਾਰ ਕੇ ਮੇਰੇ ਵਾਲ ਝੰਜੋੜੇ ਸਨ।

"ਬੋਲ, ਬੋਲ ਏਸ ਤਿੱਖੜ ਦੁਪਹਿਰ 'ਚ ਤੂੰ ਕਿੱਥੋਂ ਆਈ ਐਂ ?ਆਵਾਰਾ, ਲਾਅਣਤੀਏ ਕਿੱਥੇ ਗਈ ਸੀ ਤੂੰ ਐਸ ਵੇਲੇ ? ਬੋਲ—ਗਰਮੀ ਐਨੀ ਕਿ ਛਾਂ 'ਚ ਵੀ ਧਰਤੀ ਪਾਟ ਜਾਏ ਤੇ ਤੂੰ ਸਿਖ਼ਰ ਕੋਠੇ 'ਤੇ ਕੀ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ ? ਨਾਖ਼ਸਮੀਏਂ ?"

ਮੈਂ ਚੁੱਪ ਰਹੀ।

"ਬੋਲ ਕੌਣ ਐਂ ਉੱਪਰ ? ਉੱਪਰ ਨਾ ਕੋਈ ਕਮਰਾ, ਨਾ ਟੱਟੀ...ਫੇਰ ਉੱਪਰ ਕੀ ਲੈਣ ਗਈ ਸੀ ਤੂੰ ? ਜਿਸ ਯਾਰ ਹਮਾਇਤੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਗਈ ਸੀ ਉਸਦਾ ਮੈਂ ਲਹੂ ਪੀ ਜਾਵਾਂਗੀ। ਦੱਸ ਉਸਦਾ ਨਾਂ ?"

ਮੈਂ ਹੋਰ ਵੀ ਗੂੰਗੀ ਹੋ ਗਈ।

ਮੇਰਾ ਲੱਬਾ ਵੀ ਬੜਾ ਚੁੱਪੂ ਆਦਮੀ ਸੀ। ਪਰ ਉਸਦੀ ਚੁੱਪ, ਉਸਦਾ ਗੂੰਗਾਪਨ, ਉਸਦੇ ਮੌਨ ਵਰਤ ਸਭ ਮਾਂ ਨੂੰ ਸਤਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਮਾਂ ਨੂੰ ਤੜਫਾਉਣ 'ਚ ਬੜਾ ਮਜ਼ਾ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ-ਵੱਡੀਆਂ ਮੁੱਛਾਂ ਹੇਠ ਮੁਸਕੁਰਾਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਪਰ ਮਾਂ ਦੀ ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਦਾ ਜਵਾਬ ਨਾ ਦਿੰਦਾ। ਉਹ ਉਸ ਕਚਹਿਰੀ 'ਚ ਆਪਣੀ ਸਫ਼ਾਈ ਦੇ ਲਈ ਕਦੀ ਵੀ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਮੂੰਹੋਂ ਨਾ ਕੱਢਦਾ। ਇਸ ਚੁੱਪ ਵਿਚ ਲੱਬਾ ਦੀ ਸਾਰੀ ਇੱਜ਼ਤ ਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਭਰ ਦੀ ਜਿੱਤ ਸੰਭਲੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਮਾਂ ਬੋਲ-ਬੋਲ ਕੇ ਹੰਭ ਜਾਂਦੀ—ਤਾਅਨੇ, ਬਦਦੁਆਵਾਂ, ਸਿਲਵਟਾਂ, ਮਿਹਣੇ, ਸਿਸਕੀਆਂ ਸਭ ਵਾਰੀ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਵਾਰੀ ਲੈ ਹਟਦੀਆਂ ਤਾਂ ਮਾਂ ਕੰਧ ਨਾਲ ਖੜ੍ਹੀ ਮੰਜੀ ਵਿਹੜੇ 'ਚ ਡਾਹੁੰਦੀ ਤੇ ਉਸ 'ਤੇ ਮੂਧੇ ਮੂੰਹ ਪੈ ਜਾਂਦੀ। ਉਦੋਂ ਬਾਸੀ ਰੋਟੀ ਵਾਂਗ ਉਸਦੇ ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ ਅਣਗਿਣਤ ਵੱਟ ਤੇ ਝੁਰੜੀਆਂ ਨਜ਼ਰ ਆਉਣ ਲੱਗਦੀਆਂ। ਮੈਨੂੰ ਮਾਂ 'ਤੇ ਬੜਾ ਤਰਸ ਆਉਂਦਾ। ਪਰ ਲੱਬਾ ਵੱਖਰੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਆਦਮੀ ਸੀ। ਔਰਤ, ਮਰਦ ਦੀ ਖੇਡ 'ਚ ਜਦੋਂ ਉਹ ਜਿੱਤ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਫੇਰ ਚਾਰਖਾਨਾਂ ਖੇਸ ਮੋਢੇ 'ਤੇ ਸੁੱਟ ਕੇ ਇੰਜ ਨਿੱਕਲ ਜਾਂਦਾ ਜਿਵੇਂ ਪਹਿਲਵਾਨ ਅਖਾੜੇ 'ਚੋਂ ਕੁਸ਼ਤੀ ਜਿੱਤ ਕੇ ਜਾਂਦੇ ਨੇ। ਮਾਂ ਮੇਰੇ ਤੇ ਲੱਬਾ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਲਗਾਤਾਰ,

ਵਾਰ-ਵਾਰ, ਟਕਰਾਉਣ ਵਾਲੀ ਗੇਂਦ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਕੰਧ ਨਾਲ ਟਕਰਾਉਂਦੀ ਤਾਂ ਟੱਪਾ ਖਾ ਕੇ ਲੱਬਾ ਵੱਲ ਜਾਂਦੀ। ਉੱਥੇ ਪੱਥਰ ਨਾਲ ਸਿਰ ਮਾਰ ਕੇ ਫੇਰ ਬੁੜ੍ਹਕਦੀ ਤੇ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਆ ਜਾਂਦੀ। ਮਾਂ ਦੀ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਇਸੇ ਦੌੜ ਤੇ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨੀ 'ਚ ਲੰਘ ਗਈ ਤੇ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਉਸਨੂੰ ਪਤਾ ਨਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਇਹ ਖੇਡ ਸਿਰਫ਼ ਉਸਨੂੰ ਥਕਾਉਣ ਵਾਲੀ ਏ।

ਵੱਡੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਲੱਬਾ ਘਰ ਆਉਂਦਾ ਤਾਂ ਮਾਂ ਅਜਿਹੀ ਨੀਂਦ ਸੁੱਤੀ ਹੁੰਦੀ ਜਿਹੜੀ ਜੱਚਾ ਨੂੰ ਬੱਚਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਨਸੀਬ ਹੁੰਦੀ ਏ। ਮੈਂ ਕੁੰਡਾ ਖੋਲ੍ਹਦੀ, ਲੱਬਾ ਮੋਹ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਹੱਥ ਫੇਰਦਾ ਤੇ ਚੁੱਪਚਾਪ ਅੰਦਰ ਆ ਜਾਂਦਾ। ਲੱਬਾ ਦੀ ਹਰ ਗੱਲ ਬਿਨਾਂ ਕਹੇ ਮੈਨੂੰ ਸਮਝ ਆਉਂਦੀ ਸੀ ਤੇ ਮਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਗੁੰਨ੍ਹੇ ਆਟੇ ਦੀ ਭਰੀ ਪਰਾਤ 'ਤੇ ਮੱਖੀਆਂ ਈ ਮੱਖੀਆਂ ਭਿਣਭਿਣਾ ਰਹੀਆਂ ਹੋਣ। ਮੇਰੇ ਪੱਲੇ ਕਦੀ ਕੁਝ ਨਾ ਪੈਂਦਾ।

ਲੱਬਾ ਬੜਾ ਚੁੱਪੂ ਆਦਮੀ ਸੀ ਪਰ ਲੱਬਾ ਦੀ ਚੁੱਪ 'ਚ ਵੀ ਇਕ ਚਾਲ ਸੀ।

ਮੈਂ ਲੱਬਾ ਵਾਂਗ ਚੁੱਪੂ ਨਹੀਂ। ਮੇਰੀ ਚੁੱਪ ਹਵੇਲੀ ਦੇ ਮੁੱਖ ਦਰਵਾਜ਼ੇ 'ਚ ਪੈਰਾਂ ਕੋਲ ਡਿੱਗੇ ਉਸ ਜ਼ਿੰਦਰੇ ਵਰਗੀ ਏ ਜਿਸਨੂੰ ਪਿਛਲੀ ਰਾਤ ਚੋਰ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੇ ਕੁੰਡੇ ਨਾਲੋਂ ਲਾਹ ਕੇ ਸੁੱਟ ਗਏ ਹੋਣ। ਅਜਿਹਾ ਜ਼ਿੰਦਰਾ ਬੜਾ ਕੁਛ ਕਹਿੰਦਾ ਏ ਪਰ ਕੋਈ ਤਫ਼ਸੀਲ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਵਾਂਝਾ ਰਹਿੰਦਾ ਏ। ਉਹ ਸਾਰੀ ਵਾਰਦਾਤ ਜਾਣਦਾ ਹੁੰਦਾ ਏ ਪਰ ਆਪਣੀ ਸਫ਼ਾਈ ਵਿਚ ਕੁਛ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦਾ। ਹਿਫ਼ਾਜਤ ਨਾ ਕਰ ਸਕਣ ਦਾ ਦੁੱਖ, ਆਪਣੇ ਹੇਜ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ, ਆਪਣੇ ਮਾਲਕ ਨਾਲ ਡਾਢੀ ਦਗ਼ਾਬਾਜ਼ੀ ਦਾ ਹੈਰਾਨੀ ਭਰਿਆ ਸਪੱਸ਼ਟ ਐਲਾਨ, ਉਸਨੂੰ ਗੁੰਮਸੁੰਮ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਏ। ਮੇਰੀ ਤੇ ਲੱਬਾ ਦੀ ਚੁੱਪ 'ਚ ਬੜਾ ਫ਼ਰਕ ਏ। ਲੱਬਾ ਉਹਨਾਂ ਉੱਚੇ ਪਹਾੜਾਂ ਵਾਂਗ ਚੁੱਪ ਸੀ ਜਿਹਨਾਂ ਦੇ ਪੈਰਾਂ 'ਚ ਲਹਿਰਾਂ ਸ਼ੋਰ ਮਚਾ ਰਹੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਨੇ। ਮੇਰੀ ਚੁੱਪ ਉਸ ਲਾਵੇ ਵਰਗੀ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਜ਼ਮੀਨ ਅੰਦਰ ਉੱਬਲਦਾ, ਰਿੱਝਦਾ, ਸੜਦਾ, ਵਹਿੰਦਾ ਕਿਤੇ ਦਾ ਕਿਤੇ ਟੁਰ ਜਾਂਦਾ ਏ।

"ਬੋਲ, ਚੁੱਪ ਕਿਓਂ ਖੜ੍ਹੀ ਐਂ ਆਪਣੇ ਕੁੱਪਤੇ ਪਿਓ ਵਾਂਗ? ਬੋਲ ਕਿਸ ਯਾਰ ਦੀ ਬੁੱਕਲ ਨਿੱਘੀ ਕਰਕੇ ਆਈ ਐਂ ਨਾਮੁਰਾਦੇ?" ਉਸ ਮੁਸੀਬਤ ਹੱਥੋਂ ਤੰਗ ਲੱਬਾ ਨੇ ਕੁਝ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਬੜੀ ਲੰਮੀ ਚੁੱਪ ਧਾਰ ਲਈ ਸੀ। ਉਹ ਸਫ਼ਾਈ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਝੰਜਟ ਤੋਂ ਸੁਰਖ਼ਰੂ ਹੋ ਕੇ ਲੰਮੀ ਤਾਨ ਕੇ ਸੌਂ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਮਾਂ ਨੂੰ ਕੀ ਦੱਸਦੀ? ਕਿੱਥੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦੀ? ਤੇ ਕਿੱਥੇ ਜਾ ਕੇ ਮੁਕਾਉਂਦੀ?

"ਕੁੱਤੀਏ, ਸਾਡਾ ਕੋਠਾ ਸਾਰੇ ਮਹੱਲੇ ਤੋਂ ਨੀਵਾਂ ਐ। ਕਿਸ-ਕਿਸ ਨੇ ਤੈਨੂੰ ਆਉਂਦੇ-ਜਾਂਦੇ ਨਾ ਦੇਖਿਆ ਹੋਊ, ਬੋਲ? ਕਦੋਂ ਦਾ ਇਹ ਸਿਲਸਿਲਾ ਚੱਲ ਰਿਹੈ? ਕਿਹੜਾ ਮਹੀਨਾ ਲੱਗਿਐ? ਦੱਸ ਜਲਦੀ, ਕੋਈ ਡਾਕਟਰ, ਦਾਈ ਤਾਂ ਕਰ ਮਰਾਂ ਇੱਜ਼ਤ ਗੰਵਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ।"

ਯਕਦਮ ਅੱਥਰੂ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ 'ਚੋਂ ਵਹਿਣ ਲੱਗੇ।

ਹੁਣੇ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਨੇ ਵੀ ਮੇਰੀ ਗੁੱਤ ਫੜ ਕੇ ਇਹੀ ਕਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਅੰਮਾ ਨੂੰ ਕੀ ਦੱਸਦੀ ਕਿ ਹੁਣੇ-ਹੁਣੇ ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਵੀ ਇਹੀ ਸੁਣ ਕੇ ਆਈ ਆਂ। "ਬੋਲ ਦੱਸਦੀ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ, ਰੋਈ ਕਿਉਂ ਜਾਨੀਂ ਐਂ। ਕਿਸੇ ਡਾਕਟਰਨੀ ਦੀ ਲੋੜ ਐ ਤਾਂ ਖ਼ਰਚ ਮੈਂ ਕਰਾਂਗਾ। ਬੋਲ ਰੋਈ ਕਿਉਂ ਜਾਨੀਂ ਐਂ, ਕੁਛ ਦੱਸਦੀ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ?" ਨਾ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਕੁਛ ਦੱਸ ਸਕੀ, ਨਾ ਲੱਬਾ ਨੂੰ। ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਇੰਜ ਲੱਗਦਾ ਏ ਕਿ ਜੇ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੁਛ ਕਿਹਾ ਤਾਂ ਸਮਝੇਗਾ ਨਹੀਂ। ਉਲਟਾ ਨਾ ਸਮਝ ਕੇ ਮੇਰਾ ਦੁਸ਼ਮਣ ਬਣ ਜਾਏਗਾ।

ਮੈਂ ਕੱਚੀ ਮਿੱਟੀ ਤੋਂ ਉੱਠੀ ਤੇ ਅੰਦਰ ਗੁਸਲਖ਼ਾਨੇ 'ਚ ਚਲੀ ਗਈ।

ਮਾਂ ਕੁਛ ਚਿਰ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੜਕਾਉਂਦੀ ਰਹੀ। ਫੇਰ ਤਾਅਨੇ, ਸਿਲਵਤਾਂ, ਬਦਦੁਆਵਾਂ ਜਾਰੀ ਹੋਈਆਂ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਟਾਕ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਦੇਰ ਤਕ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਨਾਲ ਲੱਗ ਕੇ ਰੋਂਦੀ ਰਹੀ। ਫੇਰ ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਰਾਣੀ ਤਕਨੀਕ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤੀ। ਵਿਹੜੇ 'ਚ ਮੰਜੀ 'ਤੇ ਲੇਟ ਗਈ ਤੇ ਮੇਰੇ ਜੰਮਣ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅੱਜ ਤਕ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਉੱਚੀ-ਉੱਚੀ ਦੁਹਰਾਉਣ ਲੱਗੀ। ਮੇਰਾ ਹਮਲ ਉਸ 'ਤੇ ਕੇਡਾ ਭਾਰੀ ਸੀ? ਮੇਰੇ ਜੰਮਣ 'ਤੇ ਉਸਨੇ ਕਿੰਨੀ ਤਕਲੀਫ਼ ਝੱਲੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਫੇਰ ਕਿਵੇਂ ਮੇਰੇ ਖ਼ਸਰਾ ਨਿਕਲ ਆਇਆ ਤੇ ਉਹਨੇ ਪੂਰੇ ਉੱਨੀ ਦਿਨ ਮੈਨੂੰ ਗੋਦੀਓਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਾਹਿਆ ਤੇ ਮੰਜੇ 'ਤੇ ਬੈਠੀ ਜਾਂ ਲੇਟੀ ਰਹੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਪਾਲਨ ਤੇ ਵੱਡੀ ਕਰਨ 'ਚ ਉਸਨੂੰ ਜੋ-ਜੋ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ, ਔਕੜਾਂ ਝੱਲਨੀਆਂ ਪਈਆਂ, ਜੋ-ਜੋ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਦੇਣੀਆਂ ਪਈਆਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਅੱਖੀਂ ਡਿੱਠਾ ਹਾਲ ਬਿਆਨ ਕਰਦਿਆਂ-ਕਰਦਿਆਂ ਸ਼ਾਮ ਲੱਥ ਆਈ।

ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੀ ਤਾਂ ਮਾਂ ਦੀ ਸਾਰੀ ਗੈਸ-ਭੜਾਸ ਨਿਕਲ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਛੋਟੇ ਮਾਸੂਮ ਬਾਲ ਵਾਂਗ, ਉਲਾਣੀ ਮੰਜੀ 'ਤੇ ਘੂਕ ਸੁੱਤੀ ਪਈ ਸੀ ਤੇ ਉਸਦੀ ਖੱਬੀ ਗੱਲ੍ਹ 'ਤੇ ਵਾਣ ਦੀਆਂ ਰੱਸੀਆਂ ਦਾ ਜਾਲ ਜਿਹਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਨਿੰਮ ਦੇ ਰੁੱਖ 'ਤੇ ਅਣਗਿਣਤ ਚਿੜੀਆਂ ਚਹਿਚਹਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਪਰ ਮਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਰੌਲੇ ਦੀ ਸੁੱਧ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਦੋਂ ਜੇ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਭੱਜ ਜਾਂਦੀ ਤਾਂ ਵੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਗਣਾ।

ਪਰ ਮੈਂ ਭੱਜਦੀ ਕਿਸ ਦੇ ਨਾਲ? ਜਿਹਨਾਂ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਮਰਦ ਭਜਾ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਨੇ ਖ਼ੁਦਾ ਜਾਣੇ ਉਹ ਕਿਹੋ-ਜਿਹੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਨੇ? ਸਾਡੇ ਵਰਗੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਨਾਲ ਤਾਂ ਕੋਈ ਭਜਾ ਲੈ ਕੇ ਜਾਣ ਦਾ ਵਾਅਦਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ!

ਮੈਂ ਚੁੱਪਚਾਪ ਮੰਜੀ ਦੇ ਪਾਵੇ ਨਾਲ ਸਿਰ ਜੋੜ ਕੇ ਬੈਠ ਗਈ। ਮਾਂ ਦੇ ਸਿਵਾਏ ਇਸ ਦੁਨੀਆ 'ਚ ਮੇਰਾ ਸੀ ਵੀ ਕੌਣ। ਲੱਬਾ ਦਾ ਵੀ ਸਿਵਾਏ ਮਾਂ ਦੇ ਦੁਨੀਆ 'ਚ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਲੱਖ ਵਾਰੀ ਘਰੋਂ ਗਿਆ ਤੇ ਫੇਰ ਇਸ ਲਈ ਪਰਤ ਆਇਆ ਕਿ ਉਸ ਖੋਟੇ ਸਿੱਕੇ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀ ਇਕੋ ਤਿਜੋਰੀ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਲੱਬਾ ਏਨਾ ਨਿਖੱਟੂ ਸੀ ਕਿ ਮੂੰਹ 'ਤੇ ਭਿਣਕਣ ਵਾਲੀਆਂ ਮੱਖੀਆਂ ਵੀ ਆਖ਼ਰ ਆਪੇ ਉਸਨੂੰ ਛੱਡ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਉਹ ਬੜਾ ਘੱਟ ਖਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਨੂੰ ਬੁਰਕੀਆਂ ਤੋੜਨ 'ਚ ਵੀ ਥਕੇਵਾਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਅੱਧੇ ਪਿੰਡੇ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕਦੇ ਇਕੋ ਵਾਰ ਸਾਬਣ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਨਹਾਉਣ ਤੋਂ ਜੀਅ ਚੁਰਾਉਂਦਾ। ਸਰਦੀਆਂ 'ਚ ਬਿਨਾਂ ਰਜਾਈ ਦੇ ਪਿਆ ਰਹਿੰਦਾ। ਗਰਮੀਆਂ 'ਚ ਪਸੀਨੇ ਨਾਲ ਨਹਾਇਆ ਰਹਿੰਦਾ ਪਰ ਪੱਖਾ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਝੱਲਦਾ। ਲੱਬਾ ਉਸ ਘੁੱਤੀ ਵਰਗਾ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਬੱਚੇ ਗੁੱਲੀ ਡੰਡਾ ਖੇਡਣ ਵੇਲੇ ਪੁੱਟ ਲੈਂਦੇ ਨੇ। ਕਦੀ-ਕਦੀ ਬਰਸਾਤੀ ਪਾਣੀ ਉਸ 'ਚ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਭਰ ਜਾਂਦਾ ਏ ਵਰਨਾ ਵਧੇਰੇ ਉਮਰ ਉਸਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਮੂੰਹ ਈ ਬੀਤਦੀ ਏ।

ਮਾਂ ਨੇ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਲੱਬਾ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ। ਬੋਲ ਕੇ, ਤਾਅਨੇ ਦੇ ਕੇ, ਅੱਕ-ਖਿਝ ਕੇ, ਰੋ-ਧੋ ਕੇ ਦਿੱਤਾ, ਪਰ ਦਿੱਤਾ।

ਦੋਵਾਂ ਪੱਕੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਨਾਲ ਸਿਰ ਮਾਰ-ਮਾਰ ਕੇ ਮਾਂ ਬੁੱਢੀ ਹੋ ਗਈ। ਉਸ ਬੁੱਢੀ ਅੜੀਲ, ਢੀਠ ਜਾਨ ਨੂੰ ਮੈਂ ਕੀ ਦੱਸਦੀ—ਕਿੱਥੋਂ ਗੱਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦੀ ਤੇ ਕਿੱਥੇ ਜਾ ਕੇ ਖ਼ਤਮ ਕਰਦੀ?

ਸਾਡੇ ਘਰ ਉਸ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਥੁੜੋਂ ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਚੜ੍ਹਦੀ ਏ, ਖ਼ੁਸ਼ਹਾਲ ਹੁੰਦੀ ਏ। ਦੌਲਤ, ਸ਼ਰਾਫ਼ਤ, ਮੁਹੱਬਤ ਇਹਨਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਘਾਟਾ-ਟੋਟਾ ਰਿਹਾ। ਸਾਨੂੰ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਇੰਜ ਮਿਲੀ ਕਿ ਸਾਹ ਵਗਦੇ ਰਹਿਣ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਸਾਰ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਜ਼ਾਹਰ ਨਾ ਹੋਣ।

ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਦੀ ਹੋਈ ਉਦੋਂ ਦੀ ਮਾਂ ਇਕ ਨੇੜੇ ਦੀ ਫ਼ੈਕਟਰੀ 'ਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਜਾਣ ਲੱਗੀ ਸੀ। ਲੱਬਾ ਤੇ ਮੈਂ ਘਰ ਰਹਿਣ ਲੱਗੇ ਸਾਂ। ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਚੁੱਪ ਦੇ ਕਿਲੇ 'ਚ ਬੰਦ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਕੋਲੋ ਕੋਲ ਬੈਠੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਬੜੀ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਰਹਿੰਦੇ। ਲੱਬਾ ਜਦੋਂ ਘਰ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਇੰਜ ਲੱਗਦਾ ਜਿਵੇਂ ਕਿਧਰੇ ਬਾਹਰ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਏ ਤੇ ਜਦੋਂ ਬਾਹਰ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਲੱਗਦਾ ਕਿ ਏਧਰ-ਉੱਧਰ ਈ ਕਿਤੇ ਹੋਣਾ ਏ!

ਕੁਛ ਅਰਸਾ ਮੈਂ ਸਕੂਲ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ, ਫੇਰ ਇਹ ਸਿਲਸਿਲਾ ਖ਼ਰਚਾ ਵੱਧ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਹ ਵੀ ਚੰਗਾ ਹੋਇਆ ਕਿਉਂਕਿ ਸਕੂਲ ਮੈਨੂੰ ਚਿੱਤੋਂ ਬੁਰਾ ਲੱਗਦਾ ਸੀ। ਉੱਥੇ ਸਾਰੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਬੜੀਆਂ ਖ਼ੁਸ਼-ਖ਼ੁਸ਼ ਆਉਂਦੀਆਂ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਕਰਨ ਤੇ ਦੱਸਣ ਲਈ ਐਨੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਮਾਸਟਰਨੀ ਦੇ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਵੇਲੇ ਵੀ ਪਰਚੀਆਂ ਤੇ ਸੁਨੇਹੇ ਲਿਖ-ਲਿਖ ਇਕ ਦੂਜੀ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ। ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੀ ਕਲਾਸ ਦੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ 'ਬਿੱਲ ਬਤੌਰੀ ਨਾਸਾਂ ਚੌੜੀ' ਕਹਿ ਕੇ ਛੇੜਦੀਆਂ ਸੀ ਪਰ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਦੀ ਪਲਟ ਕੇ ਕੁਝ ਨਈਂ ਸੀ ਕਹਿੰਦੀ। ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਛੇੜ-ਛਾੜ ਉਹਨਾਂ ਤਾਅਨਿਆਂ-ਮਿਹਣਿਆਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਫੁੱਲਾਂ ਦੀ ਸੋਟੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਖ਼ੁਸ਼ੀ-ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ। ਸਕੂਲ 'ਚੋਂ ਹਟ ਕੇ ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਫੇਰ ਖੂਹ ਦੀ ਮਾਲ੍ਹ ਬਣ ਗਈ। ਹਰ ਵੇਲੇ ਉਹੀ ਸਵੇਰੇ-ਸ਼ਾਮ, ਚੂਲੀ ਕੁ ਪਾਣੀ, ਚਾਲ੍ਹੇ ਵਰਗੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ। ਕੋਈ ਨਵੀਂ ਗੱਲ ਨਈਂ, ਕੋਈ ਨਵੇਕਲਾਪਨ ਨਈਂ।

ਫੇਰ ਲੱਬਾ ਮਰ ਗਿਆ।

ਉਸ ਰਾਤ ਵੀ ਉਸਨੇ ਚਾਰਖ਼ਾਨਾ ਖੇਸ ਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਆਪਣੀ ਚੁੱਪ ਦੇ ਪੰਘੂੜੇ 'ਚ ਪਿਆ ਪਿਆ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਚੁੱਪ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਮਾਂ ਦੰਗ ਰਹਿ ਗਈ ਸੀ—ਨਾ ਉਸਨੇ ਉੱਚੀ-ਉੱਚੀ ਵੈਣ ਪਾਏ, ਨਾ ਕੰਧਾਂ ਨਾਲ ਟੱਕਰਾਂ ਮਾਰੀਆਂ। ਬਸ ਰੜੀ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਬੈਠੀ ਡੌਰਿਆਂ ਵਾਂਗ ਦੇਖਦੀ ਰਹੀ। ਨਾ ਕੋਈ ਸਾਡਾ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਆਇਆ, ਨਾ ਕੁਰਾਨ ਖ਼ਤਮ ਹੋਏ, ਨਾ ਗੁਠਲੀਆਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਗਈਆਂ—ਬਸ ਮਹੱਲੇ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਚੰਦਾ 'ਕੱਠਾ ਕਰਕੇ ਮਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਦਾ ਬੋਝ ਲਾਹ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਤੀਜੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮਾਂ ਫੇਰ ਫ਼ੈਕਟਰੀ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਈ।

ਹੁਣ ਲੱਬਾ ਹਰ ਵੇਲੇ ਘਰ ਰਹਿੰਦਾ।

ਉਸੇ ਲੱਬਾ ਤੋਂ ਡਰ ਕੇ ਮੈਂ ਕੋਠੇ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਜਾਂਦੀ। ਸਾਡੇ ਘਰ ਦੀ ਛੱਤ ਦੇ ਉੱਚੇ-ਉੱਚੇ ਬਨੇਰੇ ਨਈਂ ਸਨ। ਬਸ ਛੋਟੀਆਂ ਵੱਟਾਂ ਸਨ ਜਿਹਨਾਂ ਦੀ ਸੁੱਕੀ ਮਿੱਟੀ 'ਚੋਂ ਘੁੰਡੀਆਂ ਦੇ ਡੱਕਰੇ ਚਮਕਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਨੇ। ਇਸ ਬਨੇਰੇ 'ਤੇ ਬੈਠੀ ਨੂੰ ਮੈਨੂੰ ਮੋੜ ਤੋਂ ਆਉਂਦੀ ਹੋਈ ਮਾਂ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਹੇਠਾਂ ਉੱਤਰ ਜਾਂਦੀ। ਮਹੱਲੇ 'ਚ ਬੜੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਸਨ ਪਰ ਮੇਰੀ ਚੁੱਪ ਦਾ ਬੂਹਾ ਖੜਕਾ-ਖੜਕਾ ਸਾਰੀਆਂ ਅੱਕ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਹੁਣ ਮੈਂ ਸੀ, ਕੋਠੜੀ ਦਾ ਬਨੇਰਾ, ਆਸਮਾਨ 'ਤੇ ਉੱਡਣ ਵਾਲੀਆਂ ਇੱਲ੍ਹਾਂ, ਮਹੱਲੇ ਦੇ ਕਬੂਤਰ ਤੇ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਕਾਂਵਾਂ ਦੀਆਂ ਕਤਾਰਾਂ।

ਇਕ ਦਿਨ ਛੋਟੇ ਕੋਠੇ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਸੀਟੀ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣਾਈ ਦਿੱਤੀ। ਉਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਨਈਂ ਸੀ ਕਿ ਸੀਟੀ ਵਜਾਉਣ ਵਾਲਾ ਕਦੇਰ ਖੋਖੇ ਵਾਲਾ ਏ। ਉਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਨਈਂ ਸੀ ਕਿ ਕਦੇਰ ਦੇ ਪੰਜ ਬੱਚੇ ਨੇ ਤੇ ਉਸਦੀ ਬੀਵੀ ਮੁਹੱਲੇ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਔਰਤ ਏ। ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਏਨਾ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਕਦੇਰ ਦਾ ਪੱਕਾ ਘਰ ਸਾਰੇ ਮੁਹੱਲੇ 'ਚੋਂ ਸੋਹਣਾ ਤੇ ਉੱਚਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਖਿੜਕੀਆਂ 'ਚ ਪਰਦੇ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸਨ ਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ 'ਚ ਜਾਲੀਆਂ

ਬਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਇਕ ਹਵਾਦਾਰ ਕਮਰਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਖਿੜਕੀਆਂ 'ਤੇ ਹਲਕਾ ਫ਼ਿਰੋਜ਼ੀ, ਹਲਕਾ ਹਰਾ ਤਾਜ਼ਾ ਰੰਗ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਇਹੀ ਕਮਰਾ ਮੇਰਾ ਪਹਿਲਾ ਘਰ ਬਣਿਆ। ਇਸੇ ਕਮਰੇ 'ਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਕਦੇਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਖੋਖੇ 'ਚੋਂ ਲਿਆ ਕੇ ਠੰਢਾ ਕੋਕਾ ਕੋਲਾ ਪਿਆਇਆ। ਪਲਾਸਟਿਕ ਦੀ ਕਲਿੱਪ, ਨਕਲੀ ਹਾਰ, ਕੱਚ ਦੀਆਂ ਚੂੜੀਆਂ ਤੇ ਨੱਕ 'ਚ ਪਾਉਣ ਵਾਲਾ ਬੜਾ ਚਮਕਦਾਰ ਪਰ ਛੋਟਾ ਕੋਕਾ ਦਿੱਤਾ। ਕਦੇਰ ਦੀ ਹਰ ਗੱਲ ਆਪਣੇ ਖੋਖੇ ਵਰਗੀ ਸੀ। ਉਹ ਘੱਟ ਮੁੱਲ 'ਚ ਵੱਧ ਮਾਲਾ ਖ਼ਰੀਦਣ ਦਾ ਆਦੀ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਉੱਥੇ ਉਧਾਰ ਕਤਈ ਬੰਦ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਕਿਸੇ ਗਾਹਕ ਨੂੰ ਵੀ ਨਾਰਾਜ਼ਗੀ ਦਾ ਮੌਕਾ ਨਈਂ ਸੀ ਦਿੰਦਾ।

ਪਤਾ ਨਈਂ ਮੈਂ ਲੱਬਾ ਦੇ ਡਰ ਕਰਕੇ ਉੱਥੇ ਜਾਂਦੀ ਸੀ?

ਪਤਾ ਨਈਂ ਜਵਾਨੀ 'ਚ ਤਨਹਾਈ ਦਾ ਸੱਪ ਕਿਉਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਖੁੱਡਾਂ 'ਚ ਲੈ ਵੜਦਾ ਏ?

ਖ਼ੁਦਾ ਜਾਣੇ ਸਿਰੀ, ਖਰੌੜੇ ਜੀਅ ਭਰ ਕੇ ਕੁਛ ਖਾਣ, ਕੁਛ ਹੱਸ ਲੈਣ, ਕੁਛ ਵੇਲਾ ਝੋਲੀ ਭਰ ਕੇ ਬਿਤਾ ਲੈਣ ਦੀ ਖ਼ਾਹਸ਼ ਮੈਨੂੰ ਉੱਥੇ ਖਿੱਚ ਕੇ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਲਗਭਗ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਕੋਈ ਕਾਰਨ ਵੀ ਨਈਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਬਸ ਉਂਜ ਈ ਇਨਸਾਨ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਪਹੀਏ 'ਚ ਰੇਸ਼ਮ ਦੇ ਧਾਗੇ ਵਾਂਗ ਉਲਝਦਾ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਏ। ਕਦੇਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਨਾਲ ਬੜਾ ਮੋਹ ਸੀ। ਉਹ ਮਾਸੀਆਂ, ਭੂਆ-ਫੁੱਫੜਾਂ, ਹਾਣੀਆਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਨਈਂ ਸੀ ਥੱਕਦਾ ਹੁੰਦਾ। ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੀ ਬੀਵੀ ਨਾਲ ਵੀ ਬੜੀ ਮੁਹੱਬਤ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਦੀ ਬੀਵੀ ਉਸਦੇ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਦਾ ਇਕ ਅਹਿਮ ਹਿੱਸਾ ਸੀ। ਉਹ ਮਿਲਣ ਵੇਲੇ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਲੈ-ਲੈ ਕੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਲਿਪਟਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਉਸ ਦੀ ਮੁਹੱਬਤ ਭੁੱਖੇ ਦੀ ਭੁੱਖ ਵਰਗੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਖ਼ੂਨ ਦਾ ਇਕ ਤੁਬਕਾ ਵੀ ਨਾ ਸੜਦਾ ਬਲਕਿ ਉਸਦਾ ਦਬਾ ਵਧਦਾ, ਵਧਦਾ ਤੇ ਵਧਦਾ ਈ ਜਾਂਦਾ।

ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਕੇ ਕਦੇਰ ਨੂੰ ਬੜੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਮਿਲਦੀ ਸੀ। ਆਪਣੀਆਂ ਖ਼ਾਨਦਾਨੀ ਰਵਾਇਤ, ਆਪਣੀ ਮੁਹੱਲੇਦਾਰੀ ਦੀ ਪੜਤ ਤੇ ਬਰਾਦਰੀ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ 'ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਬੜਾ ਮਾਣ ਸੀ। ਕਦੇਰ ਦਰਅਸਲ ਬਗ਼ਾਵਤ ਤੋਂ ਵਾਕਿਫ਼ ਨਈਂ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਈ ਸਮਾਜ ਦੇ ਪੈਮਾਨੇ 'ਚ ਨਾਪ ਤੋਲ ਕੇ ਬੀਤੀ ਸੀ। ਉਹ ਏਨੀ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਤੋਂ ਖੋਖੇ ਦੇ ਧੰਦੇ 'ਚ ਪੈ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਹੁਣ ਉਸਦੀ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਖੋਖੇ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਕੁਛ ਵੀ ਨਈਂ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਅਸੂਲਾਂ-ਬੰਦਿਸ਼ਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਬੜੇ ਭਰੋਸੇ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਬੜੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਖੋਖੇ 'ਚੋਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਮੇਰੇ ਲਈ ਲਿਆਉਂਦਾ ਜਿਹੜੀਆਂ ਉਸਦੇ ਬਾਲ-ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਹੱਕ 'ਤੇ ਭਾਰੂ ਨਾ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਲੱਜਤਾਂ ਇੰਜ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕਰਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਸਿਆਣੀ ਸੁਆਣੀ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਪਾਨ ਲਾ ਰਹੀ ਹੋਵੇ। ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਚੂਨਾ, ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਕੱਥਾ, ਇਕ ਚੂੰਢੀ ਜਰਦਾ। ਉਸਦੀ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵੀ ਇਕ ਖ਼ਾਸ ਲੀਹੇ 'ਤੇ ਚੱਲਦੀ ਸੀ। ਨਾ ਏਥੇ ਕੋਈ ਉਧਾਰ ਸੀ, ਨਾ ਫ਼ਜ਼ੂਲ ਖ਼ਰਚੀ। ਉਹ ਜੋ ਕੁਛ ਮੈਨੂੰ ਦਿੰਦਾ ਫ਼ੌਰਨ ਉਸਦੀ ਕੀਮਤ ਵਸੂਲ ਕਰ ਲੈਂਦਾ।

ਪਰ ਮੇਰੀ ਬੋਲ-ਬੁਲਾਰੇ ਵਾਲੀ ਮਾਂ ਇਹ ਸਭ ਕੁਛ ਕਿੰਜ ਸਮਝ ਸਕਦੀ ਸੀ?

ਜਦੋਂ ਵੱਡੀ ਸ਼ਾਮ ਢਲੇ ਉਸਦੀ ਅੱਖ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਤਾਂ ਉਹ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਦੇਖਦੀ ਰਹਿ ਗਈ। ਮੈਂ ਸਮਝੀ ਡੂੰਘੇ ਗ਼ਮ ਸਦਕਾ ਉਸਦੇ ਦਿਮਾਗ਼ ਨੂੰ ਧੱਕਾ ਲੱਗਾ ਏ। ਪਰ ਫੇਰ ਉਹ ਮੇਰੇ ਮੋਢੇ 'ਤੇ ਹੱਥ ਮਾਰ ਕੇ ਬੋਲੀ, "ਬੋਲ ਬਦਬਖ਼ਤੇ ਕਿਹੜਾ ਮਹੀਨਾ ਚੜ੍ਹਿਆ ਐ ਤੈਨੂੰ? ਬੋਲ ਮਰ?" ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ

ਕਿੰਜ ਸਮਝਾਉਂਦੀ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਲੇਖਾਦਾਰਾਂ ਨਾਲ ਮਹੀਨੇ ਨਈਂ ਚੜ੍ਹਦੇ ਹੁੰਦੇ। ਅਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਨਾ ਕਦੇ ਨਫ਼ਾ ਹੁੰਦਾ ਏ, ਨਾ ਨੁਕਸਾਨ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਇਹ ਖਾਤਾ ਸਿਰਫ਼ ਅਜਿਹੇ ਅੰਕਾਂ ਨਾਲ ਭਰ ਜਾਂਦਾ ਏ ਜੀਹਨੂੰ ਕੋਈ ਪੜ੍ਹ ਨਈਂ ਸਕਦਾ।

"ਬੋਲ ਫੇਰ ਮਿਲੇਂਗੀ ਤੂੰ ਉਸਨੂੰ—ਬੋਲ?"

ਪੂਰੇ ਹੱਥ ਦਾ ਇਕ ਥੱਪੜ ਪਿਆ ਤੇ ਮੇਰੀ ਸਾਰੀ ਦੇਹ ਨੂੰ ਬਿਜਲੀ ਦਾ ਝਟਕਾ ਜਿਹਾ ਲੱਗਾ। ਮੈਂ ਮਾਂ ਨੂੰ ਕੀ ਦੱਸਦੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਕਦੇਰ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦਾ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਸ਼ੌਕ ਵੀ ਨਈਂ ਸੀ। ਇਹ ਗੱਲ ਜੇ ਮੈਂ ਕਦੇਰ ਜਾਂ ਮਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੀ ਸੱਚੀ-ਮੁੱਚੀ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਮੈਨੂੰ ਜਾਨੋਂ ਮਾਰ ਦਿੰਦੇ।

"ਬੋਲ ਕੁੱਤੀਏ, ਹਰਾਮਖ਼ੋਰੇ! ਮਿਲੇਂਗੀ ਤੂੰ ਉਸਨੂੰ?"

ਮੈਂ ਮਾਂ ਦੇ ਪੈਰ ਫੜ ਲਏ। ਆਪਣੇ ਦੁੱਖ ਕਰਕੇ ਨਈਂ। ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਕੋਈ ਦੁੱਖ ਨਈਂ ਸੀ। ਪਰ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਇੰਜ ਹਲਕਾਨ ਹੁੰਦਿਆਂ ਨਈਂ ਦੇਖ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਜੇ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਮਾਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਾ ਹੁੰਦਾ। ਪਰ ਹੁਣ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮੂੰਹ 'ਤੇ ਚਪੇੜਾਂ ਮਾਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਇੰਜ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਬਦਲਾ ਲੈਂਦਿਆਂ ਦੇਖ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਬੜੀ ਤਕਲੀਫ਼ ਹੁੰਦੀ ਸੀ।

ਮੈਂ ਬੜੀਆਂ ਸਹੁੰਆਂ ਖਾਧੀਆਂ ਕਿ ਫੇਰ ਕਦੇਰ ਨੂੰ ਨਈਂ ਮਿਲਾਂਗੀ। ਕੁਰਾਨ ਚੁੱਕਿਆ। ਉਸ ਪਿੱਛੋਂ ਮੈਂ ਕਦੇ ਕਦੇਰ ਦੇ ਕੋਠੇ 'ਤੇ ਨਈਂ ਗਈ। ਪਰ ਮਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਫ਼ੈਕਟਰੀ 'ਚ ਈ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਉਸਨੂੰ ਕਦੀ ਯਕੀਨ ਨਾ ਆ ਸਕਿਆ ਕਿ ਮੇਰਾ ਵਾਅਦਾ ਸੱਚਾ ਸੀ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਤੀ ਡਾਢੀ ਸਖ਼ਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਸੌਂ ਜਾਂਦੀ ਉਹ ਚੋਰੀ-ਚੋਰੀ ਆ ਕੇ ਮੇਰੀ ਕਮੀਜ਼ ਮੇਰੇ ਢਿੱਡ ਤੋਂ ਚੁੱਕਦੀ ਤੇ ਬੜੇ ਪੋਲੇ-ਪੋਲੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਢਿੱਡ ਦੀ ਟੋਹ ਲੈਂਦੀ। ਉਸਨੂੰ ਪੂਰਾ ਸ਼ੱਕ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਅੰਦਰੇ-ਅੰਦਰ ਵਧ ਰਿਹਾ ਏ। ਕਦੀ-ਕਦੀ ਰਾਤ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਪਹਿਰ ਉਹ ਮੇਰੇ ਸਿਰਹਾਣੇ ਬੈਠ ਕੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਰੋਣ ਲੱਗਦੀ। ਜਿਵੇਂ ਬਿੱਲੀਆਂ ਮਸਤੀ 'ਚ ਆ ਕੇ ਰੋਂਦੀਆਂ ਨੇ।

ਕਦੇਰ ਨੇ ਮੇਰੇ ਖਾਤੇ ਨੂੰ ਫੇਰ ਕਦੀ ਨਾ ਖੋਲ੍ਹਿਆ।

ਨਾ ਮੈਂ ਕਦੀ ਉਸਦੇ ਕੋਠੇ 'ਤੇ ਗਈ। ਡੁੱਬੀ ਰਕਮ 'ਤੇ ਉਹ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਕਤ ਜ਼ਾਇਆ ਕਰਨ ਦਾ ਆਦੀ ਨਈਂ ਸੀ।

ਏਨੇ ਸਾਰੇ ਮੇਲ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਨਾ ਕੋਈ ਨਫ਼ਾ ਹੋਇਆ, ਨਾ ਨੁਕਸਾਨ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਚੂਲੀ-ਚੂਲੀ ਪਾਣੀ 'ਤੇ ਲੰਘਦੀ ਰਹੀ। ਨਾ ਕੋਈ ਹੜ੍ਹ ਆਇਆ, ਨਾ ਸੋਕੇ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ। ਬਸ ਸਿਰਫ਼ ਸਾਹਾਂ ਦੀ ਡੋਰ ਨਈਂ ਟੁੱਟੀ।

ਫੇਰ ਇਕ ਦਿਨ ਫ਼ੈਕਟਰੀ 'ਚੋਂ ਮਾਂ ਬੜੀ ਖ਼ੁਸ਼ ਵਾਪਸ ਆਈ। ਉਸਦੇ ਹੱਥ 'ਚ ਮਠਿਆਈ ਦਾ ਵੱਡਾ ਸਾਰਾ ਡੱਬਾ ਸੀ।

"ਲੈ ਖਾਹ ਹਾਜਰਾ, ਖਾਹ—ਤੇਰੇ ਨਸੀਬ ਖੁੱਲ੍ਹ ਗਏ। ਆ ਚੰਦਰੀਏ ਮਠਿਆਈ ਖਾਹ। ਤੇਰੀ ਗੱਲ ਪੱਕੀ ਕਰਕੇ ਆਈ ਆਂ ਬਾਦਾਮੀ ਬਾਗ 'ਚ।"

ਗੱਲ ਪੱਕੀ ਕਰਨ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਮੇਰੇ ਦਿਲ 'ਚ ਕਦੇਰ ਨੇ ਪਾਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਏਨੀ ਪਰੀਤ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਬੀਵੀ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਵੀ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕੋਈ ਮੇਰੇ ਬਾਰੇ ਵੀ ਅਜਿਹੀਆਂ ਈ ਗੱਲਾਂ ਕਰੇ। ਮੇਰਾ ਖ਼ਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਨੂੰ ਦੇਖਣ ਵਾਲੀਆਂ ਆਉਣਗੀਆਂ। ਫੇਰ ਇਕ ਸਿਹਰੇ ਵਾਲਾ ਮੂੰਹ ਤੇ ਰੁਮਾਲ ਰੱਖੀ ਆਏਗਾ। ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਚਮਕਦਾਰ ਬੂਟਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਦੀ ਘਰੋਂ ਵਿਦਾਅ ਹੋਵਾਂਗੀ। ਮੈਨੂੰ ਜੰਗਲ ਦੇ ਉਸ ਪਾਰ ਜਾਣ ਦਾ ਬੜਾ ਸ਼ੌਕ ਸੀ।

"ਆ, ਮੂੰਹ ਲਪੇਟ ਕੇ ਨਾ ਪਈ ਰਿਹਾ ਕਰ। ਤੇਰਾ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਤਾਂ ਅੱਲਾ ਨੇ ਖ਼ੁਦ ਕੀਤੈ। ਮਨੇਜਰ ਸਾ'ਬ ਦੀ ਬੀਵੀ ਖ਼ੁਦ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਈ ਸੀ।"

"ਸੁਣ ਰਹੀ ਐਂ ਹਾਜਰਾ—ਨਾਜ਼ਾਂ ਪੱਟੀਏ—ਸੁਣ ਰਹੀ ਐਂ।"

"ਫੇਰ ਖ਼ੁਸ਼ ਕਿਓਂ ਨਈਂ ਹੁੰਦੀ?"

"ਖ਼ੁਸ਼ ਹੋ ਰਹੀ ਆਂ ਮਾਂ!"

ਮਾਂ ਅਛੋਪਲੇ ਈ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆ ਕੇ ਬੈਠ ਗਈ ਤੇ ਬੈਠੀ ਹੋਈ ਆਵਾਜ਼ 'ਚ ਬੋਲੀ, "ਮਨੇਜਰ ਦੀ ਬੀਵੀ ਬੋਲੀ ਮੇਰੀ ਭੈਣ ਦਾ ਮੁੰਡਾ ਐ। ਪੜ੍ਹਿਆ ਲਿਖਿਆ ਤਾਂ ਨਈਂ, ਪਰ ਜਾਇਦਾਦ ਦਾ 'ਕੱਲਾ ਵਾਰਸ ਐ। ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਜਾਇਦਾਦ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਮੂੰਹੋਂ ਨਈਂ ਕੱਢ ਸਕਦੇ—ਤੂੰ ਜਾਇਦਾਦ ਵਾਲੀ ਹੋ ਜਾਏਂਗੀ। ਮੈਂ ਖ਼ੁਦ ਬਾਦਾਮੀ ਬਾਗ ਗਈ ਸੀ ਮਨੇਜਰ ਸਾ'ਬ ਦੀ ਕਾਰ 'ਚ, ਘਰ ਦੇਖ ਕੇ ਆ ਰਹੀ ਆਂ। ਪਹਿਲੀ ਹਵੇਲੀ ਐ ਦੋ ਮੰਜਿਲਾਂ। ਪੱਖੇ, ਰੇਡੀਓ, ਟੈਲੀਵੀਜਨ, ਕਾਲੀਨ, ਸਭ ਕੁਛ ਐ ਘਰੇ। ਲੈ ਲੱਡੂ ਖਾਹ। ਉੱਪਰ ਆਲੀ ਮੰਜਿਲ 'ਚ ਮੁੰਡਾ ਰਹਿੰਦਾ ਐ। ਵੱਡਾ ਘਰ ਏ, ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਰੇਸ਼ਮ ਪਾਵੇਂਗੀ। ਇਸ ਕੱਚੇ ਕੋਠੇ ਦੇ ਨਰਕ 'ਚੋਂ ਬਚੀ ਰਹੇਂਗੀ।"

"ਖ਼ੁਸ਼ ਹੋ ਜਾ। ਜਿਸਦਾ ਕੋਈ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਨਾ ਹੋਏ, ਰੱਬ ਉਸਦੇ ਕੰਮ ਕਰਦੈ। ਰੱਜ ਖਾਵੀਂ, ਰੱਜ ਸੌਂਵੀਂ।"

ਬੜੀ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ, "ਤੇ ਉਹ...ਉਹ ਕੇਹਾ ਏ?"

"ਜਿਹਾ ਘਰ ਹੁੰਦਾ ਐ ਤੇਹੇ ਈ ਲੋਕ ਹੁੰਦੇ ਐ ਉਸ 'ਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ। ਇਹੋ- ਜਿਹੇ ਘਰਾਂ 'ਚ ਕੋਈ ਐਰੇ-ਗੈਰੇ ਥੋੜ੍ਹਾ ਈ ਰਹਿੰਦੇ ਐ।"

"ਕੈਸੀ ਸ਼ਕਲ ਐ ਉਸਦੀ?"

"ਮਾਂ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਐ ਤਾਂ ਪੁੱਤ ਵੀ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਹੋਏਗਾ। ਗੋਰੀ-ਚਿੱਟੀ, ਵੱਡਾ ਸਾਰਾ ਕੋਕਾ ਨੱਕ 'ਚ, ਬਾਹਵਾਂ ਚੂੜੀਆਂ ਨਾਲ ਭਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ। ਬੜੀਆਂ ਪਿਆਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੀ ਐ ਹਾਜਰਾ। ਬੜੀਆਂ ਪਿਆਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ—ਬੈਠੋ ਭੈਣ ਜੀ, ਖਾਓ ਭੈਣ ਜੀ, ਇਹ ਗੱਦੀ ਪਿੱਠ ਪਿੱਛੇ ਰੱਖ ਲਓ। ਠੰਢਾ ਪੀਓਂਗੇ ਕਿ ਗਰਮ? ਮੇਰਾ ਤਾਂ ਜੀਅ ਉੱਥੋਂ ਆਉਣ ਨੂੰ ਨਈਂ ਸੀ ਕਰ ਰਿਹਾ, ਸੱਚੀਂ ਹਾਜਰਾ।"

ਮੈਂ ਚੁੱਪ ਰਹੀ।

"ਬਾਦਾਮੀ ਬਾਗ ਵਾਲੀ ਕਹਿ ਰਹੀ ਸੀ ਹਾਜਰਾ! ਭੈਣ ਜੀ ਸਾਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਕੁੜੀ ਚਾਹੀਦੀ ਐ ਜਿਹੜੀ ਸਾਡੇ ਗੁੱਡੂ ਨੂੰ ਖ਼ੁਸ਼ ਰੱਖੇ, ਉਸ ਨਾਲ ਹਮਦਰਦੀ ਕਰੇ, ਉਸਦਾ ਦਿਲ ਲਾਏ। ਸਾਨੂੰ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਤਮਾ ਨਈਂ। ਅਸੀਂ ਕੁਸ਼ ਨਈਂ ਚਾਹੁੰਦੇ। ਅੱਲਾ ਦਾ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆਂ ਬੜਾ ਕੁਛ ਐ। ਜੇ ਸਾਨੂੰ ਲਾਲਚ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਅਮੀਰਾਂ ਦੀ ਕੁੜੀ ਕਦੋਂ ਦੀ ਲੈ ਆਉਂਦੇ। ਸਾਨੂੰ ਤਾਂ ਇਹ ਪਤੈ ਗਰੀਬਾਂ 'ਚ ਗ਼ੈਰਤ ਹੁੰਦੀ ਐ, ਮੁਹੱਬਤ ਹੁੰਦੀ ਐ, ਸ਼ਰਾਫ਼ਤ ਹੁੰਦੀ ਐ।"

ਮੈਂ ਅੰਦਰੇ-ਅੰਦਰ ਹੱਸ ਪਈ। ਬਾਦਾਮੀ ਬਾਗ ਵਾਲੀ ਨਈਂ ਜਾਣਦੀ ਸੀ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਕਰਕੇ ਈ ਗਰੀਬੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਏ। ਦੌਲਤ ਦੀ ਕਮੀ ਈ ਤਾਂ ਗਰੀਬੀ ਨੂੰ ਸਦਾ ਬਹਾਰ ਬਣਾਉਂਦੀ ਏ। ਅਸਲੀ ਬਹਾਰ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਸ਼ੈਵਾਂ ਦੇ ਹੋਣ ਨਾਲ ਈ ਹੁੰਦੀ ਏ।

"ਲੈ ਮੋਈਏ ਖਾਹ...ਅਸਲੀ ਮੋਤੀ ਚੂਰ ਦੇ ਲੱਡੂ ਐ, ਲੈ ਖਾਹ।"

ਅੰਮਾ ਉਸ ਦਿਨ ਬੜੀ ਖ਼ੁਸ਼ ਸੀ। ਉਹ ਚੁੱਲ੍ਹਾ ਚੌਂਕਾ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਵੀ ਕੁਛ ਗੁਣਗੁਣਾਉਂਦੀ ਰਹੀ। ਫੇਰ ਮੁਹੱਲੇ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਸੁਣਾਉਣ ਚਲੀ ਗਈ। ਵਾਪਸ ਆਈ ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਚਿਹਰਾ ਦਗ-ਦਗ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਮਾਂ ਨੂੰ ਏਨੀ ਖ਼ੁਸ਼ ਕਦੇ ਨਈਂ ਸੀ

ਦੇਖਿਆ। ਨਿਕਾਹ ਤੋਂ ਇਕ ਰਾਤ ਪਹਿਲਾਂ ਤਕ ਮਾਂ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੱਸਦੀ ਗੁਣਗੁਣਾਉਂਦੀ ਰਹੀ। ਸ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਇਕ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਜਦੋਂ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਬਾਦਾਮੀ ਬਾਗ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆਈ ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਚਿਹਰਾ ਬੁਝਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਚੁੱਪ-ਚੁੱਪ ਸੀ। ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਉਹ ਸੂਟਕੇਸ ਲਿਆ ਕੇ ਵਿਹੜੇ 'ਚ ਰੱਖਿਆ ਜਿਸ 'ਚ ਕੱਪੜੇ ਤੇ ਜ਼ੇਵਰ ਸਨ। ਉਸ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ ਬਿਨਾਂ ਮੈਨੂੰ ਆਵਾਜ਼ ਦਿੱਤਿਆਂ ਅੰਦਰ ਗੁਸਲਖ਼ਾਨੇ 'ਚ ਚਲੀ ਗਈ। ਨਾ ਉਸਨੇ ਸੂਟਕੇਸ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਕੱਪੜੇ, ਜ਼ੇਵਰ ਦਿਖਾਏ, ਨਾ ਮੂੰਹੋਂ ਕੁਛ ਬੋਲੀ। ਉਸ ਰਾਤ ਪਿੱਛੋਂ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਾ ਕੀਤੀ।

ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਮੈਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਿਸਕੀਆਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣ ਕੇ ਜਾਗ ਗਈ। ਉਹ ਸੂਟਕੇਸ ਖੋਲ੍ਹੀ ਬੈਠੀ, ਕੱਪੜਿਆਂ ਨੂੰ ਗ਼ੌਰ ਨਾਲ ਦੇਖ ਰਹੀ ਸੀ।

"ਕੀ ਹੋਇਆ ਮਾਂ ?"

"ਕੁਸ਼ ਨਈਂ, ਤੂੰ ਸੌਂ ਜਾ।"

"ਫੇਰ ਤੂੰ ਰੋ ਕਿਓਂ ਰਹੀ ਐਂ ?"

"ਕੁਸ਼ ਨਈਂ।"

ਮਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਜੱਫੀ ਪਾ ਲਈ। ਉਸਦੇ ਤਾਅਨੇ-ਮਿਹਣੇ, ਬਦਦੁਆਵਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਵਾਉਂਦੀਆਂ ਸਨ—ਅੱਜ ਮੈਨੂੰ ਇੰਜ ਲੱਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਜਾਨ, ਜਿਸਮ ਦਾ ਸਾਥ ਛੱਡ ਰਹੀ ਹੋਏ। ਮੇਰਾ ਖ਼ਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਮੇਰੇ ਵਿੱਛਣ ਦਾ ਦੁੱਖ ਏ, ਪਰ ਮੇਰਾ ਆਪਣਾ ਦਿਲ ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੇ ਜਜ਼ਬੇ ਤੋਂ ਖ਼ਾਲੀ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੀ ਖ਼ਾਹਸ਼ ਸੀ, ਨਾ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਵਿੱਛਣ ਦਾ ਰੰਜ। ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਤੇ ਸਾਲ ਤਾਂ ਇੰਜ ਬੀਤੇ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਗੋਦਾਮ 'ਚ ਨਵੇਂ ਸਾਲ ਦਾ ਕਲੰਡਰ ਪੁਰਾਣੇ ਸਾਲ ਨਾਲ ਜਾ ਮਿਲੇ।

ਮਾਂ ਸਵੇਰ ਤਕ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਲਿਪਟੀ ਰਹੀ ਤੇ ਰੋਂਦੀ ਰਹੀ ਤੇ ਜਦੋਂ ਮੇਰੀ ਸ਼ਾਦੀ ਦਾ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹਿਆ ਤੇ ਉਸਦੀ ਪਹਿਲੀ ਸਫ਼ੇਦੀ ਉੱਘੜਣ ਲੱਗੀ ਤਾਂ ਮਾਂ ਬੋਲੀ, "ਦੇਖ ਹਾਜਰਾ ! ਨਸੀਬਾਂ ਨਾਲ ਨਾ ਝਗੜੀਂ। ਔਰਤ ਦੀ ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਸੀਬਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਬੀਤਦੀ ਐ। ਮੈਨੂੰ ਦੇਖ ! ਤੇਰਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਵਿਆਹੀ ਆਈ ਸੀ। ਸ਼ੌਹਰ ਦੀ ਕਮਾਈ ਦਾ ਨਿੱਕਾ ਪੈਸਾ ਨਈਂ ਮਿਲਿਆ। ਇਕ ਦਿਨ ਵੀ ਇਸ ਘਰ ਦੇ ਮਾਲਕ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਰੱਤੀ ਭਰ ਪਿਆਰ ਨਈਂ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਰਾਣੀਏ, ਮੈਂ ਨਸੀਬ ਨਾਲ ਝਗੜਾ ਨਈਂ ਕੀਤਾ। ਜੇ ਮੇਰੇ ਕਰਮ ਚੰਗੇ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਸਭ ਕੁਸ਼ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ, ਹੱਥ ਪੈਰ ਮਾਰੇ ਬਗ਼ੈਰ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ। ਸੁਣਦੀ ਐਂ ਕਿ ਨਈਂ ! ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਅੱਲਾ ਦੌਲਤ ਦਿੰਦਾ ਐ ਤਾਂ ਔਲਾਦ ਨਈਂ ਦਿੰਦਾ, ਔਲਾਦ ਹੁੰਦੀ ਐ ਤਾਂ ਸਿਹਤ ਨਈਂ ਮਿਲਦੀ। ਉਨੇ ਤਾਰੇ ਅੱਲਾ ਨੇ ਬਣਾਏ ਜਿੰਨੇ ਗਮ ਬਣਾਏ ਐ। ਸਾਰੇ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਤਾਰੇ ਦਾ ਗਮ ਸਹਿਣ ਨੂੰ ਆਏ ਐ, ਏਸ ਜਹਾਨ 'ਚ।" ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਪਿਆ ਜਿਵੇਂ ਮਾਂ ਮੈਥੋਂ ਕੁਛ ਲੁਕਾ ਰਹੀ ਏ। ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਝੂਠ ਬੋਲ ਰਹੀ ਏ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਦੀ ਤਾਂ ਇਹ ਆਦਤ ਨਈਂ ਸੀ।

"ਕੀ ਗੱਲ ਐ ਮਾਂ ?"

"ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਈਂ। ਹਰ ਮਾਂ ਧੀ ਨੂੰ ਕੁਸ਼ ਨਾ ਕੁਸ਼ ਦਿੰਦੀ ਐ। ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਦਹੇਜ਼ ਤਾਂ ਦੇ ਨਈਂ ਸਕਦੀ—ਦਲਾਸਾ ਵੀ ਦੇ ਕੇ ਵਿਦਾ ਨਾ ਕਰਾਂ...!"

ਮੇਰਾ ਰੋਣ ਨਿਕਲ ਗਿਆ ਤੇ ਮੈਂ ਮਾਂ ਨੂੰ ਜੱਫੀ ਪਾ ਲਈ।

"ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਏਥੋਂ ਫੈਕਟਰੀ ਜਾਂਦੀ ਆਂ ਤਾਂ ਰਸਤੇ 'ਚ ਕਈ ਮੇਨ ਹੋਲ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਦਿੱਸਦੇ ਐ। ਹਨੇਰੀਆਂ ਰਾਤਾਂ 'ਚ ਉਹਨਾਂ 'ਚ ਰਾਹੀ-ਪਾਂਧੀ ਡਿੱਗ ਵੀ ਪੈਂਦੇ ਐ। ਹਾਜਰਾ ! ਇੰਜ ਸਮਝ ਲੈ ਸੋਹਣੀਏ, ਪਿਆਰੇ ਰੱਬ ਨੇ ਹਰ ਚੌੜਾਈ ਦੇ , ਹਰ ਡੂੰਘਾਈ ਦੇ ਮੇਨ ਹੋਲ ਬਣਾਏ, ਵਿਛਾਏ ਹੋਏ

ਐ ਆਪਣੀ ਦੁਨੀਆਂ 'ਚ। ਆਖ਼ਰ ਆਦਮੀ ਕਦੋਂ ਤਕ ਬਚੂਗਾ ?ਬੰਦਾ, ਇਨਸਾਨ ਐ। ਲੰਮੀ ਕਾਲੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਐ, ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਖੱਡੇ 'ਚ ਤਾਂ ਡਿੱਗੂਗਾ ਈ।"

"ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਸਾਫ਼-ਸਾਫ਼ ਕਿਓਂ ਨਈਂ ਦੱਸਦੀ...ਕੀ ਗੱਲ ਐ ? ਹੋਇਆ ਕੀ ਐ ?"

"ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਈਂ, ਕੁਸ਼ ਨਈਂ ਹੋਇਆ। ਨਵਾਂ ਘਰ ਹੋਊਗਾ, ਨਵੇਂ ਲੋਕ ਹੋਣਗੇ। ਉੱਥੇ ਤੇਰੀ ਮਾਂ ਨਈਂ ਹੋਣੀ ਪਰ ਗਰੀਬੀ ਵੀ ਨਈਂ ਹੋਣੀ। ਹਰ ਜਗ੍ਹਾ ਦਾ ਆਪਣਾ ਸੁੱਖ ਐ, ਆਪਣਾ ਦੁੱਖ ਐ। ਜਿਹੜੀ ਕੁੜੀ ਮੇਲੇ ਦੇ ਸੁੱਖ ਯਾਦ ਕਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਐ, ਆਪਣੇ ਸਹੁਰੀਂ ਜਾ ਕੇ ਖ਼ੁਸ਼ ਨਈਂ ਰਹਿ ਸਕਦੀ।"

"ਤੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਕੁਛ ਕਿਹਾ ਐ ਮਾਂ ? ਦੱਸ, ਤੂੰ ਦੱਸਦੀ ਕਿਓਂ ਨਈਂ ?"

ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਚੁੱਪ ਰਹੀ। ਉਸਦੀ ਚੁੱਪ ਮੇਰੀ ਤੇ ਲੱਬਾ ਦੀ ਚੁੱਪ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਅਟੱਲ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼ਾਦੀ ਦੀ ਦੂਜੀ ਰਾਤ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਚੁੱਪਚਾਪ ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ 'ਚੋ ਤੁਰ ਗਈ। ਮੇਰੇ ਸਹੁਰਿਆਂ ਨੇ ਖ਼ਾਮੋਸ਼ੀ ਨਾਲ ਉਸਨੂੰ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਨਾ ਦੱਸਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਦੋ ਸਦਮੇ ਇਕੋ ਵੇਲੇ ਨਈਂ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸੀ ਉਹ।

ਜਿਵੇਂ ਸਤਮਾਹੇਂ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਨਕਲੀ ਨਿੱਘ 'ਚ ਰੱਖ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਦੁਨੀਆਂ 'ਚ ਰਹਿਣ ਦੇ ਕਾਬਿਲ ਬਣਾਉਂਦੇ ਨੇ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੇਰੇ ਸਹੁਰੇ ਘਰ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬੜੇ ਸੁੱਖ, ਆਰਾਮ ਤੇ ਬੜੀ ਚਾਪਲੂਸੀ ਰੂਪੀ ਰੂੰ 'ਚ ਬਚਾ-ਬਚਾ ਕੇ ਕਈ ਦਿਨ ਰੱਖਿਆ ਤਾਕਿ ਗੁੱਡੂ ਤੋਂ ਬੜਾ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਉਸ ਘਰ ਦੀ ਦੌਲਤ ਭਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਆਦੀ ਹੋ ਜਾਵਾਂ। ਜਿੰਨੇ ਦਿਨ ਘਰੇ ਮਹਿਮਾਨ ਰਹੇ, ਇਹੀ ਸੁਣਨ 'ਚ ਆਇਆ ਕਿ ਗੁੱਡੂ ਬਿਮਾਰ ਏ ਤੇ ਹੇਠਲੀ ਮੰਜ਼ਿਲ 'ਤੇ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦੇ ਕਮਰੇ 'ਚ ਏ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਜੀਅ 'ਚ ਆਇਆ ਕਿ ਇਕ ਨਜ਼ਰ ਗੁੱਡੂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਆਵਾਂ। ਉਸਦੀ ਸੇਵਾ, ਸੰਭਾਲ ਕਰਾਂ। ਪਰ ਦੂਜੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਜਾਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਾ ਪਈ।

ਮੇਰੀ ਸੱਸ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਦੀ ਪੁੱਠ ਸੀ। ਗੋਰੀ-ਗੋਰੀ, ਗੋਲ-ਗੋਲ, ਚੁੱਪ-ਚੁੱਪ ਜਿਹੀ। ਬੜੀ ਨਰਮ, ਬੜੀ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਵਾਲੀ। ਕਦੀ-ਕਦੀ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਜੀਵ ਨਈਂ ਏਂ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ 'ਚ ਏਨਾ ਦੁੱਖ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਤੋਂ ਭੈਅ ਆਉਣ ਲੱਗਦਾ। ਮਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਪਿੱਛੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੇਰੀ ਸੱਸ ਨੇ ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਜਿੱਤ ਲਿਆ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਚੁੱਪਚਾਪ ਬੈਠੀ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਬੜਾ ਦੁੱਖ ਹੁੰਦਾ, ਜਿਵੇਂ ਮਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਜਿਸ ਰਾਤ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਮੈਂ ਗੁੱਡੂ ਨੂੰ ਮਿਲੀ, ਦੇਰ ਤਕ ਸੱਸ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਬੈਠੀ ਰਹੀ। ਉਸਦਾ ਹੱਥ ਮੇਰੇ ਗੋਢੇ 'ਤੇ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਵਾਰੀ-ਵਾਰੀ ਉਸਨੂੰ ਥਾਪੜ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਜਿਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸਿਰਾ ਫੜਦੀ, ਵਿਚਾਲੇ ਈ ਛੱਡ ਕੇ ਚੁੱਪਚਾਪ ਮੇਰੇ ਮੂੰਹ ਵੱਲ ਤੱਕਣ ਲੱਗਦੀ।

"ਗੁੱਡੂ ਸਾਹਬ ਦਾ ਹੁਣ ਕੀ ਹਾਲ ਐ ਜੀ ?"

"ਠੀਕ ਏ ਹੁਣ ਤਾਂ, ਅੱਜ ਆਏਗਾ ਤੇਰੇ ਕੋਲ।"

ਅਣ ਦੇਖੇ ਲਾੜੇ ਦੀ ਤਾਂਘ ਚੜ੍ਹਦੇ ਸੂਰਜ ਵਾਂਗ ਮੇਰੇ ਦਿਲ 'ਚ ਉੱਗ ਪਈ।

"ਕਦੀ-ਕਦੀ ਜਿਹੜੀ ਤਸਵੀਰ ਔਰਤ ਆਪਣੇ ਲਾੜੇ ਦੀ ਬਣਾਉਂਦੀ ਏ ਹਾਜਰਾ ! ਲਾੜਾ ਉਸ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਹੁੰਦਾ ਏ। ਪਰ ਸਾਰੀ ਚੀਜ਼ ਔਰਤ ਦਾ ਜਜ਼ਬਾ ਏ। ਘਰ ਔਰਤ ਬਣਾਉਂਦੀ ਏ, ਬੱਚੇ ਔਰਤ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਏ। ਮਰਦ ਤਾਂ ਵੈਸੇ ਵੀ ਘਰ ਦੇ ਬਾਹਰ ਲੱਗੀ ਤਖ਼ਤੀ ਹੁੰਦਾ ਏ।"

ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਡਰਿਆ ਪਰ ਫੇਰ ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਸ਼ਾਇਦ ਗੁੱਡੂ ਬਦਸੂਰਤ ਹੋਏ ਏਸੇ ਲਈ ਭੂਮਿਕਾ ਬੰਨ੍ਹੀ ਜਾ ਰਹੀ ਏ। ਸ਼ਾਇਦ ਏਸੇ ਲਈ ਉਸਨੂੰ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਉਣ ਵੀ

ਨਈਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਪਰ ਮੇਰੀ ਸੱਸ ਨੂੰ ਸ਼ਾਇਦ ਪਤਾ ਨਈਂ ਸੀ ਕਿ ਏਨੇ ਦਿਨ ਸਹੁਰੇ ਘਰ ਰਹਿ ਕੇ ਮੈਂ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਹੁਣ ਮੈਨੂੰ ਚੰਗੇ, ਮਾੜੇ ਬੰਦੇ ਦੀ ਪਛਾਣ ਨਈਂ ਸੀ ਰਹੀ। ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸ਼ੌਹਰ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ।

ਬੜੀ ਦੇਰ ਤਕ ਸੱਸ ਉਂਜ ਈ ਬੇਮਤਲਬ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਚੁੱਪਚਾਪ ਬੈਠੀ ਰਹੀ। ਫੇਰ ਜਦੋਂ ਉਹ ਅੱਧੀ ਅੰਦਰ ਤੇ ਅੱਧੀ ਦਹਿਲੀਜ਼ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਸੀ, ਉਦੋਂ ਉਹ ਬੋਲੀ, "ਸੁਣ ਹਾਜਰਾ! ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਜਣੇ ਤੇਰੀ ਬੜੀ ਕਦਰ ਕਰਾਂਗੇ, ਸਿਰਫ਼ ਤੂੰ ਗੁੱਡੂ ਦੀ ਕਦਰ ਕਰੀਂ। ਉਹ ਸਾਡਾ ਇਕੱਲੌਤਾ ਪੁੱਤਰ ਏ, ਪੰਜ ਭੈਣਾਂ ਦਾ ਇਕੱਲਾ ਭਰਾ। ਦੇਖ ਬੇਟਾ! ਜੋ ਕੁਛ ਉਹ ਤੈਨੂੰ ਨਾ ਦੇ ਸਕੇ ਤੂੰ ਸਾਥੋਂ ਮੰਗੀ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਗੁੱਡੂ ਨਾਲੋਂ ਕੀਮਤੀ ਹੋਰ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਨਈਂ ਏਂ।"

ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਸੱਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ।

ਪਰ ਉਹ ਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਦੀ ਭੱਠੀ ਨੂੰ ਹੰਝੂਆਂ ਤੇ ਗੱਲਾਂ ਨਾਲ ਠੰਢਾ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ, "ਮੇਰੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ 'ਚ ਕੁੜੀਆਂ ਦਾ ਅਕਾਲ ਨਈਂ ਏਂ—ਪਰ ਮੈਂ ਗਰੀਬ ਘਰ ਦੀ ਕੁੜੀ ਇਸ ਲਈ ਲਈ ਏ ਕਿ ਗਰੀਬਾਂ 'ਚ ਹਮਦਰਦੀ ਹੁੰਦੀ ਏ, ਉਹ ਮੁਹੱਬਤ ਕਰਨਾ ਜਾਣਦੇ ਨੇ। ਹੁਣ ਗੁੱਡੂ ਜਿਹਾ ਵੀ ਏ ਤੇਰਾ ਏ ਹਾਜਰਾ। ਜਿਹਾ ਵੀ ਏ, ਸਿਰਫ਼ ਤੇਰਾ ਏ!"

ਮੇਰੀ ਸੱਸ ਕਾਹਲ ਨਾਲ ਚਲੀ ਗਈ।

ਉਸਦੀ ਗੱਲ ਠੀਕ ਸੀ ਕਿ ਗੁੱਡੂ ਸਿਰਫ਼ ਮੇਰਾ ਸੀ ਪਰ ਅਫ਼ਸੋਸ ਮੈਂ ਉਸਦੀ ਏਨੀ ਵੀ ਨਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਜਿੰਨੀ ਕਿ ਕਦੇਰ ਸੀ!

ਰਾਤ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਪਹਿਰ ਗੁੱਡੂ ਕਮਰੇ 'ਚ ਆਇਆ। ਪਹਿਲਾਂ ਬਾਹਰ ਕੁਛ ਖੁਸਰ-ਫੁਸਰ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ। ਫੇਰ ਗੁੱਡੂ ਅੰਦਰ ਆਇਆ। ਉਹ ਅੰਦਰ ਆਉਂਦਾ ਈ ਮੈਨੂੰ ਇੰਜ ਚਿੰਬੜ ਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਰਿੱਛ ਰੁੱਖ ਨੂੰ ਜੱਫੀ ਪਾਉਂਦਾ ਏ। ਉਸਦੇ ਪਿੱਛੇ ਮੇਰੀ ਸੱਸ ਤੇ ਵੱਡੀਆਂ ਦੋ ਨਣਦਾਂ ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਸੀ।

"ਅੰਮਾ ਮੇਰੀ ਵਹੁਟੀ...ਮੇਰੀ ਬੀਵੀ...ਮੇਰੀ ਅੰਮਾ ਜੀ ਪਾਰੀ-ਪਾਰੀ-ਪਾਰੀ ਵਹੁਟੀ ਜੀ।"

ਮੇਰੀ ਸੱਸ ਤੇ ਨਣਦਾਂ ਨੇ ਕਾਹਲ ਨਾਲ ਉਸਨੂੰ ਮੇਰੇ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

"ਕੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਏਂ ਗੁੱਡੂ?"

"ਦੇਖੀਂ ਵਹੁਟੀ ਜੀ! ਇਹ ਮੈਨੂੰ, ਇਹ ਮੈਨੂੰ, ਤੇਰੇ ਕੋਲ ਨ੍ਹੀਂ ਆਉਣ ਦਿੰਦੀਆਂ ਸੀ। ਕਹਿੰਦੀਆਂ ਸੀ ਵਹੁਟੀ ਭੱਜ ਜਾਊਗੀ। ਤੂੰ ਭੱਜ ਜਾਏਂਗੀ? ਦੱਸ ਮੈਂ ਕੋਈ ਬੁਰਾ ਆਂ। ਮੈਂ ਆਪਣਾ 'ਕੈਦਾ' ਲਿਆ ਕੇ ਤੈਨੂੰ ਸੁਣਾਵਾਂ? ਕਿੱਥੇ ਐ ਮੇਰਾ ਕੈਦਾ?ਲਿਆਓ, ਲਿਆਉਂਦੇ ਕਿਓਂ ਨਈਂ? ਮੈਂ ਵਹੁਟੀ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸੁਣਾਵਾਂਗਾ!"

ਮੇਰੀ ਸੱਸ ਨੇ ਚੁੱਪ ਕਰਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਉਹ ਰੋਣ ਲੱਗ ਪਿਆ।

"ਸਾਰੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਬੁਰਾ ਸਲੂਕ ਕਰਦੇ ਐ, ਫੇਰ ਕਹਿੰਦੇ ਐ ਅਸੀਂ ਤੇਰਾ ਭਲਾ ਕਰ ਰਹੇ ਆਂ। ਮੈਂ ਕਿਉਂ ਚੁੱਪ ਰਹਾਂ ਵੱਡੀ ਆਪਾ—ਤੂੰ ਚੁੱਪ ਹੋ ਜਾ, ਤੂੰ ਦਫ਼ਾ ਹੋ ਜਾ। ਮੇਰੀ ਵਹੁਟੀ ਐ, ਮੈਂ ਇਸ ਨਾਲ ਬੋਲੂੰਗਾ, ਬੋਲੂੰਗਾ, ਹਾਂ ਬੋਲੂੰਗਾ।"

ਢਿੱਲੀ ਮੱਛਰਦਾਨੀ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਬਾਂਸਾਂ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਲਾਉਣੀ ਬੜੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੁੰਦੀ ਏ। ਇਕ ਸਿਰੇ 'ਤੇ ਡੰਡਿਆਂ ਦਾ ਕਰਾਸ ਠੀਕ ਕਰੋ ਤਾਂ ਦੂਜੇ ਸਿਰੇ ਦੇ ਡੰਡੇ ਸਰਕ ਕੇ ਪਾਵਿਆਂ 'ਚੋਂ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦੇ ਨੇ। ਬਿਲਕੁਲ ਇਵੇਂ ਈ ਮੇਰੀ ਸੱਸ ਤੇ ਨਣਦਾਂ ਤਿੰਨੇ ਤੰਬੂ ਤਾਣ ਕੇ ਗੁੱਡੂ ਨੂੰ ਇਨਸਾਨ ਦੇ ਰੂਪ 'ਚ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸੀ। ਕੁਛ ਚਿਰ ਬਾਅਦ ਉਹ ਢਿੱਲੀ ਮੱਛਰਦਾਨੀ ਮੇਰੇ 'ਤੇ

ਤਾਣ ਕੇ ਹੇਠਾਂ ਚਲੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਸੀ ਖ਼ਤਰੇ ਵੱਲੋਂ ਅੱਖਾਂ ਮੀਚਦਿਆਂ ਈ ਖ਼ਤਰਾ ਟਲ ਜਾਏਗਾ।

ਇਹ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਸੀ—

ਮੇਨ ਹੋਲ 'ਚ ਡਿੱਗਣ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ!

ਇਕ ਨੀਮ ਪਾਗਲ ਸ਼ੌਹਰ ਨਾਲ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ। ਮੈਂ ਏਨੀ ਉਮਰ ਬਿਨਾਂ ਚੰਗਾ ਖਾਧੇ-ਪੀਤੇ ਬਿਤਾਈ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਗੁੱਡੂ ਆਮ ਸਿਧਰਾ ਜਾਂ ਝੱਲਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਕਿਸਮਤ ਮੰਨ ਕੇ ਐਸ਼ੋ-ਅਰਾਮ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ 'ਚ ਡੁੱਬ ਜਾਂਦੀ। ਪਰ ਗੁੱਡੂ ਦੀਵਾਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਆਸ਼ਕ-ਮਿਜਾਜ਼ ਵੀ ਸੀ।

ਉਸਨੂੰ ਜੱਫੀਆਂ ਪਾਉਣ, ਚੁੰਮਣ ਤੇ ਚੂੰਢੀ-ਚਪਟੇ ਦਾ ਬੜਾ ਸ਼ੌਕ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਜੀਅ ਚਾਹੁੰਦਾ ਕਿ ਮੈਂ ਸਾਰਾ-ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਪਲੰਘ 'ਤੇ ਪਈ ਰਹਾਂ। ਉਹ ਨਾਸ਼ਤੇ ਦੀ ਮੇਜ਼ ਤੋਂ ਮੇਰਾ ਹੱਥ ਫੜ ਕੇ ਘਸੀਟਣ ਲੱਗਦਾ—

"ਗੁੱਡੂ ਨਾਸ਼ਤਾ ਕਰਨ ਦੇ ਹਾਜਰਾ ਨੂੰ!"

"ਇਕ ਗੱਲ ਐ ਅੰਮੀ, ਮੇਰੀ ਪਾਰੀ ਅੰਮੀ, ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਗੱਲ—ਕਮਰੇ 'ਚ ਕਰਨ ਵਾਲੀ।"

"ਟੋਸਟ ਤਾਂ ਖਾ ਲੈਣ ਦੇ ਵਿਚਾਰੀ ਨੂੰ।" ਮੇਰੀ ਵੱਡੀ ਨਣਦ ਕਹਿੰਦੀ।

ਫੇਰ ਉਹ ਮੇਰੇ ਕੰਨ ਨਾਲ ਮੂੰਹ ਜੋੜ ਕੇ ਇਕ-ਅੱਧੀ ਅਜਿਹੀ ਗੱਲ ਕਹਿੰਦਾ ਜਿਹੜੀ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸੁਣ ਜਾਂਦੀ ਤੇ ਜਿਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਜਿਸਮ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਜਿਹਨਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲੋਕੀ ਨਈਂ ਕਰਦੇ।

"ਉੱਠ ਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕੰਮ ਐ।"

"ਤੂੰ ਚੱਲ, ਹੁਣੇ ਆਉਂਦੀ ਐ ਹੁਣੇ।"

ਉਹ ਮੇਰਾ ਦੁਪੱਟਾ ਫੜ ਕੇ ਖਿੱਚਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦਾ, "ਜਲਦੀ ਚੱਲ, ਜਲਦੀ ਚੱਲ।"

ਕਮਰੇ 'ਚ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਮੇਰਾ ਖਿਝਣਾ-ਬੋਲਣਾ, ਉਸਨੂੰ ਪਰ੍ਹੇ-ਪਰ੍ਹੇ ਕਰਨਾ ਸਭ ਬੇਕਾਰ ਸੀ। ਉਹ ਬਾਂਦਰ ਵਾਂਗ ਬੁੜ੍ਹਕ-ਬੁੜ੍ਹਕ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਚੁੰਮਣ ਲੱਗਦਾ। ਮੈਂ ਕੱਪੜੇ ਗਹਿਣੇ ਲਾਹੁਣ ਤੋਂ ਮਨ੍ਹਾਂ ਕਰਦੀ ਤਾਂ ਬਾਲਾਂ ਵਾਂਗ ਫੁੱਟ-ਫੁੱਟ ਕੇ ਰੋਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ। ਅਜਿਹੇ ਪਲਾਂ 'ਚ ਗੁੱਡੂ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਹਾਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ—ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਸੁਨਹਿਰੇ ਵਾਲਾਂ ਵਾਲੇ ਦੀਵਾਨੇ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਪਤਾ ਨਈਂ ਕਿਉਂ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਰਹਿਮ ਤੇ ਦੁੱਖ ਦੀ ਇਕ ਪੀੜ ਉੱਠਣ ਲੱਗਦੀ ਤੇ ਮੇਰਾ ਜੀਅ ਉਸਨੂੰ ਗੋਦੀ ਚੁੱਕ ਲੈਣ ਨੂੰ ਕਰਦਾ।

ਅਜੀਬ ਜਿਹੇ ਦਿਨ ਸਨ, ਅਜੀਬ ਜਿਹੀਆਂ ਰਾਤਾਂ। ਤੇਜ਼ ਬੁਖ਼ਾਰ 'ਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਵਾਂਗ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮੂੰਹ ਸਿਰ ਕੁਛ ਵੀ ਨਈਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ। ਪਤਾ ਨਈਂ ਦਿਨੇ ਸੂਰਜ ਨਿਕਲਦਾ ਵੀ ਸੀ ਜਾਂ ਨਈ, ਰੱਬ ਜਾਣੇ ਰਾਤਾਂ ਨੂੰ ਹਨੇਰਾ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਨਈਂ। ਮੇਰੀ ਸੱਸ ਮੇਰੀ ਆਓ-ਭਾਗਤ 'ਚ ਲੱਗੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ, ਨਵੇਂ-ਨਵੇਂ ਜ਼ੇਵਰ, ਸੋਹਣੇ ਸੋਹਣੇ ਕੱਪੜੇ ਆਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਮੇਰੀਆਂ ਨਣਦਾਂ ਮੈਥੋਂ ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ-ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ, ਪਰ੍ਹੇ-ਪਰ੍ਹੇ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਸਹੁਰਾ ਕਦੀ-ਕਦੀ ਮੈਨੂੰ ਕੋਲ ਬਿਠਾ ਕੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਉਚ-ਨੀਚ ਸਮਝਾਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ।

ਗੁੱਡੂ 'ਤੇ ਕਦੀ-ਕਦੀ ਸਿਆਣੇਪਨ ਦੇ ਦੌਰੇ ਪੈਂਦੇ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਬੜੀਆਂ ਉਮੀਦਾਂ ਬੱਝਦੀਆਂ—ਸ਼ਾਇਦ ਕੋਈ ਕਰਿਸ਼ਮਾ, ਕੋਈ ਕਰਾਮਾਤ ਹੋ ਜਾਏ। ਅਜਿਹੇ ਦਿਨਾਂ 'ਚ ਕੋਈ ਗੁੱਡੂ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਈ ਨਈਂ ਸੀ ਸਕਦਾ। ਉਹ ਸਿਰ 'ਤੇ ਟੋਪੀ ਲੈ ਕੇ, ਬਾਹਾਂ 'ਤੇ ਜਾਏ ਨਮਾਜ਼ ਲਟਕਾ ਕੇ

ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਉਂਦਾ ਤੇ ਬੜੀ ਮਿੱਠੀ ਮੁਸਕੁਰਾਹਟ ਨਾਲ ਕਹਿੰਦਾ, "ਦੇਖ ਹਾਜਰਾ! ਮੈਂ ਮਸਜਿਦ 'ਚ ਅਸ਼ਾ ਦੀ ਨਮਾਜ ਪੜ੍ਹਨ ਜਾ ਰਿਹਾਂ, ਤੂੰ ਖਾਣਾ ਖਾ ਕੇ ਸੌਂ ਜਾਵੀਂ, ਬੈਠੀ ਉਡੀਕਦੀ ਨਾ ਰਹੀਂ।"

ਪੰਜ ਭੈਣਾਂ ਦੇ ਇਕਲੌਤੇ ਭਰਾ ਦੀ ਏਨੀ ਸਿਆਣੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਮੇਰੀ ਸੱਸ ਦਾ ਤਨ ਮਨ ਠਰ ਜਾਂਦਾ, "ਸੌਂ ਜਾਏਗੀ, ਸੌਂ ਜਾਏਗੀ—ਤੂੰ ਫ਼ਿਕਰ ਨਾ ਕਰ। ਤੂੰ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਨ ਜਾਹ।"

ਵਾਪਸੀ 'ਤੇ ਉਹ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸਲਾਮ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ 'ਚ ਆਉਂਦਾ। ਬੜੀ ਦੇਰ ਤਕ ਉਹ ਇਕ ਸਭਿਅ ਆਦਮੀ ਵਾਂਗ ਦੰਦ ਸਾਫ਼ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਫੇਰ ਸੋਫ਼ੇ 'ਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਬੈੱਡਲੈਂਪ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ 'ਚ ਉਹ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੇਖਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨਾ ਉਸ ਲਈ ਮੁਸ਼ਕਲ ਸੀ। ਡੂੰਘੀ ਰਾਤ ਹੋਏ ਪਲੰਘ 'ਤੇ ਆਉਂਦਾ ਤੇ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਪਿੱਠ ਕਰਕੇ ਸੌਂ ਜਾਂਦਾ। ਅਕਲਮੰਦ ਹੁੰਦਿਆਂ ਈ ਉਸਨੂੰ ਮੇਰੇ ਤਾਈਂ ਕੋਈ ਗਰਜ ਨਾ ਰਹਿੰਦੀ।

ਅਜਿਹੇ ਦਿਨਾਂ 'ਚ ਉਹ ਬੜੇ ਸਲੀਕੇ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਸਹੁਰੇ ਨਾਲ ਫ਼ੈਕਟਰੀ ਜਾਣ ਲੱਗਦਾ। ਵਾਪਸੀ 'ਤੇ ਚੁੱਪਚਾਪ ਖਾਣਾ ਖਾਂਦਾ, ਫ਼ੈਕਟਰੀ ਦੇ ਮਸਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਦਾ ਤੇ ਫੇਰ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲੇ ਬਗ਼ੈਰ ਸਿਨਮਾ ਦੇਖਣ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ।

ਓਹਨੀਂ ਦਿਨੀਂ ਮੇਰੀ ਸੱਸ ਧਰਤੀ ਤੋਂ ਦੋ-ਦੋ ਗਿੱਠ ਉੱਚੀ ਤੁਰਦੀ ਲੱਗਦੀ।

"ਅਸੀਂ ਸਾਰਾ ਕੁਛ ਗੁੱਡੂ ਦੇ ਨਾਂ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਏ ਹਾਜਰਾ! ਕੋਠੀ, ਪਲਾਟ, ਫ਼ੈਕਟਰੀ ਸਭ ਕੁਛ। ਇਹ ਸਭ ਤਾਂ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਘਰੀਂ ਚਲੀਆਂ ਜਾਣਗੀਆਂ। ਸਭ ਕੁਛ ਤੇਰਾ ਏ, ਤੇਰਾ ਤੇ ਗੁੱਡੂ ਦਾ।"

ਇਹ ਦਿਨ ਬੜੇ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਹੁੰਦੇ।

ਜੇ ਮੈਂ ਗਲਤੀ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੱਥ ਵੀ ਲਾ ਲੈਂਦੀ ਤਾਂ ਉਹ ਤ੍ਰਬਕ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਧੀਮੀ ਆਵਾਜ਼ 'ਚ ਕਹਿੰਦਾ, "ਕੀ ਕਰਦੀ ਪਈ ਏਂ ਹਾਜਰਾ! ਕਿਸੇ ਦਾ ਲਿਹਾਜ ਵੀ ਨਈਂ ਤੈਨੂੰ, ਮੇਰੀਆਂ ਜਵਾਨ ਭੈਣਾਂ ਦੇਖ ਰਹੀਐਂ।"

ਪਰ ਇਹ ਦਿਨ ਬਹੁਤੇ ਨਈਂ ਸੀ ਹੁੰਦੇ। ਅਜ਼ਲੀ ਦਰਦ ਵਾਂਗ ਕਿਸੇ ਸਵੇਰ ਉੱਠਦਾ ਈ ਗੁੱਡੂ ਆਪਣਾ ਚੋਲਾ ਲਾਹ ਕੇ ਅਸਲੀ ਰੂਪ 'ਚ ਆ ਜਾਂਦਾ। ਜਦੋਂ ਗੁੱਡੂ ਠੀਕ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਉਹਨੀਂ ਦਿਨੀਂ ਸਹੁਰੇ-ਘਰ 'ਚ ਉੱਪਰ ਹੇਠਾਂ ਹਾਸਿਆਂ ਦੇ ਠਹਾਕੇ ਗੂੰਜਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਮੇਰੀਆਂ ਨਣਦਾਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਸਾਰਾ ਘਰ ਮੈਟਨੀ ਸ਼ੋ ਦੇਖਣ ਜਾਂਦਾ, ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪਾਰਟੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਮੇਰੇ ਸੱਸ ਖਿੜੇ ਮੱਥੇ ਮੈਨੂੰ ਸਭ ਨਾਲ ਮਿਲਾਉਂਦੀ ਤੇ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ 'ਚ ਕਹਿੰਦੀ, "ਮੇਰੀ ਹਾਜਰਾ ਦਾ ਜਾਦੂ ਦੇਖਿਆ ਭੈਣ ਜੀ? ਜਿਹੜਾ ਕੰਮ ਡਾਕਟਰ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ, ਮੇਰੀ ਬਹੂ ਨੇ ਕਰ ਦਿਖਾਇਆ। ਦਸ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਸੁਰਤ ਮਾਰੀ ਗਈ ਏ ਗੁੱਡੂ ਦੀ, ਹੁਣ ਦੇਖ ਲਓ ਚੰਗਾ ਭਲਾ, ਹੋਸ਼ਮੰਦ ਹੋ ਗਿਐ। ਹਾਜਰਾ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਿੱਤੀ ਏ। ਹਾਜਰਾ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਇਨਸਾਨ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਏ।"

ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਖੁੱਲ੍ਹਦਿਲੀ 'ਤੇ ਬੜੀ ਸ਼ਰਮ ਆਉਂਦੀ। ਉਹ ਮਾਂ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਲਈ ਉਸਦਾ ਜਜ਼ਬਾ ਸੱਚਾ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਔਰਤ ਸੀ ਤੇ ਕਿਉਂਕਿ ਮੇਰੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਅਧੂਰੀਆਂ ਸਨ ਇਸ ਲਈ ਜੋ ਕੁਛ ਵੀ ਮੈਂ ਜਾਹਰ ਕਰਦੀ ਸੀ, ਅੰਦਰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਤੋਂ ਸੱਖਣੀ ਸੀ।

ਜੇ ਮੇਰੀ ਸੱਸ ਦਾ ਵੱਸ ਚੱਲਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਖ਼ੁਦ ਗੁੱਡੂ ਦੀ ਬੀਵੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਤੇ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਖੰਭਾਂ ਹੇਠ ਇੰਜ ਲੁਕਾਈ ਰੱਖਦੀ ਜਿਵੇਂ ਬਤਖ਼ 'ਸੋਂ-ਸੋਂ' ਕਰਦੀ ਆਪਣੇ

ਆਂਡਿਆਂ ਨੂੰ ਸਾਂਭਦੀ ਏ। ਕਦੀ-ਕਦੀ ਗੁੱਡੂ ਪਲੰਘ 'ਤੇ ਪਿਸ਼ਾਬ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਤਾਂ ਚੋਰੀ-ਚੋਰੀ ਖ਼ੁਦ ਈ ਚਾਦਰਾਂ ਗੱਦੇ ਧੋ ਦਿੰਦੀ। ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਗੁੱਡੂ ਦੀ ਦੇਖ-ਭਾਲ ਦਾ ਕੋਈ ਬੋਝ ਨਈਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਸੱਸ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਸੋਚਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਕਿ ਕੀ ਇਕ ਇਨਸਾਨ ਦੀਆਂ ਏਨੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ 'ਤੇ ਕੋਈ ਏਨੀ ਸਫ਼ਾਈ ਨਾਲ ਪਰਦਾ ਪਾ ਸਕਦਾ ਏ? ਏਨੀ ਵੱਡੀ ਕੁਤਾਹੀ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਸਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿੰਦ-ਜਾਨ ਨਾਲ ਕਬੂਲ ਕਰ ਸਕਦਾ ਏ? ਕਦੀ-ਕਦੀ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਏ ਜਿਵੇਂ ਅੱਲਾ ਮੀਆਂ ਵੀ ਆਪਣੇ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਇਸੇ ਲਈ ਮੌਤ ਦੇ ਪਰਦੇ ਪਿੱਛੇ ਲੁਕਾਅ ਲੈਂਦਾ ਏ ਕਿ ਅਬਲੀਸ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕੁਤਾਹੀਆਂ ਦਾ ਮਖ਼ੌਲ ਨਾ ਉਡਾਏ।

ਆਪਣੀ ਸੱਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਵਜੂਦ ਇਕ ਚੋਰ ਵਰਗਾ ਲੱਗਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਘਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸੁੱਖ, ਸਾਰੇ ਆਰਾਮ, ਸਾਰੇ ਚਾਅ-ਚੋਚਲੇ ਬੇਕਾਰ ਗਏ। ਮੈਂ ਗੁੱਡੂ ਲਈ ਆਪਣੇ ਦਿਲ 'ਚ ਜਗ੍ਹਾ ਨਾ ਬਣਾ ਸਕੀ। ਮੈਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਜਿੱਥੇ ਸਿਓਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੋਵੇ ਉੱਥੇ ਟਾਂਕਿਆਂ-ਟੋਪਿਆਂ ਨਾਲ ਕੰਮ ਨਈਂ ਚੱਲਦਾ। ਜਿੱਥੇ ਤਨ, ਮਨ, ਧਨ ਨਾਲ ਤਪੱਸਿਆ ਦੀ ਲੋੜ ਹੋਵੇ ਉੱਥੇ ਮੌਕੇ-ਬੇਮੌਕੇ ਦੀ ਚੁੰਮਾ ਚੱਟੀ ਨਾਲ ਡੰਗ ਨਈਂ ਸਰਦਾ।

ਰੱਬ ਜਾਣੇ ਇਹ ਗੁੱਡੂ ਕਰਕੇ ਹੋਇਆ?

ਰੱਬ ਜਾਣੇ ਮਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਪਿੱਛੋਂ ਮੇਰਾ ਅੰਦਰ ਖਾਲੀ ਪਿੰਜਰੇ ਵਰਗਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ!

ਜਾਂ ਅੱਲਾ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਸੀ!

ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਕਦੀ ਸਿੱਧਾ ਰਸਤਾ ਨਈਂ ਫੜਦੀ। ਉਸਨੂੰ ਤੰਗ ਪਗਡੰਡੀ, ਬੰਜਰ ਰਸਤੇ, ਪਥਰੀਲੇ, ਖੰਘਰਾਂ ਵਾਲੇ ਰਾਹਾਂ ਤੋਂ ਲੰਘਣ ਦਾ ਬੜਾ ਸ਼ੌਕ ਏ। ਚਾਰਾਗਾਹਾਂ 'ਚ ਤੁਰਨ ਵਾਲੇ ਜਾਣ-ਬੁੱਝ ਕੇ ਕੰਡਿਆਂ ਨਾਲ ਉਲਝਦੇ ਨੇ। ਅਮੀਰਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ 'ਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਡਾਕਟਰ, ਦੁੱਖ ਤੇ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਨਾਸੂਰ ਹੁੰਦੇ ਨੇ।

ਇਹ ਦੂਜੀ ਵਾਰੀ ਸੀ!

ਜਦੋਂ ਮੇਰਾ ਖੱਬਾ ਪੈਰ ਆਖ਼ਰੀ ਪੌੜੀ 'ਤੇ ਤੇ ਸੱਜਾ ਪੈਰ ਸੰਗਮਰਮਰ ਦੇ ਫ਼ਰਸ਼ ਤੋਂ ਛੇ ਇੰਚ ਉੱਚਾ ਸੀ, ਮੇਰੀ ਸੱਸ ਨੇ ਪਿੱਛੋਂ ਮੇਰੇ ਵਾਲ ਫੜ ਲਏ। ਜਿਹੜਾ ਇਨਸਾਨ ਗੁਨਾਹ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਕੇ ਮੇਰੇ ਵਾਂਗ ਦੱਬਿਆ ਹੋਇਆ ਹੋਏ ਉਹ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਪੈਰਾਂ 'ਤੇ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਈ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਏ। ਉਸਨੂੰ ਡੇਗਣ ਲਈ ਮਾਰ-ਕੁੱਟ, ਧੌਲ-ਧੱਫ਼ੇ ਦੀ ਲੋੜ ਨਈਂ ਹੁੰਦੀ।

"ਬੋਲ, ਅਹਿ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਤੂੰ ਕਿੱਥੋਂ ਆਈ ਏਂ ਹਰਾਮਜ਼ਾਦੀਏ?"

ਮੇਰਾ ਸਿਰ ਪੱਕੇ ਫ਼ਰਸ਼ ਨਾਲ ਖ਼ੁੱਦੋ ਵਾਂਗ ਜਾ ਵੱਜਿਆ।

"ਉੱਤੇ ਨਾ ਕਮਰਾ, ਨਾ ਟੱਟੀ, ਸਿਰਫ਼ ਬਰਸਾਤੀ। ਐਨੀ ਰਾਤ ਗਏ ਤੂੰ ਕੀ ਕਰਨ ਗਈ ਸੀ ਉੱਥੇ?...ਨਾ ਮੁਰਾਦੇ ਬੋਲ!"

ਮੇਰਾ ਦਿਮਾਗ, ਰੂਹ ਤੇ ਵਜੂਦ ਸਭ ਪੱਥਰ ਦੇ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸੀ।

"ਬੋਲ ਕੌਣ ਸੀ ਉਹ? ਕੌਣ ਏ ਉਹ ਸਾਡੀ ਇੱਜ਼ਤ ਨਾਲ ਖੇਡਣ ਵਾਲਾ?"

ਮੇਰੀ ਸੱਸ ਤੀਜੀ ਮੰਜ਼ਿਲ 'ਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪੌੜੀਆਂ 'ਤੇ ਬੈਠੀ ਰੋ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਉੱਪਰ ਬਰਸਾਤੀ 'ਚ ਕੰਬਲ ਲਪੇਟੀ, ਦਸੰਬਰ ਦੀਆਂ ਸਰਦੀਆਂ 'ਚ ਮੇਰਾ ਸਹੁਰਾ ਕੰਬ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਸੱਸ ਨੂੰ ਕੀ ਦੱਸਦੀ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਨਾਲ ਖੇਡਣ ਵਾਲੀ ਨਈਂ, ਮੈਂ ਤਾਂ ਉਹਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੀ ਆਂ ਪਰ ਕੁਛ ਗੱਲਾਂ ਜਦੋਂ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਆਉਂਦੀਆਂ ਨੇ ਤਾਂ ਅਜੀਬ ਕਿਸਮ ਦਾ ਝੂਠ ਲੱਗਦੀਆਂ ਨੇ।

"ਕੌਣ ਸੀ ਉੱਪਰ ? ਕੌਣ ਏ ਸਾਡੇ ਘਰ 'ਚ ਸੰਨ੍ਹ ਲਾਉਣ ਵਾਲਾ ? ਮੁਰਦਾਰੇ, ਹਰਾਮਖ਼ੋਰੇ, ਅਹਿਸਾਨ ਫ਼ਰਾਮੋਸ਼ੇ ਕੁਛ ਤਾਂ ਬੋਲ !"

ਮੈਂ ਠੰਢੇ ਫਰਸ਼ 'ਤੇ ਚਿੱਤ ਪਈ ਸੀ ਤੇ ਸੋਚ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਆਪਣੀ ਸੱਸ ਨੂੰ ਕੀ ਦੱਸਾਂ...ਕਿੱਥੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਾਂ ਤੇ ਕਿੱਥੇ ਜਾ ਕੇ ਖ਼ਤਮ ਕਰਾਂ ? ਕੀ ਉਹ ਏਨੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਉਲਝਣ ਭਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਵੀ ਸਕੇਗੀ ?

"ਸੁਣ ਹਾਜਰਾ ! ਜਾਂ ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਨਾਂ ਦੱਸ ਦੇ ਸਿੱਧੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਂ ਫੇਰ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਖੜ੍ਹੀ-ਖੜ੍ਹੀ ਤਲਾਕ ਦੁਆ ਦਿਆਂਗੀ।"

ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸੱਸ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ, ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਸਿੱਧੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਦਾ ਨਾਂ ਦੱਸ ਸਕਦੀ ਸੀ ?

"ਹਾਜਰਾ ! ਮੈਂ ਤੇਰੀ ਖਾਤਰ ਕੀ ਨਈਂ ਕੀਤਾ ਤੇ ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਬਦਲਾ ਦਿੱਤਾ ਕਲਮੂੰਹੀਏ ? ਬੋਲ, ਦੱਸ ਉਸਦਾ ਨਾਂ। ਦੇਖ ਮੈਂ ਅੱਜ ਤਕ ਕਿਸੇ 'ਤੇ ਹੱਥ ਨਈਂ ਚੁੱਕਿਆ ਪਰ...ਪਰ ਬੋਲ ਹਾਜਰਾ, ਦੱਸ ਉੱਪਰ ਕੌਣ ਸੀ ?"

ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਸੱਸ ਨੂੰ ਕੀ ਦੱਸਦੀ ਕਿ ਮੈਂ ਵੀ ਉਸ ਦੀਆਂ ਖ਼ਿਦਮਤਾਂ ਬਦਲੇ ਏਨੀ ਵੱਡੀ ਗੁਨਾਹ ਦੀ ਪੰਡ ਸਿਰ 'ਤੇ ਚੁੱਕ ਲਈ ਸੀ। ਇਹ ਪੰਡ ਬਾਜ਼ਾਰ ਦੀਆਂ ਉਹਨਾਂ ਪੰਡਾਂ ਵਰਗੀ ਸੀ ਜਿਹਨਾਂ 'ਚ ਪੁਰਾਣੇ ਬਦਬੂਦਾਰ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਸਾਹਬਾਂ ਦੇ ਕੱਪੜੇ ਆਉਂਦੇ ਨੇ।

ਸਰਦੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ ਜਦੋਂ ਇਕ ਦਿਨ ਮੇਰਾ ਸਹੁਰਾ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਇਆ। ਉਸ ਦਿਨ ਘਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਜੀਅ ਗੁੱਡੂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਇਕ ਮਜ਼ਾਰ 'ਤੇ ਦੇਗ ਚੜ੍ਹਾਉਣ ਗਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਬੁਖ਼ਾਰ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਨਈਂ ਸੀ ਜਾ ਸਕੀ। ਹੌਲੀ-ਜਿਹੇ ਮੇਰਾ ਬੂਹਾ ਖੜਕਿਆ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਚਿੜੀ ਆ ਕੇ ਵਾਰੀ-ਵਾਰੀ ਰਸਤਾ ਲੱਭਣ ਲਈ ਉਸ ਨਾਲ ਟਕਰਾ ਰਹੀ ਹੋਵੇ।

ਬੜੀ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਇਕ ਮੁਰਦਲੀ ਜਿਹੀ ਆਵਾਜ਼ ਆਈ, "ਹਾਜਰਾ !"

ਮੈਂ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਸਹੁਰਾ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ।

"ਕੀ ਹਾਲ ਏ ਹੁਣ ?"

"ਠੀਕ ਐ ਜੀ !"

ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਵਾਪਸ ਮੁੜਨ ਲੱਗੀ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਮੇਰੀ ਬਾਂਹ ਫੜ ਕੇ ਬੜੀ ਨਰਮੀ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, "ਡਾਕਟਰ ਸਾਹਬ ਆਏ ਸੀ ?"

"ਆਏ ਸੀ ਜੀ !"

ਬੜੀ ਦੇਰ ਤਕ ਉਹ ਮੇਰੇ ਪਲੰਘ ਕੋਲ ਸੋਫ਼ੇ 'ਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਦੁਵਾਈਆਂ ਦੇ ਪੰਫਲੇਟ ਪੜ੍ਹਦਾ ਰਿਹਾ। ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰੇ-ਅੰਦਰ ਕੁਛ ਕਹਿਣ ਲਈ ਭੂਮਿਕਾ ਤਿਆਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਥੱਕ ਕੇ ਉਸ ਵੱਲ ਪਿੱਠ ਕਰ ਲਈ ਤਾਂ ਉਹ ਖੰਘੂਰਾ ਜਿਹਾ ਮਾਰ ਕੇ ਗਲ਼ਾ ਸਾਫ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਬੋਲਿਆ—

"ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਇਕ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਏ ਹਾਜਰਾ ! ਪਤਾ ਨਈਂ ਤੂੰ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝੇਂ ?"

"ਜੀ ਫ਼ਰਮਾਓ ?"

"ਗੁੱਡੂ ਮੇਰਾ ਇਕਲੌਤਾ ਬੇਟਾ ਏ ਤੇ ਮੇਰੀ ਸਾਰੀ ਜਾਇਦਾਦ ਉਸਦੇ ਨਾਂ ਏ।"

"ਅੱਲਾ ਨੇ ਚਾਹਿਆ ਤਾਂ ਗੁੱਡੂ ਸਾਹਬ ਠੀਕ ਹੋ ਜਾਣਗੇ ਜੀ। ਅੰਮੀ ਜੀ ਏਸੇ ਮੁਰਾਦ ਨਾਲ ਦੇਗ ਚੜ੍ਹਾਉਣ ਗਏ ਨੇ।"

"ਠੀਕ ਐ, ਪਰ ਇਸ ਨਾਲ ਕੀ ਹੋਣੈ ? ਅਮਰੀਕਾ ਤਕ ਤਾਂ ਮੈਂ ਫਿਰ ਆਇਆਂ। ਹਾਂ, ਇਕ ਹੱਲ ਏ।"

ਕਿਹੜਾ ਹੱਲ ? ਉਸਦੀ ਉਡੀਕ 'ਚ ਮੈਂ ਕਾਫੀ ਦੇਰ ਤਕ ਉਹਨਾਂ ਵੱਲ ਦੇਖਦੀ ਰਹੀ। ਫੇਰ ਯਕਦਮ ਮੇਰੇ ਸਹੁਰੇ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ 'ਚੋਂ ਅੱਥਰੂ ਵਹਿਣ ਲੱਗੇ, ਤ੍ਰਿਪ-ਤ੍ਰਿਪ।

"ਗੁੱਡੂ ਦੇ ਜੇ ਬੱਚਾ ਹੋ ਜਾਏ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਇੱਜ਼ਤ ਬਚ ਸਕਦੀ ਏ। ਇਸ ਘਰ ਦਾ ਬੂਟਾ ਜ਼ਰੂਰ ਲੱਗ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਏ।"

ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ ਨਈਂ ਸੀ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਲੱਗਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਏ ਤੇ ਬੂਟਾ ਲੱਗਣ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੀ ਫ਼ਾਇਦਾ ਹੁੰਦਾ ਏ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬੁੱਢੇ ਸਹੁਰੇ 'ਤੇ ਤਰਸ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ।

"ਮੈਨੂੰ ਬਚਾਅ ਲੈ, ਮੇਰੇ ਘਰ ਦੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਨੂੰ ਬਚਾਅ ਲੈ। ਇਸ ਘਰ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ, ਖ਼ੁਸ਼ੀ, ਨਾਂ ਸਭ ਕੁਛ ਤੇਰੇ ਹੱਥ 'ਚ ਐ ਹਾਜਰਾ !"

ਮੇਰੀ ਸੱਸ ਤੀਜੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਨੂੰ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪੌੜੀਆਂ 'ਤੇ ਬੈਠੀ ਆਪਣੇ ਅਹਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਲਿਸਟ ਗਿਣਵਾ ਰਹੀ ਸੀ ਜਿਹੜੇ ਉਸ ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਅਰਸੇ 'ਚ ਉਸਨੇ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਕੀਤੇ ਸੀ। ਬਾਜ਼ਾਰੋਂ ਸ਼ੌਪਿੰਗ, ਹੋਟਲਾਂ ਦੇ ਡਿਨਰ, ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਵਾਰੀ-ਵਾਰੀ ਉਸਦੀ ਜ਼ਬਾਨ 'ਤੇ ਆ ਰਹੇ ਸਨ। ਦੂਰ ਕਿਧਰੇ ਇਕ ਮੁਰਗਾ ਸਵੇਰ ਹੋਣ ਦੀ ਸੂਚਕ ਆਪਣੀ ਘੱਗੀ ਆਵਾਜ਼ 'ਚ ਆਜ਼ਾਨ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸੱਸ ਦਾ ਵਜੂਦ ਟੱਪੇ ਖਾਂਦੀ ਗੇਂਦ ਵਾਂਗ ਨਜ਼ਰ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ—ਉਹ ਵੀ ਆਪਣੇ ਦੀਵਾਨੇ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਮੋਹ ਨਾਲ ਟਕਰਾ-ਟਕਰਾ ਕੇ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਉਦੋਂ ਪਤਾ ਨਈਂ ਕਿਉਂ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਬੜੀ ਯਾਦ ਆ ਰਹੀ ਸੀ !

"ਬੋਲ ਹਾਜਰਾ ! ਦੱਸ ਦੇ ਖ਼ੁਦਾ ਦਾ ਵਾਸਤਾ ਈ ਕੌਣ ਸੀ ਉਹ ? ਇਕ ਵਾਰੀ ਉਸਦਾ ਨਾਂ ਦੱਸ ਦੇ। ਮੈਂ ਉਸਦਾ ਲਹੂ ਪੀ ਜਾਵਾਂਗੀ। ਮੇਰੇ ਗੁੱਡੂ ਦੀਆਂ ਖ਼ੁਸ਼ੀਆਂ 'ਤੇ ਡਾਕਾ ਮਾਰਨ ਵਾਲਾ ਮੇਰੇ ਹੱਥੋਂ ਬਚ ਨਈਂ ਸਕਦਾ।"

ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਸੱਸ ਨੂੰ ਕੀ ਦੱਸਦੀ ਕਿ ਮੈਂ ਵੀ ਹੱਡ-ਮਾਸ ਦੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਸਾਧਾਰਣ ਸ਼ੈਅ ਆਂ। ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਡਾਕਾ ਮਾਰਨ ਵਾਲੇ ਨੇ ਜਜ਼ਬਾਤਾਂ ਦੀ ਰੇਸ਼ਮੀ ਕਮੰਦ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਸੱਸ ਨੂੰ ਸਮਝਾ ਨਈਂ ਸਕਦੀ ਸੀ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਇੱਜ਼ਤ ਬਚਾਉਣ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਸੀ ਉਹ ਹਮਲ ਠਹਿਰ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬੜੀ ਬਾਅਦ ਤਕ ਕਿਉਂ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ। ਕਈ ਗੱਲਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਰਗੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਨੇ। ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਕਈ ਦਲੀਲਾਂ ਤੇ ਕਈ ਥਿਓਰੀਆਂ ਤਾਂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਨੇ, ਪਰ ਸੱਚਾਈ ਤੇ ਅਸਲੀਅਤ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣਾ ਲਗਭਗ ਅਸੰਭਵ ਹੁੰਦਾ ਏ।

"ਦੱਸ ਹਾਜਰਾ ! ਮੈਂ ਆਖ਼ਰੀ ਵਾਰ ਪੁੱਛ ਰਹੀ ਆਂ, ਆਖ਼ਰੀ ਵਾਰੀ, ਦੱਸ ਸਾਡੀਆਂ ਖ਼ੁਸ਼ੀਆਂ ਨਾਲ ਖੇਡਣ ਵਾਲਾ ਕੌਣ ਐ ?"

ਮੇਰੀ ਸੱਸ ਵਿਚਾਰੀ, ਮਮਤਾ ਦੀ ਮਾਰੀ ਭਲ਼ਾਂ ਕਿੰਜ ਸਮਝ ਸਕਦੀ ਸੀ ਕਿ ਜਦੋਂ ਦੀ ਦੁਨੀਆ ਬਣੀ ਏ, ਇਕੋ ਖੇਡ ਇਨਸਾਨ ਦੀ ਸੱਚੀ ਤੇ ਅਸਲੀ ਖੇਡ ਰਹੀ ਏ। ਜੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਖੇਡ ਦੇ ਨਾਲ ਇੱਜ਼ਤ ਨੂੰ ਨਾ ਨੱਥੀ ਕੀਤੀ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਬਨੀ ਨੋਅ ਹੱਸਦੇ ਖੇਡਦੇ ਬੜੀ ਦੂਰ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦੇ। ਹੁਣ ਤਾਂ ਬੱਧੇ-ਰੁੱਧੇ, ਥੋਪੇ-ਠੋਸੇ ਅਸੂਲਾਂ ਤੋਂ ਕੋਈ ਰੱਤੀ ਭਰ ਭਟਕਿਆ ਨਈਂ ਕਿ ਇੱਜ਼ਤ ਦੇ ਲਾਲੇ ਪੈ ਜਾਂਦੇ ਐ। ਖ਼ੁਦਾ ਜਾਣੇ ਪਹਿਲ ਕਿਸ ਕਾਫ਼ਰ ਇਸ਼ਕ ਨੇ ਕੀਤੀ ਤੇ ਪੂਰੀ ਨਸਲ ਦੀ ਖੇਡ ਦੇ ਗਲ਼ 'ਚ ਇੱਜ਼ਤ ਦੇ ਜਾਦੂਈ ਤਸੱਵਰ ਦਾ ਤਾਵੀਜ਼ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਪਤਾ ਨਈਂ ਕਿਸ ਸਦੀ 'ਚ ਕਿਸੇ ਨਵੀਂ ਸੋਚ ਵਾਲੇ ਨੇ ਇਸ਼ਕ-ਹਕੀਕੀ, ਇਸ਼ਕ-ਮਿਜਾਜ਼ੀ ਤੇ ਜਿਸਮਾਨੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਰਲਗਡ ਕਰਕੇ ਹਦੀਸ-ਇਸ਼ਕ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ। ਹੁਣ ਤਾਂ ਇੱਜ਼ਤ, ਆਜਾਏ ਜਿਨਸ

(ਦਿਲ, ਜਿਗਰ, ਦਿਮਾਗ਼) ਤੇ ਮੁਹੱਬਤ ਵਗ਼ੈਰਾ ਅਜਿਹੇ ਅਜੀਬ ਕਿਸਮ ਦੇ ਤਿਕੋਣ ਬਣ ਗਏ ਨੇ ਜਿਹਨਾਂ ਦੀ ਹਰੇਕ ਨੁੱਕਰ ਸਲੀਬ ਵਾਂਗ ਏ ਤੇ ਹਰ ਸਿਰਾ ਕਿਆਮਤ ਤੋਂ ਵੀ ਲੰਬਾ ਬਣ ਗਿਆ ਏ।

"ਹਾਜਰਾ! ਮੈਂ ਆਖ਼ਰੀ ਵਾਰ ਪੁੱਛ ਰਹੀ ਆਂ ਤੇਰੇ ਢਿੱਡ 'ਚ ਕਿਸ ਦਾ ਹਮਲ ਏ?"

ਮੇਰੇ ਜੀਅ 'ਚ ਆਈ ਚੀਕ ਕੇ ਕਹਾਂ, ਅੱਜ ਤਕ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਮੇਰੇ ਹਮਲ ਦੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਨਈਂ ਹੋਈ ਜੋ ਵੀ ਏ ਇਹੀ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਏ ਕਿ ਹਮਲ ਕਿਸ ਦਾ ਏ? ਕੀ ਹਮਲ ਦੀ ਆਪਣੇ-ਆਪ 'ਚ ਕੋਈ ਹੈਸੀਅਤ ਨਈਂ ਹੁੰਦੀ? ਕੀ ਉਸੇ ਹਮਲ ਦੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਮਨਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਏ ਜਿਹੜਾ ਜਾਇਜ਼ ਬੱਧੇ-ਰੁੱਧੇ ਅਸੂਲਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੁੰਦਾ ਏ? ਜੇ ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਮੰਸ਼ਾ ਵੀ ਇਹੋ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਔਰਤ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਨਾਜਾਇਜ਼ ਉਲਾਦ ਨਾਲ ਕਦੀ ਪਿਆਰ ਨਾ ਹੁੰਦਾ!

"ਬੋਲ ਹਾਜਰਾ ਕੌਣ ਏ ਉਹ? ਜੇ ਤੂੰ ਦੱਸ ਦਏਂਗੀ ਤਾਂ ਸਹੁੰ ਏ ਰੱਬ ਦੀ ਕਿ ਮੈਂ ਹਰਾਮ ਦੀ ਉਲਾਦ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣਾ ਕਹਾਂਗੀ, ਪਰ ਜੇ ਤੂੰ ਨਾ ਦੱਸਿਆ ਤਾਂ...ਤਾਂ...ਤਾਂ ਤੈਨੂੰ ਤਲਾਕ ਦੁਆ ਦਿਆਂਗੀ।"

ਫੇਰ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਸੱਸ ਨੂੰ ਦੱਸਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਔਰਤ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਸੀ, ਉਸਦੇ ਦੁੱਖ ਨਾਲ ਡਾਢੀ ਹਮਦਰਦੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਕ ਵਾਕ ਨਾਲ ਉਸਦਾ ਦੋਹਰਾ ਨੁਕਸਾਨ ਨਈਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕਦੀ।

ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਘਰ ਆ ਗਈ, ਚੁੱਪਚਾਪ!

ਏਥੇ ਹਰ ਵੇਲੇ ਮੇਰਾ ਲੱਬਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਬੋਲਣ, ਝਿੜਕਣ ਤੇ ਅਹਿਸਾਨ ਜਤਾਉਣ ਵਾਲੀ ਮਾਂ ਪਤਾ ਨਈਂ ਕਿੱਥੇ ਚਲੀ ਗਈ ਸੀ?

ਤੇ ਅੱਜ ਅਚਾਨਕ ਬਾਈ ਵਰ੍ਹੇ ਬੀਤ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ—

ਇਹ ਤੀਜੀ ਵਾਰੀ ਸੀ!

ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਮੇਰਾ ਸੱਜਾ ਪੈਰ ਪੌੜੀ ਦੀ ਆਖ਼ਰੀ ਟੇਕ 'ਤੇ ਸੀ ਤੇ ਮੇਰਾ ਖੱਬਾ ਪੈਰ ਜ਼ਮੀਨ ਤੋਂ ਸਵਾ ਛੇ ਇੰਚ ਉੱਚਾ ਸੀ, ਕਿਸੇ ਨੇ ਪਿੱਛੋਂ ਮੇਰਾ ਚੂੰਡਾ ਫੜ ਲਿਆ। ਮੇਰਾ ਜਿਸਮ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਈ ਪੌੜੀਆਂ ਉੱਤਰਣ ਕਰਕੇ ਹਫ਼ਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਉਸਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਡਿੱਗਦਿਆਂ ਦੇਰ ਨਾ ਲੱਗੀ। ਮੈਨੂੰ ਇੰਜ ਲੱਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਡਿੱਗਦਿਆਂ ਈ ਮੇਰੀ ਪੁੜਪੁੜੀ 'ਚੋਂ ਖ਼ੂਨ ਦੀ ਪਤਲੀ ਜਿਹੀ ਧਾਰ ਨਿਕਲਣ ਲੱਗ ਪਈ ਏ।

"ਐਸ ਵੇਲੇ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਤੂੰ ਕਿੱਥੋਂ ਆਈ ਐਂ ?ਬੋਲ, ਦੱਸ ਤੇ ਦੂਜੀ ਮੰਜ਼ਿਲ 'ਤੇ ਤੇਰਾ ਕੀ ਕੰਮ ਸੀ ਐਸ ਵੇਲੇ?"

ਮੈਂ ਚੁੱਪ ਰਹੀ।

ਜਵਾਨ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਮੈਂ ਕੀ ਦੱਸਦੀ ਕਿ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਪਾਲਨ ਲਈ ਮਾਂਵਾਂ ਨੂੰ ਕੀ ਕੁਛ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਏ।

"ਮੈਂ ਏਧਰੋਂ-ਉੱਧਰੋਂ ਬੜੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣੀਐਂ। ਤੇਰਾ ਕੀ ਰਿਸ਼ਤਾ ਏ ਮਾਲਕ ਮਕਾਨ ਨਾਲ? ਬੋਲ? ਸ਼ੇਖ਼ ਸਾਹਬ ਨਾਲ ਤੇਰਾ ਕੀ ਰਿਸ਼ਤਾ ਏ?"

ਮੈਂ ਚੁੱਪ ਰਹੀ।

ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਕੀ ਦੱਸਦੀ ਕਿ ਸ਼ੇਖ਼ ਸਾਹਬ ਪਾਲਨਹਾਰ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤਕ ਸਾਡਾ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਕਿਰਾਏ ਦੇ ਪੈਸੇ ਵੀ ਨਈਂ ਸੀ ਲਏ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਸੀ।

"ਮੈਂ...ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਕੀ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਮਾਂ...ਮੈਂ, ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਤੂੰ ਜੱਨਤ ਦੀ ਹੂਰ ਏਂ, ਫ਼ਰਿਸ਼ਤਾ ਏਂ, ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਕਿ...ਕਿ ਕੀ ਹੋਇਆ ਮੇਰਾ ਪਿਓ ਦੀਵਾਨਾ ਸੀ, ਪਾਗਲ ਸੀ...ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਤਾਂ...।"

ਜਵਾਨ ਆਦਮੀ ਦੇ ਹੰਝੂ ਬਿਨਾਂ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ 'ਚੋਂ ਵਹਿ ਰਹੇ ਸੀ। ਉਹ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਅੱਜ ਤਕ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਥੁੜਾਂ ਨੂੰ ਵਹਾਅ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਿਓ ਦੇ ਘਰ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟੀ ਹੋਈ ਹਰ ਆਸ ਉਸਨੂੰ ਡੰਗ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨਾਲ ਝਗੜ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਦੁਨੀਆ ਨਾਲ ਝਗੜ ਰਿਹਾ ਸੀ।

"ਬੋਲ ਕੌਣ ਸੀ ਉੱਪਰ? ਬੋਲ ਮਾਂ ਸ਼ੇਖ਼ ਸਾਹਬ ਨਾਲ ਤੇਰਾ ਕੀ ਨਾਤਾ ਏ?"

ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਮੇਰੀ ਜ਼ਬਾਨ ਖੁੱਲ੍ਹੀ। ਚੁੱਪ ਦੀ ਡੂੰਘੀ ਗੁਫ਼ਾ 'ਚੋਂ ਆਵਾਜ਼ ਆਈ, "ਮੇਰਾ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਕਦੇ ਵੀ ਕੋਈ ਨਾਤਾ ਨਈਂ ਰਿਹਾ ਪੁੱਤਰਾ!"

ਮੇਰਾ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਕਦੇ ਵੀ ਕੋਈ ਨਾਤਾ ਨਈਂ ਰਿਹਾ।

ਸਮੇਂ ਦਾ ਬੰਨ੍ਹਣ / ਮੁਮਤਾਜ਼ ਮੁਫ਼ਤੀ

ਆਪੀ ਕਹਿੰਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, "ਸੁਨਹਿਰੇ, ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਦੀ ਗੱਲ ਹੁੰਦੀ ਏ। ਹਰ ਸਮੇਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਰੰਗ ਹੁੰਦਾ ਏ, ਆਪਣਾ ਅਸਰ ਹੁੰਦਾ ਏ। ਆਪਣਾ ਸਮਾਂ ਪਛਾਣ, ਸੁਨਹਿਰੇ। ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ 'ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਾ ਨਿਕਲ। ਜੇ ਨਿਕਲੀ ਤਾਂ ਭਟਕ ਜਾਏਂਗੀ।"

ਹੁਣ ਸਮਝ 'ਚ ਆਈ ਆਪੀ ਦੀ ਗੱਲ। ਉਦੋਂ ਸਮਝ ਲੈਂਦੀ ਤਾਂ ਰਸਤੇ ਤੋਂ ਨਾ ਭਟਕਦੀ। ਆਲ੍ਹਣੇ 'ਚੋਂ ਨਾ ਡਿੱਗਦੀ। ਸਮਝ ਤਾਂ ਗਈ, ਪਰ ਕਿੰਨੀ ਕੀਮਤ ਦੇਣੀ ਪਈ ਸਮਝਣ ਦੀ। ਆਪੀ ਮੈਨੂੰ ਸੁਨਹਿਰੇ ਕਹਿ ਕੇ ਬੁਲਾਂਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਕਹਿੰਦੀ ਸੀ, "ਤੇਰੇ ਪਿੰਡੇ ਦੀ ਝਾਲ ਸੁਨਹਿਰੀ ਏ। ਜਦੋਂ ਰਸ ਆਇਆ ਤਾਂ ਸੋਨਾ ਬਣ ਜਾਏਂਗੀ—ਕੁਠਾਲੀ 'ਚ ਪਏ ਬਿਨਾਂ। ਫੇਰ ਇਹ ਝਾਲ ਕੱਪੜਿਆਂ 'ਚੋਂ ਫੁੱਟ-ਫੁੱਟ ਪਏਗੀ।"

ਪਤਾ ਨਈਂ ਮੇਰਾ ਨਾਂ ਕੀ ਸੀ। ਪਤਾ ਨਈਂ ਮੈਂ ਕਿਸ ਦੀ ਸੀ, ਕਿੱਥੋਂ ਆਈ ਸੀ, ਕੋਈ ਲਿਆਇਆ ਸੀ ਯਾ ਬਾਲਪਨ 'ਚ ਈ ਕੋਈ ਆਪੀ ਦੇ ਹੱਥ ਵੇਚ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸੇ ਦੀ ਗੋਦੀ 'ਚ ਪਲੀ। ਇਸੇ ਦੀ ਸੁਰ-ਤਾਲ ਭਰੀ ਬੈਠਕ ਦੇ ਝੂਲੇ ਵਿਚ ਝੂਟ-ਝੂਟ ਕੇ ਜਵਾਨ ਹੋਈ। ਫੇਰ ਸੁਨਹਿਰਾ ਫੁੱਟ-ਫੁੱਟ ਪਿਆ। ਲਕੋਇਆਂ, ਨਈਂ ਸੀ ਲੁਕਦਾ। ਆਪੀ ਬੋਲੀ, "ਨਾ ਧੀਏ, ਲੁਕਾ ਨਾ—ਜੋ ਲੁਕਾਇਆਂ ਨਾ ਲੁਕੇ, ਉਸਦਾ ਕੀ ਲੁਕਾਉਣਾ।"

ਕਦੀ ਖਿੜਕੀ 'ਚੋਂ ਝਾਕਦੀ ਤਾਂ ਆਪੀ ਟੋਕਦੀ, "ਇਹ ਕੀ ਕਰ ਰਹੀ ਏਂ ਬੇਟਾ? ਸਿਆਣੇ ਕਹਿੰਦੇ ਐ, 'ਜਿਸਕਾ ਕਾਮ ਉਸੀ ਕੋ ਸਾਜੇ'। ਤੇਰਾ ਕੰਮ ਦੇਖਣਾ ਨਈਂ। ਦਿੱਸਣਾ ਏਂ। ਤੂੰ ਨਜ਼ਰ ਨਾ ਬਣ, ਨਜ਼ਾਰਾ ਬਣ। ਜੇ ਦੇਖੇਂ ਵੀ ਤੂੰ, ਤਾਂ ਦਿੱਸਣ ਲਈ ਘੁੰਡ ਕੱਢ। ਉਸ ਦੀ ਓਟ ਵਿਚੋਂ ਦੇਖ। ਫੇਰ ਸਮਾਂ ਦੇਖ ਸੁਨਹਿਰੇ। ਅਜੇ ਤਾਂ ਸਮਾਂ ਏ। ਇਹ ਸਮਾਂ ਤਾਂ ਅਰਸੀ ਦਾ ਸਮਾਂ ਏ। ਦੁੱਖ ਦਾ ਸਮਾਂ—'ਸ਼ਾਮ ਭਈ ਘਨਸ਼ਾਮ ਨਾ ਆਏ'।" ਆਪੀ ਗੁਣਗੁਣਾਉਣ ਲੱਗੀ, "ਯਾਦ ਐ ਨਾ

ਇਹ ਬੋਲ ? ਸ਼ਾਮ ਤਾਂ ਨਾ ਆਉਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੁੰਦੈ। ਤੇਰਾ ਆਉਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਏ। ਕਮਲੀਏ ਰਤਾ ਰੁਕ ਜਾ। ਹਨੇਰਾ ਗੂੜ੍ਹਾ ਹੋਣ ਦੇ। ਫੇਰ ਤੇਰਾ ਈ ਸਮਾਂ ਹੋਏਗਾ। ਪਿਛਲੇ ਪਹਿਰ ਤਕ।"

ਇਕ ਦਿਨ ਆਪੀ ਦਾ ਚਿੱਤ ਠੀਕ ਨਈਂ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ। ਗਈ। ਪਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਸਿਰਹਾਣੇ ਤਿਪਾਈ 'ਤੇ ਸੋਢੇ ਦੀ ਬੋਤਲ ਰੱਖੀ ਸੀ। ਕੋਲ ਲੂਣਦਾਨੀ। ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਏ ਜਦੋਂ ਸੋਢੇ ਦੀ ਬੋਤਲ ਦੇ ਗਲ਼ 'ਚ ਕੱਚ ਦੀ ਗੋਲੀ ਫਸੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਠੋਕ ਕੇ ਖੁੱਲ੍ਹਦੀ ਸੀ।

ਬੋਲੀ, "ਸੁਨਹਿਰੇ ਬੋਤਲ ਖੋਲ੍ਹ। ਗਲਾਸ 'ਚ ਪਾ। ਚੁੱਟਕੀ ਕੁ ਲੂਣ ਘੋਲ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਪਿਆ ਦੇ।" ਮੈਂ ਲੂਣ ਪਾਇਆ ਤਾਂ ਝੱਗ ਉੱਠੀ। ਬੁਲਬੁਲੇ ਈ ਬੁਲਬੁਲੇ। ਆਪੀ ਨੇ ਮੇਰਾ ਹੱਥ ਫੜ ਲਿਆ। ਬੋਲੀ, "ਦੇਖ ਕੁੜੀਏ, ਇਹ ਸਾਡਾ ਸਮਾਂ ਏ। ਸਾਡਾ ਸਮਾਂ ਉਹ ਏ ਜਦੋਂ ਝੱਗ ਉੱਠੇ। ਸਾਡੇ 'ਚ ਨਈਂ, ਦੂਜੇ 'ਚ ਉੱਠੇ। ਦੂਜੇ 'ਚ ਝੱਗ ਉਠਾਉਣਾ ਈ ਸਾਡਾ ਕੰਮ ਏ। ਖ਼ੁਦ ਸ਼ਾਂਤ, ਦੂਜਾ ਬੁਲਬੁਲੇ ਈ ਬੁਲਬੁਲੇ। ਜਦੋਂ ਤਕ ਝੱਗ ਉੱਠਦੀ ਰਹੇ, ਸਾਡਾ ਸਮਾਂ। ਜਦੋਂ ਦੂਜਾ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਜਾਏ, ਸਮਝ ਲੈ ਸਾਡਾ ਸਮਾਂ ਬੀਤ ਗਿਆ ਤੇ ਜਦੋਂ ਸਮਾਂ ਬੀਤ ਜਾਏ ਤਾਂ ਧੀਰਜ ਪੈਰ ਧਰਨਾ। ਠੁੰਮਕ ਕੇ ਨਈਂ। ਠੁੰਮਕਨੇ ਦਾ ਸਮਾਂ ਗਿਆ। ਚਮਕ ਨਾ ਮਾਰਨਾ। ਚਮਕਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਗਿਆ। ਪਾਜੇਬ ਨਾ ਛਣਕਾਉਣਾ—'ਪਾਜੇਬ ਕੀ ਛਣਕਾਰ ਬੈਰਨ ਭਈ'।"

ਫੇਰ ਉਹ ਪੈ ਗਈ। ਬੋਲੀ, "ਸੁਨਹਿਰੇ ਮੇਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁੱਟ ਨਾ ਦੇਈਂ। ਦਿਲ 'ਚ ਰੱਖੀਂ। ਇਹ ਅੰਦਰ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੇ, ਬਾਹਰ ਦੀਆਂ ਨਈਂ। ਸੁਣੀਆਂ-ਸੁਣਾਈਆਂ ਨਈਂ, ਪੜ੍ਹੀਆਂ-ਪੜ੍ਹਾਈਆਂ ਨਈਂ—ਉਹ ਸਭ ਛਿਲਕੇ ਹੁੰਦੀਆਂ ਨੇ, ਬਾਦਾਮ ਨਈਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਸਮਝ ਲੈ ਬੇਟਾ ਗੱਲ ਉਹ ਜਿਹੜੀ ਅੰਦਰਲੀ ਹੋਏ—ਗਿਰੀ ਹੋਏ ਛਿਲਕਾ ਨਾ ਹੋਏ। ਜੋ ਬੀਤੀ ਹੋਏ, ਜੱਗ ਬੀਤੀ ਨਈਂ। ਆਪ-ਬੀਤੀ ਹੋਏ। ਹੱਡ ਬੀਤੀ। ਬਾਕੀ ਸਭ ਝੂਠ, ਦਿਖਾਵਾ, ਪ੍ਰਚਾਵਾ।"

ਅੱਜ ਮੈਨੂੰ ਗੱਲਾਂ ਚੇਤੇ ਆ ਰਹੀਆਂ ਨੇ। ਬੀਤੀਆਂ ਗੱਲਾਂ। ਵਿੱਸਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ। ਸੱਪ ਲੰਘ ਗਏ। ਲਕੀਰਾਂ ਰਹਿ ਗਈਆਂ। ਲਕੀਰਾਂ ਈ ਲਕੀਰਾਂ। ਸੱਪ ਤਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਡਰਾਂਦੇ ਨੇ। ਫੁਕਾਰਦੇ ਨੇ। ਲਕੀਰਾਂ ਡੰਗਦੀਆਂ ਨੇ। ਡਸਦੀਆਂ ਨੇ। ਪਤਾ ਨਈਂ, ਇੰਜ ਕਿਉਂ ਹੁੰਦਾ ਏ। ਲਕੀਰਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਛਲਨੀ ਕਰ ਰੱਖਿਆ ਏ। ਚੱਲਦੀਆਂ ਨੇ। ਚੱਲਦੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਨੇ। ਜਿਵੇਂ ਧਾਰ ਵਗਦੀ ਏ। ਵਗੀ ਜਾਂਦੀ ਏ। ਇਕ ਖ਼ਤਮ ਨਈਂ ਹੁੰਦੀ, ਦੂਜੀ ਵਗ ਪੈਂਦੀ ਏ।

ਆਪੀ ਦੀ ਬੈਠਕ 'ਚ ਅਸੀਂ ਤਿੰਨ ਸਾਂ—ਪੀਲੀ, ਰੂਪਾ ਤੇ ਮੈਂ। ਪੀਲੀ ਵੱਡੀ, ਰੂਪਾ ਵਿਚਕਾਰਲੀ ਤੇ ਮੈਂ ਛੋਟੀ। ਪੀਲੀ 'ਚ ਬੜੀ ਆਨ ਸੀ। ਪਰ ਮਾਣ ਨਈਂ ਸੀ। ਉਸ ਆਣ 'ਚ ਝੇਪ ਸੀ। ਸੁਹੱਪਣ ਭਰਿਆ ਠਹਿਰਾ ਸੀ। ਇੰਜ ਰੋਅਬ ਨਾਲ ਭਰੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਮੁਟਿਆਰ ਰਸ ਨਾਲ ਭਰੀ ਰਹਿੰਦੀ ਏ। ਧੌਣ ਅਕੜਾਈ ਰੱਖਦੀ। ਮੂਰਤੀ ਵਾਂਗ।

ਰੂਪਾ ਸੁਰ ਈ ਸੁਰ ਸੀ। ਸ਼ੁੱਧ ਸੁਰ। ਤਾਰਾਂ ਦੀ ਬਣੀ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਬੰਦ-ਬੰਦ ਵਿਚ ਤਾਰ ਲੱਗੇ ਸਨ। ਸੁਰਤੀਆਂ ਸਮਰਿਤੀਆਂ। ਤੇ ਉਹ ਗੂੰਜਦੇ ਮਧਮ 'ਚ ਗੂੰਜਦੇ ਤੇ ਫੇਰ ਸੁਣਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਨੂੰ ਝਣਝਣਾ ਦਿੰਦੇ। ਤੀਜੀ ਮੈਂ ਸੀ। ਆਪੀ ਕਹਿੰਦੀ ਸੀ, "ਸੁਨਹਿਰੇ ਤੇਰੇ 'ਚ ਦੁੱਖ ਦੀ ਮੱਸ ਏ। ਤੂੰ ਭਿਓਂ ਦਿੰਦੀ ਐਂ। ਖ਼ੁਦ ਵੀ ਡੁੱਬ ਜਾਂਦੀ ਐਂ, ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਵੀ ਡੁੱਬੋ ਦਿੰਦੀ ਏਂ। ਕਮਲੀਏ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਡੁੱਬੋਇਆ ਕਰ, ਖ਼ੁਦ ਨਾ ਡੁੱਬਿਆ ਕਰ। ਮੈਨੂੰ ਤੈਥੋਂ ਡਰ ਲੱਗਦੈ ਸੁਨਹਿਰੇ। ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਤੂੰ ਸਾਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਨਾ ਲੈ ਡੁੱਬੇਂ।"

ਆਪੀ ਦੀ ਬੈਠਕ ਕੋਈ ਆਮ ਬੈਠਕ ਨਈਂ ਸੀ ਕਿ ਜਿਸ ਦਾ ਜੀਅ ਕੀਤਾ ਮੂੰਹ ਚੁੱਕ ਕੇ ਆ ਵੜਿਆ। ਬੈਠਕ 'ਤੇ ਧਨ ਦੌਲਤ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਤਾਂ ਚੱਲਦਾ ਈ ਏ। ਉਹ ਤਾਂ ਚੱਲੇਗਾ ਈ ਹਰ

ਬੈਠਕ 'ਤੇ। ਪਰ ਆਪੀ ਨੇ ਵਰਤਾਰੇ ਨੇ ਅਜਿਹਾ ਰੰਗ ਜਮਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਸਿਰਫ਼ ਧਨ ਦੌਲਤ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਨਈਂ ਚੱਲਦਾ ਸੀ। ਨਵੇਂ ਧਨਡ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਇੰਜ ਮੂੰਹ ਮਸੋਸ ਕੇ ਜਾਂਦੇ ਕਿ ਫੇਰ ਮੂੰਹ ਨਾ ਕਰਦੇ। ਆਪੀ ਦੀ ਬੈਠਕ 'ਚ ਨਿਗਾਹਾਂ ਨਈਂ ਚੱਲਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਸਨੇ ਸਾਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਲੋਕ ਨਿਗਾਹਾਂ ਉੱਛਾਲਣਗੇ ਤਾਂ ਬੜਾ ਉੱਛਾਲਣਗੇ। ਕੁੜੀਓ ਤੁਸੀਂ ਨਾ ਉੱਛਲਣਾ। ਜਿਹੜੇ ਨਿਗਾਹਾਂ ਨਾਲ ਉਛਾਲੇ ਜਾਂਦੇ ਨੇ ਉਹ ਮੂੰਹ ਭਾਰ ਡਿੱਗਦੇ ਨੇ। ਤੇ ਜਿਹੜੀ ਡਿੱਗ ਪਈ, ਸਮਝੋ ਉਹ ਨਿਗਾਹਾਂ 'ਚੋਂ ਡਿੱਗ ਪਈ। ਫੇਰ ਨਾ ਆਪਣੇ ਜੋਗੀ ਰਹੀ, ਨਾ ਦੂਜਿਆਂ ਜੋਗੀ।

ਆਪੀ ਦੀ ਬੈਠਕ 'ਚ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਈਂ ਚੱਲਦੀਆਂ ਸਨ। ਕੰਨ ਲੱਗੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਦਿਲ ਧੜਕਦੇ ਸਨ। ਉੱਥੇ ਮਿਲਾਪ ਦਾ ਰੰਗ ਨਈਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ। ਬੁਰਕਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਰੰਗ ਰਲੀਆਂ ਨਈਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਨਾ ਉੱਥੇ ਤਮਾਸ਼ਾ ਹੁੰਦਾ, ਨਾ ਤਮਾਸ਼ਬੀਨ।

ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਦਿਨ ਚੇਤੇ ਆਉਂਦੇ ਨੇ ਜਦੋਂ ਸਾਡੇ ਏਥੇ ਠਾਕੁਰ ਦੀ ਬੈਠਕ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਦੋ ਮਹੀਨਿਆਂ 'ਚ ਇਕ ਵਾਰ ਜ਼ਰੂਰ ਹੁੰਦੀ। ਠਾਕੁਰ ਦੀ ਬੈਠਕ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਕੋਈ ਦੂਜਾ ਨਈਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ। ਸਿਰਫ਼ ਠਾਕੁਰ ਦੇ ਸੰਗੀ-ਸਾਥੀ।

ਠਾਕੁਰ ਵੀ ਤਾਂ ਅਜੀਬ ਸੀ। ਉੱਪਰੋਂ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਰਿੱਛ। ਤਾਕਤ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ। ਅੰਦਰ ਝਾਕੋ ਤਾਂ ਬਾਲ—ਨਰਮ-ਨਾਜ਼ੁਕ, ਮਲੂਕੜਾ-ਜਿਹਾ। ਵੈਸੇ ਸੀ ਆਣ ਫ਼ੁਰਮਾਨ ਭਰਿਆ। ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਰਸੀਆ। ਇੰਜ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਅੰਦਰ ਕੋਈ ਲਗਨ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਹੋਵੇ। ਧੂਨੀ ਲੱਗੀ ਹੋਏ। ਆਰਤੀ ਹੋ ਰਹੀ ਹੋਵੇ।

ਠਾਕੁਰ ਦੀ ਸਾਡੇ ਇੱਥੇ ਬੜੀ ਕਦਰ ਸੀ। ਆਪੀ ਇੱਜ਼ਤ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਭਰੋਸਾ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਠਾਕੁਰ ਨੇ ਵੀ ਕਦੀ ਨਜ਼ਰ ਨਈਂ ਸੀ ਚੁੱਕੀ। ਝੁਕਾਈ ਰੱਖਦਾ। ਪੀਂਦਾ ਜ਼ਰੂਰ ਸੀ, ਪਰ ਇੰਜ ਕਿ ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਪੀਂਦਾ ਜਾਂਦਾ ਉਲਟਾਂ ਮੱਧਮ ਪੈਂਦਾ ਜਾਂਦਾ। ਅੱਖਾਂ ਦੀ ਚਮਕ ਬੁਝ ਜਾਂਦੀ। ਆਵਾਜ਼ ਦੀ ਕੜਕ ਲਿੱਸੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ। ਉਸਦਾ ਨਸ਼ਾ ਈ ਅਨੋਖਾ ਸੀ—ਜਿਵੇਂ ਬੋਤਲ ਦਾ ਨਾ ਹੋਏ, ਅੰਦਰਲਾ ਹੋਏ। ਬੋਤਲ ਤਾਂ ਇਕ ਬਹਾਨਾ ਹੋਏ। ਬੋਤਲ ਚਾਬੀ ਹੋਏ ਅੰਦਰਲੇ ਬੂਹੇ ਖੋਲ੍ਹਣ ਦੀ।

ਡਰੋ ਸਖੀਓ ਡਰੋ! ਅੰਦਰਲੇ ਨਸ਼ੇ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬੋਤਲ ਦਾ ਨਸ਼ਾ ਇੰਜ ਹੱਥ ਜੋੜੀ ਏ ਜਿਵੇਂ ਰਾਜੇ ਦੇ ਦਰਬਾਰ 'ਚ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਵੇ। ਬੋਤਲ ਦਾ ਤਾਂ ਖ਼ਾਲੀ ਸਿਰ ਚਕਰਾਉਂਦਾ। ਅੰਦਰਲਾ ਮਨ ਝੂਲੇ ਝੂਟਣ ਲੱਗਦਾ। 'ਡਰੋ ਸਖੀਓ ਡਰੋ' ਅੰਦਰਲੇ ਨਸ਼ੇ ਤੋਂ ਡਰੋ। ਬੋਤਲ ਦਾ ਨਸ਼ਾ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਕੰਮਕਾਜ ਜੋਗਾ ਨਈਂ ਛੱਡਦਾ। ਅੰਦਰਲਾ ਕਿਸੇ ਦੇ ਕੰਮ ਦਾ ਨਈਂ ਛੱਡਦਾ। ਖ਼ੁਦ ਜੋਗਾ ਵੀ ਨਈਂ। ਮੈਨੂੰ ਕੀ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਠਾਕੁਰ ਦੇ ਨਸ਼ੇ ਦਾ ਹੁਲਾਰਾ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਲੈ ਡੁੱਬੇਗਾ।

ਹਾਂ ਤਾਂ ਉਸ ਦਿਨ ਠਾਕੁਰ ਦੀ ਬੈਠਕ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਬੋਲੇ ਸਨ, "ਗਾਂਠਰੀ ਮੈਂ ਕੌਨ ਜਤਨ ਕਰ ਖੋਲ੍ਹੂੰ—ਮੇਰੇ ਪੀਆ ਕੇ ਜੀਆ ਮੇਂ ਪੜੀ ਰੇ।" ਗੀਤ ਨੇ ਕੁਝ ਏਂਦਾ ਕੀਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਠਾਕੁਰ ਝੂੰਮ ਰਹੇ ਸਨ। 'ਫੇਰ, ਦੁਬਾਰਾ ਸੁਣਾਓ' ਬੋਲਾਂ ਦਾ ਜਾਪ ਕਰੀ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਪਤਾ ਨਈਂ ਕਿਸ ਗੰਢ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਣ ਦੀ ਆਰਜ਼ੂ ਜਾਗੀ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਮਨ ਜਾਂ ਮਹਿਬੂਬ ਦੇ ਮਨ ਦੀ। ਸਮਾਂ ਬੀਤਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸਮੇਂ ਦੀ ਸੁੱਧ ਨਈਂ ਸੀ ਰਹੀ। ਕਦੀ ਕਦੀ ਇੰਜ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਏ। ਸਮਾਂ ਜੀਵਨ 'ਚੋਂ ਨਿੱਕਲ ਜਾਂਦਾ ਏ। ਕਿੱਥੇ ਓ, ਕੀ ਕਰ ਰਹੇ ਓ—ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਦੀ ਸੁੱਧ ਨਈਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਉਸ ਦਿਨ ਉਹ ਸਮਾਂ ਅਜਿਹਾ ਈ ਸਮਾਂ ਸੀ।

ਅਚਨਚੇਤ ਘੜੀ ਨੇ ਤਿੰਨ ਵਜਾਏ। ਆਪੀ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਉੱਠ ਖੜ੍ਹੀ ਹੋਈ। ਬੋਲੀ, "ਮਾਫ਼ ਕਰਨਾ ਠਾਕੁਰ ਜੀ। ਮਾਫ਼ੀ ਮੰਗਦੀ ਆਂ। ਸਾਡਾ ਸਮਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਬੈਠਕ ਖ਼ਤਮ ਕਰੋ।"

ਠਾਕੁਰ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਤ੍ਰਬਕਿਆ। ਫੇਰ ਮੁਸਕੁਰਾਇਆ, "ਨਾ ਆਪੀ," ਉਹ ਬੋਲਿਆ, "ਹਾਲੇ ਤਾਂ ਰਾਤ ਭਿੱਜੀ ਏ।" ਆਪੀ ਬੋਲੀ, "ਠਾਕੁਰ ਅਸੀਂ ਸੁੱਕੇ ਪਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪੰਛੀ ਆਂ। ਜਦੋਂ ਰਾਤ ਭਿੱਜ ਜਾਂਦੀ ਏ ਤਾਂ ਸਾਡਾ ਸਮਾਂ ਬੀਤ ਜਾਂਦਾ ਏ। ਜੇ ਸਾਡੇ ਪਰ ਭਿੱਜ ਗਏ ਉਡਾਰੀ ਨਈਂ ਰਹੇਗੀ। ਫ਼ਨਕਾਰ 'ਚ ਉਡਾਰੀ ਨਾ ਰਹੇ ਤਾਂ ਬਾਕੀ ਰਿਹਾ ਕੀ?" ਠਾਕੁਰ ਨੇ ਬੜੀਆਂ ਮਿੰਨਤਾਂ ਕੀਤੀਆਂ—ਆਪੀ ਨਾ ਮੰਨੀ।

ਮਹਿਫ਼ਿਲ ਵਿੱਛੜ ਗਈ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਤਿੰਨੇ ਆਪੀ ਦੁਆਲੇ ਹੋ ਗਈਆਂ, "ਆਪੀ ਇਹ ਸਮੇਂ ਦਾ ਗੋਰਖ਼ਧੰਦਾ ਕੀ ਏ?"

ਆਪੀ ਬੋਲੀ, "ਕੁੜੀਓ ਸਮਾਂ ਬੜੀ ਚੀਜ਼ ਏ। ਹਰ ਕੰਮ ਲਈ ਇਕ ਸਮਾਂ ਹੁੰਦੈ। ਰਾਤ ਨੂੰ ਗਾਓ, ਵਜਾਓ। ਪੀਓ, ਪਿਆਓ। ਮਿਲੋ, ਮਿਲਾਓ। ਮੌਜ ਉਡਾਓ। ਬਸ ਤਿੰਨ ਵਜੇ ਤਕ। ਫੇਰ ਸਮਾਂ ਉਸਦਾ ਏ। ਉਸਦਾ ਨਾਮ ਜਪੋ। ਉਸਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰੋ। ਫ਼ਰਿਆਦ ਕਰੋ। ਦੁਆਵਾਂ ਮੰਗੋ। ਸਜਦੇ ਕਰੋ। ਉਸ ਸਮੇ ਤੁਸੀਂ ਐਸ਼ ਨਈਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਗੁਨਾਹ ਨਈਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਕਤਲ ਨਈਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਇਹ ਧੰਦਾ ਜਿਹੜਾ ਸਾਡਾ ਏ, ਉਸਦੇ ਸਮੇਂ 'ਚ ਨਈਂ ਚੱਲ ਸਕਦਾ। ਉਸਦੇ ਸਮੇਂ 'ਚ ਪੈਰ ਨਾ ਧਰਨਾ—ਉਸਨੇ ਬੁਰਾ ਮੰਨਿਆਂ ਤਾਂ ਮਾਰੀਆਂ ਜਾਓਗੀਆਂ। ਜੇ ਉਹ ਰਾਜ਼ੀ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਵੀ ਮਾਰੀਆਂ ਜਾਓਗੀਆਂ। ਤੇ ਦੇਖੋ ਉਸਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨੇੜੇ-ਤੇੜੇ ਵੀ ਗੀਤ ਨਾ ਗਾਉਣਾ, ਜੋ ਏ, ਪੁਕਾਰ ਏ। ਭਜਨ ਨਾ ਛੇੜਨਾ। ਡਰੋ ਕਿਤੇ ਉਹ ਤੁਹਾਡੀ ਪੁਕਾਰ ਸੁਣ ਕੇ ਹੁੰਘਾਰਾ ਨਾ ਭਰ ਦੇਵੇ।"

ਫੇਰ ਉਹ ਦਿਨ ਆ ਗਿਆ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਅਨਜਾਣੇ 'ਚ ਸਮੇਂ ਦਾ ਬੰਧਨ ਤੋੜਿਆ। ਉਸ ਦਿਨ ਠਾਕੁਰ ਆਏ। ਆਪੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਬਾਈ ਕੱਲ੍ਹ ਖ਼ਵਾਜਾ ਦਾ ਦਿਨ ਏ। ਖ਼ਵਾਜੇ ਦੀ ਨਿਆਜ਼ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਖੁਆਵਾਂਗਾ। ਅੱਜ ਰਾਤ ਖ਼ਵਾਜੇ ਦੀ ਮਹਿਫ਼ਿਲ ਹੋਏਗੀ ਓਧਰ ਹਵੇਲੀ 'ਚ। ਸਿਰਫ਼ ਆਪਣੇ ਹੋਣਗੇ, ਘਰ ਦੇ ਲੋਕ। ਤੈਨੂੰ ਲੈਣ ਆਇਆਂ—ਚੱਲ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਪਿੰਡ।"

ਆਪੀ ਸੋਚਾਂ 'ਚ ਪੈ ਗਈ। ਬੋਲੀ, "ਰੂਪਾ ਢਿੱਲੀ ਏ। ਉਹ ਨਈਂ ਜਾ ਸਕੇਗੀ। ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦਿਨ ਰੱਖ ਲੈਣਾ ਨਜ਼ਰ ਨਿਆਜ਼।"

"ਖ਼ਵਾਜਾ ਦਾ ਦਿਨ ਮੈਂ ਕਿਵੇਂ ਬਦਲਾਂਗਾ।" ਉਹ ਬੋਲਿਆ।

"ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਮੰਡਲੀ ਨੂੰ ਲੈ ਜਾਓ।"

"ਊਂ-ਹੂੰ।" ਠਾਕੁਰ ਨੇ ਮੂੰਹ ਬਣਾਇਆ, "ਖ਼ਵਾਜਾ ਦੀ ਗੱਲ ਨਾ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਲੈ ਜਾਂਦਾ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਲੈਣ ਲਾਇਕ ਮੁੱਖ ਤਾਂ ਹੋਵੇ।"

"ਮੈਂ ਕਿਸ ਲਾਇਕ ਆਂ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਮੂੰਹ 'ਤੇ ਲਿਆਵਾਂ।"

"ਬਸ ਇਕ ਤੇਰੀ ਈ ਬੈਠਕ ਏ ਬਾਈ ਜਿੱਥੇ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਏ। ਜਿੱਥੇ ਜਿਸਮ ਦਾ ਨਈਂ ਮਨ ਦਾ ਠਿਕਾਨਾ ਏ।"

ਆਪੀ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਗਈ। ਉਸਨੇ ਰੂਪਾ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣ ਲਈ ਪੀਲੀ ਨੂੰ ਉੱਥੇ ਛੱਡਿਆ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਠਾਕੁਰ ਦੇ ਪਿੰਡ ਚਲੀ ਗਈ।

ਉੱਥੇ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਹਵੇਲੀ ਵਿਚ ਖ਼ਵਾਜਾ ਦੀ ਮਹਿਫ਼ਿਲ ਲੱਗੀ। ਉਹ ਤਾਂ ਘਰੇਲੂ ਮਹਿਫ਼ਲ ਸੀ। ਠਾਕੁਰ ਦੀਆਂ ਭੈਣਾਂ, ਬਹੂਆਂ, ਧੀਆਂ, ਠਾਕੁਰਾਣੀ ਸਾਰੇ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਉਹ ਤਾਂ ਸਮਝ

ਲਓ ਭਜਨ ਮੰਡਲੀ ਸੀ। ਖ਼ਵਾਜਾ ਦੇ ਗੀਤ—"ਖ਼ਵਾਜਾ ਮੈਂ ਤੋ ਆਨ ਖੜੀ ਤੇਰੇ ਦੁਆਰ" ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਸੀ।

ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਮਹਿਫ਼ਿਲ ਏਨੀ ਭਿੱਜ ਗਈ ਕਿ ਸਭ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਭਰ ਆਈਆਂ। ਦਿਲ ਡੁੱਬੇ। ਆਪੀ ਦਾ ਤਾਂ ਡੁੱਬ ਈ ਗਿਆ। ਠਾਕੁਰ ਉਸਨੂੰ ਮਹਿਫ਼ਿਲ 'ਚੋਂ ਚੁੱਕ ਕੇ ਅੰਦਰ ਲੈ ਗਿਆ, ਸ਼ਰਬਤ-ਸ਼ੀਰਾ ਪਿਆਇਆ—ਫੇਰ ਉੱਥੇ ਈ ਪਾ ਦਿੱਤਾ।

ਫੇਰ ਖ਼ੁਆਜਾ ਦੇ ਗੀਤ ਚੱਲੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਭਿੱਜ ਗਈ। ਅੱਖਾਂ ਭਰ-ਭਰ ਆਈਆਂ। ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਕੁਛ ਮੰਗ ਨਈਂ ਰਹੀ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਅਰਜੋਈ ਨਈਂ ਕਰ ਰਹੀ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਇਕ ਵਪਾਰੀ ਆਂ। ਪੈਸੇ ਕਮਾਉਣ ਲਈ ਆਈ ਆਂ। ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਕਿਉਂ ਭਰ ਆਈਆਂ ਖ਼ਾਹਮ-ਖ਼ਾਹ—ਸੋ ਮੈਂ ਬਿਨਾਂ ਸੋਚੇ ਸਮਝੇ ਗਾਈ ਗਈ। ਅੱਖਾਂ ਭਰ-ਭਰ ਆਉਂਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਦਿਲ ਨੂੰ ਕੁਛ-ਕੁਛ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ। ਪਰ ਮੈਂ ਭਿੱਜ-ਭਿੱਜ ਕੇ ਗਾਈ ਗਈ। ਸਮਾਂ ਬੀਤ ਗਿਆ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਧਿਆਨ ਈ ਨਾ ਆਇਆ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਸਮੇਂ 'ਚ ਪੈਰ ਧਰ ਚੁੱਕੀ ਆਂ। ਆਪੀ ਸੀ ਨਈਂ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਟੋਕਦੀ।

ਤੇ ਫੇਰ ਮੈਨੂੰ ਕੀ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਖ਼ਵਾਜਾ ਕੌਣ ਏ, ਮੈਂ ਤਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਨਾਂ ਸੁਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਗੀਤ ਯਾਦ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਇਹ ਜਾਣਦੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਗਰੀਬ ਨਿਵਾਜ਼ ਏ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਗਰੀਬ ਨਈਂ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਕੀ ਪਤਾ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਨਿਵਾਜ਼ ਦਏਗਾ। ਖ਼ਾਹਮ-ਖ਼ਾਹ, ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ। ਮੈਨੂੰ ਕੀ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਇਸ 'ਚ ਏਨੀ ਸੁੱਧ-ਬੁੱਧ ਨਈਂ ਕਿ ਕੌਣ ਪੁਕਾਰ ਰਿਹਾ ਏ। ਕੌਣ ਗਾ ਰਿਹਾ ਏ, ਕੌਣ ਮੰਗਤਾ ਏ। ਕੌਣ ਖ਼ਾਲੀ ਝੋਲੀ ਫ਼ੈਲਾ ਰਿਹਾ ਏ। ਕੌਣ ਭਰੀ ਝੋਲੀ ਸਮੇਟ ਰਿਹਾ ਏ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਇਹੀ ਸੁਣਦੀ ਆਈ ਸੀ ਕਿ ਦੁੱਖੀ ਲੋਕ ਪੁਕਾਰ-ਪੁਕਾਰ ਕੇ ਹਾਰ ਜਾਂਦੇ ਨੇ, ਪਰ ਕੋਈ ਸੁਣਦਾ ਨਈਂ। ਮੈਨੂੰ ਕੀ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਏਨਾ ਦਿਆਲੂ ਏ। ਏਨਾਂ ਨੇੜੇ। ਐਨੇ ਕੰਨ ਖੜ੍ਹੇ ਰੱਖਦਾ ਏ।

ਫੇਰ ਠਾਕੁਰ ਬੋਲਿਆ, "ਸੁਨਹਿਰੀ ਬਾਈ, ਬਸ ਇਕ ਆਖ਼ਰੀ ਫ਼ਰਮਾਇਸ਼—'ਖ਼ਵਾਜਾ ਪੀਰ ਮੋਰੀ ਰੰਗ ਦੇ ਚੁਨਰੀਆ। ਐਸੀ ਭੀ ਰੰਗ ਦੇ ਰੰਗ ਨਾ ਛੂਟੇ। ਧੋਬੀਆ ਧੋਏ ਜਾਏ ਸਾਰੀ ਉਮਰੀਆ'।"

ਫੇਰ ਮੈਨੂੰ ਸੁੱਧ-ਬੁੱਧ ਨਾ ਰਹੀ। ਐਸੀ ਰੰਗ-ਪਿਚਕਾਰੀ ਚੱਲੀ ਕਿ ਮੈਂ ਭਿੱਜ-ਭਿੱਜ ਗਈ। ਤੇ ਮੈਂ ਈ ਨਈਂ ਸਾਰੀ ਮਹਿਫ਼ਿਲ ਰੰਗੋ-ਰੰਗ ਹੋ ਗਈ। ਅੰਗ-ਅੰਗ ਭਿੱਜਿਆ। ਖ਼ਵਾਜਾ ਨੇ ਰੰਗ-ਘਾਟ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ।

ਘਰ ਪਹੁੰਚੀ ਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਨਈਂ ਸੀ। ਦਿਲ ਰੋਇਆ-ਰੋਇਆ। ਧਿਆਨ ਖੋਇਆ-ਖੋਇਆ। ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਵਿਚ ਚਿੱਤ ਨਾ ਲੱਗਦਾ। ਬੈਠਕ ਬੇਗਾਨੀ ਦਿੱਸਦੀ। ਸਾਜ 'ਚ ਤਰਜ ਨਾਲ ਰਿਹਾ। ਸਾਰੰਗੀ ਰੋਈ ਜਾਵੇ। ਉਸਤਾਦ ਨਕੂ ਖ਼ਾਂ ਵਜਾਉਂਦੇ ਪਰ ਉਹ ਰੋਈ ਜਾਂਦੀ। ਤਬਲਾ ਸਿਰ ਪਿੱਟ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ। ਘੁੰਘਰੂ ਕਹਿੰਦੇ ਪੈਰਾਂ 'ਚ ਪਾ ਤੇ ਜੰਗਲਾਂ ਨੂੰ ਨਿਕਲ ਜਾ। ਉੱਥੇ ਉਹਦਾ ਝੂਮਰ ਨੱਚ ਜਿਹੜਾ ਪੱਤੇ-ਪੱਤੇ, ਡਾਲੀ-ਡਾਲੀ 'ਚੋਂ ਝਾਕ ਰਿਹੈ।

ਰੋਜ਼ ਦਿਨ 'ਚ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਵਾਰੀ ਅਜਿਹਾ ਦੌਰਾ ਪੈਂਦਾ ਕਿ ਭੈਂ-ਭੈਂ ਕਰਕੇ ਰੋਂਦੀ। ਫੇਰ ਹਾਲ ਖੇਡਣ ਲੱਗਦੀ। ਪੀਲੀ ਹੈਰਾਨ, ਰੂਪਾ ਦਾ ਮੂੰਹ ਖੁੱਲ੍ਹਾ, ਆਪੀ ਚੁੱਪ। ਇਹ ਕੀ ਹੋਰ ਰਿਹਾ ਏ। ਜਦੋਂ ਅੱਠ ਦਿਨ ਇਹੋ ਹਾਲਤ ਰਹੀ ਬਲਕਿ ਹੋਰ ਵਿਗੜ ਗਈ ਤਾਂ ਆਪੀ ਬੋਲੀ, "ਬਸ ਪੁੱਤਰ, ਤੇਰਾ ਇਸ ਬੈਠਕ ਨਾਲੋਂ ਬੰਧਨ ਟੁੱਟ ਗਿਆ। ਦਾਨਾ-ਪਾਣੀ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਤੂੰ ਉਸਦੇ ਸਮੇਂ 'ਚ ਪੈਰ ਧਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਨੇ ਤੈਨੂੰ ਰੰਗ ਦਿੱਤਾ। ਹੁਣ ਤੂੰ ਇਸ ਧੰਦੇ ਜੋਗੀ ਨਈਂ ਰਹੀ।"

"ਪਰ ਕਿੱਥੇ ਜਾਵਾਂ ਆਪੀ ?ਇਸ ਬੈਠਕ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਪੈਰ ਧਰਨ ਦੀ ਕੋਈ ਜਗ੍ਹਾ ਵੀ ਹੋਏ ਮੇਰੇ ਲਈ।"

"ਜਿਸ ਨੇ ਬੁਲਾਇਆ ਏ, ਉਸਦੇ ਦਰਬਾਰ 'ਚ ਜਾ।" ਰੂਪਾ ਬੋਲੀ।

"ਉਸ ਭੀੜ 'ਚ ਜਾਏ...।" ਆਪੀ ਬੋਲੀ, "ਇਹ ਕੁੜੀ ਜਾਏ ਜਿਸਦਾ ਸੁਨਹਿਰੀ ਪਿੰਡਾ ਕੱਪੜਿਆਂ 'ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਝਾਕਦਾ ਏ। ਨਈਂ, ਇਹ ਕਿਤੇ ਨਈਂ ਜਾਏਗੀ। ਇਸੇ ਕੋਠੜੀ 'ਚ ਰਹੇਗੀ, ਬੈਠਕ 'ਚ ਪੈਰ ਨਈਂ ਧਰੇਗੀ।"

ਫੇਰ ਪਤਾ ਨਈਂ ਕੀ ਹੋਇਆ। ਰਕਾਣੀ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਈ। ਦਿਲ ਵਿਚ ਇਕ ਜਨੂੰਨ ਉੱਠਿਆ ਕਿ ਕਿਸੇ ਦੀ ਹੋ ਜਾਵਾਂ। ਕਿਸੇ ਇਕ ਦੀ। ਤਨ, ਮਨ, ਧਨ ਨਾਲ ਉਸੇ ਦੀ ਹੋ ਜਾਵਾਂ। ਹਰ ਹੁਣ। ਉਹ ਆਏ ਤਾਂ ਉਸਦੀ ਜੁੱਤੀ ਲਾਹਵਾਂ। ਪੱਖਾ ਝੱਲਾਂ। ਲੱਤਾਂ ਘੁੱਟਾਂ। ਸਿਰ 'ਚ ਤੇਲ ਲਾਵਾਂ। ਉਸ ਲਈ ਪਕਾਵਾਂ। ਮੇਜ਼ ਲਾਵਾਂ। ਭਾਂਡੇ ਰੱਖਾਂ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਬਨੈਣਾ ਧੋਵਾਂ। ਕੱਪੜੇ ਪ੍ਰੈੱਸ ਕਰਾਂ। ਅਰਸੀ ਦਾ ਕੌਲ ਬਣਾਵਾਂ। ਫੇਰ ਸਿਰਹਾਣੇ ਖੜ੍ਹੀ ਰਹਾਂ ਕਿ ਕਦੋਂ ਜਾਗੇ, ਕਦੋਂ ਪਾਣੀ ਮੰਗੇ।

ਇਕ ਦਿਨ ਆਪੀ ਬੋਲੀ, "ਹੁਣ ਕੀ ਹਾਲ ਏ ਧੀਏ ?" ਮੈਂ ਰੋ-ਰੋ ਕੇ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਕਹਿ ਸੁਣਾਈ ਕਿ 'ਕਹਿੰਦੇ ਐ ਕਿਸੇ ਇਕ ਦੀ ਹੋ ਜਾ।'

"ਉਹ ਕੌਣ ਐਂ ? ਕੋਈ ਨਿਗਾਹ 'ਚ ਏ ?"

"ਊਂ-ਹੂੰ, ਕੋਈ ਨਿਗਾਹ 'ਚ ਨਈਂ।"

"ਨੱਕ-ਨਕਸ਼ਾ ਦਿੱਸਦਾ ਏ ਕਦੀ ?"

"ਨਈਂ ਆਪੀ।"

"ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਈਂ।" ਆਪੀ ਬੋਲੀ, "ਜੇ ਕਿੱਲੇ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹਣ ਦਾ ਮਤਲਬ ਐ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਕਿੱਲਾ ਭੇਜੋ ਵੀ।"

ਦਸ ਕੁ ਦਿਨ ਬਾਅਦ ਬੈਠਕ ਰਾਗ-ਰੰਗ ਨਾਲ ਭਰੀ ਹੋਈ ਸੀ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਕੋਠੜੀ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੜਕਿਆ। ਆਪੀ ਅੰਦਰ ਆਈ। ਬੋਲੀ, "ਖ਼ਵਾਜਾ ਨੇ ਕਿੱਲਾ ਭੇਜ ਦਿੱਤੈ। ਹੁਣ ਦੱਸ ਕੀ ਕਹਿੰਦੀ ਏਂ ?"

"ਕੌਣ ਏ ?" ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ।

"ਕੋਈ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਏ। ਜ਼ਰਾ ਪੱਕੀ ਉਮਰ ਦਾ। ਕਹਿੰਦਾ ਏ ਬਸ ਇਕ ਵਾਰੀ ਬੈਠਕ 'ਚ ਆਇਆ ਸੀ। ਸੁਨਹਿਰੇ ਬਾਈ ਨੂੰ ਸੁਣਿਆ ਸੀ। ਉਦੋਂ ਦੀ ਅੱਜ ਤਕ ਉਸਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਕੰਨਾਂ 'ਚ ਗੂੰਜਦੀ ਪਈ ਏ। ਦਿਲ ਨੂੰ ਬੜਾ ਸਮਝਾਇਆ। ਧਿਆਨ ਹਟਾਉਣ ਦੇ ਬੜੇ ਜਤਨ ਕੀਤੇ। ਕੋਈ ਪੇਸ਼ ਨਈਂ ਗਈ। ਹੁਣ ਹਾਰ ਕੇ ਤੇਰੇ ਦਰ 'ਤੇ ਆਇਆ ਆਂ। ਬੋਲ ਤੂੰ ਕੀ ਕਹਿੰਦੀ ਏਂ ? ਮੂੰਹ ਮੰਗਿਆ ਦਿਆਂਗਾ।"

ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਦੇ-ਦੇ। ਸਾਲ ਲਈ ਬਖ਼ਸ਼ ਦੇ। ਜਿਵੇਂ ਤੇਰੀ ਮਰਜ਼ੀ।" ਆਪੀ ਹੱਸਣ ਲੱਗੀ। ਫੇਰ ਬੋਲੀ, "ਚੱਲ ਬੈਠਕ 'ਚ, ਉਸਨੂੰ ਦੇਖ ਲੈ ਇਕ ਨਜ਼ਰ।"

"ਊਂਹੂੰ।" ਮੈਂ ਸਿਰ ਹਿਲਾ ਦਿੱਤਾ, "ਨਈਂ ਆਪੀ। ਉਹਨਾਂ ਭੇਜਿਆ ਏ ਤਾਂ ਠੀਕ ਏ। ਦੇਖਣ ਦਾ ਕੀ ਮਤਲਬ ?"

"ਕਿੰਨੀ ਦੇਰ ਲਈ ਮੰਗਾਂ ?"

"ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਭਰ ਲਈ।"

"ਸੋਚ ਲੈ। ਜੇ ਲੁੱਟਰ ਨਿਕਲਿਆ ਫੇਰ ?"

"ਹੋਵੇ। ਜਿਹੋ-ਜਿਹਾ ਵੀ ਹੋਵੇ। ਕਿਹੋ-ਜਿਹਾ ਵੀ ਹੋਵੇ।"

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਬੈਠਕ 'ਚ ਸਾਡਾ ਨਿਕਾਹ ਹੋ ਗਿਆ। ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਨੇ ਪੈਸਿਆਂ ਦਾ ਢੇਰ ਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਆਪੀ ਨੇ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਵਾਪਸ ਕਰਦਿਆਂ ਬੋਲੀ, "ਸੌਦਾ ਨਈਂ ਕਰ ਰਹੀ। ਆਪਣੀ ਧੀ ਵਿਦਾ ਕਰ ਰਹੀ ਆਂ। ਤੇ ਯਾਦ ਰੱਖ ਇਹ ਖ਼ਵਾਜਾ ਦੀ ਇਮਾਨਤ ਏ। ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਰੱਖੀਂ।"

ਹਵੇਲੀ ਇਉਂ ਉੱਜੜੀ-ਉੱਜੜੀ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਦਿਓ ਫਿਰ ਗਿਆ ਹੋਵੇ।

ਵੈਸੇ ਤਾਂ ਸਭ ਕੁਛ ਸੀ। ਸਾਜ਼ੋ-ਸਾਮਾਨ। ਰਹਾਇਸ਼ੀ ਮੁਕਾਮ। ਕਾਲੀਨ ਵਿਛੇ ਸਨ। ਆਦਮ-ਕੱਦ ਸ਼ੀਸ਼ੇ। ਝਾਲਰਾਂ, ਫ਼ਾਨੂਸ। ਸਭ ਕੁਛ। ਫੇਰ ਵੀ ਹਵੇਲੀ ਭਾਂ-ਭਾਂ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ।

ਵਰਾਂਡੇ 'ਚ ਆਰਾਮ ਕੁਰਸੀ 'ਤੇ ਛੋਟੀ ਚੌਧਰਾਣੀ ਬੈਠੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਸਾਹਮਣੇ ਤਿਪਾਈ 'ਤੇ ਚਾਹ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਸਜਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਉਸਦਾ ਧਿਆਨ ਨਈਂ ਸੀ ਕਿ ਚਾਹ ਠੰਢੀ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਏ। ਉਸਨੂੰ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਵੀ ਸੁੱਧ ਨਈਂ ਸੀ ਕਿ ਕੌਣ ਏ, ਕਿੱਥੇ ਐ, ਕਿਉਂ ਏ।

ਉਪਰੋਂ ਸ਼ਾਮ ਲੱਥ ਰਹੀ ਸੀ। ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਟਕਰਾਉਂਦੀ। ਉਦਾਸੀਆਂ ਦੇ ਝੰਡੇ ਗੱਡਦੀ। ਯਾਦਾਂ ਦੇ ਦੀਵੇ ਜਗਾਉਂਦੀ। ਬੀਤੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਦੇ ਅਲਾਪ ਛੇੜਦੀ। ਦੱਬਵੇਂ ਪੈਰੀਂ। ਮੱਧਮ। ਇੰਜ ਜਿਵੇਂ ਪਾਇਲ ਦੀ ਝੰਨਕਾਰ 'ਬੈਰਨੀਆ' ਹੋ ਗਈ ਹੋਵੇ।

ਦੂਰ ਆਪਣੇ ਕੁਆਟਰ ਦੇ ਬਾਹਰ ਮੰਜੀ 'ਤੇ ਬੈਠੇ ਚੌਕੀਦਾਰ ਦੀਆਂ ਨਿਗਾਹਾਂ ਛੋਟੀ ਚੌਧਰਾਣੀ 'ਤੇ ਟਿਕੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਹੁੱਕੇ ਦਾ ਸੂਟਾ ਲਾਉਂਦਾ ਤੇ ਫੇਰ ਛੋਟੀ ਚੌਧਰਾਣੀ ਵੱਲ ਦੇਖਣ ਲੱਗਦਾ। ਇੰਜ ਜਿਵੇਂ ਉਸਨੂੰ ਦੇਖ-ਦੇਖ ਕੇ ਦੁੱਖੀ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ।

ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਘਾਹ ਦੇ ਪਲਾਟ ਦੀ ਨੁੱਕਰ 'ਤੇ ਬੁੱਢਾ ਮਾਲੀ ਬੂਟਿਆਂ ਦੀ ਕਟਾਈ-ਛੰਗਾਈ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਹਰ ਦੋ ਕੁ ਪਲ ਬਾਅਦ ਸਿਰ ਚੁੱਕਦਾ ਤੇ ਛੋਟੀ ਚੌਧਰਾਣੀ ਵੱਲ ਟਿਕਟਿਕੀ ਲਾ ਕੇ ਬੈਠ ਜਾਂਦਾ। ਫੇਰ ਤ੍ਰਬਕ ਕੇ ਲੰਮਾ ਸਾਹ ਖਿੱਚਦਾ ਤੇ ਮੁੜ ਕਟਾਈ-ਛੰਗਾਈ ਵਿਚ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ।

ਜੱਨਤ ਬੀਬੀ, ਜਿਹੜੀ ਛੋਟੀ ਚੌਧਰਾਣੀ ਦਾ ਖਾਣਾ ਬਣਾਉਂਦੀ ਸੀ, ਦੋ-ਤਿੰਨ ਵਾਰੀ ਵਰਾਂਡੇ ਦੇ ਪਰਲੇ ਪਾਸੇ ਖੜ੍ਹੀ ਹੋ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਦੇਖ ਗਈ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਦੇਖਦੀ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸਿੱਲ੍ਹੀਆਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਪੱਲੇ ਨਾਲ ਪੂੰਝਦੀ ਫੇਰ ਵਾਪਸ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ।

ਸਾਰੇ ਨੌਕਰ, ਕੰਮੀ ਛੋਟੀ-ਮਾਲਕਣ 'ਤੇ ਜਾਨ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਸਦੇ ਦੁੱਖ 'ਚ ਖੁਰਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਪਰ ਨਾਲ ਈ ਉਹ ਉਸ 'ਤੇ ਬੜੇ ਨਾਰਾਜ਼ ਵੀ ਸਨ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਪੈਰਾਂ 'ਤੇ ਆਪ ਕੁਹਾੜੀ ਮਾਰੀ ਸੀ। ਕਿਉਂ ਖ਼ੁਦ ਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਦਾ ਮੁਥਾਜ ਬਣਾ ਲਿਆ ਸੀ ? ਕਿਉਂ ? ਆਪਣੀ ਉਲਾਦ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਫੇਰ ਵੀ ਸਹਾਰਾ ਹੁੰਦਾ। ਆਪਣੀ ਉਲਾਦ ਤਾਂ ਸੀ ਨਈਂ।

ਜਦੋਂ ਚੌਧਰੀ ਮਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬਾਕਾਇਦਾ ਹੋਸ਼ੋਹਵਾਸ 'ਚ ਆਪਣੀ ਅੱਧੀ ਜਾਇਦਾਦ ਛੋਟੀ ਚੌਧਰਾਣੀ ਦੇ ਨਾਂ ਗਿਫ਼ਟ ਕਰ ਗਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਕੀ ਹੱਕ ਸੀ ਕਿ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਹਿੱਸਾ ਵੱਡੀ ਚੌਧਰਾਣੀ ਦੇ ਦੋਵਾਂ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ-ਬਰਾਬਰ ਦੇ ਦਏ। ਜੇ ਇਕ ਦਿਨ ਵੱਡੀ ਚੌਧਰਾਣੀ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਹਵੇਲੀ 'ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉਹ ਕੀ ਕਰੇਗੀ ? ਕਿਸਦਾ ਦਰ ਦੇਖੇਗੀ ?

ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਏਨੀ ਬੇਪ੍ਰਵਾਹੀ ਕਿ ਏਨੀ ਵੱਡੀ ਜਾਇਦਾਦ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਵੰਡ ਕੇ ਦੇ ਦਿੱਤੀ, ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇੰਜ ਸੋਚਾਂ ਵਿਚ ਗੁੰਮ-ਸੁੰਮ, ਮੂਰਤ ਬਣੀ ਬੈਠੀ ਏ। ਸਾਰੇ ਨੌਕਰ ਈ ਹੈਰਾਨ ਸਨ ਕਿ ਛੋਟੀ ਚੌਧਰਾਣੀ ਕਿਹੜੀਆਂ ਸੋਚਾਂ 'ਚ ਗਵਾਚੀ ਰਹਿੰਦੀ ਏ ! ਚੌਧਰੀ ਨੂੰ ਮਰੇ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਉਦੋਂ ਦੀ ਇਵੇਂ ਗੁੰਮਸੁੰਮ ਬੈਠੀ ਰਹਿੰਦੀ ਏ। ਤੇ ਫੇਰ ਢਲਦੀ ਰਾਤ ਸਮੇਂ

ਉਸਦੇ ਕਮਰੇ 'ਚੋਂ ਗੁਣਗੁਣਾਉਣ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਕਿਉਂ ਆਉਂਦੀ ਏ ? ਕਿਸ ਖ਼ਵਾਜਾ ਪੀਰ ਨੂੰ ਬੁਲਾਉਂਦੀ ਏ ? 'ਖ਼ਵਾਜਾ ਪੀਰ ਮੋਰੀ ਲੀਜੋ ਖ਼ਬਰ।' ਕੌਣ ਖ਼ਬਰ ਲਏ ? ਕਾਹਦੀ ਖ਼ਬਰ ਲਏ ? ਛੋਟੀ ਚੌਧਰਾਣੀ ਦਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੋਹ ਜ਼ਰੂਰ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸਮਝ 'ਚ ਨਈਂ ਸੀ ਆਉਂਦੀਆਂ। ਪਤਾ ਨਈਂ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿਹੜੀਆਂ ਸੋਚਾਂ 'ਚ ਪਈ ਰਹਿੰਦੀ ਏ!

ਛੋਟੀ ਚੌਧਰਾਣੀ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਸੋਚ ਲੱਗੀ ਸੀ। ਅੰਦਰੋਂ ਇਕ ਆਵਾਜ਼ ਉੱਠਦੀ, "ਬੋਲ ਤੇਰਾ ਜੀਵਨ ਕਿਸ ਕੰਮ ਆਇਆ ?" ਉਹ ਸੋਚ-ਸੋਚ ਹਾਰ ਜਾਂਦੀ, ਪਰ ਇਸ ਸਵਾਲ ਦਾ ਜਵਾਬ ਦਿਮਾਗ਼ 'ਚ ਨਾ ਆਉਂਦਾ। ਉਲਝਦਾ-ਉਲਝਦਾ ਸਵਾਲ ਉਲਝਿਆ—ਮੈਨੂੰ ਚਮਨ 'ਚੋਂ ਕਿਉਂ ਉਖਾੜਿਆ...ਬਲ੍ਹਦ ਬਣਾ ਕੇ ਇਸ ਰੁੱਖ ਦੁਆਲੇ ਘੁਮਾਇਆ ਤੇ ਹੁਣ ਰੁੱਖ ਈ ਉਖਾੜ ਦਿੱਤਾ। ਬਲ੍ਹਦ ਮਿੱਟੀ 'ਚ ਰੁਲ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਇਹ ਕਿਸ ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮੇ ? ਦੱਸ ਜੀਵਨ ਕਿਸ ਕੰਮ ਆਇਆ ?

ਉਦੋਂ ਈ ਉਸਨੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਕੋਈ ਉਸਦੇ ਐਨ ਸਾਹਮਣੇ ਖੜ੍ਹਾ ਏ। ਸਿਰ ਚੁੱਕੀ। ਸਾਹਮਣੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਪਟਵਾਰੀ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ।

"ਕੀ ਐ ?" ਉਹ ਬੋਲੀ।

"ਮੈਂ ਪਟਵਾਰੀ ਆਂ, ਛੋਟੀ ਚੌਧਰਾਣੀ ਜੀ।"

"ਤਾਂ ਜਾਹ, ਜਾ ਕੇ ਵੱਡੀ ਚੌਧਰਾਣੀ ਨੂੰ ਮਿਲ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਤੇਰਾ ਕੀ ਕੰਮ ?"

"ਤੁਹਾਡੇ ਤਕ ਈ ਕੰਮ ਏ।" ਉਸ ਕਿਹਾ।

"ਤਾਂ ਬੋਲ ਕੀ ਕਹਿਣਾ ਏ ?"

"ਪਿੰਡ 'ਚ ਦਰਵੇਸ਼ ਆਏ ਨੇ। ਪਿੰਡ ਵਾਲੇ ਚਾਹੁੰਦੇ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੁਛ ਦਿਨ ਇੱਥੇ ਰੋਕਿਆ ਜਾਏ। ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦਿਓ ਤਾਂ ਤੁਹਾਡੇ ਮਹਿਮਾਨਖਾਨੇ 'ਚ ਠਹਿਰਾ ਦੇਈਏ...?"

"ਠਹਿਰਾ ਦਿਓ।" ਉਹ ਬੋਲੀ।

"ਨੌਕਰ ਚਾਕਰ, ਬੰਦੋਬਸਤ।" ਉਹ ਰੁਕ ਗਿਆ।

"ਸਭ ਹੋ ਜਾਏਗਾ।"

ਪਟਵਾਰੀ ਸਲਾਮ ਕਰਕੇ ਤੁਰਨ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਪਤਾ ਨਈਂ ਕਿਉਂ ਉਸਨੇ ਸਰਸਰੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਕਿੱਥੋਂ ਆਏ ਨੇ ?"

ਪਟਵਾਰੀ ਬੋਲਿਆ, "ਅਜਮੇਰ ਸ਼ਰੀਫ਼ ਤੋਂ ਆਏ ਨੇ। ਖ਼ਵਾਜਾ ਨਿਵਾਜ਼ ਦੇ ਫ਼ਕੀਰ ਨੇ।"

ਇਕ ਧਮਾਕਾ ਹੋਇਆ ਛੋਟੀ ਚੌਧਰਾਣੀ ਦੀਆਂ ਬੋਟੀਆਂ ਹਵਾ 'ਚ ਉੱਛਲੀਆਂ।

ਅਗਲੀ ਸ਼ਾਮ ਛੋਟੀ ਚੌਧਰਾਣੀ ਨੇ ਜੱਨਤ ਬੀਬੀ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, "ਜੱਨਤ, ਇਹ ਜਿਹੜੇ ਦਰਵੇਸ਼ ਠਹਿਰੇ ਹੋਏ ਐ ਏਥੇ, ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਗਾਉਣ ਵਾਲੇ ਆਉਂਦੇ ਐ ਕਿ ?"

ਜੱਨਤ ਬੋਲੀ, "ਹੋਰ ਛੋਟੀ ਚੌਧਰਾਣੀ, ਓਥੇ ਤਾਂ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਮੇਲਾ ਲੱਗਿਆ ਰਹਿੰਦੈ। ਬੜੇ ਪਹੁੰਚੇ ਹੋਏ ਐ। ਜੋ ਮੂੰਹੋਂ ਕਹਿ ਦਿੰਦੇ ਐ, ਹੋ ਜਾਂਦੈ।"

"ਤੂੰ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜੱਨਤ। ਆਪਾਂ ਵੀ ਚੱਲਾਂਗੇ। ਤੂੰ ਤੇ ਮੈਂ।"

"ਚੌਧਰਾਣੀ ਜੀ ਉਹ ਅਸਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਈਂ ਮਿਲਦੇ।"

"ਤੂੰ ਚੱਲ ਤਾਂ ਸਹੀ।" ਚੌਧਰਾਣੀ ਨੇ ਖ਼ੁਦ ਨੂੰ ਚਾਦਰ 'ਚ ਲਪੇਟਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਕਿਹਾ, "ਤੇ ਦੇਖ ਓਥੇ ਮੈਨੂੰ ਚੌਧਰਾਣੀ ਕਹਿ ਕੇ ਨਾ ਬੁਲਾਵੀਂ। ਖ਼ਬਰਦਾਰ!"

ਜਦੋਂ ਉਹ ਮਹਿਮਾਨਖ਼ਾਨੇ ਪਹੁੰਚੇ ਤਾਂ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਬੰਦ ਸੀ। ਜੱਨਤ ਨੇ ਬੂਹਾ ਖੜਕਾਇਆ। "ਕੌਣ ਏ ?" ਅੰਦਰੋਂ ਆਵਾਜ਼ ਆਈ। ਜੱਨਤ ਨੇ ਫੇਰ ਬੂਹਾ ਖੜਕਾਇਆ। ਚਿੱਟ-ਕੱਪੜੀਏ ਬੁੱਢੇ ਸੇਵਕ ਨੇ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹਿਆ। ਜੱਨਤ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਅੰਦਰ ਵੜ ਗਈ। ਪਿੱਛੇ-ਪਿੱਛੇ ਚੌਧਰਾਣੀ ਸੀ। ਚਿੱਟ-ਕੱਪੜੀਆ ਘਬਰਾ ਗਿਆ। ਬੋਲਿਆ, "ਸਾਈਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਸਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਈਂ ਮਿਲਦੇ। ਉਹ ਇਸ ਕਮਰੇ 'ਚ ਬੰਦ ਨੇ।"

"ਅਸੀਂ ਸਾਈਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਨਈਂ ਆਏ।" ਛੋਟੀ ਚੌਧਰਾਣੀ ਬੋਲੀ।

"ਹੋਰ ਫੇਰ ?" ਚਿੱਟ-ਕੱਪੜੀਏ ਸੇਵਕ ਨੇ ਘਬਰਾ ਗਿਆ।

"ਇਕ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛਣਾ ਏ।" ਛੋਟੀ ਚੌਧਰਾਣੀ ਨੇ ਕਿਹਾ।

"ਸਾਈਂ ਬਾਬਾ ਏਸ ਸਮੇਂ ਸਵਾਲ ਦਾ ਜਵਾਬ ਨਈਂ ਦੇਣਗੇ।"

"ਸਾਈਂ ਬਾਬਾ ਨੇ ਜਵਾਬ ਨਈਂ ਦੇਣਾ, ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪੁੱਛਣਾ ਏ।"

"ਕਿਸ ਨੂੰ ਪੁੱਛਣਾ ਏ ?" ਸੇਵਕ ਬੋਲਿਆ।

"ਉਸਨੂੰ ਪੁੱਛਣਾ ਏ ਜਿਸਦੇ ਉਹ ਚਰਣੀ ਲੱਗੇ ਨੇ।" ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਚਿੱਟ-ਕੱਪੜੀਆ ਸੇਵਕ ਸੁੰਨ ਹੋ ਕੇ ਖੜ੍ਹੇ ਦਾ ਖੜ੍ਹਾ ਰਹਿ ਗਿਆ।

"ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛੋ...।" ਛੋਟੀ ਚੌਧਰਾਣੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਇਕ ਔਰਤ ਤੇਰੇ ਦੁਆਰ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹੀ ਪੁੱਛ ਰਹੀ ਏ, ਹੇ ਗਰੀਬ ਨਿਵਾਜ਼ ਕਿ ਮੇਰਾ ਜੀਵਨ ਕਿਸ ਕੰਮ ਆਇਆ ?"

ਕਮਰੇ 'ਚ ਮਣਾ ਮੂੰਹੀਂ ਬੋਝਲ ਚੁੱਪ ਪਸਰ ਗਈ।

ਛੋਟੀ ਚੌਧਰਾਣੀ ਬੋਲੀ, "ਕਹੋ ਉਹ ਔਰਤ ਪੁੱਛਦੀ ਏ—ਤੂੰ ਬੈਠਕ ਦੇ ਗਮਲੇ 'ਚੋਂ ਇਕ ਬੂਟਾ ਤੋੜਿਆ। ਉਸਨੂੰ ਵੇਲ ਬਣਾ ਕੇ ਇਕ ਰੁੱਖ ਦੇ ਗਿਰਦ ਲਪੇਟ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਜਾਹ ਇਸ 'ਤੇ ਨਿਸਾਰ ਹੁੰਦੀ ਰਹੁ।" ਉਹ ਚੁੱਪ ਹੋ ਗਈ। ਕਮਰੇ ਦੀ ਚੁੱਪ ਹੋਰ ਗੂੜ੍ਹੀ ਹੋ ਗਈ। "ਹੁਣ ਤੂੰ ਉਹ ਰੁੱਖ ਈ ਪੁੱਟ ਛੱਡਿਆ। ਵੇਲ ਮਿੱਟੀ 'ਚ ਰੁਲ ਗਈ। ਉਹ ਵੇਲ ਪੁੱਛਦੀ ਏ—ਬੋਲ ਮੇਰਾ ਜੀਵਨ ਕਿਸ ਕੰਮ ਆਇਆ ?" ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਉਹ ਚੁੱਪ ਹੋ ਗਈ।

"ਤੇਰਾ ਜੀਵਨ ਕਿਸ ਕੰਮ ਆਇਆ। ਤੇਰਾ ਜੀਵਨ ਕਿਸ ਕੰਮ ਆਇਆ।" ਚਿੱਟ-ਕੱਪੜੀਏ ਸੇਵਕ ਦੇ ਬੁੱਲ੍ਹ ਫਰਕਣ ਲੱਗੇ। "ਤੂੰ ਪੁੱਛਦੀ ਏਂ, ਤੇਰਾ ਜੀਵਨ ਕਿਸ ਕੰਮ ਆਇਆ ?" ਉਹ ਰੁਕ ਗਿਆ। ਕਮਰੇ ਦੀ ਚੁੱਪ ਏਨੀ ਬੋਝਲ ਹੋ ਗਈ ਕਿ ਸਹਾਰੀ ਨਾ ਜਾਏ।

"ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਦੇਖ।" ਸਫ਼ੇਦਪੋਸ਼ ਸੇਵਕ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਸੁਨਹਿਰੇ ਬਾਈ, ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਦੇਖ ਕਿ ਤੇਰਾ ਜੀਵਨ ਕਿਸ ਕੰਮ ਆਇਆ। ਮੈਨੂੰ ਨਈਂ ਪਛਾਣਦੀ ? ਮੈਂ ਤੇਰਾ ਸਾਰੰਗੀ ਨਿਵਾਜ਼ ਸੀ। ਦੇਖ ਮੈਂ ਕੀ ਸੀ ਕੀ ਬਣ ਗਿਆ।"

ਛੋਟੀ ਚੌਧਰਾਣੀ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਇਕ ਚੀਕ ਨਿਕਲੀ, "ਉਸਤਾਦ ਜੀ, ਤੁਸੀਂ!" ਉਹ ਉਸਤਾਦ ਦੇ ਪੈਰ ਛੂਹਣ ਲਈ ਅੱਗੇ ਵਧੀ।

ਐਨ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਨਾਲ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੁੱਲ੍ਹਿਆ। ਇਕ ਭਾਰੀ ਨੂਰਾਨੀ ਚਿਹਰਾ ਨਜ਼ਰ ਆਇਆ।

"ਸੁਨਹਿਰੀ ਬੀਬੀ।" ਉਹ ਬੋਲਿਆ, "ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛ ਤੇਰਾ ਜੀਵਨ ਕਿਸ ਕੰਮ ਆਇਆ।"

ਛੋਟੀ ਚੌਧਰਾਣੀ ਨੇ ਭੌਂ ਕੇ ਦੇਖਿਆ। "ਠਾਕੁਰ!" ਉਹ ਕੂਕੀ।

ਠਾਕੁਰ ਬੋਲਿਆ, "ਹੁਣ ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਏਧਰ ਆਉਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਕਿਓਂ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।" ਉਸਨੇ ਸੁਨਹਿਰੀ ਬੀਬੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਝੁਕਾ ਦਿੱਤਾ। ਬੋਲਿਆ, "ਬੀਬੀ, ਸਾਨੂੰ ਅਸ਼ੀਰਵਾਦ ਦਿਓ।"

ਇਕ ਹੋਰ ਟੋਭਾ ਟੇਕ ਸਿੰਘ /ਅਸਗਰ ਨਦੀਮ ਸੱਯਦ

ਅਜੀਬ ਲੀਲ੍ਹਾ ਹੈ ਭਗਵਾਨ!

ਓਧਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਵਾਘਾ ਬਾਰਡਰ ਰਾਹੀਂ ਤੁਸੀਂ ਦਾਖ਼ਲ ਹੁੰਦੇ ਓ ਤੇ ਅਟਾਰੀ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੇ ਓ। ਦੋਵੇਂ ਪਾਸੇ ਦੇ ਵੀ.ਆਈ.ਪੀ. ਇਕੋ-ਜਿਹਾ ਪ੍ਰੋਟੋਕੋਲ ਲੈ ਕੇ, ਹਿੱਕਾਂ ਫੁਲਾ ਕੇ, ਵੜ ਜਾਂਦੇ ਨੇ। ਦੋਵਾਂ ਮੁਲਕਾਂ ਦੇ ਅਫ਼ਸਰ ਮਨ ਦੇ ਅੰਦਰ-ਖ਼ਾਤੇ ਕੁਝ ਸਮਝਦੇ ਨੇ—ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ-ਮਨ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਨੇ! ਮੈਂ ਜਦੋਂ ਦੋ ਮੁਲਕਾਂ ਦੀ ਸਰਹੱਦ ਵਿਚਕਾਰ 'ਨੋ ਮੈਨ ਲੈਂਡ' 'ਤੇ ਆ ਕੇ ਰੁਕਿਆ ਤਾਂ ਏਧਰ-ਉੱਧਰ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਅਸੀਂ ਇਹ ਖ਼ੂਨ ਦਾ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਹੁਣ ਉੱਥੇ ਖ਼ੂਨ ਦਾ ਇਕ ਟੇਪਾ ਵੀ ਨਈਂ ਸੀ—ਸ਼ਾਇਦ ਏਨੀਆਂ ਬਰਸਾਤਾਂ ਨੇ ਉਹ ਧੋ ਦਿੱਤੇ ਨੇ। ਮੈਂ ਕੁਝ ਛਿਣ ਉੱਥੇ ਖੜ੍ਹਾ ਰਿਹਾ...ਤੇ ਅਚਾਨਕ ਮੈਨੂੰ ਖ਼ਿਆਲ ਆਇਆ ਕਿ ਚੰਗੀ-ਖ਼ਾਸੀ, ਖੁੱਲ੍ਹੀ-ਡੁੱਲ੍ਹੀ ਜਗ੍ਹਾ ਏ, ਮੈਂ ਉੱਥੇ ਆਪਣਾ ਬਿਸਤਰਾ ਵਿਛਾਵਾਂ ਤੇ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪਵਾਂ—ਏਸ ਲਈ ਕਿ 'ਨਾ ਮੈਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਹਾਂ, ਨਾ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ। ਇਹ ਜਗ੍ਹਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੀ ਨਈਂ, ਅੱਲ੍ਹਾ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਏਂ। ਜਿਸ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮੁਲਕ ਦਾ ਕਾਨੂੰਨ ਨਾ ਲਾਗੂ ਏ ਤੇ ਨਾ ਚੱਲ ਸਕਦਾ ਏ। ਏਨੀ ਜ਼ਮੀਨ ਤਾਂ ਹੈ ਈ ਕਿ ਮੈਂ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਕਰ ਸਕਾਂ ਤੇ ਆਪਣਾ ਢਿੱਡ ਪਾਲ ਸਕਾਂ। ਮੀਂਹ ਤਾਂ ਪੈਂਦੇ ਈ ਨੇ।' ਅਚਾਨਕ ਮੈਨੂੰ 'ਟੋਭਾ ਟੇਕ ਸਿੰਘ' ਯਾਦ ਆ ਗਿਆ—ਮੈਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਕਿਤੇ ਮੈਂ ਉਹੀ ਤਾਂ ਨਈਂ! ਸ਼ਾਇਦ ਟੋਭਾ ਟੇਕ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਦੂਜਾ ਜਨਮ ਲਿਆ ਹੋਵੇ ਤੇ ਇਹ ਉਸਦਾ ਸੁਪਨਾ ਹੋਵੇ। ਅਚਾਨਕ ਮੈਨੂੰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਾਲੇ ਸਕਿਓਰਟੀ ਅਫ਼ਸਰ ਨੇ ਘੂਰ ਕੇ ਦੇਖਿਆ ਤੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਤੁਸੀਂ ਸਆਦਤ ਹਸਨ ਮੰਟੋ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਓ?"

ਉਸਨੇ ਨਾਂਹ ਵਿਚ ਸਿਰ ਹਿਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਸੀ।

"ਅੱਛਾ ਫੇਰ?"

"ਫੇਰ ਕੁਛ ਵੀ ਨਈਂ। ਉਸਦਾ ਇਕ ਪਾਤਰ ਸੀ, ਟੋਭਾ ਟੇਕ ਸਿੰਘ ਜਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਖ਼ੁਦ ਈ ਸੀ। ਉਹ ਇਸ ਜਗ੍ਹਾ, ਜਿੱਥੇ ਮੈਂ ਖੜ੍ਹਾਂ, ਆ ਕੇ ਅਟਕ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਡਿੱਗ ਕੇ ਮਰ ਗਿਆ ਸੀ।"

"ਕਦੋਂ ਦੀ ਗੱਲ ਏ?"

"ਇਹ ਨਈਂ ਪਤਾ—ਕਿਉਂਜੋ ਉਸ ਘਟਨਾ ਦੀ ਕਿਸੇ ਪੁਲਿਸ ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਚ ਰਿਪੋਰਟ ਨਈਂ ਦਰਜ ਹੋਈ।"

"ਤਾਂ ਫੇਰ ਸਾਹਬ ਏਨਾ ਸੋਚਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਕਿਹੜੀ ਏ—ਤੁਹਾਡਾ ਕੁਛ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ...?"

"ਹਾਂ, ਉਹ ਸਾਡਾ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਕੁਛ ਨਾ ਕੁਛ ਲੱਗਦਾ ਸੀ।"

"ਤਾਂ ਫੇਰ ਤੁਸੀਂ ਅੱਗੇ ਵਧੋ, ਸਾਡੀ ਨੌਕਰੀ ਨੂੰ ਕਿਓਂ ਖ਼ਤਰੇ 'ਚ ਪਾਂਦੇ ਪਏ ਓ।"

ਸਰਦਾਰ ਹਰਨੇਕ ਸਿੰਘ ਘੜੋਵਾਂ ਮੈਨੂੰ ਲੈਣ ਆਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਮੈਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਲੈਕਚਰ ਦੇਣਾ ਸੀ ਤੇ ਕੁਝ ਦੋਸਤਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਸੀ...ਤੇ ਇਕ ਇਮਾਨਤ ਟੋਭਾ ਟੇਕ ਸਿੰਘ ਦੀ ਧੀ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚਾਉਣੀ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਜੋ ਵੀ ਨਾਂ ਹੋਏਗਾ ਦੱਸਾਂਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਖਾਤਿਆਂ ਵਿਚ ਉਸਦੇ ਕਈ ਨਾਂ ਸਨ। ਤੁਸੀਂ ਇਉਂ ਸਮਝ ਲਓ ਕਿ ਟੋਭਾ ਟੇਕ ਸਿੰਘ ਇਕ ਨਈਂ ਇਕ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਨੇ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਇਮਾਨਤ ਸੀ...ਤੇ ਅਟਾਰੀ ਤੋਂ ਨਿਕਲਦਿਆਂ ਈ ਗੱਡੀ ਪੰਜ ਤੋਂ ਸੱਤ ਮਿੰਟਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਕਾਲੋਨੀ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋ ਗਈ। ਹਰਨੇਕ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਆਓ ਜੀ ਘਰ ਆ ਗਿਆ ਏ।" ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ ਕਿ 'ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਘਰ ਡਿਫ਼ੈਂਸ ਕਲੋਨੀ 'ਚੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਤੇ ਵੀਹ ਮਿੰਟਾਂ ਵਿਚ ਹਰਨੇਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਏਨਾ ਸਮਾਂ ਤਾਂ ਡਿਫ਼ੈਂਸ ਕਲੋਨੀ ਦੇ ਇਕ ਬਲਾਕ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਬਲਾਕ ਵਿਚ ਜਾਣ 'ਤੇ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਏ।' ਮੈਂ ਨਾਸ਼ਤਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈਰਾਨ ਸੀ ਤੇ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਯੂਰਪ ਵਾਂਗ ਇੱਥੇ ਵੀ ਸਰਹੱਦਾਂ ਬਸ ਨਾਂ ਦੀਆਂ ਹੋਣ ਤੇ ਦੋਵਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਦੀਆਂ ਗੱਡੀਆਂ ਬਗ਼ੈਰ-ਸ਼ਨਾਖ਼ਤ ਆ-ਜਾ ਸਕਣ ਹੋਣ ਤਾਂ ਮੈਂ ਦਿਨ ਵਿਚ ਦੋ ਚੱਕਰ ਹਰਨੇਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਦੇ ਲਾ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਪਰ ਦੋਵੇਂ-ਪਾਸੇ ਜਜ਼ਬਾਤ ਦੀ ਖੇਤੀ ਨੇ ਖ਼ਾਸੀ ਤਰੱਕੀ ਕਰ ਲਈ ਸੀ ਤੇ ਨਫ਼ਰਤ ਦੀਆਂ ਮੰਡੀਆਂ ਨਗਦ ਭੁਗਤਾਣ 'ਤੇ ਦਿਨ ਦੁੱਗਣੀ, ਰਾਤ ਚੌਗੁਣੀ ਤਰੱਕੀ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਅਚਾਨਕ ਕੋਈ ਬਾਹਰ ਆਇਆ ਤਾਂ ਹਰਨੇਕ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ 'ਬਾਹਰ, ਦਾਰੂ ਸਿੰਘ ਆਇਆ ਏ।'

"ਦਾਰੂ ਸਿੰਘ...ਕੀ ਮਤਲਬ? ਉਸਦਾ ਅਸਲੀ ਨਾਂ ਏਂ?"

"ਨਈਂ, ਪਤਾ ਨਈਂ ਅਸਲੀ ਨਾਂ ਕੀ ਏ...ਸਾਰੇ ਉਸਨੂੰ ਦਾਰੂ ਸਿੰਘ ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ ਬਸ।"

"ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਇਆ ਏ?"

"ਕਿਉਂਕਿ ਤੁਸੀਂ ਈ ਅੱਜ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਸਕਦੇ ਓ। ਨਈਂ ਤਾਂ ਇਹ ਚਲਦੀ ਰਹੇਗੀ।"

"ਕਹਾਣੀ ਕੀ ਏ?"

"ਉਹ ਖ਼ੁਦ ਦੱਸੇਗਾ।"

ਇਕ ਦਾਰੂ ਸਿੰਘ ਭਲਾਂ ਕੀਕਣ ਆਪਣੀ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾਏਗਾ। ਉਹ ਕਹਾਣੀ ਦੌਰਾਨ ਕਈ ਵਾਰੀ ਡਿੱਗੇਗਾ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਭੁੱਲੇਗਾ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਲੜਖੜਾਏਗਾ।

"ਉਸਦੀ ਇਕ ਕਹਾਣੀ ਏ, ਜਿਹੜੀ ਅਸੀਂ ਸੁਣਦੇ ਆ ਰਹੇ ਆਂ।"

"ਦਾਰੂ ਸਿੰਘ ਦਾਰੂ ਪੀਂਦਾ ਏ?"

"ਨਈਂ, ਦਾਰੂ ਉਸਨੂੰ ਪੀਂਦੀ ਏ।"

ਹੁਣ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਹੁਸੈਨ ਵਾਂਗ ਮੇਰਾ ਮੱਥਾ ਵੀ ਠਣਕਿਆ। ਵੈਸੇ ਮੇਰਾ ਮੱਥਾ ਜ਼ਰਾ ਤੰਗ-ਜਿਹਾ ਏ। ਜਦੋਂ ਠਣਕਦਾ ਏ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਬੜੀ ਤਕਲੀਫ਼ ਹੁੰਦੀ ਏ। ਫੇਰ ਵੀ ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਉਸਨੂੰ ਲੈ ਆਓ।"

ਦਾਰੂ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਾਲ ਉਪਰੋਂ-ਹੇਠੋਂ ਦਵਿੰਦਰ ਸਤਿਆਰਥੀ ਵਾਂਗ ਬੇਰੋਕ-ਟੋਕ ਵਧੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਹੁਣ ਜੇ ਕੋਈ ਦਵਿੰਦਰ ਸਤਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਨਈਂ ਜਾਣਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਨਾ ਪੜ੍ਹੇ ਕਿਉਂਕਿ ਦਵਿੰਤਰ ਸਤਿਆਰਥੀ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਬੜਾ ਘੁੰਮਿਆ ਫਿਰਿਆ ਏ—ਟੀ. ਹਾਊਸ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਉਰਦੂ ਬਾਜ਼ਾਰ ਤਕ ਉਸਦੇ ਬੜੇ ਕਿੱਸੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਨੇ। ਮੇਰੇ ਦੋਸਤ ਏ ਹਮੀਦ ਨੇ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਦਾੜ੍ਹੀ ਤੇ ਕੇਸ ਰਹਿਤ ਵੀ ਦੇਖਿਆ ਏ ਤੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਏ ਕਿ 'ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਉਰਦੂ ਬਾਜ਼ਾਰ 'ਚੋਂ ਲੰਘਿਆ ਤਾਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਦਵਿੰਦਰ ਸਤਿਆਰਥੀ ਪਬਲੀਸ਼ਰ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਗਿਆ ਤਾਂ ਪਬਲਿਸ਼ਰ ਨੇ ਚਾਹ ਦੀਆਂ ਚੁਸਕਦੀਆਂ ਲੈਂਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਪਛਾਣਦੇ ਓ? ਮੈਂ ਚਾਹ ਨਾਲ ਅਜਿਹਾ ਸਲੂਕ ਕਦੀ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਈਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਕਿ ਮੈਂ ਸੀਲੋਂਟ ਤੇ ਬਰਮਾ ਤੇ ਸਾਊਥ ਇੰਡੀਆ ਦੀ ਚਾਹ ਦੇ ਸਵਾਦ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਲਈ ਫਿਰਦਾ ਹਾਂ।

ਮੈਂ ਬੇਦਿਲੀ ਨਾਲ ਪਬਲੀਸ਼ਰ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ 'ਕੌਣ ਏਂ ?' ਪਬਲੀਸ਼ਰ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ 'ਇਹ ਦਵਿੰਦਰ ਸਤਿਆਰਥੀ ਏ।'

"ਅੱਛਾ ਤਾਂ ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਦਾੜ੍ਹੀ ਮੁੱਛਾਂ ਸਨ...ਅੰਦਰੋਂ ਤਾਂ ਘੋਨਾਂ ਵੱਛਾ ਨਿਕਲ ਆਇਆ ਏ।"

ਖ਼ੈਰ, ਦਾਰੂ ਸਿੰਘ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ। ਮੈਂ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਕਿ ਇਹ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ, ਮੇਰਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਕ ਏ ਜਾਂ ਕੋਈ ਮੁਖ਼ਬਰ ਏ। ਯਾ ਅੱਲ੍ਹਾ ਕਿਆ ਮਾਜਰਾ ਏ। ਦਾਰੂ ਸਿੰਘ ਸਿਰ ਤੋਂ ਪੈਰਾਂ ਤਕ ਦਾੜ੍ਹੀ ਦੇ ਵਾਲਾਂ ਵਿਚ ਰਚਿਆ ਵੱਸਿਆ ਸੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਸਨੂੰ ਦਵਿੰਦਰ ਸਤਿਆਰੀ ਨਾਲ ਮੇਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਮੇਜ਼ਬਾਨ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, "ਇਸਨੂੰ ਮੇਰੇ ਤਾਈਂ ਕੀ ਕੰਮ ਏਂ ?" ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਇਕ ਕਹਾਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਕਿੱਸੇ ਸੁਨਣਾਂ-ਸੁਨਾਉਣਾਂ ਅੱਜ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ 'ਚ ਵਾਜਬ ਨਈਂ, ਕਿਉਂਜੋ ਕਿਸੇ ਕੋਲ ਵੀ ਵਕਤ ਨਈਂ।" ਦਾਰੂ ਸਿੰਘ ਖ਼ੁਦ ਬੋਲਿਆ—

"ਆਪਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਦਾਰੂ ਸਿੰਘ ਸੀ—ਠੀਕ। ਫੇਰ ਆਪਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਟੋਰੀ ਦਾ ਸਟਾਰਟ ਮਿਲਿਆ...ਮਤਲਬ ਆਪਾਂ ਦੀ ਵੀ ਤੇ ਸਟੋਰੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਏ ਕਿ ਨਈਂ ?"

"ਬਿਲਕੁਲ ਹੋ ਸਕਦੀ ਏ।"

"ਹਾਂ ਤੇ ਸਟੋਰੀ ਸਟਾਰਟ ਹੁੰਦੀ ਏ—1947 ਵਿਚ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਵੰਡੀ ਪੈ ਗਈ। ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਤੇ ਬਾਪੂ ਮੁਲਤਾਨ ਵਿਚ ਮੁਹੱਲਾ ਟਿੱਬੀ ਸ਼ੇਰ ਖ਼ਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਬਾਪੂ ਦਾ ਨਾਂ ਸੀ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ। ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਪ੍ਰੀਤ ਕੌਰ ਸੀ। ਉਹ ਮੁਹੱਲਾ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਟਾਂਵਾਂ-ਟਾਂਵਾਂ ਕੰਮ-ਕਾਰ ਲਈ ਓਥੇ ਆਬਾਦ ਸੀ।"

ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਟੋਕਿਆ, "ਰੁਕਣਾ, ਰੁਕਣਾ ਜ਼ਰਾ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਿਸ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਭਲਾਂ ਮੇਰਾ ਜਨਮ ਮੁਹੱਲਾ ਟਿੱਬੀ ਸ਼ੇਰ ਖ਼ਾਂ ਮੁਲਤਾਨ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਸੀ ?"

"ਲਓ ਜੀ ਤੇ ਫੇਰ ਹੱਥ ਸੁੱਟੋ। ਲੋਕ ਐਵੇਂ ਈ ਸਾਨੂੰ ਦਾਰੂ ਸਿੰਘ ਕਹਿਦੇ ਨੇ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਸਾਧੂ ਸੰਤ ਆਂ। ਕਿਵੇਂ ਮੈਨੂੰ ਪਛਾਣ ਹੋਈ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਫੇਰ ਹੱਥ ਸੁੱਟੋ।"

"ਖ਼ੈਰ ਤੁਸੀਂ ਗੱਲ ਪੂਰੀ ਕਰੋ।"

"ਲਓ ਜੀ, ਮੈਂ ਅੱਪੜ ਗਿਆ ਜਿੱਥੇ ਜਾਣਾ ਸੀ—ਮੇਰੇ ਬਾਪੂ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕੁੜੀ ਨਾਲ ਇਸ਼ਕ ਹੋ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਮਾਂ ਦੇ ਢਿੱਡ 'ਚ ਪਿਆ...ਬਾਪੂ ਨੇ ਕੇਸ ਸਾਫ਼ ਕਰਾਏ, ਮੁਸਲਾ ਬਣ ਕੇ ਓਸ ਕੁੜੀ ਨਾਲ ਨਿਕਾਹ ਪੜ੍ਹਾ ਬੈਠਾ।"

"ਦਾਰੂ ਸਿੰਘ, ਤੁਹਾਡੀ ਪੈਦਾਇਸ਼ ਬਾਡਰੋਂ ਏਸ ਪਾਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਣਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੋਈ ?"

"ਨਾ-ਨਾ ਮਹਾਰਾਜ! ਆਪਾਂ ਦੀ ਪੈਦਾਇਸ਼ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਣਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਨਈਂ ਹੋਈ, ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਵੰਡੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੋਈ।"

"ਕੀ ਇਹ ਇਕੋ ਗੱਲ ਨਈਂ, ਸਰਦਾਰ ਜੀ ?" ਮੈਂ ਕਿਹਾ।

"ਸਾਡੇ ਲਈ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਵੰਡੀ ਤੇ ਵੰਡਾਰਾ ਅਸਲ ਹਾਦਸਾ ਏ...ਹੱਥ ਸੁੱਟੋ।"

"ਅੱਛਾ ਫੇਰ ਅਸਲ ਗੱਲ ਦੱਸੋ—ਫੇਰ ਕੀ ਹੋਇਆ ? ਬਾਪੂ ਮਿਲਿਆ, ਕਿ ਨਈਂ ?"

"ਬਾਪੂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਨਈਂ ਦੇਖਿਆ—ਮੈਂ ਏਸ ਉਮਰ ਨੂੰ ਅੱਪੜ ਗਿਆ।"

"ਸਰਦਾਰ ਜੀ ਤੁਸੀਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਉਮਰ ਬਰਾਬਰ ਹੋ ਗਏ ਓ।"

"ਨਾ-ਨਾ ਮਹਾਰਾਜ! ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਮੇਰੀ ਉਮਰ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਏ, ਮੈਂ ਨਈਂ।"

"ਚਲੋ ਇੰਜ ਈ ਸਹੀ—ਫੇਰ ਮੈਂ ਕੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਆਂ ਤੁਹਾਡੇ ਲਈ ?"

ਹਰਨੇਕ ਸਿੰਘ ਘੜੋਆਂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ 'ਜਦੋਂ ਉਸਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਉਸਦੇ ਪਿਓ ਨੇ ਮਜ਼ਹਬ ਤੇ ਉਸਦੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡਿਆ ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਦਿਮਾਗ਼ ਭੌਂ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਦੀ ਉਸਨੇ ਸੁਰਤ ਸੰਭਾਲੀ ਏ ਦਿਨੇ ਇਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵੱਲ ਮੂੰਹ ਕਰਕੇ ਪਿਓ ਨੂੰ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਕੱਢਦਾ ਏ ਤੇ ਫੇਰ ਰਾਤ ਨੂੰ ਦਾਰੂ ਪੀ ਕੇ ਸਰਹੱਦ 'ਤੇ ਆ ਜਾਂਦਾ ਏ। ਜਿਉਂ ਈ ਰਾਤ ਦੇ ਬਾਰ੍ਹਾਂ ਵੱਜਦੇ ਨੇ ਇਹ ਖ਼ਾਲੀ ਬੋਤਲ ਸਰਹੱਦ ਵੱਲ ਵਗਾਹ ਮਾਰਦਾ ਏ ਤੇ ਪਿਓ ਦੀ ਐਸੀ-ਤੈਸੀ ਫੇਰ ਦਿੰਦਾ ਏ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਤੇ ਅਦੀਬਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛਦਾ ਏ ਕਿ ਉਸਦਾ ਬਾਪੂ ਕਿੱਥੇ ਐ ? ਅੱਜ ਇਸ ਨੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਘੇਰ ਲਿਆ ਏ।"

"ਓਹ ਗੱਲ ਵੀ ਤਾਂ ਦੱਸੋ...ਆਪਾਂ, ਆਪਣੀ ਗੱਡੀ ਅਟਾਰੀ ਦੇ ਬਾਡਰ ਤੋਂ ਲੰਘਾ ਕੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਬਾਡਰ ਦੇ ਫਾਟਕ ਨੂੰ ਜਾ ਮਾਰੀ—ਤੇ ਆਪਾਂ ਟੁੰਨ ਫੜੇ ਗਏ।"

"ਹਾਂ-ਹਾਂ, ਇਹ ਘਟਨਾ ਤਾਂ ਹੁਣੇ ਹੋਈ ਏ। ਸਾਰੇ ਮੀਡੀਆ ਤੇ ਆਈ ਸੀ। ਤਾਂ ਉਹ ਦਾਰੂ ਸਿੰਘ ਤੁਸੀਂ ਸੀ ?"

"ਤੇ ਹੋਰ ਕੌਣ ਹੋ ਸਕਦਾ ਏ ? ਉਹ ਤਾਂ ਵਾਹਗੁਰੂ ਦੀ ਮਿਹਰ ਹੋ ਗਈ ਜੋ ਬਾਡਰ ਸਕਿਓਰਟੀ ਆਲੇ ਮੈਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦੇ ਸੀ। ਆਪਾਂ ਫ਼ੇਮਸ ਜੋ ਹੋ ਗਏ ਆਂ!"

"ਫ਼ੇਮਸ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਨਈਂ ਛੱਡਿਆ। ਟੰਨ-ਖਿਡਾਰੀ ਏਧਰ ਬੜਾ ਗੰਦ ਪਾਉਂਦੇ ਨੇ ਤੇ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਇਹ ਗੰਦ ਸਾਫ਼ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਏ।" ਹਰਨੇਕ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੱਲ ਨੂੰ ਛੋਟੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

"ਨਾ ਸਰਦਾਰ ਜੀ, ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਗੰਦ ਪਾਉਂਦੇ ਨੇ...ਜਦੋਂ ਮਿਲ-ਮਿਲਾ ਕੇ ਗੰਦ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਹਿੱਸਾ ਪਾਉਂਦੇ ਨੇ ਓਹ ਤਾਂ ਯਾਦ ਨਈਂ ਰਹਿੰਦਾ ਤੁਹਾਨੂੰ—ਸਹੁਰੀ ਦਿਓ, ਇਕ ਦਾਰੂ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਾਬਲਮ ਹੋ ਗਿਆ ਏ।" ਦਾਰੂ ਸਿੰਘ ਨੇ ਟੋਕਿਆ।

"ਓਇ ਹੋਸ਼ ਕਰ, ਸਟਾਪ ਲਾ ਹੁਣ।"

"ਨਈਂ, ਤੇ ਦਾਰੂ ਸਿੰਘ ਤੁਸੀਂ ਹੁਣ ਚਾਹੁੰਦੇ ਕੀ ਓ ? ਮੈਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਆਇਆ ਆਂ ਤੇ ਮੇਰਾ ਜਨਮ ਓਸੇ ਮੁਹੱਲੇ 'ਚ ਹੋਇਆ ਏ ਜਿੱਥੇ ਤੁਹਾਡਾ ਪਿਓ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਤੁਹਾਡੀ ਮਾਤਾ ਦੇ ਨਾਲ।"

"ਮਾਤਾ ਦੀ ਡੈੱਥ ਹੋਈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਸਹੁੰ ਚੁੱਕੀ—ਬਾਪੂ ਨੂੰ ਮਾਫ਼ ਨਈਂ ਕਰਾਂਗਾ। ਮਰਡਰ ਕਰਾਂਗਾ। ਮੈਂ ਬਾਪੂ ਦਾ ਮਰਡਰ ਡੇਲੀ ਕਰਦਾਂ—ਡੇਲੀ ਰਾਤ ਦੇ ਬਾਰ੍ਹਾਂ ਵਜੇ ਮੈਂ ਬਾਪੂ ਦਾ ਮਰਡਰ ਕਰਦਾਂ...ਕਦੀ ਕਿਰਪਾਨ ਨਾਲ, ਕਦੀ ਆਪਣੀ ਗੱਡੀ ਹੇਠ ਓਹਨੂੰ ਹਿੱਟ ਕਰਕੇ, ਕਦੀ ਓਹਦੀ ਧੌਣ ਨੂੰ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਘੁੱਟ ਕੇ, ਕਦੀ ਫ਼ਾਇਰ ਮਾਰ ਕੇ, ਕਦੀ ਤੇ ਮੈਂ ਓਹਦਾ ਮਰਡਰ ਦੰਦਾਂ ਨਾਲ ਚੱਥ-ਚਿੱਥ ਕੇ ਕਰਦਾਂ। ਤੁਸੀਂ ਅਹਿ ਕਹਾਣੀ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਸਕਦੇ ਓ...ਦੱਸੋ ਮੇਰਾ ਬਾਪੂ ਜਿਊਂਦਾ ਏ ? ਕਿੱਥੇ ਈ ?"

ਮੈਂ ਮਾਹੌਲ ਦੇਖਿਆ। ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਮੇਰੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਆ ਚੁੱਕੀ ਸੀ—ਦਾਰੂ ਸਿੰਘ ਦਾ ਮਸਲਾ ਵੀ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਮਸਲਾ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ—ਰਾਜਨੀਤਕ ਮਸਲੇ ਵਾਂਗ ਕਿ ਵੰਡ ਪਿੱਛੋਂ ਜਿਹੜੇ ਮਸਲੇ ਹੁਣ ਤਕ ਟਾਲੇ ਜਾਣ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦੇ ਆ ਰਹੇ ਸਨ। ਹੁਣ ਉਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਦਾਰੂ ਸਿੰਘ ਦਾ ਮਸਲਾ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਹੁਣ ਇਹ ਬਣ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਮਸਲਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਮਸਲਾ ਹੱਲ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਾਂ। ਤੇ ਮੈਂ ਇਹ ਮਸਲਾ ਹੱਲ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਫ਼ਲੈਸ਼ ਬੈਕ ਵਿਚ ਕਹਾਣੀ ਗਈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ

ਕਿ ਮੈਂ ਨਾਨਕੇ ਘਰ ਮਹੱਲਾ ਟਿੱਬੀ ਸ਼ੇਰ ਖ਼ਾਂ ਵਿਚ ਹਾਂ ਤੇ ਘਰ ਵਿਚ ਇਕ ਪਾਤਰ ਦਾ ਨਾਂ ਸ਼ਾਮ ਤੋਂ ਜ਼ਰਾ ਪਹਿਲਾਂ ਗੂੰਜਦਾ ਸੀ 'ਨਾਮਾਂ'।

ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਪਾਤਰ ਵਿਚ ਬੇਹੱਦ ਦਿਲਚਸਪੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸ਼ਾਮ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਨਾਨੇ ਦੇ ਘਰ ਦੇ ਐਨ ਸਾਹਮਣੇ, ਇਕ ਘਰ ਦੇ ਚਬੂਤਰੇ 'ਤੇ ਆ ਹਾਜ਼ਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਮੈਨੂੰ ਕਦੀ ਉਹ ਕਿਤੇ ਨਈਂ ਸੀ ਦਿੱਸਦਾ। ਸ਼ਾਮ ਵੇਲੇ ਉਹ ਉਸ ਚਬੂਤਰੇ 'ਤੇ ਆਪਣਾ ਜਿਸਤੀ ਦੇਗਚਾ ਲਾਉਂਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਸਰਾਂ ਦੀ ਦਾਲ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਚਿੱਟਾ ਚਾਦਰਾ, ਚਿੱਟੀ ਕਮੀਜ਼ ਤੇ ਚਿੱਟੀ ਪੱਗ ਬੰਨ੍ਹਦਾ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਜ਼ਰਾ ਢਿੱਲੀ-ਜਿਹੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਉਸਦੀਆਂ ਮੁੱਛਾਂ ਵੱਡੀਆਂ ਸਨ। ਨਾਮਾਂ ਸਾਡੇ ਮੁਹੱਲੇ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪਾਤਰ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ਾਮ ਹੁੰਦਿਆਂ ਈ ਹਰੇਕ ਘਰ ਵਿਚੋਂ ਕੌਲੀਆਂ-ਕੌਲੇ ਲੈ ਕੇ ਬਾਲ ਤੇ ਵੱਡੇ ਨਿਕਲ ਆਉਂਦੇ ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਵੱਡੇ ਸਾਰੇ ਚਮਚੇ ਨਾਲ ਸਭ ਦੀਆਂ ਕੌਲੀਆਂ ਤੇ ਕੌਲੇ ਭਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦਾਲ ਦੀ ਲੱਜਤ ਤੇ ਖ਼ੁਸ਼ਬੂ ਨਾਲ ਸਾਰਾ ਮੁਹੱਲਾ ਮਹਿਕ ਜਾਂਦਾ। ਹਰ ਰਾਤ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਖਾਣਾ ਨਈਂ ਸੀ ਬਣਦਾ। ਨਾਨਾ ਹਰ ਘਰ ਵਿਚ ਖਾਣਾ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਇਕ ਘੰਟੇ ਵਿਚ ਉਹ ਵਿਹਲਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਫੇਰ ਗ਼ਾਇਬ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਨਈਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਉਹ ਦਿਨ ਦੇ ਬਾਈ ਘੰਟੇ ਕਿੱਥੇ ਹੁੰਦਾ ਏ?

ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਨਾਨੀ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ 'ਇਹ ਨਾਮਾਂ ਕੌਣ ਏਂ?' ਤਾਂ ਨਾਨੀ ਨੇ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾਈ ਕਿ 'ਇਹ ਨਾਮਾਂ ਨਈਂ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਏ। ਇੱਧਰ ਇਸਦਾ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਸੀ। ਇਸਨੂੰ ਚੁਗ਼ਤਾਈਆਂ ਦੀ ਕੁੜੀ ਨਾਲ ਇਸ਼ਕ ਹੋ ਗਿਆ ਜਿਹੜੀ ਸਾਹਮਣੇ ਵਾਲੇ ਚੁਬਾਰੇ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ, ਹੁਣ ਮੈਂ ਏਨਾ ਤਾਂ ਬੇਵਕੂਫ਼ ਨਈਂ ਸੀ ਕਿ ਚੁਗ਼ਤਾਈਆਂ ਦੇ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਨੂੰ ਨਾ ਜਾਣਦਾ ਹੁੰਦਾ। ਉਸ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਦੇ ਨੈਣ-ਨਕਸ਼ ਹਾਲੀਵੁੱਡ ਨੂੰ ਮਾਤ ਪਾ ਸਕਦੇ ਸਨ। 'ਤਾਂ ਫੇਰ ਨਾਨੀ ਅੰਮਾਂ, ਕੀ ਹੋਇਆ?' ਤੇ ਨਾਨੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾਈ ਜਿਹੜੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਨੀਂਦ ਵਿਚ ਸੁੱਤੀ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ ਜਿਸ 'ਤੇ ਦਿਓ ਆਸ਼ਕ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਤੇ ਮੈਂ ਉਸੇ ਨੂੰ ਸਵਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ 'ਨਾਨੀ ਅੰਮਾਂ ਉਹ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੀ ਕਿਸ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਸੁੱਤੀ ਹੋਈ ਸੀ?' ਨਾਨੀ ਨੇ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੁੰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਕਿ 'ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੀ ਭਾਵੇਂ ਕਿਤੇ ਵੀ ਸੌਂਵੇ ਦਿਓ ਨੇ ਆਸ਼ਕ ਹੋਣਾ ਈ ਹੁੰਦਾ ਏ।' ਤਾਂ ਅਜਿਹਾ ਈ ਕੁਝ ਮਾਮਲਾ ਟਿੱਬੀ ਸ਼ੇਰ ਖ਼ਾਂ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਆਸ਼ਕ ਹੋ ਗਿਆ, ਨੀਂਦ ਵਿਚ ਸੁੱਤੀ ਚੁਗ਼ਤਾਈ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਦੀ ਕੁੜੀ 'ਤੇ। ਪਰ ਕਿਵੇਂ ਓਥੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਸੰਯੋਗ ਸੀ। ਖ਼ੈਰ, ਫ਼ਜ਼ੂਲ ਕਿਸਮ ਦੀ ਬਹਿਸ-ਬਾਜ਼ੀ ਨੂੰ ਛੱਡਦੇ ਹਾਂ। ਬਸ ਫੇਰ ਕੀ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਏਧਰ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਵੀ ਕੱਦ ਦਾ ਉੱਚਾ, ਨੱਕ ਨਕਸ਼ੇ ਦਾ ਸੋਹਣਾ ਸਰਦਾਰ ਸੀ। ਕੁੜੀ ਵੀ ਕੈਦੀ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੀ ਸੀ। ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਜਵਾਬ ਇਸ਼ਕ ਵਿਚ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਕੁੜੀ ਸਿਆਣੀ ਸੀ, ਸ਼ਰਤ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀ। ਕੇਸ ਕਟਵਾ ਕੇ ਇਸਲਾਮ ਕਬੂਲ ਕਰ ਲਓ। ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਦੋਂ ਚੁਗ਼ਤਾਈਆਂ ਦੀ ਕੁੜੀ ਨੂੰ 'ਰਸਨਾਂ' ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ ਦੇਖਿਆ ਤੇ ਡਿਓਢੀ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਜਵਾਨ ਦੇਹ ਨੂੰ ਬਾਂਹਵਾਂ ਵਿਚ ਭਰ ਕੇ ਦੇਖ ਲਿਆ ਕਿ ਇਸ ਕਿਆਮਤ ਨਾਲ ਕਿਆਮਤ ਦੇ ਦਿਨ ਉਠਾਏ ਜਾਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਹਰਜ ਨਈਂ ਹੈ...ਤਾਂ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਮਸਜਿਤ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਮੌਲਵੀ ਮੁਹੰਮਦ ਰਮਜਾਨ ਨੇ ਦੇਖਿਆ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਣਨ ਵਾਲਾ ਏ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਬਰਕਤ ਨਾਲ ਜੇ ਇਕ ਸਿੱਖ ਉਸਦੇ ਹੱਥੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਨ ਵਾਲਾ ਏ ਤਾਂ ਇਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਲਈ ਮਜਬੂਤ ਨੀਂਹ ਹੋ ਸਕਦੀ ਏ। ਉਸਨੇ ਤਾਰੀਖ਼ ਵਿਚ ਨਾਂ ਲਿਖਿਆ ਤੇ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ, ਨਾਮਾਂ ਬਣ ਗਿਆ।

"ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਬਾਪੂ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਏ...ਓਹਨੇ ਤੇ ਕਦੇ ਦਾਲ ਨਈਂ ਸੀ ਬਣਾਈ। ਮਾਤਾ ਕਹਿੰਦੀ ਸੀ, ਓਹ ਤੇ ਸੂਤਰ ਮੰਡੀ ਦੁਕਾਨ ਕਰਦਾ ਸੀ।"

"ਦਾਰੂ ਸਿੰਘ, ਮੈਂ ਤੇ ਬਸ ਨਿੱਕੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਉਸਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਏ। ਫੇਰ ਮੈਂ ਨਾਨੇ ਦੇ ਘਰੋਂ ਸ਼ਿਫ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ ਸਾਂ।"

"ਤੇ ਕਹਾਣੀ ਕਿਵੇਂ ਮੁੱਕੇਗੀ?"

"ਹਾਂ ਤਾਂ ਗ਼ੌਰ ਨਾਲ ਸੁਣੋ...ਜਦੋਂ ਤੁਹਾਡੇ ਬਾਪੂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਧਰਮ ਛੱਡਿਆ ਤਾਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਣਨ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਫੇਰ ਕੀ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਸਨੇ ਚੁਗ਼ਤਾਈਆਂ ਦੀ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਬਕੋਏ ਵਿਚ ਘਰੋਂ ਕੱਢਿਆ ਤੇ ਨਿਕਾਹ ਦੇ ਲਈ ਲੈ ਗਿਆ, ਕਿਸੇ ਮਸਜਿਦ ਵਿਚ। ਉਸ ਮਸਜਿਦ 'ਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਹਮਲਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮਹਿਬੂਬਾ ਦੀ ਜਾਨ ਬਚਾਈ। ਪਰ ਫੇਰ ਕੀ ਹੋਇਆ?..."

"ਓ-ਜੀ ਬੋਲੋ ਨਾ ਕਾਹਦੇ ਲਈ ਸਿਸਪੈਂਸ ਮਾਰ ਰਹੇ ਓ।"

"ਫੇਰ ਉਹ ਲੈ ਕੇ ਨਿਕਲਿਆ ਮਹਿਬੂਬਾ ਨੂੰ, ਪਰ ਚੁਗ਼ਤਾਈਆਂ ਦਾ ਖ਼ਾਨਦਾਨੀ ਖ਼ੂਨ ਕੰਮ ਕਰ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਕੁਹਾੜੀਆਂ, ਗੰਡਾਸਿਆਂ ਨਾਲ ਨਈਂ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪਸਤੌਲਾਂ ਤੇ ਬੰਦੂਕਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਕੁੜੀ ਬਚਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਨਿਕਲ ਪਏ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆ ਘੇਰਿਆ।"

"ਕਿਉਂਕਿ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣ ਕੇ ਨਿਕਾਹ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਚੁਗ਼ਤਾਈਆਂ ਨੇ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਤਲ ਨਈਂ ਕੀਤਾ। ਉਸਨੂੰ ਇਸ ਸ਼ਰਤ 'ਤੇ ਬਖ਼ਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਤਲਾਕਨਾਮੇ 'ਤੇ ਦਸਖ਼ਤ ਕਰ ਦਏ। ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮਹਿਬੂਬਾ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ ਜਿਸ ਨੇ ਨੀਂਵੀਂ ਪਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਸਮਝ ਗਿਆ ਤੇ ਤਲਾਕਨਾਮੇ 'ਤੇ ਦਸਖ਼ਤ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ ਪਤਾ ਨਈਂ ਉਹ ਕੁੜੀ ਤੇ ਉਸਦਾ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਕਿੱਥੇ ਗਿਆ। ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਹੁਣ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਪਿੱਛੇ ਨਈਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਉਸਨੂੰ ਇਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਨੇ ਪਨਾਹ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਉਸਨੇ ਸ਼ਾਦੀ ਨਈਂ ਕੀਤੀ। ਬਸ ਦਾਲ ਦਾ ਦੇਗ਼ਚਾ ਲੈ ਕੇ ਆ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਫੇਰ ਗ਼ਾਇਬ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਤੇ ਫੇਰ ਮਰ ਗਿਆ।"

ਦਾਰੂ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣੀ, ਉਸਦੀ ਕਹਾਣੀ ਮੁਕੰਮਲ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ।

"ਬਾਪੂ ਨੂੰ ਰੋਜ਼ ਕਤਲ ਹੋਣ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਸੀ। ਆਪਾਂ ਨੂੰ ਸੁਫ਼ਨੇ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਦੱਸ ਜਾਂਦਾ, ਮੈਂ ਨਈਂ ਰਿਹਾ, ਤਾਂ ਆਪਾਂ ਰੋਜ਼ ਰਾਤ ਨੂੰ ਮਰਡਰ ਦਾ ਸ਼ੋਅ ਨਾ ਕਰਦੇ। ਚਲੋ ਜੀ ਨਾਟਕ ਵੀ ਐਂਡ ਹੋ ਗਿਆ। ਆਪਾਂ ਹੁਣ ਕੋਈ ਹੋਰ ਮਜਮਾਂ ਜਾ ਕੇ ਲਾਉਣੇ ਆਂ। ਵਾਹ ਬਾਪੂ, ਦਗ਼ਾ ਦੇ ਗਿਓਂ! ਬੇਵਫ਼ਾਈ ਕਰ ਲਈ! ਚੰਗਾ ਨਈਂ ਕੀਤਾ। ਅਹਿ ਨਾਟਕ ਰੋਜ਼ ਰਾਤ ਨੂੰ ਆਪਾਂ ਨੂੰ ਅਨਰਜੀ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਟੁੱਟ ਗਈ ਤੜਕ ਕਰਕੇ। ਓ ਬਾਊ ਚਾ, ਸਾਡੇ ਤੇ ਸਾਹ ਈ ਮੁੱਕ ਗਏ। ਨਈਂ ਹੁਣ ਜਿਊਣ ਦਾ ਸਵਾਦ ਨਈਂ ਆਉਣਾਂ। ਚੱਲ ਦਾਰੂ ਸਿਆਂ ਓਥੇ ਚੱਲੀਏ, ਜਿੱਥੇ ਬਾਪੂ ਨਾ ਬਾਪੂ ਦੀ ਜਾਤ ਹੋਏ।"

ਦਾਰੂ ਸਿੰਘ ਨੀਵੀਂ ਪਾ ਕੇ ਨਿਕਲ ਗਿਆ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਮੈਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਲੈਕਚਰ ਦਿੱਤਾ। ਸਵਾਲ ਜਵਾਬ ਹੋਏ। ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਵਾਲ ਵੰਡਾਰੇ ਬਾਰੇ ਈ ਹੋਏ...ਤੇ ਉਸ ਵਹਿਸ਼ਤ ਤੇ ਬਰਬਰੀਅਤ 'ਤੇ ਹੋਏ ਜਿਹੜੀ ਸਆਦਤ ਹਸਨ ਮੰਟੋ ਨੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਜ਼ਾਹਰ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਆਪਣੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਨਈਂ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਇਕ ਹੋਰ ਜਲਿਆਂ ਵਾਲਾ ਇਸ ਪਹਿਲੋਂ ਤੋਂ ਸਰਾਪੀ ਹੋਈ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਕਿਉਂ ਹੋਣ ਦਿੱਤਾ? ਕੀ ਇਕ ਖ਼ੂਨੀ-ਸਾਕਾ ਧਰਤੀ ਦੀ ਪਿਆਸ ਬੁਝਾਉਣ ਲਈ

ਕਾਫੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ? ਪਰ ਉਹ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਬੋਲੇ ਇਕ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਬੈਰਿਸਟਰ ਸੁੱਖੀ ਸਿੰਘ ਐਡਵੋਕੇਟ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ। ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਵਿਚ ਪ੍ਰੈਕਟਿਸ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਬੜਾ ਨਾਂ ਸੀ ਉਸਦਾ, ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ। ਸੁਖੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੈਥੋਂ ਸਮਾਂ ਮੰਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਖਾਣੇ ਦੇ ਸੱਦੇ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਇਕ ਬੜੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮਸਲੇ ਦੇ ਨਿਪਟਾਰੇ ਲਈ ਗੱਲਬਾਤ ਦਾ ਸੱਦਾ ਦੇਣ ਆਇਆ ਏ ਤੇ ਉਸਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਸਿਰਫ਼ ਮੈਂ ਈ ਉਸ ਮਸਲੇ ਦਾ ਨਿਬੇੜਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਮੱਥਾ ਠਣਕਿਆ ਕਿ ਮਸੀਂ ਦਾਰੂ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਛੁੱਟਿਆ ਆਂ ਕਿ ਇਹ ਸੁਖੀ ਸਿੰਘ ਆ ਗਿਆ ਏ। ਮੈਂ ਸੱਦਾ ਕਬੂਲ ਕਰ ਲਿਆ। ਸੁਖੀ ਸਿੰਘ ਬੜਾ ਪੈਸੇ ਵਾਲਾ ਬੈਰਿਸਟਰ ਏ। ਪਰ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਗੱਲ ਜਿਹੜੀ ਮੈਂ ਭੁੱਲ ਨਾ ਜਾਵਾਂ, ਉਹ ਦੱਸਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਏ ਕਿ ਮੈਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਸਵਾਲ-ਜਵਾਬ ਦੇ ਸੈਸ਼ਨ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਈ ਨਈਂ ਏ ਕਿ ਤੁਸਾਂ ਵੰਡਾਰੇ ਵਿਚ ਕਿਹੜਾ-ਕਿਹੜਾ ਖਜ਼ਾਨਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਏ ? ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਸਿਰਫ਼ ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਕਿਹੜਾ ਖਜ਼ਾਨਾ ਸਾਡੀ ਝੋਲੀ ਵਿਚ ਪਾਇਆ ਏ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਪਤਾ ਈ ਨਈਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਅਸੀਂ ਜਿਹੜੇ ਹੀਰੇ ਇੱਥੋਂ ਲੈ ਗਏ ਆਂ ਉਹ ਖ਼ਵਾਜਾ ਖ਼ੁਰਸ਼ੀਦ ਨੂਰ, ਸੈਫਉਲਦੀਨ ਸੈਫ਼, ਏ ਹਮੀਦ, ਇਸ਼ਫ਼ਾਕ ਅਹਿਮਦ, ਨਾਸਰ ਕਾਜਮੀ, ਹਫ਼ੀਜ ਹੋਸ਼ਿਆਰਪੁਰੀ, ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦ ਅਹਿਮਦ, ਮੁਜੱਫ਼ਰ ਅਲੀ ਸੱਯਦ, ਸਆਦਤ ਹਸਨ ਮੰਟੋ, ਬਾਰੀ ਅਲੀਗ, ਹਫ਼ੀਜ ਜਲੰਧਰੀ, ਉਸਤਾਦ ਇਮਾਨਤ ਅਲੀ, ਉਸਤਾਦ ਫ਼ਤਿਹ ਅਲੀ ਖ਼ਾਨ ਫ਼ੈਮਲੀ, ਤਫ਼ੀਲ ਨਿਆਜ਼ੀ, ਏ ਹਮੀਦ ਸੰਗੀਤਕਾਰ, ਜਫ਼ਰ ਅਲੀ ਕਸ਼ਮੀਰੀ, ਉਸਤਾਦ ਸਲਾਮਤ ਅਲੀ ਖ਼ਾਨ ਫ਼ੈਮਲੀ ਤੇ ਹੋਰ ਵੀ ਨਾਂ ਸਨ। ਸੁਣਨ ਵਾਲੇ ਮੈਨੂੰ ਹੈਰਾਨ ਹੋਏ ਦੇਖਦੇ ਰਹੇ ਜਿਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੱਪ ਸੁੰਘ ਗਿਆ ਹੋਏ। ਫੇਰ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸੱਜਣ ਉੱਠੇ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਖਜ਼ਾਨਾ ਅਸੀਂ ਵੰਡਾਰੇ ਵਿਚ ਉਧਰੋਂ ਲੈ ਆਏ ਆਂ, ਉਹ ਵੀ ਬੜਾ ਕੀਮਤੀ ਏ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਜਦੋਂ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਕਾਮਨੀ ਕੌਸ਼ਲ, ਬਲਰਾਜ ਸਾਹਨੀ, ਬੀ.ਆਰ. ਚੋਪੜਾ, ਯਸ਼ਪਾਲ, ਖ਼ੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ, ਦੇਵਾ ਨੰਦ, ਧਰਮਿੰਦਰ, ਰਾਜੇਸ਼ ਖੰਨਾ, ਗੋਪੀ ਚੰਦ ਨਾਰੰਗ ਤੇ...ਮੈਂ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਾਂ ਦੋਵਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਦੇ ਗੁੱਝੇ ਭੇਦ ਖੁੱਲ੍ਹ ਜਾਣਗੇ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਰਿਸਰਚ ਸਕੌਲਰਾਂ ਲਈ ਨਵਾਂ ਮੈਦਾਨ ਵਿਛ ਜਾਏਗਾ। ਇਕ ਨੇ ਸਵਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਕਰਤੁਲਐਨ ਹੈਦਰ, ਵੱਡੇ ਗੁਲਾਮ ਅਲੀ ਖ਼ਾਂ ਤੇ ਅਬਿਦ ਅਲੀ, ਸਾਹਿਰ ਲੁਧਿਆਣਵੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਛੱਡ ਕੇ ਕਿਉਂ ਆਏ ? ਤਾਂ ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਇਹ ਨਾਂ ਬੜੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਨੇ, ਹੋਰ ਵੀ ਲੋਕ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਗਏ ਪਰ ਮੁੜ ਕੇ ਵਾਪਸ ਆ ਗਏ ਸਨ ਤੇ ਜੇ ਮੌਕਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਬੇਸ਼ੁਮਾਰ ਹੋਰ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ-ਸਫ਼ਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ।

ਸੁਖੀ ਸਿੰਘ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਦਾਅਵਤ ਵਿਚ ਲੈ ਗਿਆ। ਜਿੱਥੇ ਬਾਰ ਪੀ ਕਿਊ ਵਿਚ ਫ਼ਿਸ਼ ਟਿੱਕਾ, ਚਿਕਨ ਟਿੱਕਾ, ਕਬਾਬ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੇਸ਼ੁਮਾਰ ਖਾਣੇ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਓਥੇ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਜੱਜ, ਵਕੀਲ, ਸਥਾਨਕ ਆਰਟਿਸਟ, ਸ਼ਾਇਰ, ਲੇਖਕ ਤੇ ਪੱਤਰਕਾਰ ਲੋਕ ਤੇ ਇੰਟਰਵਿਊ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਕੁਝ ਕੈਮਰੇ ਵੀ ਲਾਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਮੈਂ ਸੁਖੀ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਮੁਆਫ਼ੀ ਮੰਗੀ ਕਿ ਮੈਂ ਲੋਕਲ ਮੀਡੀਆ ਟਰੈਂਡ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ। ਪਾਰਟੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੁਖੀ ਸਿੰਘ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕੋਠੀ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਹਿੱਸੇ ਦੇ ਇਕ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਲੈ ਗਏ ਜਿੱਥੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦਾਦਾ ਜੀ ਸੌ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਨੂੰ ਹੱਥ ਲਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹ ਮੰਜੇ 'ਤੇ ਗਠੜੀ-ਜਿਹੀ ਬਣੇ ਪਏ ਸਨ। ਸੁਖੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬੱਤੀ ਜਗਾਈ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜਿਸਮ ਵਿਚ ਹਰਕਤ ਹੋਈ। ਸੁਖੀ ਸਿੰਘ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਗਿਆ ਤੇ ਕਿਹਾ, "ਦਾਦੂ ਪਾਕਿਸਤਾਨੋਂ ਪ੍ਰਾਹੁਣੇ ਆਏ ਨੇ।" ਉਹ ਬਿਜਲੀ ਵਾਂਗ ਉੱਠ ਕੇ ਬੈਠੇ ਹੋ ਗਏ। ਮੇਰਾ ਹੱਥ ਫੜ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਇਕ ਗੱਲ ਕਹਿਣ ਨੂੰ ਮੈਂ ਸਾਹ ਰੋਕੇ ਹੋਏ ਨੇ। ਮੇਰੇ ਪਿੰਡੋਂ ਮੈਂ

ਵੰਡਾਰੇ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸਾਰੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਟਰੇਨ ਤੇ ਬੈਠਾਏ ਸੀ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਟਰੇਨ ਨਾਲ ਕੀ ਬਣੀ ? ਇਹਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਦਾਰੀ ਮੇਰੀ ਨਈਂ ਸੀ।" ਮੈਨੂੰ ਮੰਟੋ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਗੁਰਮਖ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵਸੀਹਤ' ਯਾਦ ਆ ਗਈ ਪਰ ਮੈਂ ਚੁੱਪ ਰਿਹਾ। ਉਹਨਾਂ ਮੇਰਾ ਹੱਥ ਘੁੱਟ ਕੇ ਫੜਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਫੇਰ ਕਿਹਾ—

"ਮੈਂ ਏਸ ਲਈ ਜਿਉਂਦਾ ਆਂ ਜੋ ਕਿਸੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਨੂੰ ਦੱਸ ਸਕਾਂ ਪਈ ਮੇਰੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦਾ ਕਤਲ ਨਈਂ ਹੋਇਆ। ਇਕ ਕੁੜੀ ਡਰਦੀ ਮਾਰੀ ਪਾਥੀਆਂ ਵਾਲੇ ਗਹੀਰੇ ਵਿਚ ਲੁਕ ਗਈ ਸੀ। ਕਈ ਦਿਨ ਉਹ ਸਭ ਤੋਂ ਲੁਕੀ ਰਹੀ। ਜਦੋਂ ਅਮਨ-ਚੈਨ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਓਹਦਾ ਘਰ ਦਾ ਕੋਈ ਨਾ ਮਿਲਿਆ। ਪਿੰਡ ਵਾਲਿਆਂ ਓਹਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਪੁੱਛੀ, ਉਹ ਬੋਲੀ ਓਹ ਏਥੇ ਰਹੇਗੀ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਓਹਨੂੰ ਧਰਮ ਛੱਡਣ ਦੀ ਗੱਲ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਮਗਰੋਂ ਅਹਿ ਹੋਇਆ ਜੋ ਓਹਨੂੰ ਸਰਦਾਰ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਗੱਭਰੂ ਪੁੱਤਰ ਹਰਮੀਤ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਓਹਦਾ ਵਿਆਹ ਓਹਦੇ ਨਾਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਓਹਨੇ ਧਰਮ ਨਈਂ ਬਦਲਿਆ ਸੀ। ਪੰਜ ਵਕਤੀ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਦੀ ਸੀ। ਚਾਰ ਜੀਅ ਓਹਨੇ ਜੰਮੇ। ਹੱਡ-ਕਾਠ ਦੀ ਪੱਕੀ ਸੀ। ਵਰ੍ਹਾ ਪਹਿਲਾਂ ਓਹਦਾ ਸਵਰਗ ਓਹਨੂੰ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਤੁਸੀਂ ਚਾਹੋ ਤਾਂ ਓਹਦੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਸਕਦੇ ਓ, ਮੁੰਡੇ ਤਾਂ ਟਰਾਂਟੋ ਅੱਪੜ ਗਏ ਨੇ।"

ਮੈਂ ਚੁੱਪ ਰਿਹਾ ਤੇ ਸੁਖੀ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਚੱਲੀਏ। ਉਸਨੇ ਦਾਦਾ ਜੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ—

"ਦਾਦੂ, ਇਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਸਭ ਕੁਛ ਸਮਝ ਗਿਆ ਏ, ਹੁਣ ਜਾਵੇ ?"

"ਹਾਂ, ਇਕ ਗੱਲ ਪੁੱਛਣੀ ਬਾਕੀ ਏ। ਏਹਨੂੰ ਪੁੱਛ ਏਹਨੇ ਮੇਰਾ ਇਤਬਾਰ ਕੀਤਾ ਏ ਜਾਂ ਨਈਂ ?"

"ਮੈਨੂੰ ਪੂਰਾ ਇਤਬਾਰ ਹੋ ਗਿਆ ਏ ਦਾਦਾ ਜੀ। ਤੁਸੀਂ ਜੋ ਕਿਹਾ ਏ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਵੱਸ ਗਿਆ ਏ।"

"ਚੰਗਾ ਫੇਰ ਰੱਬ ਰਾਖਾ। ਹੁਣ ਮੈਂ ਆਖ਼ਰੀ ਸਾਹ ਲੈ ਸਕਾਂਗਾ।"

ਤੇ ਉਸਨੇ ਆਖ਼ਰੀ ਸਾਹ ਲਿਆ ਤੇ ਉਹ ਜਿਵੇਂ ਗਠੜੀ ਬਣਿਆ ਪਿਆ ਸੀ—ਓਵੇਂ ਗਠੜੀ ਵਿਚ ਹੀ ਠੰਢਾ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਮੈਨੂੰ ਉਸਦੇ ਅੰਤਮ ਸੰਸਕਾਰ ਵਿਚ ਜਾਣਾ ਪਿਆ। ਸੁਖੀ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਉਹਦਾ ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਬੋਝ ਮੈਂ ਹਲਕਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਮੇਰੀ ਵਾਰੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਕਿਹਾ ਹੁਣ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਦਾ ਬੋਝ ਹਲਕਾ ਕਰ ਦਿਓ। ਮੈਂ ਇਕ ਇਮਾਨਤ ਇਕ ਔਰਤ ਨੂੰ ਸੌਂਪਣੀ ਏ। ਸੁਖੀ ਸਿੰਘ ਪੇਸ਼ੇ ਦਾ ਵਕੀਲ ਬਲਕਿ ਬੈਰਿਸਟਰ, ਹੁਣ ਉਸਦਾ ਮੱਥਾ ਠਣਕਿਆ, "ਜੋ ਹੁਕਮ ਮਹਾਰਾਜ।"

"ਸਾਰਾ ਇਤਿਹਾਸ ਸਿਰਫ਼ ਤੁਹਾਡੇ ਏਥੇ ਈ ਬਿਸਰਾਮ ਨਈਂ ਕਰਦਾ, ਕੁਛ ਇਤਿਹਾਸ ਨੇ ਸਾਡੇ ਓਥੇ ਵੀ ਪਨਾਹ ਲਈ ਹੋਈ ਏ।"

ਉਹ ਇਕਟੱਕ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਦੇਖਣ ਲੱਗਾ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਮੈਂ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਈਂ ਕਰਾਂਗਾ, ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਪਤੇ 'ਤੇ ਲੈ ਚੱਲੋ ਜਿੱਥੇ ਇਕ ਸੁਆਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਏ। ਉਸਨੂੰ ਉਸਦੀ ਇਮਾਨਤ ਦੇਣੀ ਏਂ।" ਸੁਖੀ ਸਿੰਘ ਸੱਚਾ ਇਨਸਾਨ ਏ। ਉਹ ਕੁਝ ਨਈਂ ਬੋਲਿਆ। ਬੋਲਿਆ ਤਾਂ ਏਨਾ ਕਿਹਾ, "ਸ਼ਾਹ ਜੀ, ਜੋ ਪਤਾ ਤੁਸੀਂ ਦਿੱਤਾ ਏ, ਉਸ ਜਗ੍ਹਾ ਦਾ ਵੀਜ਼ਾ ਤਾਂ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ ਹੈ ਨਈਂ।" ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਉਹ ਹੈ ਤਾਂ ਏਸ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਈ।" ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ, "ਹਾਂ ਹੈ ਤਾਂ! ਪਰ ਪੰਜਾਬ ਵੀ ਹੁਣ ਏਥੇ ਦੋ ਹੋਰ ਟੁਕੜਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਏ। ਸੂਬਾ ਹਰਿਆਣਾ ਬਣ ਗਿਆ ਏ ਤੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ

ਯਾਨੀ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਅਲੱਗ ਤਿੰਨ ਸੂਬਿਆਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਗਿਆ ਏ।" ਮੈਂ ਸੁਖੀ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਇਹ ਤੁਸਾਂ ਲੋਕਾਂ ਚੰਗਾ ਕੀਤਾ ਏ। ਕਾਸ਼! ਸਾਡੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨੇਤਾ ਵੀ ਆਪਣੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਤਿੰਨ ਹਿੱਸੇ ਕਰ ਲੈਣ। ਮਸਾਲ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਕਾਇਮ ਕਰ ਈ ਦਿੱਤੀ ਏ।"

ਮੈਂ ਸੁਖੀ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਤੁਸੀਂ ਕਿਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਬੈਰਿਸਟਰ ਓ ਜਿਹੜੇ ਮੈਨੂੰ ਵੀਜ਼ੇ ਦਾ ਖ਼ੌਫ਼ ਦਿਖਾ ਰਹੇ ਓ? ਤੁਸੀਂ ਆਓ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤਾਂ ਇਤਜ਼ਾਜ਼ ਹਸਨ ਤਾਂ ਦੂਰ ਦੀ ਗੱਲ ਏ ਮੈਂ ਈ ਤੁਹਾਨੂੰ ਬਗ਼ੈਰ ਵੀਜ਼ੇ ਦੇ ਪੂਰਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਘੁਮਾ ਸਕਦਾ ਆਂ। ਜੇ ਇਤਬਾਰ ਨਾ ਹੋਏ ਤਾਂ 1985 ਵਿਚ ਕਿਸ਼ਵਜ ਨਾਹਿਦ ਤੇ ਮੈਂ ਸ਼ਮੀਮ ਹਨੀਫ਼ੀ ਦੀ ਬੇਗ਼ਮ ਬੇਟੀਆਂ ਨੂੰ ਬਗ਼ੈਰ ਵੀਜ਼ੇ ਦੇ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਇਸਲਾਮਆਬਾਦ, ਫੇਰ ਨਾਰਾਣ, ਕਾਗਾਣ ਤੇ ਫੇਰ ਨਥਿਆ ਗਲੀ ਮਰੀ ਤੋਂ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਲਾਹੌਰ ਵਾਪਸ ਲਿਆਇਆ ਸੀ।" ਸੁਖੀ ਸਿੰਘ ਆਪਣਾ ਯਾਰ ਏ, ਉਹ ਰਾਜ਼ੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆ ਖੜ੍ਹਾ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਸੁਖੀ ਸਿੰਘ ਤੁਸੀਂ ਪੁੱਛਿਆ ਨਈਂ ਮੈਂ ਕਿਸਨੂੰ ਕੀ ਇਮਾਨਤ ਦੇਣੀ ਏ?" ਸੁਖੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਸ਼ਾਹ ਜੀ ਆਪਾਂ ਸਰਦਾਰ ਆਂ। ਆਪਾਂ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਟੁਰ ਪਏ ਤਾਂ ਫੇਰ ਸਮਝੋ ਸਾਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਏ।"

ਹੁਣ ਮੈਂ ਕਹਾਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ...:

"ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਨੂੰ ਟੈਲੀਵਿਜ਼ਨ ਦੇ ਇਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਅਫ਼ਸਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਬੁਲਾਇਆ ਤੇ ਇਕ ਡਰਾਮਾ ਲਿਖਣ ਦਾ ਚੰਗਾ ਮੁਆਵਜ਼ਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ, 'ਡਰਮਾ ਕੀ ਲਿਖਣਾ ਏ?' ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ, 'ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਇਕ ਜਗ੍ਹਾ ਜਾਣਾ ਏ।' ਅਸੀਂ ਉੱਥੇ ਪਹੁੰਚੇ। ਇਸ ਸਰਦਾਰ ਜੀ ਮੱਲੀ-ਖਿਚੜੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਵਿਚ ਮਤਲਬ ਸੱਚਮੁੱਚ ਕਾਲੀ ਤੇ ਆਸਿਓਂ-ਪਾਸਿਓਂ ਚਿੱਟੀ ਤੇ ਬੜੀ ਈ ਲੰਮੀ ਤੇ ਸੰਘਣੀ ਸੀ ਉਹ ਦਾੜ੍ਹੀ। ਸਿਰ 'ਤੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਵਾਲੀ ਪੱਗ। ਸਾਰਾ ਲਿਬਾਸ ਸਰਦਾਰ ਜੀ 'ਤੇ ਢੁੱਕਦਾ-ਫ਼ੱਬਦਾ। ਅਸੀਂ ਓਥੇ ਪਹੁੰਚੇ। ਇਹ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਨਵੀਂ ਆਬਾਦੀ ਸੀ ਪਰ ਏਨੀ ਵੀ ਓਪਰੀ ਜਾਂ ਦੂਰ ਨਈਂ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਓਥੇ ਬੈਠੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾ ਲਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਕੀ ਕਰਨਾ ਏ। ਸਰਦਾਰ ਜੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਨਾਂ ਸਨ। ਇਹ ਮੈਨੂੰ ਓਥੇ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ। ਓਸ ਵੇਲੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਜਿਹੜਾ ਖ਼ੁਫ਼ਿਆ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਰੱਖਿਆ ਸੀ—ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਸੀ। ਉਹ ਬੜਾ ਈ ਸੋਹਣਾ ਤੇ ਸੱਤ ਫੁੱਟਾ ਸਰਦਾਰ ਮੈਨੂੰ ਅੰਦਰ ਲੈ ਗਿਆ। ਕਿਚਨ ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਮੇਰੇ ਲਈ ਮਟਨ-ਕੜਾਹੀ ਬਣਾਈ ਸੀ, ਜਿਹੜੀ ਰਿੱਝ ਰਹੀ ਸੀ। ਖ਼ੈਰ, ਅਸੀਂ ਕਹਾਣੀ ਵੱਲ ਵਾਪਸ ਆਉਂਦੇ ਹਾਂ—ਇਹ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੇ ਬਾਅਦ ਦਾ ਜ਼ਮਾਨਾ ਸੀ, ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਗੋਲਡਨ ਟੈਂਪਲ ਦੀ ਬੇਹੁਰਮਤੀ ਤੋਂ ਏਨਾਂ ਬਾਗ਼ੀ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਸਨੇ ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਫੇਰ ਉਸਦੇ ਘਰ 'ਤੇ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਦੇ ਪਹਾੜ ਟੁੱਟ ਪਏ। ਇੰਜ ਸਮਝ ਲਓ ਕਿ ਸਾਡੇ ਗੁਲਜ਼ਾਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੀ ਫ਼ਿਲਮ 'ਮਾਚਿਸ' ਵਿਚ ਸਾਰੀ ਕਹਾਣੀ ਕਹਿ ਦਿੱਤੀ। ਪਰ ਇਹ ਹੋਰ ਕਹਾਣੀ ਸੀ। ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਤਿੰਨ ਨਾਂ ਖ਼ੁਫ਼ੀਆ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤੇ। ਮੇਰੇ ਲਈ ਇਹ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਕਿਸ ਨਾਂ ਨਾਲ ਬੁਲਾਵਾਂ? ਚਲੋ ਖ਼ੈਰ, ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਡਰਾਮਾ ਬਣਾ ਕੇ ਕਨੇਡਾ ਭੇਜਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤਾਕਿ ਕਨੇਡਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖ ਖ਼ਾਨਦਾਨਾਂ ਵਿਚ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਤੇ ਗੋਲਡਨ ਟੈਂਪਲ 'ਤੇ ਹਮਲੇ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਜਜ਼ਬਾ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਤੇ ਉਹ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨਾਲੋਂ ਸੰਬੰਧ ਤੋੜਨ ਦੇ ਲਈ ਨਫ਼ਰਤ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਜਦੋ-ਜਹਿਦ ਕਰਨ। ਮੈਂ ਨਾ ਤਾਂ ਇਨਕਾਰ ਕੀਤਾ, ਨਾ ਇਕਰਾਰ ਕਿ ਮੈਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਨਈਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਮੇਰੇ ਡਰਾਮੇ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਲਈ ਹੁੰਦੇ ਨੇ, ਨਫ਼ਰਤ ਫ਼ੈਲਾਉਣ ਲਈ ਨਈਂ। ਪਰ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਮਸਲਾ ਮੈਂ ਸਮਝ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਇਹ

ਵੀ ਸਮਝ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਪਹਿਲੇ ਦਰਜੇ ਦਾ ਕੈਦੀ ਹੈ—ਨਾ ਉਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾ ਸਕਦਾ ਏ, ਨਾ ਏਥੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖ ਯਾਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਏ। ਹੁਣ ਉਹ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਭੇਤ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਹਿੱਕ ਵਿਚ ਲੁਕਾ ਕੇ ਈ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਏ ਤੇ ਉਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਹਿੱਕ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਸੀ।

ਮੈਂ ਏਨਾ ਵਿਅਸਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਅਜਿਹੇ ਕੰਮਾਂ ਲਈ ਸਮਾਂ ਕਿੱਥੇ ਹੁੰਦਾ ਏ। ਪਰ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਜਾਂ ਗੁਰਮੀਤ ਸਿੰਘ ਜਾਂ ਕੋਈ ਵੀ ਸਿੰਘ ਮੇਰੇ ਲਈ ਇਕ ਸਵਾਲ ਸੀ—ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਇਕ ਇਨਸਾਨ ਵੀ ਤਾਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਸਮਝ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਨਾ ਹੁਣ ਮੁਲਕ 'ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾ ਸਕਦਾ ਏ, ਨਾ ਉਹ ਵਾਪਸ ਆਪਣੇ ਮੁਲਕ ਜਾ ਸਕਦਾ ਏ—ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਇਕ ਭੇਤ ਏ ਤੇ ਕੋਈ ਵੀ ਮੁਲਕ ਆਪਣਾ ਭੇਤ ਆਪਣੇ ਮੁਲਕ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਈਂ ਜਾਣ ਦੇ ਸਕਦਾ। ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਇਹ ਗੱਲ ਤੇ ਆਪਣੀ ਗਲਤੀ ਸਮਝ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਦੇ-ਕਦਾਈਂ ਉਸਨੂੰ ਮਿਲਣ ਜਾਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸਾਂ। ਉਹ ਫ਼ੋਨ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਖਾਣੇ ਬਣਾ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਘੁੰਮ ਸਕਦਾ ਸੀ—ਪਰ ਜਾਹਿਰ ਏ ਉਸ 'ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਖ਼ੁਫ਼ੀਆਂ ਭੇਤ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਘਰ ਦੇ ਕੁਝ ਲੋਕ ਸਵੀਡਨ ਵਿਚ ਸਿਆਸੀ-ਪਨਾਹ ਲੈ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਉਹ ਸਵੀਡਨ ਨਈਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਕੋਲ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮੁਲਕ ਦਾ ਪਾਸਪੋਰਟ ਨਈਂ ਸੀ।

ਮੈਂ ਕਦੇ-ਕਦਾਈਂ ਮਿਲਦਾ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਡਰ ਲੱਗਦਾ ਕਿ ਕਿਤੇ ਮੈਂ ਦੋਵਾਂ ਮੁਲਕਾਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਸ਼ੱਕੀ ਨਾ ਹੋ ਜਾਵਾਂ। ਮੈਂ ਮਿਲਣਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਇਕ ਦਿਨ ਅਚਾਨਕ ਇਕ ਰੈਸਟੋਰੈਂਟ ਵਿਚ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੋ ਗਈ। ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, 'ਮਹਾਰਾਜ ਆਪਾਂ ਜੇ ਪਾਗਲ ਖ਼ਾਨੇ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਟੋਭਾ ਟੇਕ ਸਿੰਘ ਬਣ ਕੇ ਪਾਗਲਾਂ ਦੇ ਵੰਡਾਰੇ ਵਿਚ ਇੰਡੀਆ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦੇ।'

ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ 'ਲਾਹੌਰ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਸ਼ਹਿਰ ਏ, ਇਸਨੂੰ ਆਪਣਾ ਘਰ ਸਮਝੋ। ਮਟਨ ਕੜਾਹੀ ਤੇ ਚਿਕਨ ਟਿੱਕਾ ਤਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਸੰਦ ਏ। ਮੇਰੀ ਮੰਨੋ ਤਾਂ ਏਥੇ ਇਕ ਢਾਬਾ ਖੋਲ੍ਹ ਲਓ। ਸਮਾਂ ਚੰਗਾ ਕਟ ਜਾਏਗਾ।' ਉਹ ਸਮਝ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਕਿਉਂ ਇੰਜ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਉਸ ਲਈ ਕੋਈ ਮਲ੍ਹਮ ਨਈਂ ਸੀ। ਹੁਣ ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਆਪਣੇ ਮਰਨ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ, 'ਕਾਸ਼! ਮੈਂ ਜੰਗੀ ਕੈਦੀ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਤਾਂ ਜਨੇਵਾ ਕਨਵੈਂਸ਼ਨ ਦੇ ਜਰੀਏ ਆਪਣੇ ਮੁਲਕ ਵਾਪਸ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ। ਹੁਣ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਸਟੇਟਸ ਕੁਝ ਵੀ ਨਈਂ।' ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ 'ਤੂੰ ਦੋ ਮੁਲਕਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚਕਾਰ ਘਾਹ ਏਂ। ਤੂੰ ਦੋ ਮੁਲਕਾਂ ਦੀ ਸਰਹੱਦ ਵਿਚਾਲੇ ਟੋਭਾ ਟੇਕ ਸਿੰਘ ਏਂ।'

ਫੇਰ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਭੁੱਲ ਗਿਆ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਚੇਤਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਤਿਲ੍ਹਕ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਓਸ ਦੌਰਾਨ ਹਰ ਸਾਲ ਇੰਡੀਆ ਆਉਂਦਾ-ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਕਦੀ ਉਸਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਨਾ ਆਇਆ। ਇਕ ਦਿਨ ਅਚਾਨਕ...

ਹਾਂ, ਉਹ ਵੀ ਇਕ ਖ਼ਾਮੋਸ਼ ਦਿਨ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਮੁਜਰਮ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਫ਼ਾਂਸੀ ਨਈਂ ਸੀ ਹੋਈ। ਕੋਈ ਵੱਡਾ ਹਾਦਸਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਫ਼ੇਦ ਕੱਪੜਿਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਅਹਿਲਕਾਰ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਇਆ ਤੇ ਸੁਨੇਹਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ 'ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਜਿਸਦੇ ਤਿੰਨ ਨਾਂ ਸਨ, ਕੱਲ੍ਹ ਗੁਜ਼ਰ ਗਿਆ।' ਤੁਰਤ ਚੇਤਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਉਹ ਸੱਤ ਫੁੱਟਾ ਸਰਦਾਰ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਇਆ। ਫੇਰ ਅਹਿਲਕਾਰ ਨੇ ਉਸਦੀ ਵਸੀਅਤ ਦੱਸੀ ਕਿ ਮੇਰੀ ਰਾਖ਼ ਮੇਰੀ ਭੈਣ ਦਲੀਪ ਕੌਰ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਏ। ਤੇ ਤੁਹਾਡਾ ਨਾਂ ਲਿਖਿਆ ਏ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੇ ਦੇਣੀ, ਉਹ ਇਹ ਕੰਮ ਕਰ

ਦੇਣਗੇ। ਤੁਹਾਡਾ ਆਖ਼ਰੀ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਇਮਾਨਤ ਏ ਤੇ ਇਹ ਪਤਾ।' ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਅਹਿਲਕਾਰ ਚਲਾ ਗਿਆ।

ਸੁਖੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੁਖ ਦਾ ਸਾਹ ਲਿਆ ਕਿ ਇਕ ਹੋਰ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਅੰਤਮ ਸੰਸਕਾਰ ਹੋ ਗਿਆ ਏ। ਮੈਂ ਸੁਖੀ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਤੁਸੀਂ ਹੁਣ ਏਥੇ ਰੁਕੋ, ਮੈਂ ਇਹ ਇਮਾਨਤ ਇਕੱਲਾ ਦਲਜੀਤ ਕੌਰ ਨੂੰ ਦਿਆਂਗਾ। ਕੋਈ ਜਰੀਆ ਵਿਚਕਾਰ ਨਈਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ।" ਸੁਖੀ ਸਿੰਘ ਮੂੰਹ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਕਰਕੇ ਦਸ ਕਦਮ ਪਿੱਛੇ ਚਲੇ ਗਏ। ਮੈਂ ਪਰਚੀ 'ਤੇ ਲਿਖੇ ਪਤੇ ਵਾਲੇ ਮਕਾਨ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੜਕਾਇਆ। ਮੇਰੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਰਾਖ਼ ਵਾਲਾ ਬਰਤਨ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮਿੱਟੀ ਨੂੰ ਮਿੱਟੀ ਵਿਚ ਈ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਏ। ਅੰਦਰੋਂ ਦਲਜੀਤ ਕੌਰ ਸਾਦੇ-ਸਫ਼ੇਦ ਕੱਪੜਿਆਂ ਵਿਚ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈ ਤੇ ਕਾਹਲ ਨਾਲ ਪੁੱਛਣ ਲੱਗੀ—

"ਵੀਰਾ ਆ ਗਿਆ ਏਂ? ਦੇਰ ਜਿਹੀ ਦੇਰ ਲਾ ਦਿੱਤੀ। ਉਡੀਕ-ਉਡੀਕ ਕੇ ਬਨੇਰੇ ਦੇ ਪੰਛੀ ਵੀ ਚੁੰਝਾਂ ਲਕੋ ਕੇ ਪਰਾਂ ਹੇਠ ਸੌਂ ਗਏ।"

"ਤੁਹਾਨੂੰ ਮੇਰੀ ਉਡੀਕ ਸੀ? ਕਿਸ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਆਉਣਾ ਸੀ?" ਮੈਂ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਕਿਹਾ।

"ਵੀਰਾ ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਨਈਂ ਏਸ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਭਾਂਡੇ ਵਿਚ ਮਿੱਟੀ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਵੀਰ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਏ।"

ਤਾਂ ਮੈਂ ਸਮਝਿਆ ਕਿ ਉਹ ਤਿੰਨ ਨਾਂਵਾਂ ਵਾਲੇ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰ ਰਹੀ ਏ।

"ਵੀਰਾ—ਕਿਓਂ ਗਿਓਂ ਪ੍ਰਦੇਸ, ਗੋਲੀ ਖਾਣੀ ਸੀ ਤਾਂ ਏਥੇ ਛਾਤੀ ਸੌੜੀ ਪੈ ਗਈ ਸੀ ਜਾਂ ਵਿਹੜਾ ਤੰਗ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ?"

"ਭੈਣ ਮੈਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਤੇਰੇ ਭਰਾ ਦੀ ਆਖ਼ਰੀ ਰਸਮਾਂ ਦੀ ਰਾਖ਼ ਲਿਆਇਆ ਆਂ। ਇਹ ਮੇਰਾ ਫ਼ਰਜ਼ ਸੀ ਕਿ ਤੇਰੇ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿਆਂ।"

"ਵੀਰਾ ਸਬਰ ਨਈਂ ਹੁੰਦਾ ਤੈਥੋਂ—ਵੀਰਾਂ ਦਾ ਜਦੋਂ ਅੰਤਮ ਸੰਸਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਏ ਤਾਂ ਧਰਤੀ ਦਾ ਕਾਲਜਾ ਕੰਬ ਜਾਂਦਾ ਏ। ਲਿਆ, ਦੇ ਮੈਨੂੰ ਮੇਰਾ ਵੀਰ ਮੇਰੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ। ਮੈਂ ਰੱਜ ਕੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਾਂਗੀ।"

ਮੈਂ ਉਹ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਭਾਂਡਾ ਉਸਨੂੰ ਫੜਾ ਦਿੱਤਾ।

ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਬੰਦ ਕਰਦਿਆਂ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿ ਤਾਅਨਾ-ਜਿਹਾ ਦਿੱਤਾ, "ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਦੇ ਘਰ ਆਈਦਾ ਏ, ਤਾਂ ਪ੍ਰਾਹੁਣਾ ਬਣ ਕੇ ਨਈਂ ਆਪਣਾ ਬਣ ਕੇ ਆਈਦਾ ਏ।"

ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਮੈਥੋਂ ਕੋਈ ਗਲਤੀ ਹੋ ਗਈ ਏ। ਮੇਰੇ ਪੈਰ ਥਾਂਵੇਂ ਜੰਮ ਗਏ। ਬਿਲਕੁਲ ਟੋਭਾ ਟੇਕ ਸਿੰਘ ਵਾਂਗ ਮੈਂ ਵੀ ਜਿਵੇਂ ਸਰਹੱਦ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਮੈਂ ਖ਼ੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਾਖ਼ ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਡੋਲੀ ਵਿਚ ਹੜਾਲੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸਰਗੋਧਾ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਰਾਖ਼ ਏਧਰੋਂ-ਓਧਰ ਤੇ ਕਦੀ ਓਧਰੋਂ-ਏਧਰ ਆਉਂਦੀ ਰਹੇਗੀ—ਪਰ ਬਹੁਤੇ ਸਾਲਾਂ ਤਕ ਨਈਂ। ਬਸ ਆਖ਼ਰੀ ਇਕ ਅੱਧਾ ਪਾਗਲ ਸਰਦਾਰ ਬਾਕੀ ਬਚਿਆ ਹੋਏਗਾ।

— — —

ਤਕਲੀਬ /ਮੰਜ਼ਹ ਅਹਿਤਸ਼ਾਮ ਗੋਂਦਲ

ਹਵਾ ਦੇ ਇਕ ਤੇਜ਼ ਝੌਂਕੇ ਨੇ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਉਕਤਾਹਟ ਭਰ ਦਿੱਤੀ। ਰੇਤ ਤੇ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਇਸ ਅਥਾਹ ਰੇਗਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਇਹ ਕੰਮ ਮੁਸ਼ਕਲ ਤੇ ਲੰਮਾ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਦਿਨ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਨੂੰ ਰਾਤ ਨੂੰ ਚੱਲਣ ਵਾਲੇ ਰੇਤ ਦੇ ਇਹ ਝੱਖੜ ਵਿਗਾੜ ਕੇ ਦੁੱਗਣਾਂ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਬੜੀ ਮਿਹਨਤ ਤੇ ਮਿੱਟੀ 'ਚ ਮਿੱਟੀ ਹੋ ਕੇ ਲੱਭੀਆਂ ਗਈਆਂ ਕੜੀਆਂ ਨੂੰ ਰੇਤ ਫੇਰ ਰੋਲ-ਘਚੋਲ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਸੀ।

ਮੈਂ ਭੌਂ ਕੇ ਉਸ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ। ਮੈਂ ਉਸ ਵੱਲ ਦੇਖੇ ਬਿਨਾਂ ਨਈਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ। ਮੈਨੂੰ ਇੰਜ ਲੱਗਦਾ ਏ ਕਿ ਉਸ ਵੱਲ ਦੇਖਣਾ ਵੀ ਮੇਰੇ ਫ਼ਰਜ਼ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਏ...ਤੇ ਜੇ ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਂ ਇਹ ਫ਼ਰਜ਼ ਨਾ ਨਿਭਾ ਸਕਿਆ ਤਾਂ ਕੋਈ ਵੱਡਾ ਕੱਚ ਰਹਿ ਜਾਏਗਾ। 'ਮਾਰੀਆ ਮਾਰਗਰੇਤਾ' ਉਹ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੁੱਝੀ-ਖੁੱਭੀ ਹੋਈ ਏ। ਬੜੀ ਨਜਾਕਤ ਨਾਲ ਬੁਰਸ਼ ਨਾਲ ਮਿੱਟੀ ਹਟਾ ਕੇ ਥੇਹ ਵਿਚ ਨੱਪੀ ਉਸ ਸ਼ੈ ਦੇ ਨੇੜੇ ਤੋਂ ਨੇੜੇ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ।

ਕੀ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਕਈ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਨੱਪੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਲਾਸ਼ਾਂ ਜਿੰਨਾ ਅਹਿਮ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ ਕੁੜੀ ਆਪਣੀ ਪੂਰੀ ਲਗਣ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਲੱਭਦੀ ਹੋਈ ਮੇਰੇ ਨੇੜੇ ਤੋਂ ਨੇੜੇ ਆਉਂਦੀ ਜਾਏ—ਤੇ ਫੇਰ ਕਿਸੇ ਪਲ ਅਚਾਨਕ ਮੇਰੇ ਪੂਰੇ ਵਜੂਦ ਦਾ ਕੋਈ ਹਜ਼ਾਰਵਾਂ ਹਿੱਸਾ ਲੱਭ ਕੇ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਇਕ ਕੰਨ-ਪਾੜਵੀਂ ਚੀਕ ਮਾਰੇ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਏ—ਮੈਂ ਆਇਜ਼ਕ ਸਾਲੋਮਨ ਅੱਜ ਦਾ ਜਿਊਂਦਾ-ਜਾਗਦਾ,ਮੁਕੰਮਲ, ਪੂਰੇ ਵਜੂਦ ਸਮੇਤ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਇਸ ਲਈ ਏਨਾ ਅਹਿਮ ਨਈਂ ਜਿੰਨੀਆਂ ਉਹ ਕਈ ਹਜ਼ਾਰ ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਲਾਂ ਦੱਬੀਆਂ ਗਈਆਂ ਲਾਸ਼ਾਂ ਨੇ। ਉਹ ਨਾ ਈ ਮੇਰੇ ਏਨਾ ਨੇੜੇ ਆ ਸਕਦੀ ਏ ਤੇ ਨਾ ਕਦੀ ਮੇਰੇ ਲੱਭ ਪੈਣ 'ਤੇ ਏਡੀ ਚੀਕ ਮਾਰ ਸਕਦੀ ਏ।

'ਮਾਰੀਆ ਮਾਰਗ੍ਰੇਟ' ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੈਂ 'ਮਾਰੀਆ ਮਾਰਗਰੇਤਾ' ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ—ਉਹ ਇਸ ਦਾ ਬੁਰਾ ਨਈਂ ਮੰਨਦੀ—ਕਿਉਂਕਿ ਜਦੋਂ ਉਹ ਮੈਨੂੰ 'ਅਸਹਾਕ ਸਲੇਮਾਨ' ਦੀ ਬਜਾਏ 'ਆਇਜ਼ਕ ਸਾਲੋਮਨ' ਕਹਿੰਦੀ ਏ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਬੁਰਾ ਨਈਂ ਲੱਗਦਾ। ਉਹ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਔਰਤ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਏ ਕਿਉਂਕਿ ਮੇਰੀ ਨਿਗਾਹ, ਦਿਲ ਤੇ ਸੁਹਜ ਦੀ ਤਲਬ ਏ ਤੇ ਮੇਰੀ ਰੂਹ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਏ। ਉਸਦੇ ਕਾਲੇ ਉੱਚੇ ਨੀਂਵੇਂ ਕੱਟੇ ਵਾਲਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਘੱਟ ਈ ਸੁਲਝਿਆ ਹੋਇਆ ਦੇਖਿਆ ਏ। ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਉਸਦੇ ਵਾਲ ਉਸਦੀ ਪਿੱਠ ਤੇ ਮੋਢਿਆਂ 'ਤੇ ਝੂਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਨੇ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਦੇ-ਕਦਾਰ ਉਹ ਫੜ ਕੇ ਇਕੱਠਾ ਕਰਕੇ ਇਕ ਚੂੰਢੀ-ਜਿਹੀ ਵਿਚ ਕਸ ਦਿੰਦੀ ਏ। ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਵਾਲਾਂ, ਲਿਬਾਸ ਤੇ ਬਦਨ ਦੇ ਨਾਲ ਇਸ ਲਈ ਜ਼ਿਆਦਾ ਖਿੱਚ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਮੇਰੇ ਵਾਂਗ ਈ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਕੋਈ ਖ਼ਾਸ ਅਹਿਮੀਅਤ ਨਈਂ ਦਿੰਦੀ। ਬਸ ਜੋ ਹੈ ਸੋ ਹੈ ਦੇ ਅਖਾਣ ਮੁਤਾਬਿਕ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਕੁਦਰਤੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਨਿਭਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਏ। ਉਸਦਾ ਮੱਥਾ ਚੌੜਾ ਤੇ ਕੁਝ ਲੰਬੂਤਰਾ ਜਿਹਾ ਏ। ਬਿਨਾਂ ਬਾਂਹਵਾਂ ਦੀ ਕਮੀਜ਼ ਵਿਚੋਂ ਉਸਦੀਆਂ ਬਾਂਹਵਾਂ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਕਿਸੇ ਔਰਤ ਦੀਆਂ ਬਾਂਹਵਾਂ ਨਈਂ ਲੱਗਦੀਆਂ। ਨਾ ਈ ਮਰਦ ਦੀਆਂ। ਗਰਦਨ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਤੇ ਧੁੰਨੀ ਤੋਂ ਜ਼ਰਾ ਉਪਰ ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਔਰਤ ਹੋਣ ਦੇ ਆਸਾਰ ਲੱਭਦਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਸੋਚ 'ਤੇ ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਏ। ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਬਾਰੇ ਇੰਜ ਨਈਂ ਸੋਚਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਉਸਦਾ ਦਰਜਾ ਬੜਾ ਉੱਚਾ ਏ। ਪਰ ਕੀ ਜਿਸ ਔਰਤ ਦੀ ਬਾਂਹਵਾਂ ਦੀ ਬਣਤਰ ਤੇ ਗਰਦਨ ਤੋਂ ਹੇਠਲਾ ਹਿੱਸਾ ਚੀਕ-ਚੀਕ ਕੇ ਉਸਦੇ ਔਰਤ ਹੋਣ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਦਏ, ਉਸੇ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਏ...?

ਮੈਂ ਫੇਰ ਉਸ ਵੱਲ ਦੇਖਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਹਰ ਵਾਰੀ ਇਕ ਨਵੀਂ ਸੋਚ ਦੇ ਨਾਲ ਉਸ ਵੱਲ ਦੇਖਦਾ ਹਾਂ। ਉਹ ਪੂਰੀ ਲਗਣ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਮਗਨ ਏਂ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਧੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਉਂਗਲਾਂ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਇਕ ਫ਼ੋਸਲ ਉੱਚੇ ਚੱਲ ਰਹੀਆਂ ਨੇ ਜਿਸਨੂੰ ਮੁਕੰਮਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਣ ਵਿਚ ਉਹ ਕਮਾਯਾਬ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਏ। ਮਹੀਨ ਗਰਦ ਦੀ ਤੈਹ ਉਸਦੇ ਵਾਲਾਂ, ਮੱਥੇ, ਪਲਕਾਂ, ਗਰਦਨ ਏਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਪੂਰੀ ਦੇਹ ’ਤੇ ਜੰਮੀ ਹੋਈ ਏ।

ਉਹ ਕੀ ਸੋਚਦੀ ਏ—ਮੈਂ ਨਈਂ ਜਾਣਦਾ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਜਦੋਂਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਫ਼ੋਸਲ ਨਜ਼ਦੀਕ ਪਹੁੰਚਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਏ ਉਸਦੇ ਦਿਮਾਗ਼ ਵਿਚ ਕੀ ਏ—ਮੈਂ ਨਈਂ ਜਾਣਦਾ। ਮੈਂ ਵੀ ਤਾਂ ਉਸ ਵਾਂਗ ਜਿਆਲੋਜਿਸਟ ਹਾਂ, ਆਰਕੀਚਿਸਟ ਹਾਂ—ਫੇਰ ਮੈਂ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਉਸਦੇ ਧਿਆਨ ਤੇ ਬੇਧਿਆਨੀ ਦੀਆਂ ਤੈਹਾਂ ਕਿਉਂ ਖ਼ੁਰਚ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਸ਼ਾਇਦ ਮੈਂ ਉਸ ਜਿੰਨਾ ਮਾਹਰ ਨਈਂ, ਮੈਨੂੰ ਉਸਦੀ ਬੇਧਿਆਨੀ ਵਿਚ ਅੱਪੜਣ ਲਈ ਕਈ ਹਜ਼ਾਰ ਵਰ੍ਹੇ ਪਿੱਛੇ, ਬੀਤੇ ਵਿਚ, ਜਾਣਾ ਪਏਗਾ। ਫੇਰ ਮੈਂ ਉਸ ਲਈ ਥੀਸਿਸ ਬਣ ਸਕਾਂਗਾ। ਕਿਸੇ ਹੜ੍ਹ, ਭੂਚਾਲ, ਕੁਦਰਤੀ ਆਫ਼ਤ ਵਿਚ ਤਬਾਹ ਹੋ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਬਸਤੀ ਦਾ ਬਸ਼ਿੰਦਾ, ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਸੜੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ਹੱਡੀਆਂ ਤੇ ਵਾਲਾਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਬਚੇ-ਖੁਚੇ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਲੱਭਦੀ-ਭਾਲਦੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਿੰਜਰ ਬਣੇ ਸਰੀਰ ਦੀ ਬਾਕੀ ਬਚੀ ਖੁਚੀ ਤਾਕਤ ਵੀ ਡਾਹ ਦਏਗੀ।

‘ਮਾਰੀਆ ਮਾਰਗਰੇਤਾ’ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਔਰਤ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਔਰਤ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਮਗਨ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ‘ਵਲੀ-ਔਲੀਆ’ ਏ ਜਿਸਦੇ ਸਾਰੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਹਿੱਸੇ ਰੌਸ਼ਨ ਨੇ। ਉਸਦੇ ਹੱਥ ਮੇਰੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਲੱਗ ਗਈ ਏ। ਮੈਂ ਚੁੱਪ ਅੱਗੇ ਹਾਰ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਉਹ ਚੁੱਪ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਏ। ਏਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਮੇਰੇ ਸਬਰ ਦੇ ਬੰਨ੍ਹ ਟੁੱਟਣ ’ਤੇ ਆ ਜਾਂਦੇ ਨੇ ਤਾਂ ਉਹ ਢਿੱਲ ਦੇ ਦਿੰਦੀ ਏ। ਉਹ ਰੁਤਬਾ ਜਿਹੜਾ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਾਲ ਪੁਰਾਣੇ ਫ਼ੋਸਲਜ਼ ਤੇ ਦਫ਼ਨ ਲਾਸ਼ਾਂ ਨੇ ਹਾਸਲ ਕਰ ਲਿਆ ਏ—ਉਸ ’ਤੇ ਅਸਲ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਹੱਕ ਸੀ। ਏਨੀ ਬਾਰੀਕੀ ਤੇ ਡੂੰਗਿਆਈ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਉਸਦੀ ਤਵੱਜਾ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਪਰ ਮੈਂ ਤਾਂ ਇਕ ਆਮ ਜਿਹਾ ਜਿਊਂਦਾ ਜਾਗਦਾ ਇਨਸਾਨ ਹਾਂ ਜਿਹੜਾ ਉਸਦੇ ਲਈ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਖਿੱਚ ਦਾ ਸਬੱਬ ਨਈਂ ਬਣ ਸਕਦਾ। ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਹੇਠ ਦਫ਼ਨ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਾਲ ਪੁਰਾਣੇ ਸ਼ਹਿਰ, ਸਭਿਅਤਾਵਾਂ, ਧਰਮ, ਇਨਸਾਨ ਦੀਆਂ ਬਣਾਈਆਂ ਸ਼ੈਵਾਂ ਤੇ ਇਨਸਾਨ ਦਫ਼ਨ ਨੇ—ਪਰ ਜਜ਼ਬਾਤ ਨਈਂ। ਜਦੋਂ ਉਸਨੂੰ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੋਏਗੀ, ਉਦੋਂ ਇਹ ਕੀ ਕਰੇਗੀ ? ਫੇਰ ਤਾਂ ਇਸਨੂੰ ਲਾਜ਼ਮੀ ਮੇਰੇ ਵਜੂਦ ਅੰਦਰ ਸੰਨ੍ਹ ਲਾਉਣੀ ਪਏਗੀ। ਤੇ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਇਕ ਚਾਨਣ ਹੁੰਦਾ ਏ ਕਿ ਜਜ਼ਬੇ ਸਿਰਫ਼ ਜਾਨਦਾਰਾਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ ਨੇ—ਬੇਜਾਨ ਸ਼ੈਵਾਂ ਵਿਚ ਖਿੱਚ ਤਾਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਏ ਅਹਿਸਾਸ ਜਾਂ ਜਜ਼ਬਾਤ ਨਈਂ।

ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਬਿਹਤਰ ਹਿੱਸਾ ਉਸ ਔਰਤ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣ ਵਿਚ ਕਿਉਂ ਬਿਤਾ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ ਜਿਸਦੀ ਅਸਲ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਈਂ। ਮੈਂ ਉਸ ਬਾਰੇ ਏਨਾ ਸੋਚਿਆ ਏ ਕਿ ਕਦੀ-ਕਦੀ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਏ ਕਿ ਮੈਂ ਇਕੋ ਬਿੰਦੂ ’ਤੇ ਸਿਮਟ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹਾਂ...ਪਰ ਮੇਰਾ ਇਹ ਸਿਮਟਣਾ ਵੀ ਉਸਦੇ ਅੰਦਰਲੀ ਤਰਤੀਬ ਵਿਚ ਕੋਈ ਭੰਵਰ ਨਹੀਂ ਪੈਦਾ ਕਰ ਸਕਿਆ।

ਕੀ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਨਾਕਾਮੀ ਦਾ ਸੋਗ ਮਨਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ?

ਕੀ ਜਿਊਂਦੇ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਵਿਚ ਕਰਨਾ, ਬੇਜਾਨ ਤੇ ਘਾਹ ਫੂਸ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ ?

ਉਹ ਆਖ਼ਰ ਕਿਉਂ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਨਈਂ ਦਿੰਦੀ। ਮੈਨੂੰ ਉਸਦੇ ਫ਼ੋਸਲਜ਼ ਨਾਲ ਈਰਖਾ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਣ ਲੱਗੀ ਏ...ਤੇ ਜਲਦੀ ਈ ਮੈਂ ਉਸ ਵਾਹਯਾਤ ਕੰਮ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿਆਂਗਾ। ਉਹ ਗਲੀਆਂ-ਸੜੀਆਂ ਹੱਡੀਆਂ ਤੇ ਬੁਸੇ ਹੋਏ ਚੀਥੜੇ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਅਸੀਂ ਇੰਜ ਖ਼ੁਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ ਜਿਵੇਂ ਪੁਲਾੜ ਵਿਚ ਕੋਈ ਨਵਾਂ ਗ੍ਰਹਿ ਲੱਭ ਪਿਆ ਹੋਵੇ।

ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਉਸ ਰੇਗਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਰੋਸ਼ਨੀ ਨਾਕਾਫ਼ੀ ਪਰ ਭਲੀ ਲੱਗਦੀ ਏ। “ਹਾਂ ਤਾਂ ਆਇਜ਼ਕ ਸਾਲੋਮਨ ਤੂੰ ਕੀ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਏਂ ?” ਉਹ ਮੇਰੇ ਨੇੜੇ ਬੈਠੀ ਹੋਈ ਪੁੱਛ ਰਹੀ ਏ। ਉਸਦੇ ਬਦਨ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਕਰੀਮ ਯਾਂ ਲੋਸ਼ਨ ਦੀ ਸੁਹਾਵਣੀ ਸੁਗੰਧ ਆ ਰਹੀ ਏ। ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਪੂਰੇ ਜਿਸਮ ਨੂੰ ਸਕਰੈਬ ਕਰਕੇ, ਸਾਫ਼ ਕਰਕੇ, ਆਈ ਏ। ਰੇਗਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਨਈਂ ਮਿਲਦਾ ਤੇ ਜਿੰਨਾ ਕੁ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਹੈ, ਉਹ ਨਹਾਉਣ ਲਈ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਪਿਆਸੇ ਮਰ ਜਾਈਏ। ਮੈਂ ਇਕ ਅਜੀਬ-ਜਿਹੀ ਈਰਖਾ ਨਾਲ ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਉਸਦਾ ਨੱਕ ਚੜ੍ਹਾਉਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਿਲਕੁਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਏ—ਦੋ ਜਣੇ ਨਹਾਏ ਬਗ਼ੈਰ ਆਪੋ-ਆਪਣੀ ਬਦਬੂ ਵਿਚ ਲਿਪਟੇ ਨੇੜੇ-ਨੇੜੇ ਬੈਠਦੇ ਨੇ ਤਾਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਬਦਨ ਦੀ ਅਸੁਖਾਵੀਂ ਬੂ ਨੂੰ ਫ਼ੌਰਨ ਮਹਿਸੂਸ ਨਈਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਨਹਾ-ਧੋ ਕੇ ਸਾਫ਼ ਹੋ ਜਾਏ ਤਾਂ ਦੂਜੇ ਦੇ ਗੰਦੇ ਬਦਨ ਦੀ ਬੂ ਫ਼ੌਰਨ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਵਾ ਦਿੰਦੀ ਏ। ਮੈਂ ਦੂਰ ਖਿਸਕਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਤੈਨੂੰ ਖ਼ੁਦ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਨਈਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ, ਜਾਂ ਫੇਰ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਨਹਾ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਏ। ਉਹ ਗੁੱਝਾ ਜਿਹਾ ਮੁਸਕਰਾ ਕੇ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਦੇਖਦੀ ਏ।

“ਦੋ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੀਆਂ ਹਾਲਤਾਂ ਆਪੋ ਵਿਚ ਆ ਜੁੜਦੀਆਂ ਨੇ। ਕੀ ਤੂੰ ਕਦੀ ਨਈਂ ਪੜ੍ਹਿਆ ?”

ਮੇਰੀ ਨੱਕ ਇਹਨਾਂ ਅਸੂਲਾਂ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਆਪਣੇ ਫ਼ੈਸਲੇ ਨੇ। ਮੈਂ ਜਵਾਬ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ, ਉਹ ਚੁੱਪ ਰਹਿਣ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦਿੰਦੀ ਏ। ਵੈਸੇ ਵੀ ਗੱਲਬਾਤ ਦੀ ਕੋਈ ਲੋੜ ਨਈਂ। ਜਦੋਂ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੰਤਕ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋ ਜਾਏ ਤਾਂ ਫੇਰ ਬੋਲਣ ਦੀ ਲੋੜ ਈ ਕੀ ਏ। ਮੇਰੇ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਰਹਿਣਾ ਜਾਂ ਫ਼ਾਸਲਾ ਬਣਈ ਰੱਖਣਾ ਉਸਦੀ ਮਜਬੂਰੀ ਏ—ਆਦਤ ਜਾਂ ਫੇਰ ਸ਼ੁਗਲ, ਇਸਦਾ ਅਜੇ ਫ਼ੈਸਲਾ ਨਈਂ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਬੈਠੀ ਹੋਰ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਹੱਸਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਏ। ਚੁੰਝ ਚਰਚਾ ਛੇੜੀ ਰੱਖਦੀ ਏ। ਉਸਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਏ ਪਰ ਜਿਵੇਂ ਈ ਮੈਂ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਪੈਰ ਧਰਦਾ ਹਾਂ, ਮਮਲਾ ਉਲਟਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਏ। ਉਹ ਰੁੱਝ ਜਾਂਦੀ ਏ। ਏਧਰ-ਉਧਰ ਕੁਝ ਲੱਭਦੀ ਏ...ਜੇ ਹੋਰ ਨਈਂ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਫ਼ੋਨ ਲਾ ਕੇ ਲੰਮੀ ਗੱਲਬਾਤ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਏ, ਵਰਨਾ ਕੰਪਿਊਟਰ ਤਾਂ ਹੈ ਈ। ਪੁਰਾਣੇ ਖਾਤੇ, ਡਰਾਫ਼ਟ, ਲੰਮੇ-ਚੌੜੇ ਬਿੱਲ ਉਸਨੂੰ ਯਾਦ ਆ ਜਾਂਦੇ ਨੇ ਕਿ ਉਸਨੇ ਬਣਾਉਣੇ ਨੇ। ਚਲੋ ਖ਼ੈਰ, ਮੇਰੇ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਉਸਦੇ ਅਧੂਰੇ ਕੰਮ ਤਾਂ ਮੁਕੰਮਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਨੇ। ਇਹ ਖ਼ਿਆਲ ਵੀ ਮੇਰੇ ਲਈ ਤਸੱਲੀ ਬਖ਼ਸ਼ ਏ ਕਿ ਉਹ ਬੜੇ ਸੁਚੱਜੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉਹ ਸਮਾਂ ਮੇਰੇ ਵੱਲੋਂ ਬੇਪ੍ਰਵਾਹ ਰਹਿ ਕੇ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਏ। ਜਦੋਂ ਤਕ ਕਿ ਮੈਂ ਉੱਠ ਨਈਂ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਮੈਂ ਯਕੀਨ ਨਾਲ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੇਰੇ ਉੱਠਣ ਦੇ ਫ਼ੌਰਨ ਬਾਅਦ ਈ ਉਹ ਇਕ ਉਭਾ ਸਾਹ ਖਿੱਚ ਕੇ, ਆਪਣੀ ਮੇਜ਼ ’ਤੇ ਸਿਰ ਟਿਕਾ ਕੇ, ਇਹ ਸਭ ਸੋਚਦੀ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਏਗੀ।

ਉਸਨੇ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਵਾਰੀ ਈ ਪੁੱਛਿਆ, “ਕੀ ਸੋਚ ਰਹੇ ਓ ?” ਤੇ ਜਵਾਬ ਨਾ ਮਿਲਣ ’ਤੇ ਆਪਣੇ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਮਗਨ ਹੋ ਗਈ। ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਤੋਂ ਇਹੋ-ਜਿਹੀ ਏ। ਮੈਂ ਉੱਠ ਕੇ ਤੁਰ ਪੈਂਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਬੁਲਾਏਗੀ, ਨਾ ਰੁਕਣ ਲਈ ਕਹੇਗੀ—ਬਸ ਇਕ

ਵਾਰੀ ਮੈਨੂੰ ਜਾਂਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਦੇਖ ਕੇ ਆਪਣੇ ਮੂੰਹ ਧਿਆਨੇ ਹੋ ਜਾਏਗੀ। ਫੇਰ ਵੀ ਮੈਂ ਖ਼ੁਦ ਨੂੰ ਉਸ ਲਈ ਮਜਬੂਰੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਉਸ ਵੱਲ ਦੇਖੇ ਬਗ਼ੈਰ ਰਹਿ ਨਈਂ ਸਕਦਾ।

ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਇਕ ਅਜੀਬ ਆਦਤ ਏ—ਉਸਦੀ ਨੇੜਤਾ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਆਉਣ ਲਈ ਤੜਫ਼ਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹਾਂ ਪਰ ਜਿਵੇਂ ਈ ਉਹ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦਿੰਦੀ ਏ, ਮੈਂ ਕਤਰਾ ਕੇ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ—ਜਿਵੇਂ ਹੁਣੇ ਹੋਇਆ ਏ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆ ਕੇ ਬੈਠੀ ਏ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਏ ਇਸ ਵੇਲੇ ਉਹ ਕਿਸੇ ਜਜ਼ਬੇ ਦੇ ਅਸਰ ਵਿਚ ਹੋਵੇ ਪਰ ਮੈਂ ਉੱਠ ਕੇ ਆ ਗਿਆ ਹਾਂ ਤੇ ਹੁਣ ਦੇਰ ਤਕ ਖਿਝਦਾ-ਕਰਿਝਦਾ ਰਹਾਂਗਾ।

ਰਾਤ ਨੂੰ ਚੱਲਣ ਵਾਲੀ ਹਨੇਰੀ ਤੇ ਹਵਾ ਸਾਰੇ ਦਿਨ ਦੀ ਖੋਦ-ਖੋਦ ਕੇ ਕੱਢੀ ਲੱਭਤ ’ਤੇ ਰੇਤ ਦੀ ਚਾਦਰ ਪਾ ਦਿੰਦੀ ਏ। ਰਾਤ ਵੀ ਕੇਡੀ ਪਰਦਾਪੋਸ਼ ਏ—ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੀ ਕੁੱਖ ਵਿਚ ਛੁਪੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਨੰਗੇਜ਼ ਨੂੰ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਈਂ ਕਰਦੀ ਤੇ ਰਾਤੋ-ਰਾਤ ਉਹਨਾਂ ’ਤੇ ਚਾਦਰ ਸਰਕਾ ਦਿੰਦੀ ਏ... ਪਰ ਇਨਸਾਨੀ ਅਜੀਬ ਫ਼ਿਤਰਤ ਤੇ ਬੇਪ੍ਰਦਾਕਾਰੀ ਦੀ ਆਦਤ ਦਾ ਕੀ ਕੀਤਾ ਜਾਏ ਕਿ ਜ਼ਮਾਨੇ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਹਰ ਭੇਤ ਦੀ ਟੋਹ ਵਿਚ ਲੱਗਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਏ। ਅਸੀਂ ਇਕ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਤੇ ਚਿਰਕੇ ਥੇਹ ਹੋਏ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਹਸਤੀ ਨੂੰ ਲੱਭ ਰਹੇ ਸੀ ਤੇ ਇਕ ਸ਼ਹਿਰ ਮੇਰੇ ਵਜੂਦ ਅੰਦਰ ਢੱਕਿਆ ਪਿਆ ਸੀ।

ਰਾਤ ਦਾ ਵੇਲਾ ਰੇਗਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਬੜਾ ਖ਼ੁਸ਼ਗਵਾਰ ਹੁੰਦਾ ਏ। ਇਕ ਅਜੀਬੋ-ਗ਼ਰੀਬ ਜਿਹੀ ਦੇਹ ਨੂੰ ਗੁਦਗੁਦਾਉਂਦੀ ਹੋਈ ਠੰਢਕ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤਕ ਫ਼ੈਲੀ ਹੁੰਦੀ ਏ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਇੰਜ ਈ ਜਦੋਂ ਉਹ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆ ਕੇ ਬੈਠ ਗਈ ਸੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਸੀ—

“ਮਾਰੀਆ, ਕੀ ਤੈਨੂੰ ਇਹ ਸਖ਼ਤ, ਬੇਢਵਾ ਕੰਮ ਈ ਲੱਭਿਆ ਸੀ ਕਰਨ ਲਈ?”

“ਤਾਂ ਤੇਰੇ ਖ਼ਿਆਲ ’ਚ ਮੈਨੂੰ ਕੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ?” ਉਸਨੇ ਉਲਟਾ ਸਵਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

“ਤੂੰ...!!!” ਮੈਂ ਬੌਂਦਲ ਗਿਆ, “ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਨੇ।”

“ਜਿਵੇਂ ਕਿ...?”

“ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਕਿ ਤੂੰ ਕਾਗਜ਼ ਦੇ ਫ਼ੁੱਲ ਬਣਾਉਂਦੀ, ਕੱਪੜਿਆਂ ’ਤੇ ਕਢਾਈ ਕਰਦੀ, ਖਾਣਾ ਬਣਾਉਂਦੀ, ਅਚਾਰ ਪਾਉਂਦੀ, ਮੁਰੱਬੇ, ਜਾਮ, ਚਟਨੀਆਂ ਤਿਆਰ ਕਰਦੀ। ਗਰਮੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਬਜ਼ੀਆਂ, ਸਰਦੀਆਂ ਵਿਚ ਖਾਣ ਲਈ ਸੁਕਾ ਲੈਂਦੀ। ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਨੇ ਜੋ ਇਕ ਨਾਜ਼ੁਕ-ਮਲੂਕ ਔਰਤ ਈ ਕਰ ਸਕਦੀ ਏ। ਜਦੋਂ ਸੁਰਖ਼-ਸੂਹੀਆਂ ਰਸਭਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਔਰਤ ਦੀਆਂ ਲੰਮੀਆਂ- ਨਾਜ਼ੁਕ ਉਂਗਲਾਂ ਚਾਕੂ ਨਾਲ ਕੱਟ ਰਹੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਨੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਸ ਮੰਜ਼ਰ ਵਿਚ ਗਵਾਚ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ। ਉਦੋਂ ਚਾਕੂ ਵਰਗਾ ਸ਼ੱਕੀ ਹਥਿਆਰ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਉਂਗਲਾਂ ਤੇ ਰਸਭਰੀਆਂ ਦੀ ਸਾਂਝੀਦਾਰ ਬਣਿਆ ਹੁੰਦਾ ਏ। ਪਰ ਜਦ ਕਦੀ ਮੈਂ ਉਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਿਚ ਚਾਕੂ ਤੇ ਰਸਭਰੀਆਂ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਮਰਦ ਦੀਆਂ ਉਂਗਲਾਂ ਦੇਖਾਂ ਤਾਂ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਈਂ ਕਰ ਸਕਦਾ...ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਲਾਜ਼ਮੀ ਤੌਰ ’ਤੇ ਕੈ ਆਉਣ ਲੱਗਦੀ ਏ।” ਮੈਂ ਰੁਕ ਗਿਆ।

“ਤੇਰੀ ਫ਼ਿਤਰਤ ਵੀ ਅਜੀਬ ਏ ਆਇਜ਼ਕ ਸਾਲੋਮਨ! ਔਰਤ ਦੀਆਂ ਉਂਗਲਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਸਿਰਫ਼ ਕਾਗਜ਼ ਦੇ ਫ਼ੁੱਲ ਬਣਾਉਣਾ, ਖਾਣ ਲਈ ਅਚਾਰ ਤੇ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਕੱਟਣਾ ਤੇ ਕੱਪੜਿਆਂ ’ਤੇ ਕਢਾਈ ਕਰਨ ਤਕ ਈ ਤੇਰੀ ਸੋਚ ਦਾ ਆਖ਼ਰੀ ਮਿਆਰ ਏ। ਉਹ ਆਟਾ ਗੁੰਨ੍ਹ ਕੇ ਰੋਟੀ ਪਕਾ ਸਕਦੀ ਏ ਤੇ ਮਿੱਟੀ ਨੂੰ ਗੁੰਨ੍ਹ ਕੇ ਭਾਂਡੇ ਵੀ ਬਣਾ ਸਕਦੀ ਏ। ਉਸਦੇ ਹੱਥ ਹਮੇਸ਼ਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਹਿੱਸਾ ਭਾਂਡਿਆਂ, ਕੱਪੜਿਆਂ, ਆਟੇ ਤੇ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਵਿਚ ਉਲਝੇ ਰਹਿੰਦੇ ਨੇ। ਇਹ ਹੱਥ

ਕਦੇ ਤਸ਼ੱਦਦ ਲਈ ਨਈਂ ਉੱਠਦੇ ਤੇ ਨਾ ਈ ਕਦੀ ਟਰੈਗਰ ਦਬਾਉਂਦੇ ਨੇ—ਬਲਕਿ ਜ਼ਹਿਰ ਦੀ ਮਾਮੂਲੀ-ਜਿਹੀ ਚੁਟਕੀ ਨੂੰ ਮੂੰਹ ਤਕ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਨੇ ਤੇ ਨਾਲ ਈ ਪਾਣੀ ਵੀ ਪਿਆ ਦਿੰਦੇ ਨੇ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਜਿਹੜੇ ਔਰਤ ਦੇ ਹੱਥ ਨੇਫ਼ਰੇ ਚਾੜ੍ਹਦੇ ਨੇ ਸਿਰਫ਼ ਭਾਵਨਾ ਤੇ ਭਾਵੁਕਤਾ ਹੈ। ਔਰਤ ਦਾ ਦਿਲ ਤੇ ਉਸਦੇ ਹੱਥ ਕਦੀ ਕੋਈ ਗ਼ੈਰ-ਭਾਵੁਕ ਕੰਮ ਨਈਂ ਕਰਦੇ। ਹਾਂ, ਉਹ ਕੁਝ ਕੁ ਅਮਲ ਜਿਹੜੇ ਗ਼ੈਰ-ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਦਾਇਰੇ ’ਚ ਆਉਂਦੇ ਨੇ, ਉਹ ਵੀ ਮਰਦ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਏ। ਉਹ ਔਰਤ ਦਾ ਹੱਥ ਫੜ ਕੇ ਉਸ ਪਾਸੇ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਏ ਜਿੱਧਰ ਖ਼ੁਦ ਔਰਤ ਨਈਂ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ। ਉਹ ਉਸ ਤੋਂ ਉਹ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਜੋ ਉਹ ਨਈਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ।” ਮੈਂ ਸ਼ਰਮ ਨਾਲ ਪਾਣੀ-ਪਾਣੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਕਿਉਂ ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਇਹ ਮੇਰਾ ਗੁਨਾਹ ਤਾਂ ਹੈ ਨਈਂ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਕਰਨੀ ਦਾ ਜਵਾਬਦੇਹ ਹਾਂ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਕਰਨੀ ਦੇ। ਪਰ ਔਰਤ ਇਸ ਲਈ ਦੋਸ਼-ਮੁਕਤ ਏ ਕਿ ਉਹ ਕੋਈ ਵੀ ਕੰਮ ਦੂਜੀ ਧਿਰ ਨੂੰ ਰਿਝਾਉਣ, ਬਹਿਕਾਉਣ ਲਈ ਨਈਂ ਕਰਦੀ। ਜਦ ਕਿ ਮਰਦ ਤੇ ਔਰਤ ਵਿਚੋਂ ਹਰ ਦੋ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਅਮਲ ਤੇ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਰਿਝਾਉਣ ਲਈ ਈ ਹੁੰਦੀਆਂ ਨੇ। ਫੇਰ ਅਸੀਂ ਬੇਤਰਤੀਬ ਜਿਹੀ ਗੱਲਬਾਤ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਏ।

ਮੇਰੇ ਅਹਿਸਾਸ ਦੇ ਮਾਪ ਅਨੋਖੇ ਤੇ ਵੱਖਰੇ ਨੇ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਇਕ ਉਸਤਾਦ ਨੂੰ ਇਕ ਵਾਰੀ ਕਮੀਜ਼ ਨੂੰ ਪਤਲੂਨ ’ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਕੇ ਫਿਰਦਿਆਂ ਦੇਖਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਛੇਵੀਂ ਹਿਸ ਨੂੰ ਬੜਾ ਧੱਕਾ ਪਹੁੰਚਿਆ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਕਰਚ, ਨਰਸਿੰਤ, ਮਾਲਿਸ਼, ਬਿਊਟੀ ਪਾਰਲਰ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਪੇਸ਼ਿਆਂ ਨਾਲ ਨਫ਼ਰਤ ਏ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਮੇਰੀ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨੇ।

ਤੇ ਜੇ ਮੁਰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਨੁਹਾਉਣ ਤੇ ਖੱਫ਼ਨ ਪੁਆਉਣ ਦਾ ਪੇਸ਼ਾ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਕੀ ਹੁੰਦਾ?

ਜੇ ਇਹ ਆਖ਼ਰੀ ਆਪਸ਼ਨ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਯਕੀਨਨ ਖ਼ੁਦਕਸ਼ੀ ਕਰ ਲੈਂਦਾ।

ਜਿਊਂਦੇ ਜਿਸਮਾਂ, ਧੜਕਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਨਾਲ ਨਫ਼ਰਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ, ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਵਰ੍ਹੇ ਪੁਰਾਣੀ ਦੱਬੀ ਹੋਈ ਲਾਸ਼ ਨੂੰ ਚਾਹੁਣ ਵਾਲੀ—ਡਾਢੇ ਦੁੱਖ-ਪਰੁੱਚਾ ਹਉਕਾ ਜਿਹਾ ਛੱਡਦਿਆਂ ਮੇਰੇ ਬੁੱਲ੍ਹ ਆਪ-ਮੁਹਾਰੇ ਸੁੰਗੜ ਜਾਂਦੇ ਨੇ—ਮੈਂ ਕਿਉਂ ਇਸ ਦੀ ਚਾਹਤ ਵਿਚ ਭੁੱਜਦਾ-ਭਟਕਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹਾਂ।

ਉਹ ਕਿਸੇ ਦੂਜੀ ਸਭਿਅਤਾ ਵਿਚ ਪਲੀ, ਵੱਡੀ ਹੋਈ ਕੁੜੀ ਏ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸੁਭਾਅ ਤੇ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਦੇਖਦਾ ਹਾਂ। ਇਹ ਠੀਕ ਏ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਏ। ਮੈਂ ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਬੇਵੱਸ ਹਾਂ ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਤਾਂ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਏ ਕਿ ਮੇਰਾ ਉਸ ’ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਕੀ ਏ ਤੇ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਏ? ਉਹ ਮੇਰੇ ਜਿੰਨੀ ਪੜ੍ਹੀ-ਲਿਖੀ, ਮੇਰੇ ਨਾਲੋਂ ਬਿਹਤਰ ਸਮਝ ਤੇ ਅਹਿਸਾਸ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀ ਤੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਪ੍ਰਤੀ ਸਮਰਪਿਤ ਏ। ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸ਼ਾਇਦ ਮੇਰੇ ਦਿਮਾਗ਼ ਦੇ ਖੋਖੇ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਨਾ ਕਿਤੇ ਇਹ ਖ਼ਿਆਲ ਲੁਕਿਆ ਬੈਠਾ ਏ ਕਿ ਉਹ ਇਕ ਔਰਤ ਏ। ਜੇ ਉਹ ਔਰਤ ਵੀ ਏ ਤਾਂ ਵੀ ਮੇਰੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਔਰਤ ਤਾਂ ਨਈਂ...ਜਿਸਨੂੰ ਅਸੀਂ ਲੋਕ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ, ਪਾਲਤੂ ਮਾਲ-ਡੰਗਰ ਬਣਾ ਕੇ, ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਅਹਿਸਾਨ ਉਸ ’ਤੇ ਲੱਦ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਇੱਜ਼ਤ ਤੇ ਵਡਿਆਈ ਬਖ਼ਸ਼ਦੇ ਹਾਂ—ਤੇ ਉਹ ਦਬੀ ਰਹਿੰਦੀ ਏ। ਸਾਡੀ ਅਹਿਸਾਨਮੰਦ ਰਹਿੰਦੀ ਏ। ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਜਿਨਸ ਨਾਲ ਨਫ਼ਰਤ ਕਰਨੀ ਸਿਖਾਈ ਜਾਂਦੀ ਏ। ਜਿਨਸ ਇਕ ਗੰਦੀ ਤੇ ਗ਼ਲਤ ਚੀਜ਼ ਏ ਇਹ ਉਸ ਦੇ ਦਿਮਾਗ਼ ਵਿਚ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਏ। ਜਦਕਿ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੀ ਜਿਨਸੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਏ। ਮਰਦ ਸ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸਹੂਲੀਅਤ

ਤੇ ਇੱਛਾ-ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਦਾ ਹੱਕਦਾਰ ਏ। ਸਿਰਫ਼ ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਉਸਨੇ ਮਾਂ ਦੇ ਪੇਟ ਵਿਚੋਂ ਮਰਦ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਨਮ ਲਿਆ ਏ। ਪਰ ਕੁੜੀ ਸ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੀ ਇੱਛਾ-ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਤੋਂ ਵਾਂਝੀ ਰੱਖੀ ਜਾਂਦੀ ਏ। ਇਹ ਪਾਬੰਦੀ ਉਸ 'ਤੇ ਸਮਾਜ ਨੇ ਲਾਈ ਏ। ਉਹ ਚੰਗੇ ਕੱਪੜੇ ਨਈਂ ਪਾ ਸਕਦੀ, ਉਹ ਚੰਗਾ ਖਾਣਾ ਨਈਂ ਖਾ ਸਕਦੀ। ਉਹ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਨਈਂ ਕਰ ਸਕਦੀ, ਜੇਵਰ ਨਈਂ ਪਾ ਸਕਦੀ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਗੱਡੀ ਨਈਂ ਲੈ ਸਕਦੀ। ਉਹ ਇਹ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਰ ਸਕਦੀ ਏ। ਮਰਦ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ, ਉਸ ਲਈ ਸਰਟੀਫ਼ੀਕੇਟ ਹੁੰਦਾ ਏ।...ਤੇ ਇਹ ਸਮਾਜ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਤੋਂ ਇਹਨਾਂ ਬੰਦਿਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਈ ਸਾਹ ਲੈ ਰਿਹਾ ਏ। 'ਮਾਰੀਆ ਮਾਰਗਰੇਟ' ਮੇਰਾ ਉਸ 'ਤੇ ਇਸ ਲਈ ਵੱਸ ਨਈਂ ਚੱਲਦਾ ਕਿ ਉਹ ਜਿਸ ਸਮਾਜ ਦੀ ਪੈਦਾਇਸ਼ ਤੇ ਪਰਵਰਿਸ਼ ਏ, ਉਹ ਔਰਤ ਨੂੰ ਵੀ ਜਜ਼ਬਾਤ ਤੇ ਅਹਿਸਾਸ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਇਕ ਅਕਲਮੰਦ ਇਨਸਾਨ ਮੰਨਦਾ ਏ। ਜਿੱਥੇ ਔਰਤ ਆਪਣੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੁਕੰਮਲ ਏ। ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਦੀ ਮਾਲਕ ਤੇ ਆਪਣੇ ਫ਼ੈਸਲਿਆਂ ਲਈ ਆਜ਼ਾਦ—ਉਸਦੀ ਪਰਵਰਿਸ਼ ਈ ਇੰਜ ਹੁੰਦੀ ਏ। ਉਹ ਖ਼ੁਦ ਆਪਣੇ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਏ—ਆਪਣੇ ਪੈਰਾਂ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹੀ ਹੋਈ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਦੇ ਦਬਾ ਹੇਠ ਨਈਂ ਆਉਂਦੀ। ਉਸਨੇ ਕਦੇ ਵੀ ਇਹ ਨਈਂ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਉਸਦਾ ਇਹ ਸਰੀਰ ਸਿਰਫ਼ ਇਸ ਲਈ ਬਣਿਆ ਏ ਕਿ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਮੌਜੂਦ ਖ਼ੁਦਾ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਬਿਹਤਰੀਨ ਮਖ਼ਲੂਕ ਯਾਨੀ ਮਰਦ ਨੂੰ ਖ਼ੁਸ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਕੰਮ ਆਏ। ਉਸਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਕੀ ਨੇ ? ਕਦੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਨੇ ? ਤੇ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨੀਆਂ ਨੇ ?...ਇਹਨਾਂ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਉਹ ਕਿਸੇ ਦੇ ਮੂੰਹ ਜਾਂ ਹੱਥਾਂ ਵੱਲ ਨਈਂ ਦੇਖਦੀ।

ਹਾਂ ਸਾਡੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਥੇਹ ਦੀ ਖ਼ੁਦਾਈ ਦੇ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਹਫ਼ਤੇ ਦੀ ਰੇਗਿਸਤਾਨੀ ਜਸ਼ਨ ਵਾਲੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਜੈਂਡਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਅੱਗੇ-ਅੱਗੇ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਰਾਤ ਨੂੰ ਖਾਣੇ ਤੋਂ ਵਿਹਲੇ ਹੋਣ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸਨੇ ਰਾਤ ਬਿਤਾਉਣ ਲਈ ਸਾਡੇ ਇਕ ਹੋਰ ਸਾਥੀ ਜੋਵਕੈਡੇਰੋ ਨੂੰ ਚੁਣਿਆ ਸੀ। ਕੈਡੇਰੋ ਫ਼ਿਲਿਸਤੀਨ ਦਾ ਏ। ਉਹ ਇਕ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਨੌਜਵਾਨ ਏ। ਅੱਜ ਤੋਂ ਦੋ ਨਸਲਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸਦੇ ਵਡੇਰਿਆਂ ਨੇ ਜਰਮਨੀ ਤੋਂ ਪਲਾਇਨ ਕੀਤਾ ਸੀ ਤੇ ਫ਼ਿਲਿਸਤੀਨ ਵਿਚ ਵੱਸ ਗਏ ਸਨ। ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਯਹੂਦੀਆਂ ਦੀ ਬਚੀ-ਖੁੱਚੀ ਨਸਲ ਵਿਚੋਂ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਹਿਟਲਰ ਦੀ ਨਸਲੀ ਕੱਟੜਤਾ ਕਾਰਨ ਮਾਰੇ ਗਏ ਸਨ। ਜੋਵਕੈਡੇਰੋ ਦੇ ਪਿਤਾ ਇਸਰਾਈਲ ਦੀ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਵੀ ਰਹੇ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਮੰਨ ਲੈਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਝਿਜਕ ਮਹਿਸੂਸ ਨਈਂ ਹੁੰਦੀ ਕਿ ਜਿਆਲੋਜ਼ੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਜਣੇ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਲੋਕ ਹਾਂ। ਪਰ ਆਪਣੇ ਜਾਤੀ ਘੇਰਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖ ਹੋ ਕੇ ਜਿਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਸੀ। ਇਹ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਿੰਨੀ ਕੁ ਕਾਮਯਾਬ ਸੀ ? ਇਸ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਨਈਂ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਏਨਾਂ ਮੈਂ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕਾਈ ਤੇ ਸੰਸਕਾਰੀ ਘੇਰੇ ਤੋਂ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਏਨਾ ਕੁ ਮੁਕਤ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਜਦੋਂ ਜਸ਼ਨ ਦੀ ਰਾਤ ਮਾਰੀਆ, ਜੋਵਕੈਡੇਰੋ ਨਾਲ ਰਾਤ ਬਿਤਾਉਣ ਲਈ ਚਲੀ ਗਈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਸ ਬਾਰੇ ਵੀ ਕੁਝ ਗਲਤ ਨਈਂ ਸੋਚਿਆ। ਇਕ ਆਮ ਮਰਦ ਵਾਂਗ ਮੇਰੇ ਦਿਮਾਗ਼ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਮਾੜੀ ਜਾਂ ਚਗਲ ਦੇ ਖ਼ਿਤਾਬ ਵਗ਼ੈਰਾ ਨਈਂ ਦਿੱਤੇ ਬਲਕਿ ਉਹ ਉਦੋਂ ਵੀ ਆਪਣੇ ਓਸੇ ਮਾਣ-ਇੱਜ਼ਤ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਮਘਦੀ ਰਹੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਇਖ਼ਲਾਕੀ ਅਸੂਲਾਂ ਉਪਰ ਅੜਿੰਗ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਕਿਹੜਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮਾਮਲੇ 'ਚ ਅੜਦਾ ਜਾਂ ਬੁਰਾ ਮੰਨਦਾ।

ਕੋਈ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਇਖ਼ਲਾਕੀ ਅਸੂਲਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕੋਈ ਵੀ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੋਏ—ਭਾਵੇਂ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਮਜ਼ਹਬ ਜਾਂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਮੁਤਾਬਿਕ ਉਹ ਜੁਰਮ ਈ ਕਿਉਂ ਨਾ

ਹੋਏ—ਇਨਸਾਨੀਅਤ, ਉਸਦੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਲੱਤ ਅੜਾਉਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਕਤਈ ਨਈਂ ਦਿੰਦੀ। ਮੈਂ ਕਈ ਦਿਨ ਉਦਾਸ ਰਿਹਾ। ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਮਾਰੀਆ ਲਈ ਅਹਿਸਾਸ ਮਲਕੀਅਤ ਜਾਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਲਈ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਤਰੀਨ ਔਰਤ ਸੀ, ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਮਰਦ ਲਈ ਨਈਂ। ਕਿਉਂਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਜਿਸਮ-ਪ੍ਰਸਤ ਮਰਦ ਲਈ ਉਹ ਕਿਸੇ ਖਿੱਚ ਦਾ ਕਾਰਨ ਨਈਂ ਬਣ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਪਰ ਸਵਾਲ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਕੀ ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਜਿਸਮ ਦੀ ਖ਼ਾਹਿਸ਼ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਸੀ ?

ਜਿਸਮ ਦਾ ਜਿਸਮ ਨਾਲ ਕੀ ਰਿਸ਼ਤਾ ਏ—ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਇਹ ਸੋਚਦਾ ਤਾਂ ਦੇਹ ਨੂੰ ਤੋੜ ਕੇ ਰੱਖ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਇਕ ਕਸਮਸਾਹਟ ਪੂਰੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਹੋਣ ਲੱਗਦੀ। ਜਨੁਬਾ ਅਲਖ਼ਲੀਲੀ ਦੀਆਂ ਮੇਲ੍ਹਦੀਆਂ, ਮਸਤੀ ਭਰੀਆਂ ਬਾਂਹਵਾਂ ਤੇ ਮੂੰਹੋਂ ਬੋਲਦਾ ਹੋਇਆ ਰਸੀਲਾ ਜਿਸਮ, ਉਸਦੇ ਸ਼ਹਿਦ ਰੰਗੇ ਵਾਲ ਤੇ ਛੋਟੀ-ਜਿਹੀ ਨੱਕ ਹੇਠਲੇ ਕੋਮਲ ਹੋਂਠ, ਮੇਰੇ ਸੀਨੇ, ਬਾਂਹਵਾਂ ਤੇ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰ ਉਸਦਾ ਨਿੱਘ ਕਿਤੇ ਅਟਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਪਹਿਲਾ ਤੇ ਆਖ਼ਰੀ ਨਿੱਘ ਜਿਹੜਾ ਅਧੂਰਾ ਵੀ ਸੀ, ਮੁਕੰਮਲ ਵੀ। ਪਰ ਮੈਂ ਉੱਥੋਂ ਕਿਉਂ ਭੱਜਿਆ ? ਤੇ ਜੇ ਭੱਜਿਆ ਈ ਸੀ ਤਾਂ ਅੱਜ ਤਕ ਜੁਰਮ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਿਉਂ ਨਈਂ ਹੋ ਸਕਿਆ ? ਜਿਹੜਾ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਇੰਜ ਛੱਡ ਕੇ ਭੱਜ ਆਉਣ ਦਾ ਕੀਤਾ ਏ।

ਉਹ ਮੇਰੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਇਖ਼ਲਾਕੀ ਬੰਦਿਸ਼ ਸੀ, ਜਿਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇੰਜ ਭੱਜਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਸਫ਼ੇਦ ਜਾਲੀਦਾਰ ਫ਼ਰਾਕ ਜਿਸ ਅੰਦਰੋਂ ਉਸਦਾ ਤਰਾਸ਼ਿਆ ਹੋਇਆ ਲੱਕ ਤੇ ਪਿੱਠ ਸਾਫ਼ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਪਿੱਠ ਤੋਂ ਤਿਲ੍ਹਕਾਇਆ ਤੇ ਫੇਰ ਉਸਦੀਆਂ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਕਲਾਤਮਿਕ ਉਂਗਲਾਂ ਵਾਲੇ ਹੱਥ 'ਤੇ ਲੈ ਗਿਆ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਯਮਨ ਦੀ ਹੱਦ 'ਤੇ ਸਥਿਤ ਤੇਲ ਦੇ ਖ਼ੂਹਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਮੇਰੇ ਪਿਓ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਸੀ। ਜਨੁਬਾ ਮੇਰੇ ਪਿਓ ਦੀ ਚੌਥੀ ਬੀਵੀ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਔਰਤ ਇਕ ਫ਼ਜ਼ੂਲ-ਜਿਹੀ ਚੀਜ਼ ਏ। ਮਹਿਜ ਇਕ ਬਦਨ, ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਸਰੀਰ। ਕੋਈ ਸੋਚ ਵੀ ਨਈਂ ਸਕਦਾ ਕਿ ਏਸ ਬਦਨ ਵਿਚ ਇਕ ਦਿਮਾਗ਼ ਵੀ ਏ। ਉਹ ਕਦੀ ਦਿਮਾਗ਼ ਨਾਲ ਨਈਂ ਸੋਚਦੀ। ਇੰਜ ਸੋਚਣ ਵੀ ਨਈਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਉਸਨੂੰ। ਸੋਚ ਵਜੋਂ ਉਸਨੂੰ ਰਵਾਇਤ-ਪਾਸੰਦੀਆਂ, ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ, ਫ਼ਰਜ਼, ਡਿਊਟੀ ਤੇ ਰੱਬੀ-ਰਜ਼ਾ ਵਗ਼ੈਰਾ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਏ। ਮਰਦ ਨਾਲ ਭਾਵੇਂ ਉਹਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੋਏ, ਉਸੇ ਦੀ ਸੰਘਣੀ ਛਾਂ ਵਿਚ ਉਸਦਾ ਸਕੂਨ ਤੇ ਜਨੱਤ ਹੁੰਦੀ ਏ—ਉਸਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਏ...ਤੇ ਫੇਰ ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਸਰੀਰ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਏ।

ਮੈਨੂੰ ਲੈਲੀ ਯਾਦ ਆਈ। ਲੈਲੀ ਜਿਆਲੋਜੀ ਦੀਆਂ ਕਲਾਸਾਂ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਕਲਾਸ ਫ਼ੈਲੋ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਲੈਲੀ ਦੇ ਪਿਤਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵੱਲੋਂ ਕਨੇਡਾ ਵਿਚ ਹਾਈ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਸਨ। ਲੈਲੀ ਕਹਿੰਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦਾ ਮਤਲਬ ਸਿਰਫ਼ ਛਾਤੀਆਂ ਵਾਲੀ ਮਸ਼ੀਨ ਦੀ ਮਾਲਕਣ ਹੋਣਾ ਏਂ, ਜਿਸਦਾ ਮੰਤਵ ਮਰਦ ਨੂੰ ਖ਼ੁਸ਼ ਰੱਖਣਾ ਤੇ ਬੱਚੇ ਪੈਦਾ ਕਰਕੇ ਦੇਣਾ ਹੁੰਦਾ ਏ—ਬਸ, ਇਹੋ ਕਾਫ਼ੀ ਏ। ਤੇ ਓਥੋਂ ਦਾ ਸਮਾਜੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵੀ ਕੁਝ ਅਜਿਹਾ ਈ ਏ ਕਿ ਉਹ ਜਿਸਮ ਬਣ ਕੇ ਖ਼ੁਸ਼ ਏ—ਸਿਰਫ਼ ਖ਼ੁਸ਼ ਈ ਨਈਂ ਬਲਕਿ ਮਾਣ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੀ ਏ ਤੇ ਖਿੜੀ-ਪੁੜੀ ਰਹਿੰਦੀ ਏ।

ਸਾਡੇ ਏਧਰ ਵੀ ਕੁਝ ਅਜਿਹਾ ਈ ਏ। ਏਥੇ ਮਿਡਲ ਸਟੇਟ ਵਿਚ ਤਾਂ ਪੰਦਰਾਂ ਸਾਲ ਦੀ ਕੁੜੀ ਨਾਲ ਸ਼ਾਦੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਏ, ਤੀਹ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਉਸਦੀ ਰਿਟਾਇਰਮੈਂਟ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਏ—ਯਾਨੀ ਤਲਾਕ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਏ। ਜਿਸਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਏ ਕਿ ਹੁਣ ਇਹ ਨਾਕਾਬਿਲ ਇਸਤੇਮਾਲ ਚੀਜ਼ ਏ। ਸਾਡੇ ਏਥੋਂ ਦੀ ਔਰਤ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਘੱਟ ਦਿਮਾਗ਼ੀ, ਘੱਟ

ਅਕਲੀ ਤੇ ਨਾਲਾਇਕੀ ’ਤੇ ਫ਼ਖ਼ਰ ਏ। ਜਾਣਦੇ ਓ, ਸਾਡੇ ਏਥੋਂ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ’ਤੇ ਫ਼ਖ਼ਰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੀਆਂ ਨੇ? ਉਹ ਪੁੱਛਦੀ ਏ ਤਾਂ ਮੈਂ ਸਵਾਲੀਆ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਵੱਲ ਦੇਖਦਾ ਹਾਂ। ਉਹ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਏ—

‘ਮੇਰਾ ਮੀਆਂ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਕੰਮ ਈ ਨਈਂ ਕਰਨ ਦੇਂਦਾ। ਕੰਮ ਵਾਲੀ ਲਾ ਕੇ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਏ। ਘਰ ਦੇ ਕੰਮਕਾਰ, ਦਾਲ-ਚੌਲ, ਸਬਜ਼ੀ, ਕੱਪੜਾ-ਲੱਤਾ, ਜੇਵਰ, ਭਾਂਡੇ, ਹਰ ਚੀਜ਼ ਖ਼ੁਦ ਲਿਆ ਕੇ ਦੇਂਦਾ ਏ—ਮੈਨੂੰ ਕਦੀ ਬਾਹਰ ਨਈਂ ਜਾਣਾ ਪੈਂਦਾ।’

ਘਰ ਵਿਚ ਰਹਿ-ਰਹਿ ਕੇ ਵੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਔਰਤ ਦੀ ਅਕਲ ਤੇ ਅਕਲਮੰਦੀ ਦੀ ਇਹ ਹਾਲਤ ਏ ਕਿ ਘਰ ਦਾ ਅਨਰਜੀ ਸੇਵਰ ਸੜ ਗਿਆ ਹੋਏ ਤਾਂ ਮੀਆਂ ਵਿਚਾਰਾ ਸਰਗੋਧੇ ਤੋਂ ਚੱਲਦਾ ਏ ਤੇ ਸੱਤ ਘੰਟਿਆਂ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਕਰਕੇ ਮੁਲਤਾਨ ਪਹੁੰਚਦਾ ਏ ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਅਨਰਜੀ ਸੇਵਰ ਦਾ ਫ਼ਿਊਜ ਠੀਕ ਕਰਦਾ ਏ—ਕਿਉਂਕਿ ਕਤਾਰ ਦੀ ਕਤਾਰ ਬੱਚੇ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਬੀਵੀ ਨੂੰ ਤਾਂ ਫ਼ਿਊਜ ਵੀ ਨਈਂ ਲਾਉਣਾ ਆਉਂਦਾ—ਧੌਣ ਆਕੜ ਜਾਂਦੀ ਏ ਮੀਆਂ ਦਾ ਰਾਹ ਵਿੰਹਦਿਆਂ-ਵਿੰਹਦਿਆਂ।

ਵਾਸ਼ਰੂਮ ਦੀ ਟੂਟੀ ਖ਼ਰਾਬ ਹੋ ਗਈ ਏ—ਮੀਆਂ ਜੀ ਆ ਕੇ ਠੀਕ ਕਰਵਾਉਣਗੇ। ਬਿਜਲੀ ਦੇ ਬੋਰਡ ਵਿਚ ਇਕ ਸਾਕਟ ਖ਼ਰਾਬ ਏ— ਤਾਂ ਵੀ ਮੀਆਂ ਆ ਕੇ ਠੀਕ ਕਰਵਾਏਗਾ ਜਾਂ ਕਰੇਗਾ। ਜੂਸਰ ਦਾ ਸਵਿੱਚ ਕੰਮ ਨਈਂ ਕਰ ਰਿਹਾ। ਮੀਆਂ ਦੀ ਉਡੀਕ ਹੋ ਰਹੀ ਏ। ਬਿਜਲੀ ਦਾ ਬਿੱਲ ਭਰਨਾ, ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਸਕੂਲ ਦੀ ਫ਼ੀਸ, ਆਟਾ ਪਿਸਵਾਉਣਾ, ਇਹ ਤਾਂ ਖ਼ੈਰ ਕੰਮ ਈ ਬੜੇ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਨੇ ਜਿਹੜੇ ਵਿਚਾਰੀ ਔਰਤ ਭਲਾਂ ਕਿਵੇਂ ਕਰ ਸਕਦੀ ਏ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਮੀਆਂ ਈ ਕਰਨਗੇ।

‘ਮਾਰੀਆ ਮਾਰਗਰੇਤਾ’ ਨੂੰ ਮੈਂ ਦੇਖਦਾ ਹਾਂ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਮਰਦਾਂ ਵਾਲੇ ਜਾਂ ਮਰਦਾਂ ਲਈ ਰਾਖਵੇਂ ਕੰਮ ਆਪ ਈ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਏ। ਬੈਗ ਦੀ ਜਿੱਪ ਠੀਕ ਕਰਨੀ, ਬੂਟ ਦੀ ਮੁਰੰਮਤ, ਬਿਜਲੀ ਦੇ ਛੋਟੇ-ਮੋਟੇ ਸਾਮਾਨ ਦੀ ਮੁਰੰਮਤ ਉਹ ਖ਼ੁਦ ਕਰਦੀ ਏ। ਉਸਨੇ ਸਿਰਫ਼ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਈ ਬੁਰਕਾ ਨਈਂ ਲਾਹਿਆ ਹੋਇਆ, ਆਪਣੇ ਦਿਮਗ਼ ਤੋਂ ਪਰਦਾ ਹਟਾਇਆ ਹੋਇਆ ਏ। ਏਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਜ਼ਖ਼ਮਾਂ ਦੀ ਮਲ੍ਹਮ-ਪੱਟੀ, ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਦਾ ਇਲਾਜ਼, ਕੱਪੜਿਆਂ ਦੀ ਸਿਲਾਈ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਕੰਮ ਉਸਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਨੇ। ਉਹ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਬਹਾਦਰ ਔਰਤ ਏ ਜਿਹੜੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀਆਂ ਤੈਹਾਂ ਖੁਰਚ-ਖੁਰਚ ਕੇ ਥੇਹਾਂ ਦੇ ਰਹੱਸ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੀ ਏ।

ਖ਼ੁਦਾਈ ਦੇ ਤੀਜੇ ਹਫ਼ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਇਕ ਦੁਪਹਿਰ ਨੂੰ ਅਚਾਨਕ ਮਾਰੀਆ ਦੀ ਉੱਚੀ ਜੇਤੂ-ਚੀਕ ਨੇ ਮਾਹੌਲ ਦੀ ਖਟ-ਖਟ ਨੂੰ ਚੁੱਪ ਵਿਚ ਲਪੇਟ ਦਿੱਤਾ। ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀਆਂ ਨਸਾਂ ਤਣ ਗਈਆਂ। ਉਸਦੀ ਖੁਰਪੀ ਤੇ ਬੁਰਸ਼ ਹੇਠ ਇਨਸਾਨੀ ਹੱਡੀਆਂ ਦੇ ਪਿੰਜਰ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਚੀਕ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਕੁਝ ਘੰਟਿਆਂ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਇਕ ਨੰਨ੍ਹੇ-ਮੁੰਨੇ ਇਨਸਾਨੀ ਢਾਂਚੇ ’ਤੇ ਸਿਰ ਝੁਕਾਈ ਖੜ੍ਹੇ ਸੀ। ਉਹ ਕੋਈ ਛੋਟਾ ਬੱਚਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਹੱਡੀਆਂ ਦਾ ਕੈਲਸ਼ੀਅਮ ਵੀ ਹਾਲੇ ਪੂਰਾ ਨਈਂ ਸੀ ਹੋਇਆ—ਸ਼ਾਇਦ ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਸਾਲ ਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੌਤ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਦਬੋਚ ਲਿਆ। ਟੀਮ ਦੇ ਨਿਗਰਾਨ ਮਿਸਟਰ ਏਰਿਕ ਨੇ ਉਸਨੇ ਨਿੱਕੇ-ਜਿਹੇ ਹੱਥ ਦੀਆਂ ਹੱਡੀਆਂ ਨੂੰ ਓਜਾਰ ਨਾਲ ਛੂਹਿਆ। ਉਂਗਲੀਆਂ ਦੇ ਸਿਰਿਆਂ ’ਤੇ ਨਹੁੰ ਨਈਂ ਸਨ।

“ਹੂੰ...ਨਹੁੰ ਗਲ ਗਏ ਨੇ। ਮਿੱਟੀ ’ਚ ਮਿਲ ਗਏ ਨੇ ਕਿਉਂਕਿ ਬੱਚੇ ਦੀ ਉਮਰ ਬੜੀ ਘੱਟ ਸੀ। ਅਜੇ ਕਾਰਬਨ ਪੂਰਾ ਨਈਂ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਕਾਰਬਨ ਪੂਰਾ ਹੋ ਜਾਏ ਤਾਂ ਫੇਰ ਨਹੁੰਆਂ ਦਾ

ਕੈਲਸ਼ੀਅਮ ਨਈਂ ਗਲਦਾ।” ਉਹ ਬਰੀਫ਼ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਮੈਂ ਜਨੂਬਾ ਅਲਖ਼ਲੀਲੀ ਵਿਚ ਡੁੱਬ ਗਿਆ ਤੇ ਬੀਤੇ ਦੀ ਭੋਇੰ ’ਤੇ ਅੱਪੜ ਗਿਆ ਤੇ ਭੌਂਦਾ ਰਿਹਾ—

ਉਹ ਰੇਗਿਸਤਾਨ ਦੀ ਵਰੋਲੇ ਉਡਾਉਂਦੀ ਹਨੇਰੀ ਵਾਲੀ ਦੁਪਹਿਰ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਜਨੂਬਾ ਦੇ ਕਮਰੇ ਸਾਹਮਣਿਓਂ ਲੰਘਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਉਸਦੇ ਥੋੜ੍ਹੇ-ਜਿਹੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵਿਚੋਂ ਅੰਦਰ ਦੇਖਿਆ ਤੇ ਦੰਗ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਜਨੂਬਾ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਇਕੱਲੀ ਸੀ ਤੇ ਉਸਦਾ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦਾ ਬੱਚਾ ਸਅਦ ਸੁਲੇਮਾਨ ਉਸਦੀਆਂ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਸੁਨਹਿਰੀ ਸੁਡੌਲ ਛਾਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਚੁਸਕ-ਚੁਸਕ ਦੁੱਧ ਪੀ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਨੂਬਾ ਨੇ ਯਕਦਮ ਨਜ਼ਰਾਂ ਉਪਰ ਚੁੱਕ ਦੇ ਦੇਖਿਆ ਤੇ ਮੁਸਕਰਾ ਪਈ। ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਹਿ ਮਿਲੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਹੌਲੀ-ਜਿਹੇ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਭੀੜ ਕੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਤੁਰਦਾ ਹੋਇਆ ਉਸਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਨੇੜੇ ਆ ਕੇ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਜਨੂਬਾ ਨੇ ਕੋਈ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆ ਜਾਹਿਰ ਕੀਤੀ—ਉਹ ਮੇਰੇ ਏਨਾ ਨੇੜੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਘਬਰਾ ਗਈ ਸੀ, ਇੰਜ ਹਰਗਿਜ਼ ਨਈਂ ਸੀ। ਹਾਂ, ਪਰ ਉਸਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਸਅਦ ਵੱਲ ਝੁਕ ਗਈਆਂ, ਜਿਹੜਾ ਧੜਾਧੜ ਉਸਦਾ ਰਸ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਖਿੱਚ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਬੇਧਿਆਨੇ ਵਿਚ ਈ ਸਅਦ ਦੇ ਨਿਕਚੂ-ਜਿਹੇ ਹੱਥ ਨੂੰ ਫੜ ਲਿਆ ਜਿਹੜਾ ਉਸਨੇ ਜਨੂਬਾ ਦੀ ਛਾਤੀ ’ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਿੰਜ ਭੱਜ ਸਕਦਾ ਸਾਂ, ਉਸ ਔਰਤ ਤੋਂ ਜਿਹੜੀ ਮੇਰੀ ਹਮ-ਉਮਰ ਸੀ ਪਰ ਮੇਰੇ ਪਿਓ ਦੀ ਬੀਵੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਸਅਦ ਦੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਖੇਡਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ-ਨਿੱਕੀਆਂ ਉਂਗਲਾਂ ਦੇ ਅੱਗੇ ਬੜੇ ਈ ਨਰਮ, ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਮੋਤੀਆਂ ਵਰਗੇ ਨਹੁੰ ਜੜੇ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤਕ ਵਧ ਗਏ ਸਨ। ਇਕ ਖ਼ਿਆਲ ਪਤਾ ਨਈਂ ਕਿਵੇਂ ਮੇਰੇ ਦਿਮਾਗ਼ ਵਿਚ ਵੜ ਆਇਆ—

“ਜਨੂਬਾ!”

“ਹੂੰ...।”

“ਸਅਦ ਦੇ ਨਹੁੰ ਵਧੇ ਹੋਏ ਨੇ। ਇਹ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੱਥ ਚਲਾ ਰਿਹਾ ਏ, ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਤੈਨੂੰ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਕਰ ਦਏਗਾ।” ਮੇਰੀ ਨਜ਼ਰ ਇਹ ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਉਸਦੀ ਛਾਤੀ ਵੱਲ ਚਲੀ ਗਈ।

ਉਸਨੇ ਤ੍ਰਬਕ ਕੇ ਸਅਦ ਦਾ ਹੱਥ ਮੇਰੇ ਹੱਥੋਂ ਛੁਡਾ ਲਿਆ ਤੇ ਹੌਲੀ-ਜਿਹੀ ਦਬਾਇਆ—

“ਇਹ ਕੰਮ ਬੜਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਏ।” ਉਹ ਬੋਲੀ।

“ਬੱਚਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਆਸਾਨ ਹੁੰਦਾ ਏ ਜਨੂਬਾ?” ਮੈਂ ਬੇਅਖ਼ਤਿਆਰ ਪੁੱਛ ਬੈਠਾ।

“ਬੱਚਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਆਸਾਨ ਏਂ ਪਰ ਬੱਚੇ ਦੇ ਨਹੁੰ ਕੱਟਣੇ ਮੁਸ਼ਕਲ।”

“ਅਜੀਬ ਗੱਲ ਏ!” ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਚਿਹਰੇ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ। ਸਅਦ ਸੌਂ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਸਅਦ ਨੂੰ ਬਿਸਤਰੇ ’ਤੇ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਉੱਠ ਕੇ ਸਿੱਧੀ ਖੜ੍ਹੀ ਹੋ ਗਈ। ਇਕ ਝਟਕੇ ਨਾਲ ਕਮੀਜ਼ ਹੇਠਾਂ ਕੀਤੀ ਤੇ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਪਿੱਠ ਕਰਕੇ ਖੜ੍ਹੀ ਹੋ ਗਈ।

ਉਸਦੇ ਸਾਹ, ਪਿੰਡੇ ਦਾ ਨਿੱਘ, ਥਿਰਕਣ, ਜ਼ੁਲਫ਼ਾਂ ਦੀ ਖ਼ੁਸ਼ਬੂ ਮੇਰੀ ਦੇਹ ਵਿਚ ਜਜ਼ਬ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਛਾਤੀ ਦੇ ਐਨ ਨੇੜੇ ਉਸਦੀ ਪਿੱਠ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਹੱਥ ਕੀ ਲੱਭ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹ ਵਲੂੰਧਰਾਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਨਿਕੜੇ ਹੱਥਾਂ ਨੇ ਮਾਰੀਆਂ ਸਨ ਕਿ ਜਿਹਨਾਂ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਨੂੰ ਮੈਂ ਸਾਕਾਰ ਰੂਪ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ! ਉਸਨੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਹੱਥਾਂ ਨੂੰ ਝਟਕਿਆ ਤੇ ਫੇਰ ਉਸ ਸ਼ਾਮ ਮੈਂ ਘਰੋਂ ਨਿਕਲ ਆਇਆ।

ਮਾਰੀਆ ਮਾਰਗਰੇਤਾ ਦੀ ਖੁਰਪੀ ਤੇ ਬੁਰਸ਼ ਦੇ ਹੇਠੋਂ ਨਿਕਲਣ ਵਾਲੇ ਬੱਚੇ ਤੇ ਜਨੂਬਾ ਅਲਖ਼ਲੀਲੀ ਦੇ ਜਿਸਮ ’ਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਵਾਲਾ ਬੱਚਾ ਕਿੱਥੇ ਜਾ ਕੇ ਮਿਲਦੇ ਸੀ—ਮੇਰੀ ਸੋਚ ਗੋਤਾ

ਲਾ ਕੇ ਉੱਥੇ ਪਹੁੰਚ ਗਈ। ਔਰਤ ਲੱਭਤ ਦਾ ਕਾਰਨ ਏ। ਔਰਤ ਮੌਜੂਦ ਵੀ ਏ। ਉਹ ਕਿਵੇਂ ਤੇ ਕਿੱਥੋਂ ਤਾਰ ਮਿਲਾਉਂਦੀ ਹੋਈ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੀ ਏ। ਕੀ ਮਰਦ ਵੀ ਇਕ ਛੋਟੀ-ਜਿਹੀ ਮੱਖੀ ਬਣਾ ਕੇ ਉਸ ਵਿਚ ਜਾਨ ਪਾ ਸਕਿਆ ਏ ? ਕਦੀ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਦੇਹ ਦੀਆਂ ਤੰਦਾਂ ਤੋੜ ਕੇ ਇਕ ਜਿਊਂਦੇ ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਘੜਦੀ ਏ ਤੇ ਕਦੇ ਏਸੇ ਖੋਜ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਹੋਸ਼-ਹਵਾਸ ਗੰਵਾ ਕੇ ਰੁੱਝੀ ਹੁੰਦੀ ਏ। ਇਸ ਨਾ ਮੁੱਕਣ ਵਾਲੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਮੈਂ ਕੋਈ ਅੰਜਾਮ ਏਸ ਕਰਕੇ ਵੀ ਨਈਂ ਦੇ ਸਕਿਆ ਹਾਂ ਕਿ ਹੁਣ ਮੈਂ ਇਹ ਮੰਨ ਲਿਆ ਏ ਕਿ ਔਰਤ ਆਖ਼ਰਕਾਰ ਕਈ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਮਰਦ ਨਾਲੋਂ ਅੱਗੇ ਹੈ। ਮਾਰੀਆ ਮਾਰਗਰੇਤਾ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਬਿਨਾਂ ਸ਼ਰਤ ਮੁਹੱਬਤ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਅੰਜਾਮ ਉਸੇ ਸ਼ਾਮ ਮਿਲ ਗਿਆ ਸੀ ਜਿਸ ਸ਼ਾਮ ਮੈਂ...ਖ਼ੈਰ ਛੱਡੋ ਇਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਸਹੀ। ਇਹ ਵੀ ਮੇਰੀ ਨਾਲਾਇਕੀ ਦਾ ਕਸੂਰ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਵਿਲੱਖਣ ਸਰੀਰ ਵਾਲੀ ਅਫ਼ਲਾਤੂਨੀ ਔਰਤ ਨੂੰ ਮੁਹੱਬਤ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਤੇ ਮੇਰਾ ਇਹ ਖ਼ਿਆਲ ਮੇਰੇ ਮਸਾਨੇ ਤੇ ਮੇਰੇ ਪਤਾਲੂਆਂ ਦਾ ਭਾਰ ਵਧਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਜਦ ਕਿ ਮੈਂ ਤਜ਼ਰਬਾ ਕਰਨ ਦੇ ਕਾਬਿਲ ਹੋਇਆ ਹਾਂ ਤਾਂ ਯਾਦ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੁਹੱਬਤ ਤਾਂ ਮਸਾਨੇ ਵਿਚ ਰੁਕੇ ਹੋਏ ਪਿਸ਼ਾਬ ਵਰਗੀ ਚੀਜ਼ ਏ। ਮੁਆਫ਼ ਕਰਨਾ! ਕੀ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਗਲਤ ਮਿਸਾਲ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਏ ? ਨਈਂ, ਪਰ ਹੈ ਇੰਜ ਈ। ਤੇ ਜਦੋਂ ਤਕ ਇਹ ਪਿਸ਼ਾਬ ਮਸਾਨੇ ਅੰਦਰ ਰਹਿੰਦਾ ਏ ਸਾਰੀ ਦੇਹ ਨੂੰ ਟੈਂਸ਼ਨ ਤੇ ਆਕੜੀ ਰੱਖਦਾ ਏ। ਇਸ ਦੇ ਨਿਕਲ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਸਾਰੀ ਦੇਹ ਇਕ ਡੂੰਘੀ, ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਲਪੇਟ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦਾ ਏ।

ਜਨੂਬਾ ਅਲਖ਼ਲੀਲੀ ਕੋਲੋਂ ਮੈਂ ਨੱਸ ਆਇਆ ਸੀ ਕਿ ਸਮਾਜ ਤੇ ਇਖ਼ਲਾਕ ਦਾ ਇਹੋ ਹੁਕਮ ਸੀ। ਮਾਰੀਆ ਮਾਰਗਰੇਤਾ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਦੀ ਇਸ ਲਾਇਕ ਨਈਂ ਸਮਝਿਆ ਸੀ ਕਿ ਆਪਣੀ ਦੇਹ ਦੀ ਕੋਸੇ ਨਿੱਘ ਦਾ ਸਾਂਝੀਵਾਲ ਬਣਾਉਂਦੀ। ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਣ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਦੋ ਔਰਤਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ ਵਕਫ਼ਾ ਹਾਂ—ਤੇ ਉਸ ਸ਼ਾਮ ਵੀ ਰੇਗਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਵਰੋਲੇ ਉੱਠ ਰਹੇ ਸਨ। ਸ਼ਾਇਦ ਹਨੇਰੀ ਨੇ ਪਿਛਲੇ ਦਿਨੀਂ ਲੱਭੇ ਅਸ਼ਾਰ ਨੂੰ ਢਕ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਆਹ! ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਮੁਹੱਬਤ ਵੀ ਰੇਤ ਵਿਚੋਂ ਖੁੱਗੇ ਇਹਨਾਂ ਅਸ਼ਾਰਾਂ ਵਰਗੀ ਈ ਹੁੰਦੀ ਏ। ਬਦਗੁਮਾਨੀ ਦਾ ਇਕੋ ਵਰੋਲਾ ਪਿਛਲੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਲੱਭਤਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ’ਤੇ ਰੇਤ ਦੀ ਤੈਹ ਚੜ੍ਹਾਅ ਦਿੰਦਾ ਏ। ਤੇ ਫੇਰ ਦੁਬਾਰਾ ਹਰ ਰੋਜ਼, ਹਰ ਪਲ, ਸਭ ਪਾਸੇ ਖੁਦਣ-ਖੁਰਚਣਾ ਪੈਂਦਾ ਏ। ਤੇ ਮੈਂ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਦੋ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਦਰਮਿਆਨ ਵਕਫ਼ਾ ਹਾਂ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਅਜਿਹੇ ਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬਿੰਦੂ ’ਤੇ ਠਹਿਰ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਉਸ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਰੇਗਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਵਾ-ਵਰੋਲੇ ਉੱਡ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਮੈਂ ਸੁੰਨੀ-ਇਕੱਲ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵਾਧੂ-ਜਿਹੇ ਛਿਣ ਦੀ ਜਕੜ ਵਿਚ ਸੀ ਜਦੋਂ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਲੱਭਦੀ ਹੋਈ ਮੇਰੇ ਪਿੱਛੇ ਆਈ। ਪਤਾ ਨਈਂ ਉਹ ਕੀ ਸੋਚ ਰਹੀ ਸੀ! ਉਹ ਔਰਤ ਜਿਹੜੀ ਪਿਛਲੇ ਕਈ ਸਾਲ ਤੋਂ ਮੈਥੋਂ ਦੂਰ ਸੀ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਜਿਸਦੀ ਚਾਹਤ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਪਿੱਛੇ ਆ ਗਈ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਭਖਦੇ ਹੱਥ ਨੂੰ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਮੋਢੇ ’ਤੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਸੀ—ਪਰ ਆਪਣੀ ਦੇਹ ਵਿਚ ਰਤਾ ਵੀ ਝਣਝਣਾਹਟ ਮਹਿਸੂਸ ਨਈਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਗਲਤ ਮੌਕੇ ਆਈ ਸੀ ਤੇ ਇਹ ਉਹ ਪਲ ਸੀ ਜਦੋਂ ਮੇਰਾ ਹੱਥ ਮੇਰੇ ਪੱਟਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸੀ ਤੇ ਹੇਠਾਂ ਰੇਤ ’ਤੇ ਠੰਢੀ ਅੱਗ—ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਏ ਨਾ! ਮੁਹੱਬਤ ਬਾਰੇ ਮੇਰਾ ਖ਼ਿਆਲ ਮਸਾਨੇ ਤੇ ਪਤਾਲੂਆਂ ’ਤੇ ਬੋਝ ਪੈਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਸੀ। ਤੇ ਜਦਕਿ ਹੁਣ ਮੈਂ ਇਕ ਤੂਫ਼ਾਨ ਦੇ ਲੰਘ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਂਤ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਮਾਰੀਆ ਮਾਰਗਰੇਤਾ ਆਈ ਏ।

ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਗਲਤ ਮੌਕੇ ’ਤੇ ਆਈ ਏ।

ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ/ ਮਸਊਦ ਅਸ਼ਅਰ

"ਅਮਰੀਕਾ ਔਨ ਲਾਈਨ ਤੇ ਟਾਈਮ ਵਰਨਰ ਇਕ ਹੋ ਗਏ ਨੇ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਈ. ਐਮ. ਆਈ. ਵੀ ਖਰੀਦ ਲਿਆ ਏ। ਬੀਚਮ ਵੈਲਕਮ ਤੇ ਗਲੈਸਕੋ ਵੀ ਆਪਸ ਵਿਚ ਮਿਲ ਗਏ ਨੇ। ਬਿਲ ਗੇਟਸ ਨੇ ਐਮ. ਡੀ. ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਏ। ਟੈਡ ਟਰਨਰ ਤੇ ਜੇਨ ਫੌਂਡਾ ਦੀ ਅਲਹਿਦਗੀ ਹੋ ਗਈ ਏ ਤੇ ਚਾਰਲੀ ਬਰਾਊਨ ਮਰ ਗਿਆ ਏ।"

ਅਹਿਮਦ ਨੇ ਇਕੋ ਸਾਹੇ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਸੁਣਾ ਦਿੱਤੀਆਂ, ਫਿਰ ਬੋਲਿਆ,

"ਹੁਣ ਤੁਸੀਂ ਵਧੀਆ, ਸਵਾਦੀ ਜਿਹੀ ਚਾਹ ਬਣਾ ਦਿਓ ਕਿਉਂਕਿ ਇਕ ਮਿੰਟ ਵਿਚ ਤੁਹਾਡੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵਿਚ ਏਨਾ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ ਏ ਕਿ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਪੜ੍ਹਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਤਾਂ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਨਾ ਚਲਦਾ। ਜੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਨਾ ਚਲਦਾ ਤਾ ਇਸ ਨਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀਆਂ ਅਹਿਮ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਤੋਂ ਵਾਂਝੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ। ਜੇ ਇਸ ਜਾਣਕਾਰੀ ਤੋਂ ਅਣਜਾਣ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਵਿਆਹ ਦੇ ਮੌਕਿਆਂ ਤੋਂ ਵਿਰਵੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਇਨਫੌਰਮੇਸ਼ਨ ਟੈਕਨੌਲੌਜੀ ਦਾ ਜ਼ਮਾਨਾ ਏ। ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਵਿਆਹ ਇੰਟਰਨੈਟ ’ਤੇ ਹੀ ਹੋ ਰਹੇ ਨੇ। ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਵਸ਼ਿੰਗਟਨ ਵਾਲੇ ਆਪਣੇ ਕਜ਼ਨ ਤੋਂ ਪੁੱਛ ਲੈਣਾ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਅਮਰੀਕਾ ਬੈਠੇ ਨੇ ਅਸਟਰੇਲੀਅਨ ਕੁੜੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਿਵੇਂ ਕਰਾ ਲਿਆ!"

ਹੁਣ ਏਮਨ ਦੀ ਵਾਰੀ ਸੀ, ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਏਨੀ ਤਕਲੀਫ ਲਈ ਸ਼ੁਕਰੀਆ ਪਰ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਸਾਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪਤਾ ਏ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਨੂੰ ਵੀ ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਦੇਖਣਾ ਆਉਂਦਾ ਏ। ਇਹ ਗੱਲ ਹੋਰ ਏ ਕਿ ਤੁਹਾਡੇ ਵਾਂਗ ਸਾਨੂੰ ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਦਾ ਨਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਏ ਕਿ ਸਵੇਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਬੀਤੀ ਰਾਤ ਤਕ ਕੰਪਿਊਟਰ ਮੂਹਰੇ ਬਹਿ ਕੇ ਅੱਖਾਂ ਹੀ ਖਰਾਬ ਕਰਦੇ ਰਹੀਏ। ਦੂਜੀ ਗੱਲ ਇਹ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਹੋਣ ਜਾਂ ਨਾ ਹੋਣ ਨਾਲ ਸਾਡੀ ਸਿਹਤ ਉਪਰ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਪੈਣ ਲੱਗਾ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਾਡੀ ਕੌਮ ਦਾ ਕੋਈ ਵਾਲ ਵਿੰਗਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਅਸੀਂ ਜਿਹੋ ਜਿਹੇ ਹਾਂ ਉਹੋ ਜਿਹੇ ਹੀ ਰਹਾਂਗੇ। ਵਿਆਹ ਕਰੋ ਤੁਸੀਂ ਤੇ ਤੁਹਾਡੇ ਕੁਝ ਲਗਦੇ ਹੋਰ! ਸਾਡਾ ਵਿਆਹ ਵਿਊਹ ਦਾ ਕੋਈ ਇਰਾਦਾ ਨਹੀਂ। ਹੁਣ ਰਹੀ ਚਾਹ ਦੀ ਗੱਲ, ਪਹਿਲੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਤੁਹਾਡੇ ਲਈ ਬਣਾਵਾਂਗੇ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਦੂਜੇ ਇਸ ਘਰ ਵਿਚ ਹਰ ਕੰਮ ਦਾ ਇਕ ਵਕਤ ਤੈਅ ਏ। ਚਾਹ ਤੀਜੇ ਪਹਿਰ ਪੰਜ ਵਜੇ ਮਿਲਦੀ ਏ, ਰਾਤ ਦੇ ਦਸ ਵਜੇ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਸਿਰਫ ਦੁੱਧ ਮਿਲਦਾ ਏ, ਉਹ ਵੀ ਸਿਰਫ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਿਉਂਕਿ ਤੁਸੀਂ ਦਾਦੀ ਜਾਨ ਦੇ ਲਾਡਲੇ ਓ। ਤੁਹਾਡੇ ਲਈ ਦੁੱਧ ਜ਼ਰੂਰੀ ਏ ਕਿਉਂਕਿ ਤੁਸੀਂ ਮੁੰਡੇ ਓ। ਸਾਡੇ ਲਈ ਦੁੱਧ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ, ਅਸੀਂ ਕੁੜੀ ਹਾਂ। ਜਾਓ, ਦਾਦੀ ਜਾਨ ਤੁਹਾਡੇ ਲਈ ਗਰਮਾ-ਗਰਮ ਦੁੱਧ ਲਈ ਬੈਠੇ ਹੋਣਗੇ। ਜਲਦੀ ਜਾਓ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਉਹ ਖ਼ੁਦ ਇਥੇ ਆ ਜਾਣਗੇ।"

ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਇਹ ਇਕ ਖੇਡ ਸੀ ਜੋ ਮੂੰਹੋਂ-ਮੂੰਹ ਵਧੀਆ ਜ਼ਬਾਨਬਾਜ਼ੀ ਕਰਦਿਆਂ ਉਹ ਖੇਡਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਦਾਦੀ ਨੇ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨ ਵਧੀਆ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣਾਈਆਂ ਸਨ ਤੇ ਆਪ ਵੀ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਜ਼ਬਾਨ ਹੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਸੀ। ਉਹ ਕਿਹਾ ਕਰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਸਕੂਲਾਂ, ਕਾਲਜਾਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਇਹ ਜ਼ਬਾਨ ਪੜ੍ਹਦੇ ਨਹੀਂ, ਕਹਾਣੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਸਿੱਖ ਜਾਓਗੇ, ਇਵੇਂ ਤੁਹਾਡੇ ਇਖਲਾਕ ਤੇ ਅਦਬੋ-ਅਦਾਬ ਸੁਧਰਨਗੇ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰਸਮੋ-ਰਿਵਾਜ ਦਾ ਵੀ ਪਤਾ ਚੱਲੇਗਾ ਤੇ ਤੁਹਾਡੀ ਬੋਲ-ਬਾਣੀ ਵੀ ਸਹੀ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ਦਾਦੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਉਹ ਇਸ ਜ਼ਬਾਨ ਦਾ ਮਜ਼ਾਕ ਨਹੀਂ ਸਨ ਉੜਾ ਸਕਦੇ ਪਰ ਜਦ ਉਹ ਇਕੱਲੇ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਇਸੇ ਜ਼ਾਬਨ ਵਿਚ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ, ਇਹ ਜ਼ਬਾਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਜ਼ਾਕ ਹੀ ਤਾਂ ਲਗਦੀ ਸੀ ਨਾ।

"ਪਰ ਇਹ ਚਾਰਲੀ ਬਰਾਊਨ ਕੌਣ ਸੀ ?" ਏਮਨ ਨੇ ਝੁੰਜਲਾ ਕੇ ਕਿਹਾ।

"ਦੇਖੋ ਨਾ, ਹੁਣੇ ਤੁਸੀਂ ਕਹਿ ਰਹੇ ਸਾਓ ਕਿ ਹਮੇਂ ਸਭ ਮਾਲੂਮ ਹੈ ਤੇ ਹੁਣ ਪੁੱਛ ਰਹੇ ਹੋ ਕਿ ਚਾਰਲੀ ਬਰਾਊਨ ਕੌਣ ਸੀ। ਫਿਰ ਪੁੱਛੋਗੇ ਕਿ ਟੈਡ ਟਰਨਰ ਕੌਣ ਏ ਤੇ ਜੇਨ ਫੌਂਡਾ ਕੀ ਵੇਚਦੀ ਏ !"

"ਖੈਰ, ਟੈਡ ਟਰਨਰ ਨੂੰ ਮੈਂ ਜਾਣਦੀ ਹਾਂ, ਉਹੀ ਬਦਸ਼ਕਲ, ਚਿੱਟੇ ਵਾਲਾਂ ਵਾਲਾ ਬੁੱਢਾ, ਜਿਹਦਾ ਏਨੀ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਜੇਨ ਫੌਂਡਾ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਹੋਇਆ ਏ।"

"ਓ ਹੋ, ਜੇਨ ਫੌਂਡਾ ਨੂੰ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਕਰਕੇ ਵੀ ਜਾਣਦੇ ਓ ਕਿ ਅੰਮੀਂ ਨੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਵੀਡਿਓ ਜਿਉਂ ਲਿਆ ਕੇ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਦੇਖ-ਦੇਖ ਕੇ ਤੁਸੀਂ ਪਤਲੇ-ਦੁਬਲੇ ਹੋਣ ਲਈ ਵਰਜਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਓ।"

"ਪਰ ਅਸੀਂ ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਚਾਰਲੀ ਬਰਾਊਨ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਪਤਾ।"

"ਸੱਚ ਦੱਸੀਏ !" ਹੁਣ ਅਹਿਮਦ ਵੀ ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ, "ਏਨਾ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਏ ਕਿ ਚਾਰਲੀ ਬਰਾਊਨ ਇਕ ਕਾਰਟੂਨ ਕਰੈਕਟਰ ਏ ਪਰ ਇਹ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆ ਰਹੀ ਕਿ ਉਹਦੇ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਣ 'ਤੇ ਏਨਾ ਰੋਣਾ-ਪਿੱਟਣਾ ਕਿਉਂ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਏ। ਅਸੀਂ ਇਹਦੇ ਬਾਰੇ ਇੰਟਰਨੈੱਟ 'ਤੇ ਦੇਖ ਹੀ ਰਹੇ ਸਾਂ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਆ ਟੱਪਕੇ, ਹੁਣ ਤਾਂ ਸਾਡਾ ਵਕਤ ਖਰਾਬ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਏ।"

"ਚਲੋ, ਅੰਮੀਂ ਤੋਂ ਪੁੱਛਾਂਗੇ।"

"ਅੰਮੀਂ ਤੋਂ ਨਹੀਂ, ਅੱਬੂ ਤੋਂ। ਅੰਮੀਂ ਇਹਨਾਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੀ। ਉਹ ਆਪਣਾ ਸਬਜੈਕਟ ਪੜ੍ਹਨਾ ਹੀ ਜਾਣਦੀ ਏ, ਹੋਰਨਾਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਵਕਤ ਖਰਾਬ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਹਾਂ, ਅੱਬੂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵੇਲਿਆਂ ਦਾ ਕਾਰਟੂਨ ਹੀ ਏ।"

ਰਾਤ ਦੇ ਦਸ ਵੱਜ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਤੇ ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੋਨਾਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਖਤਮ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੋਨਾਂ ਨੂੰ ਰਾਤ ਦੇ ਨੌਂ ਤੋਂ ਦਸ ਵਜੇ ਤਕ ਹੀ ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਖੋਹਲਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਸੀ। ਅੱਧਾ ਘੰਟਾ ਏਮਨ ਦਾ, ਅੱਧਾ ਘੰਟਾ ਅਹਿਮਦ ਦਾ। ਵੈਸੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਜਾਜ਼ਤ ਸੀ ਕਿ ਜਦ ਵੀ ਚਾਹੁਣ ਆਪਣੇ ਹੋਮ-ਵਰਕ ਤੇ ਪਰੋਜੈਕਟ ਲਈ ਕੰਪਿਊਟਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ। ਸੀ. ਡੀ. ਲਾ ਕੇ ਗਾਣੇ ਦੇਖਣ-ਸੁਣਨ ਜਾਂ ਫਿਰ ਹਰਕੁਲੀਸ ਵਰਗੀਆਂ ਗੇਮਾਂ ਲਾ ਕੇ ਦਿਮਾਗ ਦੀ ਕਸਰਤ ਕਰਨ ਕਿਉਂਕਿ ਦਿਮਾਗ ਨੂੰ ਤੇਜ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਅਜਿਹੀਆਂ ਗੇਮਾਂ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ। ਟੋਫੇਲ ਤੇ ਸੈੱਟ ਦੇ ਇਮਤਿਹਾਨਾਂ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ-ਦਿਮਾਗੀ ਤੇ ਦਿਮਾਗ-ਤੇਜ਼ੀ ਬਹੁਤ ਕੰਮ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੋਨਾਂ ਨੇ ਇਮਤਿਹਾਨ ਦੇਣ ਲਈ ਅਮਰੀਕਾ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਪਰ ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਰਾਤ ਦੇ ਨੌਂ ਵਜੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਸਕਦਾ। ਘਰ ਵਿਚ ਇਕ ਹੀ ਟੈਲੀਫੋਨ ਸੀ ਜਿਸ ਉਪਰ ਅੰਮੀਂ, ਅੱਬੂ ਤੇ ਦਾਦੀ ਦੇ ਫੋਨ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਮੋਬਾਈਲ ਅੱਬੂ ਕੋਲ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਜੋ ਕਿ ਅਕਸਰ ਬਾਹਰ ਦੀ ਨੱਠ-ਭੱਜ ਵਿਚ ਹੀ ਲੱਗੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਦਸ ਵਜੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੋਈ ਵੀ ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਨਹੀਂ ਸੀ ਖੋਹਲ ਸਕਦਾ। ਦਸ ਵਜੇ ਤੋਂ ਬਾਰਾਂ, ਸਾਢੇ-ਬਾਰਾਂ ਤਕ ਅੱਬੂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਅੰਮੀਂ ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਇਸ ਵਿਚ ਖਾਸ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਲਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਤਾਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਵਿਹਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲਦੀ ਕਿ ਉਹ ਕੰਪਿਊਟਰ ਖੋਹਲ ਕੇ ਬਹਿੰਦੀ। ਇਸ ਲਈ ਕੰਪਿਊਟਰ ਸਿਖਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਤਾਂ ਕੋਈ ਈਮੇਲ ਵੀ ਭੇਜਣੀ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੋਨਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਭਿਜਵਾਉਂਦੀ। ਉਹ ਬੋਲਦੀ ਜਾਂਦੀ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੋਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਕੰਪੋਜ਼ ਕਰਦਾ ਜਾਂਦਾ। ਵੈਸੇ ਅੰਮੀਂ ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਲੋੜ ਵੀ ਉਦੋਂ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਜਦੋਂ ਅੱਬੂ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੁੰਦੇ। ਅੱਬੂ ਘਰ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਉਹੀ ਅੰਮੀਂ ਦੀਆਂ ਈਮੇਲਾਂ ਕਰਦੇ। ਦਾਦੀ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ੌਂਕ ਜਾਗਿਆ ਸੀ ਕੰਪਿਊਟਰ ਸਿੱਖਣ ਦਾ ਪਰ ਉਹ ਛੇਤੀ ਹੀ ਬੋਰ

ਹੋ ਕੇ ਛੱਡ ਗਈ ਸੀ। ਅੱਬੂ ਰਾਤ ਨੂੰ ਠੀਕ ਦਸ ਵਜੇ ਇੰਟਰਨੈੱਟ 'ਤੇ ਬੈਠਦੇ, ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋਣ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਹ ਇਕੱਲੇ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਪਰ ਕਦੇ ਕਦੇ ਉਹ ਅੰਮੀਂ ਨੂੰ ਵੀ ਬੁਲਾ ਲੈਂਦੇ ਤੇ ਫਿਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੱਸਣ ਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਦੂਜੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਸੁਣਾਈ ਦੇਣ ਲੱਗਦੀਆਂ ਸਨ।

"ਅੱਬੂ, ਚਾਰਲੀ ਬਰਾਊਨ ਮਰ ਗਿਆ !" ਅਹਿਮਦ ਨੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਭੂਮਿਕਾ ਕਿਹਾ। ਉਸ ਦਾ ਖਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਸੁਣ ਕੇ ਅੱਬੂ ਨੂੰ ਵੀ ਉਹੋ ਜਿਹਾ ਸਦਮਾ ਲੱਗੇਗਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਵਿਚ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਹ ਦੂਜੀ ਸ਼ਾਮ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਅੱਬੂ ਉਦੋਂ ਬਾਹਰੋਂ ਆਏ ਸਨ ਤੇ ਬੇਵਕਤੀ ਚਾਹ ਪੀ ਰਹੇ ਸਨ। ਅੰਮੀਂ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਛੇ ਵਜੇ ਚਾਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਦਾਦੀ ਤੇ ਅੰਮੀ ਨਾਲ ਹੀ ਬੈਠੀਆਂ ਸਨ। ਸਾਹਮਣੇ ਟੀ. ਵੀ. ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇਖ ਰਿਹਾ।

"ਕੌਣ ਮਰ ਗਿਆ ?" ਅੱਬੂ ਥਾਵੇਂ ਦਾਦੀ ਨੇ ਸਵਾਲ ਕੀਤਾ। ਕਿਸੇ ਦੇ ਜੰਮਣ-ਮਰਨ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਫਿਕਰ ਉਸੇ ਨੂੰ ਹੁੰਦੀ ਸੀ।

"ਚਾਰਲੀ ਬਰਾਊਨ। ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ਉਸ ਨੂੰ ?" ਅਹਿਮਦ ਨੇ ਦਾਦੀ ਨਾਲ ਮਜ਼ਾਕ ਕੀਤਾ। ਦਾਦੀ ਅਖ਼ਬਾਰ ਪੜ੍ਹਦੀ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਖ਼ਬਾਰ ਉਪਰ ਵੀ ਸਰਸਰੀ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰ ਲਿਆ ਕਰਦੀ ਸੀ।

"ਤੇਰਾ ਦੋਸਤ ਸੀ ਕੋਈ ?" ਦਾਦੀ ਦੀ ਬਹਿਸ ਜਾਰੀ ਸੀ। ਅੱਬੂ ਨੂੰ ਹਾਲੇ ਵੀ ਗੱਲ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲਿਆ।

"ਹਾਂ, ਮੇਰਾ ਦੋਸਤ ਸੀ।" ਉਸ ਨੇ ਦਾਦੀ ਨੂੰ ਛੇੜਿਆ।

"ਤੂੰ ਫਿਰ ਉਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਰਤੀ !" ਦਾਦੀ ਨੇ ਜ਼ਬਾਨ ਦੀ ਗਲਤੀ ਫੜਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, "ਕਿੰਨੀ ਵਾਰ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ 'ਹਾਂ' ਨਹੀਂ 'ਜੀ' ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ ਪਰ ਤੁਹਾਡੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ।"

"ਦਾਦੀ ਜਾਨ, ਇਹ ਬਾਹਰ ਦੇ ਟੀ. ਵੀ. ਚੈਨਲ ਦੇਖਦਾ ਏ ਨਾ, ਇਸੇ ਲਈ ਇਸ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨ ਖਰਾਬ ਹੋ ਗਈ ਏ।" ਏਮਨ ਨੇ ਟੋਣਾ ਲਾਉਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਿਆ। ਅੱਬੂ ਤੇ ਅੰਮੀਂ ਚੁੱਪ ਬੈਠੇ ਮੁਸਕਰਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਅਜਿਹੇ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਦੋਵੇਂ ਸਦਾ ਹੱਸਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ।

"ਤੇਰੀ ਜ਼ਬਾਨ ਕਿਹੜੀ ਚੰਗੀ ਏ ! ਤੂੰ ਵੀ ਤਾਂ ਕਹਿੰਦੀ ਏਂ ਭਾਈ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਖਾਓਗੇ, ਤੁਸੀਂ ਕਿੱਥੇ ਜਾਓਗੇ !" ਦਾਦੀ ਨੇ ਏਮਨ ਨੂੰ ਵੀ ਡਾਂਟ ਦਿੱਤਾ।

"ਤੁਹਾਡੀ ਜ਼ਬਾਨ ਵਿਚ ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਨੂੰ ਸ਼ੁਤਰ ਗੁਰਬਾ ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ।" ਅੱਬੂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਨਾਲ ਮਜ਼ਾਕ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਉਰਦੂ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਪੜ੍ਹੀ ਸੀ।

"ਤੂੰ ਵੀ ਰਹਿਣ ਦੇ। ਇਹ ਸਭ ਤੁਹਾਡੇ ਦੋਨਾਂ ਦਾ ਹੀ ਕਸੂਰ ਏ। ਤੁਸੀਂ ਆਪ ਅਜਿਹੀ ਜ਼ਬਾਨ ਹੀ ਬੋਲਦੇ ਹੋ !" ਦਾਦੀ ਗੁੱਸੇ ਜਿਹੇ ਵਿਚ ਸੀ, "ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਜ਼ਬਾਨ ਦੀ ਪੁਖ਼ਤਗੀ ਦਾ ਖਿਆਲ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ।"

"ਅੰਮਾਂ, ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਓ !" ਹੁਣ ਅੰਮੀਂ ਦੀ ਵਾਰੀ ਸੀ ਬੋਲਣ ਦੀ, "ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਲੋਕ ਆਪਣੀ ਸਿਹਤ ਦਾ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੇ, ਜ਼ੁਬਾਨ ਦਾ ਕੀ ਰੱਖਣਗੇ।"

ਅੰਮੀਂ ਨੇ ਗੱਲ ਮਜ਼ਾਕ ਵਿਚ ਕਹੀ ਸੀ ਪਰ ਦਾਦੀ ਇਸ ਵੇਲੇ ਮਜ਼ਾਕ ਦੇ ਮੂਡ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ,

"ਲਓ ਜੀ, ਦੇਖ ਲਓ ਆਪੇ! ਜਦੋਂ ਵੱਡੇ ਹੀ ਬੱਚਿਆਂ ਸਾਹਮਣੇ ਏਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨਗੇ ਤਾਂ ਬੱਚੇ ਤਾਂ ਸ਼ੇਰ ਬਣਨਗੇ ਹੀ। ਅਸੀਂ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦੇ ਕਿ ਨਵੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨਾ ਸਿੱਖਣ ਪਰ ਛੋਟੇ ਵੱਡੇ ਦੀ ਤਮੀਜ਼ ਤਾਂ ਰੱਖਣ।" ਜਿਵੇਂ ਦਾਦੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਹੀ ਹੋਵੇ, "ਬਾਜੀ, ਆਪਾ ਤਾਂ ਹੁਣ ਖਤਮ ਹੀ ਹੋ ਗਏ, ਛੋਟਾ ਭਰਾ ਵੱਡੀ ਭੈਣ ਦਾ ਨਾਂ ਲੈਂਦਾ ਏ।"

"ਅੰਮਾਂ, ਹੁਣ ਤਾਂ ਇਹੀ ਹੋਏਗਾ," ਅੰਮੀਂ ਨੇ ਡਰਦੇ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਆਖਿਆ, "ਹੁਣ ਜ਼ਮਾਨਾ ਹੀ ਅਜਿਹਾ ਏ।"

"ਕੱਲ੍ਹ ਨੂੰ ਮਾਂਪਿਓ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਲਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗੇਗਾ!"

"ਅੰਮਾਂ, ਤੁਸੀਂ ਅਮਰੀਕਨ ਫਿਲਮਾਂ ਨਹੀਂ ਦੇਖਦੇ ਨਾ, ਤੇ ਟੀ. ਵੀ. ਦੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦੇਖਦੇ। ਇਹ ਕੰਮ ਤਾਂ ਉਥੇ ਇਕ ਜ਼ਮਾਨੇ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਏ।" ਅੱਬੂ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਦਾ ਸਾਥ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ।

"ਮੇਰੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਤਾਂ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਦੇ ਮਾਂਪਿਓ ਹੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ," ਦਾਦੀ ਨੇ ਜਿਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, "ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਨਾ ਕਹੋ, ਨਾ ਕੁਝ ਸਿਖਾਓ। ਉਹ ਜੋ ਕਰਦੇ ਨੇ, ਕਰਨ ਦਿਓ। ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਤਾਂ ਸਭ ਕੁਝ ਬੱਚੇ ਹੀ ਨੇ। ਉੱਠਦੇ ਬੱਚੇ, ਬੈਠਦੇ ਬੱਚੇ। ਨਾ ਦਿਨ ਨੂੰ ਚੈਨ, ਨਾ ਰਾਤ ਨੂੰ ਆਰਾਮ। ਬੱਚੇ ਲਈ ਆਹ ਲਿਆਉਣਾ ਏ, ਓਹ ਲਿਆਉਣਾ ਏ, ਬੱਚੇ ਆਹ ਮੰਗ ਰਹੇ ਨੇ, ਬੱਚੇ ਓਹ ਮੰਗ ਰਹੇ ਨੇ। ਬੱਚੇ ਇਸ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹ ਰਹੇ ਨੇ, ਬੱਚੇ ਓਸ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹ ਰਹੇ ਨੇ। ਫਲਾਨਾ ਸਕੂਲ ਚੰਗਾ ਏ, ਫਲਾਨਾ ਸਕੂਲ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਏ। ਇਹ ਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਬੱਚੇ ਨਹੀਂ, ਮਾਂ ਪਿਓ ਹੀ ਪੜ੍ਹ ਰਹੇ ਹੋਣ। ਅਸੀਂ ਵੀ ਬੱਚੇ ਪਾਲ਼ੇ ਨੇ। ਅਸੀਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਲਿਖਾਇਆ-ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਏ। ਤੂੰ ਸੀ.ਏ. ਕੀਤੀ ਤੇ ਛੋਟੇ ਨੂੰ ਡਾਕਟਰ ਬਣਾਇਆ। ਉਹਨੇ ਤਾਂ ਇੰਗਲੈਂਡ ਤੋਂ ਐਫ. ਆਰ. ਸੀ. ਵੀ ਕੀਤਾ। ਤੁਹਾਡੀ ਵੱਡੀ ਭੈਣ ਨੂੰ ਡਾਕਟਰ ਬਣਾਇਆ, ਦੂਜੀ ਨੇ ਇੰਗਲਿਸ਼ ਦੀ ਐੱਮ. ਏ. ਕੀਤੀ। ਅਸੀਂ ਆਪ ਵੀ ਪੜ੍ਹੇ ਤੇ ਉਸ ਵਕਤ ਪੜ੍ਹੇ ਜਦੋਂ ਤੁਸੀਂ ਚਾਰੋਂ ਵੱਡੇ ਹੋ ਰਹੇ ਸੀ ਪਰ ਐਸਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਕਿ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿਰ 'ਤੇ ਸਵਾਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਦੋਨੋਂ ਮੀਆਂ-ਬੀਵੀ ਦਿਨ ਰਾਤ ਕਮਾਈ ਕਰਨ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਨੇ। ਨਾ ਦਿਨੇ ਚੈਨ, ਨਾ ਰਾਤੀਂ ਆਰਾਮ। ਸਾਰੀ ਕਮਾਈ ਕਿੱਥੇ ਜਾ ਰਹੀ ਏ? ਬੱਚਿਆਂ 'ਤੇ! ਸਾਰਾ ਵਕਤ ਕਿੱਥੇ ਖਰਾਬ ਹੋ ਰਿਹਾ ਏ? ਬੱਚਿਆਂ 'ਤੇ!" ਦਾਦੀ ਦਾ ਗੁੱਸਾ ਵੱਧਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਕਿ ਦਾਦੀ ਨੂੰ ਗੁੱਸਾ ਕਿਉਂ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਤਕਲੀਫ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਕੋਲ ਆਰਾਮ ਕਰਨ ਲਈ ਜ਼ਰਾ ਵੀ ਵਕਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਵੇਰੇ ਨਿਕਲਦਾ ਤੇ ਗਈ ਰਾਤ ਘਰ ਵੜਦਾ। ਨੂੰਹ ਹੈ, ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸਕੂਲ ਛੱਡਣ ਤੇ ਲੈਣ ਵਿਚ ਹੀ ਰੁਝੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਜਾਂ ਫਿਰ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਵਿਚ। ਘਰ ਵਿਚ ਹਰ ਵੇਲੇ ਪੜ੍ਹਾਈ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਗੱਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

"ਬੱਚੇ ਤੁਹਾਡਾ ਭਵਿੱਖ ਨੇ।" ਅੱਬੂ ਨੇ ਡਰਦੇ ਡਰਦੇ ਕਿਹਾ।

"ਬੱਚੇ ਸਾਡਾ ਵੀ ਤਾਂ ਭਵਿੱਖ ਸਨ!" ਦਾਦੀ ਨੇ ਉਸੇ ਲਹਿਜ਼ੇ ਵਿਚ ਆਖਿਆ।

"ਇਸੇ ਲਈ ਦੇਖ ਰਹੇ ਹੋ ਆਪਣਾ ਭਵਿੱਖ!" ਅੱਬੂ ਮਜ਼ਾਕ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਨਹੀਂ ਸਨ ਗਵਾਉਂਦੇ। ਕਹਿਣ ਨੂੰ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਫੌਰਨ ਆਪਣੀ ਗਲਤੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹ ਉਲਟਾ ਅਹਿਮਦ ਨੂੰ ਡਾਂਟਣ ਲੱਗੇ, "ਦਾਦੀ ਜਾਨ ਤੋਂ ਮੁਆਫੀ ਮੰਗੋ, ਬਦਤਮੀਜ਼ੀਆਂ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਹੋ। ਦੇਖੋ, ਦਾਦੀ ਜਾਨ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋ ਗਏ ਨੇ।"

"ਸੌਰੀ ਦਾਦੀ ਜਾਨ, ਮੁੜ ਕੇ ਅਸੀਂ ਬਦਤਮੀਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗੇ, ਅੱਲਾਹ ਦਾ ਵਾਅਦਾ!"

ਆਖਦਿਆਂ ਉਸ ਨੇ ਗਰਦਣ ਦੀ ਚਮੜੀ ਦੀ ਚੂੰਢੀ ਭਰੀ ਤੇ ਦਾਦੀ ਦੇ ਗਲ਼ ਨਾਲ ਚੁੰਬੜ ਕੇ ਘੁੰਮਣ ਲੱਗਾ। ਅੰਮੀਂ ਨੇ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਏਮਨ ਵੀ ਬੋਲੀ, "ਹਮਾਰੀ ਦਾਦੀ ਜਾਨ, ਜਾਨ ਸੇ ਪਿਆਰੀ ਦਾਦੀ ਜਾਨ! ਤੁਸੀਂ ਤਾਂ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੀ ਹੋ ਗਏ!"

"ਚਲੋ ਠੀਕ ਏ, ਮੈਨੂੰ ਛੱਡੋ।" ਦਾਦੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗਲ਼ ਨਾਲ ਗੁਥਮ-ਗੁਥਾ ਹੁੰਦੇ ਪੋਤੇ-ਪੋਤੀ ਨੂੰ ਹਟਾਇਆ ਤੇ ਹੱਸ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਚੁਪੇੜਾਂ ਜਿਹੀਆਂ ਮਾਰੀਆਂ ਤੇ ਬੋਲੀ, "ਇਹ ਦੱਸ ਕਿ ਅਲੱਹਾ ਦਾ ਵਾਅਦਾ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਏ ਤੇ ਤੂੰ ਆਪਣੀ ਗਰਦਣ ਦੀ ਚੂੰਢੀ ਕਿਉਂ ਭਰੀ?"

ਸਵਾਲ ਉਸ ਨੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਕੀਤਾ ਪਰ ਦੇਖ ਰਹੀ ਸੀ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਅੱਬੂ-ਅੰਮੀਂ ਵਲ। ਉਹਨੇ ਕਈ ਵਾਰ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਇਵੇਂ ਕਰਦਿਆਂ ਦੇਖਿਆ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਚੁੱਪ ਰਹਿੰਦੀ ਕਿ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਦੇ ਬੱਚੇ ਇਵੇਂ ਹੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਫਿਲਮਾਂ ਤੇ ਟੀ. ਵੀ. ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹੋ ਕੁਝ ਦੇਖਿਆ ਸੀ ਪਰ ਅੱਜ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅੱਬੂ-ਅੰਮੀਂ ਵੀ ਹਾਜ਼ਰ ਸਨ ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਗੱਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਆਖਿਰ ਸਾਡੇ ਬੱਚੇ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਨਕਲ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕਿੱਥੋਂ ਤੀਕ ਜਾਣਗੇ।

"ਅੰਮਾਂ, ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੀ ਹੋ ਕਿ 'ਅੱਲਾਹ ਦਾ ਵਾਅਦਾ' ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਤਰਜਮਾ ਏ ਤੇ ਗਰਦਨ ਦੀ ਇਵੇਂ ਚੂੰਢੀ ਭਰਨਾ ਵੀ।" ਅੱਬੂ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦੇਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਤਾ ਕਿ ਇਵੇਂ ਗਰਦਣ ਦੀ ਚੂੰਢੀ ਕਿਉਂ ਭਰੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਖੁਦ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਤਾਂ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਇਵੇਂ ਕਰਦਿਆਂ ਦੇਖਿਆ ਸੀ ਜਾਂ ਫਿਰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਫਿਲਮਾਂ ਜਾਂ ਟੀ.ਵੀ. ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਵਿਚ।

"ਅਸੀਂ ਗਰਦਨ ਨੂੰ ਹੱਥ ਲਗਾਂਦੇ ਸੀ ਤਾਂ ਫਿਰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਫੂਕਾਂ ਮਾਰਦੇ ਸੀ।" ਹੁਣ ਦਾਦੀ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੱਸ ਰਹੀ, "ਗਰਦਣ ਨੂੰ ਹੱਥ ਲਾਉਣਾ ਬਦਸ਼ਗਨੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਖੁਦਾ ਨਾ ਕਰੇ ਸਾਡੀ ਗਰਦਣ ਨੂੰ ਕੁਝ ਹੋ ਨਾ ਜਾਵੇ। ਸਾਡੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ ਚੱਲ ਜਾਵੇ ਕਿ ਫਲਾਨੇ ਬੰਦੇ ਦੇ ਜਿਸਮ ਦੇ ਫਲਾਨੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਜ਼ਖ਼ਮ ਏ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਜਿਸਮ ਦੇ ਉਸੇ ਹਿੱਸੇ 'ਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖ ਕੇ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਦਸਤਮ ਖੈਰ!"

ਇਵੇਂ ਕਈ ਵਾਰ ਦਾਦੀ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣਾਉਣ ਲੱਗਦੀ ਸੀ। ਬੱਚੇ ਵੀ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਣਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਕਿ ਇਹ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸਿਰਫ ਸੁਣਨ ਲਈ ਹਨ, ਅਮਲ ਕਰਨ ਲਈ ਨਹੀਂ। ਦਾਦੀ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬੱਚਿਆਂ ਤੋਂ ਵਖਰਿਆਉਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਾਹੁੰਦੀ। ਉਸ ਤਾਂ ਸਗੋਂ ਖੁਦ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਚੱਲਣਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਹਰ ਨਵੀਂ ਗੱਲ ਸਿੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਘਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਨਵੀਂ ਗੱਲ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਵਿਚ ਬਰਾਬਰ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਵੇ, ਕਿਤੇ ਉਹ ਘਰ ਦੀ ਫਾਲਤੂ ਚੀਜ਼ ਨਾ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਵੇ। ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਦਿਲ ਦੇ ਕਿਸੇ ਕੋਨੇ ਵਿਚ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰਾ-ਕੁਝ ਏਨਾ ਨਵਾਂ ਕਿਉਂ ਹੈ, ਇਹ ਸਾਰਾ-ਕੁਝ ਏਨਾ ਅਣਜਾਣਿਆਂ ਕਿਉਂ ਹੈ। ਕੁਝ ਤਾਂ ਜਾਣ-ਪੱਛਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ।

"ਉਹ ਹੋ, ਮੈਂ ਤਾਂ ਭੁੱਲ ਹੀ ਗਈ!" ਅੰਮੀਂ ਇਕ ਦਮ ਛਾਲ ਮਾਰ ਕੇ ਉੱਠਦੀ ਬੋਲੀ, "ਹਾਲੇ ਤੀਕ ਤਾਂ ਮੈਂ ਪੰਪਕਿਨ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਏਮਨ, ਤੂੰ ਜ਼ਰਾ ਸਮਨ ਨੂੰ ਫੋਨ ਕਰ, ਉਹਨੂੰ ਕਹਿ ਕਿ ਬਾਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਪੰਪਕਿਨ ਖਰੀਦ ਲਿਆਵੇ।"

ਏਮਨ ਉੱਠ ਕੇ ਜਾਣ ਲੱਗੀ ਤਾਂ ਅੰਮੀਂ ਨੇ ਫਿਰ ਕਿਹਾ, "ਹੋਰ ਸੁਣ, ਉਹਨੂੰ ਕਹਿਣਾ ਕਿ ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਵਕਤ ਨਹੀਂ ਏ, ਉਹ ਖੁਦ ਹੀ ਲੈਂਟਰਨ ਬਣਾ ਲਵੇ, ਪਰਸੋਂ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਹੈਲੋਵਿਨ ਏ ਤੇ

ਪੰਪਕਿਨ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਹਾਲੇ ਤੀਕ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ!"

ਪੰਪਕਿਨ ਤੋਂ ਦਾਦੀ ਦਾ ਦਿਲ ਕੀਤਾ ਕਿ ਨੂੰਹ ਨੂੰ ਚੇਤੇ ਕਰਾਵੇ ਕਿ ਅਸੀਂ ਇਹਨੂੰ ਹਲਵਾ-ਕੱਦੂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ ਪਰ ਉਹ ਚੁੱਪ ਰਹੀ। ਹੁਣ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਹਲਵਾ-ਕੱਦੂ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਹੀ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।

"ਮਿਸਜ਼ ਸ਼ੇਰ ਵੀ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਮੇਰੇ ਉਪਰ ਹੀ ਸੁੱਟ ਦਿੰਦੀ ਏ," ਅੰਮੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹਾਲੇ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ। ਹੁਣ ਉਹ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਉਪਰ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ, "...ਤੇ ਤੂੰ ਜਾਹ ਤੇ ਭੈਣ ਜੀ ਨੂੰ ਕਹਿ ਕਿ ਉਹ ਕੱਪੜੇ ਚੁੱਕੀ ਲਿਆਵੇ ਜਿਹੜੇ ਕੌਸਟਚੂਮ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਰੱਖੇ ਨੇ।" ਇਹ ਗੱਲ ਉਸ ਨੇ ਬੇਟੇ ਨੂੰ ਕਹੀ ਜੋ ਹਾਲੇ ਤੀਕ ਆਪਣੇ ਅੱਬੂ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੇ ਸਵਾਲ ਦਾ ਜਵਾਬ ਉਡੀਕ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਬੁਰਾ ਜਿਹਾ ਮੂੰਹ ਬਣਾਉਂਦਾ ਉੱਠ ਤੁਰਿਆ।

"ਇਹ 'ਹੈਲੋਵਿਨ ਡੇ', 'ਮਦਰਜ਼ ਡੇ', 'ਫਾਦਰਜ਼ ਡੇ' ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਤਾਂ ਵੱਧਦਾ ਹੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਏ!" ਇਹ ਗੱਲ ਅੱਬੂ ਨੇ ਕਹੀ ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੇ ਆਦਮੀ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ।

"ਜਦ ਸਕੂਲਾਂ ਦੇ ਕੋਰਸ ਇੰਗਲੈਂਡ ਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਤੋਂ ਬਣ ਕੇ ਆਉਣਗੇ ਤਾਂ ਇਹੋ ਕੁਝ ਹੋਏਗਾ।" ਦਾਦੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਾਏ ਦਿੱਤੀ।

"ਨਹੀਂ ਅੰਮਾਂ, ਇਹ ਸਾਡਾ ਹੀ ਕਾਰਨਾਮਾ ਏ। ਮਾਰਕਿਟ ਇਕੌਨੌਮੀ ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ! ਅਸੀਂ ਟੀ. ਵੀ. 'ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਤਿਓਹਾਰਾਂ ਦੇ ਤਮਾਸ਼ੇ ਦਿਖਾਵਾਂਗੇ ਤੇ ਰੰਗ-ਬਰੰਗੇ ਕਾਰਡ ਛਾਪ ਕੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਭਰ ਦੇਵਾਂਗੇ ਤਾਂ ਫਿਰ ਇਹੋ ਕੁਝ ਹੋਵੇਗਾ।" ਅੱਬੂ ਗੰਭੀਰ ਹੋਣ ਲੱਗੇ ਸਨ।

"ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ ਏ ਤਾਂ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਚੱਲਣਾ ਪਵੇਗਾ।" ਅੰਮੀਂ ਨੇ ਟੀ. ਵੀ. ਦਾ ਚੈਨਲ ਬਦਲਦਿਆਂ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ। ਦਾਦੀ ਨੇ ਟੀ. ਵੀ. 'ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੀ ਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਗਵਾਚ ਗਈ। 'ਸਟਿੰਗ' ਦਾ ਨਵਾਂ ਗਾਣਾ 'ਡੈਜ਼ਰਟ ਰੋਜ਼' ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅਰਬੀ ਧੁੰਨ ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਮਿਲਾਪ ਉਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਚੰਗਾ ਲੱਗਾ। ਇਹਦੇ ਵਿਚ ਆਪਣਾਪਨ ਵੀ ਸੀ ਤੇ ਨਵਾਂਪਨ ਵੀ।

"ਹੁਣ ਤਾਂ 'ਵੈਲਨਟਾਈਨ ਡੇ' ਵੀ ਮਨਾਇਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਏ!" ਅੱਬੂ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਗੰਭੀਰ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ।

"ਹਾਂ, ਹੁਣ ਤਾਂ ਸਕੂਲਾਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਇਹ ਦਿਨ ਵੀ ਮੰਨਾਉਂਦੇ ਨੇ। ਬੜੇ ਹੰਗਾਮੇ ਹੁੰਦੇ ਨੇ। ਦਿਲ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਬਣੇ ਕਾਰਡ, ਸੁਰਖ ਗੁਲਾਬ ਤੇ ਕੇਕ-ਮਠਿਆਈਆਂ ਭੇਜੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਨੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ।" ਅੰਮੀ ਨੇ ਕਾਲੇ ਕਪੜੇ ਚੁਕਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਹਿਮਦ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਮੁਹਰੇ ਲਿਆ ਰੱਖਿਆ ਸੀ।

"ਪਰ ਇਹਦੇ ਵਿਚ ਮਾੜੀ ਗੱਲ ਵੀ ਕਿਹੜੀ ਏ?" ਅੱਬੂ ਨੇ ਖਸਿਆਨਾ ਜਿਹਾ ਹਾਸਾ ਹੱਸਿਆ ਤੇ ਫਿਰ ਕਿਹਾ, "ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋ ਗਿਆ ਏ ਵਕਤ ਦਾ ਸਾਥ ਦੇਣਾ!"

"ਇਹ ਤੂੰ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਏਂ?" ਦਾਦੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ। ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਦਮਾ ਲੱਗਿਆ ਹੋਵੇ।

"ਜੀ ਅੰਮਾਂ! ਅਸੀਂ ਬੁੱਢੇ ਹੋ ਗਏ ਹਾਂ।" ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਗੱਲ ਕਰਨ ਦੇ ਲਹਿਜ਼ੇ ਨੇ ਮਾਂ ਦਾ ਦਿਲ ਹੀ ਤੋੜ ਦਿੱਤਾ।

ਦਾਦੀ ਨੇ ਠੰਡੀ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਚਾਹ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਘੁੱਟ ਭਰਿਆ, ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਨੇ ਨੂੰਹ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ ਤੇ ਫਿਰ ਪੁੱਤਰ ਵੱਲ ਤੇ ਫਿਰ ਜਿਵੇਂ ਚੁੱਪ ਤੋੜਨ ਲਈ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇ, "ਹਾਂ,

ਸਾਡੇ ਆਪਣੇ ਤਿਓਹਾਰ ਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਹੁਣ ਖਤਮ ਹੀ ਹੋ ਗਏ ਹੋਣ।"

"ਅੰਮਾਂ, ਸਾਡੇ ਏਹੋ ਜਿਹੇ ਕਿਹੜੇ ਤਿਓਹਾਰ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚ ਬੱਚੇ ਚਾਮਲ ਚਾਮਲ ਕੇ ਦੀਵਾਨੇ ਹੁੰਦੇ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ! ਹੁਣ ਤਾਂ ਈਦ-ਬਕਰੀਦ 'ਤੇ ਵੀ ਮੇਲੇ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੇ।" ਪੁੱਤਰ ਜਵਾਬ ਦਿੰਦਾ ਜਿਵੇਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ ਲੜ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਨੂੰਹ ਭੂਤਾਂ-ਚੁੜੇਲਾਂ ਦੇ ਕੌਸਟਚੂਮ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਮਸਰੂਫ ਸੀ।

"ਸਾਡੇ ਤਿਓਹਾਰਾਂ ਦਾ ਵਾਹ ਸਾਡੇ ਮਜ਼ਹਬ ਨਾਲ ਏ।" ਦਾਦੀ ਨੇ ਸਮਝਾਇਆ।

"ਇਹਨਾਂ ਤਿਓਹਾਰਾਂ ਦਾ ਵਾਹ ਵੀ ਮਜ਼ਹਬ ਨਾਲ ਹੀ ਏ।" ਪੁੱਤਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਵਾਲੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਕਿਹਾ।

"ਪਰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਮਜ਼ਹਬ ਨਾਲ।" ਦਾਦੀ ਨੇ ਡੂੰਘਾ ਸਾਹ ਲਿਆ ਤੇ ਮੁੜ ਟੀ. ਵੀ. ਦੇਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਗੱਲ ਨੂੰ ਹੋਰ ਅੱਗੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵਧਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ। ਫਿਰ ਬਹਿਸ ਲੰਮੀ ਹੋ ਜਾਣੀ ਸੀ। ਬਹਿਸਾਂ ਕਰਨੀਆਂ ਉਸ ਨੇ ਹੁਣ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ। ਹੁਣ ਉਹ ਸਿਰਫ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ ਬਹਿਸ ਕਰਦੀ।

"ਅੱਬੂ, ਤੁਸੀਂ ਦੱਸਿਆ ਨਹੀਂ ਕਿ ਚਾਰਲੀ ਬਰਾਊਨ 'ਤੇ ਲੋਕ ਏਨਾ ਅਫਸੋਸ ਕਿਉਂ ਕਰ ਰਹੇ ਨੇ?" ਹੁਣ ਏਮਨ ਨੇ ਚੁੱਪ ਦੀ ਵੱਡੀ ਹੁੰਦੀ ਕੰਧ ਨੂੰ ਤੋੜਿਆ।

"ਇਸ ਲਈ ਅਫਸੋਸ ਕਰ ਰਹੇ ਨੇ ਕਿ ਚਾਰਲੀ ਬਰਾਊਨ ਅਜਿਹਾ ਕਰੈਕਟਰ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਲੂਸੀ ਹਰ ਵੇਲੇ ਮੂਰਖ ਬਣਾਉਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਚਾਰਲੀ ਮਰਦ ਸੀ ਤੇ ਲੂਸੀ ਔਰਤ ਤੇ ਕਾਰਟੂਨ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲਾ ਵੀ ਮਰਦ ਸੀ।" ਅੰਮੀ ਨੇ ਮਹੌਲ ਦੀ ਉਦਾਸੀ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਅੱਬੂ ਨੂੰ ਛੇੜਿਆ।

"ਮਾਸ਼ਾ ਅੱਲਾਹ! ਮਾਸ਼ਾ ਅੱਲਾਹ! ...ਇਹ ਹੋਈ ਨਾ ਫੈਮਿਨਿਸਟ ਇੰਟਰਪ੍ਰੇਟੇਸ਼ਨ! ਵਾਹ, ਵਾਹ!" ਅੱਬੂ ਨੇ ਤਾੜੀ ਵਜਾਈ। ਹੁਣ ਮਹੌਲ ਖੁਸ਼ਗਵਾਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਅੱਬੂ ਨੇ ਫਿਰ ਕਿਹਾ, "'ਸ਼ੁਲਜ਼' ਵੀ ਆਪਣੇ ਕਾਰਟੂਨ ਦੀ ਇਹ ਇੰਟਰਪ੍ਰੇਟੇਸ਼ਨ ਸੁਣਦਾ ਤਾਂ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਮਰ ਗਿਆ ਵਿਚਾਰਾ! ਪਰ ਤੁਸੀਂ ਕਿਉਂ ਫਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹੋ? ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ 'ਜੌਨੀ ਬਰਾਵੋ' ਵੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਏ। ਉਹੀ ਹਾਥੀ ਤੇ ਗੈਂਡੇ ਦੇ ਤਨ ਤੇ ਜੋਸ਼ ਵਾਲਾ ਮਰਦ ਜੋ ਹਰ ਵਾਰ ਔਰਤ ਤੋਂ ਮਾਰ ਖਾ ਜਾਂਦਾ ਏ। ਤੇ ਇਹ ਕਾਰਟੂਨ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲਾ ਵੀ ਮਰਦ ਏ।" ਹੁਣ ਅੱਬੂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਅੰਮੀਂ ਵੀ ਹੱਸੀ ਤੇ ਦਾਦੀ ਵੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਵੀ ਇਹ ਕਾਰਟੂਨ ਦੇਖਦੀ ਸੀ।

ਪਰ ਏਮਨ ਤੇ ਅਹਿਮਦ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਵਾਲ ਦਾ ਜਵਾਬ ਹਾਲੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਤਰਾਜ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, "ਤੁਸੀਂ ਤਾਂ ਮਜ਼ਾਕ ਕਰ ਰਹੇ ਓ!"

"ਬੇਟੇ, ਗੱਲ ਇਹ ਵੇ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸਾਹਮਣੇ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਦੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ। ਚੰਗੀਆਂ ਹੋਣ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਕਰਨ ਲੱਗਦੇ ਹਾਂ ਤੇ ਜੇ ਉਹ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣਿਓਂ ਹਟ ਜਾਣ, ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਣ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਸਦਮਾ ਲੱਗਦਾ ਏ।" ਅੱਬੂ ਸੰਜੀਦਾ ਹੋ ਗਏ ਸਨ।

"ਐਡਾ ਵੀ ਕੀ ਸਦਮਾ ਕਰਨਾ?" ਏਮਨਾ ਨੂੰ ਇਹ ਦਲੀਲ ਜਚੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਸਾਡੀ ਪਸੰਦ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ, ਸਾਡੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣਿਓਂ ਹਟ ਜਾਣ ਜਾਂ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਣ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਦੁਖ-ਸਦਮਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ? ਦਾਦੀ ਨੇ ਸੋਚਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਪੋਤਾ-ਪੋਤੀ ਜਦ ਉਸ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ, 'ਦਾਦੀ ਜਾਨ, ਤੁਸੀਂ ਤੀਹ-ਚਾਲੀ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਐਮ. ਏ. ਕੀਤੀ ਸੀ, ਹੁਣ ਜ਼ਮਾਨਾ ਬਦਲ ਗਿਆ ਏ' ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਸਦਮਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਬੱਚੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ, 'ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਾਂਗ ਹੁਣ ਹਾਤਿਮ ਗਾਇਬ ਰਹਿ ਕੇ ਦੂਰੋਂ ਕਿਧਰੋਂ ਸਦਾ

ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ, ਹੁਣ ਕੰਪਿਊਟਰ, ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਰਾਹੀਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਲਗਾਉਂਦੇ ਨੇ। ਹੁਣ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੀ ਕੁਰਸੀ 'ਤੇ ਬਹਿ ਕੇ ਜਾਨ-ਜਹਾਨ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹੋ। ਹੁਣ ਤੁਸੀਂ ਫੋਲਡਰ ਵਰਗਾ ਕੰਪਿਊਟਰ ਖੋਹਲੋਗੇ ਤੇ ਕਿਤਾਬ ਪੜ੍ਹਨ ਲਗੋਗੇ। ਇਕ ਸੀ. ਡੀ. ਵਿਚ ਵੀਹ-ਪੱਚੀ ਕਿਤਾਬਾਂ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਨੇ।' ਤਾਂ ਬਦਲੇ ਵਿਚ ਉਹ ਕਹਿੰਦੀ, 'ਬੇਟਾ, ਅਸੀਂ ਵੀ ਪੁਰਾਣੇ ਨਹੀਂ ਹਾਂ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਸਾਹਮਣੇ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਬਦਲਦੇ ਦੇਖਿਆ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਗਵਾਹ ਹਾਂ ਉਸ ਵਕਤ ਦੇ ਜੋ ਤਬਦੀਲ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਾਡੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਖੁੱਲ੍ਹੀਆਂ ਹਨ।' ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਦਿਲ ਦੀ ਕੋਈ ਇਕ ਧੜਕਣ ਘੱਟ ਹੋਣ ਲੱਗਦੀ ਸੀ।

ਪੁਰਾਣਾ ਕੀ ਹੈ ਤੇ ਨਵਾਂ ਕੀ ? ਨਵਾਂ ਕਦੋਂ ਪੁਰਾਣਾ ਬਣਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪੁਰਾਣਾ ਕਦੋਂ ਨਵਾਂ ? ਵਕਤ ਨੂੰ ਵੰਡਿਆ ਕਿਵੇਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ? ਉਹ ਕੌਣ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਰੇਤ-ਘੜੀ ਦੇਖ ਕੇ ਰੌਲ਼ਾ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਵਕਤ ਨੂੰ ਪਲਾਂ ਵਿਚ ਕਿਉਂ ਤਕਸੀਮ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋ ? ਦਾਦੀ ਉਸ ਜ਼ਮਾਨੇ ਨੂੰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਭੁੱਲੀ ਜਦ ਉਹ ਵਕਤ ਦੀ ਲਗਾਤਾਰਤਾ ਦੀ ਆਦੀ ਸੀ। ਵਕਤ ਉਸ ਲਈ ਸਿੱਧੀ ਲਕੀਰ ਵਾਂਗ ਸੀ। ਉਹ ਲਕੀਰ ਜਿਹੜੀ ਕਿਤੇ ਵੀ ਸੱਜੇ-ਖੱਬੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮੁੜਦੀ। ਫਿਰ ਵਿਆਹ ਨੇ ਉਹ ਲਕੀਰ ਤੋੜ ਦਿੱਤੀ। ਵਿਆਹ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਨਵਾਂ ਘਰ ਤੇ ਨਵਾਂ ਵਕਤ ਦੇਖਿਆ। ਹੁਣ ਵਕਤ ਉਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਉਹ ਆਦੀ ਸੀ। ਜਿਸ ਘਰ ਵਿਚੋਂ ਉਹ ਆਈ ਸੀ ਉਥੇ ਇਖਲਾਕ, ਅਦਬ, ਰਸਮੋਂ-ਰਿਵਾਜ ਸਭ ਇਸਲਾਮਿਕ ਮਜ਼ਹਬ ਅਨੁਸਾਰ ਸਨ ਪਰ ਆਮ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਮਜ਼ਹਬ ਕੋਈ ਹੋਰ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਸੀ ਜੋ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਵੀ ਸੀ ਤੇ ਨਹੀਂ ਵੀ ਸੀ ਆਉਂਦਾ। ਰਸਮਾਂ-ਰਿਵਾਜਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮਜ਼ਹਬੀ ਫਰਜ਼ ਵੀ ਅਦਾ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਖਾਣਾ-ਪੀਣਾ, ਸੌਣਾ-ਜਾਗਣਾ, ਉੱਠਣਾ-ਬੈਠਣਾ ਵਰਗੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਮੌਜੂਦ ਤਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀਆਂ। ਇਹ ਸਾਡੇ ਜਿਸਮ ਤੇ ਰੂਹ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਸ ਘਰ ਵਿਚ ਉਹ ਵਿਆਹ ਕੇ ਆਈ ਸੀ ਉਥੇ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੂਰੀ ਨਜ਼ਰ ਆਈ। ਉਥੇ ਚੀਜ਼ਾਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਹੋਰ ਨਜ਼ਰ ਆ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਪਰ ਏਨੀਆਂ ਵੀ ਹੋਰ ਨਹੀਂ ਕਿ ਪੱਛਾਣੀਆਂ ਨਾ ਜਾ ਸਕਣ। ਹਾਂ, ਉਹ ਆਦਮੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਵਿਆਹ ਹੋਇਆ ਸੀ ਬਿਲਕੁਲ ਓਪਰਾ ਸੀ। ਉਹ ਵਕਤ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਤੋੜ ਕੇ ਇਕ ਨਵੀਂ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਸਿਰਜਣੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਸਿੱਧੀ ਲਕੀਰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਜ਼ਮਾਨੇ ਨੂੰ ਬਦਲ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਆਦਮੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਵੀ ਬਹੁਤ ਰੱਖਿਆ ਤੇ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਵੀ ਬਹੁਤ।

ਉਹ ਆਦਮੀ ਉਸ ਨੂੰ ਟੁੱਟ ਕੇ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ ਸੀ, ਅਜਿਹਾ ਪਿਆਰ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਉਸ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਦੇਖਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਪਿਆਰ ਜੋ ਭੈਣਾਂ-ਭਰਾਵਾਂ, ਮਾਂਪਿਓ ਦੇ ਪਿਆਰ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਿਆਰ ਉਸ ਲਈ ਨਵੀਂ ਦੁਨੀਆਂ ਸੀ ਤੇ ਵਕਤ ਦਾ ਨਵਾਂ ਸਿਲਸਿਲਾ। ਉਸ ਲਈ ਤਾਂ ਇਹੋ ਪਿਆਰ ਸੀ ਸਭ ਕੁਝ ਪਰ ਉਸ ਨਵੇਂ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰ ਲਈ ਨਵੀਂ ਦੁਨੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਨਵੀਂ ਦੁਨੀਆਂ ਵਸਾਉਣੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਨਵਾਂ ਜ਼ਮਾਨਾ ਲਿਆਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। 'ਬਸ ਥੋੜ੍ਹੇ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਹੀ ਗੱਲ ਹੈ ਫਿਰ ਸਭ ਕੁਝ ਬਦਲ ਜਾਵੇਗਾ ਤੇ ਅਸੀਂ ਸਭ ਨਾਲ ਰਲ-ਮਿਲ ਕੇ ਖੁਸ਼ੀ-ਖੁਸ਼ੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਿਤਾਵਾਂਗੇ', ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਉਹ ਗਾਇਬ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕਦੇ ਕਦੇ ਤਾਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਗਾਇਬ ਰਹਿੰਦਾ। ਦੂਰੋਂ ਕਿਸੇ ਸ਼ਹਿਰੋਂ ਚਿੱਠੀ ਆਉਂਦੀ ਕਿ ਮੈਂ ਠੀਕ-ਠਾਕ ਹਾਂ, ਫਿਕਰ ਨਾ ਕਰਨਾ, ਮੈਂ ਜਲਦੀ ਆ ਜਾਵਾਂਗਾ। ਕਦੇ ਛੁਪਦਾ-ਛੁਪਾਉਂਦਾ ਘਰ ਆਉਂਦਾ ਤੇ ਕਹਿੰਦਾ, "ਮੈਂ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਅੰਡਰ ਗਰਾਉਂਡ

ਹਾਂ, ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਆਉਣ ਬਾਰੇ ਖ਼ਬਰ ਨਾ ਕਰਨਾ।" ਤੇ ਫਿਰ ਇਵੇਂ ਹੀ ਚਲੇ ਜਾਂਦਾ ਜਿਵੇਂ ਆਇਆ ਸੀ।

ਵੱਡੇ ਸਾਂਝੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਮਾਂਪਿਓ, ਚਾਚੇ-ਭਤੀਜੇ ਇਕੱਠੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਣ ਉਥੇ ਇਕ ਬੰਦੇ ਦੇ ਘਰੋਂ ਘੱਟ ਹੋ ਜਾਣਾ ਕੋਈ ਫਿਕਰ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਗਾਇਬ ਰਹਿਣ ਦਾ ਫਿਕਰ ਤਾਂ ਕੀ ਕਰਨਾ ਸਗੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਨੌਲ਼ਿਆ ਜਾਂਦਾ ਕਿ ਇਹ ਚੰਗੀ ਸਿਆਸਤ ਹੈ, ਅੱਛਾ ਨਜ਼ਰੀਆ ਹੈ ਕਿ ਬੀਵੀ-ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਕੋਈ ਪ੍ਰਵਾਹ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਭੱਜਿਆ ਫਿਰਦਾ ਹੈ, ਇਕ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਸ਼ਹਿਰ ਤੇ ਇਕ ਜੇਲ੍ਹ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਜੇਲ੍ਹ। ਹਾਂ, ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ-ਪਹਿਲ ਬਹੁਤ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ। ਲੁਕ-ਲੁਕ ਕੇ ਉਹ ਬਹੁਤ ਰੋਈ ਪਰ ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਹਾਲਾਤ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਆਦਮੀ ਦੇ ਅਟੁੱਟ ਪਿਆਰ 'ਤੇ ਪੂਰਾ ਭਰੋਸਾ ਸੀ।

ਫਿਰ ਵਕਤ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਕੜੀ ਟੁੱਟੀ। ਅਚਾਨਕ ਉਹ ਪੁਰਾਣੀ ਜਗਾਹ ਤੋਂ ਉਖੜੇ ਤੇ ਨਵੀਂ ਜਗਾਹ ਆ ਗਏ। ਨਵੀਂ ਜਗਾਹ, ਨਵਾਂ ਘਰ, ਨਵਾਂ ਮੁਲਕ। ਉਸ ਨੇ ਕਦੇ ਸੋਚਿਆ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਜਿਥੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪੁਸ਼ਤਾਂ ਤੋਂ ਪੈਰ ਜੰਮੇ ਹੋਏ ਹਨ ਤੇ ਜਿਥੇ ਬਾਪ-ਦਾਦਾ ਤੇ ਪੜਦਾਦਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕਬਰਾਂ ਹਨ, ਉਥੋਂ ਉਹ ਉਖੜ ਵੀ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਐਸੇ ਉਖੜੇ ਕਿ ਘਰ ਬਦਲ ਗਿਆ, ਜ਼ਮਾਨਾ ਬਦਲ ਗਿਆ। ਇਥੋਂ ਤੀਕ ਕਿ ਨਵੇਂ ਮੁਲਕ ਤੇ ਨਵੇਂ ਘਰ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਉਹ ਆਦਮੀ ਵੀ ਬਦਲ ਗਿਆ। ਉਹ ਆਦਮੀ ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਆਦਮੀ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਨਵੇਂ ਘਰ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੁਰਾਣੇ ਹੋਣ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਣ ਲੱਗਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਹੁਣ ਤੀਕ ਉਹ ਜ਼ਮਾਨੇ ਨੂੰ ਦਿੰਦਾ ਹੀ ਰਿਹਾ ਹੈ ਪਰ ਜ਼ਮਾਨੇ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਬਲਕਿ ਉਹ ਜ਼ਮਾਨੇ ਨਾਲ ਨੱਥੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਸਭ ਇਕਦਮ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਤਬਦੀਲੀ ਅੱਖ ਦੇ ਫੋਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਈ। ਇਸ ਨੂੰ ਵਕਤ ਲੱਗਿਆ ਪਰ ਦਾਦੀ ਨੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਦਲਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਵਿਆਹ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਉਹ ਮੈਟਰਿਕ ਪਾਸ ਸੀ। ਜਿਸ ਭਰੇ-ਪੂਰੇ ਟੱਬਰ ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਕੇ ਆਈ ਸੀ ਉਥੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਣ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਜਿਉਂਦੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਪੈਸੇ-ਰੁਪਏ ਦੀ ਵੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਵੇਂ ਘਰ, ਨਵੀਂ ਜਗਾਹ ਤੇ ਨਵੇਂ ਵਕਤ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਜਿਉਂਦੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਕੁਝ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਹਾਲੇ ਉਹ ਆਦਮੀ ਨਵੇਂ ਵਕਤ ਨਾਲ ਨਵਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਹਿਰ-ਸ਼ਹਿਰ, ਪਿੰਡ-ਪਿੰਡ ਭੱਜਿਆ ਫਿਰਦਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਦਾਦੀ ਨੇ ਇੰਟਰ ਕੀਤਾ, ਬੀ. ਏ. ਕੀਤਾ ਤੇ ਫਿਰ ਐੱਮ. ਏ. ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਨੌਕਰੀ ਕਰ ਲਈ। ਹੁਣ ਉਹ ਪੜ੍ਹਾ ਰਹੀ ਸੀ, ਦੂਜੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਤੇ ਆਪਣਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ। ਸੱਸ-ਸਹੁਰਾ ਜਿਉਂਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਹਰ ਕੰਮ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਮੱਦਦ ਕੀਤੀ। ਫਿਰ ਏਧਰ ਸਹੁਰੇ ਨੇ ਅੱਖਾਂ ਮੀਟੀਆਂ ਤੇ ਉਹ ਬੰਦਾ ਘਰ ਵਾਪਸ ਆ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਉਹ ਵਕਤ ਅਨੁਸਾਰ ਨਵਾਂ ਬਣ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ ਤੇ ਦੋਵਾਂ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਵਕਤ ਨੂੰ ਨਿਚੋੜ ਰਿਹਾ ਸੀ।...

ਹੁਣ ਦਾਦੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਦੂਜਾ ਪੁੱਤਰ ਯਾਦ ਆਉਣ ਲੱਗਿਆ। ਡਾਕਟਰ ਪੁੱਤਰ। ਵਕਤ ਉਸ ਦਾ ਵੀ ਬਦਲਿਆ ਸੀ ਪਰ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ? ਉਹ ਨਵਾਂ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜਾਂ ਪੁਰਾਣਾ, ਉਸ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆ ਰਿਹਾ।

"ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਮੁੜਦੇ ਸਮੇਂ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਦੇ ਘਰ ਹੁੰਦਾ ਆਵੀਂ, ਤੂੰ ਗਿਆ ਸੀ ?" ਦਾਦੀ ਨੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਰੁਝੇਵਿਆਂ ਕਾਰਨ ਉਹ ਆਪਣੇ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਦੇ ਘਰ ਜਾਣਾ ਭੁੱਲ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ।

"ਅੰਮਾਂ, ਕੀ ਕਰਦਾ ਉਥੇ ਜਾ ਕੇ ? ਕੱਲ੍ਹ ਹੀ ਤਾਂ ਗਿਆ ਸੀ, ਤੇ ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਤਾਂ ਫੋਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੀ ਹੋ ਕਿ ਉਹ ਹੁਣ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਬਾਹਰ ਚਲੇ ਜਾਂਦਾ ਏ ਤੇ ਕਈ ਕਈ ਮਹੀਨੇ ਮੁੜਦਾ ਨਹੀਂ।" ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਸਹਿਜ ਵਿਚ ਤਲਖੀ ਵੀ ਸੀ।

"ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਛੱਡ ਆਓ ਓਧਰ ਪਰ ਤੁਹਾਨੂੰ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਵਿਹਲ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਹੀ ਮੇਰੀ ਸੁਣੋਂ। ਉਸ ਦਾ ਬੱਚਾ ਬਿਮਾਰ ਏ ਤੇ ਉਹ ਘਰੋਂ ਗਾਇਬ ਏ!" ਦਾਦੀ ਨੂੰ ਫਿਰ ਗੁੱਸਾ ਆ ਗਿਆ।

"ਅੰਮਾਂ, ਮੈਂ ਤਾਂ ਦੱਸਣਾ ਹੀ ਭੁੱਲ ਗਈ," ਕੋਲੋਂ ਨੂੰਹ ਕਾਹਲੀ ਨਾਲ ਬੋਲੀ, "ਦੁਪਹਿਰੇ ਸਕੂਲੋਂ ਮੁੜਦੀ ਮੈਂ ਗਈ ਸੀ, ਬੱਚਾ ਹੁਣ ਠੀਕ ਏ।"

"ਅੱਛਾ, ਤੁਸੀਂ ਨਾ ਲੈ ਕੇ ਜਾਓ, ਮੈਂ ਆਪ ਹੀ ਚਲੇ ਜਾਵਾਂਗੀ।" ਦਾਦੀ ਨੇ ਜਿਵੇਂ ਨੂੰਹ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣੀ ਹੀ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬੇਵੱਸ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਬੇਵੱਸ ਤੇ ਬੇਕਾਰ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਬੇਵੱਸੀ ਉਪਰ ਗੁੱਸਾ ਵੀ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ, "ਇਕ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਘਰ ਬਣਾਇਆ ਏ ਅੱਲਾ ਮੀਆਂ ਦੇ ਗਵਾਂਢ! ਰਿਕਸ਼ਾ-ਟੈਕਸੀ ਵਿਚ ਉਥੇ ਜਾਂਦਿਆਂ ਹੀ ਡਰ ਲੱਗਦਾ ਏ।"

"ਅੰਮਾਂ, ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਦਾ ਫਿਕਰ ਏ। ਹਸਪਤਾਲ ਤੋਂ ਏਨੀ ਏਨੀ ਦੇਰ ਗੈਰਹਾਜ਼ਰ ਰਹਿੰਦਾ ਏ, ਕਦ ਤਕ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਹੇਗਾ ? ਕੱਢ ਦੇਣਗੇ। ਫਿਰ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਪ੍ਰੈਕਟਿਸ ਵੀ ਤਾਂ ਖਰਾਬ ਹੋ ਰਹੀ ਏ। ਡਾਕਟਰ ਹਾਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ਤਾਂ ਮਰੀਜ਼ ਕਿਵੇਂ ਆਉਣਗੇ ?"

ਉਸ ਦਾ ਵੱਡਾ ਪੁੱਤਰ ਬੋਲ ਰਿਹਾ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਉਸ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੁਣ ਰਹੀ। ਉਸ ਵਿਚ ਸੁਣਨ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹੁਣ ਉਹ ਕਿਤੇ ਹੋਰ ਪੁੱਜ ਚੁੱਕੀ ਸੀ।

ਇਹ ਕਿਸ ਨੇ ਵਕਤ ਨੂੰ ਤਕਸੀਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ? ਉਹ ਤਾਂ ਸਮਝ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹਦੇ ਤੇ ਉਹਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਵਕਤ ਦੀ ਲਕੀਰ ਫਿਰ ਸਿੱਧੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਇਹ ਤਾਂ ਨਵਾਂ ਵਕਤ ਹੈ ਤੇ ਨਵੀਂ ਨਿਰੰਤਰਤਾ। ਉਹਨੇ ਅੱਖਾਂ ਬੰਦ ਕਰ ਲਈਆਂ। ਮਗਰਬ ਦੀ ਨਵਾਜ਼ ਦਾ ਵਕਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਉੱਠੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਚਲੇ ਗਈ।

ਅੰਮੀਂ ਨੇ ਅਹਿਮਦ ਤੇ ਏਮਨ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ ਤੇ ਕਿਹਾ, "ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਕਰ ਰਹੇ ਓ ? ਜਾ ਕੇ ਆਪਣਾ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਕਰੋ।"

ਅੰਮੀਂ ਨੇ ਦੋਨਾਂ ਦੇ ਜਾਣ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕੀਤੀ ਤੇ ਫਿਰ ਅੱਬੂ ਵੱਲ ਝਾਕਦੀ ਹੋਈ ਹੌਲੇ ਜਿਹੇ ਬੋਲੀ, "ਮੈਂ ਅੰਮਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੱਸਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ, ਬਾਜੀ ਦਾ ਫੋਨ ਆਇਆ ਸੀ, ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਤੋਂ।"

"ਇਵੇਂ ਕਿਉਂ ਗੱਲ ਕਰ ਰਹੇ ਓ ? ਉਸ ਦਾ ਫੋਨ ਤਾਂ ਆਉਂਦਾ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਏ।" ਅੱਬੂ ਨੇ ਘਬਰਾ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ।

"ਅਰਸ਼ਦ ਜਹਾਦ 'ਤੇ ਚਲੇ ਗਿਆ ਏ!" ਅੰਮੀਂ ਉਸ ਕਮਰੇ ਵੱਲ ਦੇਖ ਰਹੀ ਸੀ ਜਿਥੇ ਹੁਣੇ ਹੁਣੇ ਦਾਦੀ ਗਈ ਸੀ।

ਅਰਸ਼ਦ ਦਾਦੀ ਦਾ ਦੋਹਤਰਾ ਸੀ, ਉਸ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਧੀ ਦਾ ਪੁੱਤਰ।

—ਅਨੁ : ਹਰਜੀਤ ਅਟਵਾਲ

ਸਿੰਧੀ ਕਹਾਣੀਆਂ : ਉਰਦੂ ਤੋਂ ਅਨੁਵਾਦ : ਮਹਿੰਦਰ ਬੇਦੀ , ਜੈਤੋ

ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾਲੋਂ ਕੱਟਿਆ ਹੋਇਆ ਟਿਕਟ/ ਵਲੀਰਾਮ ਵਲਭ

ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੋਂ ਮੇਰੀ ਭੈਣ ਦਾ ਘਰ ਮੀਲ ਕੁ ਦੂਰ ਏ। ਏਡੀ ਗਰਮੀ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਪੈਦਲ ਜਾਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਏ। ਜੇਬ ਵਿਚ ਪਿਆ ਦਸ ਦਾ ਨੋਟ ਜਿਵੇਂ ਤਾਂਗੇ ਵਿਚ ਜਾਣ ਤੋਂ ਰੋਕ ਰਿਹਾ ਏ। ਇਕ ਪਲ ਲਈ ਮੈਂ ਚਾਰੇ-ਪਾਸੇ ਨਜ਼ਰਾਂ ਦੌੜਾਈਆਂ ਤੇ ਅੱਗੇ ਟੁਰ ਪਿਆ ਹਾਂ। ਅੱਧਾ ਘੰਟਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਏ ਮੈਨੂੰ ਵੱਡੀ ਭੈਣ ਦੇ ਘਰ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣ ਵਿਚ। ਭੈਣ ਦਰਵਾਜ਼ੇ 'ਤੇ ਈ ਮਿਲ ਗਈ। ਦੇਖ ਕੇ ਕੁਝ ਕਦਮ ਅੱਗੇ ਵਧ ਆਈ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਗਲ਼ ਨਾਲ ਲਾ ਲਿਆ।

"ਆ...।" ਭੈਣ ਨੇ ਅੰਦਰ ਜਾਂਦਿਆਂ ਕਿਹਾ। ਮੈਂ ਚੁੱਪਚਾਪ ਭੈਣ ਦੇ ਪਿੱਛੇ-ਪਿੱਛੇ ਪੌੜੀਆਂ ਚੜ੍ਹਨ ਲੱਗਾ ਹਾਂ।

"ਕਿਵੇਂ ਆਇਆਂ ? ਕੋਈ ਖ਼ਤ ਵੀ ਨਈਂ ਲਿਖਿਆ ?"

"ਕੱਲ੍ਹ ਇੰਟਰਵਿਊ ਏ।"

"ਕਿੱਥੇ ?"

"ਏਥੇ ਈ, ਬੈਂਕ 'ਚ।"

ਮੈਨੂੰ ਡਰਾਇੰਗ-ਰੂਮ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਕੇ ਭੈਣ ਅੰਦਰ ਚਲੀ ਗਈ ਏ। ਵਾਪਸ ਆਈ ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਦਾ ਗਲਾਸ ਸੀ।

"ਬਾਬਾ ਕਿਵੇਂ ਨੇ ?" ਪਾਣੀ ਦਾ ਗਲਾਸ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਵਧਾਉਂਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਭੈਣ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ।

"ਠੀਕ ਨੇ।" ਜਿਵੇਂ ਬੇਧਿਆਨੇ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਮੂੰਹੋਂ ਨਿਕਲਿਆ। ਵੈਸੇ ਤਾਂ ਬਾਬਾ ਨੇ ਵੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸਦੀ ਬਿਮਾਰੀ ਬਾਰੇ ਭੈਣ ਨੂੰ ਕੁਝ ਵੀ ਨਾ ਦੱਸਾਂ। ਪਰ ਮੈਂ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਭੈਣ ਨੂੰ ਸਭ ਕੁਝ ਸੱਚ-ਸੱਚ ਦੱਸ ਦਿਆਂਗਾ। ਮੈਥੋਂ ਇਹ ਬੋਝ ਇਕੱਲਿਆਂ ਨਈਂ ਚੁੱਕਿਆ ਜਾਂਦਾ, ਪਰ ਭੈਣ ਦੇ ਪੁੱਛਣ 'ਤੇ ਜਿਵੇਂ ਲਫ਼ਜ਼ ਖ਼ੁਦ ਈ ਬਦਲ ਗਏ ਨੇ।

"ਡਾਕਟਰ ਆਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦੈ ?" ਭੈਣ ਮੇਰੇ ਚਿਹਰੇ ਤੋਂ ਜਿਵੇਂ ਕੁਝ ਤਾੜ ਗਈ ਏ, ਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਸਵਾਲ ਉਸਨੇ ਇਸੇ ਲਈ ਕੀਤਾ ਏ।

"ਹਾਂ।" ਨਿੱਕਾ ਜਿਹਾ ਜਵਾਬ ਦੇ ਕੇ ਮੈਂ ਫੇਰ ਚੁੱਪ ਹੋ ਗਿਆ ਹਾਂ। ਭੈਣ ਇਕਟੱਕ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਦੇਖਣ ਲੱਗੀ ਏ। ਮੈਨੂੰ ਇੰਜ ਲੱਗਦਾ ਏ ਜਿਵੇਂ ਭੈਣ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਮੇਰੇ ਕਮੀਜ਼ ਦੇ ਪਾਟੇ ਹੋਏ ਕਾਲਰ ਉੱਤੇ ਅਟਕੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਨੇ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਲੁਕਾਉਣ ਲਈ ਮੈਂ ਗਰਦਨ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਫੇਰ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ।

ਭੈਣ ਉੱਠ ਕੇ ਬਾਹਰ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਏ। ਉਦੋਂ ਈ ਪਰਦੇ ਪਿੱਛੇ ਇਕ ਅਕਸ ਉਭਰਦਾ ਏ। ਮੈਂ ਜ਼ਰਾ ਸਿੱਧਾ ਹੋ ਕੇ ਬੈਠ ਗਿਆ ਹਾਂ। ਪਰਦਾ ਹਟਿਆ ਤਾਂ ਭੈਣ ਦੀ ਸੱਸ ਸੀ। ਮੈਂ ਉੱਠ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਪੈਰੀ-ਪੈਣਾ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।

"ਕੀ ਹਾਲ ਏ ਬੇਟਾ ? ਬੈਠ...ਤੇਰਾ ਪਿਓ ਕਿਵੇਂ ਐ ?"

"ਜੀ ਬਸ, ਠੀਕ ਨੇ।" ਮੇਰੀ ਨਜ਼ਰ ਆਪਣੇ ਬੂਟਾਂ 'ਤੇ ਪਈ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਡੱਠੀ ਹੋਈ ਮੇਜ਼ ਹੇਠ ਲੁਕਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।

"ਮੈਂ ਤਾਂ ਬਹੂ ਨੂੰ ਕਿੱਦੇਂ ਦਾ ਕਹਿ ਰਹੀ ਆਂ ਪਈ ਤੁਹਾਨੂੰ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖੇ। ਉੱਥੋਂ ਕੁਛ ਚੀਜ਼ਾਂ ਮੰਗਵਾਉਣੀਆਂ ਸੀ।"

ਮੈਂ ਚੁੱਪਚਾਪ ਨੀਂਵੀਂ ਪਾਈ ਬੈਠਾ ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਸੁੱਝ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਕਿ ਕੀ ਕਹਾਂ। ਕੁਝ ਚਿਰ ਬਾਅਦ ਭੈਣ ਚਾਹ ਦੀ ਟਰੇ ਚੁੱਕੀ ਅੰਦਰ ਆਈ ਏ। ਉਸਦੀ ਸੱਸ ਉੱਠ ਕੇ ਬਾਹਰ ਚਲੀ ਗਈ ਏ।

ਭੈਣ ਨੇ ਮੁਸਕੁਰਾਉਣ ਦੀ ਅਸਫ਼ਲ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੀ ਸੰਜੀਦਗੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤੀ ਦੇਰ ਤਕ ਲੁਕਾ ਨਾ ਸਕੀ। ਲਿੱਸੀ ਜਿਹੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਭੈਣ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਪੱਪੂ, ਸੋਚਦੀ ਆਂ, ਬਾਬਾ ਮੇਰੀ ਸ਼ਾਦੀ ਨਾ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਚੰਗਾ ਸੀ।" ਮੈਂ ਤ੍ਰਬਕ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਇਕਟੱਕ ਭੈਣ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵੱਲ ਦੇਖਣ ਲੱਗਦਾ ਹਾਂ।

"ਹਾਂ ਪੱਪੂ, ਤੂੰ ਵੀ ਸੋਚਦਾ ਹੋਏਂਗਾ, ਮੈਂ ਇਹ ਸਭ ਕੁਛ ਕੀ ਕਹਿ ਰਹੀ ਆਂ, ਸੱਚ ਈ ਤਾਂ ਏ। ਤੇਰਾ ਤੇ ਬਾਬਾ ਦਾ ਘਰ 'ਚ ਇਕੱਲੇ ਰਹਿਣਾ...ਸੱਚ ਕਹਾਂ, ਮੈਂ ਬਿਲਕੁਲ ਨਈਂ ਚਾਹਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੀ ਸ਼ਾਦੀ ਹੋਏ, ਪਰ ਬਾਬਾ ਦੀ ਜ਼ਿੱਦ...ਤੇ ਹੁਣ ਤਾਂ ਬਾਬਾ ਜਿਸ ਹਾਲ ਵਿਚ ਨੇ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਦੇਖਭਾਲ ਦੀ ਲੋੜ ਏ। ਪਿਛਲੇ ਐਤਵਾਰ ਨੂੰ ਸਰੂਪ ਆਇਆ ਸੀ, ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਸਭ ਕੁਛ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਵੀ ਆਉਣਾ ਚਾਹਿਆ ਸੀ ਪਰ ਅੰਮਾ...ਉਹ ਵੀ ਉਸ ਦਿਨ ਘੁੰਮਣ ਗਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਸੋਚਦੀ ਆਂ, ਇਹ ਸਾਰੇ ਬੰਧਨ ਤੋੜ ਕੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਆ ਜਾਵਾਂ, ਪਰ ਇਹੀ ਸੋਚ ਕੇ ਰੁਕ ਜਾਂਦੀ ਆਂ ਕਿ ਇਹ ਵੀ ਤਾਂ ਬਾਬਾ ਲਈ ਇਕ ਵੱਡਾ ਸਦਮਾ ਹੋਏਗਾ...।" ਕੁਝ ਛਿਣ ਲਈ ਭੈਣ ਨੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ ਏ ਤੇ ਫੇਰ ਹੌਲੀ-ਜਿਹੀ ਕਿਹਾ ਏ, "ਜੇ ਬਾਬਾ ਨੇ ਮੇਰੀ ਸ਼ਾਦੀ ਕਰਨੀ ਈ ਸੀ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਆਪਣੇ ਵਰਗੇ ਘਰਣੇ 'ਚ ਕਰਦੇ। ਸੋਚਿਆ ਹੋਏਗਾ, ਇਹਨਾਂ ਕੋਲ ਧਨ-ਦੌਲਤ ਏ, ਪਰ ਇਹ ਨਈਂ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਜੇ ਧਨ-ਦੌਲਤ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਫ਼ਰਮਾਇਸ਼ਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਤਾਂ ਉਹ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰ ਸਕਣਗੇ?"

"ਪੱਪੂ, ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਏ ਕਿ ਮੇਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਤੈਨੂੰ ਦੁੱਖ ਹੋ ਰਿਹਾ ਏ, ਪਰ ਮਨ 'ਤੇ ਨਾ ਲਾਵੀਂ। ਮੈਂ ਜੋ ਕੁਛ ਵੀ ਕਿਹਾ ਏ ਇਹ ਮੈਂ ਸ਼ੁਰੂ-ਸ਼ੁਰੂ 'ਚ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਹੁਣ ਇੰਜ ਨਈਂ ਏਂ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਰਵੱਈਆ ਕੁਛ ਬਿਹਤਰ ਏ, ਨਈਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਹੁਣ ਤਕ ਘੁੱਟ-ਘੁੱਟ ਕੇ ਮਰ ਜਾਂਦੀ। ਹਾਂ, ਬਸ ਹੁਣ ਸਿਰਫ਼ ਇਕੋ ਫ਼ਿਕਰ ਏ, ਹੁਣ ਬਾਬਾ ਦੀ ਬਿਮਾਰੀ ਦਾ ਸੁਣ ਕੇ ਵੀ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਨਈਂ ਜਾ ਸਕਦੀ...।" ਭੈਣ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਭਰੜਾ ਗਈ ਏ।

"ਆ ਬਾਹਰ ਬੈਠਦੇ ਆਂ...।" ਇਹ ਕਹਿੰਦੀ ਹੋਈ ਭੈਣ ਉੱਠ ਕੇ ਖੜ੍ਹੀ ਹੋ ਗਈ ਏ।

ਬਾਹਰ ਭੈਣ ਦੀ ਸੱਸ ਰੋਟੀਆਂ ਪਕਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਸਾਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਉੱਠ ਖੜ੍ਹੀ ਹੋਈ ਤੇ ਤਾਰ 'ਤੇ ਟੰਗੇ ਤੌਲੀਏ ਨਾਲ ਹੱਥ ਪੂੰਝਦੀ ਹੋਈ ਬੋਲੀ, "ਬਹੂ ਕੁਛ ਰੋਟੀਆਂ ਲਾਹ ਲੈ, ਮੈਂ ਬਿਮਲਾ ਕੇ ਘਰ ਹੋ ਕੇ ਆਈ...ਤੇਰਾ ਸਹੁਰਾ ਆ ਜਾਏ ਤਾਂ ਖਾਣਾ ਪਾ ਦੇਵੀਂ।"

ਮੈਂ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖੀ ਹੋਈ ਕੁਰਸੀ 'ਤੇ ਬੈਠ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਸੋਚਿਆ ਸੀ, ਭੈਣ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਾਂਗਾ—ਪਰ ਹੁਣ ਇੰਜ ਲੱਗਦਾ ਏ, ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਭੈਣ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਪਿੱਛੇ ਰਹਿ ਗਈਆਂ ਨੇ। ਮੈਂ ਰਤਾ ਮੁਸਕੁਰਾਉਂਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਕਿਹਾ, "ਭੈਣ ਕਾਫੀ ਬਦਲ ਗਈ ਏਂ।"

ਭੈਣ ਨੇ ਹੱਸਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਇਕ ਛਿਣ ਲਈ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ ਤੇ ਫੇਰ ਨੀਵੀਂ ਪਾ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਬਦਲਣਾ ਈ ਪੈਂਦਾ ਏ।"

ਫੇਰ ਚੁੱਪ ਵਾਪਰ ਗਈ।

"ਤੂੰ ਰੋਟੀ ਖਾ ਲੈ, ਭੁੱਖ ਲੱਗੀ ਹੋਏਗੀ।"

"ਨਈਂ ਅਜੇ ਨਈਂ, ਪਕਾ ਲੈ 'ਕੱਠੇ ਈ ਖਾ ਲਵਾਂਗੇ।"

ਏਨੇ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਦੇ ਪੌੜੀਆਂ ਚੜ੍ਹਨ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਆਈ। ਮੈਂ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ—ਭੈਣ ਦਾ ਸਹੁਰਾ ਏ। ਮੈਂ ਉੱਠ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਪੈਰੀ-ਪੈਣਾਂ ਕੀਤਾ। ਹਾਲ-ਚਾਲ ਪੁੱਛ ਕੇ ਉਹ ਅੰਦਰ ਚਲਾ ਗਿਆ।

ਰੋਟੀ ਖਾ ਕੇ ਮੈਂ ਭੈਣ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਲੇਟ ਗਿਆ ਹਾਂ। ਕੁਝ ਚਿਰ ਪਿੱਛੋਂ ਭੈਣ ਵੀ ਅੰਦਰ ਆ ਗਈ ਹੈ।

"ਜੀਜਾ ਜੀ ਕਿੰਨੇ ਵਜੇ ਤਕ ਆ ਜਾਂਦੇ ਨੇ?"

"ਪੰਜ ਵਜੇ ਤਕ ਆ ਜਾਂਦੇ ਨੇ।"

ਮੈਂ ਨੇੜੇ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਅਖ਼ਬਾਰ ਦੇਖਣ ਲੱਗਦਾ ਹਾਂ।

"ਤੈਨੂੰ ਪਿਛਲੀ ਵਾਰੀ ਕਮੀਜ਼ ਦਾ ਕੱਪੜਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।" ਭੈਣ ਦੀ ਗੱਲ ਨੇ ਜਿਵੇਂ ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਡੂੰਘੇ ਟੋਏ ਵਿਚ ਧੱਕ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਜਿਸ ਗੱਲ ਦਾ ਡਰ ਸੀ, ਉਹੀ ਹੋਈ। ਕੁਝ ਹਿੰਮਤ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਭੈਣ ਵੱਲ ਦੇਖ ਕੇ ਮੁਸਕੁਰਾਉਂਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, "ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਕੱਪੜਾ ਓਨਾਂ ਮਹਿੰਗਾ ਨਈਂ ਏਂ, ਜਿੰਨੀ ਸੁਆਈ।"

ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਠੱਠਾ ਫਿੱਕਾ ਜਿਹਾ ਲੱਗਿਆ। ਛੋਟੀਆਂ-ਛੋਟੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਪੁੱਛਦੇ ਹੋਏ ਭੈਣ ਦੀ ਅੱਖ ਲੱਗ ਗਈ। ਮੈਂ ਪਾਸਾ ਪਰਤ ਲਿਆ।

ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਜੀਜਾ ਜੀ ਆਏ ਤਾਂ ਭੈਣ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੇਰੀ ਇੰਟਰਵਿਊ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ। ਜੀਜਾ ਜੀ ਮੁਸਕੁਰਾਏ।

ਸਵੇਰੇ ਨੌਂ ਵਜੇ ਤਿਆਰ ਹੋ ਕੇ ਮੈਂ ਜੀਜਾ ਜੀ ਨਾਲ ਘਰੋਂ ਨਿਕਲਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਬੈਂਕ ਕੋਲ ਛੱਡ ਕੇ ਉਹ ਅੱਗੇ ਚਲੇ ਗਏ।

ਕਾਫੀ ਮੁੰਡੇ ਇੰਟਰਵਿਊ ਲਈ ਆਏ ਹੋਏ ਨੇ। ਇਕ ਘੰਟੇ ਬਾਅਦ ਮੇਰੀ ਵਾਰੀ ਆਈ। ਨਾਉਮੀਦ ਹੋ ਕੇ ਬਾਹਰ ਆਇਆ ਹਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਇੰਟਰਵਿਊ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਈਂ ਦੇ ਸਕਿਆ ਸੀ। ਘਰ ਵਾਪਸ ਆਇਆ ਤਾਂ ਭੈਣ ਨੇ ਬੇਚੈਨੀ ਨਾਲ ਪੁੱਛਿਆ, "ਕੀ ਹੋਇਆ?"

"ਠੀਕ ਹੋਈ ਏ, ਇਤਲਾਹ ਕੁਛ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਮਿਲੇਗੀ।"

"ਕਾਫੀ ਜਣੇ ਆਏ ਹੋਣਗੇ?"

"ਨਈਂ, ਕੋਈ ਬਹੁਤੇ ਨਈਂ ਸੀ।"

"ਪੱਪੂ, ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਕਹਿੰਦਾ ਏ, ਇਸ ਵਾਰੀ ਜ਼ਰੂਰ ਰੱਖ ਲਿਆ ਜਾਏਂਗਾ।"

ਮੈਂ ਮੁਸਕੁਰਾ ਪਿਆ ਹਾਂ।

"ਭੈਣੇ ਗੱਡੀ ਇਕ ਵਜੇ ਜਾਂਦੀ ਏ, ਮੈਨੂੰ ਹੁਣ ਚੱਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਏ।"

"ਅੱਜ ਰਹਿ ਜਾ।"

"ਨਈਂ, ਬਾਬਾ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰਨਗੇ।"

"ਰੋਟੀ ਖਾ ਲੈ, ਫੇਰ ਜਾਵੀਂ।"

"ਦੇਰ ਹੋ ਜਾਏਗੀ।"

ਭੈਣ ਚੁੱਪ ਹੋ ਗਈ। ਮੈਂ ਅੰਦਰੋਂ ਬੈਗ ਚੁੱਕ ਕੇ ਭੈਣ ਦੀ ਸੱਸ ਨੂੰ ਪੈਰੀ ਪੈਣਾਂ ਕਰਨ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਰਤਾ ਮੁਸਕੁਰਾਉਂਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਕਿਹਾ, "ਪੁੱਤਰ, ਬਹੂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਕੁਛ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੱਸੀਆਂ ਨੇ, ਉਹ ਕਿਸੇ ਦੇ ਹੱਥ ਭਿਜਵਾ ਦੇਈਂ।"

ਮੈਂ 'ਹਾਂ' ਵਿਚ ਸਿਰ ਹਿਲਾ ਕੇ ਪੌੜੀਆਂ ਵੱਲ ਵਧ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ। ਭੈਣ ਵੀ ਮੇਰੇ ਪਿੱਛੇ-ਪਿੱਛੇ ਪੌੜੀਆਂ ਉਤਰਦੀ ਆ ਰਹੀ ਏ।

"ਹੁਣ ਤੂੰ ਕਦੋਂ ਆਵੇਂਗੀ?"

"ਅਜੇ ਕੁਛ ਨਈਂ ਕਹਿ ਸਕਦੀ, ਜਦੋਂ ਆਉਣਾ ਹੋਇਆ ਲਿਖ ਭੇਜਾਂਗੀ...ਤੂੰ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖਦਾ ਰਹੀਂ। ਅਗਲੇ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਪੰਦਰਾਂ ਤਾਰੀਖ਼ ਤੋਂ ਸੌਣ ਦੇ ਵਰਤ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਰਹੇ ਨੇ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਛ ਲੈ ਕੇ ਆ ਜਾਵੀਂ।" ਤੇ ਕਾਗਜ਼ ਦੇ ਇਕ ਟੁਕੜੇ ਵਿਚ ਲਿਪਟੇ ਸੌ-ਸੌ ਦੇ ਦੋ ਨੋਟ ਭੈਣ ਨੇ ਮੇਰੀ ਹਥੇਲ 'ਤੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤੇ ਨੇ।

"ਇਹ ਕੀ?" ਮੈਂ ਤ੍ਰਬਕਿਆ ਹਾਂ।

"ਕੁਛ ਨਈਂ।"

ਮੈਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹਿਆ, ਪਰ ਭੈਣ ਨੇ ਮੇਰੀ ਮੁੱਠੀ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਮੈਂ ਬੈਗ ਚੁੱਕ ਕੇ ਬਾਹਰ ਆਇਆ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਫੇਰ ਮੁੜ ਕੇ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ, ਪਰ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਪੈ ਰਹੀ ਤੇ ਹੁਣ ਜਲਦੀ ਤੋਂ ਜਲਦੀ ਭੈਣ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਤੋਂ ਓਹਲੇ ਹੋ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ।

— — —

ਦੁਨੀਆਂ ਇਕ ਸਟੇਜ ਏ/ਨੂਰ ਉਲਹੁਦਾ ਸ਼ਾਹ

ਇਸ ਮਹਫ਼ਿਲ ਵਿਚ ਨੱਚਣ ਲਈ ਸਿਰਫ਼ ਮੈਨੂੰ ਈ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ...ਰਾਤ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਪਹਿਰ ਜਦੋਂ ਮਹਫ਼ਿਲ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਾਬ 'ਤੇ ਸੀ ਤੇ ਸ਼ਾਰੇ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀ ਕੇ ਬੇਸੁੱਧ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ—ਉਦੋਂ ਮੈਂ ਘੁੰਗਰੂਆਂ ਦੀ ਛਮ-ਛਮ ਦੇ ਨਾਲ ਪੋਲੇ-ਪੋਲੇ ਪੈਰ ਚੁੱਕਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ। ਕੱਜਲਬਾਈ ਮਰਹੂਮਾ (ਖ਼ੁਦਾ ਉਸਨੂੰ ਬਹਿਸ਼ਤ ਨਸੀਬ ਕਰੇ) ਹਮੇਸ਼ਾ ਕਹਿੰਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਤਮਾਸ਼ਬੀਨਾਂ ਨੂੰ ਜਾਮ ਭਰ-ਭਰ ਕੇ ਪਿਆਓ—ਜਦੋਂ ਉਹ ਨਸ਼ੇ ਵਿਚ ਚੂਰ ਹੋ ਜਾਣ ਤਾਂ ਨੱਚੋ। ਫੇਰ ਨੱਚੋਗੇ ਤਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਨੋਟ ਈ ਨਈਂ ਆਪਣਾ-ਆਪ ਵੀ ਤੁਹਾਡੇ ਤੇ ਵਾਰ ਦੇਣਗੇ।

ਘੁੰਗਰੂਆਂ ਦੀ ਛਮ-ਛਮ ਦੇ ਨਾਲ ਸਾਜਿੰਦਿਆਂ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਸਾਜ ਸੰਭਾਲੇ ਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਮੇਰੇ ਪੈਰਾਂ ਹੇਠ ਗੋਲ ਦਾਇਰੇ ਵਿਚ ਘੁੰਮਣ ਲੱਗੀ। ਇਸ ਭੌਂਦੇ ਹੋਏ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਿਚ ਉਹ ਜਿਵੇਂ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਲਿਸ਼ਕ ਵਾਂਗ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਚਮਕ ਕੇ ਗ਼ਾਇਬ ਹੋ ਗਿਆ। ਆਪਣੇ-ਆਪ ਵਿਚ ਗਵਾਚਿਆ, ਸਾਰਾ ਜਿਸਮ ਸਿਆਹ ਸ਼ੌਲ ਵਿਚ ਲਿਪਟਿਆ ਹੋਇਆ। ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਬੇਸੁੱਧ ਤਾਂ ਹੈ ਪਰ ਉਸਨੇ ਸ਼ਰਾਬ ਨਈਂ ਪੀਤੀ। ਉਹੀ ਇਕ ਇਕੱਲਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਜਾਗ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਸਭ ਖੁੱਲ੍ਹੀਆਂ ਸੁਰਖ਼ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਮਰੇ ਪਏ ਸਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਮੂੰਹਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਬੋਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। 'ਤੂੰ, ਨੱਚ ਨਚਣੀਏਂ...ਨੱਚ...ਨੱਚ...ਨਚਣੀਏਂ!...ਨੱਚ!!...ਨੱਚ!!!' ਨੋਟ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕੀਤੇ ਪਰਿੰਦਿਆਂ ਵਾਂਗ ਫੜਫੜਾ ਕੇ, ਲਹਿਰਾਉਂਦੇ ਹੋਏ, ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਡਿੱਗ ਰਹੇ ਸਨ।

ਜ਼ਮੀਨ ਅਜੇ ਤਕ ਮੇਰੇ ਪੈਰਾਂ ਹੇਠ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਘੁੰਮ ਰਹੀ ਸੀ। ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਇਸ ਤੇਜ਼ ਘੁਮੇਰੀ ਵਿਚ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਵਾਰੀ ਉਸਨੇ ਆਪਣਾ ਚਿਹਰਾ ਹੌਲੀ-ਜਿਹੀ ਆਪਣੇ ਗੋਡਿਆਂ 'ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢਿਆ। ਬਸ, ਇਕ ਨਜ਼ਰ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਇੰਜ ਮਾਰੀ ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਕੋਈ ਨਿਗੁਣੀ ਸ਼ੈ ਹੋਵਾਂ ਤੇ ਜਿਸਨੂੰ ਇਕ ਫੂਕ ਮਾਰ ਕੇ ਕਿਸੇ ਕੀੜੇ-ਮਕੌੜੇ ਵਾਂਗ ਹਵਾ ਵਿਚ ਉਡਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏ—ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁਸਕੁਰਾ ਕੇ ਦੁਬਾਰਾ ਗੋਡਿਆਂ ਵਿਚ ਸਿਰ ਦੇ ਲਿਆ। ਮਰਹੂਮਾ ਕੱਜਲਬਾਈ ਕਹਿੰਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ—'ਜੇ ਕੋਈ ਇਹੋ-ਜਿਹਾ ਤਮਾਸ਼ਬੀਨ ਹੋਵੇ, ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਨਿਗਾਹਾਂ ਵਿਚ ਤੁਹਾਡੀ ਕੋਈ ਹੈਸੀਅਤ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਉਸਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰਕੇ, ਤੜਫਾ-ਤੜਫਾ ਕੇ ਅੱਧ-ਮੋਇਆ ਕਰਕੇ ਸੁੱਟ ਦੇਣਾ। ਉਹ ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਤੜਫੇਗਾ ਤੇ ਦੁਹਾਈਆਂ ਦਏਗਾ, ਜ਼ਮਾਨਾ ਉਸਦਾ ਤਮਾਸ਼ਾ ਦੇਖ ਕੇ ਤੁਹਾਡੇ ਵੱਲ ਪਤੰਗਿਆਂ ਵਾਂਗ ਉੱਡਿਆ ਆਏਗਾ।' ਉਸਦੇ ਦੁਬਾਰਾ ਗੋਡਿਆਂ ਵਿਚ ਸਿਰ ਦੇ ਲੈਣ ਪਿਛੋਂ ਮੈਂ ਪਾਇਲ ਦੇ ਸੁਰ ਹੋਰ ਤੇਜ਼ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਨੱਚਦੀ-ਨੱਚਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਘੁਮੇਰੀ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਹੋਰ ਨਜ਼ਦੀਕ ਲੈ ਆਈ। ਉਸਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਚੱਕਰ ਕੱਟਦੀ ਰਹੀ ਪਰ ਉਸਨੂੰ ਕੋਈ ਅਹਿਸਾਸ ਨਾ ਹੋਇਆ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸਨੇ ਗੋਡਿਆਂ 'ਚੋਂ ਸਿਰ ਬਾਹਰ ਕੱਢਿਆ। ਨਾ ਕੋਈ ਲਹਿਰ, ਨਾ ਹਰਕਤ। ਰਾਤ ਸ਼ਮਾ ਵਾਂਗ ਪਿਘਲਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਤਮਾਸ਼ਬੀਨ ਪਤੰਗਿਆਂ ਵਾਂਗ ਸੜ ਕੇ ਸਵਾਹ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਫ਼ਜਰ ਦੀ ਅਜਾਨ ਤੋਂ ਜ਼ਰਾ ਪਹਿਲਾਂ ਮਹਿਫ਼ਿਲ ਕਿਸੇ ਬਰਬਾਦ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਈ—ਜਿਸਨੂੰ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੇ ਲਸ਼ਕਰ ਨੇ ਘੋੜਿਆਂ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਹੇਠ ਕੁਚਲ ਦਿੱਤਾ ਹੋਏ ਤੇ ਇੱਧਰ-ਉੱਧਰ ਲਾਸ਼ਾਂ ਹੀ ਲਾਸ਼ਾਂ ਖਿੱਲਰੀਆਂ ਪਈਆਂ ਹੋਣ। ਭਾਂਡੇ ਦਸਤਰਖ਼ਾਣ 'ਤੇ ਹੀ ਭੰਨ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹੋਣ ਤੇ ਜਿਸਮਾਂ ਹੇਠੋਂ ਬਿਸਤਰੇ ਖਿੱਚ ਲਏ ਗਏ ਹੋਣ। ਸ਼ਹਿਰ ਉੱਜੜ ਗਿਆ। ਸਾਜੀਆਂ ਨੇ ਮਾਲ ਸਮੇਟਿਆ ਤੇ ਤੁਰਦੇ ਹੋਏ। ਬਸ ਮੈਂ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਸੀ। ਕਮਰੇ ਦੇ ਐਨ ਵਿਚਕਾਰ ਸੁਰਖ਼ ਇਰਾਨੀ ਕਾਲੀਨ 'ਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਘੁੰਗਰੂ ਖੋਲ੍ਹ ਰਹੀ ਸੀ, ਸਿਰਫ਼ ਦੋ ਕਦਮ ਦੇ ਫ਼ਾਸਲੇ 'ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਗੋਡਿਆਂ ਵਿਚ ਸਿਰ ਦੇਈ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਹੱਥ ਘੁੰਗਰੂਆਂ 'ਤੇ, ਤੇ ਅੱਖਾਂ ਉਸ 'ਤੇ ਸਨ। ਬਾਹਰ ਮਸਜਿਦ ਵਿਚ ਫ਼ਜਰ ਦੀ ਅਜਾਨ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਗੋਡਿਆਂ ਤੋਂ ਸਿਰ ਚੁੱਕਿਆ ਤੇ ਉੱਠਣਾ ਚਾਹਿਆ—ਮੈਂ ਬਿਜਲੀ ਵਾਂਗ ਅਹੁਲ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਬਾਹਾਂ ਤੋਂ ਫੜ ਲਿਆ।

"ਠਹਿਰੋ...," ਮੈਂ ਕਿਹਾ।

ਉਹ ਜਿਵੇਂ ਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਬੈਠ ਗਿਆ ਤੇ ਚੁੱਪਚਾਪ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਦੇਖਦਾ ਰਿਹਾ।

"ਤੁਹਾਨੂੰ ਮੇਰਾ ਨਾਚ ਪਸੰਦ ਨਈਂ ਆਇਆ?"

ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਮੁਸਕੁਰਾ ਪਿਆ।

"ਕਿਸ ਗੱਲ ਦਾ ਘੁੰਮਡ ਏ? ਮਰਦਾਨਗੀ ਦਾ?" ਮੈਂ ਠਹਾਕਾ ਲਾਇਆ ਤੇ ਉਹ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ, ਗੁੱਝਾ-ਗੁੱਝਾ, ਮੁਸਕੁਰਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਉਹ ਮਰਦ ਈ ਕੀ...ਜਿਸ ਦੀ ਅੱਖ ਔਰਤ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਗੰਧਲੀ ਨਾ ਹੋਏ!! ਪਰ ਅਫ਼ਸੋਸ ਬਦਨਸੀਬ! ਅਫ਼ਸੋਸ ਤੇਰੀ ਮਰਦਾਨਗੀ 'ਤੇ!!" ਮੈਂ ਨਫ਼ਰਤ ਭਰੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ—ਪਰ ਨਾ ਉਸਦੀ ਖ਼ਾਮੋਸ਼ੀ ਤਿੜਕੀ, ਨਾ ਮੁਸਕਰਾਹਟ।

ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਇਕਾਂਤ 'ਚ ਮੇਰਾ ਨਾਚ ਦੇਖੇਂਗਾ? ਤੇਰੀ ਸ਼ਰਮੀਲੀ ਮਰਦਾਨਗੀ ਭੀੜ ਤੋਂ ਘਬਰਾਉਂਦੀ ਏ? ਚੱਲ ਭੀੜ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਕਿਸੇ ਖ਼ਾਲੀ ਕਮਰੇ 'ਚ ਚੱਲ ਕੇ ਮੇਰਾ ਜੋਬਨ ਦੇਖ। ਤੇਰੀ ਸ਼ਰਮੀਲੀ ਮਰਦਾਨਗੀ ਮੇਰੇ ਜੋਬਨ ਦੀ ਤਾਬ ਨਈਂ ਝੱਲ ਸਕੇਗੀ। ਮਜਨੂੰ ਵਾਂਗ ਕੱਪੜੇ ਪਾੜ ਕੇ

ਚੀਕਦਾ-ਕੂਕਦਾ ਹੋਇਆ ਜੰਗਲ ਦੀ ਰਾਹ ਫੜ ਲਏਂਗਾ, ਹੈ ਹਿੰਮਤ ? ਤੈਨੂੰ ਕੀ ਪਤਾ ਕਿ ਇੱਥੇ ਕਿੰਨੇ ਆਏ ਤੇ ਜਾਨ ਤੋਂ ਗਏ। ਆ, ਅੱਜ ਤੂੰ ਖ਼ੁਦ ਨੂੰ ਆਜ਼ਮਾਅ, ਮੈਂ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਆਜ਼ਮਾਉਂਦੀ ਆਂ। ਵਰਨਾ ਉਹ ਨਾਚੀ ਹੀ ਕੀ ਜਿਹੜੀ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਬਹਿਕਾਅ ਨਾ ਦਏ!! ਮਹਿਰੂਮਾ ਕੱਜਲਬਾਈ ਵਰਗੀ ਤੇਜ਼ ਨਜ਼ਰ ਤੇ ਪਾਰਖੂ ਵੀ ਕਹਿੰਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਸੱਤਰ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਵਰਗੀ ਨੱਚਣ ਵਾਲੀ ਨਈਂ ਦੇਖੀ—ਜਿਸਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਮਰਦਾ ਏ ਨਾ ਜਿਊਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਏ, ਬਸ, ਤੜਫਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਏ ਤੇ ਇਕ ਘੁੱਟ ਲਈ ਤਰਸਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਏ। ਮਰਨ ਵਾਲੀ ਕਹਿੰਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਘੁੱਟ ਕਦੀ ਨਾ ਪਿਆਵੀਂ ਜਿਹੜਾ ਪੀਣ ਨਾਲ ਸ਼ਿਕਾਰ ਦੇ ਸਾਹ ਬਹਾਲ ਹੋ ਜਾਣ। ਚੱਲ, ਦੇਖ ਤਾਂ ਸਹੀ ਮੇਰਾ ਨਾਚ! ਜਿਸਨੂੰ ਦੇਖਣ ਲਈ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਵੀ ਫ਼ਕੀਰ ਬਣ ਗਏ। ਨੋਟਾਂ ਦੇ ਥਾਲ ਭਰ ਕੇ ਲਿਆਏ ਤੇ ਜਾਣ ਵੇਲੇ ਮੈਥੋਂ ਭੀਖ ਮੰਗਦੇ ਗਏ। ਪਰ ਮੈਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਨੂੰ ਭੀਖ ਦੇਂਦੀ ਆਂ, ਗਦਾਗਰਾਂ ਨੂੰ ਨਈਂ। ਪਰ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਨਿਵਾਜ਼ਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਆਂ। ਆ...ਆ...ਤੂੰ ਆਪਣਾ ਇਮਤਿਹਾਨ ਲੈ, ਮੈਂ ਖ਼ੁਦ ਨੂੰ ਆਜ਼ਮਾਉਂਦੀ ਆਂ।”

ਮੈਂ ਉਸਦੀ ਚਾਦਰ ਦਾ ਪੱਲਾ ਇਕ ਝੱਟਕੇ ਨਾਲ ਖਿੱਚਿਆ। ਇਸਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਸਨੇ ਅਛੋਪਲੇ ਈ ਆਪਣਾ ਪੱਲਾ ਸੰਭਾਲ ਲਿਆ। ਉਸਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਦਰਿਆ ਦੀ ਹਿੱਕ ’ਤੇ ਬੇੜੀ ਤੈਰਦੀ ਹੋਈ ਜਾ ਰਹੀ ਹੋਵੇ—ਦੂਰ ਤਕ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ, ਬਗ਼ੈਰ ਕਿਸੇ ਮਲਾਹ ਦੇ—ਬੇਪ੍ਰਵਾਹ ਤੇ ਇਕੱਲੀ।

“ਸਭ ਬੇਅਰਥ ਏ ਨਾਚੀ! ਸਭ ਵਿਅਰਥ ਏ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਰੂਪ, ਇਹ ਜੋਬਨ, ਇਹ ਨਾਚ ਕੁਛ ਵੀ ਤੇਰਾ ਨਈਂ ਏਂ। ਜਿਸਨੂੰ ਤੂੰ ਨਾਚ ਕਹਿੰਦੀ ਏਂ ਇਹ ਦਰਅਸਲ ਕਿਸੇ ਸੂਈ ਦੇ ਨੱਕੇ ’ਚੋ ਧਾਗੇ ਦਾ ਲੰਘਣਾ ਏਂ—ਜਿਸਦਾ ਦੂਜਾ ਸਿਰਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਏ ਤੇ ਤੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਨਚਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਏਂ। ਏਸ ਲਈ ਨਈਂ ਕਿ ਕੋਈ ਤੇਰੇ ਨਾਚ ’ਤੇ ਫਿਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਏ—ਬਲਕਿ ਏਸ ਲਈ ਵਕਤ ਦੇ ਵਹਾਅ ਨੂੰ ਚੱਲਦਾ ਰੱਖਣਾ ਏਂ। ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਫ਼ਕੀਰ ਬਣਾਉਣਾ ਏਂ ਤੇ ਗਦਾਗਦਰ ਨੂੰ ਤਖ਼ਤ-ਨਸ਼ੀਨ ਕਰਨਾ ਏਂ। ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਉਂਗਲਾਂ ’ਤੇ ਸਭ ਦੇ ਧਾਗੇ ਬੱਝੇ ਹੋਏ ਨੇ, ਉਸਦੀ ਬੇਪ੍ਰਵਾਹੀ ਤਾਂ ਦੇਖ!! ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਆਪਣੀਆਂ ਉਂਗਲਾਂ ਦੀ ਹਰਕਤ ਨੂੰ ਦੇਖਦਾ ਏ—ਹੇਠਾਂ ਪੁਤਲੀਆਂ ਦਾ ਨਾਚ ਨਈਂ। ਤੇਰੇ ਚੱਕਰ ਕੱਟਦੇ ਹੋਏ ਪੈਰਾਂ ਦੇ ਹੇਠ ਮੌਤ, ਫਾਂਸੀ ਘਰ ਦੇ ਤਖ਼ਤੇ ਵਾਂਗ ਵਿਛੀ ਹੋਈ ਏ। ਫੇਰ ਇਹ ਨਾਚ ਵੀ ਕੀ ਚੀਜ਼ ਏ ਨਾਚੀ!! ਜਿੱਥੇ-ਜਿੱਥੇ ਪੈਰ ਰੱਖਿਆ ਜਾਏ, ਉੱਥੋਂ ਧਰਤੀ ਖਿਸਕਦੀ ਜਾਏ! ਇਹ ਜਿਸ ਨੂੰ ਤੂੰ ਆਪਣਾ ਜੋਬਨ ਕਹਿੰਦੀ ਏਂ, ਕੁਛ ਪਤਾ ਵੀ ਏ ਇਸ ਦੀ ਹਕੀਕਤ ਕੀ ਏ!! ਸਿਰਫ਼ ਮੁੱਠੀ ਭਰ ਹੱਡੀਆਂ ਦੇ ਢਾਂਚੇ ’ਤੇ ਮਾਸ!! ਜਦੋਂ ਤਕ ਇਹ ਗਿਰਝਾਂ ਦੀ ਖ਼ੁਰਾਕ ਬਣਨ ਦੇ ਕਾਬਲ ਏ, ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੋਣ ਦਾ ਭਰਮ ਰਹਿੰਦਾ ਏ। ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਬੰਦੇ ਦੇ ਮਾਸ ’ਤੇ ਗਿਰਝਾਂ ਮੰਡਲਾਉਂਦੀਆਂ ਨੇ, ਓਵੇਂ-ਓਵੇਂ ਬੰਦਾ ਆਪਣੀ ਈ ਮਹਿਕ ਦਾ ਸਰੂਰ ਲੈਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਏ। ਇਹ ਮਾਸ ਗਲ-ਸੜ ਜਾਏਗਾ...ਇਹ ਸਾਗਰ ਵਰਗੇ ਨੈਣ, ਇਹ ਗੁਲਾਬ ਵਰਗੇ ਬੁੱਲ੍ਹ, ਇਹ ਲਹਿਰਾਂ ਵਾਂਗ ਲਹਿਰਾਉਂਦੀਆਂ ਬਾਂਹਾਂ, ਇਹ ਭੰਵਰਾਂ ਵਾਂਗ ਚੱਕਰ ਕੱਟਦੇ ਹੋਏ ਪੈਰ ਤੇ ਇਹ ਮਹਿਕਾਂ ਛੱਡਦਾ ਹੋਇਆ ਤਨ-ਬਦਨ ਕੁਛ ਵੀ ਨਈਂ ਏ, ਨਰਤਕੀ! ਸਿਰਫ਼ ਮਾਸ ਏ ਵਰਨਾ ਬੰਦਾ ਤਾਂ ਹੱਡੀਆਂ ਦਾ ਪਿੰਜਰ ਏ—ਜਿਸ ’ਤੇ ਉਸਦੇ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਦਿਲ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਵੀ ਨਈਂ ਲੱਭਦਾ। ਇਹ ਅੱਥਰੂ, ਇਹ ਮੁਸਕਾਨਾ...ਇਹ ਦਰਦ, ਇਹ ਨਾਜ਼ ਤੇ ਅਦਾਵਾਂ, ਸਭ ਹਵਾ ਦਾ ਇਕ ਬੁੱਲ੍ਹਾ ਨੇ। ਸਦੀ-ਦਰ-ਸਦੀ ਬੰਦਾ ਗੁਮਨਾਮ ਹੱਡੀਆਂ ਤੇ ਮਿੱਟੀ ਬਣਦਾ ਰਿਹਾ ਏ। ਕਿਹੜੀਆਂ ਹੱਡੀਆਂ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਦੀਆਂ ਨੇ, ਕਿਹੜੀ ਮਿੱਟੀ ਗਦਾਗਰ ਦੀ ਏ—ਇਹ ਕੋਈ ਨਈਂ ਜਾਣ ਸਕਿਆ, ਸਿਵਾਏ ਉਸਦੇ ਜਿਸਦੀ ਬੇਪ੍ਰਵਾਹੀ ਕਾਬਲੇ-ਦੀਦ ਏ!!

ਮਿੱਟੀ ਤੋਂ ਬੰਦਾ ਬਣਾ ਕੇ ਫੇਰ ਮਿੱਟੀ ’ਚ ਮਿਲਾ ਦੇਂਦਾ ਏ!! ਤੂੰ ਤਾਂ ਨਾਚੀ ਏਂ! ਆਪਣੇ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਜੋਬਨ ’ਤੇ ਭੁੱਲ੍ਹੀ ਹੋਈ ਏਂ ਪਰ ਗਰਦਨ ਘੁਮਾ ਕੇ ਪਿੱਛੇ ਵੱਲ ਤਾਂ ਦੇਖ!! ਹਾ...ਹਾ...ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਘੋੜਿਆਂ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਹੇਠ ਮਿੱਧਦੇ ਹੋਏ ਲਸ਼ਕਰ, ਖ਼ੁਦਾਈ ਦੇ ਦਾਅਵੇਦਾਰ, ਮਹਿਲ, ਕਿਲੇ...ਸਭ ਸਮੇਂ ਦੀ ਧੂੜ ਬਣ ਗਏ। ਦੁਨੀਆਂ ਤਾਂ ਗੰਦਗੀ ਦਾ ਢੇਰ ਏ ਨਾਚੀ!! ਬਹੁਤਿਆਂ ਨੇ ਚੱਖ ਕੇ ਥੁੱਕ ਦਿੱਤਾ—ਜਾਂ ਬਹੁਤਿਆਂ ਨੇ ਉਂਗਲ ਦੀ ਨੋਕ ਨਾਲ ਚੁੱਕ ਕੇ ਇਕੋ ਫੂਕ ਨਾਲ ਉਡਾ ਦਿੱਤਾ। ਤੇ ਨਾਚੀ! ਕਈਆਂ ਲਈ ਤਾਂ ਇਹ ਦੁਨੀਆਂ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਸੁਨਹਿਰੀ ਪਰਦਾ ਏ, ਆਸ਼ਕ ਤੇ ਮਹਿਬੂਬ ਦਰਮਿਆਨ। ਆਸ਼ਕ ਨੇ ਤਾਂ ਇਕੋ ਝਟਕੇ ’ਚ ਲੀਰ-ਲੀਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ...ਤੂੰ ਦੱਸ ਨਾਚੀ...ਜਦੋਂ ਤੂੰ ਨੱਚ ਰਹੀ ਹੁੰਦੀ ਏਂ ਤਾਂ ਤੈਨੂੰ ਇਹ ਦੁਨੀਆਂ ਕੀ ਲੱਗਦੀ ਏ? ਸ਼ਰਾਬ ਦਾ ਪਿਆਲਾ? ਸੋਚਿਆ ਏ, ਜਦੋਂ ਨਸ਼ਾ ਲੱਥੇਗਾ ਤਾਂ ਕੀ ਹੋਏਗਾ? ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਲਈ ਨਈਂ ਹੁੰਦੀ ਨਾਚੀ! ਸ਼ਰਾਬ ਤਾਂ ਡੇਗ ਦੇਣ ਲਈ ਹੁੰਦੀ ਏ ਤੇ ਫੇਰ ਉਸਨੂੰ ਚੱਖ ਕੇ ਦੇਖੋ। ਸ਼ਰਾਬ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਾ ਕੇ ਡੋਲ੍ਹ ਦੇਣ ਦਾ ਨਸ਼ਾ!! ਬਸ ਏਨਾ ਨਸ਼ਾ ਚੱਖ ਲਿਆ ਜਾਏ ਵਰਨਾ ਬਾਕੀ ਸਭ ਬੇਕਾਰ ਏ, ਫ਼ਜ਼ੂਲ ਏ, ਮਿੱਟੀ ਏ, ਮੌਤ ਏ।”

ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਉਹ ਬੋਲਦਾ ਰਿਹਾ ਮੈਂ ਸਾਹ ਲੈਣਾ ਈ ਭੁੱਲ ਗਈ। ਮੈਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਜਿਵੇਂ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਮੇਰੀਆਂ ਹੱਡੀਆਂ ਤੋਂ ਮਾਸ ਪਿਘਲ ਰਿਹਾ ਹੋਏ ਤੇ ਇਕ ਅਜੀਬ ਸੜ੍ਹਾਂਦ ਵਰਗੀ ਬਦਬੂ ਮੇਰੇ ਚਾਰੇ-ਪਾਸੇ ਫ਼ੈਲ ਗਈ ਹੋਏ। ਜ਼ਮੀਨ ਮੇਰੇ ਪੈਰਾਂ ਹੇਠੋਂ ਖਿਸਕ ਰਹੀ ਹੈ ਤੇ ਕੋਈ ਤੀਸਰਾ ਸਾਡੇ ਦਰਮਿਆਨ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਮੁਸਕੁਰਾ ਰਿਹਾ ਹੈ—ਉਸਦੇ ਹਾਲ ’ਤੇ ਵੀ ਤੇ ਮੇਰੇ ਹਾਲ ’ਤੇ ਵੀ। ਮੇਰਾ ਸੰਘ ਕੌੜਾ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਸਾਰਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਧੁੰਦਲਾ ਗਿਆ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕੀ ਹੋਇਆ ਤੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਉ...ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਵਜੂਦ ਸਮੇਟ ਕੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ’ਚ ਚੁੱਕ ਲਿਆ ਤੇ ਉਸਦੇ ਹੱਥ ਫੜ ਕੇ ਉਸ ’ਤੇ ਆਪਣੇ ਬੁੱਲ੍ਹ ਰੱਖ ਦਿੱਤੇ। ਐਨ ਉਸੇ ਪਲ ਮੈਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਜ਼ਮੀਨ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੇਰੇ ਪੈਰਾਂ ਹੇਠੋਂ ਖਿਸਕ ਚੁੱਕੀ ਹੈ ਤੇ ਮੈਂ ਮੌਤ ਦੇ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਹੇਠਾਂ...ਹੋਰ ਹੇਠਾਂ ਡੁੱਬਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹਾਂ। ਗੋਤੇ ਖਾਂਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਉਸਦਾ ਹੱਥ ਵੀ ਜਿਵੇਂ ਤਿਨਕੇ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਹੋਏ। ਉਸ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਉਹ ਵੀ ਛੁੱਟ ਗਿਆ। ਮੇਰੀ ਹਾਲਤ ਉਸ ਸ਼ਰਾਬੀ ਵਰਗੀ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਆਪਣਾ ਨਾਂ ਭੁੱਲ ਗਿਆ ਹੋਏ ਤੇ ਘਰ ਦਾ ਰਸਤਾ ਵੀ। ਡਿੱਗਦੀ-ਢੈਂਦੀ ਮਰਹੂਮਾ ਕੱਜਲਬਾਈ ਦੀ ਕਬਰ ’ਤੇ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਹੁੰਚੀ, ਕੁਝ ਯਾਦ ਨਹੀਂ। ਯਾਦ ਹੈ ਤਾਂ ਬਸ ਏਨਾ ਕਿ ਸ਼ਾਮ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਹੇਠਾਂ ਦਿਸਹੱਦੇ ਤਕ ਕਬਰਸਤਾਨ ਫ਼ੈਲਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉੱਤੇ...ਬਹੁਤ ਉੱਚੇ ਇੱਲ੍ਹਾਂ ਤੇ ਗਿਰਝਾਂ ਚੱਕਰ ਕੱਟ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਮੇਰਾ ਸਿਰ ਕੱਜਲਬਾਈ ਦੇ ਸਿਰਹਾਣੇ ਵੱਲ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਜ਼ਾਰ-ਜ਼ਾਰ ਰੋ ਰਹੀ ਸਾਂ।

ਨਾਚੀ ਖ਼ਾਮੋਸ਼ ਹੋਈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਰੋ ਪਿਆ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, “ਕਾਲੀ ਸ਼ਾਲ ਲਪੇਟੀ ਗੋਡਿਆਂ ’ਚ ਸਿਰ ਦੇਈ ਬੈਠਾ ਉਹ ਸ਼ਖ਼ਸ ਮੈਂ ਆਂ। ਹੁਣ ਕਈ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਘੁੰਗਰੂ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਗਲੀ-ਗਲੀ ਨੱਚਦਾ ਫਿਰਦਾਂ ਤੇ ਤੈਨੂੰ ਲੱਭ ਰਿਹਾ ਆਂ। ਕੌਲਾ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਫੜੀ ਦਰ-ਦਰ ਸਦਾਵਾਂ ਦਿੰਦਾ ਫਿਰਦਾ ਆਂ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਕੋਈ ਹੱਥ ਤੇਰੇ ਹੱਥ ਵਰਗਾ ਦਿੱਸ ਜਾਏ। ਜਿਸ ਪਲ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਹੱਥਾਂ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਬੁੱਲ੍ਹ ਹਟਾਏ ਸੀ ਉਸੇ ਪਲ ਤੋਂ ਮੈਂ ਦਰ-ਬਦਰ ਆਂ। ਤੈਥੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਕਈ ਸਾਲ ਮੁਰਸ਼ਦ ਦੇ ਕਦਮਾਂ ’ਚ ਬੈਠ ਕੇ ਗੁਜ਼ਾਰੇ। ਉੱਥੇ ਈ ਮੈਂ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਤਜਨਾਂ ਤੇ ਮੂੰਹ ਜ਼ੋਰ ਘੋੜੇ ਨੂੰ ਸੁਨਹਿਰੀ ਧਾਗੇ ਨਾਲ ਕਾਬੂ ਕਰਨਾ ਸਿੱਖਿਆ। ਪਰ ਨਈਂ ਬੰਦਾ...ਪਰ ਬੰਦੇ, ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਕਿੰਜ ਤਿਆਗ ਸਕਦਾ ਏ!! ਇਹ ਬੰਦਾ ਜਿਹੜਾ ਮੁੱਠੀ ਭਰ ਹੱਡੀਆਂ ’ਤੇ ਚੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਮਾਸ ਏ। ਇਸਦੀ ਅਕਲ ਦੀ ਜਾਦੂਗਰੀ ਤਾਂ ਦੇਖੋ—ਮਿੱਟੀ, ਅੱਗ ਦਾ ਲਾਂਬੂ ਬਣ ਜਾਏ ਤੇ ਅੱਗ

ਦੇ ਲਾਂਬੂ ਤੋਂ ਸਮੁੰਦਰ!! ਅੱਗ ਦਾ ਲਾਂਬੂ ਵੀ ਉਹ ਜਿਹੜਾ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਤੈਰੇ...ਨਾ ਕਿ ਸਮੁੰਦਰ ਤੋਂ ਬੁਝੇ। ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਵੀ ਤਾਂ ਦੇਖ ਨਾਚੀ!! ਬੰਦੇ ਦੇ ਵਜੂਦ ਦੇ ਧਾਗੇ ਤਾਂ ਆਪਣੀਆਂ ਉਂਗਲਾਂ ’ਤੇ ਲਪੇਟੇ ਹੋਏ ਨੇ!! ਪਰ ਉਸਦਾ ਮਨ ਆਜ਼ਾਦ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਏ!! ਤੇ...ਅੱਲਾਮਾਨ...ਅੱਲਾਮਾਨ!! ਵਜੂਦ ਉਸਦੀ ਰਜਾ ਨਾਲ ਚੱਕਰ ਕੱਟਦਾ ਏ ਤੇ ਦਿਲ ’ਚ ਆਪਣੀ ਮਨਮਾਨੀ ਕਰਦਾ ਏ!! ਉੱਤੋਂ ਇਨਸਾਨ ਜਿਵੇਂ ਅੱਧ ਮੋਇਆ ਪਰਿੰਦਾ!! ਹਾਂ, ਕਿਵੇਂ-ਕਿਵੇਂ ਖੰਭ ਫੜਫੜਾਉਂਦਾ ਏ, ਤੜਫਦਾ ਏ!!...ਪਰ ਬੇਅਰਥ!! ਉਸ ਦਿਨ ਜਦੋਂ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਹੱਥਾਂ ਨੂੰ ਚੁੰਮ ਕੇ ਹਵਾ ਦੇ ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਵਾਂਗ ਏਥੋਂ ਚਲੀ ਗਈ ਸੈਂ, ਉਸ ਦਿਨ ਆਪਣੀ ਯਾਦਾਸ਼ਤ ’ਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਮੈਥੋਂ ਫ਼ਜਰ ਦੀ ਨਮਾਜ ਕਜਾ (ਖੁੰਝੀ) ਹੋਈ ਸੀ। ਤੇ ਮੈਂ ਉੱਥੋਂ ਸਿੱਧਾ ਅੱਧ-ਮੋਏ ਪਰਿੰਦੇ ਵਾਂਗ ਆਪਣੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਦੇ ਕਦਮਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਡਿੱਗਿਆ ਸਾਂ।

“ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ‘ਮੁਰਸ਼ਦ ਮੈਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰ, ਮੈਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਚਾਹੀਦੀ ਏ।’ ”

“ਮੁਰਸ਼ਦ ਮੁਸਕੁਰਾਉਣ ਲੱਗਾ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਬੱਚੇ ਦੀ ਨਾ ਪੂਰੀ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਖ਼ਾਹਸ਼ ਉੱਤੇ ਮੁਸਕਰਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਏ।”

“ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, ‘ਆਜ਼ਾਦੀ ਹੈ ਕਿੱਥੇ? ਇਹ ਸਭ ਜੋ ਤੂੰ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਏਂ, ਬੰਦੇ ਦੀ ਕੈਦ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕੋਠੜੀਆਂ ਨੇ ਵਰਨਾ ਤੂੰ ਕੁਛ ਵੀ ਨਈਂ। ਕੈਦਖ਼ਾਨੇ ਦੀ ਕੋਠੜੀ ਬਦਲ ਜਾਂਦੀ ਏ। ਕੈਦ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਏ ਪਰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤਾਂ ਕਿਤੇ ਵੀ ਨਈਂ ਏ। ਪਹਿਲਾਂ ਤੂੰ ਜਿੱਥੇ ਕੈਦ ਸੀ ਉੱਥੇ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਕਈ ਹੋਰ ਕੈਦੀ ਸੀ—ਇਸ ਲਈ ਤੂੰ ਖ਼ਾਮੋਸ਼, ਸਬਰ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦਾ ਸੈਂ—ਪਰ ਇਸ਼ਕ!!! ਇਸ਼ਕ ਤਾਂ ਕੈਦੇ-ਤਨਹਾਈ ਦੀ ਮਸਾਲ ਏ। ਬਸ, ਅੱਲ੍ਹਾ ਮੁਆਫ਼ ਕਰੇ। ਕੈਦੇ-ਤਨਹਾਈ ਸਮਝਦਾ ਏਂ? ਬੰਦਾ ਖ਼ੁਦ ਈ ਤਮਾਸ਼ਾ ਵੀ ਏ ਤੇ ਖ਼ੁਦ ਈ ਆਪਣਾ ਤਮਾਸ਼ਾਈ (ਦਰਸ਼ਕ) ਵੀ। ਕੁੰਢ੍ਹੀ ਛੁਰੀ ਨਾਲ ਖ਼ੁਦ ਨੂੰ ਈ ਕਤਲ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਏ। ਟੋਟੇ-ਟੁਕੜੇ ਕਰਦਾ ਏ, ਤੜਫਦਾ ਏ—ਫੇਰ ਖ਼ੁਦ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਦਾ ਏ। ਫੇਰ ਕਤਲ ਕਰਦਾ ਏ। ਤੜਫਣ ਲਈ ਨਹੀਂ, ਟੋਟੇ-ਟੁਕੜੇ ਹੋਣ ਲਈ। ਚੀਕਦਾ-ਕੂਕਦਾ ਏ, ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਮਾਰਦਾ ਏ...ਪਰ ਕੈਦ-ਤਨਹਾਈ ਏ ਨਾ, ਕੋਈ ਵੀ ਨਈਂ ਸੁਣ ਸਕਦਾ ਉਸਦੀਆਂ ਆਹਾਂ, ਉਸਦਾ ਕੁਰਲਾਹਟ...ਸਿਵਾਏ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜਿਹਨਾਂ ਲਈ ਇਹ ਕੈਦ ਮੁਕੱਰਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਏ।’ ”

“ਫੇਰ ਮੁਰਸ਼ਦ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੈਰ ਸਮੇਟੇ ਤੇ ਕਿਹਾ, ‘ਜਾ, ਤੇਰਾ ਕੈਦਖ਼ਾਨਾ ਬਦਲ ਗਿਆ ਏ ਜਾਹ’। ਬਸ ਉਹ ਦਿਨ ਤੇ ਅੱਜ ਦਾ ਦਿਨ ਮੈਂ ਮੁਰਸ਼ਦ ਦੀ ਭਵਿੱਖਬਾਣੀ ਵਰਗੀ ਕੈਦ-ਤਨਹਾਈ ’ਚ ਆਂ। ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਫੜ-ਫੜ ਕੇ ਆਪਣੇ ਜ਼ਖ਼ਮ ਦਿਖਾਉਂਦਾ ਆਂ। ਆਪਣੇ ਜ਼ਖ਼ਮ ਘੁੰਗਰੂਆਂ ਵਾਂਗ ਪੈਰਾਂ ’ਚ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਖ਼ੁਦ ਨੱਚਦਾ ਆਂ। ਤੇਰਾ ਨਾਂ ਲੈ-ਲੈ ਕੇ ਬੜੀਆਂ ਸਦਾਵਾਂ ਦੇਂਦਾ ਆਂ, ਪਰ ਸਭ ਬੇਅਸਰ!! ਲੋਕ ਮੇਰੇ ਨੇੜਿਓਂ ਇੰਜ ਲੰਘ ਜਾਂਦੇ ਨੇ ਜਿਵੇਂ ਨਾ ਮੈਨੂੰ ਦੇਖ ਸਕਦੇ ਹੋਣ, ਨਾ ਸੁਣ ਸਕਦੇ ਹੋਣ। ਪਰ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ’ਤੇ ਰਹਿਮ ਕਰ ਨਾਚੀ! ਬਸ, ਇਕ ਵਾਰ ਮੇਰੇ ਹੱਥ ’ਤੇ ਆਪਣੇ ਬੁੱਲ੍ਹ ਰੱਖ ਦੇ, ਬਸ ਇਕ ਵਾਰੀ ਨਾਚੀ।” ਨਾਚੀ ਚੁੱਪ, ਕਾਲੀ ਸ਼ਾਲ ਵਿਚ ਲਿਪਟੀ ਗੋਡਿਆਂ ’ਚ ਸਿਰ ਦੇ ਕੇ ਬੈਠੀ ਰਹੀ। ਫ਼ਜਰ ਦੀ ਅਜਾਨ ਤੋਂ ਕੁਝ ਪਹਿਲਾਂ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਗੋਡਿਆਂ ਤੋਂ ਸਿਰ ਚੁੱਕਿਆ—ਉਸਦੇ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ’ਤੇ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਖ਼ੁਸ਼ਕੀ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਪਏ ਹੋਏ ਸਨ—ਜਿਵੇਂ ਉਸਨੇ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਂਦਿਆਂ-ਪੀਂਦਿਆਂ ਰੋੜ੍ਹ ਦਿੱਤੀ ਹੋਏ!!

ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ, “ਇਹ ਵੀ ਬੇਕਾਰ, ਇਹ ਵੀ ਫ਼ਾਨੀ ਏ। ਬਸ, ਇਕ ਗੱਲ ਸਮਝ ’ਚ ਨਈਂ ਆਈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਉਹ ਹਰੇਕ ਦਾ ਰੁਖ਼ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਮੋੜਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਏ ਤਾਂ ਫੇਰ ਇਹ ਹੀਲੇ-ਬਹਾਨੇ, ਭੁੱਲ-ਭੁਲੇਵੇਂ ਕਿਉਂ ਨੇ? ਮਿੱਟੀ ਈ ਤਾਂ ਹੈ, ਇਸ ’ਤੇ ਆਪਣਾ ਪੈਰ ਧਰ ਦਏ! ਪਰ ਕੁਛ

ਪਤਾ ਨਈਂ ਲੱਗਦਾ, ਉਹ ਆਪ ਬੰਦੇ ਦਾ ਇਸ਼ਕ ਚਾਹੁੰਦਾ ਏ ਜਾਂ ਖ਼ੁਦ ਬੰਦੇ ਦੇ ਇਸ਼ਕ ਡੁੱਬਿਆ ਹੋਇਆ ਏ!!”

ਬਾਹਰ ਫ਼ਜਰ ਦੀ ਅਜਾਨ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਨਾਚੀ ਨੇ ਠੰਢਾ ਸਾਹ ਖਿੱਚਿਆ ਤੇ ਕਿਸੇ ਹਾਰੇ ਹੋਏ ਸਿਪਾਹੀ ਵਾਂਗ ਉੱਠਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਕਿਹਾ, “ਪਰ...ਜੋ...ਉਸਦੀ ਮਰਜ਼ੀ, ਫ਼ਜਰ ਦੀ ਨਮਾਜ ਕਜਾ ਨਾ ਹੋ ਜਾਏ। ਵਸਾਲ ਦੀ ਘੜੀ ਬਸ ਘੜੀ ਭਰ ਲਈ ਆਉਂਦੀ ਏ, ਗਈ ਤਾਂ ਗਈ। ਹਿਜਰ ਨਾਲ ਬੰਦਾ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕਰਦਾ ਏ ਨਾ ਉਹ।”

ਨਾਚੀ ਨੇ ਪੈਰ ਵਧਾਏ ਤੇ ਸਟੇਜ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਉੱਤਰ ਗਈ। ਉਸ ਸ਼ਖ਼ਸ ਦਾ ਕਿਰਦਾਰ ਵੀ ਅੰਤ ’ਤੇ ਅੱਪੜ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਸਟੇਜ ਤੋਂ ਲੱਥ ਗਿਆ।

ਤੇ ਪਰਦਾ ਡਿੱਗ ਪਿਆ। ਨਵਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਤਕ।

— — —

ਜੀਜੀ / ਜ਼ਰੀਨਾ ਬਲੋਚ

“ਜੀਜੀ-ਜੀਜੀ, ਮੈਨੂੰ ਗੁਡੀਆ ਲਈ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਕਾਤਰਾਂ ਦੇ ਦਿਓ।” ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਦੇ ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਜੀਜੀ ਨੇ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਫੇਰ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਕਿਹਾ, “ਜੀਜੀ, ਕੀ ਕਰ ਰਹੇ ਓ? ਕੀ ਮੇਰੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣਈ ਨਈਂ ਦੇ ਰਹੀ? ਮੈਨੂੰ ਦੋ ਤਿੰਨ ਕਾਤਰਾਂ ਦੇ ਦਿਓ।” ਇਸ ਵਾਰੀ ਵੀ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਾ ਮਿਲਿਆ। ਉਹੀ ਚੁੱਪ ਵਾਪਰੀ ਰਹੀ। ਮੈਂ ਕੰਧ ’ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਹੇਠਾਂ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਜੀਜੀ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹ ਰਹੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਸਲਾਮ ਫੇਰ ਲਿਆ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਹੱਸਣ ਲੱਗੀ। ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ, “ਨੀਂ ਕੁੜੀਏ, ਨਮਾਜ਼ ਵੀ ਨਈਂ ਪੜ੍ਹਨ ਦੇਂਦੀ। ਦੂਜੇ ਪਾਸਿਓਂ ਦੀ ਘੁੰਮ ਕੇ ਆ ਕਿਓਂ ਨ੍ਹੀਂ ਜਾਂਦੀ? ਧੁੱਪੇ ਪੈਰ ਸੜ ਰਹੇ ਹੋਣਗੇ।”

“ਨਈਂ ਜੀਜੀ ਪੈਰ ਤਾਂ ਨੀ ਸੜ ਰਹੇ। ਮੈਂ ਰੱਸੀ ਲਮਕਾ ਦੇਨੀਂ ਆਂ। ਬਸ, ਉਸ ਨਾਲ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਕਾਤਰਾਂ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿਓ।”

“ਬੇਟਾ ਏਸ ਵੇਲੇ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਕਾਤਰਾਂ ਹੈ ਨਈਂ, ਜਦੋਂ ਕੱਪੜੇ ਕੱਟਾਂਗੀ ਤੈਨੂੰ ਕਾਤਰਾਂ ਦੇ ਦਿਆਂਗੀ।”

“ਜੀਜੀ ਤੁਸੀਂ ਬਸ ਮੈਨੂੰ ਇੰਜ ਈ ਟਾਲ ਦੇਂਦੇ ਓ। ਕੱਲ੍ਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਕੱਲ੍ਹ ਨੂੰ ਦਿਆਂਗੀ। ਅੱਜ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਗੁਡੀਆ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਏ। ਮੈਂ ਹੁਣ ਤਕ ਉਸਦਾ ਦਹੇਜ ਵੀ ਨਈਂ ਬਣਾਇਆ।” ਮੈਂ ਮਾਯੂਸੀ ਜਿਹੀ ਨਾਲ ਕਿਹਾ।

“ਅੱਛਾ ਮਮੜੀ, ਪੇਟੀ ’ਚ ਦੇਖਦੀ ਆਂ।” ਇਹ ਕਹਿੰਦੀ ਹੋਈ ਉਹ ਕੋਠੜੀ ਵਿਚ ਚਲੀ ਗਈ ਤੇ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਕਾਤਰਾਂ ਲੱਭ ਕੇ ਲੈ ਆਈ ਤੇ ਰੱਸੀ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਕਾਤਰਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਗੁਡੀਆ ਦੇ ਕੱਪੜੇ ਬਣਾਉਣ ਲੱਗ ਪਈ।

ਜੀਜੀ ਦਾ ਤੇ ਸਾਡਾ ਘਰ ਨਾਲੋ-ਨਾਲ ਸਨ, ਵਿਚਕਾਰ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਕੰਧ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਗਲੀ ਵਿਚ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਸਾਨੂੰ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਮੈਂ

ਰਸੋਈ ਦੀ ਕੰਧ ਨਾਲ ਪੌੜੀ ਲਾ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਛੱਤ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਜਾਂਦੀ ਉੱਥੋਂ ਰੱਸੀ ਲਟਕਾ ਕੇ ਜੀਜੀ ਤੋਂ ਜਿਹੜੀ ਚੀਜ਼ ਵੀ ਲੈਣੀ ਹੁੰਦੀ ਲੈ ਲੈਂਦੀ।

ਜੀਜੀ ਕੱਪੜੇ ਸਸਤੇ ਸਿਊਂਦੀ ਸੀ, ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਸੀ ਕਿ ਸਾਰੇ ਮੁਹੱਲੇ ਵਾਲੇ ਉਸ ਤੋਂ ਕੱਪੜੇ ਸਿਵਾਉਂਦੇ ਸੀ। ਬੁਰਕਾ ਸਿਊਣ ਲਈ ਉਹ ਬੜੀ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੀ। ਸਿਵਾਈ ਦੇ ਪੈਸੇ ਵੀ ਕਿੰਨੇ? ਇਹੋ ਕੋਈ ਪੰਜ ਜਾਂ ਛੇ ਰੁਪਏ। ਮਹਿੰਗੇ ਤੋਂ ਮਹਿੰਗਾ ਬੁਰਕਾ ਦਸ ਰੁਪਏ ਵਿਚ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਡੇਢ ਰੁਪਈਆ ਬੁਰਕੇ ਦੀ ਅੱਖਾਂ ਵਾਲੀ ਜਾਲੀ ਦਾ, ਤੇ ਅੱਠ ਆਨੇ ਟੋਪੀ ਦੇ। ਬਾਕੀ ਚਾਰ-ਪੰਜ ਬਚ ਜਾਂਦੇ ਸੀ। ਮਰਦਾਨੀ ਕਮੀਜ਼ ਦੀ ਸਿਲਾਈ ਬਾਰਾਂ ਆਨੇ ਤੇ ਸਲਵਾਰ ਦੀ ਅੱਠ ਆਨੇ। ਜ਼ਨਾਨਾ ਜੈਂਪਰ ਤੇ ਸਲਵਾਰ ਇਕ ਰੁਪਈਆ।

ਜੀਜੀ ਕੋਲ ਜ਼ਨਾਨੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਮੇਲਾ-ਜਿਹਾ ਲੱਗਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਘਰ ਦੇ ਰੋਸੇ-ਗਿਲੇ, ਝਗੜੇ-ਟੰਟੇ, ਖ਼ੁਸ਼ੀ-ਗ਼ਮੀ ਦੇ ਫ਼ੈਸਲੇ ਏਥੇ ਆ ਕੇ ਹੀ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਜੀਜੀ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਬੜੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਾਲ ਸੁਣਦੀ। ਉਸਦੀ ਬੁੱਢੀ ਮਾਂ ਖ਼ੁਸ਼ੀਆਂ, ਜਿਸਦੀ ਉਮਰ ਤਕਰੀਬਨ ਸੱਤਰ ਸਾਲ ਸੀ, ਇਕ ਨਿੱਕੀ-ਜਿਹੀ ਮੰਜੀ 'ਤੇ ਪਈ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਉਸਨੂੰ ਦਮੇਂ ਦੀ ਬਿਮਾਰੀ ਸੀ। ਕਦੀ-ਕਦੀ ਉਹ ਬਾਹਰ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਬੈਠ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਜਿੱਥੇ ਜੀਜੀ ਕੰਧ ਦੀ ਛਾਂ ਵਿਚ ਸਿਲਾਈ ਵਾਲੀ ਮਸ਼ੀਨ ਡਾਹ ਕੇ ਬੈਠੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਤੇ ਸਿਲਾਈ ਕਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਲਾਗੇ ਹੀ ਮੰਜੀ 'ਤੇ ਚਾਰ-ਪੰਜ ਔਰਤਾਂ ਬੈਠੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਨਾਨੀ ਲਈ ਹੁੱਕਾ ਤਾਜ਼ਾ ਕਰਦੀ ਸੀ ਤੇ ਕੋਈ ਚੁੱਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਨੱਪਿਆ ਹੋਇਆ ਅੰਗਿਆਰ ਕੱਢ ਕੇ ਚਿਲਮ ਵਿਚ ਰੱਖਦੀ ਸੀ। ਕਦੀ-ਕਦੀ ਨਾਨੀ ਕੂਕ ਕੇ ਕਹਿੰਦੀ ਸੀ, "ਆਸ਼ੋ, ਮੇਰੀ ਨਾਸ ਵਾਲੀ ਡੱਬੀ, ਮੰਜੇ ਤੋਂ ਚੁੱਕ ਕੇ ਫੜਾਵੀਂ।" ਮੈਂ ਨੱਸ ਕੇ ਨਾਸ ਵਾਲੀ ਡੱਬੀ ਨਾਨੀ ਨੂੰ ਲਿਆ ਕੇ ਫੜਾ ਦਿੰਦੀ। ਸਾਰੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨਾਨੀ ਤੇ ਜੀਜੀ ਦੇ ਕੰਮ 'ਤੇ ਖ਼ੁਸ਼ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੁੰਡੇ ਦੀ ਕਮੀਜ਼ ਜਲਦੀ ਲੈਣੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਬੁਰਕਾ ਸਿਵਾਉਣ ਦੀ ਕਾਹਲ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਗੁੱਡੀਆਂ ਲਈ ਕਾਤਰਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਏਸ ਲਾਲਚ ਵੱਸ ਬੱਚੇ ਉਹਦਾ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਕੋਈ ਦੌੜ ਕੇ ਦੁਕਾਨ ਤੋਂ ਸਾਮਾਨ ਲੈ ਆਉਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਕੋਈ ਨਹਾਉਣੀ ਵਿਚ ਨਹਾਉਣ ਤੇ ਵੁਜੂ ਕਰਨ ਲਈ ਪਾਣੀ ਭਰ ਕੇ ਰੱਖ ਦੇਂਦਾ ਸੀ।

ਜੀਜੀ ਦਾ ਭਰਾ ਮਾਮਾ ਪੀਰ ਲੱਕੜ ਦਾ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਕਾਰੀਗਰ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਕਿਤੋਂ ਕੰਮ ਮਿਲਦਾ ਤਾਂ ਕਈ-ਕਈ ਮਹੀਨੇ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਤੇ ਜਦੋਂ ਕੰਮ ਨਾ ਮਿਲਦਾ ਤਾਂ ਮਹੀਨਿਆਂਬੱਧੀ ਬੇਕਾਰ ਬੈਠਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਮਾਮਾ ਪੀਰ ਬਖ਼ਸ਼ ਸੂਰਜ ਦੇ ਛਿਪਾ ਨਾਲ ਸਖੀ ਬਾਬਾ ਦੀ ਸਲਾਮੀ ਭਰਨ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਜੁਮੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਸਾਈਂ ਸਰਫ਼ਰਾਜ਼ ਸ਼ਹੀਦ ਦੀ ਸਲਾਮੀ ਭਰਨ ਲਈ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਬਾਕੀ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਉਹ ਮੰਜੀ 'ਤੇ ਪਿਆ ਸੁੱਤਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਕੰਨਾਂ ਤੋਂ ਬੋਲਾ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਆਉਣ-ਜਾਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਰੌਲੇ-ਰੱਟੇ ਤੋਂ ਬੇਪ੍ਰਵਾਹ ਸੀ।

ਜੀਜੀ ਸੁਭਾ-ਸਵੇਰੇ ਉੱਠਦੀ, ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਤੋਂ ਫ਼ਾਰਗ ਹੋ ਕੇ ਚੁੱਲ੍ਹਾ ਬਾਲਦੀ। ਖਾਣਾ ਬਣਾਉਂਦੀ। ਖਾਣਾ ਖਾ ਕੇ ਟੰਕੀ ਹੇਠ ਭਾਂਡੇ ਸਾਫ਼ ਕਰਨ ਬੈਠ ਜਾਂਦੀ। ਇੱਥੇ ਕੰਧ ਵਿਚ ਇਕ ਅਲਮਾਰੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਭਾਂਡੇ ਸਾਫ਼ ਕਰਕੇ ਉਹ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਲਮਾਰੀ ਵਿਚ ਚਿਣ ਦਿੰਦੀ। ਫੇਰ ਹੱਥ-ਮੂੰਹ ਧੋ ਕੇ ਮਸ਼ੀਨ 'ਤੇ ਬੈਠ ਜਾਂਦੀ। ਉਦੋਂ ਤਕ ਉਸ ਕੋਲ ਕਈ ਔਰਤਾਂ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ ਜਿਹਨਾਂ ਨਾਲ ਉਹ ਗੱਲਾਂ ਵੀ ਕਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਤੇ ਸਿਲਾਈ ਮਸ਼ੀਨ ਵੀ ਚਲਾਉਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ।

ਵੱਡੇ ਵਿਹੜੇ ਸਾਹਮਣੇ ਦੋ ਕੋਠੜੀਆਂ ਸਨ। ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਛੋਟੀ ਕੋਠੜੀ ਵਿਚ ਲੱਕੜ ਦਾ ਛੋਟਾ ਝੂਲਾ ਪਿਆ ਸੀ ਤੇ ਵੱਡੀ ਵਿਚ ਤਰਖਾਣ ਮਾਮੇ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਸੀ। ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਲੱਕੜਾਂ ਤੇ ਡੱਬੇ ਵਗ਼ੈਰਾ। ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੇ ਨਾਲ ਜੀਜੀ ਦੀਆਂ ਚਾਰ-ਪੰਜ ਸੰਦੂਕੜੀਆਂ ਉਪਰ-ਹੇਠ ਰੱਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ, ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚ ਸਿਊਂਤੇ, ਬਿਨਾਂ ਸਿਊਂਤੇ ਕੱਪੜੇ, ਜੇਵਰ ਤੇ ਮੁਹੱਲੇ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਇਮਾਨਤਾਂ ਰੱਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਗ਼ਰੀਬ ਔਰਤਾਂ ਚੋਰੀ ਦੇ ਡਰ ਕਾਰਨ ਤੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ੌਹਰ ਤੋਂ ਲੁਕਾਈ ਹੋਈ ਰਕਮ ਉਸ ਕੋਲ ਰੱਖ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਜੀਜੀ ਉਹ ਬਿਨਾਂ ਗਿਣੇ, ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਹੁੰਦੀ, ਹਿਫ਼ਾਜ਼ਤ ਨਾਲ ਰੱਖ ਦੇਂਦੀ ਸੀ। ਕਦੀ-ਕਦੀ ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਇਹ ਪਿਆਰ ਤੇ ਸਾਦਗੀ ਉਸ ਲਈ ਮੁਸੀਬਤ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਔਰਤਾਂ ਝਗੜਾ ਫਸਾਦ ਕਰਕੇ ਵੱਧ ਰਕਮ ਵਸੂਲ ਲੈ ਜਾਂਦੀਆਂ।

ਗਰਮੀ ਹੋਏ ਭਾਵੇਂ ਸਰਦੀ, ਉਸਦੇ ਨਿੱਤ-ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚ ਕਤਈ ਫ਼ਰਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ। ਉਸਦਾ ਚਿਹਰਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਚੌਦਵੀਂ ਦੇ ਚੰਨ ਵਾਂਗ ਚਮਕਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਆਂਢ-ਗੁਆਂਢ ਦੇ ਸ਼ਾਦੀ-ਵਿਆਹ ਸਮੇਂ ਉਹ ਮੁਹੱਲੇ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਜਾਂਦੀ। ਮੇਰੀ ਅੰਮੀ ਤੇ ਅੱਬੂ ਮੈਨੂੰ ਜੀਜੀ ਨਾਲ ਜਾਣ ਤੋਂ ਕਦੀ ਮਨ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦੇ ਹੁੰਦੇ। ਹਾਂ, ਇਕੱਲੀ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਣ ਦੇਂਦੇ। ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਜੀਜੀ ਵੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦੇ ਦੇਂਦੇ।

ਮੈਨੂੰ ਦੋ ਸ਼ੌਕ ਸਨ—ਇਕ ਤਾਂ ਗੁੱਡੀਆਂ ਲਈ ਕਾਤਰਾਂ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਦਾ ਤੇ ਦੂਜਾ ਮਸ਼ੀਨ ਚਲਾਉਣ ਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਜੀਜੀ ਕੋਲ ਬੈਠੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਜੀਜੀ ਜਦੋਂ ਬੁਰਕਾ ਸਿਊਂਦੀ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਮਸ਼ੀਨ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਕਹਿ ਦੇਂਦੀ ਤੇ ਖ਼ੁਦ ਵੱਟ ਸਿੱਧੇ ਕਰਕੇ ਸਿਊਣਾਂ ਪੁਆਉਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਸ਼ੀਨ ਚਲਾਉਣ ਕਰਕੇ ਜੀਜੀ ਦਾ ਹੱਥ ਪੀੜ ਹੋਣ ਲੱਗਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਦੁਆ ਮੰਗਦੀ ਸੀ ਕਿ ਭਾਗਲ ਸ਼ੇਰਯਾਨੀ ਜਲਦੀ ਆ ਜਾਏ—ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਭਾਗਲ ਆਉਂਦੀ, ਜੀਜੀ ਉਸ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀ ਤੇ ਮਸ਼ੀਨ ਮੇਰੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦੇਂਦੀ ਸੀ। ਮਾਮਾ ਕੰਮ 'ਤੇ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਨਾਨੀ ਸੁੱਤੀ ਪਈ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਭਾਗਲ ਤੇ ਜੀਜੀ ਦੇਰ ਤਕ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੀ-ਕਰਦੀ ਜੀਜੀ ਅਕਸਰ ਆਵਾਜ਼ ਮਾਰ ਕੇ ਕਹਿੰਦੀ, "ਆਸ਼ੋ, ਜਾਹ ਜ਼ਰਾ ਬਾਹਰਲੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੀ ਕੁੰਡੀ ਤਾਂ ਲਾ ਆ। ਏਸ ਫ਼ਕੀਰਨੀ ਨੇ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਚੁੱਕ ਕੇ ਲੈ ਜਾਣੀ ਏਂ।" ਜੀਜੀ ਕੋਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਫ਼ਕੀਰਨੀਆਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਖ਼ਾਲੀ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਣ ਦੇਂਦੀ। ਹਰੇਕ ਨੂੰ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਜ਼ਰੂਰ ਦੇ ਦੇਂਦੀ ਸੀ—ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਆਟਾ, ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਰੋਟੀ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਤੇ ਪੁਰਾਣੇ ਕੱਪੜੇ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਫ਼ਕੀਰਨੀਆਂ ਦੀ ਇਹ ਆਦਤ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਮੌਕਾ ਮਿਲਦਿਆਂ ਹੀ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਚੁੱਕ ਕੇ ਲੈ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਮੈਂ ਜਾ ਕੇ ਕੁੰਡੀ ਲਾ ਆਉਂਦੀ ਸਾਂ। ਫੇਰ ਜਦੋਂ ਮਸ਼ੀਨ 'ਤੇ ਬੈਠਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੀ ਤਾਂ ਉਹ ਕਹਿੰਦੀ, "ਆਸ਼ੋ, ਪੁੱਤਰ ਅਹਿ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਵੀ ਬੰਦ ਕਰ ਦੇ, ਮੱਖੀਆਂ ਵੜ ਆਉਂਦੀਆਂ ਨੇ।" ਕੋਠੜੀ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਖੁੱਲ੍ਹਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਬੰਦ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਵਿਚਕਾਰਲਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਬੰਦ ਹੋਣ 'ਤੇ ਮੈਂ ਬੜੀ ਖ਼ੁਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਸਾਂ—ਮੌਕਾ ਮਿਲਦਿਆਂ ਹੀ ਆਪਣੀਆਂ ਗੁੱਡੀਆਂ ਦੇ ਕੱਪੜੇ ਸਿਊਂ ਲੈਂਦੀ ਸਾਂ।

ਮੇਰੀਆਂ ਲਗਭਗ ਵੀਹ ਦੇ ਕਰੀਬ ਗੁੱਡੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਵੀ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਵਧੇਰੇ ਪਸੰਦ ਸੀ, ਜਿਹੜੀ ਅੰਮੀ ਨੇ ਇਕ ਰੁਪਏ ਵਿਚ ਸਫ਼ੂਰਾਂ ਦੀ ਕਜ਼ਨ ਤੋਂ ਬਣਵਾ ਕੇ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ-ਵੱਡੀਆਂ ਅੱਖਾਂ, ਲੰਬੇ-ਲੰਬੇ ਵਾਲ,

ਛੋਟੇ ਤੇ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਹੱਥ-ਪੈਰ ਅਜਿਹੇ ਜਿਵੇਂ ਪਦਮਨੀ (ਕਿੱਸੇ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਮਸ਼ਹੂਰ ਤੇ ਡਾਢੀ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਪਾਤਰ ਇਕ ਰਾਣੀ ਦਾ ਨਾਂ)। ਇਹ ਗੁੱਡੀ ਮੈਨੂੰ ਏਨੀ ਪਿਆਰੀ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸਦਾ ਨਾਂ ਜੀਜੀ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ—ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਗੁੱਡੀਆਂ ਦੀ ਮਹਾਰਾਣੀ ਸੀ। ਇਕ ਗੁੱਡੀ ਜਿਹੜੀ ਮੈਨੂੰ ਰੋਮੀ ਨੇ ਬਣਾ ਕੇ ਦਿੱਤੀ ਸੀ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਛੋਟੀਆਂ ਸਨ। ਮੋਟੀ ਤੇ ਬੇਡੌਲ ਮੈਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੱਗਦੀ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਭਾਗਲ ਸ਼ੇਰਯਾਨੀ ਹੋਵੇ। ਮੈਂ ਉਸਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਭਾਗਲ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਦੂਜੀਆਂ ਗੁੱਡੀਆਂ ਦੀ ਨੌਕਰਾਣੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਦੂਜੀਆਂ ਗੁੱਡੀਆਂ ਦੇ ਅੱਗੇ-ਪਿੱਛੇ ਘੁੰਮਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ।

ਭਾਗਲ ਨੂੰ ਹਰ ਵੇਲੇ ਪੈਸਿਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਅੰਮੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਜੀਜੀ ਕੋਲ ਗਈ ਤਾਂ ਦੇਖਿਆ ਭਾਗਲ ਹੁੱਕਾ ਪੀ ਰਹੀ ਹੈ ਤੇ ਜੀਜੀ ਮਸ਼ੀਨ ਚਲਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਨਾਨੀ ਬਾਹਰ ਮੰਜੀ 'ਤੇ ਧੁੱਪ ਵਿਚ ਸੁੱਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਭਾਗਲ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਜੀਜੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਦੇਖ ਆਸ਼ੋ ਆਈ ਏ। ਇਸੇ ਨੂੰ ਭੇਜ ਦੇ।" ਜੀਜੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਹੌਲੀ-ਜਿਹੀ ਕਿਹਾ, "ਚੰਗਾ ਹੋਇਆ ਤੂੰ ਆ ਗਈ, ਖੜ੍ਹੇ ਪੈਰ ਹਲੀਮਾ ਤੋਂ ਵੀਹ ਰੁਪਈਏ ਤਾਂ ਫੜ ਲਿਆ।"

ਮੈਂ ਹਲੀਮਾ ਤੋਂ ਪੈਸੇ ਲੈ ਕੇ ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਗਲੀ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚੀ ਤਾਂ ਦੇਖਿਆ ਸਾਹਮਣਿਓਂ ਭਾਗਲ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਅਚਾਨਕ ਹੱਥ ਵਧਾ ਕੇ ਉਸਨੇ ਮੇਰੇ ਹੱਥੋਂ ਪੈਸੇ ਖੋਹ ਲਏ।

ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਮਾਸੀ ਇਹ ਪੈਸੇ ਜੀਜੀ ਦੇ ਨੇ।"

"ਤੇਰੀ ਅੰਮੀ ਜੀਜੀ ਦੇ ਨਈਂ, ਮੇਰੇ ਐ।" ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਰੜੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਕਿਹਾ।

ਮੈਂ ਰੋਂਦਿਆਂ-ਰੋਂਦਿਆਂ ਜੀਜੀ ਕੋਲ ਭਾਗਲ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕੀਤੀ। ਜੀਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਮੰਮੜੀ ਇਹ ਪੈਸੇ ਮੈਂ ਭਾਗਲ ਲਈ ਈ ਮੰਗਵਾਏ ਸੀ।"

ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਜੀਜੀ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਝਿੜਕਿਆ ਕਿਓਂ ?ਮੈਂ ਕੋਈ ਪੈਸੇ ਲੈ ਕੇ ਭੱਜ ਚੱਲੀ ਸੀ ?" ਨਾਨੀ ਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਜੀਜੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਇਹ ਔਰਤ ਤੈਨੂੰ ਲੁੱਟ-ਪੁੱਟ ਲਊ ਤੇ ਤੈਨੂੰ ਫ਼ਕੀਰਨੀ ਬਣਾ ਕੇ ਛੱਡੂ। ਜੋ ਕੁਛ ਤੂੰ ਕਮਾਉਣੀ ਐਂ, ਉਹ ਉਸੇ ਨੂੰ ਖੁਆ ਛੱਡਦੀ ਐਂ।"

ਹੁਣ ਕੀ ਸੀ, ਜੀਜੀ ਤੇ ਨਾਨੀ 'ਚ ਜੰਗ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਮੈਂ ਅੰਮੀ ਦੀ ਕਮੀਜ਼ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਆ ਗਈ। ਅੰਮੀ ਨੇ ਮੇਰੇ ਚਿਹਰੇ ਵੱਲ ਦੇਖ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਕਿਓਂ, ਕੀ ਹੋਇਆ ?" ਮੈਂ ਭਾਗਲ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਦੱਸੀ ਤਾਂ ਅੰਮੀ ਨੂੰ ਗੁੱਸਾ ਆ ਗਿਆ ਤੇ ਬੁੜਬੁੜ ਕਰਨ ਲੱਗੀ—"ਓਸ ਕਮੀਨੀ ਔਰਤ ਨੇ ਤਾਂ ਸਾਰੀ ਬਸਤੀ 'ਚ ਅੱਗ ਲਾ ਰੱਖੀ ਏ...ਹੁਣ ਕਜ਼ੂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਚੰਬੜੀ ਐ। ਅੱਜ ਪੈਸਿਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਐ ਵਿਆਹ 'ਤੇ ਜਾਣੈ...ਅੱਜ ਜਮਾਅ ਦੀ ਭੈਣ ਦਾ ਇੰਤਕਾਲ ਹੋ ਗਿਐ, ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਕੁਛ ਲੈ ਕੇ ਜਾਣੈ...ਅੱਜ ਐਰੇ-ਗ਼ੈਰੇ ਲਈ ਪੈਸੇ ਚਾਹੀਦੇ ਐ।"

ਕਾਫੀ ਦਿਨ ਬੀਤ ਗਏ, ਅੰਮੀ ਇਕ ਦਿਨ ਕਾਤਰਾਂ ਜੋੜ ਕੇ ਰਲੀ ਬਣਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਅੰਮੀ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਸ ਵੇਲੇ ਮਾਸੀ ਜਾਤਲ ਆ ਗਈ, ਗੱਲਾਂ-ਗੱਲਾਂ 'ਚ ਜੀਜੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਛਿੜ ਪਿਆ। "ਕਜ਼ੂ ਵਿਚਾਰੀ ਮੁਫ਼ਤ 'ਚ ਮਾਰੀ ਗਈ!" ਮਾਸੀ ਜਾਤਲ ਨੇ ਕਿਹਾ।

"ਕਿਓਂ ? ਕਿਓਂ, ਕੀ ਹੋਇਆ ?" ਅੰਮੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ।

"ਭੈਣ, ਉਸ ਭਾਗਲ ਕਮੀਨੀ ਦਾ ਸਭ ਕੁਛ ਕੀਤਾ ਧਰਿਐ। ਰੋਣੀ ਸੂਰਤ ਬਣਾ ਕੇ ਕਜ਼ੂ ਕੋਲ ਆਈ। ਅੱਖਾਂ 'ਚ ਅੱਥਰੂ, ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ ਮੈਨੂੰ ਪੰਜ ਸੌ ਰੁਪਈਆਂ ਦੀ ਸਖ਼ਤ ਲੋੜ ਐ। ਮੇਰਾ ਭਰਾ ਚੋਰੀ ਦੇ ਇਲਜ਼ਾਮ 'ਚ ਫੜਿਆ ਗਿਐ, ਉਸਨੂੰ ਛੁਡਵਾਉਣ ਖਾਤਰ ਵਕੀਲ ਕਰਨੈਂ।

ਕਜ਼ੂ ਵਿਚਾਰੀ ਕੋਲ ਉਸ ਵੇਲੇ ਪੈਸੇ ਨਈਂ ਸੀ। ਸਾਰਾਂ ਦੇ ਜੇਵਰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਪਈ ਕਿਸੇ ਕੋਲ ਇਮਾਨਤ ਵਜੋਂ ਰੱਖ ਕੇ ਪੈਸੇ ਫੜ ਲੈ।"

"ਆਏ ਹਾਏ, ਮਰ ਗਈ। ਫੇਰ ਜੇਵਰ ਤਾਂ ਗਏ।" ਅੰਮੀ ਨੇ ਉੱਚੀ ਸੁਰ ਵਿਚ ਚੀਕ ਕੇ ਕਿਹਾ।

"ਹਾਂ, ਇਹੋ ਗੱਲ ਤਾਂ ਕਹਿ ਰਹੀ ਆਂ। ਅੱਜ ਇਹ ਗੱਲ ਨਿਕਲੀ ਏ। ਜੇਵਰ ਤਾਂ ਭਾਗਲ ਨੇ ਵੇਚ ਈ ਦਿੱਤੇ ਸੀ।"

"ਓਇ-ਹੋਇ, ਮਰ ਗਈ!"

"ਸਾਰਾਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਏ ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਆਪਣੇ ਜੇਵਰ ਕਜ਼ੂ ਤੋਂ ਲੈਣ ਆਈ। ਜੇਵਰਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਨਿਕਲੀ। ਫੇਰ ਸਾਰਾਂ ਵੀ ਘੱਟ ਨਈਂ, ਉਸਨੇ ਨਾ ਕਜ਼ੂ ਨੂੰ ਬਖ਼ਸ਼ਿਆ, ਨਾ ਭਾਗਲ ਨੂੰ...ਖ਼ੂਬ ਖਰੀਆਂ-ਖੋਟੀਆਂ ਸੁਣਾਈਆਂ। ਕਜ਼ੂ ਇਸ ਫ਼ਿਕਰ 'ਚ ਕਿ ਕਿਤੇ ਇਹ ਗੱਲ ਭਾਈ ਤਕ ਨਾ ਪਹੁੰਚ ਜਾਏ। ਪਰ ਇਹ ਤਾਂ ਸੰਭਵ ਈ ਨਈਂ ਸੀ। ਭਲਾਂ ਏਡੀ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਛੁਪ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਕਜ਼ੂ ਦੀ ਵੀ ਇਹ ਕਿੱਥੋਂ ਦੀ ਸਿਆਣਪ ਏ। ਉਸ ਔਰਤ ਨੇ ਸਭ ਕੁਛ ਈ ਉਲਟਾ ਦਿੱਤਾ, ਉਸਨੂੰ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਇੱਜ਼ਤ ਦਾ ਵੀ ਖ਼ਿਆਲ ਨਈਂ ਰਿਹਾ।"

"... ... ..."

"ਹਾਂ ਭੈਣ ਹੁਣ ਤਾਂ ਵਿਚਾਰੀ ਫਸ ਈ ਗਈ...ਕਰੇ ਤਾਂ ਕੀ ਕਰੇ। ਸਾਰਾਂ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਦਿਨਾਂ ਦਾ ਵਾਅਦਾ ਕੀਤਾ ਏ। ਅੱਜ ਓਹ ਕਈ ਲੋਕਾਂ ਕੋਲ ਗਈ, ਦੇਖੋ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਏ। ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਕਿਹਾ ਏ ਕਿ ਵਡੇਰੇ ਕੋਲ ਅੰਗੂਠੀ ਰੱਖ ਕੇ ਪੈਸੇ ਲਿਆ ਦਿਆਂ। ਮੈਂ ਓਧਰ ਈ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ, ਸੋਚਿਆ ਤੇਰੇ ਵੱਲ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਜਾਵਾਂ।"

ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਮੈਂ ਤੇ ਅੰਮੀ ਜੀਜੀ ਦੇ ਘਰ ਗਏ ਤਾਂ ਜੀਜੀ ਕੋਲ ਜ਼ਬੋ ਤੇ ਜ਼ੁਬੇਰਾ ਦੀ ਮਾਂ ਬੈਠੀ ਸੀ। ਜ਼ਬੀ ਦੀ ਮਾਂ ਤੇ ਜੀਜੀ ਆਪਸ ਵਿਚ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਜ਼ਬੀ ਮਸ਼ੀਨ ਚਲਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਵੀ ਜ਼ਬੀ ਕੋਲ ਬੈਠ ਗਈ। ਨਾਨੀ ਅੰਦਰ ਪਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ-ਕਰਦੇ ਜ਼ਬੀ ਦੀ ਮਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਭਾਗਲ ਤਾਂ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਸਹਿਰ ਬਾਨੋ ਕੋਲ ਬੈਠੀ ਰਹਿੰਦੀ ਏ।"

"ਕਿਹੜੀ ਸਹਿਰ ਬਾਨੋ ?" ਜੀਜੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ।

"ਓਹ, ਅੰਮਾ ਬਿਰਯਾਨੀ ਦੀ ਧੀ ਨਈਂ ਏਂ ਜਿਹੜੀ ਪਹਿਲਾਂ ਕਨੂਬਾਨੀ ਨਾਲ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮੇਲ-ਜੋਲ ਰੱਖਦੀ ਸੀ ?"

"ਓਇ, ਹਾਂ- ਹਾਂ, ਬਚਾਈ ਦੀ ਧੀ ਨਾ ?" ਅੰਮਾ ਨੇ ਕਿਹਾ।

"ਹਾਂ ਭੈਣ, ਉਹੀ ਬਚਾਈ ਦੀ ਧੀ! ਉਸਨੂੰ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਘੱਟ ਨਾ ਸਮਝੀਂ।"

"ਇਹੋ-ਜਿਹੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨੇ ਈ ਤਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਤਿਆਨਾਸ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਏ। ਜੋ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਹੱਥੇ ਚੜ੍ਹ ਜਾਏ, ਸਮਝੋ ਖ਼ਤਮ।" ਜ਼ਬੀ ਦੀ ਮਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ।

"ਮੈਂ ਵੀ ਕਹਾਂ ਕਿ ਭਾਗਲ ਰੋਜ਼-ਰੋਜ਼ ਭੈਣ ਕਜ਼ੂ ਤੋਂ ਪੈਸੇ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਏ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਖੁਆਉਂਦੀ ਰਹੀ ਏ।" ਅੰਮਾ ਨੇ ਕਿਹਾ।

ਜੀਜੀ ਇਹ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਚੁੱਪ ਰਹੀ ਪਰ ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਉਹ ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਪੀਲੀ ਪੈ ਗਈ ਸੀ।

ਕਈ ਦਿਨ ਹੋਰ ਲੰਘ ਗਏ। ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਜੀਜੀ ਦੇ ਸਿਰ 'ਚੋਂ ਜੂੰਆਂ ਕੱਢ ਰਹੀ ਸੀ। ਮਾਨੀ ਜਾਤਲ ਤੇ ਅੰਮੀ ਵੀ ਬੈਠੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ, ਅਚਾਨਕ ਭਾਗਲ ਆ ਗਈ। ਜੀਜੀ ਨੇ

ਭਾਗਲ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਕੰਬ ਗਈ ਤੇ ਮੂੰਹ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਕਰ ਲਿਆ। ਭਾਗਲ ਨੇ ਜੀਜੀ ਵੱਲ ਦੇਖਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, "ਏਨਾ ਗੁੱਸਾ?" ਜੀਜੀ ਨੇ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਾ ਦਿੱਤਾ। ਜਾਤਲ ਨੇ ਭਾਗਲ ਵੱਲ ਦੇਖ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਭਾਗਲ ਸੁਣਾ ਕੈਸੀ ਏਂ, ਕਿੰਜ ਆਉਣਾ ਹੋਇਆ ?ਸਹਿਰ ਬਾਨੋ ਤੋਂ ਵੀ ਢਿੱਡ ਭਰ ਗਿਆ ਕਿ? ਜਾਂ ਫੇਰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੇ ਜੇਵਰਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈ ਗਈ ਏ ਤੈਨੂੰ?"

"ਬਹੁਤ ਹੋ ਗਈ, ਹੁਣ ਬਹੁਤਾ ਨਾ ਬੋਲ। ਤੈਨੂੰ ਵੀ ਜਾਣਦੀ ਆਂ।" ਭਾਗਲ ਤਣ ਕੇ ਖੜ੍ਹੀ ਹੋ ਗਈ। ਮਾਸੀ ਜਾਤਲ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਹੁਣ ਏਥੇ ਕੀ ਮੂੰਹ ਲੈ ਕੇ ਆਈ ਏਂ, ਜਾਹ ਆਪਣੀ ਚਹੇਤੀ ਕੋਲ ਬੈਠ।"

"ਕਿਓਂ ਨਾ ਬੈਠਾਂ? ਕਿਓਂ ਨਾ ਬੈਠਾਂਗੀ ਸ਼ੇਰੋ, ਕਾਮੋਂ ਕੋਲ। ਜਲੀਲ ਕਿਤੋਂ ਦੀ ਮਾਰਾਂ ਖ਼ੁਦ ਮਾਰੇਂ ਤੇ ਚਿੱਕੜ ਉਛਾਲੇਂ ਦੂਜਿਆਂ 'ਤੇ।" ਉਹ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਬਕਦੀ ਤੇ ਦੁਪੱਟੇ ਨੂੰ ਹਵਾ ਵਿਚ ਲਹਿਰਾਉਂਦੀ ਚਲੀ ਗਈ। ਹੁਣ ਨਾਨੀ ਨੂੰ ਵੀ ਬੜਾ ਗੁੱਸਾ ਆਇਆ ਪਰ ਉਸਨੇ ਕੁਝ ਕਿਹਾ ਨਹੀਂ, ਚੁੱਪ ਰਹੀ।

ਸਿਲਾਈ ਕਰਦੇ-ਕਰਦੇ ਕੱਪੜੇ 'ਤੇ ਉਲਟੀ ਸਿਊਣ ਵੱਜ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਉਧੇੜ ਕੇ ਫੇਰ ਸਿੱਧਾ ਕਰਕੇ ਸਿਊਣਾ ਪੈਣਾਂ ਸੀ।

ਸਿਲਾਈ ਕਰਦੀ-ਕਰਦੀ ਉਹ ਅਕਸਰ ਉਲਝ ਜਾਂਦੀ ਸੀ...ਤੇ ਮਸ਼ੀਨ ਛੱਡ ਕੇ ਮੂੰਹ-ਸਿਰ ਲਪੇਟ ਕੇ ਝੂਲੇ 'ਤੇ ਜਾ ਪੈਂਦੀ ਸੀ।

ਅੰਮੀ ਉਸਨੂੰ ਕਹਿੰਦੀ, "ਕਿਓਂ ਕਜ਼ੂ, ਅੱਜ ਮਸ਼ੀਨ ਕਿਓਂ ਨਈਂ ਡਾਹੀ?"

ਜੀਜੀ ਕਹਿੰਦੀ, "ਭੈਣੇ ਹੁਣ ਮੈਥੋਂ ਕੰਮ ਨਈਂ ਹੁੰਦਾ। ਪਤਾ ਨਈਂ ਕਿਓਂ? ਧਿਆਨ ਪਤਾ ਨਈਂ ਕਿੱਧਰ-ਕਿੱਧਰ ਭਟਕ ਜਾਂਦਾ ਏ। ਸੋਚਦੀ ਆਂ, ਘਰ ਛੱਡ ਕੇ ਕਿਤੇ ਇਹੋ-ਜਿਹੀ ਥਾਂ ਚਲੀ ਜਾਵਾਂ ਜਿੱਥੇ ਕੋਈ ਨਾ ਹੋਏ।"

ਮੈਂ ਕਹਿੰਦੀ, "ਜੀਜੀ ਜੇ ਤੂੰ ਇੰਜ ਉੱਡ ਕੇ ਚਲੀ ਜਾਏਂਗੀ, ਮਾਮੇ ਨੂੰ ਰੋਟੀ ਪਕਾ ਕੇ ਕੌਣ ਖੁਆਏਗਾ?"

"ਧੀਏ ਉਹ ਜਾਣੇ ਤੇ ਉਸਦੀ ਕਿਸਮਤ, ਮੈਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਠੇਕਾ ਤਾਂ ਨਈਂ ਲਿਆ ਹੋਇਆ।" ਉਸਦੀ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਨਾਨੀ ਕਹਿੰਦੀ, "ਕੁੜੀਏ ਏਸ ਉਮਰੇ ਅਸੀਂ ਲੋਕ ਮਜ਼ਬੂਰ ਆਂ ਤਾਂਈਏਂ ਰੋਜ਼-ਰੋਜ਼ ਰੋਟੀਆਂ ਦੇ ਮਿਹਣੇ ਮਾਰ ਦਿੰਨੀਂ ਐਂ।"

ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ 'ਚ ਕਰਾਚੀ ਚਲੇ ਗਏ ਤੇ ਪੰਦਰਾਂ ਦਿਨ ਉੱਥੇ ਰਹੇ। ਜਿਸ ਦਿਨ ਵਾਪਸ ਆਏ ਉਸ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਮੈਂ ਤੇ ਅੰਮੀ ਮਠਿਆਈ ਲੈ ਕੇ ਜੀਜੀ ਕੋਲ ਗਏ। ਜੀਜੀ ਮੰਜੇ ਉੱਤੇ ਪਈ ਸੀ ਤੇ ਜਾਤਲ ਰੋਟੀਆਂ ਪਕਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਅੰਮੀ ਨੇ ਜਾਤਲ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, "ਕਿਓਂ ਭੈਣ ਖ਼ੈਰੀਅਤ ਤਾਂ ਏ? ਕਜ਼ੂ ਪਈ ਏ?"

ਜਾਤਲ ਨੇ ਰੋਟੀ ਥੱਲਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਕਿਹਾ, "ਕਜ਼ੂ ਵਿਚਾਰੀ ਨੂੰ ਤਾਂ ਅੱਲਾ ਨੇ ਬਚਾਇਐ। ਮਰਦੀ-ਮਰਦੀ ਬਚੀ ਐ।"

ਅੰਮਾ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਕੀ ਹੋਇਆ?"

ਮਾਸੀ ਜਾਤਲ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਬੈਠੀ, ਬੈਠੀ ਨੂੰ ਅਚਾਨਕ ਦੌਰਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਵਿਚਾਰੇ ਮਾਂ-ਪੁੱਤ ਢਾਡੇ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋ ਗਏ। ਮੈਨੂੰ ਬੁਲਾ ਲਿਆ। ਡਾਕਟਰ ਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ। ਦੁਆਈਆਂ ਵਗ਼ੈਰਾ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਫੇਰ ਭਰਾ ਜਾ ਕੇ ਅਬਦੁੱਲਾ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਕੇ ਲੈ ਆਇਆ। ਜਿਸ ਨੇ ਪੂਰੀ-ਪੂਰੀ ਰਾਤ

ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਦਮ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਜਾ ਕੇ ਕਿਤੇ ਤੀਜੇ ਦਿਨ ਮੋੜ ਪਿਆ। ਵਿਚਾਰੇ ਅਬਦੁੱਲਾ ਨੂੰ ਆਫ਼ਰੀਨ ਏਂ, ਵਰਨਾ ਕਜ਼ੂ ਤਾਂ ਅੱਲਾ ਨੂੰ ਪਿਆਰੀ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ।"

ਜੀਜੀ ਪੂਰਾ ਮਹੀਨਾ ਮੰਜੇ 'ਤੇ ਪਈ ਰਹੀ। ਅੱਲਾ-ਅੱਲਾ ਕਰਕੇ ਇਕ ਮਹੀਨੇ ਬਾਅਦ ਜਾ ਕੇ ਸਿਰ ਚੁੱਕਿਆ। ਫੇਰ ਵੀ ਮਾਮਾ ਪੂਰਾ ਮਹੀਨਾ ਅਬਦੁੱਲਾ ਤੋਂ ਪਾਣੀ ਕਰਵਾ ਕੇ ਪਿਆਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਤਾਂ ਜਾ ਕੇ ਚੱਲਣ-ਫਿਰਨ ਦੇ ਕਾਬਲ ਹੋਈ।

ਚਾਚਾ ਅਬਦੁੱਲਾ ਸਾਡੇ ਮੁਹੱਲੇ 'ਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਘਰ ਵਿਚ ਜਿਹੜਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹਰ ਵੇਲੇ ਮੂੰਹ ਸੁਜਾਈ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਤੇ ਜ਼ਬੀ ਕਦੇ-ਕਦਾਰ ਤਾਕੀ ਵਿਚੋਂ ਅੰਦਰ ਵੱਲ ਦੇਖ ਲੈਂਦੇ ਤਾਂ ਉੱਚੀ ਸਾਰੀ ਚੀਕਦਾ, "ਕੁੜੀਓ, ਮੁਰਦਾਰੋ, ਦੌੜ ਜਾਓ ਏਥੋਂ।" ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਉਸਨੂੰ ਰਾਹ ਵਿਚ ਦੇਖਦੇ ਸਾਂ ਤਾਂ ਉਸਦੀਆਂ ਨਕਲਾਂ ਲਾਹੁੰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਾਂ। ਉਸ ਵਰਗੀ ਆਵਾਜ਼ ਬਣਾ ਕੇ ਕਹਿੰਦੇ, "ਕੁੜੀਓ, ਮੁਰਦਾਰੋ, ਦੌੜ ਜਾਓ ਏਥੋਂ।" ਉਹ ਇਹ ਸੁਣਦਿਆਂ ਹੀ ਸਾਡੇ ਪਿੱਛੇ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਪਰ ਅਸੀਂ ਭੱਜ ਜਾਦੇ ਸਾਂ। ਚਾਚਾ ਅਬਦੁੱਲਾ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੜਦਾ। ਮੈਨੂੰ ਰਸਤੇ 'ਚ ਮਿਲਦਾ ਤਾਂ ਕਹਿੰਦਾ, "ਆਪਣੇ ਅੱਬਾ ਨੂੰ ਕਹੀਂ ਅੱਜ ਕਰਾਚੀਓਂ ਮੌਲਵੀ ਸਾਹਬ ਤਸ਼ਰੀਫ਼ ਲਿਆ ਰਹੇ ਨੇ, ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਜਲਦੀ ਆਉਣ।" ਜਾਂ ਫੇਰ ਕਹਿੰਦਾ, "ਫ਼ਜਰ ਦੀ ਨਮਾਜ਼ 'ਚ ਤੇਰੇ ਅੱਬਾ ਕਿਓਂ ਨਈਂ ਆਏ? ਤਬੀਅਤ ਤਾਂ ਠੀਕ ਏ ਨਾ?" ਅਸੀਂ ਗੁਡੀਆ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਹੱਸ ਕੇ ਕਹਿੰਦਾ, "ਗੁਡੀਆ ਦੇ ਨਿਕਾਹ ਲਈ ਮੌਲਵੀ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਨਈਂ ਜਾਓਗੇ ਕਿ?"

ਉਸਦੀ ਬੀਵੀ ਬੇਕਾਰ ਤੇ ਝਗੜਾਲੂ ਔਰਤ ਸੀ। ਮਾਸੀ ਜਾਤਲ ਕਦੀ-ਕਦੀ ਕਹਿੰਦੀ ਸੀ, "ਖ਼ੁਦਾ ਦੀ ਕੁਦਰਤ ਦੇਖੋ ਕਿ ਅਬਦੁੱਲਾ ਕਿੰਨਾ ਚੰਗਾ ਤੇ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਮੋਰ ਵਰਗਾ ਐ ਤੇ ਬੀਵੀ ਕੇਹੀ ਬੇਕਾਰ ਤੇ ਬਦਸ਼ਕਲ ਮਿਲੀ ਏ। ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਘਰੇ ਅੱਗ ਮਚਾਈ ਰੱਖਦੀ ਐ। ਅਬਦੁੱਲਾ ਵਿਚਾਰਾ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਬੀਵੀ ਦੀਆਂ ਪੁੱਠੀਆਂ-ਸਿੱਧੀਆਂ ਸੁਣਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਏ। ਕਦੇ ਕੁਛ ਕਹਿੰਦਾ ਈ ਨਈਂ। ਕੋਈ ਹੋਰ ਮਰਦ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ।"

ਦੁਪਹਿਰ ਨੂੰ ਅੰਮੀ ਦੀ ਸਲਵਾਰ ਲੈ ਕੇ ਮੈਂ ਤੇ ਅੰਮੀ ਜੀਜੀ ਦੇ ਘਰ ਗਏ। ਜੀਜੀ ਕੋਠੜੀ ਦੇ ਬੂਹੇ 'ਚ ਖੜ੍ਹੀ ਸੀ ਤੇ ਚਾਚੇ ਅਬਦੁੱਲਾ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਸਾਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਕੁਝ ਘਬਰਾ-ਜਿਹੀ ਗਈ। ਫੇਰ ਅੰਮੀ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ, "ਭੈਣ ਆ, ਖ਼ੁਸ਼-ਆਮਦੀਦ।" ਅੰਮੀ ਹੱਸਦੀ ਹੋਈ ਵਿਹੜੇ 'ਚ ਆ ਕੇ ਬੈਠ ਗਈ। ਜੀਜੀ ਮਸ਼ੀਨ ਕੋਲ ਜਾ ਕੇ ਬੈਠ ਗਈ। ਨਾਨੀ ਪਈ ਪਈ ਬੁੜਬੁੜ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ,

ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਪਾਣੀ ਚਾਹੀਦੈ ਕਿ?"

"ਨਈਂ, ਨਈਂ।"

ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ, "ਜੀਜੀ ਨਾਨੀ ਕੀ ਕਹਿ ਰਹੀ ਏ?"

ਜੀਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਇਸਦੀ ਤਾਂ ਮੱਤ ਮਾਰੀ ਗਈ ਏ। ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਐਵੇਂ ਈ ਬੁੜਬੁੜ ਕਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਏ, ਮੇਰਾ ਲਹੂ ਪੀਤਾ ਹੋਇਐ—ਨਾ ਮਰਦੀ ਐ, ਨਾ ਮੰਜੀ ਛੱਡਦੀ ਐ।"

ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਅੰਮੀ ਨੇ ਜੀਜੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਕਜ਼ੂ ਭੈਣ, ਮਾਂ ਦਾ ਦਿਲ ਦੁਖਾਉਣਾ ਬੜੀ ਬੁਰੀ ਗੱਲ ਏ। ਮਾਂ ਫੇਰ ਮਾਂ ਏ ਭਾਵੇਂ ਕਿਹੋ-ਜਿਹੀ ਕਿਓਂ ਨਾ ਹੋਏ।"

ਜੀਜੀ ਨੇ ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਕਿਹਾ, "ਭੈਣ ਹੁਣ ਤੂੰ ਈ ਇਨਸਾਫ਼ ਕਰ। ਦੇਖ ਤਾਂ ਕੋਈ ਆਦਮੀ ਜਦੋਂ ਵੀ ਕੱਪੜੇ ਸਿਵਾਉਣ ਲਈ ਆਉਂਦਾ ਏ ਤਾਂ ਅੰਮਾ ਦੇ ਅੱਗ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀ ਏ। ਇਕ ਤਾਂ ਏਨੀ ਮਿਹਨਤ ਕਰਕੇ ਖੁਆਉਂਦੀ ਆਂ ਉਪਰੋਂ ਏਹਨਾਂ ਦੀ ਦਿਨ ਰਾਤ ਦੀ ਟਰ-ਟਰ

ਸੁਣਦੀ ਆਂ। ਵੱਡੀ ਧੀ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਨਾਲ ਸ਼ਾਦੀ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੀ ਮੇਰੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਲਈ ਜੋ ਕੁਛ ਕੀਤਾ ਉਹ ਤੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਐ। ਸਾਨੂੰ ਬੈਠਾ ਲਿਆ।" ਇਹ ਕਹਿੰਦਿਆਂ-ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਜੀਜੀ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਅੱਥਰੂ ਆ ਗਏ ਤੇ ਫੇਰ ਉਹ ਉੱਚੀ-ਉੱਚੀ ਰੋਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਅੰਮੀ ਉਸਦੀ ਬਾਂਹ ਫੜ ਕੇ ਸਮਝਾਉਣ ਲੱਗੀ।

ਮੈਂ ਘਬਰਾ ਕੇ ਅੰਮੀ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, "ਅੰਮੀ ਫੇਰ ਮਾਮਾ, ਜੀਜੀ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਕਿਓਂ ਨਈਂ ਕਰ ਦਿੰਦਾ?"

ਅੰਮੀ ਨੇ ਦੱਸਿਆ, "ਬੇਟਾ ਮਾਮੇ ਦੀ ਵੀ ਸ਼ਾਦੀ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਏ ਤੇ ਜੀਜੀ ਵੀ ਵਿਆਹੀ ਹੋਈ ਏ।"

"ਅੰਮੀ ਫੇਰ ਜੀਜੀ ਆਪਣੇ ਘਰ ਕਿਓਂ ਨਈਂ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ?"

"ਬੇਟਾ ਇਹ ਵੱਟੇ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੇ ਜਿਵੇਂ ਤੁਸੀਂ ਗੁੱਡੀਆਂ ਵਟਾ ਕੇ ਸ਼ਾਦੀ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਓ, ਫੇਰ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਗੱਲ 'ਤੇ ਗੁੱਸੇ 'ਚ ਆ ਕੇ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਵਾਪਸ ਲੈ ਆਉਂਦੇ ਓ। ਇੰਜ ਈ ਏਹਨਾਂ ਭੈਣ-ਭਾਈ ਨਾਲ ਹੋਈ ਏ।"

"ਅੰਮੀ ਮੇਰੀਆਂ ਗੁੱਡੀਆਂ ਤਾਂ ਗੁੱਸੇ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵੀ ਆਪਣੇ ਸ਼ੌਹਰ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਸਹੁਰੇ ਘਰ ਚਲੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਨੇ। ਫੇਰ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ 'ਚ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਨੇ।"

"ਬੇਟਾ ਮਾਮਾ ਬਿਲਕੁਲ ਬੋਲਾ ਏ। ਉਸਦੀ ਬੀਵੀ ਬੜੀ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਏ। ਏਨੀ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਕਿ ਬਸ ਦੇਖਦੇ ਰਹੋ। ਪਰ ਉਹ ਮਾਮੇ ਕੋਲ ਨਈਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਮਾਮੇ ਨੇ ਉਸਦਾ ਬਦਲਾ ਇਹ ਲਿਆ ਕਿ ਜੀਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਬੈਠਾ ਲਿਆ ਏ। ਉਸਦੇ ਸ਼ੌਹਰ ਕੋਲ ਨਈਂ ਭੇਜਿਆ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿੰਨੇ ਈ ਸਾਲ ਬੀਤ ਗਏ ਨੇ, ਵਿਚਾਰੀ ਬੈਠੀ-ਬੈਠੀ ਸੜ ਕੇ ਸਵਾਹ ਹੋ ਗਈ ਏ।"

"ਇਸ ਦਾ ਸ਼ੌਹਰ ਇਸਨੂੰ ਖ਼ੁਦ ਲੈਣ ਲਈ ਕਿਉਂ ਨਈਂ ਆਉਂਦਾ?" ਮੈਂ ਇਤਰਾਜ਼ ਕੀਤਾ।

"ਕਮਲੀਏ, ਘਰਵਾਲਾ ਵਿਚਾਰਾ ਤਾਂ ਇਸਨੂੰ ਲੈ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਏ, ਪਰ ਮਾਮਾ ਇਸਨੂੰ ਜਾਣ ਨਈਂ ਦੇਂਦਾ।"

ਇਕ ਦਿਨ ਮੁਹੱਲੇ ਵਿਚ ਵਡੇਰੇ ਨੇ ਦਾਅਵਤ ਕੀਤੀ। ਸਾਨੂੰ ਤੇ ਜੀਜੀ ਨੂੰ ਵੀ ਸੱਦਾ ਆਇਆ। ਰਾਤ ਦੇ ਅੱਠ ਵਜੇ ਮੈਂ ਤੇ ਅੰਮੀ ਜੀਜੀ ਨਾਲ ਦਾਅਵਤ 'ਚ ਗਏ। ਕੋਈ ਇਕ ਘੰਟਾ ਬੈਠੇ ਹੋਵਾਂਗੇ ਕਿ ਜੀਜੀ ਅੰਮੀ ਨੂੰ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਉੱਠੀ। ਅਸੀਂ ਔਰਤਾਂ ਵਿਚਕਾਰੋਂ ਨਿਕਲ ਆਈਆਂ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਗਲੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪਹੁੰਚੀਆਂ ਤਾਂ ਜੀਜੀ ਨੇ ਅੰਮੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਤੁਸੀਂ ਚੱਲੋ, ਮੈਂ ਜ਼ਰਾ ਅਬਦੁੱਲਾ ਦੀ ਬੀਵੀ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਆਉਂਦੀ ਆਂ।"

ਮੈਂ ਅੰਮੀ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, "ਚਾਚੇ ਦੀ ਘਰਵਾਲੀ ਤਾਂ ਕਦੀ ਜੀਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਉਸਦੇ ਘਰ ਨਈਂ ਆਉਂਦੀ।"

ਅੰਮੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਬੇਟਾ ਕੋਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕੰਮ ਹੋਏਗਾ, ਤਦੇ ਤਾਂ ਓਥੇ ਗਈ ਏ।"

"ਪਰ ਅੰਮੀ ਮੈਨੂੰ ਪੱਕੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਤਾ ਏ ਕਿ ਅੱਜ ਅਬਦੁੱਲਾ ਦੀ ਘਰਵਾਲੀ ਘਰੇ ਨਈਂ ਏ। ਉਹ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਦੇ ਗਈ ਹੋਈ ਏ।"

ਅੰਮੀ ਨੇ ਹਿਰਖ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਝਿੜਕਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਕਿਹਾ, "ਕੁੜੀਏ ਚੁੱਪ ਹੋ ਜਾ। ਫ਼ਜ਼ੂਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਦੀ ਤੈਨੂੰ ਆਦਤ-ਜਿਹੀ ਹੋ ਗਈ ਏ।"

ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ ਅਬਦੁੱਲਾ ਦੀ ਬੀਵੀ ਤੇ ਜੀਜੀ ਇਕ ਦੂਜੇ ਕੋਲ ਆਉਂਦੀਆਂ-ਜਾਂਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਜੀਜੀ ਉਸ ਤੋਂ ਕੱਪੜਿਆਂ ਦੀ ਸੁਆਈ ਦੇ ਪੈਸੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੈਂਦੀ। ਕਹਿੰਦੀ ਸੀ, ਮੇਰੀ ਬਿਮਾਰੀ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਬੜੇ ਅਹਿਸਾਨ ਕੀਤੇ ਨੇ। ਜਦੋਂ ਕਦੀ ਜੀਜੀ ਕੋਈ ਖ਼ਾਸ ਚੀਜ਼ ਬਣਾਉਂਦੀ ਤਾਂ ਅਬਦੁੱਲਾ ਦੀ ਬੀਵੀ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਭੇਜਦੀ।

ਇਕ ਦਿਨ ਨਾਨੀ ਮਰ ਗਈ। ਘਰ ਵਿਚ ਰੋਣਾ-ਪਿੱਟਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਜੀਜੀ ਦੀ ਭੈਣ ਤੇ ਆਂਢ-ਗੁਆਂਢ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਆਈਆਂ। ਫੇਰ ਕਈ ਦਿਨ ਤਕ ਔਰਤਾਂ ਫ਼ਾਤਹਾ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਆਉਂਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਜੀਜੀ ਵਾਰੀ-ਵਾਰੀ ਨਾਨੀ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਕੇ ਰੋਂਦੀ ਰਹੀ। ਚਾਚੇ ਅਬਦੁੱਲਾ ਨੂੰ ਵੀ ਬੜਾ ਦੁੱਖ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਸਵੇਰੇ-ਸ਼ਾਮ ਜੀਜੀ ਨੂੰ ਤਸੱਲੀ ਦੇਣ ਲਈ ਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਤੇ ਅੰਮੀ ਜੀਜੀ ਦੇ ਘਰ ਆਈਆਂ ਤਾਂ ਜੀਜੀ ਵੱਡੀ ਕੋਠੜੀ ਦੀ ਕੰਧ ਢੁਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਅੰਮੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਕਿਉਂ ਢੁਆ ਰਹੀ ਏਂ?" ਉਸਨੇ ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਕਿਹਾ, "ਭੈਣ ਮੈਂ ਇਕੱਲੀ ਆਂ, ਜੀਅ ਬੜਾ ਘਬਰਾਉਂਦਾ ਏ, ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਭਰਾ ਵੀ ਕੰਮ 'ਤੇ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਏ। ਅਬਦੁੱਲਾ ਦੀ ਬੀਵੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਏ, ਕੰਧ 'ਚ ਤਾਕੀ ਬਣਵਾ ਲੈ। ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਤਾਂ ਕਰ ਸਕਾਂਗੇ।"

ਅੰਮੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਭਰਾ ਤੋਂ ਵੀ ਪੁੱਛ ਲਿਆ ਏ ਕਿ? ਇੰਜ ਨਾ ਹੋਏ ਕਿ ਉਹ ਆ ਕੇ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਲੜੇ।"

ਜੀਜੀ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ, "ਹਾਂ ਭੈਣ, ਉਸ ਤੋਂ ਇਜਾਜ਼ਤ ਲੈ ਲਈ ਏ ਵਰਨਾ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਕਿੰਜ ਚਲਾਉਂਦੀ।" ਜੀਜੀ ਦੀ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਨੀਂਦ ਨਹੀਂ ਆਈ। ਸਵੇਰ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਅੱਬੂ ਦੇ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਮੈਂ ਪੌੜੀ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਜੀਜੀ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, "ਜੀਜੀ ਤਾਕੀ ਬਣ ਗਈ?"

ਜੀਜੀ ਨੇ ਦੱਸਿਆ, "ਹਾਂ ਮਮੜੀ ਬਾਰੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਈ ਲਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।"

ਮੈਂ ਦੌੜ ਕੇ ਹੇਠਾਂ ਆਈ ਅੰਮੀ ਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਦੱਸੀ। "ਅੰਮੀ ਜੀਜੀ ਕੇ ਘਰ ਤਾਕੀ ਬਣ ਗਈ ਐ।"

ਅੰਮੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਹਾਂ ਬੇਟਾ, ਹੁਣ ਜੀਜੀ ਦਾ ਦਿਲ ਨਈਂ ਘਬਰਾਏਗਾ।"

ਫੇਰ ਜ਼ਬੀ ਆਈ। ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ, "ਭੈਣ ਤੇਰੀਆਂ ਗੁੱਡੀਆਂ ਨੂੰ ਮੇਰੀਆਂ ਗੁੱਡੀਆਂ ਦਾਅਵਤ ਦੇਣ ਆਈਐਂ। ਕੱਲ੍ਹ ਮੰਗਣੀ, ਪਰਸੋਂ ਗੀਤ, ਪੰਦਰ੍ਹਵੀਂ ਨੂੰ ਮਹਿੰਦੀ ਤੇ ਸੋਲਾਂ ਤਾਰੀਖ਼ ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਸ਼ਾਦੀ ਹੋਏਗੀ।"

ਮੈਂ ਆਪਣੀਆਂ ਗੁੱਡੀਆਂ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਵਿਚ ਲੱਗ ਗਈ।

ਜੀਜੀ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਬੜੀ ਸੁਰੀਲੀ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਸ਼ਾਹ ਲਤੀਫ਼ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਲਾਮ ਜ਼ਬਾਨੀ ਯਾਦ ਸਨ, ਕਦੀ-ਕਦੀ ਉਹ ਗੁਣਗੁਣਾਉਂਦੀ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਬੈਠ ਕੇ ਸੁਣਦੀ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਕਲਾਮ ਬੜਾ ਪਸੰਦ ਸੀ, ਅਜਿਹਾ ਕਲਾਮ ਜਿਸ ਵਿਚ ਦਰਦ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਕਦੀ-ਕਦੀ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਕਹਿੰਦੀ ਕਿ ਫ਼ਲਾਨੀ ਕਾਫ਼ੀ ਗਾ ਕੇ ਸੁਣਾ...ਫੇਰ ਖ਼ੁਦ ਈ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਦਰਦ ਭਰਿਆ ਕਲਾਮ ਗੁਣਗੁਣਾਉਣ ਲੱਗਦੀ ਸੀ।

ਇਕ ਦਿਨ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਹਲਕੀ-ਹਲਕੀ ਬੂੰਦਾ-ਬਾਂਦੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਠੰਢੀ ਠੰਢੀ ਹਵਾ ਚੱਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਜੀਜੀ ਸਾਡੇ ਘਰ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਤਿੰਨੇ ਵਿਹੜੇ 'ਚ ਬੈਠੀਆਂ ਸਾਂ ਤੇ ਬੱਦਲਾਂ ਦਾ ਤਮਾਸ਼ਾ

ਦੇਖ ਰਹੀਆਂ ਸਾਂ। ਜੀਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਆਸ਼ੋ, ਉਹ ਕਾਫ਼ੀ ਤਾਂ ਸੁਣਾ।" ਉਸਨੇ ਕਾਫ਼ੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਬੋਲ ਦੱਸੇ।

ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਨਈਂ ਅੱਜ ਤਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਕਾਫ਼ੀ ਸੁਣਾਓ।" ਜੀਜੀ ਨੇ ਫੇਰ ਇਕ ਕਾਫ਼ੀ ਸੁਣਾਈ। ਮੈਂ ਇਹ ਕਾਫ਼ੀ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਸੁਣੀ ਸੀ। ਇਹ ਕਾਫ਼ੀ ਜੀਜੀ ਨੇ ਮੌਜ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਕਾਫ਼ੀ ਸੁਰੀਲੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਸੁਣਾਈ। ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸਨੂੰ ਕਦੀ ਇਸ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਗਾਉਂਦਿਆਂ ਨਹੀਂ ਸੁਣਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਜੇ ਜ਼ੇਬੀ ਇਸ ਵੇਲੇ ਇੱਥੇ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਝੂੰਮਰ ਨੱਚਦੀ। ਜੀਜੀ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਚਮਕ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਉਸਦੇ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਚਿਹਰੇ ਉੱਤੇ ਹੋਰ ਰੌਣਕ ਆ ਗਈ ਸੀ। ਦਿਲ ਹੀ ਦਿਲ ਵਿਚ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕੀ-ਕੀ ਸੋਚਦੀ ਰਹੀ। ਜੀਜੀ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ 'ਤੇ ਅੱਥਰੂ ਡਲ੍ਹਕ ਆਏ ਸਨ। ਫੇਰ ਉਸਨੇ ਦੂਜੀ ਕਾਫ਼ੀ ਗਾਈ। ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਕਦੀ ਏਨੇ ਜਜ਼ਬਾਤ ਨਹੀਂ ਉੱਠੇ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਗੱਚ ਭਰ ਆਇਆ ਤੇ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਮੂੰਹ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਭੁਆਂ ਕੇ ਅੱਥਰੂ ਪੂੰਝ ਲਏ।

ਪੰਦਰਾਂ ਵੀਹ ਦਿਨ ਅਸੀਂ ਦੀਦੀ ਕੇ ਘਰ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕੇ। ਅੰਮੀ ਤੇ ਅੱਬੂ ਘਰ ਦੀ ਮੁਰੰਮਤ ਕਰਵਾ ਰਹੇ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਤੇ ਭਰਾ ਦੇ ਹੱਥ ਮਿੱਟੀ 'ਚ ਸਨ। ਇਕ ਦਿਨ ਅੰਮੀ ਮਿੱਟੀ 'ਚ ਰੀਣ ਰਲਾ ਰਹੀ ਸੀ ਤਾਂ ਮਾਸੀ ਰਹੀਮਨ ਨੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ 'ਚੋਂ ਹੀ ਕਿਹਾ, "ਬੱਚੋ ਏਧਰ ਤਾਂ ਆ।"

ਅੰਮੀ ਨੇ ਮਿੱਟੀ ਭਰੇ ਹੱਥ ਸਾਫ਼ ਕੀਤੇ ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਮਾਸੀ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਲੱਗੀ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਘੁਸਰ-ਫੁਸਰ ਨਹੀਂ ਸੁਣੀ, ਬਸ ਏਨਾ ਸੁਣਿਆ ਅੰਮੀ ਕਹਿ ਰਹੀ ਸੀ, "ਤੂੰ ਚੱਲ ਮੈਂ ਆਉਂਦੀ ਆਂ।"

ਮਾਸੀ ਚਲੀ ਗਈ ਤਾਂ ਅੰਮੀ ਨੇ ਆ ਕੇ ਅੱਬੂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਜਾਨੀ ਭੈਣ ਕਜ਼ੂ ਦੀ ਤਬੀਅਤ ਖ਼ਰਾਬ ਹੋ ਗਈ ਏ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਹੁਣੇ ਆਉਂਦੀ ਆਂ।" ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਅੰਮੀ ਨੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੱਥ ਧੋਤੇ। ਮੈਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਜੀਜੀ ਦੇ ਘਰ ਆਈ। ਜੀਜੀ ਵਿਹੜੇ ਵਾਲੀ ਹੌਦੀ ਵਿਚ ਉਲਟੀਆਂ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਅੰਮੀ ਨੇ ਉਸਦੀ ਪਿੱਠ 'ਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖਿਆ। ਮਾਸੀ ਰਹੀਮਨ ਵੀ ਖੜ੍ਹੀ ਸੀ। ਅੰਮੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਅਚਾਨਕ ਇਸਨੂੰ ਇਹ ਕੀ ਹੋ ਗਿਆ ਏ ?" ਮਾਸੀ ਰਹੀਮਨ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਚਾਰ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਕਹਿ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਜੀਅ ਕੱਚਾ-ਕੱਚਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਏ। ਮੈਂ ਸਮਝਿਆ ਸ਼ਾਇਦ ਉਂਜ ਈ ਕੁਛ ਹੋ ਗਿਆ ਏ। ਮੈਂ ਬੜੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਪਰ ਕੁਛ ਫ਼ਾਇਦਾ ਨਈਂ ਹੋਇਆ। ਕੱਲ੍ਹ ਦੀ ਦੂਜੀ ਦਵਾਈ ਪੀ ਰਹੀ ਏ। ਜਲੇਖਾ ਛਾਂਗਣ ਨੇ ਇਲਾਜ਼ ਦੱਸਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਉਸ ਨਾਲ ਕੋਈ ਫ਼ਰਕ ਨਈਂ ਪਿਆ। ਰਾਤੀਂ ਫੇਰ ਜਮਾਲ ਘੋਟੇ ਦਾ ਜੁਲਾਬ ਲਿਆ ਏ, ਹੁਣ ਤਾਂ ਸਵੇਰ ਦੀ ਉਲਟੀਆਂ ਕਰ ਰਹੀ ਏ।" ਅੰਮੀ ਨੇ ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਜਮਾਲ ਘੋਟੇ ਦਾ ਨਾਂ ਸੁਣਿਆਂ ਫ਼ੌਰਨ ਆਪਣੇ ਕੋਲੋਂ ਡੇਢ ਰੁਪਿਆ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂਕਿ ਉਹ ਦੇਸੀ ਘਿਓ ਖ਼ਰੀਦ ਕੇ ਲੈ ਆਏ। ਮਾਸੀ ਰਹੀਮਨ ਦੇ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਅੰਮੀ ਨੇ ਜੀਜੀ ਨੂੰ ਮੰਜੀ 'ਤੇ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਕਿਹਾ, "ਕਾਲਾ ਮੂੰਹ, ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਈ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਸੋਚ-ਸਮਝ ਕੇ ਕਦਮ ਚੁੱਕੀਂ। ਹੁਣ ਵੇਲਾ ਖੁੰਝ ਗਿਆ ਏ।" ਜੀਜੀ ਨੇ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਾ ਦਿੱਤਾ।

"ਅਬਦੁੱਲਾ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਏ ?"

"ਉਸਨੇ ਈ ਤਾਂ ਲਿਆ ਕੇ ਦਿੱਤਾ ਏ। ਇੱਧਰ-ਉੱਧਰ ਦੀਆਂ ਦੁਆਈਆਂ ਨਾਲ ਦਾ ਤਾਂ ਕੋਈ ਅਸਰ ਈ ਨਈਂ ਸੀ ਹੋਇਆ।"

ਅੰਮੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਜਮਾਲ ਘੋਟੇ ਦਾ ਕੋਈ ਫ਼ਾਇਦਾ ਹੋਇਆ ?"

ਜੀਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਹਾਂ ਉਲਟੀਆਂ ਕਰਨ ਨਾਲ ਡਿੱਗ ਪਿਆ...।"

ਏਨੇ ਵਿਚ ਮਾਸੀ ਰਹੀਮਨ ਘਿਓ ਲੈ ਕੇ ਆ ਗਈ। ਜੀਜੀ ਨੂੰ ਪਿਆਇਆ। ਘਿਓ ਪੀਣ ਪਿੱਛੋਂ ਜੀਜੀ ਨੂੰ ਆਰਾਮ ਆ ਗਿਆ। ਅੰਮੀ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਲਗਾਤਾਰ ਜੀਜੀ ਦਾ ਹਾਲ-ਚਾਲ ਪੁੱਛਣ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ। ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਜੀਜੀ ਨੇ ਸੁਖ ਦਾ ਸਾਹ ਲਿਆ। ਇਕ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਅੰਦਰ-ਅੰਦਰ ਉਹ ਬਿਲਕੁਲ ਠੀਕ ਹੋ ਗਈ।

ਜੀਜੀ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਹੁਣ ਪਹਿਲਾਂ ਵਰਗੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਬਿਲਕੁਲ ਸਿੱਧੀ-ਸਾਦੀ, ਵਿਚਾਰੀ ਜਿਹੀ ਲੱਗਦੀ ਸੀ। ਕੋਈ ਕੁਝ ਕਹਿ ਵੀ ਦਿੰਦਾ ਤਾਂ ਚੁੱਪ ਧਾਰ ਲੈਂਦੀ ਸੀ। ਔਰਤਾਂ ਕੱਪੜਿਆਂ ਦੀ ਸਿਵਾਈ ਲਈ ਤੰਗ ਕਰਦੀਆਂ, ਉਹ ਹਾਂ, ਹਾਂ ਕਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਹੁਣ ਕੋਈ ਜਲਦੀ ਸਿਊਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦਾ ਤਾਂ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਕਹਿੰਦੀ ਕਿ ਮੈਂ ਕੋਈ ਮਸ਼ੀਨ ਤਾਂ ਹਾਂ ਨਈਂ, ਸਿਵਾਈ ਨੰਬਰਵਾਰ ਕਰਕੇ ਦਿਆਂਗੀ। ਹਾਸੇ-ਠੱਠੇ ਵਿਚ ਮਜ਼ਾ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਕਦੀ-ਕਦੀ ਉਹ ਖ਼ੁਦ ਵੀ ਹਾਸਾ-ਮਜ਼ਾਕ ਕਰਨ ਲੱਗਦੀ ਸੀ। ਕਦੀ-ਕਦੀ ਉਸਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਅੱਥਰੂ ਵੀ ਆ ਜਾਂਦੇ ਸੀ। ਅੰਮੀ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਕਹਿੰਦੀ ਸੀ, "ਕਜ਼ੂ ਏਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਾ ਹੱਸਿਆ ਕਰ—ਜਿਹੜੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੱਸਦੇ ਨੇ, ਉਹ ਰੋਂਦੇ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨੇ।"

ਜੀਜੀ ਨੱਕ ਉੱਤੇ ਉਂਗਲ ਰੱਖ ਕੇ ਕਹਿੰਦੀ, "ਹੁਣ ਤਾਂ ਕੁਛ ਹੱਸ ਲਈਏ, ਰੋਣ ਲਈ ਤਾਂ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਪਈ ਏ।"

ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਅੰਮੀ ਨਾਲ ਜੀਜੀ ਦੇ ਘਰ ਗਈ। ਜੀਜੀ ਨਹਾ ਕੇ ਕੱਪੜੇ ਬਦਲ ਕੇ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਹੱਥ ਵਿਚ ਫੜੀ ਦੰਦਾਂ 'ਤੇ ਦੰਦਾਸਾ ਮਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਅੰਮੀ ਨੇ ਜਾਂਦਿਆਂ ਹੀ ਖੰਘੂਰਾ ਜਿਹਾ ਮਾਰਿਆ, ਜੀਜੀ ਨੇ ਅਚਾਨਕ ਮੁੜ ਕੇ ਦੇਖਿਆ। ਅੰਮੀ ਨੂੰ ਦੇਖਦਿਆਂ ਹੀ ਹੱਸ ਪਈ। ਮੈਂ ਅੰਮੀ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ—

"ਅੰਮੀ ਅੱਜ ਤਾਂ ਜੀਜੀ ਦੁਲਹਨ ਲੱਗ ਰਹੀ ਏ।"

"ਹਾਂ ਬੇਟਾ ਜੀਜੀ ਵੀ ਤਾਂ ਦੁਲਹਨ ਏਂ।"

ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ, "ਜੀਜੀ ਤੁਹਾਡੀ ਉਮਰ ਕਿੰਨੀ ਹੋਏਗੀ ?"

ਜੀਜੀ ਹੱਸਦੀ ਹੋਈ ਬੋਲੀ, "ਮਮੜੀ ਸੱਠ-ਸੱਤਰ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਏਗੀ।"

ਮਾਸੀ ਜਾਤਲ ਜਿਹੜੀ ਹੁੱਕਾ ਪੀ ਰਹੀ ਸੀ, ਉਸਨੇ ਅੰਮੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਵਿਚਾਰੀ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਦੀ ਮਾਰੀ ਏ, ਵਰਨਾ ਕੱਲ੍ਹ ਦੀ ਬੱਚੀ ਏ। ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਚੌਵੀ-ਪੱਚੀ ਦੀ ਹੋਏਗੀ। ਜਦੋਂ ਮੇਰੀ ਸ਼ਾਦੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਓਦੋਂ ਮੇਰੇ ਖ਼ਿਆਲ 'ਚ ਇਹ ਨੌਂ-ਦਸ ਸਾਲ ਦੀ ਮਸੀਂ ਸੀ।"

ਇਕ ਦਿਨ ਜੀਜੀ ਸਾਡੇ ਘਰ ਆਈ ਤੇ ਅੰਮੀ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ—

"ਏਸ ਅਬਦੁੱਲਾ ਦੀ ਕਮੀਨੀ ਬੀਵੀ ਨੇ ਤਾਂ ਸਾਰੀ ਬਸਤੀ 'ਚ ਅੱਗ ਲਾ ਰੱਖੀ ਏ। ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਸਿਰ 'ਤੇ ਬੁਰਕਾ ਟੰਗੀ ਘਰ-ਘਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੀ ਫਿਰਦੀ ਏ ਕਿ ਮੈਂ ਇਸਦੇ ਭਰਾ ਨੂੰ ਦੱਸਾਂਗੀ। ਕਮੀਨੀ ਕਿਤੋਂ ਦੀ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਸੱਚੀ-ਸੁੱਚੀ ਸਮਝਦੀ ਏ। ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਸਾਲੂ ਮੁਕਰਜੀ ਦੇ ਘਰ ਵੜੀ ਰਹਿੰਦੀ ਏ। ਆਪਣੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਹੇਠ ਸੋਟਾ ਨਈਂ ਮਾਰਦੀ।"

ਅੰਮੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਤੂੰ ਵੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨਾਲ ਵੈਰ ਪਾਈ ਬੈਠੀ ਏਂ। ਮੈਂ ਸੁਣਿਆਂ ਏ ਕਿ ਤੂੰ ਪਰਸੋਂ ਉਸ ਦੀ ਕੁਟਾਈ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।"

ਜੀਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਮੇਰੇ ਤਾਂ ਫਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪਤਾ ਨਈਂ। ਸਾਰਾ-ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਘਰੇ ਕਲੇਸ਼ ਪਾਈ ਰੱਖਦੀ ਏ। ਜੁੱਤੀਆਂ ਨਈਂ ਖਾਏਗੀ ਤਾਂ ਹੋਰ ਕੀ ਹੋਏਗਾ।"

ਇਕ ਰਾਤ ਅੱਬੂ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਨ ਗਏ ਹੋਏ ਸੀ। ਮੈਂ ਦੁੱਧ ਚੌਲ ਖਾ ਕੇ ਸੁੱਤੀ ਪਈ ਸੀ ਕਿ ਚੀਕਾਂ-ਰੌਲੀ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣਾਈ ਦਿੱਤੀ।

ਅੰਮੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਕੁੜੀਏ ਛੱਤ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਦੇਖ ਤਾਂ, ਕੀ ਹੋਇਆ ਏ?" ਮੈਂ ਦੌੜ ਕੇ ਛੱਤ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹੀ ਤਾਂ ਦੇਖਿਆ ਮਾਮੇ ਦੇ ਇਕ ਹੱਥ ਵਿਚ ਡੰਡਾ ਹੈ, ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਜੀਜੀ ਦੀ ਗੁੱਤ। ਮੈਂ ਉੱਥੋਂ ਹੀ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਕੂਕੀ, "ਅੰਮੀ ਜੀਜੀ ਮਾਰ-ਤੀ!"

ਅੰਮੀ ਨੇ ਦੌੜ ਕੇ ਬੁਰਕਾ ਪਾਇਆ ਤੇ ਚਲੀ ਗਈ। ਪਰ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਅੰਦਰੋਂ ਬੰਦ ਸੀ।

ਅੰਮੀ ਘੁੰਮ ਕੇ ਜਾਤਲ ਦੇ ਘਰ ਗਈ। ਜਾਤਲ ਨੇ ਚੀਕ ਸੁਣ ਕੇ ਕੰਧ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਅੰਦਰ ਛਾਲ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਸਦੇ ਪਿੱਛੇ ਅੰਮੀ ਵੀ ਗਈ। ਅੰਮੀ ਵਿਚਾਲੇ ਖਲੋ ਗਈ ਤੇ ਮਾਮੇ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਲੱਗੀ, "ਭਰਾ ਇਹ ਤੇਰੇ ਲਈ ਚੰਗਾ ਏ ਕਿ ਜੱਗ ਹਸਾਈ ਨਾ ਕਰ।" ਆਖ਼ਰਕਾਰ ਮਾਮਾ ਬਾਹਰ ਚਲਾ ਗਿਆ ਤੇ ਮਾਸੀ ਉੱਥੇ ਈ ਬੈਠ ਗਈ। ਹਲਦੀ ਤੇ ਤੇਲ ਗਰਮ ਕਰਕੇ ਮਾਲਸ਼ ਕਰਨ ਲੱਗੀ। ਜੀਜੀ ਕਰਾਹੁੰਦੀ ਰਹੀ। ਹੌਂਕੇ ਭਰਦੀ ਰਹੀ। ਮੈਂ ਵੀ ਛੱਤ ਤੋਂ ਚੁੱਪਚਾਪ ਉੱਤਰ ਕੇ ਰੋਣ ਲੱਗ ਪਈ।

ਅੰਮੀ ਨੇ ਜੀਜੀ ਦੀ ਮਾਰ ਦੀ ਗੱਲ ਅੱਬੂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦੱਸੀ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਮਨ੍ਹਾਂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਜੀਜੀ ਦੇ ਮਾਰ ਪੈਣ ਦਾ ਕਈ ਦਿਨ ਤਕ ਬੜਾ ਦੁੱਖ ਰਿਹਾ। ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਗੁੱਡੀਆਂ ਲਈ ਕਾਤਰਾਂ ਲੈਣ ਲਈ ਬੜੀ ਖਿੱਚ ਕਰਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਹੁਣ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਗੁੱਡੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਜੀਅ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦਾ। ਮੈਂ ਗੁੱਡੀਆਂ ਲਈ ਕਾਤਰਾਂ ਲੈਣੀਆਂ ਤੇ ਗੁੱਡੀਆਂ ਦੀ ਖੇਡ-ਖੇਡਣੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਜਿਹੜੀ ਗੁਡੀਆ ਅਬਦੁੱਲ ਦੀ ਬੀਵੀ ਵਰਗੀ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਕੈਂਚੀ ਨਾਲ ਲੀਰੋ-ਲੀਰ ਕਰਕੇ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਕਈ ਦਿਨ ਇੰਜ ਹੀ ਲੰਘ ਗਏ। ਜੀਜੀ ਠੀਕ-ਠਾਕ ਹੋ ਗਈ। ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗੂੰ ਹੀ ਫੇਰ ਕੱਪੜੇ ਸਿਊਣ ਲੱਗੀ। ਸਿਰਫ਼ ਮਾਮੇ ਨਾਲ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਸੀ।

ਜਲਦੀ ਹੀ ਅੱਬੂ ਦੀ ਬਦਲੀ ਮੀਰਪੁਰ ਖਾਸ ਦੀ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਉੱਥੇ ਚਲੇ ਗਏ। ਮੈਂ ਜੀਜੀ ਨੂੰ ਬੜਾ ਯਾਦ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਚਾਰ-ਪੰਜ ਦਿਨ ਤਾਂ ਰੋਟੀ ਖਾਣ ਨੂੰ ਵੀ ਦਿਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ। ਆਪਣੇ ਘਰ ਤੋਂ ਵੀ ਭੈਅ ਆਉਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਜੀਜੀ ਦੀਆਂ ਉਦਾਸ ਅੱਖਾਂ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਘੁੰਮਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ। ਜੀਜੀ ਦੀ ਕੁਟਾਈ ਜਦੋਂ ਵੀ ਯਾਦ ਆਉਂਦੀ, ਮੇਰੀ ਸਾਰੀ ਦੇਹ ਕੰਬਣ ਲੱਗਦੀ। ਅੰਮੀ ਵੀ ਦਿਨ ਵਿਚ ਕਈ-ਕਈ ਵਾਰ ਜੀਜੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਛੇੜ ਬਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਅੱਬੂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਲਈ ਮਸ਼ੀਨ ਲਿਆ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਤੇ ਅੰਮੀ ਦੀ ਸਲਵਾਰ ਖ਼ੁਦ ਸਿਊਂ ਲੈਂਦੀ ਸਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਇੰਜ ਲੱਗਦਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਮਸ਼ੀਨ ਜੀਜੀ ਦੀ ਏ।

ਦੋ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਅੱਬੂ ਨੇ ਫੇਰ ਆਪਣੀ ਬਦਲੀ ਹੈਦਰਆਬਾਦ ਦੀ ਕਰਵਾ ਲਈ। ਬਦਲੀ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਮੈਂ ਬੜੀ ਖ਼ੁਸ਼ ਹੋਈ। ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਨੀਂਦ ਨਹੀਂ ਆਈ। ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਅਸੀਂ ਵਾਪਸ ਹੈਦਰਆਬਾਦ ਆ ਗਏ। ਮੈਂ ਉੱਤਰਦਿਆਂ ਹੀ ਜੀਜੀ ਦੇ ਘਰ ਗਈ। ਜੀਜੀ ਮਸ਼ੀਨ ਚਲਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਤਿੰਨ ਕੁੜੀਆਂ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਪੜ੍ਹ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਜੀਜੀ ਨੇ ਅੱਖਾਂ ਮਲਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਕਿਹਾ, "ਮਮੜੀ ਹੁਣ ਤਾਂ ਤੂੰ ਵੱਡੀ ਹੋ ਗਈ ਏਂ ਬਈ।"

ਫੇਰ ਉਹ ਮੈਥੋਂ ਮੀਰਪੁਰ ਖ਼ਾਸ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਪੁੱਛਦੀ ਰਹੀ। ਮੈਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦੱਸ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਕਾਫੀ ਦੇਰ ਹੋ ਗਈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਹੁਣ ਚੱਲਦੀ ਆਂ, ਫੇਰ ਆਵਾਂਗੀ।"

ਜੀਜੀ ਬੋਲੀ, "ਚਾਹ ਬਣਦੀ ਪਈ ਏ, ਪੀ ਕੇ ਜਾਵੀਂ।" ਮੈਂ ਫੇਰ ਬੈਠ ਗਈ। ਫੇਰ ਗੱਲਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਪਿੱਛੋਂ ਕਿਸੇ ਔਰਤ ਨੇ ਚਾਹ ਦਾ ਕੱਪ ਲਿਆ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਭੌਂ ਕੇ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਭਾਗਲ ਸ਼ੇਰਯਾਨੀ ਸੀ।

"ਬੱਚੂ ਚਾਹ ਸੰਭਾਲ, ਰੁੜ੍ਹ ਜਾਏਗੀ।" ਭਾਗਲ ਨੇ ਬੜੀ ਅਪਣੱਤ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂ ਉਸਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਖਿਝ ਚੜ੍ਹਨ ਲੱਗ ਪਈ ਸੀ। ਇੰਜ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਸਾਰੇ ਗੰਦੇ ਨੇ—ਭਾਗਲ, ਜੀਜੀ ਦਾ ਘਰਵਾਲਾ ਤੇ ਖ਼ੁਦ ਜੀਜੀ ਵੀ।

ਮੈਂ ਚਾਹ ਦੀਆਂ ਦੋ ਤਿੰਨ ਘੁੱਟਾਂ ਭਰੀਆਂ। ਕੱਪ ਰੱਖ ਕੇ ਉੱਠ ਖੜ੍ਹੀ ਹੋਈ। ਜੀਜੀ ਨੇ ਬੜੇ ਪਿਆਰ ਤੇ ਮੋਹ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, "ਮਮੜੀ ਬੈਠ ਤਾਂ ਸਹੀ ਬੜੇ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਮਿਲੀ ਏਂ...।"

ਜੀਜੀ ਕਹਿ ਕੇ ਚੁੱਪ ਹੋ ਗਈ। ਇਕ ਪਲ ਲਈ ਉਹ ਮੇਰੇ ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਗੱਡ ਕੇ ਦੇਖਦੀ ਰਹੀ, "ਮਮੜੀ ਤੂੰ ਵੀ ਇਹੀ..." ਉਸਦੀ ਪੀੜ ਪਰੁੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣ ਕੇ ਮੈਂ ਕੰਬ ਗਈ। ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਰਮਿੰਦਗੀ ਜਿਹੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਈ। ਫੇਰ ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਮੂੰਹ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ ਚੰਨ ਵਰਗੀ ਸੂਰਤ, ਜਿਵੇਂ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਯਕਦਮ ਚਾਨਣ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਏ। ਉਹ ਰੋਈ ਨਹੀਂ, ਫੇਰ ਵੀ ਇਕ ਅੱਥਰੂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿੰਜ ਅਛੋਪਲੇ ਹੀ ਚੋਅ ਕੇ ਉਸਦੀ ਕਮੀਜ਼ ਵਿਚ ਛਿਪਣ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਜਦੋਂ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਬਾਂਹਾਂ ਵਿਚ ਭਰ ਲਿਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਵੀ ਆਪਣੇ ਅੱਥਰੂ ਨਾ ਡੱਕ ਸਕੀ। ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਕਹਾਂ, 'ਜੀਜੀ ਮੈਨੂੰ ਮੁਆਫ਼ ਕਰ ਦੇ, ਮੈਂ ਤੇਰੀ ਮਮੜੀ ਆਂ। ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਕਦੀ ਨਈਂ ਛੱਡਾਂਗੀ। ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਕਦੀ ਨਫ਼ਰਤ ਨਈਂ ਕਰਾਂਗੀ ਚਾਹੇ ਕੁਛ ਵੀ ਕਿਓਂ ਨਾ ਹੋ ਜਾਏ। ਤੇਰੇ ਲਈ ਮੇਰਾ ਪਿਆਰ ਕਦੀ ਘੱਟ ਨਈਂ ਹੋਏਗਾ ਜੀਜੀ।'

ਪਰ ਮੈਂ ਕੁਝ ਵੀ ਨਾ ਕਹਿ ਸਕੀ।

— — —

ਫੁੱਲ ਸੂਹੇ ਨੇ / ਰਸੂਲ ਬਖ਼ਸ਼ ਪਲੀਜੋ

ਡਰ ਦੇ ਮਾਰੇ ਉਸ ਦੀ ਅੱਖ ਖੁੱਲ੍ਹ ਗਈ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਚੀਕ ਨਿਕਲਦੀ-ਨਿਕਲਦੀ ਮਸੀਂ ਰੁਕੀ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਦਿਮਾਗ਼ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਆਵਾਜ਼ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ। ਹੁਣੇ-ਹੁਣੇ ਉਸਨੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ 'ਤੇ ਬੜੀ ਹਲਕੀ-ਜਿਹੀ, ਪਰ ਸਾਫ਼ ਠੱਕ-ਠੱਕ ਸੁਣੀ ਸੀ। ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦਾ ਜ਼ਿੰਦਰਾ ਬੜੀ ਹੌਲੀ-ਜਿਹੀ ਕੁੰਡੇ ਨਾਲ ਟਕਰਾਇਆ ਸੀ ਤੇ ਫੇਰ ਉਸ ਪਿੱਛੋਂ ਚੁੱਪ ਵਾਪਰ ਗਈ ਸੀ।

ਅਜੇ ਇਕ ਮਿੰਟ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ ਕਿ ਫੇਰ ਉਹੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣਾਈ ਦਿੱਤੀ...ਹਵਾ...ਨਹੀਂ...ਆਦਮੀ। ਉਸਨੂੰ ਇੰਜ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਜਿਵੇਂ ਉਸਦਾ ਲੂੰ-ਕੰਡਾ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਮੱਥੇ 'ਤੇ ਪਸੀਨਾ ਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਯਕਦਮ ਦਿਲ ਹਿਲਾ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਗੂੰਗੀ ਆਵਾਜ਼ ਨਾਲ ਉੱਠੀ ਪਰ ਲੋਹੇ ਦੀ ਚਾਦਰ 'ਤੇ ਡਿੱਗ ਪਈ। ਦਰਦ ਦੀ ਮਾਰੀ ਉਹ ਨਿਢਾਲ-ਜਿਹੀ ਹੋ ਗਈ। ਤੇ ਹੰਝੂਆਂ ਦੇ ਤੁਪਕੇ ਉਸਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੋਂ ਲੁੜਕਦੇ ਹੋਏ ਮੂੰਹ ਵੱਲ ਆਉਣ ਲੱਗੇ। ਖ਼ੂਨ! ਉਸਨੇ ਸੋਚਿਆ। ਦਰਦ ਤੇ ਚੀਕ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਉਸਨੇ ਦੰਦਾਂ ਹੇਠ ਬੁੱਲ੍ਹ ਨੱਪ ਲਏ। ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਖ਼ੂਨ ਰਿਸਣ ਲੱਗਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਸੁੰਨੇ ਹੋਏ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੂਸ ਕੇ ਖ਼ੂਨ ਦੀ ਇਕ ਕੁਰਲੀ ਜਿਹੀ ਕੀਤੀ। ਖ਼ੂਨ ਤੇ ਥੁੱਕ ਨਾਲ ਉਸਦਾ ਸੱਜਾ ਜਬਾੜਾ ਲਿੱਬੜ ਗਿਆ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਸੱਜੀ ਬਾਂਹ ਨੂੰ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਉਪਰ ਚੁੱਕਿਆ, ਉਸਨੂੰ ਇੰਜ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਜਿਵੇਂ

ਉਸਦੀ ਬਾਂਹ ਮਣਾਂ ਮੂੰਹੀਂ ਭਾਰੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਕੀ ਵਾਕੱਈ ਇਹ ਮੇਰੀ ਬਾਂਹ ਏਂ, ਉਸਨੇ ਸੋਚਿਆ। ਆਪਣੀ ਪਿੱਠ, ਲੱਤਾਂ, ਸਿਰ, ਗਲ਼ੇ, ਹੱਥ ਤੇ ਮੂੰਹ 'ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਭਾਰ-ਜਿਹਾ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਜਿਵੇਂ ਜਿਸਮ ਦਾ ਹਰ ਹਿੱਸਾ ਆਕੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ—ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਹਿਲਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਸਦੇ ਦਿਮਾਗ਼ ਵਿਚ ਜ਼ੰਜੀਰ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਤਿੱਖੇ ਦਰਦ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਖੱਬੀ ਲੱਤ ਨੂੰ ਸਿੱਧਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਪਰ ਉਹ ਲੱਤ ਵੀ ਨਹੀਂ ਚੁੱਕੀ ਗਈ। ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਫੁੱਟ ਲੋਹੇ ਦੀ ਇਕ ਜ਼ੰਜੀਰ, ਜਿਸ ਦੇ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਵਲਾਵੇਂ ਉਸਦੀ ਸਿੱਧੀ ਲੱਤ ਨੂੰ ਵਜੇ ਹੋਏ ਸਨ ਤੇ ਦੂਜਾ ਸਿਰਾ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਖੰਭੇ ਨਾਲ ਬੱਝਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਬੜੀ ਤਕਲੀਫ਼ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਗਰਦਨ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਮੋਢੇ ਵੱਲ ਝਟਕਾ ਦੇ ਸਕੀ ਸੀ ਉਹ। ਫੇਰ ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਗੱਲ੍ਹ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਮੀਜ਼ ਨਾ ਰਗੜਿਆ, ਖ਼ੂਨ ਤੇ ਲਾਲਾਂ ਉਸਦੀ ਕਮੀਜ਼ 'ਤੇ ਡਿੱਗੀਆਂ।

ਸ਼ਾਇਦ ਗਰਦਨ ਦੀਆਂ ਰਗਾਂ ਦਿਲ ਤੇ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਤਾਰਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਨੇ, ਉਸਨੇ ਸੋਚਿਆ, ਵਰਨਾ ਗਰਦਨ ਨੂੰ ਹਿਲਾਉਂਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਦਿਲ ਤੇ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਤਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇਓਂ ਝੱਟਕਾ-ਜਿਹਾ ਕਿਉਂ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ। ਇੰਜ ਕਿਉਂ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦਿਲ ਧੜਕ ਕੇ ਹੁਣੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਆਏਗਾ...ਤੇ ਪਲਕਾਂ 'ਤੇ ਹੰਝੂਆਂ ਦੀ ਝਾਲਰ ਕਿਉਂ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਇਕ ਵਾਰੀ ਫੇਰ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤੇ ਠੱਕ-ਠੱਕ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਹੋਈ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਜ਼ਿੰਦਰੇ ਵਿਚ ਚਾਬੀ ਘੁੰਮਣ ਦੀ ਆਵਾਜ਼...ਹਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਅਜਿਹੀ ਹੀ ਆਵਾਜ਼...ਸ਼ਾਇਦ ਕੋਈ ਜ਼ਿੰਦਰਾ ਖੋਲ੍ਹ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਪਰ ਬਿਲਕੁਲ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ। ਕਿਉਂ ? ਉਸਨੇ ਸੋਚਿਆ 'ਇਹ ਕੌਣ ਹੋ ਸਕਦਾ ਏ ?ਸ਼ਾਇਦ ਭਾਈ ਜਮਾ ਹੋਏ ਪਰ ਜ਼ਿੰਦਰੇ ਦੀ ਚਾਬੀ ਤਾਂ ਉਸ ਕੋਲ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਤਾਂ ਵਡੇਰਾ ਜਾੜਾ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਗਿਆ ਸੀ। ਕਿਤੇ ਉਸਦੇ ਕਿਸੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਨੇ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਖੋਲ੍ਹਿਆ...ਸ਼ਾਇਦ ਕੋਈ ਜ਼ਿੰਦਰੇ ਨੂੰ ਕਿੱਲ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਖੋਲ੍ਹਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ ਤੇ ਇਹ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਕੁਹਾੜੀ ਦੇ ਬੇਦਰਦ ਵਾਰ ਨਾਲ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਏ।' ਇਸ ਖ਼ਿਆਲ ਦੇ ਦਿਮਾਗ਼ ਵਿਚ ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਉਸਨੂੰ ਇਕ ਧੁੜਧੁੜੀ ਜਿਹੀ ਆਈ। "ਚੀਕਾਂ" ਉਸਨੇ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ। 'ਏਨੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਚੀਕਾਂ ਕਿ ਪੂਰਾ ਮੁਹੱਲਾ ਜਾਗ ਪਾਏ ਤੇ ਇਕ-ਇਕ ਨੂੰ ਦੱਸਾਂ ਕਿ ਦੇਖੋ ਭਾਈ ਜਮਾ ਮੈਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਨ ਲੱਗਾ ਏ। ਹਾਏ ਅੱਲ੍ਹਾ ! ਅੱਬਾ, ਮਾਂ, ਹਾਏ ਮਾਸੀ, ਮਾਮੂ ਜਾਨ, ਵਡੇਰਾ ਜਾੜਾ ਖ਼ਾਨ। ਹਜਨ, ਪੁਸਰਾ। ਆਓ ਦੌੜੋ, ਮੈਨੂੰ ਬਚਾਓ, ਮੈਨੂੰ ਕਤਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਏ। ਕੋਈ ਰੋਕੋ, ਦੌੜੋ ਆਓ। ਮੈਨੂੰ ਬਚਾਓ, ਖ਼ੁਦਾ ਦੇ ਵਾਸਤੇ ਮੈਨੂੰ ਬਚਾਓ। ਆਪਣੀਆਂ ਪਾਕ ਧੀਆਂ ਦੇ ਸਦਕੇ ਵਜੋਂ, ਆਪਣੇ ਸੱਚੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਦੇ ਸਦਕੇ ਵਜੋਂ। ਅੱਲ੍ਹਾ ਤੇ ਰਸੂਲ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਬਚਾਓ।' ਉਸਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਗਲ਼ੇ ਵਿਚ ਹੀ ਭਰੜਾ ਗਈ। ਅੱਥਰੂ ਵਹਿ ਤੁਰੇ ਤੇ ਉਸਦੀਆਂ ਸੁੱਜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਗੱਲ੍ਹਾਂ ਉਪਰੋਂ ਤਿਲ੍ਹਕਣ ਲੱਗੇ। 'ਨਈਂ, ਨਈਂ ਕੋਈ ਨਈਂ ਆਏਗਾ। ਮੈਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਆਏਗਾ ਵੀ ਕੌਣ ?...ਤੇ ਆਏਗਾ ਵੀ ਤਾਂ ਓਦੋਂ, ਜਦੋਂ ਮੇਰੀਆਂ ਚੀਕਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਚੁੱਪ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ।'

ਉਹ ਇਕੱਲੀ ਸੀ। ਬੇ-ਸਹਾਰਾ ਸੀ। ਇਹ ਸਭ ਕਿਉਂ ਹੋਇਆ ? ਕਿੰਜ ਹੋਇਆ ? ਉਹ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਇਸ ਅਜੀਮ ਵਾਕੇ ਬਾਰੇ ਸੋਚੇ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕੀ। ਉਸਨੂੰ ਕੀ ਹੋ ਗਿਆ ?...

...ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੇ ਅਜਿਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਉਹ। ਛੋਟੇ ਬਾਲ ਇਹ ਗੱਲ ਕੀ ਜਾਣਨ ਕਿ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤੀ ਕੀ ਚੀਜ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਉਸਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਹੁਸੀਨ ਹੈ। ਜੱਨਤ, ਨੇਅਮਤ, ਹਲੀਮਾ, ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸਹੇਲੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਸੀ। ਉਹ ਉਸ ਵੇਲੇ ਵੀ ਸੋਚ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਪਹਿਲੋਂ ਪਹਿਲ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਾਪਿਆਂ ਦੀ ਹਰੇਕ ਗੱਲ ਤੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਤੋਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ। ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਮੈਨੂੰ 'ਮਲੂਕਣ ਆ ਮੇਰੀ ਮਲਕੋ' ਕਹਿੰਦੀ ਸੀ। 'ਆ ਮੇਰੀ ਮਲਕੋ ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਵਾਲ ਵਾਹ ਦਿਆਂ। ਮੇਰੀ ਮਲਕਾ, ਮੇਰੀ ਹਿਰਨੀ ਆ।' ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ, ਉਸਦੇ ਲਹਿਜੇ, ਉਸਦੇ ਹਰ ਅੰਦਾਜ਼ ਤੋਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ। ਫੇਰ ਉਸਦਾ ਪਿਓ ਕਹਿੰਦਾ, "ਪਤਾ ਨਈਂ ਤੂੰ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਕੀ ਕਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਏਂ, ਤੈਥੋਂ ਤਾਂ ਏਨਾਂ ਵੀ ਨਈਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਇਸਦੀ ਕਮੀਜ਼ ਈ ਧੋ ਕੇ ਇਸਨੂੰ ਪੁਆ ਦਿੰਦੀ ਤਾਕਿ ਮੈਂ ਇਸਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰ ਲੈ ਜਾਂਦਾ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਸ਼ਹਿਰ-ਸ਼ਹਿਰ ਕਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਏ। ਦੇਖ ਤਾਂ ਸਹੀ ਕੇਡੀ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਏ ਮੇਰੀ ਧੀ।" ਫੇਰ ਉਸਦੀ ਮਾਂ ਨਕਲੀ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਮੂੰਹ ਫੁਲਾ ਕੇ ਕਹਿੰਦੀ, "ਹਾਂ ਜੀ ਹਾਂ, ਇਹ ਤਾਂ ਅਜਿਹੀ ਈ ਚੰਗੀ ਲੱਗਦੀ ਏ। ਹੈ ਜੋ ਬੜੀ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਨਾ, ਜੋ ਇਸ ਲਈ ਵਲਾਇਤ ਤੋਂ ਕੱਪੜੇ ਮੰਗਾਏ ਜਾਣ। ਦੇਖੋ ਨਾ ਕੇਡੀ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਏ ਤੁਹਾਡੀ ਧੀ।" ਫੇਰ ਉਸਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਮਾਂ ਦੇ ਲਾਪ੍ਰਵਾਹੀ ਨਾਲ ਆਖੇ ਗਏ ਵਾਕਾਂ ਵਿਚ ਕਿੰਨੀ ਮੁਹੱਬਤ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਮਾਣ ਤੇ ਗਹਿਰਾਈ ਹੁੰਦੀ ਕਿ ਉਸਦੀ ਧੀ ਕੇਡੀ ਹੁਸੀਨ ਹੈ।

ਉਸਦੀ ਭੂਆ ਦਿਨ ਵਿਚ ਦਸ ਵਾਰੀ ਉਸਦੇ ਵਾਲ ਸੰਵਾਰਦੀ। ਮੱਥੇ 'ਤੇ ਕਾਲਾ ਟਿੱਕਾ ਲਾ ਦਿੰਦੀ ਤੇ ਜਦੋਂ ਹਲੀਮਾ ਗੁੱਡੀਆਂ ਨਾਲ ਖੇਡਦੀ-ਖੇਡਦੀ ਲੜ ਪੈਂਦੀ ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਵਾਲ ਖਿਲਾਰ ਦਿੰਦੀ ਤੇ ਉਸਦੇ ਹੱਥ 'ਤੇ ਚੱਕ ਵੱਢ ਖਾਂਦੀ, "ਆਈ ਵੱਡੀ ਸੋਹਣੀ, ਮੇਰੀ ਗੁਡੀਆ ਈ ਖ਼ਰਾਬ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।"

"ਬੇਟਾ, ਭਰਾ ਨੂੰ ਤੂੰ ਸਲਾਮ ਨਈਂ ਕੀਤਾ, ਕੀ ਤੂੰ ਇਸਨੂੰ ਨਈਂ ਜਾਣਦੀ ?" ਮਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ।

ਫੇਰ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਪਛਾਣ ਲਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਇਸਦੇ ਭਰਾ, ਮਾਮੂ ਹਾਰੋਨ, ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਉਹ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਘਰ ਆਉਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਪਿੱਛੋਂ ਜਦੋਂ ਆਪਸ ਵਿਚ ਖ਼ਾਨਦਾਨੀ ਝੇੜਾ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਆਉਣਾ-ਜਾਣਾ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸਦੇ ਅੱਬਾ ਤੇ ਮਾਮੂ ਵਿਚਕਾਰ ਪਤਾ ਨਈਂ ਕਿਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਤਕਰਾਰ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ...ਜਦੋਂ ਉਸਦੀ ਮਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਉਸਦੇ ਅੱਬਾ ਨਾਲ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਮਾਮੂ ਨੇ ਬੜਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸੋਮਰਾਹ ਹੋਣ 'ਤੇ ਮਾਣ ਸੀ। ਸੋਮਰਾਹ ਕੌਮ ਦੇ ਦੂਜੇ ਲੋਕਾਂ ਵੀ ਖ਼ਾਸਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਸੀ ਪਰ ਉਸਦੇ ਅੱਬਾ ਨੇ ਪੀਰਾਂ ਤੇ ਮੋਹਤਬਰ ਕਿਸਮ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਕੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ਾਹਰ ਕਰਕੇ ਉਸਦੀ ਮਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ਾਦੀ ਕਰ ਲਈ ਸੀ। ਇਹ ਝਗੜਾ ਉਸੇ ਦਿਨ ਤੋਂ ਚਲਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਹਾਰੋਨ ਕਦੇ-ਕਦਾਰ ਹੀ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਉਂਦਾ ਸੀ।

"ਵੇਖ ਤਾਂ ਜ਼ਰਾ ਕਿੱਡਾ ਵੱਡਾ ਹੋ ਗਿਆ ਏ। ਆਪਣੇ ਏਥੋਂ ਦੇ ਸਕੂਲ 'ਚ ਫ਼ਾਇਲ ਦਾ ਇਮਤਿਹਾਨ ਪਾਸ ਕਰਨ ਆਇਆ ਏ, ਫੇਰ ਪਟਵਾਰੀ ਬਣ ਜਾਏਗਾ।" ਉਸਦੀ ਮਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਜਾਹਰ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਕਿਹਾ।

ਸਮੇਂ ਦਾ ਪਹੀਆ ਘੁੰਮਦਾ ਰਿਹਾ।

ਇਸ ਅਰਸੇ ਵਿਚ ਯਾਰੂ 'ਚ ਖਾਸੀ ਤਬਦੀਲੀ ਆ ਗਈ ਸੀ। ਉਹ ਸਾਫ਼-ਸੁਥਰੇ ਕੱਪੜੇ ਪਾਉਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਸੁਚੱਜੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਾਲ ਵਾਹੁਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ

ਨਿਖਾਰ ਤੇ ਚਮਕ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਉਹ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹ-ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸੁਣਾਉਂਦਾ—ਕਦੀ-ਕਦੀ ਉਂਜ ਈ ਖ਼ਾਬਾਂ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਗਵਾਚ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਕਦੀ-ਕਦੀ ਉਹ ਡਾਢਾ ਇਕੱਲਾਪਨ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ।

"ਯਾਰੂ ਤੈਨੂੰ ਕੀ ਹੋ ਗਿਆ ਏ ?" ਮਲੂਕਨ ਨੇ ਇਕ ਦਿਨ ਉਸਨੂੰ ਗਵਾਚਿਆ-ਗਵਾਚਿਆ ਤੇ ਉਦਾਸ ਦੇਖ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ। ਉਸਦੀ ਮਾਂ ਉਦੋਂ ਘਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਭਰਾ ਜਮਾ ਡੰਗਰ ਚਰਾਉਣ, ਖੇਤਾਂ ਵੱਲ, ਚਲਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਯਾਰੂ ਨੇ ਉਸ ਵੱਲ ਤੱਕਿਆ ਸੀ। ਉਸਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਅਜੀਬ-ਜਿਹੇ ਜਜ਼ਬੇ ਸਨ। ਹੋਸ਼ ਗੁੰਮ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਜਜ਼ਬੇ। ਉਹ ਓਵੇਂ ਹੀ ਇਕਟੱਕ ਦੇਖਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਵੀ ਉਸ ਵੱਲ ਦੇਖਦੀ ਰਹੀ। "ਇਕ ਗੱਲ ਕਹਾਂ।" ਆਖ਼ਰ ਬੜਾ ਰੁਕ-ਰੁਕ ਕੇ ਉਸਨੇ ਬੜੇ ਦੁੱਖ ਨਾਲ ਕਿਹਾ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਉਸਦਾ ਚਿਹਰਾ ਵਿਗੜ ਕੇ ਅਜੀਬ-ਜਿਹਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਜੀਬ ਤੇ ਓਪਰਾ...ਪਰ ਰਹਿਮ ਦੇ ਕਾਬਲ ਵੀ। ਉਸਨੂੰ ਇੰਜ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਉਸਦੇ ਹਲਕ ਵਿਚ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਅਟਕ ਗਈ ਹੋਵੇ...ਇਕ ਇਕ ਸ਼ਬਦ 'ਤੇ ਅਟਕ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਉਹ।

"ਮੈਂ, ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਤੁਸੀਂ...," ਤੇ ਫੇਰ ਉਹ ਤੇਜ਼-ਤੇਜ਼ ਤੇ ਲੰਮੇ-ਲੰਮੇ ਸਾਹ ਲੈ ਕੇ ਲਗਾਤਾਰ ਬੋਲਦਾ ਰਿਹਾ।

ਮਲੂਕਨ ਜਿਵੇਂ ਸਿਲ-ਪੱਥਰ ਹੋ ਗਈ। ਸਿਰ ਬੱਸ ਦੇ ਪਹੀਏ ਵਾਂਗ ਘੁੰਮਣ ਲੱਗਾ ਤੇ ਫੇਰ ਦਿਲ ਹੀ ਦਿਲ ਵਿਚ ਉੱਠਣ ਵਾਲੇ ਅੱਡਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਜਜ਼ਬਾਤਾਂ ਦੀਆਂ ਤੇਜ਼ ਲਹਿਰਾਂ ਨੇ ਉਸਦੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਚਾਰੇ-ਪਾਸਿਓਂ ਘੇਰ ਲਿਆ। ਉਸਦਾ ਦਿਲ ਤੇਜ਼-ਤੇਜ਼ ਧੜਕਣ ਲੱਗਾ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਰੇਲ ਉਸਦੇ ਨੇੜਿਓਂ ਲੰਘ ਰਹੀ ਹੋਵੇ। ਫੇਰ ਉਸਨੂੰ ਇੰਜ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਜਿਵੇਂ ਉਸਦੇ ਦਿਲ ਦੀਆਂ ਤੇਜ਼ ਧੜਕਣਾਂ ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਵਾਲੇ ਸੁਣ ਰਹੇ ਨੇ। ਡਰ ਤੇ ਦਹਿਸ਼ਤ ਦੇ ਮਾਰੇ ਉਸਦੇ ਲੂੰ-ਕੰਡੇ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਗਏ। ਉਸਦੀ ਹਾਲਤ ਅਜੀਬ-ਜਿਹੀ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਫੇਰ ਉਹ ਭੱਜ ਤੁਰੀ।

"ਕੁੜੀਏ ਅੰਨ੍ਹੀ ਹੋ ਗਈ ਐਂ ਕਿ ? ਵੱਛਾ ਡੇਗ ਦਿੱਤਾ ਏ।" ਉਸਦੀ ਮਾਂ ਨੇ, ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਸਾਹਮਣਿਓਂ ਆ ਰਹੀ ਸੀ, ਮਲੂਕਨ ਦੀ ਹਰਕਤ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਕਿਹਾ ਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਇਸੇ 'ਤੇ ਬਸ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਬਲਕਿ ਉਸਦੇ ਇਕ ਚੰਡ ਵੀ ਮਾਰੀ।

"ਐਨੀ ਤੇਜ਼ ਭੱਜ ਕੇ ਕਿੱਥੇ ਜਾ ਰਹੀ ਸੈਂ ਤੂੰ ? ਜਾਨਵਰ ਵੀ ਤੈਨੂੰ ਦਿਖਾਈ ਨਈਂ ਦਿੱਤਾ ?"

ਉਹ ਕੱਚੀ-ਜਿਹੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਮੁਜਰਮਾਂ ਵਾਂਗ ਸਿਰ ਝੁਕਾਈ, ਕੱਪੜੇ ਝਾੜਦੀ ਹੋਈ ਉੱਠ ਕੇ ਖੜ੍ਹੀ ਹੋਈ। ਵੱਛਾ ਉਸਦੀ ਕਮੀਜ਼ ਚੱਬਣ ਲੱਗਾ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਕਮੀਜ਼ ਵੱਛੇ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਛੁੜਾਈ ਤੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਗਈ।

ਉਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਉਹ ਯਾਰੂ ਤੋਂ ਕੁਝ ਦੂਰ ਹੀ ਰਹਿਣ ਲੱਗੀ। ਉਹ ਜਿਹੜੀ ਯਾਰੂ ਨਾਲ ਬੇਝਿਜਕ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਸੀ, ਉਹ ਵੀ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਜੇ ਉਹ ਸਾਹਮਣਿਓਂ ਆਉਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਨੀਵੀਂ ਪਾ ਕੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦੀ ਤੇ ਜੇ ਉਹ ਕੋਈ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ-ਅੱਧੇ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ 'ਹਾਂ, ਹੂੰ' ਕਹਿ ਕੇ ਅੱਗੇ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦੀ। ਬਸ, ਇਕੱਲੀ ਬੈਠੀ ਰਹਿੰਦੀ ਤੇ ਯਾਰੂ ਸਕੂਲੋਂ ਆ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਰੁੱਝ ਜਾਂਦੀ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂ ਹੁਣ ਉਸਨੂੰ ਯਾਰੂ ਤੋਂ ਭੈਅ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਦੇਹ ਖ਼ੁਦ-ਬ-ਖ਼ੁਦ ਕੰਬਣ ਲੱਗਦੀ। ਉਸਦੀ ਮੱਤ ਈ ਮਾਰੀ ਜਾਂਦੀ। ਤੇ ਜਿਸ ਦਿਨ ਯਾਰੂ ਘਰੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ, ਉਸ ਦਿਨ ਉਹ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਵਿਚ ਵੱਡੀ ਤਬਦੀਲੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੀ—ਉਸਨੂੰ ਜ਼ਰਾ-ਜ਼ਰਾ ਗੱਲ 'ਤੇ ਹਾਸੀ

ਆਉਣ ਲੱਗਦੀ ਤੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਹੱਸਦੀ ਤਾਂ ਹੱਸਦੀ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ, ਇੱਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਉਸਦੇ ਢਿੱਡ ਵਿਚ ਪੀੜ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀ ਤੇ ਕਦੀ-ਕਦੀ ਸਾਹ ਘੁਟਣ ਲੱਗਦਾ। ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਅੱਥਰੂ ਆ ਜਾਂਦੇ। ਉਹ ਸੌਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੀ ਤਾਂ ਨੀਂਦ ਨਾ ਆਉਂਦੀ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੀ, "ਅੰਮਾਂ, ਜਮੇ ਨੂੰ ਤਾਂ ਦੇਖ।" ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਠਹਾਕਾ ਮਾਰ ਕੇ ਹੱਸਣ ਲੱਗਦੀ। ਮਾਂ ਨਕਲੀ-ਜਿਹੇ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਕਹਿੰਦੀ, "ਕੁੜੀਏ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਦੰਦ ਕੱਢ-ਕੱਢ ਹੱਸਦੀ ਰਹਿਨੀਂ ਐਂ...ਤੈਨੂੰ ਜ਼ਰਾ ਵੀ ਹਯਾ ਨਈਂ।"

ਵੱਛਾ ਜਦੋਂ ਉਸਦੀ ਸਲਵਾਰ ਚੱਬਣ ਲੱਗਦਾ ਤਾਂ ਹੁਣ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗੂੰ ਝਟਕੇ ਨਾਲ ਉਸਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚੋਂ ਸਲਵਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਖਿੱਚਦੀ ਬਲਕਿ ਦੰਦ ਘੁੱਟ ਕੇ, ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਜੀਬ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਣਾ ਕੇ ਬੜੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਕਹਿੰਦੀ, "ਕਮਲਿਆ ਕਿਤੋਂ ਦਿਆ, ਮਾਰ ਖਾਵੇਂਗਾ।" ਫੇਰ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿਓ 'ਤੇ, ਮਾਂ 'ਤੇ, ਭਰਾ 'ਤੇ, ਗਾਂ 'ਤੇ, ਘਰ ਤੇ ਘਰ ਦੀ ਹਰੇਕ ਚੀਜ਼ 'ਤੇ ਪਿਆਰ ਆਉਣ ਲੱਗਦਾ। ਯਾਰੂ ਉਸਨੂੰ ਅਜੀਬ-ਅਜੀਬ ਜਿਹਾ ਲੱਗਦਾ। ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਮੂੰਹ ਬਣਾ ਲੈਂਦੀ ਸੀ। ਆਮ ਵਾਂਗੂੰ ਐਤਵਾਰ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਯਾਰੂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮੈਲੇ ਕੱਪੜੇ ਦੇ ਕੇ ਕਿਹਾ—

"ਲੈ ਇਹਨਾਂ ਦੋ ਕੱਪੜਿਆਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਖੰਘਾਲ ਦੇ।"

"ਖ਼ੁਦ ਕਿਓਂ ਨਈਂ ਖੰਘਾਲ ਲੈਂਦਾ। ਮੈਂ ਕੋਈ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਠੇਕਾ ਲਿਆ ਹੋਇਐ।"

ਉਸਦੀ ਮਾਂ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਲਾਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ।

"ਹਾਂ ਬਈ ਠੀਕ ਐ ਤੇਰਾ ਕੋਈ ਕਸੂਰ ਨਈਂ, ਤੇਰਾ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਈ ਇਹੋ-ਜਿਹਾ ਏ। ਤੂੰ ਆਪਣੀ ਭੂਆ ਵਰਗੀ ਐਂ। ਇਹ ਤੇਰੇ ਮਾਂ ਦਾ ਭਤੀਜਾ ਏ ਨਾ। ਦੋ ਕੱਪੜੇ ਜੇ ਖੰਘਾਲ ਦੇਂਦੀ ਤਾਂ ਤੇਰਾ ਕੀ ਵਿਗੜ ਜਾਂਦਾ। ਲਿਆ ਮੈਨੂੰ ਫੜਾ ਮੈਂ ਧੋ ਦੇਨੀਂ ਆਂ।"

ਮਲੂਕਨ ਚੁੱਪ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਕੱਪੜੇ ਲੈ ਕੇ ਧੋਣ ਬੈਠ ਗਈ। ਕੱਪੜਿਆਂ ਉੱਤੇ ਉਸਨੂੰ ਇਕ ਪਰਛਾਵਾਂ ਨਜ਼ਰ ਆਇਆ। ਉਸਨੇ ਉਪਰ ਨਿਗਾਹ ਚੁੱਕ ਕੇ ਦੇਖਿਆ, ਯਾਰੂ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਵੱਲ ਵੇਖ ਕੇ ਉਸਨੇ ਨੀਵੀਂ ਪਾ ਲਈ। ਉਸਦਾ ਚਿਹਰਾ ਸੂਹਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

ਬਰਸਾਤ ਦਾ ਮੌਸਮ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ ਤੇ ਚਰਾਂਦਾਂ ਵਿਚ ਹਰ ਕਿਸਮ ਦਾ ਘਾਹ ਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਹੋਰ ਬੂਟੇ ਉੱਗ ਆਏ ਸਨ। ਜੰਗਲੀ ਫੁੱਲਾਂ ਦੀ ਖ਼ੁਸ਼ਬੂ ਚੁਫ਼ੇਰੇ ਫ਼ੈਲੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇੰਜ ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਰੁੱਖਾਂ ਤੇ ਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਰੰਗ-ਬਰੰਗੇ ਕੱਪੜੇ ਪਾਏ ਹੋਏ ਨੇ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਗੰਦਗੀ ਵੀ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਸੀ। ਤਰ੍ਹਾਂ-ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਟੋਲੀਆਂ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀਆਂ। ਸ਼ਾਮ ਵੇਲੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੇ ਗਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਘੰਟੀਆਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਗੂੰਜਦੀ। ਗਊਆਂ ਤੇ ਵੱਛੜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਪਸਰ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਸ਼ਾਮ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਕਬੱਡੀ ਖੇਡਣ ਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਤੇ ਫੇਰ ਕਿਧਰੇ ਮਿਲਾਦ ਸ਼ਰੀਫ਼ ਜਾਂ ਕਾਫ਼ੀ ਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਵੀ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦੀਆਂ ਸਨ। "ਵਾਹ ਬਈ ਕਾਦਰ! ਵਾਹ ਜੀ ਵਾਹ ਖ਼ੂਬ ਸੁਣਾਈ। ਓ ਬਈ ਅਹਿਮਦ ਦੀ ਟੋਲੀ ਖ਼ੂਬ ਰਹੀ। ਅਜੇ ਤਾਂ ਹੋਰ ਵੀ ਹੋਣਗੇ।"

ਯਾਰੂ ਉਸ ਦਿਨ ਦਾ ਸਹਿਮਿਆਂ-ਸਹਿਮਿਆਂ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਕਦੀ-ਕਦੀ ਤਾਂ ਉਹ ਤ੍ਰਬਕ ਵੀ ਜਾਂਦਾ। ਇਕ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਈ ਤੋਂ ਫ਼ੁਰਸਤ ਹੀ ਘੱਟ ਮਿਲਦੀ ਸੀ ਤੇ ਜਦੋਂ ਉਸਨੂੰ ਫ਼ੁਰਸਤ ਮਿਲਦੀ ਤਾਂ ਉਹ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਗੁਣਗੁਣਾਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਸੌਣ ਵੇਲੇ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਨੂੰ ਤਾਕ 'ਤੇ ਰੱਖ ਦਿੰਦਾ। ਲੌਢਾ ਵੇਲਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਦੁਪਹਿਰੇ ਜਦੋਂ ਮਲੂਕਨ ਸੁੱਤੀ

ਹੋਈ ਸੀ, ਵੱਛਾ ਰੱਸੀ ਤੁੜਾ ਭੱਜ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਮਲੂਕਣ ਉਸਨੂੰ ਲੱਭਦੀ-ਭਾਲਦੀ ਹੰਭ ਗਈ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਭਾਲਣ ਲਈ ਉਹ ਜੰਗਲ ਵੱਲ ਨਿਕਲ ਗਈ। ਅਚਾਨਕ ਉਹ ਰੁਕ ਕੇ ਕੁਝ ਸੁਣਨ ਲੱਗੀ। ਕਿਤੋਂ ਦੂਰੋਂ ਗਾਉਣ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਗਹੁ ਨਾਲ ਸੁਣਿਆ 'ਮੁਜ ਸੇ ਮਤ ਰੂਠ, ਤੇਰਾ ਰੂਠਣਾ ਮੇਰੇ ਲੀਏ ਜਹੱਨੁਮ ਹੈ। ਤੂ ਅਪਨੀ ਇਸ ਸਿਤਮਗਰੀ ਕੋ ਛੋੜ ਦੇ।' ਆਵਾਜ਼ ਸੁਰੀਲੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਦਰਦ ਭਰੀ ਵੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਸਨੇ ਗ਼ੌਰ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਇੰਜ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਜਿਵੇਂ ਆਵਾਜ਼ ਉਸਦੀ ਜਾਣੀ-ਪਛਾਣੀ ਹੈ। ਫੇਰ ਉਸਨੂੰ ਇੰਜ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਮਾਸੂਮ ਬਾਲ ਸਿਸਕੀਆਂ ਲੈ-ਲੈ ਰੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਆਵਾਜ਼ ਹਵਾ ਵਿਚ ਉੱਚੀ ਉੱਡ ਰਹੀ ਹੈ। ਫੇਰ ਅਚਾਨਕ ਰੁਕ ਗਈ। ਉਸ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ ਹੇਠਾਂ ਉਤਰਣ ਲੱਗੀ। ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਡਿੱਗ ਕੇ ਮੇਹਲਣ ਲੱਗੀ। ਮਲੂਕਣ ਦੇ ਪੈਰ ਖ਼ੁਦ-ਬ-ਖ਼ੁਦ ਉਸ ਵੱਲ ਵਧਣ ਲੱਗੇ। ਉਸਦਾ ਦਿਲ ਉਦਾਸ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਇੰਜ ਲੱਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਉਸਦੀ ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਉਦਾਸੀ ਵਿਚ ਲੰਘੀ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਖ਼ੁਦ 'ਤੇ, ਗਾਉਣ ਵਾਲੇ 'ਤੇ ਤੇ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ 'ਤੇ ਤਰਸ ਆਉਣ ਲੱਗਾ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਨੇੜੇ ਆਈ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਗਾਉਣ ਵਾਲਾ ਦਰਖ਼ਤ 'ਤੇ ਬੈਠਾ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਦੁੱਖ ਤੇ ਦਰਦ ਭਰਿਆ ਚਿਹਰਾ ਵੇਖ ਕੇ ਉਹ ਕੰਬ ਜਿਹੀ ਗਈ। ਉਸਨੂੰ ਖ਼ੁਦ 'ਤੇ ਗੁੱਸਾ ਆਉਣ ਲੱਗਾ। 'ਯਾ ਅੱਲ੍ਹਾ ਵਿਚਾਰੇ ਦਾ ਕੀ ਹਾਲ ਹੋ ਗਿਆ ਏ!' ਥੋੜ੍ਹਾ-ਜਿਹਾ ਗਲ਼ਾ ਸਾਫ਼ ਕਰਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ, "ਲੋਕੀ ਹੁਣ ਬੜਾ ਚੰਗਾ ਗਾਉਣ ਲੱਗ ਪਏ ਨੇ।" ਯਾਰੂ ਨੇ ਅਚਾਨਕ ਉਸ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ।

"ਤੂੰ...ਤੂੰ ਏਥੇ ਕਿਵੇਂ?" ਉਹ ਦਰਖ਼ਤ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਉੱਤਰ ਆਇਆ। ਮਲੂਕਣ ਪਿੱਛੇ ਵੱਲ ਖਿਸਕਣ ਲੱਗੀ ਤੇ ਫੇਰ ਉਸਨੂੰ ਅਚਾਨਕ ਯਾਦ ਆ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਤਾਂ ਵੱਛੇ ਨੂੰ ਭਾਲਦੀ-ਭਾਲਦੀ ਏਧਰ ਆ ਗਈ ਸੀ। "ਹਾਏ ਅੱਲ੍ਹਾ! ਵੱਛਾ ਪਤਾ ਨਈਂ ਕਿੱਥੇ ਗਿਆ? ਮਾਂ ਮੈਨੂੰ ਮਾਰੇਗੀ।" ਉਦੋਂ ਹੀ ਉਸਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਉਸਦੀਆਂ ਬਾਂਹਾਂ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸਿਓਂ ਫੜ ਲਈਆਂ ਨੇ।

"ਹਾਏ ਅੱਲ੍ਹਾ...ਛੱਡ ਨਾ..."

"ਮੇਰੀ ਪਿਆਰੀ, ਮੇਰੀ ਜਾਨ, ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਸੁਣ ਜ਼ਰਾ," ਯਾਰੂ ਨੇ ਬੇਹੱਦ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਚਿਹਰਾ ਉਸਦੇ ਬੇਹੱਦ ਨੇੜੇ ਲੈ ਜਾ ਕੇ ਕਿਹਾ। ਪਰ ਉਹ ਮੱਛੀ ਵਾਂਗੂੰ ਤੜਫ਼ਣ ਲੱਗੀ। "ਛੱਡ ਦੇ...ਛੱਡ ਦੇ, ਖ਼ੁਦਾ ਤੈਨੂੰ ਗ਼ਰਕ ਕਰੇ। ਤੈਨੂੰ ਮੌਤ ਆਏ। ਤੈਨੂੰ ਹੈਜਾ ਹੋ ਜਾਏ, ਮੈਨੂੰ ਛੱਡ ਦੇ ਵਰਨਾ ਮੈਂ ਚੀਕ ਪਵਾਂਗੀ।"

ਪਰ ਯਾਰੂ ਉਸਦੇ ਹੋਰ ਵੀ ਨੇੜੇ ਹੋ ਗਿਆ। ਮਲੂਕਣ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਚੀਕੀ। ਯਾਰੂ ਦੇ ਹੱਥ ਪੈਰ ਫੁੱਲ ਗਏ। ਗਲ਼ਾ ਖ਼ੁਸ਼ਕ ਹੋ ਗਿਆ, ਲੱਤਾਂ ਅਣਜਾਣੇ ਭੈਅ ਸਦਕਾ ਕੰਬਣ ਲੱਗੀਆਂ—ਉਹ ਜੰਗਲ ਵੱਲ ਭੱਜ ਗਿਆ।

ਉਹ ਬੜੀ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ, ਡਰੀ ਤੇ ਸਹਿਮੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਅੱਖਾਂ ਸੁਰਖ਼ ਤੇ ਵੀਰਾਨ ਸਨ। ਭੈਅ ਵੱਸ ਉਹ ਹੁਣ ਤਕ ਲੰਮੇ-ਲੰਮੇ ਸਾਹ ਲੈ ਰਹੀ ਸੀ। ਵਾਲ ਖਿੱਲਰੇ ਹੋਏ ਸਨ ਤੇ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅੱਥਰੂ ਵਹਿ ਰਹੇ ਸਨ। ਬੜੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਉਹ ਘਰ ਪਹੁੰਚੀ। ਮਾਂ ਵੱਛੇ ਦੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਭੁੱਲ ਹੀ ਗਈ ਸੀ, ਉਸਦਾ ਉੱਡਿਆ-ਉੱਡਿਆ ਚਿਹਰਾ ਦੇਖ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ, "ਕੀ ਹੋਇਆ ਭੌਂਗੀਏ ਤੈਨੂੰ?"

ਵੱਛਾ ਅੰਦਰ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਇਕ ਜ਼ੋਰ ਦਾ ਥੱਪੜ ਮਾਰਿਆ। ਉਸਦੀਆਂ ਛਾਤੀਆਂ ਵਿਚ ਖ਼ਾਸਾ ਦਰਦ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਜਾ ਕੇ ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਕਮੀਜ਼ ਦਾ ਇਕ ਬਟਨ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਅੰਦਰ ਦੇਖਿਆ—ਸੋਜਿਸ਼ ਸਾਫ਼ ਨਜ਼ਰ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਕ ਜਗ੍ਹਾ ਤਾਂ ਗੂੜ੍ਹਾ ਦਾਗ਼ ਵੀ ਪੈ

ਗਿਆ ਸੀ। "ਮੋਏ ਮੁਰਦਾਰ ਨੇ...," ਉਹ ਮਨ ਹੀ ਮਨ ਵਿਚ ਘੁਲਦੀ ਰਹੀ। ਫੇਰ ਉਸਦੇ ਦਿਮਾਗ਼ ਵਿਚ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕੀ-ਕੀ ਗੱਲਾਂ ਆਉਣ ਲੱਗੀਆਂ...ਉਹ ਡੂੰਘੀ ਰਾਤ ਤਕ ਸੋਚਦੀ ਰਹੀ।

ਮਾਂ ਜਾਂ ਅੱਬਾ ਦੇਖ ਲੈਂਦੇ ਤਾਂ! ਮਾਰੇ ਭੈਅ ਦੇ ਉਸਦਾ ਲੂੰ-ਕੰਡਾ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸਨੂੰ ਇੰਜ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਨਾਪਾਕ ਤੇ ਗੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਨਮੋਸ਼ੀ ਵਿਚ ਡੁੱਬਦੀ ਗਈ। ਫੇਰ ਉਸਨੂੰ ਇੰਜ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਜਿਵੇਂ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨੱਕ 'ਤੇ ਉਂਗਲੀ ਰੱਖ ਕੇ ਅਤਿ ਜ਼ਹਿਰੀਲੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਤਾਅਨੇ ਦੇ ਰਹੀਆਂ ਨੇ—ਇਹ ਕੁਆਰੀ ਮਲੂਕਣ! ਕੇਹੇ ਗੁਲ ਖਿਲਾਏ ਨੇ! ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਬਦਨਾਮੀ ਹੋਏਗੀ। ਲੋਕ ਨਫ਼ਰਤ ਨਾਲ ਨਾਂ ਲੈਣਗੇ। ਪਿਓ ਦਾ ਮਾਣ ਨਾਲ ਉੱਠਣ ਵਾਲਾ ਸਿਰ ਝੁਕ ਜਾਏਗਾ। ਉਹਦੀ ਪੱਗ ਪੈਰਾਂ 'ਚ ਹੋਏਗੀ। ਉਹਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਮਜ਼ਾਕ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਏਗੀ। ਉਹਦੇ ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ ਕਾਲਸ ਪੁਚ ਜਾਏਗੀ। ਖ਼ੂਹਾਂ 'ਤੇ, ਰਾਹਾਂ ਵਿਚ। ਵਿਆਹ-ਸ਼ਾਦੀਆਂ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਉਹ ਜ਼ਹਿਰ ਭਿੱਜੇ ਤੀਰ ਚੱਲਣਗੇ ਤਾਂ ਫੇਰ ਕੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਏਨੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕੌਣ ਸਮਝਾਉਂਦਾ ਫਿਰੇਗਾ। ਉਹ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੱਚਾਈ ਬਿਆਨ ਕਰ ਸਕੇਗੀ। ਅੱਲ੍ਹਾ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਕਤਲ ਕਰ ਦਏ। ਮੇਰੀ ਗਰਦਨ ਮਰੋੜ ਦਏ—ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਤਲ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਮੂਲੀ-ਜਿਹਾ ਵੀ ਅਫ਼ਸੋਸ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਹ ਨਫ਼ਰਤਾਂ ਦਾ ਤੂਫ਼ਾਨ ਕਿੰਜ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇਗਾ।

ਤੇ ਫੇਰ ਉਸਨੇ ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਇਕ ਪਾਗਲ ਕੁੱਤਾ ਉਸਦੇ ਪਿੱਛੇ ਭੱਜ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਹਫ਼ੀ, ਕੰਬਦੀ, ਚੀਕਦੀ-ਕੂਕਦੀ ਹੋਈ ਭੱਜੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਪੈਰ ਵਿਚ ਇਕ ਕੰਡਾ ਵੀ ਚੁਭਿਆ, ਉਸਦੇ ਦਰਦ ਨਾਲ ਉਹ ਲੜਖੜਾਈ ਵੀ, ਪਰ ਫੇਰ ਭੱਜਣ ਲੱਗੀ। ਫੇਰ ਉਹ ਇਕ ਝਾੜੀ ਵਿਚ ਉਲਝ ਕੇ ਡਿੱਗ ਪਈ। ਕੁੱਤਾ ਨੇੜੇ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਫੇਰ ਉਸਨੇ ਉਸਨੂੰ ਵੱਢ ਲਿਆ। ਉਹ ਬੇਵੱਸ ਹੋ ਕੇ ਚੀਕਣ ਲੱਗੀ। ਉਸੇ ਜਦੋ-ਜਹਿਦ ਤੇ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨੀ ਵਿਚ ਉਸਦੀ ਅੱਖ ਖੁੱਲ੍ਹ ਗਈ। ਉੱਠਣ 'ਤੇ ਉਸਦਾ ਸਾਰਾ ਸਰੀਰ ਕੰਬ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਪਸੀਨੋ-ਪਸੀਨੀ ਹੋਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਸਦਾ ਡਰ ਕੁਝ ਘੱਟ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਨਾਲ ਜਾ ਪਈ। ਹੁਣ ਵੀ ਜਦੋਂ ਉਸਨੂੰ ਸੁਪਨਾ ਯਾਦ ਆਉਂਦਾ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਕੰਬਣੀ ਛਿੜ ਪੈਂਦੀ। ਕੇਡਾ ਭਿਆਨਕ ਸੁਪਨਾ ਸੀ। ਉਹ ਵਾਰੀ-ਵਾਰੀ ਕਲਮਾ ਪੜ੍ਹਦੀ ਰਹੀ ਤਾਕਿ ਡਰ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਏ।

ਸਮਾਂ ਬੀਤਦਾ ਰਿਹਾ।

ਮਲੂਕਣ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਯਾਰੂ ਜ਼ਰੂਰ ਆਪਣੇ ਕੀਤੇ 'ਤੇ ਪਛਤਾਏਗਾ। ਆਪਣੀ ਇਸ ਹਰਕਤ 'ਤੇ ਅਫ਼ਸੋਸ ਵੀ ਜ਼ਾਹਰ ਕਰੇਗਾ ਪਰ ਇੰਜ ਹੋਇਆ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਤਾਂ ਉਲਟਾ ਉਸ ਨਾਲ ਨਾਰਾਜ਼ ਸੀ। ਐਤਵਾਰ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਕੱਪੜੇ ਵੀ ਮਲੂਕਣ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਧੁਆਏ। ਉਹ ਕੱਪੜੇ ਸ਼ਹਿਰੋਂ ਧੁਆ ਲਿਆਇਆ ਸੀ। ਰਾਤ ਨੂੰ ਉੱਠਦਿਆਂ-ਬੈਠਦਿਆਂ ਜਦੋਂ ਉਹ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਕੋਲੋਂ ਦੀ ਲੰਘਦੇ ਤਾਂ ਮਲੂਕਣ ਨੂੰ ਹਰ ਵੇਲੇ ਇਹ ਡਰ ਰਹਿੰਦਾ ਕਿ ਕਿਤੇ ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਫੇਰ ਨਾ ਫੜ ਲਏ ਜਾਂ ਕਿਤੇ ਚੂੰਢੀ ਨਾ ਵੱਢ ਲਏ। ਪਰ ਉਹ ਘਰ ਵਿਚ ਇੰਜ ਲਾਪ੍ਰਵਾਹੀ ਨਾ ਫਿਰਦਾ ਜਿਵੇਂ ਇੱਥੇ ਕੋਈ ਮਲੂਕਣ ਨਾਂ ਦੀ ਕੁੜੀ ਹੀ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਮਲੂਕਣ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਰਵੱਈਏ 'ਤੇ ਬੜੀ ਹੈਰਾਨੀ ਹੋਈ। ਆਖ਼ਰ ਇਹ ਲਾਪ੍ਰਵਾਹੀ ਕਿਉਂ? ਫੇਰ ਉਸਨੂੰ ਗੁੱਸਾ ਆਇਆ, "ਅਜੀਬ ਆਕੜ ਏ ਕਸੂਰ ਵੀ ਇਸੇ ਦਾ ਤੇ ਨਾਰਾਜ਼ ਵੀ ਉਹੀ...।" ਇੰਜ ਹੀ ਬੈਠੀ-ਬੈਠੀ ਜਦੋਂ ਉਹ ਸੋਚਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਦਿਮਾਗ਼ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ 'ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਕਿਉਂ ਕੱਢੀਆਂ? ਮੈਨੂੰ ਏਨੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਚੀਕਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਈਂ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਖ਼ੁਦ ਈ ਡਰ ਦਾ ਮਾਰਿਆ ਵੱਖ ਹੋ

ਜਾਂਦਾ।' ਪਰ ਉਸਨੇ ਫੇਰ ਸੋਚਿਆ 'ਅਜਿਹੇ ਜਲੀਲ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਕੱਢਣੀਆਂ ਈ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਸੀ, ਉਹ ਇਸੇ ਸਲੂਕ ਦੇ ਲਾਇਕ ਏ।'

ਲਗਭਗ ਜ਼ਹੂਰ ਦੀ ਨਮਾਜ਼ ਦਾ ਵੇਲਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਮਲੂਕਣ ਵਿਹੜੇ 'ਚ ਬੈਠੀ ਭਾਂਡੇ ਮਾਂਜ ਰਹੀ ਸੀ। ਨਾਲ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਉਸਦੀ ਮਾਂ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹ ਰਹੀ ਸੀ। ਯਾਰੂ ਅੰਦਰ ਚਟਾਈ 'ਤੇ ਸੁੱਤਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਮੂੰਹ ਮਲੂਕਣ ਵੱਲ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਹਜਾਮਤ ਕਰਵਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਵਾਲਾਂ ਦੀ ਇਕ ਲਟ ਉਸਦੇ ਮੱਥੇ 'ਤੇ ਆਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਧੋਬੀ ਦੇ ਧੋਤੇ ਚਿੱਟੇ ਕੱਪੜਿਆਂ ਵਿਚ ਉਹ ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਨਿਰਾਲਾ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ ਵੀ ਇਕ ਅਜੀਬ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭੋਲਾਪਨ ਸੀ। ਸ਼ਾਂਤੀ ਸੀ। ਅਚਾਨਕ ਇਕ ਮੱਖੀ ਉਸਦੇ ਮੂੰਹ 'ਤੇ ਬੈਠ ਗਈ। ਨੀਂਦ ਵਿਚ ਹੀ ਉਸਦੇ ਬੁੱਲ੍ਹ ਮੁਸਕਾਉਣ ਲਈ ਰਤਾ ਕੁ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਤੇ ਫੇਰ ਬੰਦ ਹੋ ਗਏ। ਮਲੂਕਣ ਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਕੁਝ ਅਜੀਬ-ਜਿਹੀ ਲੱਗੀ, ਫੇਰ ਹਾਸੀ ਵੀ ਆ ਗਈ। ਇੰਜ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਮਾਸੂਮ ਬੱਚਾ ਮਾਂ ਦਾ ਦੁੱਧ ਪੀ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਸੋਚਦੀ ਰਹੀ, ਹੱਸਦੀ ਰਹੀ। ਫੇਰ ਅਚਾਨਕ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਉਸਦੇ ਦਿਮਾਗ਼ ਵਿਚ ਕੀ ਆਇਆ ਕਿ ਉਹ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਗਈ ਤੇ ਇਕ ਛੋਟਾ-ਜਿਹਾ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਚੁੱਕ ਲਿਆਈ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਗੋਡਿਆਂ 'ਤੇ ਰੱਖ ਕੇ ਭਾਂਡੇ ਮਾਂਜਣ ਲੱਗੀ। ਉਹ ਕੁਝ ਸ਼ਸ਼ੋਪੰਜ ਵਿਚ ਸੀ, ਅਖ਼ੀਰ ਉਸਨੇ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਨੂੰ ਸੂਰਜ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਏਧਰ-ਉੱਧਰ ਘੁਮਾਇਆ। ਰੋਸ਼ਨੀ ਦਾ ਇਕ ਗੋਲਾ ਯਾਰੂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ 'ਤੇ ਪੈਣ ਲੱਗਾ। ਤੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਰੋਸ਼ਨੀ ਦਾ ਗੋਲਾ ਉਸਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ 'ਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਟਿਕਿਆ ਰਿਹਾ ਤਾਂ ਉਹ ਭੁੜਕ ਕੇ ਉੱਠ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ। ਮਲੂਕਣ ਨੇ ਕਾਹਲ ਨਾਲ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਲਕੋ ਲਿਆ ਤੇ ਫੇਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਂਡੇ ਮਾਂਜਣ ਲੱਗੀ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਗੱਲ ਹੀ ਨਾ ਹੋਈ ਹੋਵੇ। ਯਾਰੂ ਨੇ ਚਾਰੇ-ਪਾਸੇ ਬੜੇ ਗੌਰ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ। ਫੇਰ ਉਹ ਸਮਝ ਗਿਆ ਤੇ ਘੂਰ ਕੇ ਮਲੂਕਣ ਵੱਲ ਵੇਖਣ ਲੱਗਾ ਪਰ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਨੀਂਦ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਫੇਰ ਪਾਸਾ ਬਦਲ ਕੇ ਸੌਂ ਗਿਆ।

ਮਲੂਕਣ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਘੂਰ ਕੇ ਵੇਖਣ 'ਤੇ ਗੁੱਸਾ ਆਉਣ ਲੱਗਾ। ਉਹ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਲੈ ਕੇ ਘਰ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਚਲੀ ਗਈ ਤੇ ਉੱਥੋਂ ਇਕ ਛੋਟੇ-ਜਿਹੇ ਮੋਰੇ ਵਿਚੋਂ ਸਿੰਨ੍ਹ ਕੇ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦੀ ਲਿਸ਼ਕੋਰ ਯਾਰੂ ਦੇ ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ ਮਾਰਨ ਲੱਗੀ। ਯਾਰੂ ਯਕਦਮ ਉੱਠ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਇਆ ਤੇ ਜਿਸ ਪਾਸਿਓਂ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦੀ ਲਿਸ਼ਕੋਰ ਆ ਰਹੀ ਸੀ, ਅਹੁਲ ਕੇ ਉਧਰ ਗਿਆ। ਪਰ ਉਹ ਚੁੱਪਚਾਪ ਉੱਥੋਂ ਖਿਸਕ ਕੇ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਕੋਲ ਜਾ ਖੜ੍ਹੀ ਹੋਈ ਸੀ। "ਮਾਂ ਤੂੰ ਪੜ੍ਹ ਲੈ, ਫੇਰ ਮੈਂ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਾਂਗੀ।" ਯਾਰੂ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਭੁੱਜਦਾ ਆਪਣੇ ਬੁੱਲ੍ਹ ਟੁੱਕਦਾ ਰਿਹਾ, ਉਹ ਮਨ ਹੀ ਮਨ ਮੁਸਕੁਰਾਉਂਦੀ ਰਹੀ। ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਜਦੋਂ ਮਲੂਕਣ ਸੌਂ ਕੇ ਉੱਠੀ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਕੱਲ੍ਹ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਯਾਦ ਆ ਗਈ। ਰਾਤ ਨੂੰ ਨੀਂਦ ਵਿਚ ਉਸਨੂੰ ਇੰਜ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਉਸਦੇ ਗੱਲ੍ਹ ਤੇ ਮੱਥੇ ਨੂੰ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਚੁੰਮ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਰ ਉਹ ਗੂੜ੍ਹੀ ਨੀਂਦ ਵਿਚ ਸੀ ਤੇ ਜਦੋਂ ਜਾਗੀ ਤਾਂ ਉਹ ਬੁੱਲ੍ਹ ਗ਼ਾਇਬ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਮੂੰਹ, ਮੱਥੇ 'ਤੇ ਹੱਥ ਫੇਰ ਕੇ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਗਿੱਲਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਕੁਸੈਲੀਆਂ ਨਿਗਾਹਾਂ ਨਾਲ ਯਾਰੂ ਵੱਲ ਘੂਰਿਆ ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਇੰਜ ਰੁੱਝਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਕੁਝ ਵੀ ਨਾ ਜਾਣਦਾ ਹੋਵੇ।

ਮਲੂਕਣ ਨੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਗੂੜ੍ਹੀ ਨੀਂਦ ਵਿਚ ਇੰਜ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਆਖ਼ਰ ਕਦੋਂ ਤਕ ਇਹ ਸਿਲਸਿਲਾ ਚੱਲਦਾ। ਇਕ ਦਿਨ ਚੋਰ ਫੜਿਆ ਗਿਆ ਪਰ ਬਦਨਾਮੀ ਦੇ ਭੈਅ ਕਰਕੇ ਉਹ ਚੀਕ ਤਾਂ ਨਾ ਸਕੀ ਪਰ ਚੋਰ ਦਾ ਜਿਹੜਾ ਹਿੱਸਾ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ ਉਸ 'ਤੇ ਚੱਕ ਵੱਢ ਲਿਆ। ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਯਾਰੂ ਆਪਣੀ ਗੱਲ੍ਹ 'ਤੇ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਲੇਪ ਚੜ੍ਹਾਈ ਫਿਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ

ਪੁੱਛਦਾ ਤਾਂ ਕਹਿੰਦਾ ਕਿ ਰਾਤ ਕਿਸੇ ਭਰਿੰਡੀ ਨੇ ਡੰਗ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਏ। ਮਲੂਕਣ ਜਦੋਂ ਇਹ ਸੁਣਦੀ ਤਾਂ ਮਨ ਹੀ ਮਨ ਹੱਸਦੀ। ਉਸਦੀ ਇਸ ਹਾਸੀ ਵਿਚ ਜੇਤੂਆਂ ਵਾਲਾ ਅੰਦਾਜ਼ ਹੁੰਦਾ। ਰਾਤ ਨੂੰ ਉਸਨੇ ਸੋਚਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸਵੇਰੇ ਅੰਮਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰੇਗੀ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਘਰੋਂ ਕਢਵਾ ਦਏਗੀ ਪਰ ਸਵੇਰੇ ਯਾਰੂ ਦੀ ਸੁੱਜੀ ਹੋਈ ਗੱਲ੍ਹ 'ਤੇ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਲੇਪ ਵੇਖ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣਾ ਵਿਚਾਰ ਫ਼ਜ਼ੂਲ-ਜਿਹਾ ਨਜ਼ਰ ਆਉਣ ਲੱਗਾ। ਹੁਣ ਉਹ ਸ਼ਰੀਫ਼ ਬਣ ਜਾਏਗਾ ਤੇ ਵਾਕੱਈ ਉਹ ਸ਼ਰੀਫ਼ ਨਜ਼ਰ ਆਉਣ ਲੱਗਾ ਸੀ। ਪਰ ਉਸ ਵਿਚ ਇਹ ਤਬਦੀਲੀ ਆ ਗਈ ਕਿ ਹੁਣ ਉਹ ਹਰ ਵੇਲੇ ਉਸਨੂੰ ਘੂਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਕੇਹੀ ਮਸਤੀ ਸੀ। ਖ਼ੁਮਾਰ ਸੀ। ਅਜੀਬ ਹਾਲਤ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਤਕ ਉਹ ਘਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਮਲੂਕਣ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਉਸ ਦੀਆਂ ਮਸਤ ਤੇ ਤੇਜ਼ ਨਜ਼ਰਾਂ ਉਸਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਨੇ। ਉਹ ਅਕਸਰ ਘਬਰਾ ਜਾਂਦੀ। ਹਰ ਵੇਲੇ ਚੁਕੰਨੀ ਰਹਿੰਦੀ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਖ਼ਤਰਾ ਉਸਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਮੰਡਲਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਵਾਰੀ-ਵਾਰੀ ਸਿਰ 'ਤੇ ਚੁੰਨੀ ਲੈ ਲੈਂਦੀ ਜਿਹੜੀ ਖ਼ੁਦ-ਬ-ਖ਼ੁਦ ਸਰਕ ਜਾਂਦੀ। ਦਿਲ ਧਕ-ਧਕ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਕਦੀ-ਕਦੀ ਏਨੀ ਤੇਜ਼ ਤੁਰਨ ਲੱਗਦੀ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਉਸਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਫੇਰ ਖੜ੍ਹੀ ਹੋ ਕੇ ਐਵੇਂ ਹੀ ਕੁਝ ਸੋਚਣ ਲੱਗਦੀ। ਉਹ ਹਰ ਗੱਲ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੀ ਤੇ ਫੇਰ ਖੜ੍ਹੀ ਹੋ ਕੇ ਸੋਚਦੀ ਕਿ ਉਹ ਕਿਹੜੀ ਗੱਲ ਭੁੱਲ ਗਈ ਏ—ਜਦੋਂ ਕੁਝ ਯਾਦ ਨਾ ਆਉਂਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਖਿਝ ਜਾਂਦੀ। ਕਦੀ-ਕੋਈ ਗੱਲ ਪੁੱਛਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਗਲਤ-ਸਲਤ ਜਵਾਬ ਦਿੰਦੀ। ਉੱਖੜੀ-ਉੱਖੜੀ, ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ, ਘਬਰਾਈ ਹੋਈ ਤੇ ਕਦੀ-ਕਦੀ ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ-ਜਿਹੀ ਵੀ ਰਹਿੰਦੀ—ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਹੜਾ ਰੋਗ ਲੱਗ ਗਿਆ ਸੀ ਉਸਨੂੰ।

ਇਕ ਦਿਨ ਉਹ ਕਿਤਾਬ ਚੁੱਕ ਕੇ ਉੱਚੀ-ਉੱਚੀ ਪੜ੍ਹਨ ਲੱਗਾ। ਆਪਣੀ ਭੂਆ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਸਨੇ ਨਜ਼ਮ ਯਾਦ ਕਰਨੀ ਹੈ। ਫੇਰ ਉਹ ਮੋਮਲ ਰਾਣਾ, ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂੰ, ਸੋਹਣੀ ਮਾਹੀਵਾਲ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਨ ਲੱਗਾ ਕਿ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਉਸੇ ਵੱਲ ਰਹਿਣ ਲੱਗਾ। ਰਾਤ ਨੂੰ ਉਹ ਨਜ਼ਮਾਂ ਗੁਣਗੁਣਾਉਣ ਲੱਗਦਾ। ਆਖ਼ਰ ਘਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਜੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਕਿ ਉਸਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਕੇਡੀ ਮਿੱਠਸ, ਲੋਚ ਤੇ ਦਰਦ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਭੂਆ ਤੇ ਫੁੱਫੜ ਉਸ ਸੁਰੀਲੀ ਤੇ ਦਰਦ ਭਰੀ ਆਵਾਜ਼ ਕਰਕੇ ਉਸ ਤੋਂ ਕੋਈ ਗਾਣਾ ਜਾਂ ਕਾਫ਼ੀ ਸੁਣਨ ਦੀ ਫ਼ਰਮਾਇਸ਼ ਕਰਦੇ ਪਰ ਮਲੂਕਣ ਇਸ ਉਮਰ ਵਿਚ ਇਹ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਦੀ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਗਾਣੇ ਜਾਂ ਕਾਫ਼ੀਆਂ ਆਖ਼ਰ ਕਿਸ ਲਈ ਗਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਨੇ। ਉਹ ਉਲਝ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ। ਆਖ਼ਰ ਉਹ ਕਹਿਣਾ ਕੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ? ਆਖ਼ਰ ਉਹ ਇੰਜ ਕਿਉਂ ਕਰਦਾ ਹੈ? ਉਸਦੇ ਦਿਲ ਦੀਆਂ ਧੜਕਣਾਂ ਖ਼ੁਦ-ਬ-ਖ਼ੁਦ ਤੇਜ਼ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਫੇਰ ਉਹ ਰੰਗੀਨ ਤੇ ਜਾਦੂਈ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਗਵਾਚ ਜਾਂਦੀ। ਹੁਣ ਉਸਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਭੈਅ, ਦਹਿਸ਼ਤ ਜਾਂ ਸ਼ੰਕਾ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੀ। ਸਿਵਾਏ ਉਸ ਸ਼ਖ਼ਸ ਦੇ ਇਸ ਘਰ ਵਿਚ ਹਰ ਕੋਈ ਉਸਨੂੰ ਇਕ ਪ੍ਰਛਾਵਾਂ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ—ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਆਲਾਂ, ਰਾਵਾਂ ਤੇ ਕੰਮਾਂ ਦੀ ਹੁਣ ਉਸਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੱਚਾਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਗੁਨਾਹ, ਨੇਕੀ-ਬਦੀ ਬਾਰੇ ਸੁਣੀਆਂ ਸੁਣਾਈਆਂ ਗੱਲਾਂ ਉਸਨੂੰ ਬੇਅਰਥ-ਜਿਹੀਆਂ ਜਾਪਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂ ਹੁਣ ਉਸਨੂੰ ਹਰ ਸ਼ੈ ਵਿਚ ਹੁਸਨ ਤੇ ਤਾਜ਼ਗੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਸੀ।

ਇਕ ਵਾਰੀ ਜਮਾ ਨੂੰ ਬੁਖ਼ਾਰ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਯਾਰੂ ਆਪਣੀ ਭੂਆ ਦੇ ਮਨ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਡੰਗਰਾਂ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਚਰਾਉਣ ਲਈ ਜੰਗਲ ਵੱਲ ਲੈ ਗਿਆ। ਜਾਂਦੇ-ਜਾਂਦੇ ਉਸਨੇ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਅੱਜ ਐਤਵਾਰ ਹੈ ਤੇ ਸਕੂਲੋਂ ਵੀ ਛੁੱਟੀ ਹੈ। ਜਾਨਵਰਾਂ ਨੂੰ ਚਰਾ ਲਿਆਵਾਂਗਾ

ਤੇ ਕੁਝ ਸੈਰ ਵੀ ਹੋ ਜਾਏਗੀ। ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਉਸਨੇ ਗਾਂਵਾਂ ਤੇ ਮੱਝਾਂ ਦਾ ਦੁੱਧ ਵੀ ਚੋਇਆ। ਮਲੂਕਣ ਦਾ ਪਿਤਾ ਕਦੀ ਕਦੀ ਉਸਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ, “ਬੇਟਾ, ਜ਼ਰਾ ਏਸ ਲਾਲ ਗਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਚੋਅ ਲਿਆਵੀਂ।” ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯਾਰੂ ਲਗਾਤਾਰ ਘਰ ਦੇ ਕੰਮ-ਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਹੱਥ ਵੰਡਾਉਣ ਲੱਗਾ। ਕਦੀ ਲੱਕੜਾਂ ਪਾੜਦਾ, ਕਦੀ ਬਾਜ਼ਾਰੋਂ ਖਲ਼ ਲਿਆਉਂਦਾ। ਧਾਰਾਂ ਕੱਢਦਾ ਤੇ ਮੱਛਰਾਂ ਨੂੰ ਭਜਾਉਣ ਲਈ ਧੂੰਆਂ ਕਰਦਾ। ਉਹ ਅਕਸਰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, “ਸਕੂਲ ’ਚ ਉਸਤਾਦ ਇਹੋ ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ ਪਈ ਹੱਥੀਂ ਕੰਮ ਕਰਨ ’ਚ ਕੋਈ ਸ਼ਰਮ ਮਹਿਸੂਸ ਨਈਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਤੇ ਮੈਂ ਤਾਂ ਉਂਜ ਵੀ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਆਦੀ ਆਂ।” ਜਦੋਂ ਮਲੂਕਣ ਦੇ ਪਿਓ ਨੂੰ ਟਾਈਫ਼ਾਈਡ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਘਰ ਦਾ ਸਾਰਾ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਉਸਦੇ ਹੱਥ ਆ ਗਿਆ। “ਜਮਾ ਅੱਜ ਜਾਨਵਰ ਜਲਦੀ ਘਰ ਲੈ ਆਵੀਂ। ਨਾਲੇ ਲੱਕੜਾਂ ਵੀ ਲੈ ਆਵੀਂ। ਫੁੱਫੜ ਜੀ ਨੂੰ ਵੱਡੇ ਹਸਪਤਾਲ ਲੈ ਜਾਵਾਂਗਾ, ਹੋ ਸਕਦਾ ਏ ਮੈਨੂੰ ਓਥੇ ਕੁਛ ਦੇਰ ਹੋ ਜਾਵੇ ਇਸ ਲਈ ਤੂੰ ਦੁੱਧ ਲੈ ਕੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਚਲਾ ਜਾਵੀਂ। ਭੂਆ ਜੀ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਪੰਜ ਰੁਪਏ ਤਾਂ ਫੜ ਲਿਆਓ, ਫੁੱਫੜ ਜੀ ਨੂੰ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਖਾ ਲਿਆਵਾਂ।”

ਜਦੋਂ ਦਸ ਪੰਦਰਾਂ ਦਿਨ ਬੀਤ ਗਏ ਘਰ ਵਿਚ ਰੱਖੇ ਚਾਲ੍ਹੀ ਰੁਪਏ ਵੀ ਮਹਿੰਗੀਆਂ ਦੁਆਈਆਂ ’ਤੇ ਖ਼ਰਚ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਕਿਤੋਂ ਉਧਾਰ ਮਿਲਣ ਦੀ ਉਮੀਦ ਨਾ ਰਹੀ ਤਾਂ ਵੀ ਉਸਨੇ ਦੁਆਈ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਬੰਦ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਬਸ, ਫ਼ਰਕ ਏਨਾ ਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਹੁਣ ਘਰ ਵਿਚ ਸਬਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਬਣਦੀ ਸੀ—ਭੁੱਖੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਨੌਬਤ ਹਾਲੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਈ। ਇਕ ਦਿਨ ਉਸਦੀ ਭੂਆ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਯਾਰੂ ਬੇਟਾ, ਹੁਣ ਤਾਂ ਪੈਸੇ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਏ, ਹੁਣ ਦਵਾਈ ਕਿੱਥੋਂ ਆਏਗੀ ?” ਯਾਰੂ ਨੇ ਬੜੀ ਲਾਪ੍ਰਵਾਹੀ ਨਾਲ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, “ਭੂਆ ਜੀ ਫ਼ਿਕਰ ਨਾ ਕਰੋ।” ਫੇਰ ਇਕ ਦਿਨ ਉਹ ਆਪਣੀ ਸੌਣ ਵਾਲੀ ਚਟਾਈ ਮਰੀਜ਼ ਯਾਨੀ ਕਿ ਫੁੱਫੜ ਦੀ ਮੰਜੀ ਕੋਲ ਲੈ ਆਇਆ। ਜਦੋਂ ਮਲੂਕਣ ਤੇ ਉਸਦੀ ਮਾਂ ਘਰ ਦੇ ਦੂਜੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਰੁੱਝੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਫੁੱਫੜ ਨੂੰ ਨੱਪਣ-ਘੁੱਟਣ ਲੱਗਦਾ। ਜਿੰਨਾ ਸਮਾਂ ਮਿਲਦਾ ਉਸ ਵਿਚ ਉਹ ਪੜ੍ਹਦਾ, ਮਰੀਜ਼ ਦੀ ਦੇਖ-ਭਾਲ ਕਰਦਾ, ਘਰ ਦੇ ਨਿੱਕੇ-ਵੱਡੇ ਕੰਮ-ਕਾਰ ਕਰਦਾ। ਇਕ ਰਾਤ ਮਰੀਜ਼ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਧੇਰੇ ਖ਼ਰਾਬ ਹੋ ਗਈ। ਮਲੂਕਣ ਤੇ ਉਸਦੀ ਮਾਂ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਸਖ਼ਤ ਮਿਹਨਤ ਪਿੱਛੋਂ ਥੱਕ ਕੇ ਚੂਰ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਸੌਂ ਗਈਆਂ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਰੀਜ਼ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਨਾ ਰਿਹਾ ਪਰ ਯਾਰੂ ਜਾਗਦਾ ਰਿਹਾ। ਬੁਖ਼ਾਰ ਤੇਜ਼ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਇਕ ਰਜਾਈ ਹੋਰ ਉਸ ’ਤੇ ਪਾ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਉਸ ਪਿੱਛੋਂ ਨੱਪਣ-ਘੁੱਟਣ ਲੱਗਾ।

ਬੁੱਢੇ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਤੇਜ਼ ਬੁਖ਼ਾਰ ਸੀ। ਉਹ ਕੰਬ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕੁਝ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਬੁੱਢੇ ਦਾ ਹੱਥ ਹਿੱਲਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਕੁਝ ਲੱਭ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਉਸਦਾ ਹੱਥ ਯਾਰੂ ਦੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਟਕਰਾਇਆ। ਯਾਰੂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਹੱਥ ਪਰ੍ਹਾਂ ਨਾ ਕੀਤਾ।

“ਬੇਟਾ, ਖ਼ੁਦਾ ਤੈਨੂੰ ਸੁਖੀ ਰੱਖੇ। ਜੇ ਮੈਨੂੰ ਕੁਛ ਹੋ ਜਾਏ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਰੱਖੀਂ...ਉਹ ਤੇਰੇ ਹਵਾਲੇ।” ਬੁੱਢੇ ਨੇ ਹੌਲੀ-ਜਿਹੀ ਕਿਹਾ। ਯਾਰੂ ’ਤੇ ਇਕ ਅਣਜਾਣ ਜਿਹਾ ਭੈਅ ਤਾਰੀ ਹੋ ਗਿਆ।

“ਫੁੱਫੜ ਜੀ ਤੁਸੀਂ ਘਬਰਾਓ ਨਾ, ਹੁਣ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਠੀਕ ਹੁੰਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਓਂ। ਦੋ-ਚਾਰ ਦਿਨਾਂ ’ਚ ਬਿਲਕੁਲ ਠੀਕ ਹੋ ਜਾਓਂਗੇ।” ਉਸਨੇ ਦਿਲਾਸਾ ਦਿੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਕਿਹਾ।

ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਮਗਰੋਂ ਮਲੂਕਣ ਦਾ ਪਿਓ ਠੀਕ ਹੋ ਗਿਆ। ਦਿਨ ਬੀਤਦੇ ਰਹੇ। ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹੋਣ ਲੱਗੀਆਂ।

ਇਕ ਦਿਨ ਗੋਸੂ ਦੀ ਬੀਵੀ ਇਕ ਜ਼ਨਾਨਾ ਸੂਟ ਲੈ ਕੇ ਆਈ। ਮਲੂਕਣ ਤੇ ਉਸਦੀ ਮਾਂ ਬੈਠੀਆਂ ਸਨ।

“ਮਾਈ ਸੂਟ ਲੈਣਾਂ ਈ ? ਮੋਏ ਪਠਾਨ ਤੋਂ ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ ਕੱਪੜੇ ਉਧਾਰ ਲਏ ਸੀ। ਹੁਣ ਉਹ ਡੰਡਾ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਬੂਹਾ ਮੱਲੀ ਬੈਠਾ ਏ। ਪੰਜਾਹ ਰੁਪਏ ਗਜ਼ ਏ, ਤੁਸੀਂ ਚਾਲ੍ਹੀ ਦੇ ਦਿਓ। ਸਾਰੇ ’ਤੇ ਮਕੇਸ਼ ਦੀ ਕਢਾਈ ਹੋਈ ਹੋਈ ਏ...।” ਉਹ ਕੱਪੜਾ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਦਿਖਾਉਣ ਲੱਗੀ। ਉਸ ’ਤੇ ਸਿਤਾਰੇ ਤੇ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦੇਖ ਕੇ ਮਲੂਕਣ ਦਾ ਜੀਅ ਲਲਚਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

“ਨਈਂ, ਨਈਂ ਭੈਣ ਸਾਨੂੰ ਨਈਂ ਚਾਹੀਦਾ। ਅਜੇ ਤਾਂ ਸਾਡਾ ਜਮਾ ਛੋਟਾ ਏ, ਜਦੋਂ ਸ਼ਾਦੀ ਲਾਇਕ ਹੋਏਗਾ ਤਾਂ ਦੇਖੀ ਜਾਏਗੀ।” ਉਸਦੀ ਮਾਂ ਨੇ ਰੁੱਖੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਕਿਹਾ।

“ਓਦੋਂ ਦੀ ਓਦੋਂ ਦੇਖੀ ਜਾਏਗੀ...ਸੁੱਖ ਨਾਲ ਇਹ ਮੁਟਿਆਰ ਧੀ ਮਲੂਕਣ ਬੈਠੀ ਏ, ਇਸ ਲਈ ਲੈ ਲਓ। ਇਸ ਨੇ ਕੀ ਕਸੂਰ ਕੀਤਾ ਏ।” ਸੂਟ ਵਾਲੀ ਔਰਤ ਨੇ ਕਿਹਾ।

“ਨਈਂ ਜੀ...ਏਸ ਵਿਚਾਰੀ ਦਾ ਮੁਕੱਦਰ ਵੀ ਖੁੱਲ੍ਹੇ।” ਉਸਦੀ ਮਾਂ ਭਰੜਾਈ ਹੋਈ ਆਵਾਜ਼ ’ਚ ਬੋਲੀ।

“ਛੱਡੋ ਜੀ...,” ਸੂਟ ਵਾਲੀ ਔਰਤ ਨੇ ਨਖ਼ਰੇ ਨਾਲ ਮੂੰਹ ਬਣਾਉਂਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਕਿਹਾ। ਮਲੂਕਣ ਦੀ ਮਾਂ ਮੁਸਕੁਰਾਈ। ਤੇ ਮਲੂਕਣ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਲਾਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਏਨੇ ਵਿਚ ਯਾਰੂ ਵੀ ਕਿਤੋਂ ਆ ਗਿਆ ਤੇ ਗੋਸੂ ਦੀ ਬੀਵੀ ਦੀ ਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਅੱਲ੍ਹਾ ਨੇ ਸੁਣ ਲਈ। ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ—

“ਲਓ, ਅਹੁ ਸੂਟ ਦਾ ਮਾਲਕ ਵੀ ਆ ਗਿਆ।” ਉਸਨੇ ਸੂਟ ਯਾਰੂ ਨੂੰ ਦਿਖਾਉਂਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਕਿਹਾ, “ਕੱਢ ਬੇਟਾ ਚਾਲ੍ਹੀ ਰੁਪਏ...ਤੇਰੀ ਭੂਆ ਤਾਂ ਸਮਝਦੀ ਏ ਜਿਵੇਂ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਅੰਨ੍ਹੀ ਏ ਕੁਛ ਜਾਣਦੀ ਈ ਨਈਂ।”

ਮਲੂਕਣ ਦੀ ਮਾਂ ਨੇ ਯਾਰੂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, “ਜਾਹ ਬੇਟਾ ਤੂੰ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਕਰ...ਇਹਨੂੰ ਤਾਂ ਐਵੇਂ ਭਕਾਈ ਮਾਰਨ ਦੀ ਆਦਤ ਏ।”

ਮਲੂਕਣ ਨੀਵੀ ਪਾ ਕੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਗਈ, ਉਸਨੂੰ ਇੰਜ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਜਿਵੇਂ ਲੱਖਾਂ ਸੂਈਆਂ ਉਸਦੇ ਜਿਸਮ ਵਿਚ ਚੁਭ ਰਹੀਆਂ ਹੋਣ।

ਯਾਰੂ ਆਪਣੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਤੋਂ ਪੈਸੇ ਲੈਣ ਚਲਾ ਗਿਆ ਤੇ ਜਦੋਂ ਵਾਪਸ ਆਇਆ ਤਾਂ ਉਸਦੀ ਮਾਂ ਵੀ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਸੀ। ਯਾਰੂ ਦੀ ਮਾਂ ਕਦੀ ਸੂਟ ਵੱਲ ਵੇਖਦੀ, ਕਦੀ ਮਲੂਕਣ ਵੱਲ ਤੇ ਮਨ ਹੀ ਮਨ ਮੁਸਕੁਰਾਉਂਦੀ ਤੇ ਖ਼ੁਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ। ਉਹ ਦੋ ਦਿਨ ਰਹੀ ਤੇ ਉਸਨੇ ਮਲੂਕਣ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਨਾ ਹੋਣ ਦਿੱਤਾ। ਤੇ ਮਲੂਕਣ ਵੀ ਬੇਹੱਦ ਖ਼ੁਸ਼ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤਾ ਆਸਮਾਨ ਤੋਂ ਉੱਤਰ ਆਇਆ ਹੋਵੇ। ਉਸਦੀ ਮਾਂ ਨੇ ਕਦੀ ਏਨੇ ਪਿਆਰ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ ਸੀ। ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ ’ਤੇ ਜਦੋਂ ਯਾਰੂ ਘਰ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਚਿਹਰਾ ਦੇਖਣ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ, ਫੇਰ ਉਹ ਮਦਹੋਸ਼-ਜਿਹੀ ਹੋ ਕੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਗਵਾਚ ਜਾਂਦੀ।

ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਆਉਣ-ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ ਮਲੂਕਣ ਦੀ ਮਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਹੁਣ ਉਹ ਯਾਰੂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਨਾ ਆਇਆ ਕਰੇ। ਫੇਰ ਉਸਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਰਜਬ ਦੀ ਦਸ ਤਾਰੀਖ਼ ਨੂੰ ਮੰਗਣੀ ਤੇ ਸਤਾਰਾਂ ਤਾਰੀਖ਼ ਨੂੰ ਸ਼ਾਦੀ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਹੈ।

ਮਲੂਕਣ ਦੀ ਮਾਂ ਦਿਨ-ਰਾਤ ਦਹੇਜ਼ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਰੁੱਝ ਗਈ। “ਅਲਿਸ਼ਾ ਮਾਸੀ ਵੇਖਣਾ ਜ਼ਰਾ ਅਹਿ ਕੱਪੜਾ ਸਲਵਾਰ ਲਈ ਕਿਹੋ-ਜਿਹਾ ਰਹੇਗਾ ?ਏਸ ਦਾ ਰੰਗ ਠੀਕ ਏ ਨਾ ?” ਉਹ ਅਕਸਰ ਪੁੱਛਦੀ। ਕਦੀ-ਕਦੀ ਮਲੂਕਣ ’ਤੇ ਹਿਰਖ ਜਾਂਦੀ।

"ਪੁੱਤਰ ਜ਼ਰਾ ਹੋਸ਼ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲੈ। ਬੈਠ ਕੇ ਜੇ ਏਸ ਸਲਵਾਰ ਦੇ ਪਹੁੰਚਿਆਂ 'ਚ ਸਿਊਣਾਂ ਭਰ ਦਏਂਗੀ ਤਾਂ ਕੀ ਹੋ ਜਾਏਗਾ। ਮੈਂ ਕਦੋਂ ਦੀ ਚੀਕ ਰਹੀ ਆਂ ਤੂੰ ਆਖ਼ਰ ਸੁਣਦੀ ਕਿਉਂ ਨਈਂ ਪਈ। ਅਹਿ ਕੱਪੜਿਆਂ ਦਾ ਧੰਦ ਮਸੀਂ ਪੂਰਾ ਹੋਇਐ।" ਕਦੀ ਕਹਿੰਦੀ, "ਸਹੁਰੀਂ ਜਾ ਕੇ ਵੀ ਇਵੇਂ ਨਿਹਾਲ ਕਰੇਂਗੀ...ਸਾਰਾ-ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਬੈਠੀ ਗੱਲਾਂ ਮਾਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਏਂ। ਮੈਂ ਇਕੱਲੀ ਜਾਨ ਕੀ ਕਰਾਂ, ਕੀ ਨਾ ਕਰਾਂ, ਤੈਨੂੰ ਏਸ ਗੱਲ ਦਾ ਕਦੋਂ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਏਗਾ।"

ਉੱਧਰ ਮਲੂਕਣ ਦੀਆਂ ਸਹੇਲੀਆਂ ਨੇ ਮਲੂਕਣ ਦੇ ਨੱਕ ਵਿਚ ਦਮ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। "ਕਿਓਂ ਬਈ ਮਲੂਕਣੇ ਦੂਲਹਾ ਮੀਆਂ ਏਥੇ ਈ ਰਹਿਣਗੇ ਜਾਂ ਤੈਨੂੰ ਘਰਵਾਲਿਆਂ ਕੋਲ ਲੈ ਜਾਣਗੇ।"

"ਓ-ਜੀ, ਓਹ ਇਹਨੂੰ ਏਥੇ ਕਿੱਥੇ ਰਹਿਣ ਦੇਏਗਾ, ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਜਾਏਗਾ। ਕਿਓਂ ਮਲੂਕਣੇ ਫੇਰ ਅਸੀਂ ਤੇਰੇ ਦੀਦਾਰ ਕਿੰਜ ਕਰਿਆ ਕਰਾਂਗੇ ?" ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜਵਾਬ ਦੇਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੂੰਹ ਚਿੜਾ ਦਿੰਦੀ।

"ਗ਼ਰੀਬ ਵਿਚਾਰੀ ਓਪਰਿਆਂ 'ਚ ਜਾ ਰਹੀ ਏ। ਇਹਦੇ ਮਾਪਿਆਂ ਦਾ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਅਜਿਹਾ ਹੁਣ ਰਿਸ਼ਤਾ ਵੀ ਨਈਂ ਰਿਹਾ।" ਇਕ ਸਹੇਲੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, ਦੂਜੀ ਸਹੇਲੀ ਬੋਲੀ—

"ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਇਹ ਵੀ ਸੁਣਿਆ ਏਂ ਕਿ ਬਰਾਦਰੀ ਵਾਲੇ ਵੀ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਰਜ਼ਾਮੰਦ ਨਈਂ। ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਵਡੇਰੇ ਜਾੜੇ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਧੀ ਕੱਲ੍ਹ ਈ ਤਾਂ ਕਹਿ ਰਹੀ ਸੀ, 'ਅੱਬਾ ਜੀ ਨੇ ਜਦੋਂ ਦਾ ਇਹ ਸੁਣਿਆ ਏਂ ਬੜੇ ਨਾਰਾਜ਼ ਨੇ। ਇਸ ਲਈ ਵੀ ਕਿ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਬਰਾਦਰੀ ਵਾਲਿਆਂ ਸਖ਼ਤ ਇਤਰਾਜ਼ ਕੀਤੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਕੀਮਤ 'ਤੇ ਅਸੀਂ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਗ਼ੈਰਾਂ 'ਚ ਨਈਂ ਜਾਣ ਦਿਆਂਗੇ।'" ਇਕ ਹੋਰ ਕੁੜੀ ਬੋਲੀ—

"ਬਸ ਬਈ ਕੋਈ ਕੀ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਏ। ਆਪਣੀ ਔਲਾਦ 'ਤੇ ਹਰੇਕ ਦਾ ਹੱਕ ਹੁੰਦੈ...ਉਹ ਵਾਰਸ ਹੁੰਦੇ ਨੇ। ਜਿੱਥੇ ਚਾਹੁਣ ਤੇ ਜਿਸ ਨਾਲ ਚਾਹੁਣ ਸ਼ਾਦੀ ਕਰ ਦੇਣ—ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੌਣ ਰੋਕ ਸਕਦੈ..."

"ਮਲੂਕਣ ਦੀ ਮਾਂ ਵੀ ਤਾਂ ਗ਼ੈਰਾਂ 'ਚ ਏ।"

"ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੀ ਕਦੀ ਬਰਾਦਰੀ 'ਚ ਇੰਜ ਹੋਇਆ ਏ ?"

ਇਕ ਕੁੜੀ ਨੇ ਬੜੀ ਸਖ਼ਤੀ ਨਾਲ ਕਿਹਾ—

"ਕੋਈ ਇਹੋ-ਜਿਹੀ ਖ਼ਾਸ ਗੱਲ ਨਈਂ, ਇੰਜ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਏ। ਗ਼ੈਰਾਂ 'ਚ ਵੀ ਸ਼ਾਦੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਏ। ਆਖ਼ਰ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਆਂ ਤੇ ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਇਤਰਾਜ਼ ਨਈਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ।"

"ਜੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਇਤਰਾਜ਼ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਫੇਰ ਅਹਿ ਸਿਲਸਿਲਾ ਫ਼ਸਾਦ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵੀ ਧਾਰ ਲਏਗਾ।" ਇਕ ਬੁੱਢੀ ਔਰਤ ਨੇ ਕਿਹਾ।

ਮਲੂਕਣ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਸਰ੍ਹੋਂ ਦੇ ਫੁੱਲ ਵਾਂਗ ਪੀਲਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਉਸਨੂੰ ਇੰਜ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਬਿੱਛੂ ਨੇ ਡੰਗ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇ। ਸਿਰ ਤੋਂ ਘੜਾ ਲਾਹ ਕੇ ਉਹ ਸਿੱਧੀ ਮਾਂ ਕੋਲ ਗਈ ਤੇ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਕਹਿ ਸੁਣਾਈ। ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਸੁਣ ਕੇ ਉਸਦੀ ਮਾਂ ਵੀ ਘਬਰਾ ਗਈ ਤੇ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਉਸਦੇ ਪਿਓ ਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਸੁਣੀ ਤਾਂ ਉਹ ਹਿਰਖ ਵੱਸ ਭੜਕ ਗਿਆ—

"ਬਰਾਦਰੀ ਦੀ...ਬਰਾਦਰੀ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਆਖ਼ਰ ਸਾਨੂੰ ਕੀ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਏ। ਮੈਂ ਇਕ-ਇਕ ਨੂੰ ਸਮਝ ਲਵਾਂਗਾ। ਦੇਖਦਾਂ ਕੌਣ ਏਂ ਜਿਹੜਾ ਮੇਰੀ ਧੀ ਬਾਰੇ ਇਕ ਲਫ਼ਜ਼ ਵੀ ਮੂੰਹੋਂ ਕੱਢਦੈ।"

ਦੋ ਦਿਨ ਹੋਰ ਬੀਤ ਗਏ। ਅਸ਼ਾ ਦੀ ਨਮਾਜ਼ ਦਾ ਵੇਲਾ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੜਕਾਇਆ। ਮਲੂਕਣ ਦਾ ਪਿਓ ਨਿਕਲ ਕੇ ਬਾਹਰ ਆਇਆ। ਕੁਝ ਚਿਰ ਪਿੱਛੋਂ ਜਦੋਂ ਉਹ ਅੰਦਰ ਵਾਪਸ ਆਇਆ ਤਾਂ ਉਸਦੀ ਬੀਵੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਕੌਣ ਸੀ ?"

"ਰਹਿਮੂ ਸੀ...।" ਰਹਿਮੂ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਵਡੇਰੇ ਜਾੜਾ ਖਾਂ ਦਾ ਚਰਵਾਹਾ ਸੀ।

ਮਲੂਕਣ ਸਮਝ ਗਈ ਰਹਿਮੂ ਕਿਉਂ ਆਇਆ ਸੀ। ਕਾਫੀ ਦੇਰ ਤਕ ਮਲੂਕਣ ਦਾ ਪਿਓ ਬਰਾਦਰੀ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਕੱਢਦਾ ਰਿਹਾ।

"ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਦਾ ਗ਼ੁਲਾਮ ਨਈਂ ਆਂ।" ਉਸਨੇ ਅਤਿ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, "ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਧੀ ਚਾਹੇ ਕਿਸੇ ਚੰਡਾਲ ਨੂੰ ਈ ਕਿਉਂ ਨਾ ਦਿਆਂ...ਇਹ ਲੋਕ ਹੁੰਦੇ ਕੌਣ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਰੋਕਣ ਵਾਲੇ। ਆਖ਼ਰ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੀ ਹੋ ਗਿਆ ਏ, ਇਹ ਮੇਰੇ ਬਾਰੇ ਏਨੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਫ਼ਿਕਰਮੰਦ ਕਿਉਂ ਨੇ।"

ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਰਾਤ ਨੂੰ ਬਰਾਦਰੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ। ਜਦੋਂ ਤੀਜੀ ਵਾਰੀ ਆਦਮੀ ਮਲੂਕਣ ਦੇ ਪਿਓ ਨੂੰ ਬੁਲਾਉਣ ਆਇਆ ਤਾਂ ਮਲੂਕਣ ਦੀ ਮਾਂ ਨੇ ਦੱਬਵੀਂ-ਜਿਹੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਕਿਹਾ—

"ਹੁਣ ਉੱਠੋ ਵੀ, ਓਥੇ ਜਾ ਕੇ ਗੱਲ ਕਰੋ।"

ਫੇਰ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਉੱਚੀ-ਉੱਚੀ ਗੱਲਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਰਾਤ ਜਦੋਂ ਡੂੰਘੀ ਹੋਣ ਲੱਗੀ ਤਾਂ ਕੁੱਤਿਆਂ ਦੇ ਭੌਂਕਣ ਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਆਉਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਕੋਈ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਗਏ ਉਹ ਘਰ ਆਇਆ। ਤੇ ਜਦੋਂ ਘਰੇ ਉਸਨੂੰ ਫ਼ੈਸਲੇ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਵੱਢਣ-ਖਾਣ ਨੂੰ ਪਿਆ।

"ਬਰਾਦਰੀ ਵਾਲੇ ਮੈਨੂੰ ਬਰਾਦਰੀ 'ਚੋਂ ਕੱਢ ਰਹੇ ਐ...ਓਹਨਾਂ ਦੀ...," ਉਸਨੇ ਇਕ ਨੰਗੀ-ਚਿੱਟੀ ਗਾਲ੍ਹ ਕੱਢੀ। ਪੂਰੇ ਘਰ ਵਿਚ ਮਾਯੂਸੀ ਛਾ ਗਈ।

ਉਸ ਪਿੱਛੋਂ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਹੋਰ ਬੀਤ ਗਏ। ਮਲੂਕਣ ਮੌਤ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਡੁੱਬਦੀ ਗਈ, ਪਰ ਯਾਰੂ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਇਕ ਲਫ਼ਜ਼ ਵੀ ਨਾ ਨਿਕਲਿਆ। ਉਸਦੀ ਮਾਂ ਸੁੱਤੀ ਪਈ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਪਿਓ ਲਗਾਤਾਰ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਬਕ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ 'ਤੇ ਗੁੱਸਾ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ—ਕੁੱਤੇ 'ਤੇ, ਮਲੂਕਣ 'ਤੇ, ਉਸਦੀ ਮਾਂ 'ਤੇ ਤੇ ਜਮਾ 'ਤੇ...ਤੇ ਜਦੋਂ ਉਸਦੀ ਅੱਖ ਲੱਗ ਗਈ ਤਾਂ ਫ਼ਜਰ ਵੇਲੇ ਉਸਨੂੰ ਜਮਾ ਨੇ ਜਗਾਇਆ—

"ਅੱਬਾ...ਅੱਬਾ, ਉਹ ਚਿੱਤਕਬਰੀ ਗਾਂ ਹੈ-ਨੀ।"

"ਹੈਂ..!" ਉਸਦਾ ਪਿਓ ਦਹਾੜਿਆ। ਘਰ ਦੇ ਦੂਜੇ ਲੋਕ ਵੀ ਜਾਗ ਪਏ। ਪੈੜਾਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਲੱਭਦਾ ਹੋਇਆ ਉਹ ਇਕੱਲਾ ਹੀ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਕਿਸੇ ਖੋਜੀ ਨੇ ਉਸਦਾ ਸਾਥ ਨਾ ਦਿੱਤਾ, ਪਰ ਉਹ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਉਹਨਾਂ ਪੈੜਾਂ ਪਿੱਛੇ ਭਟਕਦਾ-ਭੌਂਦਾ ਫਿਰਿਆ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਕੱਚੇ ਰਸਤੇ 'ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਇਹ ਨਿਸ਼ਾਨ ਮੱਧਮ ਹੋ ਗਏ ਤਾਂ ਉਹ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਕੇ ਵਾਪਸ ਮੁੜ ਆਇਆ।

ਪਿੰਡ ਦੀ ਲਾਲੀ ਬੁੱਢੀ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋਈ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਉਸਦੇ ਘਰਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸੁਨੇਹਾ ਨਾ ਭੇਜਿਆ। ਜਦੋਂ ਅਹਿਮਦ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਦੀ ਛਟੀ ਬੜੇ ਧੂੰਮਧਾਮ ਨਾਲ ਮਨਾਈ ਗਈ ਤਾਂ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰ ਅੰਦਾਜ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸ ਮੁਹੱਲੇ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਇਕ ਹੋਰ ਗਾਂ ਚੋਰੀ ਹੋ ਗਈ। ਸਾਰੀ ਬਰਾਦਰੀ ਵਾਲੇ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਪੈੜਾਂ ਲੱਭਦੇ ਫਿਰੇ। ਰਿਵਾਜ਼ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਪੁਲਿਸ-ਰਿਪੋਰਟ ਵੀ ਲਿਖਵਾਈ ਗਈ। ਪੁਲਿਸ ਵਾਲੇ ਆਏ। ਪੁੱਛਗਿੱਛ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਪੈੜਾਂ ਲੱਭਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਖੋਜੀਆਂ ਨੇ ਜਮਾ ਦਾ ਨਾਂ ਦੱਸਿਆ ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲੇ ਜਮਾ ਨੂੰ ਥਾਨੇ ਲੈ ਗਏ। ਇਸ ਸਦਮੇਂ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਘਰ ਵਿਚ ਉਦਾਸੀ ਪਸਰ ਗਈ। ਘਰ ਦਾ

ਹਰੇਕ ਜੀਅ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਡਰ, ਸਹਿਮ ਤੇ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਡਰੇ ਤੇ ਸਹਿਮੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਹਰੇਕ ਨੂੰ ਸੰਸਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸਦੇ ਚਿਹਰੇ ਦੀ ਉਦਾਸੀ ਨੂੰ ਦੂਜਾ ਨਾ ਦੇਖ ਲਏ...ਵਰਨਾ ਹਾਰ ਦੀ ਧੂੜ ਦੇਖ ਕੇ ਸਾਰੇ ਹੌਸਲਾ ਛੱਡ ਬਹਿਣਗੇ। ਘਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਜੀਅ ਕਿਸੇ ਮਸ਼ੀਨ ਦੇ ਪੁਰਜਿਆਂ ਵਾਂਗ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਆਪ-ਮੁਹਾਰੇ ਹਰਕਤ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋਣ। ਸਮਾਂ ਬੀਤਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਬੀਤੇ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪਲ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਪਣੇ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ’ਤੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਿਆਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ। ਮੁਹੱਲੇ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਭਾਂਤ-ਭਾਂਤ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਕੇ ਉਸ ਭੇਤ ਦੀ ਸੂਹ ਲਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ ਪਰ ਉਸਦੀ ਮਾਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਟਾਲ ਦਿੱਤਾ—

“ਕਿਸਮਤ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਪੂਰਾ ਹੋ ਰਿਹੈ...ਪਹਾੜ ਨਾਲ ਸਿਰ ਮਾਰਾਂਗੇ ਤਾਂ ਆਪਣਾ ਈ ਸਿਰ ਫੁੱਟੂ। ਬਰਾਦਰੀ ਵਾਲੇ ਜੋ ਚਾਹੁਣ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ।”

ਸਮਾਂ ਬੀਤਦਾ ਰਿਹਾ। ਫੇਰ ਬਰਸਾਤ ਦਾ ਮੌਸਮ ਆਇਆ। ਲੋਕ ਫੇਰ ਇਕੱਠੇ ਹੋਣ ਲੱਗੇ। ਚਾਰੇ-ਪਾਸੇ ਖ਼ੁਸ਼ਬੋਈਆਂ ਫ਼ੈਲ ਗਈਆਂ। ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੇ ਗਲ਼ਾਂ ਵਿਚ ਬੱਝੀਆਂ ਘੰਟੀਆਂ ਟੁਣਕਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਚੰਗ (ਸਾਰੰਗੀ) ਤੇ ਨੜ (ਵੰਝਲੀ) ਦੀ ਸੁਰੀਲੀ ਤਾਨ ’ਤੇ ਕਾਫੀਆਂ ਤੇ ਗੀਤ ਅਲਾਪੇ ਜਾਣ ਲੱਗੇ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਗੱਭਰੂਾਂ, ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਮਸਤ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਕੁੜੀਆਂ ਭੇਤ-ਭਰੀਆਂ, ਗੁੱਝੀਆਂ-ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਲੱਗੀਆਂ। ਅਜੀਬ ਮਨਮੋਹਣੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਪਰ ਲੋਕ ਹੁਣ ਵੀ ਜਮਾ ਦੇ ਘਰਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਵਿਅੰਗਮਈ ਵਾਕਾਂ ਨਾਲ ਛੂੰਡਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸੀ। ਵਾਅਦੇ ਹੋਏ, ਸ਼ੱਕ ਪੈਦਾ ਹੋਏ, ਇਲਜ਼ਾਮ ਲਾਏ ਗਏ, ਗੱਲਾਂ ਉੱਡੀਆਂ, ਆਪਸ ਵਿਚ ਘੁਸਰ-ਮੁਸਰ ਹੋਈ—ਜਿਹੜੀਆਂ ਗਾਂਵਾਂ ਚੋਰੀ ਹੋਈਆਂ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਭਾਲ ਜਾਰੀ ਰਹੀ। ਖੋਜੀ ਪੈੜਾਂ ਲੱਭਦੇ ਰਹੇ। ਭਰੋਸੇ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ। ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਸਿੰਗਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਮੱਝਾਂ ਜੁਗਾਲੀਆਂ ਕਰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਬੱਚੇ ਖੇਡਦੇ ਰਹੇ। ਲਾਲ, ਪੀਲੇ ਤੇ ਬੈਂਗਣੀ ਰੰਗਾਂ ਦੇ ਕੱਪੜੇ ਹਵਾ ਵਿਚ ਲਹਿਰਾਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਮਲੂਕਣ ਦੀ ਮਾਂ ਨੇ ਉਸਦੇ ਸਿਰ ਤੋਂ ਘੜਾ ਲਾਹੁੰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ—

“ਇਹ ਕੇਡੀ ਪਾਟੀ ਪੁਰਾਣੀ ਕਮੀਜ਼ ਪਾਈ ਹੋਈ ਏ, ਲਾਹ ਦੇ ਇਹਨੂੰ—ਤੇ ਦੂਜੀ ਕਮੀਜ਼ ਪਾ ਲੈ, ਇਹ ਕਮੀਜ਼ ਤਾਂ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਤੋਂ ਪਾਟ ਗਈ ਏ।”

ਮਲੂਕਣ ਨੇ ਸ਼ਰਮਿੰਦਗੀ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਪਾਟੀ ਹੋਈ ਕਮੀਜ਼ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣਾ ਗੋਰਾ ਜਿਸਮ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਝਾਕਦਾ ਹੋਇਆ ਨਜ਼ਰ ਆਉਣ ਲੱਗਾ। ਉਹ ਚੁੱਪਚਾਪ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਚਲੀ ਗਈ। ਕਮੀਜ਼ ਲਾਹ ਕੇ ਸੂਈ ਧਾਗੇ ਨਾਲ ਸਿਓਣ ਲੱਗੀ ਪਰ ਉਸਦੀ ਮਾਂ ਨੇ ਉਸ ਤੋਂ ਉਹ ਕਮੀਜ਼ ਖੋਹ ਲਈ ਤੇ ਨਵੀਂ ਛੀਂਟ ਦੀ ਕਮੀਜ਼ ਉਸਨੂੰ ਪਾਉਣ ਲਈ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਇਹ ਛੀਂਟ ਦੀ ਨਵੀਂ ਕਮੀਜ਼ ਉਸਦੇ ਦਾਜ ਲਈ ਸੀ।

“ਮਲੂਕਣੇ ਤੂੰ ਤਾਂ ਹੱਦ ਈ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਮੰਨਾ ਰਹੀ ਏ ਤੇ ਤੂੰ ਅਹਿ ਕਾਲਾ ਖ਼ੱਫ਼ਣ ਪਾਈ ਫਿਰਦੀ ਏਂ। ਦੁਨੀਆਂ ਸਾਨੂੰ ਧੌਣ ਉੱਚੀ ਕਰਕੇ ਜਿਊਣ ਵੀ ਦਏਗੀ ਜਾਂ ਨਈਂ...ਤੂੰ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ’ਤੇ ਹੱਸਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਕਿਓਂ ਦੇਣ ਡਈ ਏਂ।” ਉਸਨੇ ਬੜੇ ਹੀ ਦੁਖੀ ਤੇ ਨਿਤਾਣੇ-ਜਿਹੇ ਲਹਿਜੇ ਵਿਚ ਕਿਹਾ। ਮਲੂਕਣ ਨੇ ਨਵੀਂ ਕਮੀਜ਼ ਪਾ ਲਈ।

“ਸਿਰ ਦੇਖ ਆਪਣਾ, ਇਹ ਆਪਣਾ ਕੀ ਹਾਲ ਬਣਾ ਰੱਖਿਆ ਏ ਤੂੰ। ਬੰਦਿਆਂ ਵਾਂਗੂੰ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਨੂੰ ਤੇਲ ਲਾ, ਵਾਹ-ਸੰਵਾਰ, ਕਿਵੇਂ ਛਾਪਿਆਂ ਵਾਂਗਰ ਉਲਝੇ ਪਏ ਐ।” ਮਲੂਕਣ ਨੇ ਮਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਮੰਨ ਲਿਆ, ਫੇਰ ਵੀ ਮਾਂ ਨੇ ਇਤਰਾਜ਼ ਕੀਤਾ—

“ਸ਼ੀਸ਼ੇ ’ਚ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਲ ਤਾਂ ਦੇਖ, ਕਿੰਜ ਮੂੰਹ ’ਤੇ ਮੈਲ ਚੜ੍ਹੀ ਹੋਈ ਏ ਜਿਵੇਂ ਪਤਾ ਨਈਂ ਕਿੱਦੋਂ ਦਾ ਮੂੰਹ ਨਈਂ ਧੋਤਾ।” ਤੇ ਜਦੋਂ ਮਲੂਕਣ ਮੂੰਹ ਧੋ ਕੇ ਆਈ ਤਾਂ ਉਸਦੀ ਮਾਂ ਖਿੜ ਗਈ ਤੇ ਗਲ਼ ਲਾ ਕੇ ਉਸਦਾ ਮੂੰਹ ਚੁੰਮਣ ਲੱਗੀ—

“ਦੇਖ ਹੁਣ ਲੱਗ ਰਹੀ ਏਂ ਰਾਣੀ, ਖ਼ਾਹਮ-ਖ਼ਾਹ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹੱਸਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਨਈਂ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਅਹਿ ਕੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਏ, ਮੈਂ ਮਰ ਜਾਵਾਂ, ਮੈਂ ਕਿੱਧਰ ਜਾਵਾਂ?” ਉਸਨੇ ਮਲੂਕਣ ਦੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ-ਵੱਡੀਆਂ ਸਿਤਾਰਿਆਂ ਵਾਂਗ ਚਮਕਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਅੱਥਰੂ ਦੇਖੇ ਤਾਂ ਤੜਫ਼ ਕੇ ਕਿਹਾ, ਤੇ ਫੇਰ ਉਹਨਾਂ ਅੱਥਰੂਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦੁਪੱਟੇ ਨਾਲ ਪੂੰਝਿਆ ਤੇ ਇੰਜ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਖ਼ੁਦ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਅੱਥਰੂ ਆ ਗਏ। ਮਲੂਕਣ ਮਾਂ ਨਾਲ ਚੰਬੜ ਗਈ ਤੇ ਫੇਰ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਰੋਣ ਲੱਗੀਆਂ।

ਉਹ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਅਜੀਬ-ਜਿਹੇ ਖ਼ਿਆਲਾਂ ਵਿਚ ਗਵਾਚੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਉਸਨੂੰ ਜਦੋਂ ਵੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਪੁੱਛੀ ਜਾਂਦੀ ਤਾਂ ਉਹ ਤ੍ਰਭਕ ਜਾਂਦੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਸੁਪਨਿਆਂ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਜਗਾ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇ। ਆਪਣੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ-ਵੱਡੀਆਂ ਤੇ ਕਾਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅੱਡ-ਅੱਡ ਕੇ ਦੇਖਦੀ। ਸੋਚ-ਸੋਚ ਕੇ ਉਸਦਾ ਸਿਰ ਘੁੰਮਣ ਲੱਗਦਾ। ਇਕ ਪਿੱਛੋਂ ਇਕ ਖ਼ਿਆਲ ਉਸਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਚੱਕਰ ਲਾਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਉਹ ਜ਼ਰੂਰ ਆਏਗਾ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਲੈ ਜਾਏਗਾ ਤੇ ਸਾਰੇ ਹੱਥ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਪਿੱਛੇ ਹਟ ਜਾਣਗੇ। ਉਸਦੇ ਦਿਮਾਗ਼ ਵਿਚ ਸੁਪਨਿਆਂ ਦੇ ਭੰਵਰ ਭੌਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ।

ਇਕ ਦਿਨ ਉਹ ਪਾਣੀ ਭਰਨ ਲਈ ਖ਼ੂਹ ’ਤੇ ਗਈ...ਸਬੱਬ ਨਾਲ ਉੱਥੇ ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਘੜਾ ਇਕ ਪਾਸੇ ਰੱਖ ਕੇ ਉਹ ਖ਼ੂਹ ਦੇ ਮੂੰਹੇ ’ਤੇ ਪੈਰ ਲਮਕਾ ਕੇ ਬੈਠ ਗਈ। ਫੇਰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕੀ ਸੋਚਣ ਲੱਗੀ। ਸੋਚਦੀ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਯਾਰੂ ਖ਼ੂਹ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਹੈ।

“ਉਸਨੂੰ ਜਾ ਕੇ ਮਿਲਾਂ।”

ਉਹ ਬੈਠੀ ਇੰਜ ਹੀ ਸੋਚਦੀ ਰਹੀ। ਆਖ਼ਰ ਹਿੰਮਤ ਨਾ ਪਈ ਤਾਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸੋਚਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਦੂਜੀ ਵਾਰੀ ਖਾਨ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣ ਲੱਗੀ ਪਰ ਇਹ ਖ਼ਿਆਲ ਵੀ ਬਹੁਤੀ ਦੇਰ ਤਕ ਉਸਦੇ ਦਿਮਾਗ਼ ਵਿਚ ਨਾ ਰਹਿ ਸਕਿਆ। ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚਲੀ ਹਮਦਰਦੀ ਵੀ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਗਦੀ। ਉਹ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਕੋਈ ਉਸ ’ਤੇ ਤਰਸ ਕਰੇ। ਹਮਦਰਦੀ ਦਿਖਾਵੇ। ਇਕ ਦਿਨ ਅਚਾਨਕ ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ—

“ਅੰਮਾਂ ਅਸੀਂ ਏਥੋਂ ਕਿਧਰੇ ਹੋਰ ਕਿਓਂ ਨਾ ਚਲੇ ਜਾਈਏ?”

ਉਸਦੀ ਮਾਂ ਨੇ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਪੁੱਛਿਆ, “ਕਿੱਥੇ, ਬਈ?”

“ਕਿਤੇ ਵੀ।” ਉਸਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ।

ਉਸਦੀ ਮਾਂ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਉਸਦੇ ਮੂੰਹ ਵੱਲ ਤੱਕਦੀ ਰਹੀ।

ਇਹ ਖ਼ਿਆਲ ਉਸਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਘਰ ਕਰ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਯਾਰੂ ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਆ ਕੇ ਲੈ ਜਾਏਗਾ। ਇਕ ਦਿਨ ਉਂਜ ਹੀ ਗੱਲਾਂ-ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ...:

“ਅੰਮਾਂ, ਉਹ ਕਦੋਂ ਤਕ ਆਉਣਗੇ?”

“ਕੌਣ?” ਉਸਦੀ ਮਾਂ ਨੇ ਗੱਲ ਨੂੰ ਨਾ ਸਮਝਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਪੁੱਛਿਆ।

ਉਸਨੇ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਾ ਦਿੱਤਾ। ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਉਸਦੀ ਮਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ—

“ਧੀਏ ਹੁਣ ਉਹ ਵਿਚਾਰਾ ਆ ਕੇ ਕੀ ਕਰੂਗਾ।”

ਫੇਰ ਉਸਨੂੰ ਅਚਾਨਕ ਯਾਰੂ 'ਤੇ ਗੁੱਸਾ ਆਉਣ ਲੱਗਾ—ਇਹ ਸਭ ਉਸਦਾ ਕਸੂਰ ਏ। ਜੇ ਉਹ ਚਾਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਇਕ ਵੱਡਾ ਅਫ਼ਸਰ ਬਣ ਕੇ ਆਉਂਦਾ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਲੈ ਜਾਂਦਾ...ਫ਼ੇਰ ਦੇਖਦੀ, ਕੌਣ ਰੋਕਦਾ।

"ਕਮੀਨਾ, ਬੇਹਯਾ, ਬੇਸ਼ਰਮ...ਐਨੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਆਖ਼ਰ ਕਿਸ ਲਈ ਪੜ੍ਹਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।" ਉਸਦੀ ਅੰਮਾਂ ਜਦੋਂ ਵੀ ਯਾਰੂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦੀ ਤਾਂ ਇਹੋ ਕਹਿੰਦੀ ਸੀ।

ਸਬੱਬ ਨਾਲ ਯਾਰੂ ਦੀ ਇਕ ਕਿਤਾਬ ਰਹਿ ਗਈ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਚੁੱਕ ਕੇ ਬੜਾ ਸਾਂਭ ਕੇ ਤਾਕ ਵਿਚ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਇਕੱਲ ਵਿਚ ਉਸ ਕਿਤਾਬ ਨੂੰ ਦੇਖਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਤੇ ਉਸਦੇ ਕੂਲੇ ਕਾਗਜ਼ ਤੇ ਤਸਵੀਰਾਂ ਨੂੰ ਬੜੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਛੂੰਹਦੀ ਤੇ ਉਹਨਾਂ 'ਤੇ ਹੱਥ ਫੇਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਕਦੀ ਉਹ ਕਿਤਾਬ ਚੁੱਕ ਕੇ ਘਰ ਦੀ ਕਿਸੇ ਸੁੰਨੀ ਨੁੱਕਰ ਵਿਚ ਜਾ ਬੈਠਦੀ।

"ਕਮੀਨਾ, ਬੇਹਯਾ, ਬੇਸ਼ਰਮ।" ਉਹ ਹਿਰਖ ਕੇ ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਵਰਕੇ ਪਾੜਦੀ ਹੋਈ ਕਹਿੰਦੀ ਤੇ ਪਾਟੇ ਹੋਏ ਵਰਕੇ ਘਰ ਵਿਚ ਹਵਾ ਨਾਲ ਇੱਧਰ-ਉੱਧਰ ਉੱਡੇ ਫਿਰਦੇ।

ਮਲੂਕਨ ਨੇ ਹੁਣ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਬਦਲ ਲਿਆ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਕੁਝ ਹੋਇਆ ਹੀ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਵਾਂਗ ਹੱਸਦੀ ਤੇ ਮੁਸਕੁਰਾਉਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਜ਼ੋਰ-ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਚੱਕੀ ਪੀਂਹਦੀ। ਘੜੇ ਨੂੰ ਇਕੋ ਹੱਲੇ 'ਚ ਚੁੱਕ ਕੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਰੱਖ ਲੈਂਦੀ। ਗਾਂ ਦੇ ਵੱਛੇ ਨਾਲ ਖੇਡਦੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਸਵੇਰ ਵੇਲੇ ਕੁਰਾਨ ਪਾਕ ਦੀ ਤਲਾਵਤ ਕਰਦੀ ਤੇ ਕਦੀ-ਕਦੀ ਅਚਾਨਕ ਖ਼ਾਬਾਂ ਤੇ ਖ਼ਿਆਲਾਂ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਸਰਕ ਜਾਂਦੀ ਪਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਤ੍ਰਬਕ ਕੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਆਉਂਦੀ।

ਬਰਸਾਤ ਦਾ ਮੌਸਮ ਫੇਰ ਆ ਗਿਆ।

ਅਸਰ ਦੀ ਨਮਾਜ਼ ਦਾ ਵੇਲਾ ਸੀ। ਉਹ ਖ਼ੂਹ 'ਤੇ ਗਈ। ਓਥੇ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਅਣਜਾਣ ਔਰਤ ਖੜ੍ਹੀ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਸਮਝਿਆ 'ਕੋਈ ਖ਼ਾਨਾਬਦੋਸ਼ ਔਰਤ ਏ।' ਉਹ ਔਰਤ ਉਸਨੂੰ ਬੜੀ ਅਪਣੱਤ ਨਾਲ ਮਿਲੀ, ਫੇਰ ਉਸਨੇ ਉਸਦਾ ਨਾਂ ਪੁੱਛਿਆ। ਫੇਰ ਉਸਨੇ ਖ਼ੁਦ ਹੀ ਪੁੱਛ ਲਿਆ, "ਯਾਰੂ ਤੇਰਾ ਕੀ ਲੱਗਦਾ ਏ ?"

"ਤੁਸੀਂ ਉਸਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਓ ?" ਉਸਨੇ ਘਬਰਾਹਟ ਤੇ ਹੈਰਾਨੀ ਰਲੀ ਸੁਰ ਵਿਚ ਪੁੱਛਿਆ। ਅਜੇ ਉਸਨੇ ਜੁਆਬ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਹੋਰ ਔਰਤਾਂ ਖ਼ੂਹ ਵੱਲ ਆਉਂਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰ ਆਈਆਂ। ਉਸ ਔਰਤ ਨੇ ਘੜੇ ਨੂੰ ਹੱਥ ਪਾਇਆ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਘੜੇ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰ ਰਹੀ ਹੋਵੇ, "ਅਗਲੇ ਐਤਵਾਰ, ਰਾਤ ਨੂੰ ਯਾਰੂ ਉਸੇ ਦਰਖ਼ਤ ਕੋਲ ਆਏਗਾ ਜਿੱਥੇ ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਛੇ ਨੂੰ ਲੱਭਦੀ ਹੋਈ ਚਲੀ ਗਈ ਸੈਂ।"

ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਉਹ ਤਾਂ ਚਲੀ ਗਈ ਪਰ ਮਲੂਕਨ ਨੂੰ ਇੰਜ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਜਿਵੇਂ ਜ਼ਮੀਨ ਭੌਂ ਰਹੀ ਹੋਵੇ।

ਰਾਤ ਭਿਆਨਕ ਸੀ। ਚਾਰੇ-ਪਾਸੇ ਗੂੜ੍ਹਾ ਹਨੇਰਾ ਪਸਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਆਮ ਨਾਲੋਂ ਕੁਝ ਘੱਟ ਹਨੇਰਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਪਤਾ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਘਰ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਏਧਰ ਹੈ। ਉਹ ਬਿਸਤਰੇ ਤੋਂ ਕੂਹਣੀਆਂ ਭਾਰ ਉੱਠੀ ਤੇ ਬੈਠ ਗਈ। ਬੜੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਏਧਰ-ਉੱਧਰ ਸੁਣਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨ ਲੱਗੀ। ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਦੀਆਂ ਤੇਜ਼ ਧੜਕਣਾਂ ਦੇ ਸਿਵਾਏ ਕੁਝ ਨਾ ਸੁਣ ਸਕੀ। ਫੇਰ ਉਹ ਕੰਬਦੀ ਹੋਈ, ਗੋਡਿਆਂ ਦੇ ਭਾਰ ਰਿੜ੍ਹਦੀ ਹੋਈ ਦਰਵਾਜ਼ਿਓਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੀ। ਸਾਹਮਣੇ ਜਮਾ ਦੀ ਮੰਜੀ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਹੇਠੋਂ ਦੀ ਸਰਕ ਕੇ ਅੱਗੇ ਵਧੀ ਤੇ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਗਈ। ਸਬੱਬ ਨਾਲ ਉਸ ਵੇਲੇ ਬਾਹਰ ਕੁੱਤਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਆਸੇ-ਪਾਸੇ ਘੁੱਪ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਦੇਖਣ ਦੀ ਨਾਕਾਮ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੀ, ਕੰਬਦੀ ਹੋਈ ਉਹ ਅੱਗੇ ਵਧਦੀ ਰਹੀ। ਦੂਰ ਇਕ ਵੱਡੀ ਸਾਰੀ ਸ਼ੈ

ਨਜ਼ਰ ਆਈ, ਉਹ ਸਹਿਮ ਕੇ ਯਕਦਮ ਰੁਕ ਗਈ। ਡਰਦੀ ਮਾਰੀ ਇਕ ਝਾੜੀ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਲੁਕ ਗਈ ਤੇ ਗਹੁ ਨਾਲ ਦੇਖਣ ਲੱਗੀ। ਕੁਝ ਚਿਰ ਪਿੱਛੋਂ ਜਦੋਂ ਉਸਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਕੋਈ ਆਦਮੀ ਨਹੀਂ, ਦਰਖ਼ਤ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਅੱਗੇ ਵਧੀ ਪਰ ਡਰ ਹੁਣ ਵੀ ਉਸ 'ਤੇ ਭਾਰੂ ਸੀ। ਉਹ ਡਰਦੀ ਮਾਰੀ ਕੰਬ ਰਹੀ ਸੀ। ਪੂਰੀ ਦੇਹ ਕੰਬ ਰਹੀ ਸੀ, ਫੇਰ ਵੀ ਉਹ ਅੱਗੇ ਵਧਦੀ ਰਹੀ। ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੂਰੀ 'ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਰੀਂਘਦੀ ਹੋਈ ਨਜ਼ਰ ਆਈ। ਸੱਪ ਹੋਏਗਾ, ਪਰ ਇਹ ਗੱਲ ਪੂਰੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ—ਸ਼ਾਇਦ ਕੋਈ ਗੋਹ ਹੋਵੇ। ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਉਹ ਚੀਜ਼ ਗ਼ਾਇਬ ਹੋ ਗਈ। ਉਸਨੂੰ ਇੰਜ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਜਿਵੇਂ ਉਸਦਾ ਆਖ਼ਰੀ ਵਕਤ ਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਉੱਥੇ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਗੰਢੜੀ-ਜਿਹੀ ਬਣ ਕੇ ਬੈਠ ਗਈ। ਹੁਣ ਕੋਈ ਆਦਮੀ ਇੱਥੇ ਆ ਜਾਏ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਦੇਖ ਲਏ ਫੇਰ ? ਜੇ ਅੱਬਾ ਜਾਂ ਭਰਾ ਜਾਗ ਪਏ ਹੋਏ ਫੇਰ ? ਇਕ ਵਾਰੀ ਫੇਰ ਉਹ ਡਰ ਸਦਕਾ ਕੰਬਣ ਲੱਗੀ। ਉਸਨੂੰ ਇੰਜ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਭਿਆਨਕ ਮਗਰਮੱਛ ਉਸਦੇ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਚੱਬ-ਚਿੱਥ ਰਿਹਾ ਹੈ—ਉਹ ਪਿੱਛੇ ਹਟਣ ਲੱਗੀ। ਦੋ-ਤਿੰਨ ਕਦਮ ਪਿੱਛੇ ਹਟਣ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸਨੂੰ ਯਾਦ ਆਇਆ ਕਿ ਯਾਰੂ ਤਾਂ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਉਡੀਕ-ਉਡੀਕ ਵਾਪਸ ਚਲਾ ਜਾਏਗਾ, ਫੇਰ ਉਹ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇਗਾ। ਉਹ ਹੋਰ ਨਾ ਸੋਚ ਸਕੀ—ਆਪਣੀ ਬੇਵਸੀ ਤੇ ਮਜਬੂਰੀ ਸਦਕਾ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸਿੱਜਲ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਉਸਨੇ ਸੋਚਿਆ 'ਅੱਜ ਕੁਝ ਕਰਨ ਦਾ ਦਿਨ ਏ। ਕੁਝ ਵੀ ਹੋ ਜਾਏ ਮੈਂ ਜ਼ਰੂਰ ਜਾਵਾਂਗੀ।' ਫੇਰ ਉਹ ਅੱਖਾਂ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਮੌਤ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਛਾਲ ਮਾਰ ਗਈ—ਉਸ 'ਤੇ ਇਕ ਝੱਲ ਸਵਾਰ ਹੋਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਆਖ਼ਰਕਾਰ ਉਹ ਦਰਖ਼ਤ ਆ ਗਿਆ। ਆਵਾਜ਼ ਆਈ—

"ਅੱਜ ਤਾਂ ਨਈਂ ਚੀਕੇਂਗੀ ?" ਦੋ ਮਜਬੂਤ ਬਾਂਹਵਾਂ ਉਸਦੇ ਲੱਕ ਦੁਆਲੇ ਲਿਪਟ ਗਈਆਂ। ਉਸਦੇ ਪੈਰ ਜ਼ਮੀਨ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉੱਠ ਗਏ। ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮੂੰਹ 'ਤੇ, ਅੱਖਾਂ 'ਤੇ, ਮੋਢਿਆਂ 'ਤੇ, ਸੀਨੇ 'ਤੇ, ਜਿਸਮ ਦੇ ਹਰੇਕ ਹਿੱਸੇ 'ਤੇ ਮੂੰਹ ਦੇ ਖੁਰਦਰੇ ਵਾਲਾਂ, ਕੋਸੇ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਤੇ ਦੰਦਾਂ ਦੀ ਛੋਹ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਣ ਲੱਗੇ ਸੀ—ਉਹ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਵੱਸ ਪਾਗਲ ਹੋ ਗਿਆ ਜਾਪਦਾ ਸੀ।

ਖ਼ਾਸੀ ਰਾਤ ਬੀਤ ਗਈ। ਚੰਦ ਨਿਕਲ ਆਇਆ। ਦਰਖ਼ਤਾਂ ਦੀਆਂ ਟਾਹਣੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਹਲਕੀ-ਹਲਕੀ ਚਾਨਣੀ ਝਿਰਨ ਲੱਗੀ। ਹਵਾ ਵਿਚ ਭਾਰੀਪਨ ਤੇ ਨਸ਼ਾ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਪਿੱਠ ਹੇਠ ਰੇਤ, ਰੇਸ਼ਮੀ ਵਿਛੌਣੇ ਵਰਗੀ ਲੱਗ ਰਹੀ ਸੀ।

ਅਚਾਨਕ ਰੇਲ ਗੱਡੀ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਆਈ। ਗੱਡੀ ਦੀਆਂ ਬੱਤੀਆਂ ਝਿਲਮਿਲ-ਝਿਲਮਿਲ ਚਮਕੀਆਂ ਤੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਚਾਨਣ ਬਰੂਰਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਲੰਘ ਗਈਆਂ। ਕੁਝ ਹੋਰ ਰਾਤ ਬੀਤ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਮਲੂਕਨ ਨੇ ਕਿਹਾ—

"ਘਰੇ ਕਿਓਂ ਨਈਂ ਆਇਆ ?"

"ਮੇਰੇ ਓਥੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਤੇਰੇ ਘਰਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਮੁਸੀਬਤ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧ ਜਾਣੀ ਸੀ।"

"ਫੇਰ ਹੁਣ ਕੀ ਹੋਏਗਾ ?"

"ਮੈਂ ਬੰਦੋਬਸਤ ਕਰ ਰਿਹਾਂ।"

"ਪੁਲਿਸ ਲੈ ਕੇ ਆਈਂ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜੁੱਤੀਆਂ ਮਰਵਾਈਂ।"

"ਓਹ ਪੈਣ ਢੱਠੇ ਖ਼ੂਹ 'ਚ, ਅਸੀਂ ਆਪਣਾ ਅੱਗਾ ਸੁਆਰ ਲਈਏ।"

"ਓਹ ਕਿਵੇਂ ?"

"ਤੇਰੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਤਾਂ ਤੈਨੂੰ, ਮੈਨੂੰ ਦੇ ਈ ਚੁੱਕੇ ਨੇ, ਯਾਨੀ ਤੂੰ ਮੇਰੀ ਦੁਲਹਨ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਈ ਏਂ।"

"ਪਰ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਵਾਲੇ ਤਾਂ ਸ਼ਾਦੀ ਲਈ ਰਜ਼ਾਮੰਦ ਨਈਂ।"

"ਜੇ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਵਾਲੇ ਸ਼ਾਦੀ ਨਈਂ ਕਰਨ ਦੇਣਗੇ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਕਿਧਰੇ ਹੋਰ ਚੱਲ ਕੇ ਸ਼ਾਦੀ ਕਰ ਲਵਾਂਗੇ।"

"ਪਰ ਘਰ ਵਾਲੇ ਤਾਂ ਕਿਤੇ ਜਾਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਈਂ।"

"ਜੇ ਘਰ ਵਾਲੇ ਕਿਤੇ ਜਾਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਈਂ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਮੀਆਂ-ਬੀਵੀ ਚੱਲੇ ਜਾਵਾਂਗੇ।"

ਮਲੂਕਣ ਸ਼ਰਮਾ ਗਈ। ਕੁਝ ਚਿਰ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ...:

"ਮੀਆਂ-ਬੀਵੀ ਹੋਣ 'ਚ ਹੁਣ ਕੀ ਬਾਕੀ ਰਹਿ ਗਿਆ ਏ, ਤੇਰੇ ਅੱਬਾ ਤਾਂ ਰਾਜ਼ੀ ਹੈ ਈ ਨੇ, ਅਸੀਂ ਰਾਜ਼ੀ ਆਂ—ਬਾਕੀ ਰਹੇ ਮੌਲਵੀ ਸਾਹਬ ਉਹ ਵੀ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨੇ, ਉਹ ਵੀ ਕਿਤੋਂ ਮਿਲ ਜਾਣਗੇ।"

ਮਲੂਕਣ ਇਸ ਦਲੀਲ ਦਾ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਾ ਦੇ ਸਕੀ। ਬੜੀ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਉਸਨੂੰ ਸੁੱਝਿਆ...:

"ਪਰ ਅੰਮੀ-ਅੱਬਾ ਤਾਂ ਇੰਜ ਰਜ਼ਾਮੰਦ ਨਈਂ ਹੋਣਗੇ।" ਮਲੂਕਣ ਨੇ ਬੜੀ ਬੇਵੱਸੀ ਨਾਲ ਕਿਹਾ।

"ਤਾਂ ਫੇਰ ਅਸੀਂ ਅੰਮਾਂ ਤੇ ਅੱਬਾ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿਆਂਗੇ।" ਉਸਨੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ।

ਮਲੂਕਣ ਨੂੰ ਜਿਵੇਂ ਸੱਪ ਨੇ ਡੰਗ ਮਾਰਿਆ ਹੋਵੇ।

"ਨਈਂ, ਨਈਂ।" ਡਰਦੀ ਮਾਰੀ ਦੀ ਉਸਦੀ ਚੀਕ ਜਿਹੀ ਨਿਕਲ ਗਈ।

"ਤਾਂ ਫੇਰ, ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿਓ ਕੋਲ ਰਹਿ—ਅੱਛਾ ਖ਼ੁਦਾ ਹਾਫ਼ਿਜ਼।" ਉਸਦਾ ਇਹ ਅੰਦਾਜ਼ ਤੇ ਲਹਿਜਾ ਮਲੂਕਣ ਨੂੰ ਜਾਲਮਾਂ ਵਾਲਾ ਤੇ ਬੜਾ ਬੇਰਹਿਮ ਲੱਗਿਆ। ਬਿੰਦ ਦੇ ਬਿੰਦ ਉਸਨੂੰ ਯਾਰੂ ਤੋਂ ਭੈਅ ਆਉਣ ਲੱਗਾ, ਜਿਵੇਂ ਇਕੋ ਪਲ ਵਿਚ ਕੋਈ ਆਪਣਾ, ਓਪਰਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਮਲੂਕਣ ਨੂੰ ਉਸ 'ਤੇ ਗੁੱਸਾ ਆਏ, ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਸਨੇ ਮਲੂਕਣ ਨੂੰ ਗਲ਼ ਲਾ ਲਿਆ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਪਰ ਮਲੂਕਣ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਾ ਆਈ। ਸਵੇਰ ਹੋ ਚੱਲੀ ਸੀ...ਉਹ ਜਾਣ ਲੱਗੀ ਤਾਂ ਯਾਰੂ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ—

"ਜਵਾਬ ਦੇ, ਮੇਰੀ ਬਣੇਗੀ ਯਾਂ ਨਈਂ?"

"ਮੈਂ ਘਰੋਂ ਭੱਜਾਂਗੀ ਨਈਂ, ਕਤਈ ਨਈਂ।"

"ਭੱਜਣ ਵਾਲੀ, ਇਹ ਕਿਹੜੀ ਗੱਲ ਏ? ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਵਾਲੇ ਤੇਰੇ ਅੱਬਾ ਨੂੰ ਰੋਕਦੇ ਨੇ, ਇਸਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ 'ਤੇ ਲੈ ਰਹੇ ਆਂ।"

ਮਲੂਕਣ ਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਕੁਝ ਚੰਗੀ ਲੱਗੀ ਪਰ ਉਸਨੂੰ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਗਲ਼ ਮਿਲ ਕੇ ਜੁਦਾ ਹੋ ਗਏ।

"ਮੈਂ ਪੰਦਰਾਂ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਫੇਰ ਆਵਾਂਗਾ।"

ਅਜਿਹੀਆਂ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਹਰ ਵਾਰੀ ਮਲੂਕਣ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਭੈਅ ਤੇ ਸ਼ੰਕੇ ਘਟਦੇ ਗਏ ਤੇ ਯਾਰੂ 'ਤੇ ਉਸਦਾ ਭਰੋਸਾ ਵੱਧਦਾ ਗਿਆ। ਉਸਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਵੀ ਬੜੀ ਤਸੱਲੀ ਸੀ ਕਿ ਯਾਰੂ ਮਾਸਟਰ ਲੱਗ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸ਼ਾਮ ਦਾ ਵੇਲਾ ਸੀ। ਪਰਛਾਵੇਂ ਲੰਮੇ ਹੁੰਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਜੰਗਲ ਦੇ ਸੰਘਣੇ ਦਰਖ਼ਤਾਂ ਉਪਰ ਆਪਣੇ ਆਲ੍ਹਣਿਆਂ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਜਾਂਦੇ ਹੋਏ ਪਰਿੰਦਿਆਂ ਦੀ ਚਹਿਚਹਾਟ ਤੇਜ਼ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਦੱਖਣ ਵੱਲੋਂ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਮਛੇਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਬੇੜੀਆਂ ਵਾਪਸ ਆ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਰਾਜ ਹੰਸਾਂ ਦੀ ਇਕ ਟੋਲੀ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਉਤਰੀ। ਜਿਸ ਪਾਸੇ ਵੀ ਨਜ਼ਰ ਜਾਂਦੀ ਦੂਰ ਤਕ ਦਰਿਆ ਹੀ ਦਰਿਆ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਸੀ।

ਯਾਰੂ ਹਾਲੇ ਤਕ ਨਾਲ ਵਾਲੇ ਸ਼ਹਿਰ 'ਚੋਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰਤਿਆ। ਮਲੂਕਣ ਦੇ ਦਿਲ 'ਤੇ ਡੂੰਘੀ ਉਦਾਸੀ ਪਸਰ ਗਈ। ਦਰਿਆ ਦੇ ਇਸ ਪਾਰ ਆਇਆਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਯਾਰੂ ਦੇ ਜਿਸ ਦੋਸਤ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਠਿਕਾਣਾਂ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਉਹ ਉਹਨਾਂ 'ਤੇ ਮਿਹਰਬਾਨ ਸੀ। ਮਲੂਕਣ ਤੇ ਯਾਰੂ ਆਪਣੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਮਗਨ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਤੈਅ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਕਦੀ ਯਾਰੂ ਸ਼ਹਿਰ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਬੇਹੱਦ ਉਦਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦੀ। ਉਸ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸਦਾ ਇਕ-ਇਕ ਪਲ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਬੀਤਦਾ। ਉਸਦੀ ਰੂਹ ਉਦਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦੀ।

ਘਰੋਂ ਨਿਕਲਿਆਂ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਹੋ ਗਏ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ। ਰਾਤ ਨੂੰ ਉਹ ਘਰੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਸਿੱਧੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਪਹੁੰਚੇ ਤੇ ਹੈਦਰਆਬਾਦ ਆ ਗਏ ਸਨ। ਉੱਥੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਨਿਕਾਹ ਦੀ ਰਸਮ ਵੀ ਪੂਰੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਮਲੂਕਣ ਨੂੰ ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਬੜੀ ਹੈਰਾਨੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਨਿਕਾਹ ਉਸਦੇ ਕਹਿਣ 'ਤੇ ਹੀ ਹੋਇਆ ਵਰਨਾ ਯਾਰੂ ਏਡੇ ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦਾ ਖ਼ਤਰਾ ਲੈਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮਲੂਕਣ ਇਹ ਗੱਲ ਜਾਣਦੀ ਸੀ ਕਿ ਨਿਕਾਹ ਦਾ ਕਿੱਡਾ ਮਹੱਤਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਯਾਰੂ ਦਾ ਪਿਓ ਇਹਨਾਂ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਘਰੇ ਰੱਖਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਖ਼ਾਨਦਾਨੀ ਮੁਲਾਹਜੇ ਦਾ ਸਵਾਲ ਹੈ, ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ। ਮਲੂਕਣ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਬੜਾ ਸਮਝਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਅੱਬਾ ਨੇ ਯਾਰੂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪੁੱਤਰ ਬਣਾ ਲਿਆ ਏ ਤੇ ਅੱਬਾ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਏ ਸੀ। ਪਰ ਯਾਰੂ ਦਾ ਪਿਓ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਰੱਖਣ ਲਈ ਰਜ਼ਾਮੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ।

ਇਕ ਚਿਤਕਬਰਾ ਤਿੱਤਰ ਨੇੜੇ ਹੀ ਦਰਖ਼ਤ 'ਤੇ ਆ ਕੇ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਮਲੂਕਣ ਉਸਦੇ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਰੰਗ-ਬਰੰਗੇ ਖੰਭ ਦੇਖਣ ਲੱਗੀ। ਏਨੇ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨੇ ਪਿੱਛੋਂ ਆ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਬਾਹਵਾਂ ਵਿਚ ਜਕੜ ਲਿਆ। ਉਸਦਾ ਚਿਹਰਾ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਵੱਸ ਸੂਹਾ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹ ਪਲਟ ਕੇ ਉਸਦੇ ਗਲ਼ ਲੱਗ ਗਈ। ਜੇਬ ਵਿਚ ਹੱਥ ਪਾ ਕੇ ਪਾਨ ਕੱਢਿਆ ਤੇ ਖਾਣ ਲੱਗੀ। ਫੇਰ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ਤੁਰਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਦਰਖ਼ਤ ਕੋਲ ਆਏ ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਆ ਕੇ ਬੈਠਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ। ਮਲੂਕਣ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੈਰ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਪਾ ਲਏ। ਪਾਣੀ ਠੰਢਾ ਤੇ ਆਨੰਦਮਾਈ ਸੀ। ਸਲਵਾਰ ਦੇ ਪਹੁੰਚਿਆਂ ਨੂੰ ਉਸਨੇ ਗੋਡਿਆਂ ਤਕ ਚੜ੍ਹਾ ਲਿਆ। ਯਾਰੂ ਨੇ ਵੀ ਇੰਜ ਹੀ ਕੀਤਾ। ਫੇਰ ਉਸਨੇ ਉਹੀ ਸਵਾਲ ਦੁਹਰਾਇਆ...:

"ਅਸੀਂ ਅੱਬਾ ਕੋਲ ਕਦੋਂ ਜਾਵਾਂਗੇ?"

"ਅਜੇ ਤਕ ਤੁਹਾਡੀ ਬਰਾਦਰੀ ਵਾਲਿਆਂ ਹੂ-ਹੱਲਾ ਮਚਾਇਆ ਹੋਇਆ ਏ। ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਪੰਗਾ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰੀ ਰੱਖਦੇ ਐ...ਤੇ ਫੇਰ ਤੇਰਾ ਅੱਬਾ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੁੰਦੈ।"

ਮਲੂਕਣ ਬੌਂਦਲ ਗਈ।

"ਅੱਬਾ ਉਹਨਾਂ ਮਰਦੂਦਾਂ ਨਾਲ ਕਿਸ ਲਈ ਆਇਆ? ਉਹ ਲਾਜ਼ਮੀ ਅੱਬਾ ਨੂੰ ਜਬਰਦਸਤੀ ਲੈ ਆਏ ਹੋਣਗੇ। ਅੱਬਾ ਕਦੀ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਈਂ ਰਿਹਾ।"

"ਇੰਜ ਈ ਹੋਇਆ ਹੋਏਗਾ।" ਯਾਰੂ ਨੇ ਵੀ ਬੇ-ਯਕੀਨੀ ਜਿਹੀ ਨਾਲ ਕਿਹਾ।

ਮਲੂਕਣ ਨੇ ਫੇਰ ਸਵਾਲ ਦੁਹਰਾਇਆ...:

"ਕਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਲੁਕ-ਛਿਪ ਕੇ ਅੱਬਾ ਕੋਲ ਚੱਲੀਏ? ਵਿਚਾਰਾ ਬੜਾ ਖ਼ੁਸ਼ ਹੋਏਗਾ।"

"ਹੂੰ! ਡਾਂਗ ਫੜ ਕੇ ਘੜਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਫੇਰ?" ਯਾਰੂ ਨੇ ਮੁਸਕੁਰਾ ਕੇ ਕਿਹਾ।

"ਅੱਬਾ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਦੋਵਾਂ 'ਤੇ ਜਾਨ ਦੇਂਦੇ ਏ। ਉਹਨੇ ਈ ਤਾਂ ਰਿਸ਼ਤਾ ਕੀਤਾ ਏ, ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਨੇ ਸ਼ਾਦੀ ਨਈਂ ਕਰਨ ਦਿੱਤੀ ਤਾਂ ਇਹ ਹੋਰ ਗੱਲ ਏ...ਅਸੀਂ ਏਥੇ ਆ ਕੇ ਸ਼ਾਦੀ ਕਰ ਲਈ, ਇਸ ਵਿਚ ਅੱਬਾ ਦਾ ਕੀ ਕਸੂਰ।" ਉਹ ਇਕੋ ਸਾਹ ਵਿਚ ਕਹਿ ਗਈ।

"ਓਹ ਤਾਂ ਠੀਕ ਏ ਪਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਏ ਕਿ ਉਹ ਕਹੇ ਕਿ ਮੇਰੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਤੋਂ ਬਗ਼ੈਰ ਇੰਜ ਕਿਓਂ ਕੀਤਾ?"

ਮਲੂਕਣ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਇਹ ਸਵਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਕਈ ਵਾਰੀ ਆਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਕੋਲ ਜਵਾਬ ਤਿਆਰ ਸੀ।

"ਅੱਬਾ ਨੇ ਜੇ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦਿੱਤੀ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਸਾਰਾ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਗਰ ਪੈ ਜਾਂਦਾ। ਜੇ ਅਸੀਂ ਅੱਬਾ ਨੂੰ ਦੱਸ ਕੇ ਆਉਂਦੇ ਤਾਂ ਵੀ ਅੱਬਾ ਸਾਡੇ 'ਤੇ ਯਕੀਨ ਨਾ ਕਰਦੇ।" ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਅਕਲਮੰਦੀ 'ਤੇ ਅੰਦਰੇ-ਅੰਦਰ ਖ਼ੁਸ਼ ਹੁੰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ।

"ਦੇਖਦੇ ਆਂ ਹੁਣ ਹੁੰਦਾ ਕੀ ਏ...ਅਜੇ ਤਕ ਤਾਂ ਅੱਬਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗੱਲੀਂ-ਗੱਲੀਂ ਟਾਲ ਰਿਹਾ ਏ ਤੇ ਵਿਚਾਰੇ ਨੇ ਜੁਰਮਾਨਾ ਭਰ ਦੇਣ ਲਈ ਵੀ ਹਾਂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਏ। ਉਹ ਅੱਬਾ ਨੂੰ ਕੇਹੀਆਂ-ਕੇਹੀਆਂ ਧਮਕੀਆਂ ਦੇ ਰਹੇ ਨੇ, ਹੁਣ ਖ਼ੁਦਾ ਈ ਜਾਣੇ ਕੀ ਹੋਏਗਾ।" ਮਲੂਕਣ ਸੋਚਾਂ ਵਿਚ ਡੁੱਬ ਗਈ।

"ਕੀ ਸੋਚ ਰਹੀ ਏਂ?" ਯਾਰੂ ਨੇ ਉਸਦੀ ਠੋਡੀ ਉਪਰ ਚੁੱਕਦਿਆਂ ਕਿਹਾ।

"ਜੇ ਤੇਰੇ ਅੱਬਾ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮਲੂਕਣ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਕਰ ਦੇ ਤਾਂ ਕੀ ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਵਾਪਸ ਕਰ ਦਏਂਗਾ?" ਉਸਨੇ ਡਰਦਿਆਂ-ਡਰਦਿਆਂ ਪੁੱਛਿਆ। ਯਾਰੂ ਨੂੰ ਯਕਦਮ ਗੁੱਸਾ ਆ ਗਿਆ।

"ਤੂੰ ਏਨਾਂ ਗਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸਮਝਦੀ ਏਂ ਮੈਨੂੰ?"

ਮਲੂਕਣ ਨੇ ਉਸਦੇ ਗਲ਼ੇ ਦੁਆਲੇ ਆਪਣੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਵਲ਼ ਲਈਆਂ।

"ਗੁੱਸਾ ਥੁੱਕ ਦੇ, ਮੈਂ ਤਾਂ ਉਂਜ ਈ ਮਜ਼ਾਕ 'ਚ ਪੁੱਛ ਲਿਆ ਸੀ।"

ਉਹ ਕਿਲੇ ਕੋਲ ਇਕ ਤੰਗ-ਜਿਹੀ ਗਲੀ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਘਰ ਬੜਾ ਹੀ ਛੋਟਾ ਸੀ ਤੇ ਉੱਥੇ ਹਨੇਰਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਮੂੰਹੋਂ ਤਾਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਹਾ ਪਰ ਦਿਲ ਵਿਚ ਸੋਚਿਆ ਸੀ, 'ਜੇਲ੍ਹ ਵੀ ਤਾਂ ਇਹੋ-ਜਿਹੀ ਹਨੇਰੀ ਈ ਹੁੰਦੀ ਹੋਏਗੀ।' ਬਾਹਰ ਸੜਕ 'ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ, ਤਾਂਗਿਆਂ, ਆਦਮੀਆਂ, ਗੱਡੀਆਂ ਦਾ ਰੌਲਾ ਸੁਣ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਖਿਝ ਚੜ੍ਹਨ ਲੱਗਦੀ ਪਰ ਜਦੋਂ ਯਾਰੂ ਨੇ ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਉਸਨੂੰ ਕਾਲਾ ਬੁਰਕਾ, ਸੈਂਡਲ ਤੇ ਇਕ ਲੇਡੀ ਮਿਲਟਨ ਦਾ ਜੋੜਾ, ਪਾਊਡਰ, ਕਰੀਮ ਤੇ ਇਕ ਨਕਲੀ ਕਾਂਟਿਆਂ ਦੀ ਜੋੜੀ ਲਿਆ ਕੇ ਦਿੱਤੀ ਤਾਂ ਉਹ ਬੇਹੱਦ ਖ਼ੁਸ਼ ਹੋ ਗਈ। ਜਦੋਂ ਬੁਰਕਾ ਪਾ ਕੇ ਫ਼ਿਲਮ ਦੇਖਣ ਗਈ ਤਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਵਾਂਗ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਭੁੜਕਣ ਲੱਗੀ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ ਕਿ 'ਅੱਬਾ ਨੂੰ ਵੀ ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਫ਼ਿਲਮ ਦਿਖਾਵੀਂ।' ਯਾਰੂ ਨੇ ਹਾਮੀ ਭਰੀ। ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਏਨੇ ਆਦਮੀ, ਐਨੀਆਂ ਰੋਸ਼ਨੀਆਂ ਦੇਖ ਕੇ ਉਹ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਈ। ਯਾਰੂ ਉਸ ਲਈ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਲਿਆਉਂਦਾ ਰਿਹਾ।

ਪਰ ਉਹ ਬਹੁਤੇ ਦਿਨ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕੀ। ਯਾਰੂ ਦੀਆਂ ਗ਼ੈਰ-ਹਾਜ਼ਰੀਆਂ ਦੇ ਸਬੱਬ ਨਾਲ ਮਾਸਟਰੀ ਤੋਂ ਜਵਾਬ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਯਾਰੂ ਹੈਦਰਆਬਾਦ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਨੌਕਰੀ ਲਈ ਭੱਜ-ਨੱਠ ਕਰਨ ਲੱਗਾ ਪਰ ਕਾਮਯਾਬੀ ਹਾਸਲ ਨਾ ਹੋ ਸਕੀ। ਉਹ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ

ਇੰਜ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨਾਲ ਘੁੰਮਣ ਤੋਂ ਵੀ ਡਰਦਾ ਸੀ। ਅੱਬਾ ਦੀ ਫ਼ਸਲ ਵੀ ਇਸ ਵਾਰੀ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਲਗਾਨ ਵੀ ਦੇਣਾ ਸੀ। ਆਖ਼ਰਕਾਰ ਉਹ ਟਿੰਡੋ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਨੇੜੇ ਇਕ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਰਹਿਣ ਲੱਗਾ। ਜਿੱਥੇ ਇਕ ਛੋਟੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਦੇ ਉਸਨੂੰ ਮੁਨਸ਼ੀ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਮਿਲ ਗਈ।

ਚਿੜੀਆਂ ਦੀ ਚੀਕਾ-ਰੌਲੀ ਕਰਕੇ ਉਸਦੀ ਅੱਖ ਖੁੱਲ੍ਹ ਗਈ। ਗਰਦਨ ਦੁਆਲਿਓਂ ਯਾਰੂ ਦਾ ਹੱਥ ਹਟਾਇਆ, ਉਸਦਾ ਉਪਰ ਵਾਲਾ ਹੱਥ ਵੀ ਪਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਤੇ ਪਾਸਾ ਪਰਤ ਕੇ ਉੱਠ ਬੈਠੀ ਹੋਈ। ਪੈਰਾਂ ਨੂੰ ਠੰਢ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਈ, ਉਸਨੇ ਚਾਦਰ ਖਿੱਚ ਲਈ। ਉਸਨੇ ਯਾਰੂ ਨੂੰ ਹਲੂਣਿਆਂ ਪਰ ਉਹ ਪਾਸਾ ਪਰਤ ਕੇ ਫੇਰ ਸੌਂ ਗਿਆ।

"ਉੱਠ ਵੀ, ਕੀ ਦੁਪਹਿਰ ਤਕ ਸੁੱਤਾ ਰਹਿਣੈ? ਲੋਕ ਦੇਖਣਗੇ ਤਾਂ...," ਉਸਨੇ ਬੜੇ ਨਖ਼ਰੇ ਨਾਲ ਕਿਹਾ।

"ਸ਼ਰਾਰਤੀ ਕਿਤੋਂ ਦਾ" ਉਸਨੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਦਿਲ ਵਿਚ ਸੋਚਿਆ। ਤਦ ਉਸਨੂੰ ਯਾਦ ਆਇਆ ਕਿ ਕੱਲ੍ਹ ਉਹ ਖਾਸਾ ਲੜੇ ਸੀ। ਐਵੇਂ ਹੀ ਹੁਣ ਉਹ ਖਿਝਿਆ-ਖਿਝਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਕੱਲ੍ਹ ਤਾਂ ਇੰਜ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਯਾਰੂ, ਯਾਰੂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਗੱਲ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਗੁਆਂਢਣ ਦਾ ਬੱਚਾ ਬਿਮਾਰ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਯਾਰੂ ਤੋਂ ਪੁੱਛੇ ਬਿਨਾਂ ਉਸਨੂੰ ਪੰਜਾਹ ਰੁਪਏ ਉਧਾਰੇ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਗੁਆਂਢਣ ਨੇ ਖ਼ੁਦਾ ਨੂੰ ਹਾਜ਼ਰ-ਨਾਜ਼ਰ ਮੰਨ ਕੇ ਇਹ ਵਾਅਦਾ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਮੁਰਗੀਆਂ ਵੇਚ ਕੇ ਉਸਦੇ ਪੈਸੇ ਵਾਪਸ ਕਰ ਦਏਗੀ ਪਰ ਉਸਨੇ ਪੈਸੇ ਵਾਪਸ ਨਈਂ ਸੀ ਕੀਤੇ। ਉਹ ਉਸ ਗੁਆਂਢਣ ਨਾਲ ਖ਼ੂਬ ਲੜੀ ਸੀ। ਗੁਆਂਢਣ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਅਜੇ ਤਕ ਮੁਰਗੀਆਂ ਦੇ ਪੈਸੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇ। ਉਹ ਵਾਰੀ-ਵਾਰੀ ਸਹੁੰ ਖਾ ਕੇ ਇਸ ਦਾ ਯਕੀਨ ਦੁਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਯਾਰੂ ਬਾਜ਼ਾਰ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਸ ਕੋਲ ਪੈਸੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਮਲੂਕਣ ਤੋਂ ਪੈਸੇ ਮੰਗੇ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਸਾਰੀ ਹਕੀਕਤ ਦੱਸ ਦਿੱਤੀ। ਹਿਰਖ ਵੱਸ ਉਹ ਅੱਗ-ਭਭੂਕਾ ਹੋ ਗਿਆ, "ਮੈਂ ਇਕ-ਇਕ ਬੀੜੀ ਲਈ ਤਰਸ ਰਿਹਾਂ ਤੇ ਬੇਗ਼ਮ ਰਾਣੀ ਦਾ ਇਹ ਹਾਲ ਏ ਕਿ ਉਹ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਦਾਨ ਕਰਨ 'ਤੇ ਤੁਲੀ ਹੋਈ ਏ।" ਮਲੂਕਣ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਗ਼ਲਤੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸੀ ਪਰ ਯਾਰੂ ਦਾ ਲਹਿਜਾ ਉਸਨੂੰ ਧੁਰ ਅੰਦਰ ਤਕ ਰੜਕ ਗਿਆ। ਉਹ ਹਿਰਖ ਗਈ, "ਲੈ ਅਹਿ ਲੈ ਜਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਪੰਜਾਹ ਰੁਪਏ ਲੈ-ਲੈ।" ਉਸਨੇ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਦੇ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਕੜੇ ਲਾਹ ਕੇ ਯਾਰੂ ਨੂੰ ਫੜਾਉਂਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਕਿਹਾ।

"ਇਸ ਦਾ ਦਿਮਾਗ਼ ਤਾਂ ਦੇਖੋ...ਕਮੀਨੀ ਕਿਤੋਂ ਦੀ। ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਲਈ ਖ਼ਾਨਾ ਖ਼ਰਾਬ ਕੀਤਾ, ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਛੱਡਿਆ, ਦੂਰ ਨੇੜੇ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਮੂੰਹ ਮੋੜ ਲਿਆ। ਉੱਜੜ-ਪੁੱਜੜ ਗਿਆਂ ਤੇ ਦਰ-ਦਰ ਧੱਕੇ ਖਾਂਦਾ ਫਿਰ ਰਿਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਬਾਂਦਰ ਵਾਂਗੂੰ ਨਚਾ ਰਹੀ ਏਂ...ਇਕ ਜ਼ਰਾ ਜਿੰਨੀ ਗੱਲ ਕੀ ਕਹਿ ਦਿੱਤੀ ਵੇਖੋ ਕਿੰਜ ਆਪੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਐ। ਕਮੀਨੀ, ਕਮਜਾਤ।"

ਮਲੂਕਣ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਲਾਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹ ਚਿਣਕ ਕੇ ਬੋਲੀ—

"ਜੇ ਤੂੰ ਉੱਜੜ-ਪੁੱਜੜ ਗਿਐਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕਿਹੜਾ ਜੰਨਤ 'ਚ ਬੈਠੀ ਹੋਈ ਆਂ...ਮੈਂ ਜਿਵੇਂ ਆਪਣਾ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਨਈਂ ਛੱਡਿਆ...ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਦੁੱਖ ਨਈਂ ਭੋਗ ਰਹੀ...ਮੈਂ ਤੇਰੀ ਕੋਈ ਮਿੰਨਤ ਤਾਂ ਨਈਂ ਸੀ ਕੀਤੀ। ਤੇਰੇ ਪਿੱਛੇ ਤਾਂ ਨਈਂ ਸੀ ਪੈ ਗਈ।"

"ਬੰਦ ਕਰ ਜ਼ਬਾਨ, ਵਰਨਾ ਜੁੱਤੀ ਮਾਰਾਂਗਾ ਲਾਹ ਕੇ।"

"ਜੁੱਤੀ ਜਾ ਕੇ ਮਾਰ ਆਪਣੀ...," ਉਸਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਬੇ-ਵਾਹ ਨਿਕਲ ਗਿਆ। ਜਦ ਤਕ ਉਹ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਦੀ ਤਦ ਤਕ ਉਸਦੇ ਮੂੰਹ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਥੱਪੜ ਪੈਣ ਲੱਗੇ—ਇਕ, ਦੋ, ਤਿੰਨ ਚਾਰ...ਪਰ ਨਾ ਉਹ ਰੋਈ, ਨਾ ਚੀਕੀ। ਹਾਂ, ਅੱਖਾਂ 'ਚੋਂ ਵਹਿਣ ਵਾਲੇ ਅੱਥਰੂਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰੋਕ ਸਕੀ। ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੇ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਗੱਲ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਰਾਤ ਨੂੰ ਵੀ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਵੱਲ ਪਿੱਠ ਮੋੜ ਕੇ ਪੈ ਗਏ। ਬੜੀ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਜਦੋਂ ਯਾਰੂ ਨੇ ਹੱਥ ਫੜਨਾ ਚਾਹਿਆ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਝਟਕ ਦਿੱਤਾ।

"ਮੈਨੂੰ ਅੱਬਾ ਕੋਲ ਛੱਡ ਆ, ਵਰਨਾ ਮੈਂ ਖ਼ੁਦ ਚਲੀ ਜਾਵਾਂਗੀ।"

"ਜਾਹ, ਦਫ਼ਾ ਹੋ। ਸਵੇਰ ਹੁੰਦਿਆਂ ਈ ਤੈਨੂੰ ਗੁੱਤੋਂ ਫੜ ਕੇ ਘਸੀਟਦਾ ਹੋਇਆ ਤੇਰੇ ਪਿਓ ਕੋਲ ਛੱਡ ਆਵਾਂਗਾ।"

"ਹਾਂ ਛੱਡ ਆਵੀਂ।"

"ਤੂੰ ਓਥੇ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰਿਆਂ ਨਾਲ ਮੌਜ਼ ਨਾਲ ਰਹੀਂ।"

"ਮੈਂ ਓਥੇ ਮੌਜ਼ ਨਾਲ ਰਹਾਂ ਜਾਂ ਨਾ ਰਹਾਂ, ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿਓ ਦੀ ਬੁੱਕਲ 'ਚ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਬੈਠੀਂ।"

"ਹਾਂ, ਮੇਰੇ ਲਈ ਉਹ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਨੇ।"

"ਤੂੰ ਆਪਣਾ ਦਿਲ ਖ਼ੁਸ਼ ਕਰਨਾ ਸੀ, ਓਹ ਕਰ ਲਿਆ...," ਹਿਰਖ ਵੱਸ ਉਸ ਤੋਂ ਵਾਕ ਵੀ ਪੂਰਾ ਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ।

ਯਾਰੂ ਪਾਸਾ ਪਰਤ ਕੇ ਸੌਂ ਗਿਆ। ਇਕ ਘੰਟਾ ਹੋਰ ਬੀਤ ਗਿਆ ਤਾਂ ਯਾਰੂ ਨੇ ਉਸਦਾ ਹੱਥ ਫੜ ਲਿਆ। ਮਲੂਕਨ ਨੇ ਛੁਡਾਉਣ ਦੀ ਬੜੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਪਰ ਉਸਦੀ ਇਕ ਨਾ ਚੱਲੀ।

"ਮੋਇਆ ਕਿਤੋਂ ਦਿਆ, ਛੱਡ ਦੇ ਮੈਨੂੰ...ਦੁਸ਼ਮਣਾ, ਹੁਣ ਤੇਰਾ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਕੀ ਵਾਸਤਾ।" ਉਸਨੇ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਯਾਰੂ ਵੱਲ ਦੇਖਦਿਆਂ ਤੇ ਦੰਦੀਆਂ ਵੱਢਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਕਿਹਾ। ਪਰ ਯਾਰੂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਨਹੀਂ ਛੱਡਿਆ। ਇੱਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਉਹ ਜ਼ੋਰ ਲਾ-ਲਾ ਕੇ ਥੱਕ ਗਈ। ਆਪਣੀ ਮਜਬੂਰੀ ਸਦਕਾ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅੱਥਰੂਆਂ ਦਾ ਹੜ ਵਹਿ ਤੁਰਿਆ।

"ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਮੇਰੀ ਦੁਸ਼ਮਣ ਹੋ ਗਈ ਏ। ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਗੁੱਸਾ ਭਲਾਂ ਤੇਰੇ 'ਤੇ ਨਾ ਲਾਹਾਂ ਤਾਂ ਕੀ ਕਰਾਂ।" ਯਾਰੂ ਨੇ ਬੜੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਕਿਹਾ। ਮਲੂਕਨ ਵੀ ਨਰਮ ਪੈ ਗਈ।

"ਲੜਿਆ ਆਪਣਿਆਂ ਨਾਲ ਈ ਜਾਂਦਾ ਏ ਗ਼ੈਰਾਂ ਨਾਲ ਨਈਂ।" ਉਸਦੇ ਲਹਿਜੇ ਵਿਚ ਉਲਾਂਭਾ ਵੀ ਸੀ। "ਤੇਰੇ ਸਿਵਾਏ ਹੁਣ ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ 'ਚ ਹੈ ਵੀ ਕੌਣ। ਤੂੰ ਵੀ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਲੜਦੀ ਏਂ।"

ਮਲੂਕਨ ਦੇ ਦਿਲ ਤੋਂ ਜਿਵੇਂ ਭਾਰ ਲੱਥ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਅੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੰਝੂ ਜਾਰੀ ਸਨ, ਪਰ ਇਹ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਦੇ ਹੰਝੂ ਸਨ। ਨਾਲ ਪਏ ਯਾਰੂ ਲਈ ਉਸਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਹਮਦਰਦੀ ਤੇ ਪਿਆਰ ਦੇ ਜਜ਼ਬੇ ਜਾਗ ਉੱਠੇ।

"ਮੈਨੂੰ ਅੱਬਾ ਕੋਲ ਛੱਡ ਆ।" ਉਸਨੇ ਕੁਝ ਸੋਚਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਕਿਹਾ।

"ਤੇ ਮੈਂ...," ਯਾਰੂ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ।

"ਤੂੰ ਵੀ ਆਪਣਿਆਂ ਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਕੋਲ ਜਾ ਕੇ ਰਹੁ।"

"ਮੇਰੇ ਆਪਣੇ, ਮੇਰੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ, ਮੇਰਾ ਖ਼ਾਨਦਾਨ, ਮੇਰਾ ਕਬੀਲਾ, ਮੇਰਾ ਰਾਜ ਹੁਣ ਸਿਰਫ਼ ਤੂੰ ਏਂ।" ਯਾਰੂ ਹਰ ਲਫ਼ਜ਼ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਕੇ ਸਾਫ਼-ਸਾਫ਼ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਮਲੂਕਨ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦੇਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਯਾਰੂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਘੁੱਟ ਲਿਆ। ਯਾਰੂ ਦੇ ਦਿਲੀ ਜਜ਼ਬਾਤ ਜਾਣ ਲੈਣ ਪਿੱਛੋਂ ਹੁਣ ਉਹ ਹਜ਼ਾਰ ਵਾਰੀ ਕੁੱਟ ਖਾਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸੀ। ਰਾਤ ਦੀ ਗੱਲ ਯਾਦ ਕਰਕੇ ਉਸਨੂੰ ਜ਼ਰਾ ਹਾਸੀ ਆ ਗਈ। ਯਾਰੂ ਸੁੱਤਾ ਰਿਹਾ। ਸੂਰਜ ਦੀਆਂ ਕਿਰਨਾਂ ਉਸਦੇ ਸਾਰੇ ਜਿਸਮ 'ਤੇ ਪੈ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। 'ਵਿਚਾਰਾ ਕਿੰਨਾ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਗਿਆ ਏ। ਦਿਨ-ਰਾਤ ਦੀ ਭੱਜ-ਨੱਸ ਤੇ ਫ਼ਿਕਰਾਂ ਵਿਚ ਘੁਲ ਗਿਆ ਏ। ਕੱਪੜੇ ਵੀ ਪਾਟ ਗਏ ਨੇ। ਬੂਟਾਂ ਦੇ ਤਲੇ ਵੀ ਘਿਸ ਗਏ ਨੇ। ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲੀ ਉਹ ਰੌਣਕ ਨਈਂ। ਅੱਖਾਂ ਦੁਆਲੇ ਟੋਏ ਪੈ ਗਏ ਨੇ...ਤੇ ਫੇਰ ਮੈਂ ਵੀ ਉਸਨੂੰ ਤੰਗ ਕਰਦੀ ਆਂ।' ਉਸਨੇ ਸੋਚਿਆ, 'ਹੁਣ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਕੁਛ ਵੀ ਕਿਓਂ ਨਾ ਕਹੇ, ਮੈਂ ਕਦੀ ਕੋਈ ਜੁਆਬ ਨਈਂ ਦਿਆਂਗੀ।' ਉਸਨੇ ਮਨ ਹੀ ਮਨ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ।

ਉਹ ਫੜੇ ਜਾਣ ਦੇ ਭੈਅ ਕਰਕੇ ਇਕ ਜਗ੍ਹਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹਿੰਦਾ—ਪਿੰਡ-ਪਿੰਡ ਭਟਕਿਆ। ਹਰੇਕ ਜਗ੍ਹਾ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਉਸਨੂੰ ਸਵਾਲ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਸਦੇ ਮੱਥੇ 'ਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਫ਼ਿਕਰ ਦੀਆਂ ਲਕੀਰਾਂ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀਆਂ। ਕਦੇ-ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਅਣਜਾਣੀ ਧਮਕੀ ਦੇ ਆਸਾਰ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਤੇ ਆਖ਼ਰਕਾਰ ਉਹੀ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਦਾ ਡਰ ਸੀ।

ਰਾਤ ਹੋ ਚੱਲੀ ਸੀ ਤੇ ਯਾਰੂ ਹਾਲੇ ਤਕ ਘਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਇਆ। ਉਹ ਨਾਲ ਵਾਲੇ ਸ਼ਹਿਰ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਦਰਵਾਜ਼ੇ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹੀ ਉਡੀਕ ਰਹੀ ਸੀ। ਫੇਰ ਅੰਦਰ ਆਈ। ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਬੱਤੀਆਂ ਬੁਝ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਖੇਡਣ ਦੀ ਕਾਂਵਾਂ-ਰੌਲੀ ਚੁੱਪ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਕੁੱਤੇ ਭੌਂਕ-ਭੌਂਕ ਕੇ ਥੱਕ ਗਏ ਸਨ ਤੇ ਹੁਣ ਸੌਂ ਗਏ ਸਨ। ਸਿਰਫ਼ ਤਾਰਿਆਂ ਭਰੀ ਰਾਤ ਸੀ ਤੇ ਉਹ।

ਸ਼ਾਇਦ ਕਿਸੇ ਦੋਸਤ ਨਾਲ ਗੱਲੀਂ ਪੈ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਤਾਂ ਏਨਾ ਸ਼ੌਕੀਨ ਨਹੀਂ ਉਹ। ਸ਼ਾਇਦ ਰਾਸਤੇ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋਵੇ, ਆਉਂਦਿਆਂ ਈ ਕਹੇਗਾ, 'ਕੀ ਕਰਾਂ ਬਸ ਉਂਜ ਈ ਦੇਰ ਹੋ ਗਈ। ਗੱਲੀਂ ਲੱਗਾ ਰਿਹਾ। ਅੱਛਾ ਹੁਣ ਰੋਟੀ ਲਿਆ। ਜਲਦੀ ਕਰ ਬੜੀ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਭੁੱਖ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਏ।' ਯਾਰੂ ਜਿਸ ਕੰਮ ਲਈ ਗਿਆ ਏ, ਉਸ ਵਿਚ ਦੇਰ ਹੋ ਗਈ ਹੋਏਗੀ। ਮਰਦਾਂ ਨੂੰ ਕੰਮ ਹੁੰਦੇ ਨੇ, ਉਹ ਕੋਈ ਔਰਤ ਤਾਂ ਹੈ ਨਈਂ ਕਿ ਘਰ ਬੈਠਾ ਰਹੇ। ਪਰ ਏਨੀ ਦੇਰ ਨਈਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਅੱਜ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਨਾਲ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰਨਾ ਈ ਪਏਗਾ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਕਹਾਂਗੀ ਕਿ 'ਮੈਂ ਇਕੱਲੀ ਔਰਤ ਜਾਤ, ਕਮਜ਼ੋਰ ਦਿਲ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰਦੀ-ਕਰਦੀ ਬੇਹਾਲ ਹੋ ਜਾਨੀਂ ਆਂ ਤੇ ਤੇਰੀਆਂ ਮਹਫ਼ਿਲਾਂ ਦੋਸਤਾਂ ਨਾਲ ਜੰਮੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਨੇ।' ਉਸਨੇ ਸੋਚਿਆ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਹੋ ਗਈ ਉਹ ਸੋਚਣ ਲੱਗੀ, 'ਖ਼ੁਦਾ ਕਰੇ ਉਹ ਆ ਜਾਏ। ਦੇਰ ਨਾਲ ਆਉਣ ਬਾਰੇ ਉਸਨੂੰ ਕੁਛ ਨਈਂ ਪੁੱਛਾਂਗੀ। ਖ਼ੁਦਾ ਕਰੇ ਕਿਸੇ ਦੇ ਘਰ ਰਹਿ ਨਾ ਪਏ।'

ਉਹ ਬਿਸਤਰੇ 'ਤੇ ਆ ਕੇ ਬੈਠ ਗਈ। ਬੈਠਿਆਂ-ਬੈਠਿਆਂ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ। ਉਸਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸੁੱਜ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਗੱਲ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੱਥ ਲਾ ਕੇ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਅੰਗਿਆਰ ਹੋਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਬੀਤ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਉਹ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਤਸੱਲੀਆਂ ਨਾ ਦੇ ਸਕੀ। ਸ਼ੱਕ ਤੇ ਭੈਅ ਦੇ ਜ਼ਹਿਰੀਲੇ ਨਾਗ ਉਸਨੂੰ ਲਗਾਤਾਰ ਡੱਸ ਰਹੇ ਸਨ।

'ਮੈਨੂੰ ਛੱਡ ਗਿਆ। ਨਈਂ, ਹੋ ਸਕਦਾ ਏ ਆਪਣੇ ਕਿਸੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਗਿਆ ਹੋਏ। ਨਈਂ, ਓਥੇ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਦੱਸ ਕੇ ਜਾਂਦਾ। ਰਸਤੇ 'ਚ ਕਿਤੇ ਬਘਿਆੜ ਨੇ...ਨਈਂ, ਨਈਂ ਇੰਜ ਨਈਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਕਿਸੇ ਮੋਟਰ-ਲਾਰੀ ਦੇ...ਮੇਰੇ ਮਾਲਕ, ਮੇਰੇ ਮੌਲਾ ਉਸਨੂੰ ਬਾਖ਼ੈਰੀਅਤ ਵਾਪਸ ਲਿਆ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਨਈਂ ਪੁੱਛਾਂਗੀ ਕਿ ਏਨੀ ਦੇਰ ਕਿਓਂ ਕੀਤੀ। ਮੇਰੇ ਮੌਲਾ ਮੇਰੀ ਜਾਨ ਲੈ-ਲੈ ਪਰ ਉਸਨੂੰ ਮੋੜ ਦੇ। ਮੈਨੂੰ ਗੁਨਾਹਾਂ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦੇ, ਬਿਮਾਰ ਕਰ, ਅਪਾਹਜ ਬਣਾ ਦੇ, ਅੰਨ੍ਹੀ,

ਲੂਲ੍ਹੀ, ਲੰਗੜੀ ਕਰ ਦੇ ਪਰ ਉਸਨੂੰ ਸਹੀ-ਸਲਾਮ ਰੱਖੀਂ।' ਉਸਨੂੰ ਰੋਂਦਿਆਂ-ਰੋਂਦਿਆਂ ਤੇ ਅਰਜੋਈਆਂ ਕਰਦਿਆਂ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਬੀਤ ਗਿਆ। ਤੀਜੇ ਦਿਨ ਉਹ ਇਕ ਲਾਸ਼ ਵਾਂਗ ਹੋ ਗਈ ਸੀ—ਹੁਣ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਚ ਰੋਣ ਦੀ ਤਾਕਤ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹੀ।

ਦੁਪਹਿਰੇ ਉਹ ਆਏ। ਯਾਰੂ ਅੱਗੇ-ਅੱਗੇ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਚਿਹਰਾ ਪੀਲਾ ਤੇ ਸੁੱਜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਿੱਧੀ ਅੱਖ ਹੇਠ ਇਕ ਵੱਡਾ ਸਾਰਾ ਕਾਲਾ ਚਟਾਕ ਸੀ। ਮੁੱਛਾਂ ਪੁੱਟੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ ਤੇ ਲੱਤਾਂ ਲੜਖੜਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਧੌਣ ਨੀਂਵੀਂ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਕੁਝ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੋਏ। ਉਸਦੇ ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ ਭੈਅ ਦੇ ਪ੍ਰਛਾਵੇਂ ਸਨ। ਉਸਦੇ ਪਿੱਛੇ ਇਕ ਮੋਟਾ ਸਾਰਾ ਕਾਲਾ ਆਦਮੀ ਪਸਤੌਲ ਲਈ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ, ਦੂਜੇ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਬੰਦੂਕ ਸੀ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਵਡੇਰਾ ਜਾੜਾ ਖ਼ਾਨ ਸੀ। ਮਲੂਕਣ ਚੀਕ ਮਾਰ ਕੇ ਯਾਰੂ ਦੇ ਗਲ਼ ਨਾਲ ਚੰਬੜ ਗਈ। ਯਾਰੂ ਨੇ ਭਰੜਾਈ ਹੋਈ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਗਰਦਨ ਹੇਠਾਂ ਕੀਤੇ ਕੀਤੇ ਹੀ ਕਿਹਾ, "ਮੈਨੂੰ ਦੋ ਦਿਨ ਤਕ ਲਮਕਾ ਕੇ ਕੁੱਟਦੇ-ਮਾਰਦੇ ਰਹੇ ਪਰ ਮੈਂ ਕੁਛ ਨਈਂ ਦੱਸਿਆ...ਪਰ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਨੰਗੀ...।"

"ਹੁਣ ਬੰਦ ਕਰ ਏਹਨਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ। ਫੜ ਲਓ ਇਸ ਔਰਤ ਨੂੰ ਗੁੱਤੋਂ।" ਖੜ੍ਹੇ ਕਾਲੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਨੇ ਯਾਰੂ ਦੇ ਥੱਪੜ ਮਾਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ।

ਗੱਡੀ ਸਟੇਸ਼ਨ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੁੰਦੀ ਗਈ।

ਪਤਾ ਨਈਂ ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਲਾਹੁਣਗੇ ਜਾਂ ਨਈਂ। ਕੀ ਪਤਾ ਬਾਹਰ ਦੀ ਬਾਹਰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦੇਣ, ਅੱਬਾ ਵਿਚਾਰੇ ਨੂੰ ਖ਼ਬਰ ਈ ਨਾ ਹੋਏ। ਖ਼ੁਦਾ ਕਰੇ ਅੱਬਾ ਏਥੇ ਆ ਜਾਏ, ਮੈਨੂੰ ਦੇਖ ਲਏ। ਜੋ ਕੁਝ ਵਾਪਰ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਉਸ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਾਹੁੰਦੀ। ਉਹ ਕੁਝ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਹੁਣ ਉਸਦੀ ਵਾਰੀ ਹੈ, ਉਹ ਜ਼ਰੂਰ ਯਾਰੂ ਨੂੰ ਹਾਸਲ ਕਰੇਗੀ। ਉਸਨੇ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਹੀ ਸੋਚ ਲਈਆਂ ਸਨ। ਅੱਬਾ ਨੂੰ ਕਹਾਂਗੀ, "ਇਸ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਚਲੇ ਚੱਲਣ। ਓਥੇ ਜ਼ਮੀਨ ਬੜੀ ਏ।" ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੱਬਾ ਨੂੰ ਮਨਾ ਲਵਾਂਗੀ। ਅੱਬਾ ਨੂੰ ਕਹਾਂਗੀ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਉਧਾਰ-ਸਧਾਰ ਲੈ ਕੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਦਾ ਮੂੰਹ ਬੰਦ ਕਰ ਦਏ ਤੇ ਯਾਰੂ ਨੂੰ ਛੁਡਾ ਕੇ ਲੈ ਆਏ। ਯਾਰੂ ਨਾਲ ਅੱਬਾ ਨੂੰ ਬੜਾ ਮੋਹ ਏ। ਉਹ ਉਸ ਲਈ ਸਭ ਕੁਝ ਕਰਨਗੇ। ਫੇਰ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਮਿਲ ਕੇ ਰਹਾਂਗੇ। ਉਸਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਅੱਬਾ ਨੂੰ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦੱਸ ਦਿਆਂਗੀ ਕਿ ਯਾਰੂ ਉਪਰ ਕਿਸ ਕਿਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਜੁਲਮ ਹੋਏ ਨੇ, ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਕਿਸ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਬਦਸਲੂਕੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਨੇ। ਫੇਰ ਤਾਂ ਅੱਬਾ ਜ਼ਰੂਰ ਮੰਨ ਜਾਏਗਾ। ਮੇਰਾ ਮਿਹਰਬਾਨ ਅੱਬਾ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਟਾਲੇਗਾ। ਖ਼ੁਦਾ ਕਰੇ ਇਹ ਲੋਕ ਮੈਨੂੰ ਅੱਬਾ ਨਾਲ ਮਿਲਣ ਦੇਣ। ਇਸ ਫ਼ੈਸਲੇ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਪਿੱਛੋਂ ਜਿਵੇਂ ਉਸਦੇ ਜਿਸਮ ਵਿਚ ਜਾਨ ਪੈ ਗਈ। ਯਾਰੂ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਅੱਬਾ, ਅੰਮਾਂ, ਜਮਾ ਸਾਰੇ ਉਸਦਾ ਸਾਥ ਦੇਣਗੇ। ਜਦੋਂ ਕਿਤੇ ਹੋਰ ਚੱਲਣ ਲਈ ਕਹਾਂਗੀ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅੱਬਾ ਨਈਂ ਮੰਨੇਗਾ, ਕੁਝ ਫ਼ਿਕਰਮੰਦ ਵੀ ਹੋ ਜਾਏਗਾ। ਅੰਮਾਂ ਤੇ ਜਮਾ ਵੀ ਇਤਰਾਜ਼ ਕਰਨਗੇ ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਅੰਮਾਂ ਵੀ ਮੇਰੀ ਹਮਾਇਤ ਕਰੇਗੀ, ਫੇਰ ਅੱਬਾ ਜ਼ਰੂਰ ਮੰਨ ਜਾਏਗਾ...ਪਰ ਅੱਬਾ ਇਹ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਪੁੱਛੇਗਾ ਕਿ ਤੂੰ ਬਗ਼ੈਰ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦੇ ਘਰੋਂ ਗਈ ਕਿਓਂ? ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਜਵਾਬ ਇਸਦੇ ਕੋਲ ਤਿਆਰ ਸੀ। ਉਹ ਕਹੇਗੀ ਕਿ ਅੱਬਾ ਤੁਸੀਂ ਖ਼ੁਦ ਮਜਬੂਰ ਤੇ ਬੇਵੱਸ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਹੋ ਸਕਦਾ ਏ ਕਿ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਵਾਲੇ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋ ਜਾਣ, ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਉਹ ਕੀਤਾ ਜੋ ਤੁਸੀਂ ਲੋਕ ਨਾ ਕਰਨ ਦਿੰਦੇ। ਜੇ ਫੇਰ ਵੀ ਉਹ ਗੁੱਸੇ ਹੋਣਗੇ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਨਾ ਲੈਣਾ ਬੜਾ ਆਸਾਨ ਏ। ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਾਡੀਆਂ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨੀਆਂ ਤੇ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਲੱਗੇਗਾ ਤਾਂ ਖ਼ੁਦ-ਬ-ਖ਼ੁਦ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਾਡੇ 'ਤੇ ਰਹਿਮ ਆਉਣ

ਲੱਗੇਗਾ। ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਤਾਂ ਉਂਜ ਵੀ ਰਹਿਮ ਦਿਲ ਹੁੰਦੇ ਨੇ। ਜਮਾ ਨੇ ਖ਼ੁਦ ਪਤਾ ਨਈਂ ਅਜਿਹੇ ਕਿੰਨੇ ਪੁੱਠੇ-ਸਿੱਧੇ ਕੰਮ ਕੀਤੇ ਹੋਣਗੇ। ਦੋ-ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਗੁੱਸੇ ਰਹਿ ਕੇ ਫੇਰ ਮੰਨ ਜਾਏਗਾ। ਅੱਬਾ ਮੈਨੂੰ ਜਮਾ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਏ—ਉਹ ਮੇਰੀ ਇੱਜ਼ਤ ਜ਼ਰੂਰ ਰੱਖ ਲਏਗਾ। ਉਸਨੇ ਮਾਣ ਨਾਲ ਸੋਚਿਆ। ਸਿਰਫ਼ ਅੱਬਾ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਜਾਵਾਂ ਫੇਰ...।

ਜਿਉਂ-ਜਿਉਂ ਉਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸੋਚਦੀ ਰਹੀ, ਉਮੀਦ ਬੱਝਦੀ ਰਹੀ। ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਵਾਰੀ ਅੱਬਾ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੋ ਜਾਏ, ਉਸਨੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਸੋਚਿਆ।

ਉਹ ਲੋਕ ਉਸਨੂੰ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੋਂ ਲਾਹ ਕੇ ਪਿੰਡ ਵੱਲ ਲੈ ਤੁਰੇ। ਇਹ ਰਸਤਾ ਸਿੱਧਾ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ—ਉਸਨੇ ਖ਼ੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਸੋਚਿਆ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਸਾਹਮਣੇ ਮਰਦਾਂ ਤੇ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਖੜ੍ਹਿਆਂ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਯਕੀਨ ਆ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਉਸਦਾ ਹੀ ਘਰ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਸਾਰੇ ਆਦਮੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਆਪਣੇ ਅੱਬਾ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਲਿਆ। ਉਸਦੀ ਮਾਂ ਵੀ ਉੱਥੇ ਸੀ, ਜਮਾ ਵੀ ਮਰਦਾਂ ਵਿਚ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਅੱਬਾ ਵੱਲ 'ਅੱਬਾ' ਕਹਿ ਕੇ ਵਧੀ ਪਰ ਜਮਾ ਨੇ ਖਿੱਚ ਕੇ ਉਸਦੇ ਇਕ ਡੰਡਾ ਮਾਰਿਆ। ਉਸਨੂੰ ਇੰਜ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਜਿਵੇਂ ਉਸਦਾ ਹੱਥ ਟੁੱਟ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਚੀਕ ਮਾਰ ਕੇ ਅੱਬਾ ਨਾਲ ਲਿਪਟ ਗਈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਸਦੀ ਆਦਤ ਸੀ। ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਜਮਾ ਉਸਨੂੰ ਮਾਰਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਰੋ-ਰੋ ਕੇ ਕਹਿੰਦੀ, "ਅੱਬਾ ਮੈਨੂੰ ਜਮਾ ਨੇ ਮਾਰਿਆ ਏ।" ਤੇ ਉਸਦਾ ਅੱਬਾ ਬੜੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਉਸਦੇ ਸਿਰ ਹੱਥ 'ਤੇ ਫੇਰ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਚੁੱਪ ਕਰਾਉਂਦਾ ਤੇ ਜਮਾ ਦਾ ਕੰਨ ਫੜ ਕੇ ਕਹਿੰਦਾ, "ਕਿਓਂ ਓਇ ਹਰਾਮੀਆਂ, ਭੈਣ ਨੂੰ ਮਾਰੀਦਾ ਹੁੰਦੈ...ਬਦਤਮੀਜਾ ਕੀ ਤੇਰਾ ਦਿਮਾਗ਼ ਖ਼ਰਾਬ ਹੋ ਗਿਐ...।"

...ਪਰ ਕੱਲ੍ਹ ਉਸਦੇ ਪਿਓ ਨੇ ਨਾ ਉਸਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਹੱਥ ਫੇਰਿਆ, ਨਾ ਗਲ਼ ਲਾਇਆ। ਨਾ ਹੀ ਜਮਾ ਨੂੰ ਕੰਨੋਂ ਫੜਿਆ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਨਫ਼ਰਤ ਦੀ ਅੱਗ ਬਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਉਸਨੂੰ ਨਫ਼ਰਤ ਨਾਲ ਧੱਕਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਪੈਂਦੀ ਸੱਟੇ ਕਈ ਥੱਪੜ ਵੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤੇ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਡੰਡਾ ਵੱਜਣ ਨਾਲ ਉਸਨੂੰ ਖ਼ਾਸੀ ਪੀੜ ਹੋਈ ਸੀ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਥੱਪੜਾਂ ਦੀ ਡੰਡੇ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਪੀੜ ਹੋਈ। ਏਨੇ ਵਿਚ ਜਮਾ ਨੇ ਉਸਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਕੁਹਾੜੀ ਨਾਲ ਵਾਰ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਹੀ ਖ਼ੂਨ ਵਿਚ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਤੜਫ਼ਣ ਲੱਗੀ। ਉਸਦਾ ਚਾਚਾ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਉਸਦੇ ਕੋਲ ਹੀ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ ਉਸਨੇ ਵੀ ਦੋ ਚਾਰ ਲੱਤਾਂ ਜੜ ਦਿੱਤੀਆਂ

...ਤੇ ਹੁਣ ਉਹ ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ।

ਉਸਦੀ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਹਿਮਾਇਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ। ਕੋਈ ਇਕ ਲਫ਼ਜ਼ ਹਮਦਰਦੀ ਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬੋਲਿਆ। ਅਚਾਨਕ ਉਸਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਖ਼ਿਆਲ ਆਇਆ ਕਿ ਭਰਾ ਜਮਾ ਦੀ ਖ਼ੁਸ਼ਾਮਦ ਕਰ ਲਵਾਂ, ਉਸਦੇ ਪੈਰਾਂ 'ਚ ਡਿੱਗ ਪਵਾਂ ਤੇ ਮਿੰਨਤ ਕਰਾਂ, 'ਕੀ ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਭਰਾ ਨਈਂ ਏਂ? ਕੀ ਮੈਂ ਤੇਰੀ ਛੋਟੀ ਭੈਣ ਨਈਂ ਆਂ? ਜਿਸਨੂੰ ਤੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਮੋਢੇ 'ਤੇ ਚੁੱਕ ਕੇ ਘੁਮਾਉਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ? ਕੀ ਮੈਂ ਤੇਰੀ ਉਹ ਭੈਣ ਨਈਂ ਆਂ ਜਦੋਂ ਤੂੰ ਖ਼ਾਲਾ (ਮਾਸੀ) ਹਾਜਰਾ ਦੇ ਘਰ ਲੱਸੀ ਲੈਣ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਤੇਰੀ ਉਂਗਲ ਫੜ ਕੇ ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਜਾਂਦੀ ਸਾਂ? ਕੀ ਤੂੰ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਨੂੰ ਨਈਂ ਜਾਣਦਾ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਆਪਣੇ ਖ਼ਰਚੇ ਦੇ ਪੈਸਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਤੈਨੂੰ ਦੇ ਦਿੰਦੀ ਸੀ? ਕੀ ਤੂੰ ਉਸ ਭੈਣ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਗਿਆ ਏਂ ਜਿਸ ਦੇ ਹੱਥ ਤੂੰ ਵਡੇਰੇ ਜਾੜੇ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਧੀ ਚੰਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਖ਼ਤ ਭੇਜਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ? ਭਰਾ ਜਮਾ ਮੈਂ ਤੇਰੀ ਉਹੀ ਭੈਣ ਆਂ ਜਿਸ ਨੇ ਤੇਰੇ ਲਈ ਤਿੰਨ-ਤਿੰਨ ਰਾਤਾਂ ਜਾਗ ਕੇ ਬਿਤਾਈਆਂ ਨੇ—ਓਦੋਂ ਜਦੋਂ ਕਿ ਪੁਲਸ ਤੈਨੂੰ ਗਾਂ ਚੋਰੀ ਕਰਨ ਦੇ ਇਲਜ਼ਾਮ ਵਿਚ ਲੈ ਗਈ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਪਿਆਰੇ ਤੇ ਹਮਦਰਦ ਭਰਾਵਾ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਰਹਿਮ ਕਰ। ਤੂੰ ਜਿਹੜਾ ਇਹ ਜ਼ਖ਼ਮ ਦਿੱਤਾ ਏ ਮੈਂ

ਦਿਲੋਂ ਜਾਨ ਨਾਲ ਮੁਆਫ਼ ਕਰ ਦਿਆਂਗੀ ਤੇ ਤੂੰ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹੇਂਗਾ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਾਂਗੀ।' ਉਸਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਅੱਥਰੂ ਭਰ ਆਏ, ਪੂਰੀ ਦੇਹ ਕੰਬਣ ਲੱਗੀ। ਬੁੱਲ੍ਹ ਕੰਬਣ ਲੱਗੇ, ਮੂੰਹ ਥੋੜ੍ਹਾ-ਜਿਹਾ ਖੁੱਲ੍ਹਿਆ ਪਰ ਡਾਢੀ ਪੀੜ ਸਦਕਾ ਉਹ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਰੋ ਵੀ ਨਾ ਸਕੀ। ਉਸਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਕੱਲ੍ਹ ਵਾਲਾ ਜਮਾ ਆ ਗਿਆ। ਉਸਦੇ ਚਿਹਰੇ ਦੀ ਨਫ਼ਰਤ, ਵਹਿਸ਼ੀਪਨ ਤੇ ਦਰਿੰਦਗੀ ਯਾਦ ਆ ਗਈ। ਉਸ ਖ਼ੂੰਖ਼ਾਰ ਦਰਿੰਦੇ ਦੀ, ਉਹ ਕਿਓਂ ਮਿੰਨਤ ਕਰੇ ? ਉਸਨੇ ਥੁੱਕਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਪਰ ਥੁੱਕ ਉਸਦੇ ਸੁੱਕੇ ਹੋਏ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ 'ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਾ ਨਿਕਲ ਸਕਿਆ।

ਬਾਹਰ ਕੋਈ ਕੁੱਤਾ ਭੌਂਕਿਆ। ਦੂਜਾ ਕੁੱਤਾ ਭੌਂਕਿਆ। ਫੇਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕੁੱਤੇ ਭੌਂਕਣ ਲੱਗੇ। ਉਸਦਾ ਸਿਰ ਦਰਦ ਦੇ ਮਾਰੇ ਪਾਟ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਬੁੱਲ੍ਹ ਤੇ ਗਲ਼ਾ ਸੁੱਕਦਾ ਹੋਇਆ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ। ਪਾਣੀ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਕੇ ਹੀ ਕੰਬ ਗਈ—ਹੁਣ ਪਾਣੀ ਵੀ ਸ਼ਾਇਦ ਮਰਨ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ ਨਸੀਬ ਹੋਏ। ਉਸਦਾ ਦਿਲ ਜ਼ੋਰ-ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਧੜਕਣ ਲੱਗਾ ਪਰ ਫੇਰ ਉਸਨੂੰ ਖ਼ੁਦ-ਬ-ਖ਼ੁਦ ਕੁਝ ਸਕੂਨ ਜਿਹਾ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ। ਉਸਦਾ ਦਿਮਾਗ਼ ਫੇਰ ਸੋਚਣ ਲੱਗਾ—ਜੇ ਸੋਚਣਾ ਬੰਦ ਕਰਦੀ ਆਂ ਤਾਂ ਦੇਹ ਵਿਚ ਡਾਢੀਆਂ ਪੀੜਾਂ ਪੈਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਨੇ। ਸੋਚਣ ਨਾਲ ਪੀੜਾਂ ਦੇ ਤਰਾਟੇ ਕੁਝ ਘੱਟ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਨੇ। ਉਸਨੇ ਫੇਰ ਖ਼ਾਹਮ-ਖ਼ਾਹ ਸੋਚਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ—ਜੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਰਹਿ ਗਈ ਤਾਂ ਵੀ ਕੀ ਹੋਏਗਾ ?...ਸ਼ਾਇਦ ਬੁੱਢੇ ਆਰਬ ਨਾਲ, ਜਿਸਦੀ ਬੀਵੀ ਤੇਰ੍ਹਾਂ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਮਰ ਗਈ ਸੀ, ਮੇਰਾ ਨਿਕਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏ। ਉਸਨੂੰ ਯਾਰੂ ਯਾਦ ਆਇਆ। ਜਦੋਂ ਮਲਾ ਖ਼ਮੀਸੇ ਦੀ ਧੀ ਬੱਚਾਂ ਮੂਸੀ ਮਾਸਟਰ ਨਾਲ ਭੱਜ ਗਈ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਲਈ ਉਸਦਾ ਵਿਆਹ ਹਾਜੀ ਜਮਾ ਨਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਬੱਚਾਂ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਨੱਕ ਸੀ—ਗੋਰੀ ਚਿੱਟੀ, ਗੁਲਾਬ ਦੇ ਫੁੱਲ ਵਰਗੀ। ਵੱਡੀਆਂ-ਵੱਡੀਆਂ ਕਟੋਰੇ ਵਰਗੀਆਂ ਅੱਖਾਂ। ਲੱਕ ਤਕ ਲੰਮੇ ਕਾਲੇ-ਸਿਆਹ ਤੇ ਚਮਕਦਾਰ ਵਾਲ। ਬਣਨ-ਸੰਵਰਨ ਦੀ ਸ਼ੌਕੀਨ। ਸ਼ਾਦੀ ਜਾਂ ਗ਼ਮੀ ਮੌਕੇ ਜਦੋਂ ਵੀ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦੀ ਤਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਦੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ। ਜਮਾ ਨਾਲ ਨਿਕਾਹ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਸਾਲ ਜਿਊਂਦੀ ਰਹੀ...ਫ਼ੇਰ ਪਤਾ ਨਈਂ ਉਸਨੂੰ ਕੀ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਸੁੱਕ ਕੇ ਤੀਲਾ ਹੋ ਗਈ। ਰੰਗ ਵੀ ਕਾਲਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਮੂੰਹ ਦੀਆਂ ਹੱਡੀਆਂ ਵੀ ਉਭਰ ਆਈਆਂ। ਉਸਦੇ ਦਿਓਰਾਂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਮਾਰ-ਮਾਰ ਕੇ ਹਾਲੋਂ ਬੇ-ਹਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਿਹੜਾ ਵੀ ਦੇਖਦਾ, ਦੁੱਖ ਮਨਾਉਂਦਾ—'ਹਾਏ ਨੀ ਕਿਸਮਤੇ।'

ਆਰਬ ਦੀ ਬੀਵੀ ਬਣ ਜਾਣ ਦੇ ਡਰ ਸਦਕਾ ਉਸਦੇ ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ ਕੁਰਖ਼ਤੀ ਤੇ ਨਫ਼ਰਤ ਪਸਰ ਗਈ। ਵਾਰੀ-ਵਾਰੀ ਉਸਨੂੰ ਖ਼ੂੰਖ਼ਾਰ ਕੁੱਤੇ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਯਾਦ ਆਈਆਂ। ਉਸਨੇ ਇਕ ਹੱਡੀਆਂ ਦੇ ਪਿੰਜਰ ਨੂੰ ਸਿਰ 'ਤੇ ਘੜਾ ਚੁੱਕੀ ਜਾਂਦਿਆਂ ਦੇਖਿਆ, ਜਿਸਦੀ ਕਮੀਜ਼ ਪਾਟੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਲੱਤਾਂ ਲੜਖੜਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਔਰਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਆਪਸ ਵਿਚ ਘੁਸਰ-ਮੁਸਰ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, 'ਖ਼ੁਦਾ ਨਾ ਕਰੇ ਕਿਸੇ ਦੇ ਨਸੀਬ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫੁੱਟ ਜਾਣ।' ਉਸਨੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਕਦੇ ਵੀ ਦਿਲੋਂ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਤੇ ਪਿਓ ਨੂੰ ਮੁਆਫ਼ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇਗੀ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਮੋਏ ਹੋਏ ਦੇ ਭੂਤ ਵਾਂਗ ਇੱਧਰ-ਉੱਧਰ ਭਟਕਦੀ ਰਹੀ...ਤੇ ਫੇਰ ਜਿਸ ਤਸਵੀਰ ਲਈ ਉਸਨੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ, ਅਚਾਨਕ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤੋੜ ਕੇ ਅੰਦਰ ਆ ਗਈ—ਵੱਡਾ ਸਾਰਾ ਕਾਲਾ ਚਟਾਕ, ਅੱਖਾਂ ਧੰਸੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਤੇ ਗ਼ੈਰ-ਇਨਸਾਨੀ ਖ਼ੌਫ਼ਨਾਕ ਆਵਾਜ਼—

'ਮੈਨੂੰ ਦੋ ਦਿਨ ਤਕ ਲਮਕਾ ਕੇ ਕੁੱਟਦੇ-ਮਾਰਦੇ ਰਹੇ ਪਰ ਮੈਂ ਕੁਛ ਨਈਂ ਦੱਸਿਆ...ਪਰ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਨੰਗੀ...' ਉਹ ਹੋਰ ਨਾ ਸੋਚ ਸਕੀ। ਹੁਣ ਉਹ ਹੋਰ ਸੋਚਣਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਾਹੁੰਦੀ। ਉਸਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚੋਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਉਮੰਗਾਂ ਤੇ ਮਰਨ ਦਾ ਭੈਅ ਨਿਕਲ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਚਾਨਕ

ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੁੱਲ੍ਹਿਆ, ਉਸਦਾ ਦਿਲ ਛਾਤੀ ਪਾੜ ਕੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਵਾਲਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਦੇਹ ਨੂੰ ਹਿਲਾਉਣਾ ਚਾਹਿਆ ਪਰ ਆਪਣੀ ਦੇਹ ਤੇ ਰੂਹ ਉਪਰ ਮੌਤ ਨੂੰ ਭਾਰੂ ਹੁੰਦਿਆਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ। ਕੋਈ ਅੰਦਰ ਆਇਆ। 'ਧੀਏ' ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਅੱਬਾ ਦਾ ਹੱਥ ਸਿਰ 'ਤੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ। ਉਸਦੀ ਰੂਹ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਗੂੰਗੀ ਆਹ ਨਿਕਲੀ, 'ਅੱਬਾ।' ਉਸਨੇ ਰੋਂਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਕੁਝ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹਿਆ, 'ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਕਿਓਂ ਮਾਰਿਆ ਅੱਬਾ...'

'ਏਸ ਜ਼ਿੰਦਗੀ 'ਤੇ ਲਾਹਣਤ ਐ ਧੀਏ।' ਅੱਬਾ ਨੇ ਹੌਲੀ-ਜਿਹੀ ਕਿਹਾ, 'ਇੱਜ਼ਤ ਦੀ ਗੱਲ ਏ ਵਰਨਾ...' ਉਸਦਾ ਗੱਚ ਭਰ ਆਇਆ। ਫੇਰ ਉਹ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਕੁਝ ਕਹਿੰਦਾ ਰਿਹਾ, ਪਰ ਉਹ ਸੁਣ ਨਾ ਸਕੀ।

'ਝੂਠ' ਉਸਨੇ ਸੋਚਿਆ—'ਸਭ ਝੂਠ ਮੁਸ਼ਕਲ ਸਮੇਂ ਕੋਈ ਔਰਤ ਦਾ ਸਾਥ ਨਈਂ ਦਿੰਦਾ। ਕਿਸ ਦਾ ਪਿਓ,ਕਿਸ ਦੀ ਮਾਂ, ਕਿਸ ਦਾ ਭਰਾ...ਉਸਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਭਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਇਕੱਲੀ ਹੋਏ। ਸਭ ਪਾਸੇ ਰਾਤ ਈ ਰਾਤ। ਹਨੇਰਾ ਈ ਹਨੇਰਾ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂ ਉਸਦੀ ਰੂਹ ਇਸ ਖ਼ੌਫ਼ਨਾਕ ਰਾਤ ਤੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਸਕੂਨ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਲੱਗੀ। ਉਸਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਕੋਈ ਹੋਰ ਹੈ ਤੇ ਚਟਾਈ 'ਤੇ ਪਈ ਹੋਈ ਜ਼ਖ਼ਮੀ, ਸੁੱਜੀ ਤੇ ਕੁਚਲੀ ਹੋਈ ਦੇਹ ਤੇ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਰੂਹ ਵਾਲੀ ਕੁੜੀ ਕੋਈ ਹੋਰ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਉਸ ਮੁਸੀਬਤ ਦੀ ਮਾਰੀ ਕੁੜੀ 'ਤੇ ਡਾਢਾ ਤਰਸ ਆਉਣ ਲੱਗਾ। ਬੜੀ ਥੱਕ ਗਈ ਹੋਏਗੀ ਵਿਚਾਰੀ। "ਸੌਂ ਜਾ ਮਲੂਕਣ ਭੈਣ, ਸੌਂ ਜਾ।" ਉਸਨੇ ਮਨ ਹੀ ਮਨ ਉਹ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ। ਤੇ ਕੁੜੀ ਦੀ ਦੇਹ ਜਿਵੇਂ ਢਿੱਲੀ ਪੈਣ ਲੱਗੀ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਨੀਂਦ ਆਉਣ ਲੱਗੀ।

ਖ਼ੁਦ ਨੂੰ ਬੜਾ ਰੋਕਿਆ ਪਰ ਪਿਓ ਦਾ ਦਿਲ ਨਾ ਰਹਿ ਸਕਿਆ—

"ਧੀਏ ਤੇਰੇ ਭਰਾ ਤੋਂ ਚੋਰੀਓਂ ਆਇਆਂ, ਮੈਨੂੰ ਮਾਫ਼ ਕਰ ਦੇਈਂ ਮਲੂਕਣ ਧੀਏ।"

— — —

ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦਾ ਭੈਅ /ਮਜ਼ਹਰ ਇਬੜੋ

ਮੈਂ ਕਾਫੀ ਅਰਸੇ ਤੋਂ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਦੇਖਣਾ ਬੰਦ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਏ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸੱਚ ਬੋਲਣ ਤੋਂ ਬਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿ ਕਹਿ ਡਰਾਉਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ ਕਿ—

"ਤੂੰ ਬੁੱਢੀ ਹੋ ਗਈ ਏਂ। ਤੇਰੇ ਕਾਲੇ ਰੇਸ਼ਮੀ ਵਾਲ ਚਾਂਦੀ ਦੀਆਂ ਤਾਰਾਂ 'ਚ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਨੇ। ਤੇਰੀਆਂ ਝੀਲ ਵਰਗੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੁਆਲੇ ਕਾਲੇ ਘੇਰੇ ਦਿੱਸਣ ਲੱਗ ਪਏ ਨੇ। ਤੇਰਾ ਗੁਲਾਬੀ ਚਿਹਰਾ ਇੰਜ ਝੁਲਸ ਗਿਆ ਏ ਕਿ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਕੋਈ ਵੀ ਕਰੀਮ ਜਾਂ ਪਾਊਡਰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਝੁਰੜੀਆਂ ਨੂੰ ਨਈਂ ਛੁਪਾ ਸਕਦਾ।"

ਹੁਣ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬੈਠਦਿਆਂ ਭੈਅ ਆਉਂਦਾ ਏ। ਸੋਚਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਤਾਂ ਉਹੀ ਏ ਜਿਹੜਾ ਕਦੀ ਮੇਰੇ ਰੂਪ ਦੀ ਤਾਰੀਫ਼ ਵਿਚ ਜ਼ਮੀਨ-ਆਸਮਾਨ ਇਕ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਮੈਂ ਘੰਟਿਆਂਬੱਧੀ ਬੈਠੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸਾਂ ਪਰ ਇਕ ਛਿਣ ਲਈ ਵੀ ਇਸ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਉਕਤਾਹਟ ਮਹਿਸੂਸ ਨਈਂ ਸੀ ਹੁੰਦੀ। ਉਹਨੀਂ ਦਿਨੀਂ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਮਾ

ਵਾਂਗ ਆਂ ਜੋ ਜਿੱਥੇ ਹੋਏ ਓਥੇ ਚਾਨਣ ਤੇ ਖ਼ੁਸ਼ੀਆਂ ਪਸਰੀਆਂ ਰਹਿਣਗੀਆਂ, ਕਦੀ ਇਹੀ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਧੀਮੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ—

"ਹੁਸਨ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਤਦ ਤਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਜਦ ਤਕ ਉਸਦਾ ਕੋਈ ਪੁਜਾਰੀ ਨਾ ਹੋਏ।"

ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਨਾ ਪਹਿਲਾਂ ਝੂਠ ਬੋਲਦਾ ਸੀ, ਨਾ ਈ ਅੱਜ ਸੱਚ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਏ। ਫ਼ਰਕ ਸਿਰਫ਼ ਇਹੀ ਏ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਨੂੰ ਇਸਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਿਆਂ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਤੇ ਅੱਜ ਇਸਦੇ ਨੇੜਿਓਂ ਲੰਘਦਿਆਂ ਭੈਅ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਏ।

ਮੈਂ ਜਾਣਦੀ ਹਾਂ ਮੇਰੇ ਹੁਸਨ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਨਈਂ ਹੋ ਸਕੀ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਹੁਸਨ ਦੇ ਕਿਸੇ ਪੁਜਾਰੀ ਨੂੰ ਵੜਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਈਂ ਦਿੱਤੀ। ਮੰਨਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਮੇਰੀ ਗ਼ਲਤੀ ਏ। ਮੈਂ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦੀ ਗੱਲ 'ਤੇ ਧਿਆਨ ਨਈਂ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਹੁਣ ਇਸ ਦੀਆਂ ਕੌੜੀਆਂ-ਕੁਸੈਲੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕਰਨ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਵੀ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਨਈਂ ਰਹੀ।

ਇਹ ਸੱਚਾਈ ਏ ਕਿ ਮੈਂ ਕਾਤਲ ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਅਰਮਾਨਾਂ ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਤਮੰਨਾਵਾਂ ਦੀ, ਉਹ ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੀਆਂ ਤਮੰਨਾਵਾਂ ਦੇ ਕਤਲੇਆਮ ਸਮੇਂ ਕੁਝ ਨਾ ਕਰ ਸਕੀ। ਬੋਲਣ ਦੀ ਸਲਾਹੀਅਤ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਮੈਂ ਚੁੱਪ ਰਹੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਹੀ ਮੇਰੀ ਬਚਪਨ ਦੀ ਨਾਦਨੀ ਸੀ। ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਅਰਮਾਨਾਂ ਦੇ ਕਤਲ ਵਿਚ ਖ਼ੁਦ ਨੂੰ ਹਿੱਸੇਦਾਰ ਸਮਝਦੀ ਹਾਂ। ਸਮਾਜ ਦਾ ਕਾਨੂੰਨ ਮੈਨੂੰ ਬੇਸ਼ੱਕ ਬੇਗੁਨਾਹ ਸਮਝੇ, ਪਰ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੋਸ਼ੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਏ ਤੇ ਮੈਂ ਜਾਣਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਨਾਲੋਂ ਵੱਡਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਜੱਜ ਨਈਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਜੋ ਕੁਝ ਕਹਿੰਦਾ ਏ ਉਹ ਸੱਚ ਏ। ਜੇ ਇਹ ਮੈਨੂੰ ਮੁਜਰਮ ਆਖ ਰਿਹਾ ਏ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਗ਼ਲਤੀ ਮੰਨ ਲੈਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਏ। ਮੈਂ ਇਸ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਨਈਂ ਕਰ ਸਕਦੀ। ਮੈਂ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਸਾਹਵੇਂ ਖਲੋ ਕੇ ਝੂਠ ਨਈਂ ਬੋਲ ਸਕਦੀ। ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਸਭ ਸੱਚ ਆਖਦਾ ਏ। ਸੱਚ ਦੇਖਦਾ ਏ। ਸੱਚ ਦਿਖਾਉਂਦਾ ਏ।

ਮੇਰਾ ਜਨਮ ਵਡੇਰੇ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਘਰਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਲਾਡਲੀ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸੀ। ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਈ ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਜ਼-ਨਖ਼ਰੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਝੱਲਦੇ ਸਨ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹਉਮੈ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ। ਮੇਰੇ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਹਮੇਸ਼ਾ ਮੇਰੀ ਹਰ ਖ਼ਾਹਸ਼ ਪੂਰੀ ਕਰਦੇ ਰਹੇ, ਪਰ ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਅਹਿਮ ਫ਼ੈਸਲਾ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਦੋਂ ਮੈਂ ਵੀ ਇਸ ਫ਼ੈਸਲੇ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਨਈਂ ਸੀ ਕੀਤਾ। ਤਦ ਤਕ ਮੈਨੂੰ ਜਵਾਨੀ ਦੇ ਅਰਥ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਮੇਰੇ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਨੇ ਪੰਦਰਾਂ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਕੁਰਾਨ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਹੱਕ ਬਖ਼ਸ਼ਵਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਦਿਨ ਮੈਨੂੰ ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜੇਵਰਾਂ ਤੇ ਕੀਮਤੀ ਕੱਪੜਿਆਂ ਨਾਲ ਸਜਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਮੇਰਾ ਆਮ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਖ਼ਿਆਲ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ—ਉਸ ਦਿਨ ਮੈਂ ਖ਼ੁਦ ਨੂੰ ਬੜੀ ਅਹਿਮ ਸਮਝ ਰਹੀ ਸਾਂ। ਉਸੇ ਦਿਨ ਤੋਂ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਦੋਸਤੀ ਪੱਕੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਮੈਂ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਦੇਖਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸਾਂ ਪਰ ਸਾਡੀ ਗੱਲਬਾਤ ਸਿਰਫ਼ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਨਈਂ ਸੀ ਵਧੀ। ਕੁਰਾਨ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਹੱਕ-ਬਖ਼ਸ਼ਵਾਈ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਨੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਦਿਲ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਗੱਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਉਸ ਨੇ ਮੇਰੇ ਪਿਆਰੇ-ਪਿਆਰੇ ਨੈਣ-ਨਕਸ਼ ਤੇ ਬਣਾ-ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਦੀ ਬੜੀ ਤਾਰੀਫ਼ ਕੀਤੀ ਤੇ ਸ਼ਰਾਰਤੀ ਲਹਿਜੇ ਵਿਚ ਫੁਸਫੁਸਾਇਆ—

"ਮੈਂ ਅੱਜ ਤਕ ਤੇਰੇ ਜਿੰਨੀ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਕੁੜੀ ਕਦੀ ਨਈਂ ਦੇਖੀ...।"

ਉਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਮੇਰਾ ਮਹਿਬੂਬ ਤੇ ਹਮਰਾਜ਼ ਬਣ ਗਿਆ। ਉਹ ਕਈ ਗੱਲਾਂ ਮੈਨੂੰ ਇਸ਼ਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਸਮਝਾ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਸੋਲਾਂ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਤਕ ਮੈਂ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਤੋਂ ਕਾਫੀ ਕੁਝ ਸਿੱਖ

ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਘਰ ਵਿਚ ਹਰ ਕੋਈ ਮੈਨੂੰ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਮੂੰਹੋਂ ਨਿਕਲੀ ਹਰ ਗੱਲ ਪੱਥਰ ਦੀ ਲਕੀਰ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਹਰ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਖ਼ੁਦਮੁਖ਼ਤਾਰ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਮੈਨੂੰ ਮੋਹ ਕਰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਕਮੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖਲੋ ਕੇ ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਧ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਜਿਸਮ ਦਾ ਜਾਇਜ਼ਾ ਲੈਣ ਪਿੱਛੋਂ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਦਾ—

"ਤੈਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਏ..."

ਅੱਗੋਂ ਮੈਂ ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਉਸਨੂੰ ਕਹਿੰਦੀ—

"ਏਨੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਨੇ...ਮੈਨੂੰ ਹੋਰ ਕੀ ਚਾਹੀਦਾ ਏ...?"

ਮੇਰਾ ਇਹ ਜਵਾਬ ਸੁਣ ਕੇ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਠਹਾਕੇ ਲਾਉਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਜਿਵੇਂ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹੋਏ—

"ਇਹ ਪਿਆਰ ਕੀ ਕੋਈ ਪਿਆਰ ਏ!!"

ਕਮੀ ਸੀ, ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਗੱਲ ਦੀ ਕਮੀ...ਜਿਸ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਤਾਂ ਕਰਦੀ ਸਾਂ ਪਰ ਸਮਝਣ ਪੱਖੋਂ ਨਾਸਮਝ ਸਾਂ। ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਸਿਰਫ਼ ਇਸ਼ਾਰਿਆਂ, ਸੈਨਤਾਂ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲੈਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਓਪਰੇਪਨ ਦੀ ਕੰਧ ਢਾਅ ਕੇ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਕਦੀ ਵੀ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਹਿੰਦਾ। ਤੇ ਫੇਰ ਸਮਾਂ ਬੀਤਦਾ ਗਿਆ ਤੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਵੀ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਖੁੱਲ੍ਹਦਾ ਗਿਆ। ਇੱਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਸੁਰਖ਼ ਡੋਰੇ ਦੇਖ ਕੇ ਕਦੀ-ਕਦੀ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸ਼ੇਅਰ ਵੀ ਗੁਣਗੁਣਾਉਣ ਲੱਗਦਾ—ਉਦੋਂ ਮੈਂ ਸ਼ਰਮ ਨਾਲ ਲਾਲ-ਸੂਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ। ਜਿਹੜੀ ਕਮੀ ਕੁਝ ਅਰਸਾ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਨੂੰ ਇਸ਼ਾਰਿਆਂ, ਸੈਨਤਾਂ ਨਾਲ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਵਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਆਖ਼ਰਕਾਰ ਉਸਨੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੱਸ ਦਿੱਤੀ ਪਰ ਉਦੋਂ ਤਕ ਮੇਰੀ ਸੋਚ ਤੇ ਮੇਰਾ ਵਜੂਦ ਸਿਰਫ਼ ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ਼ ਲਈ ਸੀਮਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਕੁਰਾਨ ਦੀ ਲਾੜੀ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਆਪਣੇ ਵਰਗੇ ਕਿਸੇ ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਵੀ ਮੇਰੇ ਲਈ ਗੁਨਾਹ ਸੀ। ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਮੈਨੂੰ ਵਰਗਲਾਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ, ਪਰ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਅਣਡਿੱਠ ਕਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ।

ਦਿਨ, ਹਫ਼ਤੇ, ਮਹੀਨੇ...ਸਾਲਾਂ ਤੇ ਦਹਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਬਦਲਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਮੈਂ ਵੀ ਬਦਲਦੀ ਰਹੀ। ਤੀਹ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਵੀ ਚੰਗੀਆਂ ਭਲੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨਾਲੋਂ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ। ਮੇਰੇ ਸਾਹਵੇਂ ਸੋਲ੍ਹਾਂ ਤੇ ਅਠ੍ਹਾਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਮੁਟਿਆਰਾਂ ਵੀ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਊਣੀਆਂ ਸਮਝਦੀਆਂ। ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਉਹੀ ਜੋਬਨ ਵਾਲਾ ਰੰਗ, ਤਾਜ਼ਗੀ ਤੇ ਰੂਪ ਛਾਏ ਹੋਏ ਸਨ, ਪਰ ਹੁਣ ਉਹ ਦਿਨ ਕਿੱਥੇ...? ਹੁਣ ਮੈਂ ਉਮਰ ਦੇ ਬਿਆਲੀ ਸਾਲ ਪਿੱਛੇ ਛੱਡ ਆਈ ਹਾਂ ਤੇ ਜਦੋਂ ਸਾਰੇ ਆਸਰੇ ਤਜ ਚੁੱਕੀ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਨੇ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਪੱਛ ਲਾਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਨੇ। ਕਹਿੰਦਾ ਏ ਮੈਂ ਬੁੱਢੀ ਹੋ ਗਈ ਹਾਂ, ਮੇਰੇ ਕਾਲੇ ਰੇਸ਼ਮੀ ਵਾਲ ਚਾਂਦੀ ਦੀਆਂ ਤਾਰਾਂ ਵਰਗੇ ਹੋ ਗਏ ਨੇ, ਮੇਰੀਆਂ ਝੀਲ ਵਰਗੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਗਿਰਦ ਕਾਲੇ ਘੇਰੇ ਬਣ ਗਏ ਨੇ ਤੇ ਗ਼ੁਲਾਬੀ ਗੱਲ੍ਹਾਂ ਏਨੀਆਂ ਝੁਲਸ ਗਈਆਂ ਨੇ ਕਿ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਕੋਈ ਕਰੀਮ ਜਾਂ ਪਾਊਡ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਝੁਰੜੀਆਂ ਨੂੰ ਛੁਪਾ ਨਈਂ ਸਕਦੇ...ਤੇ ਮੈਂ ਜਾਣਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਕਦੀ ਵੀ ਝੂਠ ਨਈਂ ਬੋਲਦਾ...।

— — —

ਵਿਲ੍ਹਟ /ਯੂਸਫ ਸਿੰਧੀ

ਉਹ ਤਾਰਿਕ ਰੋਡ ਅਤੇ ਮੁਸਲਿਮ ਕਮਰਸ਼ਲ ਬੈਂਕ ਦੇ ਸਟਾਪ 'ਤੇ ਲੱਥ ਕੇ ਛੋਹਲੇ ਪੈਰੀਂ ਆਪਣੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵੱਲ ਜਾਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਫ਼ੋਟੋ ਸਟੂਡੀਓ ਕੋਲੋਂ ਮੁੜਦਿਆਂ ਇਕ ਨੰਬਰ ਗਲੀ ਵਿਚ ਵੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਥੋੜ੍ਹਾ ਅਗਾਂਹ ਜਾ ਕੇ ਓਥੇ ਪਏ ਕੂੜੇ ਕੋਲੋਂ ਆਪਣਾ-ਆਪ ਬਚਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਉਤਾਂਹ ਚੜ੍ਹਨ ਲਈ ਪੌੜੀਆਂ ਵੱਲ ਵਧਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਕ ਵਾਰ ਵਿਚ ਦੋ-ਦੋ ਪੌਡੇ ਚੜ੍ਹਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਦਫ਼ਤਰ ਦੇ ਬੂਹੇ ਅੱਗੇ ਖਲੋ ਕੇ ਘੜੀ 'ਤੇ ਝਾਤ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਫੇਰ ਜ਼ਿੰਦਰਾ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਅੰਦਰ ਵੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 'ਸ਼ਾਹੀਨ ਸਾਹਿਬ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਈ ਨੇ। ਕੁਵੇਲਾ ਹੋ ਗਿਆ ਲੱਗਦਾ ਏ।' ਉਹ ਬੁੜਬੁੜਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਝਾੜੂ ਚੁੱਕ ਕੇ ਕਾਹਲੀ ਨਾਲ ਸਫ਼ਾਈ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਫੇਰ ਤੌਲੀਆ ਫੜ ਕੇ ਮੇਜ਼ਾਂ, ਕੁਰਸੀਆਂ ਤੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਨੂੰ ਪੂੰਝਦਾ ਹੈ। ਏਧਰੋਂ ਫ਼ਾਰਗ਼ ਹੋ ਕੇ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਵਾਲੀ ਬਾਰੀ ਕੋਲ ਖਲੋ ਕੇ ਉੱਚੀ ਦੇਣੇ ਹਾਕ ਮਾਰਦਾ ਹੈ...:

"ਲਾਲੇ, ਓ ਲਾਲੇ! ਇਕ ਚਾਹ ਲਿਆ।"

"ਲਿਆਇਆ ਬਾਊ ਜੀ!" ਥੱਲੇ ਖਲੋਤਾ ਪਠਾਨ ਅੱਗੋਂ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਕਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ, ਉਤਾਂਹ ਵੱਲ ਇਕ ਟੁੱਟਵੀਂ ਜਿਹੀ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਹਮਣੇ ਵਾਲੀ ਬਾਰੀ ਦੇ ਪਰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਹਿੱਲ ਰਹੇ ਨੇ। ਬਾਰੀ ਉਸ ਤੋਂ ਸਿਰਫ਼ ਡੇਢ ਕੁ ਹੱਥ ਦੀ ਵਿੱਥ 'ਤੇ ਹੈ...ਪਰ ਉਸਦੇ ਲਈ ਤਾਂ ਲੱਖਾਂ ਮੀਲ ਦੂਰ ਹੈ। ਉਹ ਪਿਛਲੇ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨਿਆਂ ਤੋਂ ਬਾਰੀ ਦੇ ਪਰਦੇ ਤੋਂ ਪਾਰ ਵਾਲੀ ਸੁੰਦਰੀ ਦਾ ਮੂੰਹ ਵੇਖਣ ਲਈ ਉਤਾਵਲਾ ਸੀ। ਮੁਖੜਾ ਜਿਸਨੇ ਉਸਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਲਾਂਬੂ ਲਾ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਉਹ ਹਰ ਪਲ ਉਸ ਮੁਖੜੇ ਦੀ ਤਾੜ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਲੱਗਾ ਸੀ।

ਜਦੋਂ ਦਾ ਉਹ ਏਸ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਆਇਆ ਸੀ ਓਦੋਂ ਦਾ ਹੀ ਆਪਣਾ ਬਹੁਤਾ ਸਮਾਂ ਦਫ਼ਤਰੀ ਕੰਮ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਵੀ ਉੱਥੇ ਹੀ ਗੁਜ਼ਾਰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਕੁਝ ਹੋਰ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਹ ਕਿਤਾਬਾਂ ਸਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਇੱਥੇ ਦਫ਼ਤਰ-ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਪਹਿਲੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਓਹਨੂੰ ਵੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜਾਂਦਿਆਂ ਹੀ ਉੱਠ ਜਾਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ ਪਰ ਮਗਰੋਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿਚ ਉਸਦੀ ਲਲਕ ਵੇਖਦੇ ਹੋਏ, ਕੁੰਜੀ ਉਸਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਤੇ ਕੁੰਜੀ ਦੇਣ ਵੇਲੇ ਸ਼ਾਹੀਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਖਿਆ ਸੀ, "ਭਈ! ਅਹਿ ਲੈ ਕੁੰਜੀ ਤੇ ਹੁਣ ਇਹ ਦਫ਼ਤਰ ਤੇ ਇਹ ਕਿਤਾਬਾਂ ਤੇਰੇ ਹਵਾਲੇ...ਬਸ ਏਨਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖੀਂ ਕਿ ਇਹ ਕਿਤਾਬਾਂ ਗੁਆਚਣ ਨਾ।" ਉਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਉਹ ਸਵੇਰੇ ਆਉਂਦਾ, ਦਫ਼ਤਰ ਦੀ ਝਾੜ-ਪੂੰਝ ਕਰਦਾ। ਰਸਾਲੇ ਦੇ ਪਰੂਫ਼ ਤੇ ਹੋਰ ਮੈਟਰ ਦਾ ਕੰਮ ਨਿਬੇੜ ਕੇ ਕੋਈ ਵਧੀਆ ਕਿਤਾਬ ਚੁੱਕ ਕੇ ਪੜ੍ਹਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦਾ।

ਉਹ ਇਕ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹਫ਼ਤਾਵਾਰ ਰਸਾਲੇ ਦਾ ਦਫ਼ਤਰ ਸੀ, ਜਿੱਥੇ ਉਸਦੇ ਚਾਚੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਯਾਰ ਭੱਟੀ ਨੂੰ ਆਖ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਕੰਪੋਜ਼ਿੰਗ ਸਿੱਖਣ ਲਈ ਰਖਵਾਇਆ ਸੀ। ਪਰ ਭੱਟੀ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਦਿਹਾੜੇ ਆਖਿਆ ਸੀ, "ਆਮਰ! ਆਉਂਦੇ ਚੌਂਹ ਸਾਲਾਂ ਨੂੰ ਕੰਪੋਜ਼ਿੰਗ ਦੀ ਵੁਕੱਤ ਮੁੱਕ ਜਾਣੀ ਏਂ, ਕੰਪਿਊਟਰ ਦੇ ਆ ਜਾਣ ਨਾਲ ਕੰਪੋਜ਼ਿੰਗ ਦਾ ਇਹ ਪੁਰਾਣਾ ਢੰਗ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਏਗਾ। ਏਸ ਲਈ ਇਹਦੇ ਵਿਚ ਮਗ਼ਜ਼ਮਾਰੀ ਦੀ ਕੋਈ ਲੋੜ ਨਈਂ। ਰਹੀ ਗੱਲ ਤੇਰੇ ਕੰਮ ਦੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਅੱਜ ਇਕੋ ਦਿਨ ਵਿਚ ਵੇਖ ਲਿਆ ਤੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਲਿਆ ਏ ਕਿ ਤੂੰ ਕੰਮ ਕਰ ਸਕਦਾ ਏਂ ਤੇ ਅੱਜ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਏਂ। ਮੈਂ ਐਡੀਟਰ ਤੇ ਤੂੰ ਸਬ-ਐਡੀਟਰ।" ਇੰਜ ਉਹ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰੈੱਸ ਲਾਉਣ ਤੇ ਕੰਪੋਜ਼ਿੰਗ ਸਿੱਖਣ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਛੱਡ ਕੇ ਏਸ ਰਸਾਲੇ ਦੇ ਅਦਬੀ ਤੇ ਸਮਾਜੀ ਸੈਕਸ਼ਨ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਲੱਗਾ। ਜਿਸ ਰਸਾਲੇ ਵਿਚ

ਛਪਣਾ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਹਰ ਲਿਖਾਰੀ ਦੀ ਸੱਧਰ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਉਸ ਰਸਾਲੇ ਦਾ ਸਬ-ਐਡੀਟਰ ਹੋਣਾ ਉਸ ਲਈ ਬੜੇ ਆਦਰ ਤੇ ਮਾਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਸੀ।

"ਬਾਊ ਜੀ ਚਾਹ...," ਪਠਾਣ ਨੇ ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਚਾਹ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀ। ਉਹ ਚਾਹ ਪਿਆਲੀ ਵਿਚ ਲੱਦ ਕੇ ਸੁੜਕਣ ਲੱਗ ਪਿਆ।

ਉਸਨੇ ਅਜੇ ਦੋ ਕੁ ਚੁਸਕੀਆਂ ਹੀ ਲਈਆਂ ਸਨ ਕਿ ਮੇਜ਼ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਸ਼ੈ ਦੇ ਟਕਰਾਣ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਆਈ। ਉਹ ਤ੍ਰਬਕ ਕੇ ਸਾਹਮਣੀ ਬਾਰੀ ਵੱਲ ਦੇਖਣ ਲੱਗਾ। ਉਸਦੇ ਤ੍ਰਬਕ ਜਾਣ ਨਾਲ ਬਾਰੀ ਦੇ ਪਰਦੇ ਦੇ ਉਸ ਪਾਰ ਠਹਾਕਿਆਂ ਦੀ ਜਲਤਰੰਗ ਛਿੜ ਪਈ...

'ਅੱਜ ਇਹ ਭੇਦ ਖੁੱਲ੍ਹਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਏ, ਉਹ ਭੇਤ ਜਿਸਨੇ ਮੇਰਾ ਸੁਖ-ਸਕੂਨ ਖੋਹ ਲਿਆ ਏ।' ਉਹ ਸੋਚਦਾ ਹੈ। ਤੇ ਚਾਹ ਸੁੜਕਦਾ ਹੋਇਆ, ਬਾਰੀ ਦੇ ਹਿੱਲਦੇ ਪਰਦੇ ਵੱਲ ਝਾਕਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਆਉਣ ਦੇ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਮਗਰੋਂ ਜਦੋਂ ਉਹ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਦੇਰ ਤਕ ਬੈਠਾ ਕਿਤਾਬ ਪੜ੍ਹਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ—ਇਕ ਦਿਨ ਉਹ ਪੜ੍ਹਨ ਵਿਚ ਖੁੱਭਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਅਚਾਨਕ ਇਕ ਬੇਰ ਉਸਦੀ ਬਾਂਹ 'ਤੇ ਆ ਵੱਜਿਆ। ਉਸਨੇ ਤ੍ਰਬਕ ਕੇ ਇੱਧਰ-ਉੱਧਰ ਵੇਖਿਆ, ਸਮਝ ਨਾ ਲੱਗਣ 'ਤੇ ਫੇਰ ਪੜ੍ਹਨ ਵਿਚ ਰੁੱਝ ਗਿਆ। ਇਸੇ ਦੌਰਾਨ ਇਕ ਬੇਰ ਆ ਡਿੱਗਿਆ ਤੇ ਫੇਰ ਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਭੂਤਾਂ ਨੇ ਬੇਰਾਂ ਦੀ ਵਰਖਾ ਈ ਕਰ ਦਿੱਤੀ...

ਉਹ ਉੱਠਿਆ। ਉਸਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਬੇਰ ਕਿੱਥੋਂ ਆਉਣ ਡਏ ਨੇ। ਉਸਨੇ ਸਾਹਮਣੇ ਵਾਲੀ ਬਾਰੀ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ। ਬਾਰੀ ਦੇ ਪਰਦੇ ਹਿੱਲ ਰਹੇ ਸਨ...ਪਰ ਓਥੇ ਕੋਈ ਦੂਜੀ ਸ਼ੈ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਈ। ਉਹ ਵੇਖਦਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਕਿੱਥੋਂ ਆ ਸਕਦੇ ਨੇ ਇਹ ਬੇਰ? ਉਹ ਸੋਚਦਾ ਰਿਹਾ। ਮੈਂ ਕੋਈ ਸ਼ੈਤਾਨ ਤਾਂ ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਜੋ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੇਰ ਵਰ੍ਹ ਰਹੇ ਨੇ।

ਉਹ ਸਾਹਮਣੇ ਵੇਖਦਾ ਹੈ। ਪਰਦੇ ਅਜੇ ਵੀ ਹਿੱਲ ਰਹੇ ਨੇ। "ਇਹ ਤਾਂ ਜ਼ੋਰਾਵਰੀ ਏ," ਉਹ ਉੱਚੀ ਦੇਣੇ ਆਖਦਾ ਹੈ। "ਜ਼ੋਰਾਵਰੀ ਵੀ ਤੇ ਨਾਲੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਵਜ੍ਹਾ ਛੇੜਨਾ ਕੋਈ ਚੰਗੀ ਖ਼ਸਲਤ ਨਈਂ ਸਗੋਂ ਇਕ ਦੋਸ਼ ਏ।"

ਇਹ ਰੋਜ਼ ਦਾ ਰੁਟੀਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹ ਕਦੀ ਬੇਰਾਂ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਦਾ ਕਦੀ ਖਜੂਰਾਂ ਦਾ ਜਾਂ ਗਿਟਕਾਂ ਦਾ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਤਾਂ ਇਕ ਬੇਰ ਭੱਟੀ ਦੀ ਸੱਜੀ ਗੱਲ੍ਹ 'ਤੇ ਆਣ ਵੱਜਿਆ।

"ਬਾਬਾ! ਕੀ ਗੱਲ ਏ... ਕਿਸ ਨੂੰ ਖ਼ੁਰਕ ਹੋਈ ਏ?" ਭੱਟੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਨਜ਼ਰ ਦੀ ਐਨਕ ਪਿੱਛੋਂ ਆਪਣੇ ਡੇਲੇ ਘੁਮਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਬਾਰੀ ਵੱਲ ਸਵਾਲੀਆ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਘੂਰਿਆ ਤੇ ਆਪਣੀ ਗੱਲ੍ਹ ਮਲਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ, "ਕੀ ਏ ਓਇ, ਕੋਈ ਗੰਢੀ ਹੋਈ ਤਾਂ ਨਈਂ ਏ?"

"ਨਈਂ ਸਾਈਂ!" ਉਸਨੇ ਘਬਰਾ ਕੇ ਆਖਿਆ।

"ਤਾਂ ਫੇਰ ਇਹ ਬੇਰਾਂ ਦਾ ਮੀਂਹ ਕਿਓਂ ਪੈ ਰਿਹਾ ਈ? ਇਹ ਅਖ਼ਬਾਰ ਦਾ ਦਫ਼ਤਰ ਏ ਕੋਈ ਸ਼ੈਤਾਨ ਦੀ ਕੋਠੀ ਨਈਂ।" ਭੱਟੀ ਨੇ ਆਖਿਆ।

"ਅਖ਼ਬਾਰ ਵਾਲੇ ਕਿਸੇ ਸ਼ੈਤਾਨ ਤੋਂ ਘੱਟ ਹੁੰਦੇ ਨੇ ਕਿ?" ਓਥੇ ਹੀ ਬੈਠੇ ਜਾਫ਼ਰੀ ਨੇ ਗੱਲ ਨੂੰ ਠੁੰਮਣਾ ਦਿੱਤਾ।

"ਪਹਿਲਾਂ ਤੇ ਇਹ ਮਿਥ ਲਓ ਕਿ ਵੱਡਾ ਤੇ ਛੋਟਾ ਸ਼ੈਤਾਨ ਕੌਣ ਐਂ। ਏਸ ਮਗਰੋਂ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਨਾ ਸ਼ੌਕ ਨਾਲ।" ਭੱਟੀ ਨੇ ਜਾਫ਼ਰੀ ਵੱਲ ਵੇਖਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ।

"ਸ਼ੈਤਾਨ ਤੇ ਸ਼ੈਤਾਨ ਹੁੰਦਾ ਏ। ਉਹ ਪੱਥਰ ਦਾ ਸ਼ੈਤਾਨ ਏਂ ਜੀਹਨੂੰ ਲੋਕ ਸਾਲ ਵਿਚ ਇਕ ਵਾਰ ਕੰਕਰੀਆਂ ਮਾਰਦੇ ਨੇ। ਅਸੀਂ ਸਾਲ ਦੇ ਬਾਰ੍ਹਾਂ ਮਹੀਨੇ ਸ਼ੈਤਾਨ ਹੁੰਦੇ ਆਂ ਤੇ ਸਾਡੇ 'ਤੇ ਬਾਰ੍ਹਾਂ ਮਹੀਨੇ ਈ ਪੱਥਰ ਵਰ੍ਹਦੇ ਨੇ।" ਜਾਫ਼ਰੀ ਨੇ ਆਪਦਾ ਸਕੈਚ ਮੁਕੰਮਲ ਕਰਕੇ ਪਾਨ ਚਬਾਉਂਦਿਆਂ ਆਖਿਆ।

"ਚੰਗਾ ਭਈ ਛੋਟੇ ਸ਼ੈਤਾਨੋ!" ਭੱਟੀ ਨੇ ਉੱਠਦਿਆਂ ਆਖਿਆ, "ਬੇਰਾਂ ਦੀ ਬਾਰਸ਼ ਭੁਗਤੋ ਤੁਸੀਂ, ਰਹੀ ਗੱਲ ਮੇਵੇ ਦੀ ਤਾਂ ਉਹ ਅਸੀਂ ਚਖਾਂਗੇ।"

'ਓਹਿ ਹੋਏ! ਅਸੀਂ ਐਵੇਂ ਖੱਜਲ ਹੁੰਦੇ ਪਏ ਆਂ।' ਉਸਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਖ਼ਿਆਲ ਆਇਆ। ਭੱਟੀ ਕੀ ਸੋਚੇਗਾ ਕਿ ਕੰਮ ਦੀ ਬਜਾਏ ਮੈਂ ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧੰਦੇ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਉਸਨੂੰ ਪਲ ਛਿਣ ਮਗਰੋਂ ਇਹ ਖ਼ਿਆਲ ਆਇਆ। 'ਕਰਾਂ ਵੀ ਤੇ ਕੀ ਕਰਾਂ? ਮੈਂ ਵੀ ਤਾਂ ਗੱਲ ਕਰਨ ਲਈ ਬੜੇ ਜਤਨ ਕੀਤੇ। ਨਿਯਮ ਅਨੁਸਾਰ ਉਧਰੋਂ ਕੋਈ ਹੁੰਗਾਰਾ ਈ ਨਈਂ ਮਿਲਦਾ।'

'ਖੱਟ!' ਉਹ ਤ੍ਰਬਕ ਗਿਆ। ਇਕ ਬੇਰ ਲੋਹੇ ਦੇ ਮੇਜ਼ 'ਤੇ ਆਣ ਡਿੱਗਿਆ।

ਉਹ ਉੱਠਿਆ। ਬਾਰੀ ਕੋਲ ਜਾ ਖੋਲਤਾ। ਕੁਝ ਦੇਰ ਸੋਚਦਾ ਰਿਹਾ। ਫੇਰ ਬਾਰੀ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਕੁਰਸੀ ਉੱਤੇ ਆ ਬੈਠਾ।

'ਕੀ ਕਰਾਂ?' ਉਹ ਸੋਚਦਾ ਹੈ। 'ਉਸਨੂੰ ਕਿਧਰੇ ਬਾਹਰ ਮਿਲਣ ਦੀ ਦਾਅਵਤ ਦੇਵਾਂ। ਹਰ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਮੁੱਢ ਇੰਜ ਈ ਪੈਂਦਾ ਏ। ਪਹਿਲਾਂ ਬਾਹਰ ਘੁੰਮਣ ਦੀ ਦਾਅਵਤ ਤੇ ਫੇਰ।'

ਉਹ ਬਹੁਤਾ ਸੋਚ ਨਾ ਸਕਿਆ। ਉਸਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਦੇ ਲੱਡੂ ਫੁੱਟਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਅਜੀਬ ਜਿਹੀ ਮਸਤੀ ਭਰ ਗਈ। ਉਹ ਖ਼ਾਬਾਂ ਵਿਚ ਉੱਡਣ ਲੱਗਾ। ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦੇ ਨਾਲ ਤਾਰਿਕ ਰੋਡ, ਕਲਫ਼ਟਨ, ਹਾਕਸ ਵੇ ਤੇ ਦੂਜੀਆਂ ਥਾਂਵਾਂ 'ਤੇ ਵੇਖਣ ਲੱਗਾ। ਉਸਦੇ ਅੰਦਰ ਇਕ ਮਧੁਰ ਸਾਜ ਵੱਜਣ ਲੱਗਿਆ। ਉਹ ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੌਲਾ-ਫੁੱਲ ਹੋਣ ਲੱਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਸਖ਼ਤ ਗਰਮੀ ਦੇ ਹੁੰਮਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਅਚਨਚੇਤ ਘਟਾਵਾਂ ਚੜ੍ਹ ਆਉਂਦੀਆਂ ਨੇ। ਫ਼ੁਹਾਰ ਪੈਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।

'ਅੱਜ ਕੁਝ ਹੋ ਕੇ ਰਹੇਗਾ।' ਉਹ ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਉੱਠਦਾ ਹੈ ਤੇ ਬਾਰੀ ਕੋਲ ਜਾ ਕੇ ਖਲੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫੇਰ ਕੋਈ ਖ਼ਿਆਲ ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਝੱਟ ਮੁੜਦਾ ਹੈ ਤੇ ਛੋਹਲੇ ਪੈਰੀਂ ਥੱਲੇ ਉਤਰਨ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਵੱਡੀ ਸੜਕ ਤੋਂ ਹੋ ਕੇ ਗਲੀ ਵਿਚ ਤੁਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਾਹਮਣੇ ਵਾਲੇ ਫ਼ਲੈਟ ਦੀਆਂ ਪੌੜੀਆਂ ਚੜ੍ਹਨ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਕੱਠੇ ਦੋ-ਦੋ ਪੌਡੇ ਚੜ੍ਹ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫੇਰ ਬਿਲਕੁਲ ਫ਼ਲੈਟ ਦੇ ਬੂਹੇ ਮੂਹਰੇ ਆਣ ਖਲੋਂਦਾ ਹੈ—ਜਿੱਥੋਂ ਬੇਰ ਆ ਕੇ ਵੱਜਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਪਲ ਭਰ ਲਈ ਬੁੱਤ ਬਣਿਆਂ ਖਲੋਤਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਫੇਰ ਬੂਹੇ ਨੂੰ ਹੌਲੀ ਦੇਣੀ ਠਕੋਰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਉਹ ਇਕ ਵਾਰੀ ਫੇਰ ਬੂਹਾ ਖੜਕਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਅੰਦਰੋਂ ਕਿਸੇ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਦੀ ਬਿੜਕ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕੁਝ ਬੁੜਬੁੜ ਵੀ।

ਉਹ ਬੂਹੇ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਹਟ ਕੇ ਖਲੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬੂਹਾ ਇਕ ਝਟਕੇ ਨਾਲ ਖੁੱਲ੍ਹਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕਿਸੇ ਸੁੰਦਰੀ ਦੀ ਬਜਾਏ ਇਕ ਕੁਰਖ਼ਤ ਚਿਹਰੇ ਵਾਲੇ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਘਬਰਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

"ਜੀ, ਹੁਕਮ!" ਬੰਦਾ ਆਖ਼ਦਾ ਹੈ।

"ਜੀ! ਮੈਂ ਸਾਹਮਣੇ ਵਾਲੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ...ਮੇਰਾ ਮਤਲਬ ਏ ਕਿ ਕੋਈ ਏਸ ਫ਼ਲੈਟ ਵਿਚੋਂ...," ਉਹ ਬੌਂਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤੇ ਏਸ ਦੌਰਾਨ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਬੂਹੇ ਦੇ ਪਰਦੇ ਪਿੱਛੇ ਮੌਜੂਦ ਹੈ ਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਉਸੇ ਨੂੰ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਹੈ।

"ਮੇਰਾ ਮਤਲਬ ਏ ਕਿ...," ਉਹ ਦੁਬਾਰਾ ਕੁਝ ਕਹਿਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

"ਖਟਾਕ!"

ਇਕ ਬੇਰ ਉਸਦੇ ਮੱਥੇ ਵਿਚ ਵੱਜਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪਰਦੇ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਮੌਜੂਦ ਕਿਸੇ ਤੀਵੀਂ ਦਾ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਠਹਾਕਾ ਗੂੰਜਦਾ ਹੈ। ਤੇ ਬੂਹੇ ਵਿਚ ਖੜ੍ਹਾ ਬੰਦਾ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਠਹਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਘਬਰਾ ਕੇ ਦੋ-ਦੋ ਪੌਡੇ ਇਕੱਠੇ ਲਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਥੱਲੇ ਉਤਰਨ ਲੱਗਦਾ ਹੈ।

ਬਲੋਚੀ ਕਹਾਣੀਆਂ : ਉਰਦੂ ਤੋਂ ਅਨੁਵਾਦ : ਮਹਿੰਦਰ ਬੇਦੀ , ਜੈਤੋ

ਚਿੱਠੀ : ਪਹਾੜ 'ਤੇ ਬੈਠੇ ਡਾਕਟਰ ਦੇ ਨਾਂ /ਸ਼ਾਹ ਇੱਬਣ-ਏ-ਸ਼ੀਨ

ਮੇਰੀਆਂ ਆਸਾਂ ਤੇਰੇ ਨਾਂ, ਤੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸਲਾਮਤ ਰਹਵੇਂ।
ਅਸਲਾਮ ਆਲੇਕੁਮ

ਡਾਕਟਰ ਸਾਹਿਬ, ਇਕ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਨਾਲ ਬੇਹੱਦ ਮੁਹੱਬਤ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਹਦਾ ਪੁੱਤਰ ਵੱਡਾ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ-ਲਿਖਣ ਲਈ ਇਕ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਪਾ ਦਿੱਤਾ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਸਕੂਲ ਦੇ ਉਸਤਾਦ ਨੂੰ ਹਦਾਇਤ ਕੀਤੀ ਕਿ ਜੇ ਮੇਰਾ ਪੁੱਤਰ ਪੜ੍ਹਨ-ਲਿਖਣ ਵਿਚ ਕੋਤਾਹੀ ਕਰੇ ਤਾਂ ਇਸਦੇ ਬਦਲੇ ਮੇਰੇ ਗ਼ੁਲਾਮ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ।

ਦਿਨ ਲੰਘਦੇ ਗਏ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਨਾਲਾਇਕ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਕੱਟਦੇ-ਕੱਟਦੇ ਗ਼ੁਲਾਮ ਦਾ ਲਾਇਕ ਪੁੱਤਰ ਪੜ੍ਹ-ਲਿਖ ਕੇ ਗੁਣੀ-ਗਿਆਨੀ ਬਣ ਗਿਆ, ਪਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਾ ਨਾਲਾਇਕ ਪੁੱਤਰ ਮੂਰਖ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਇਹ ਵੇਖ ਕੇ ਕਰੋਧੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਗ਼ੁਲਾਮ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਰੋਸ ਵਜੋਂ ਗ਼ੁਲਾਮ ਨੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਾ ਦਰਬਾਰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਤਾਦ ਦੀ ਮਾਰ ਨੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਪਾਗਲ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਹੁਣ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਇਕੱਲਾ ਏ।

ਜਨਾਬ! ਤੁਹਾਡੇ ਖ਼ਿਆਲ ਵਿਚ ਗ਼ੁਲਾਮ ਹੁਣ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਕੋਲੋਂ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲਏ ਜਾਂ ਨਾ ਲਏ। ਚਾਰ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਤਲਾਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਬਣੀ ਹੋਈ ਇਕ ਦਰਗਾਹ ਦੇ ਲਾਗੇ ਇਕ ਬੜੀ ਵੱਡੀ ਗੁਫ਼ਾ ਵੇਖੀ ਸੀ। ਗੁਫ਼ਾ ਦੇ ਮਾਲਕ 'ਚਿੱਟੇ ਕਬੂਤਰ' ਤੇ ਕਬੂਤਰਾਂ ਦੇ ਨੌਕਰ ਕੁਝ 'ਚਮਗਿੱਦੜ ਤੇ ਸ਼ਿਕਰੇ' ਸਨ। ਕਬੂਤਰਾਂ ਦੀ ਵਜ੍ਹਾ ਨਾਲ ਸਭ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਇਹ ਦਰਗਾਹ ਬਲੋਚਿਸਤਾਨ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਹੀਦ ਨੌਜਵਾਨ ਸ਼ੈ ਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹਨੇ ਤੁਰਕ ਲਸ਼ਕਰ ਨਾਲ ਲੜਦੇ ਹੋਏ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾਈ। ਹਰ ਇਕ ਮੁਸਾਫ਼ਰ ਇਸ ਰਾਹ ਤੋਂ ਲੰਘਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ 'ਕੀੜਿਆਂ ਤੇ ਚੂਹਿਆਂ' ਲਈ ਚੱਟੀ ਭਰ ਕੇ ਅਗਾਂਹ ਲੰਘਦਾ ਏ। ਬਲੋਚ ਸਭਿਅਤਾ ਇਸ ਚੱਟੀ ਨੂੰ ਜਾਹੀਣ ਕਹਿੰਦੀ ਏ।

ਇਕ ਦਿਨ ਮੋਟੀਆਂ ਕਿਣੀਆਂ ਦਾ ਮੀਂਹ ਵੱਸਿਆ, 'ਖ਼ੂਨ ਦੀ ਵਰਖਾ'। ਏਸ ਵਰਖਾ ਨੇ ਦਰਗਾਹ ਦੇ ਮਜਾਵਰਾਂ 'ਕੀੜਿਆਂ ਤੇ ਚੂਹਿਆਂ' ਦਾ ਜ਼ਾਦ-ਏ-ਰਾਹ ਦਫ਼ਨਾ ਦਿੱਤਾ। ਦਰਗਾਹ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਡਿੱਗ ਪਈਆਂ। ਹਜ਼ਰਤ ਦੀ ਮੁਬਾਰਕ ਢੇਰੀ ਵੀ ਢੈਹ ਗਈ। ਵਰਖਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਰਗਾਹ ਉੱਜੜ ਗਈ। ਮੈਂ ਚਾਹਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਜਾ ਕੇ ਖ਼ਬਰ ਲਵਾਂ। ਉਸੇ ਪਲ ਹੱਥ ਪੈਰ ਫੁੱਲ ਗਏ ਤੇ ਜੀਭ ਸੁੱਕ ਕੇ ਲੱਕੜ ਹੋ ਗਈ। ਮੇਰੇ ਵਜੂਦ ਨੂੰ ਇਕ ਪਰ੍ਹਛਾਂਵੇਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ। ਮੈਂ ਖ਼ੁਦ ਨੂੰ ਤਕੜਾ ਰੱਖਣ ਦਾ ਬੜਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਇਕ ਦਿਨ ਇਕ ਆਦਮੀ ਨੇ ਮੇਰੇ ਨਹੁੰ ਮਾਸ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖ ਕਰ ਲਏ। ਇਕ-ਇਕ ਕਰਕੇ ਮੇਰੇ ਸਾਰੇ ਨਹੁੰ ਮੁੱਕ ਗਏ। ਮੈਂ ਚਾਹਿਆ ਕਿ ਮਰ ਜਾਵਾਂ, ਪਰ ਇਕ ਉਮੀਦ ਨੇ ਹਿੰਮਤ ਬਖ਼ਸ਼ੀ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਜਿਉਂਦਾ ਰੱਖਿਆ ਕਿ ਜਾ ਕੇ ਕਬੂਤਰਾਂ

ਨੂੰ ਦੱਸ ਦੇਵਾਂ। ਮੈਂ ਗਿਆ ਤੇ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਕਬੂਤਰਾਂ ਦੇ ਖੰਭ ਹਵਾ ਵਿਚ ਉੱਡ ਰਹੇ ਸਨ। ਤੇ ਗੁਫ਼ਾ ਮਿੱਟੀ ਨਾਲ ਭਰ ਗਈ ਸੀ। ਸ਼ਿਕਰੇ, ਚਮਗਿੱਦੜਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਧੌਣ ਦੇ ਗਿਲ੍ਹੜਾਂ ਵਿਚ ਵਲ੍ਹੇਟੀ ਪਹਾੜਾਂ ਦੀ ਟੀਸੀ 'ਤੇ ਜਾ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਤੇ ਕਬੂਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਲਾਸ਼ਾਂ ਦਰਗਾਹ ਦੇ ਝੰਡਿਆਂ ਵਿਚ ਵਲ੍ਹੇਟੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਰੱਬ ਜਾਣੇ ਕੀ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਜਨਾਬ-ਏ-ਮਨ! ਅੱਜ ਫੇਰ ਉਹੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਏ, ਪਰ ਏਸ ਵਾਰੀ ਗੁਫ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਟਿੱਡੇ ਨੇ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨੌਕਰ ਕੀੜੇ। ਹਰ ਇਕ ਕੀੜਾ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਦਾਣਾ ਲਈ ਕਿਬਲੇ ਵੱਲ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਮੈਂ ਇਹ ਚਿੱਠੀ ਤੈਨੂੰ ਏਸ ਲਈ ਲਿਖੀ ਏ ਕਿ ਇਹ ਕੀੜੇ ਕਿੱਥੋਂ ਆ ਰਹੇ ਨੇ।

ਤੇਰਾ ਛੋਟਾ ਵੀਰ

ਸ਼ਾਹ ਇੱਬਣ-ਏ-ਸ਼ੀਨ, ਦਸ਼ਿਤ ਮਕਸਰ

— — —

ਸਟਿੱਕਰ /ਕਾਜ਼ੀ ਦਾਦ ਮੁਹੰਮਦ ਰਿਹਾਣ

ਗਰਮੀਆਂ ਦੀ ਸਲੇਟੀ ਸ਼ਾਮ, ਮੈਂ ਹੋਸਟਲ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਇਕੱਲਾ। ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਕਿਤਾਬ ਪੜ੍ਹ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਪਰ ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਖਿੰਡੇ ਹੋਏ ਨੇ। ਦੋ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਮੇਰਾ ਇਕ ਜਮਾਤੀ ਇਕ ਹਾਦਸੇ ਵਿਚ ਮਰ ਗਿਆ ਏ ਤੇ ਉਦੋਂ ਦਾ ਮੈਂ ਇਸ ਸੋਚ 'ਚ ਫਸਿਆ ਹਾਂ ਕਿ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਕੀ ਏ? ਕਿਉਂ ਪਲ ਛਿਣ ਵਿਚ ਮੁੱਕ ਜਾਂਦੀ ਏ, ਜਿਹਦੀ ਮਿਥੀ ਹੋਈ ਮੰਜ਼ਿਲ ਮੌਤ ਏ। ਮੈਂ ਐੱਮ.ਬੀ.ਬੀ.ਐੱਸ. ਫ਼ਾਈਨਲ ਦਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਹਾਂ। ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਰੋਗਾਂ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹ ਚੁੱਕਿਆ ਹਾਂ। ਬੜੇ ਲੈਕਚਰ ਵੀ ਸੁਣੇ ਨੇ। ਸੋਚਿਆ ਵੀ ਹੈ। ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਾਰੇ ਏਸ ਸਵਾਲ ਦਾ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ।

ਮੇਰੀ ਇਹੀ ਹਾਲਤ ਅਕਸਰ ਮੇਰੇ ਲਈ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਏ। ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਡਾਕਟਰੀ ਛੱਡ ਦੇਵਾਂ। ਤੁਸੀਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਰੋਗਾਂ ਤੋਂ ਬਚਾ ਕੇ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ। ਜਿਹਨੂੰ ਹਰ ਸਾਲ ਇਕ ਮੌਤ ਆਉਂਦੀ ਏ। ਅਜਿਹੇ ਨਾਪਾਏਦਾਰ ਜੀਵਨ ਲਈ ਅਜਿਹੇ ਯਤਨ ਕਿਉਂ? ਛੱਡ ਕਿਤਾਬਾਂ ਤੇ ਦਵਾਈਆਂ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ। ਜੰਗਲ ਤੇ ਉਜਾੜ ਵੱਲ ਨਿਕਲ ਚੱਲ। ਹਵਾ ਨਾਲ ਝੂਲਦੇ ਰੁੱਖਾਂ ਦੀ ਛਾਂ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ 'ਸਾਈਂ-ਸਾਈਂ' ਸੁਣ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਹਵਾ ਚੱਲਦੀ ਰਹੇ। ਚਾਨਣੀਆਂ ਰਾਤਾਂ ਨੂੰ ਪਹਾੜ ਦੀ ਟੀਸੀ 'ਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਚੰਨ ਨੂੰ ਤੱਕਣਾ। ਜੰਗਲ ਤੇ ਪਰਬਤ ਦੀ ਸੈਰ। ਚਾਰ ਦਿਨ ਦਾ ਜੀਵਨ, ਗ਼ਮ-ਫ਼ਿਕਰ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ।

ਮੇਰੀ ਨਿਗਾਹ ਅਲਮਾਰੀ 'ਤੇ ਚਿੰਬੜੇ ਸਟਿੱਕਰ 'ਤੇ ਪੈਂਦੀ ਏ। ਪੀਲੇ ਸਟਿੱਕਰ 'ਤੇ ਲਾਲ ਰੰਗ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ...:

"Don't Take Life Too Seriously it is N't Premanent."

ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਇਸ ਸਟਿੱਕਰ ਦੇ ਸਿਵਾਏ ਕੋਈ ਦੂਜਾ ਚਿੱਤਰ, ਸਟਿੱਕਰ ਜਾਂ ਕਲੰਡਰ ਨਹੀਂ, ਜਿਹਨੂੰ ਮੈਂ ਬਾਜ਼ਾਰੋਂ ਖ਼ਰੀਦ ਕੇ ਲਿਆਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਵਾਕ ਮੇਰੇ ਪਸੰਦੀਦਾ ਵਾਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ ਜਿਹਦੇ ਚਾਨਣ ਵਿਚ ਮੈਂ ਚਿੰਤਾ ਮੁਕਤ ਜੀਵਨ ਗੁਜ਼ਾਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਸਟਿੱਕਰ 'ਤੇ ਲਿਖੀ ਦਲੀਲ ਵਿਚ ਚੋਖਾ ਵਜ਼ਨ ਹੈ। ਇਸ ਆਰਜ਼ੀ ਜੀਵਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨੀ ਫ਼ਜ਼ੂਲ ਈ ਹੈ।

ਪਰ ਮੇਰੀ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨੀ ਤਾਂ ਇਹੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਨਾਪਾਏਦਾਰੀ ਏ। ਇਕ ਗਰਜਦਾਰ ਆਵਾਜ਼ ਮੇਰੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇੰਜ ਲੱਗਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਬਦਲ ਗਰਜ ਰਹੇ ਹੋਣ ਜਾਂ ਕੋਈ ਜਹਾਜ਼ ਲੰਘ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਮੈਂ ਖਿੜਕੀ ਦੇ ਪਰਦੇ ਹਟਾ ਕੇ ਬਾਹਰ ਵੇਖਦਾ ਹਾਂ। ਬਾਰਸ਼ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਕਮਰਾ ਟਾਪ-ਫ਼ਲੋਰ 'ਤੇ ਹੈ। ਖਿੜਕੀ ਵਿਚੋਂ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਦੇ ਸੁੰਦਰ ਨਜ਼ਾਰੇ, ਹਸਪਤਾਲ ਦੇ ਨੇੜੇ ਦਰਿਆ, ਦਰਿਆ ਤੋਂ ਪਾਰ ਖੇਤ-ਖਾਲੇ, ਉੱਚੀਆਂ-ਵੱਡੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ, ਦੂਰ ਉੱਚੇ ਪਹਾੜ ਤੇ ਅਸਮਾਨ। ਪਰ ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਹੁਣ ਨਾਮੁਕੰਮਲ ਹੈ। ਬੱਦਲਾਂ ਨੇ ਪਹਾੜ ਤੇ ਅਸਮਾਨ ਕੱਜ ਲਏ ਨੇ। ਤੇਜ਼ ਵਰਖਾ ਵਰ੍ਹ ਰਹੀ ਹੈ। ਦੋ ਬੰਦੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਤਿਲ੍ਹਕਦੇ ਹੋਏ ਰੁੱਖ ਵੱਲ ਭੱਜੇ। ਜਿੱਥੇ ਪਹਿਲੋਂ ਹੀ ਇਕ ਬੱਕਰੀ ਖਲੋਤੀ ਹੈ।

ਜੇ ਰੁੱਖ ਵੀ ਦੌੜ ਪੈਣ! ਅਜੀਬ ਤਮਾਸ਼ਾ ਹੋਵੇ। ਪਰ ਇਹ ਆਪਣੀ ਜਗ੍ਹਾ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਹਿੱਲਦੇ। ਗਰਮੀ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਸਰਦੀ। ਹਵਾਵਾਂ ਚੱਲਣ ਜਾਂ ਮੀਂਹ ਵੱਸੇ। ਠੰਢ ਦੇ ਥਪੇੜੇ ਹੋਣ ਜਾਂ ਲੂ, ਕੁਹਾੜੀ ਜਾਂ ਆਰੇ ਦਾ ਵਾਰ ਹੋਵੇ, ਇਹ ਹਿੰਮਤ ਨਾਲ ਖੜ੍ਹੇ ਰਹਿੰਦੇ ਨੇ। ਮਰਣ ਜਾਂ ਜਿਉਣ, ਭੱਜਦੇ ਨਹੀਂ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਵੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਏ। ਕਾਸ਼ ਮੈਂ ਇਕ ਰੁੱਖ ਹੁੰਦਾ। ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਮੌਤ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਤਾਂ ਹੁੰਦੀ।

ਕਿਸੇ ਨੇ ਬੂਹਾ ਖੜਕਾਇਆ ਤੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਵੜ ਆਇਆ। ਇਹ ਕੰਟੀਨ ਦਾ ਵੱਡਾ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਹੈ। ਚਾਹ ਦਾ ਪੁੱਛਣ ਆਇਆ ਹੈ।

"ਨਾਕੋ! ਚਾਹ ਲਿਆ।" ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਉਹ ਤੁਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਆਦਮੀ ਹੈ, ਜਿਊਂਦਾ ਜਾਗਦਾ ਆਦਮੀ। ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਕਿ ਏਸ ਮੌਸਮ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਵਾਂਗੂੰ ਉਹ ਵੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ ਜਾਂ ਰੁੱਖਾਂ ਵਾਂਗੂੰ ਮੌਤ ਵੱਲੋਂ ਬੇਪ੍ਰਵਾਹ ਹੈ। ਕੁਝ ਪਲਾਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਚਾਹ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

"ਉੱਥੇ ਕੁਰਸੀ 'ਤੇ ਬੈਠ ਜਾ, ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਤੋਂ ਕੁਛ ਪੁੱਛਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਆਂ। ਹੁਣ ਬਾਰਸ਼ ਹੋ ਰਹੀ ਏ। ਬਾਹਰ ਜਲਥਲ ਏ। ਬੱਦਲ ਗਰਜ ਰਹੇ ਨੇ। ਬਿਜਲੀ ਲਿਸ਼ਕ ਰਹੀ ਏ। ਇਸ ਮੌਸਮ ਵਿਚ ਤੂੰ ਕੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਏਂ?"

ਉਹ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਹੈਰਾਨ ਹੈ। ਇੰਜ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛ ਲਿਆ ਹੋਵੇ ਜੋ ਸਿਰਫ਼ ਪਾਗਲ ਜਾਂ ਬੱਚੇ ਹੀ ਪੁੱਛ ਸਕਦੇ ਨੇ। ਜਾਂ ਉਹ ਮੇਰੇ ਸਵਾਲ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਸਦੀਆਂ ਹੈਰਾਨ ਅੱਖਾਂ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਜੰਮੀਆਂ ਨੇ। ਮੈਨੂੰ ਨਮੋਸ਼ੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋ ਰਹੀ ਏ ਕਿ ਮੈਂ ਕਿਉਂ ਇਹ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛ ਬੈਠਾ।

"ਮੈਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ, ਬਾਰਸ਼ ਨਾ ਹੋਵੇ!"

"ਕਿਉਂ?" ਹੁਣ ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ ਹਾਂ।

"ਜੇ ਬਾਰਸ਼ ਨਾ ਰੁਕੀ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਕੱਚਾ ਮਕਾਨ ਡਿੱਗ ਪਏਗਾ।"

ਮੈਂ ਨਾਕੋ (ਬੁੱਢਾ ਬੰਦਾ) ਨੂੰ ਵੇਖਦਾ ਹਾਂ। ਫੇਰ ਅੱਖਾਂ ਸਟਿੱਕਰ 'ਤੇ ਜਾ ਟਿਕਦੀਆਂ ਨੇ। ਮੈਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਬੋਲਦਾ, ਜਦੋਂ ਤਕ ਕਿ ਚਾਹ ਮੁੱਕ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ।

ਬੜਾ ਵੇਲਾ ਲੰਘਿਆ ਏ। ਨਾਕੋ ਚਾਹ ਵਾਲਾ ਖ਼ਾਲੀ ਪਿਆਲਾ ਲੈ ਕੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚੋਂ ਜਾ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ। ਬਾਹਰ ਬਾਰਸ਼ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਬੱਦਲ ਗਜ ਰਹੇ ਨੇ। ਬਿਜਲੀ ਚਮਕ ਰਹੀ ਹੈ। ਰੁੱਖ ਅਜੇ ਤੀਕ ਆਪਣੀ ਛਾਂ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰਨ ਦਿੱਤੀ ਖੜ੍ਹਾ ਹੈ...ਤੇ ਸਟਿੱਕਰ?

ਟੁਕੜੇ-ਟੋਟੇ ਹੋਇਆ ਰੱਦੀ ਦੀ ਟੋਕਰੀ ਵਿਚ।

— — —

ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਪਾਣੀ /ਗ਼ਨੀ ਪਰਵਾਜ਼

ਦੁਨੀਆਂ ਉਸਦੇ ਆਸੋਂ ਬਾਹਰੇ ਅੰਜਾਮ 'ਤੇ ਡਾਢੀ ਹੈਰਾਨ ਸੀ। ਤੇ ਏਸ ਗੱਲੋਂ ਬਹੁਤੀ ਹੈਰਾਨ ਸੀ ਕਿ ਓੜਕ ਉਸ ਦੇ ਏਸ ਅੰਤ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਵਜਾਹ ਕੀ ਸੀ? ਯਾਨੀ ਇਸ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਸਨ ਜਾਂ ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ?

ਅਲਬਰਟ ਤੇ ਸਾਸ਼ਿਕਾ ਪਿਤਾ ਵੱਲੋਂ ਆਪਸ ਵਿਚ ਭਰਾ ਸਨ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਮਾਂਵਾਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਨ। ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਪਿਓ ਯੂਰੀ ਸੀ। ਪਰ ਅਲਬਰਟ ਦੀ ਮਾਂ ਬਿੱਲੂ ਸੀ ਤੇ ਸਾਸ਼ਿਕਾ ਦੀ ਮਾਂ ਜੀਨੀ। ਅਲਬਰਟ ਵੱਡਾ ਸੀ ਤੇ ਸਾਸ਼ਿਕਾ ਛੋਟਾ। ਅਲਬਰਟ ਦੀ ਸ਼ਕਲ-ਸੂਰਤ ਮਾੜੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਸਾਸ਼ਿਕਾ ਬੜਾ ਸੁੰਦਰ ਸੀ। ਅਲਬਰਟ ਹਰ ਕੰਮ ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਸਾਸ਼ਿਕਾ ਹਰ ਕੰਮ ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਨਾਲ। ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਹੋਸ਼ ਸੰਭਾਲੀ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖ ਹੋ ਗਏ। ਮਾਂ ਪਿਓ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵੱਖ ਹੋਣ ਦਾ ਦੁੱਖ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਇਆ ਪਰ ਏਸ ਗੱਲੋਂ ਉਹ ਖ਼ੁਸ਼ ਵੀ ਹੋਏ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਆਪਣੇ ਪੈਰਾਂ 'ਤੇ ਖੜੋਣ ਦੇ ਕਾਬਲ ਹੋ ਗਏ ਨੇ। ਬਹੁਤਾ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਲੰਘਿਆ ਕਿ ਦੋਵੇਂ ਭਰਾ ਮਿਹਨਤ-ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਦੂਰ-ਦੁਰਾਡੇ ਚਲੇ ਗਏ। ਅਲਬਰਟ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਤੁਰ ਗਿਆ ਤੇ ਸਾਸ਼ਿਕਾ ਪੂਰਬ ਵੱਲ। ਤੇ ਇਕ ਲੰਮੇ ਚਿਰ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ ਪਰਤੇ ਤਾਂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗ ਸਕਿਆ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੈਸਾ ਕਮਾਇਆ ਸੀ ਤੇ ਕੀ ਕੀ ਖਾਧਾ ਸੀ ਪਰ ਇਹ ਗੱਲ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਿ ਦੋਵੇਂ ਭਰਾ ਅਮੀਰ ਵੀ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਤੇ ਮੋਟੇ ਤਾਜ਼ੇ ਵੀ। ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਲਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਅਜੀਬੋ-ਗ਼ਰੀਬ ਤਬਦੀਲੀ ਵੀ ਆ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਅਲਬਰਟ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਹਾਥੀ ਵਰਗੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਸਾਸ਼ਿਕਾ ਦੀ ਘੋੜੇ ਵਰਗੀ।

ਅਲਸਰਟ ਨੇ ਦੌਲਤ ਨਾਲ ਕਾਰਖ਼ਾਨੇ ਖੋਲ੍ਹੇ ਤੇ ਧਨ ਨਾਲ ਪੂੰਜੀ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰਨਾ ਛੋਹਿਆ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਸਾਸ਼ਿਕਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਦੌਲਤ ਨਾਲ ਮਕਾਨ ਬਣਵਾਏ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਰਾਏ 'ਤੇ ਚਾੜ੍ਹ ਕੇ ਪੈਸੇ ਕਮਾਉਣ ਲੱਗਿਆ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਦੋਵੇਂ ਏਸ ਹੱਦ ਤਕ ਧਨਵਾਨ ਵੀ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਕਿ ਕੋਈ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਪਰ ਖ਼ੁਦ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ ਦੌੜ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਤੇ ਏਸ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੇ ਜਾਇਜ਼-ਨਾਜਾਇਜ਼ ਹੱਥਕੰਡੇ ਵਰਤੇ। ਨੇੜੇ-ਤੇੜੇ ਦੇ ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਨੇ ਅਲਬਰਟ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਕੀਤੀ ਤੇ ਕਈਆਂ ਨੇ ਸਾਸ਼ਿਕਾ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ। ਕਈਆਂ ਨੇ ਅਲਬਰਟ ਵਾਂਗਰ ਕਾਰਖ਼ਾਨੇ ਖੋਲ੍ਹੇ ਤੇ ਕਈ ਲੋਕਾਂ ਸਾਸ਼ਿਕਾ ਵਾਂਗੂੰ ਮਕਾਨ ਬਣਵਾਏ।

ਜਦੋਂ ਅਲਬਰਟ ਦੇ ਸਾਸ਼ਿਕਾ ਦੇ ਕਾਰੋਬਾਰ ਦੀ ਚੜ੍ਹਤ ਹੋਈ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਧੰਦੇ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਫ਼ੌਜਾਂ ਜਮ੍ਹਾ ਕੀਤੀਆਂ। ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਰੋਬਾਰ ਦੇ ਲਾਭ ਤੇ ਦੂਜੇ ਦੇ ਨੁਕਸਾਨ ਲਈ ਤੇ ਲੋੜ ਵੇਲੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਤੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਦੋਸਤਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਵਰਤਿਆ। ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਯਾਰਾਂ-ਦੋਸਤਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਲੜਾਈ ਝਗੜੇ-ਵਧਦੇ ਹੀ ਗਏ। ਤੇ ਇਹ ਲੜਾਈ ਝਗੜੇ ਕਦੀ-ਕਦੀ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਵੀ ਚੱਲੇ। ਕਾਰੋਬਾਰ ਅਤੇ ਲੜਾਈ ਝਗੜਿਆਂ ਵਿਚ ਕਦੀ ਅਲਬਰਟ ਜਿੱਤ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਸਾਸ਼ਿਕਾ ਨੂੰ ਹਾਰ ਹੁੰਦੀ। ਤੇ ਕਦੀ ਸਾਸ਼ਿਕਾ ਜਿੱਤ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਅਲਬਰਟ ਨੂੰ ਹਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ। ਪਰ ਇਕ ਦਿਨ ਸਾਸ਼ਿਕਾ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕੀ ਖ਼ਿਆਲ ਆਇਆ ਕਿ ਉਸਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰਾਂ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਤੇ ਫੇਰ ਲਗਾਤਾਰ ਕਈ ਦਿਨਾਂ ਤਕ ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਲੜਦਾ ਰਿਹਾ। ਸ਼ਾਇਦ ਉਸਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਪ੍ਰਤੀ

ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਸੀ। ਏਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਅਜੇ ਬਹੁਤਾ ਚਿਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ ਕਿ ਇਕ ਸਵੇਰ ਜਦੋਂ ਉਹ ਜਾਗਿਆ ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਚਿਹਰਾ ਘੋੜੇ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਤੋਂ ਬਦਲ ਕੇ ਰਿੱਛ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਰਗਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਤੇ ਏਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਵੀ ਬਹੁਤਾ ਵੇਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੰਘਿਆ ਕਿ ਇਕ ਰਾਤੀਂ ਅਚਨਚੇਤ ਅਜਿਹਾ ਭੁਚਾਲ ਆਇਆ ਕਿ ਸਾਸ਼ਿਕਾ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮਕਾਨ ਢੈ-ਢੇਰੀ ਹੋ ਗਏ। ਉਹ ਕੰਗਾਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਪਰ ਅਲਬਰਟ ਦੇ ਕਾਰਖ਼ਾਨਿਆਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨੁਕਸਾਨ ਨਾ ਹੋਇਆ।

ਸਾਸ਼ਿਕਾ ਨੂੰ ਬੜਾ ਦੁੱਖ ਹੋਇਆ ਤੇ ਉਹ ਡਾਢਾ ਉਦਾਸ ਹੋ ਗਿਆ। ਕੁਝ ਚਿਰ ਤਕ ਤਾਂ ਉਹ ਇੱਧਰ-ਉੱਧਰ ਹੱਥ-ਪੈਰ ਮਾਰਦਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਹੀਲੇ ਆਪਣਾ ਵਕਤ ਗੁਜ਼ਾਰਦਾ ਰਿਹਾ, ਪਰ ਓੜਕ ਉਹ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਇਕ ਦਿਨ ਜਾ ਕੇ ਅਲਬਰਟ ਦੇ ਪੈਰੀਂ ਡਿੱਗ ਪਿਆ।

"ਮੇਰੇ ਸਤਿਕਾਰਤ ਭਰਾ! ਮੈਥੋਂ ਬੜੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਗ਼ਲਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਨੇ ਤੇ ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਬੜੀਆਂ ਗੁਸਤਾਖ਼ੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਨੇ। ਅੱਗੇ ਤੋਂ ਨਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਗ਼ਲਤੀਆਂ ਕਰਾਂਗਾ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਗੁਸਤਾਖ਼ੀ। ਪਰ ਏਸ ਵਾਰੀ ਮੈਨੂੰ ਮੁਆਫ਼ ਕਰ ਦੇ।"

ਅਲਬਰਟ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦੋਵਾਂ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਸਾਸ਼ਿਕਾ ਦਾ ਸਿਰ ਹਮਦਰਦੀ ਨਾਲ ਚੁੱਕਿਆ। ਜਦੋਂ ਉਸਦਾ ਮੁਖੜਾ ਨਜ਼ਰ ਆਇਆ ਤਾਂ ਅਲਬਰਟ ਨੇ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਸਾਸ਼ਿਕਾ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸਿੱਜਲ ਨੇ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਰੁਮਾਲ ਨਾਲ ਸਾਸ਼ਿਕਾ ਦੇ ਅੱਥਰੂ ਪੂੰਝੇ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਦਿਲਾਸਾ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਨਰਮੀ ਨਾਲ ਆਖਿਆ...:

"ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਨਾ ਹੋ, ਉੱਠ ਤੇ ਕੁਰਸੀ 'ਤੇ ਬੈਠ ਜਾ।" ਫੇਰ ਜ਼ਰਾ ਸੋਚ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਜੇ ਤੂੰ ਮੇਰੀ ਮੁਥਾਜੀ ਤੇ ਤਾਬੇਦਾਰੀ ਕਬੂਲ ਕਰ ਲਏਂ ਤਾਂ ਏਸ ਵਾਰੀ ਤੇਰਾ ਸਾਰਾ ਕਸੂਰ ਮੁਆਫ਼ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਏ।"

ਸਾਸ਼ਿਕਾ ਉੱਠ ਕੇ ਕੁਰਸੀ 'ਤੇ ਬੈਠ ਗਿਆ ਤੇ ਗ਼ਰੀਬੜੀ ਜਿਹੀ ਸੁਰ ਵਿਚ ਬੋਲਿਆ...:

"ਮੈਂ ਵਾਅਦਾ ਕਰਦਾ ਆਂ ਕਿ ਅੱਜ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਤੇਰਾ ਮੁਥਾਜ ਤੇ ਤਾਬੇਦਾਰ ਆਂ। ਮੈਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਤੇਰੀ ਹਦਾਇਤ 'ਤੇ ਅਮਲ ਕਰਦਾ ਰਹਾਂਗਾ।" ਉਹ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਲਈ ਚੁੱਪ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਫੇਰ ਅਲਬਰਟ ਵੱਲ ਮੋਹ ਨਾਲ ਦੇਖ ਕੇ ਬੋਲਿਆ, "ਪਰ ਹੁਣ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਰਹਿਮ ਕਰ, ਮੈਂ ਰੁਪਏ-ਪੈਸੇ ਪੱਖੋਂ ਫ਼ਕੀਰ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆਂ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਦਕੇ, ਖ਼ੈਰਾਤ ਤੋਂ ਖ਼ਾਲੀ ਨਾ ਮੋੜੀਂ। ਤੇ ਕੁਝ ਕਰਜ਼ਾ ਵੀ ਦੇ ਦੇ ਤਾਂ ਜੋ ਮੈਂ ਕੋਈ ਕਾਰੋਬਾਰ ਕਰ ਸਕਾਂ।"

ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਪੂਰੀ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਸਾਸ਼ਿਕਾ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਅਲਬਰਟ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਜਿਸਮਾਨੀ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਤਕੜਾ ਤੇ ਸ਼ਕਲੋਂ ਬਹੁਤ ਸੋਹਣਾ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਏ...ਤੇ ਉਸਦੇ ਉਲਟ ਅਲਬਰਟ ਨੂੰ ਇੰਜ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਸਾਸ਼ਿਕਾ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਨਿਸਬਤ ਬਹੁਤ ਮਾੜਾ ਤੇ ਸ਼ਕਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕੋਹਜਾ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਜਦੋਂ ਅਲਬਰਟ ਨੇ ਸਾਸ਼ਿਕਾ ਨੂੰ ਮੁਆਫ਼ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਸਦੀ ਫ਼ਰਿਆਦ ਸੁਣ ਲਈ ਤਾਂ ਸਾਸ਼ਿਕਾ ਅਲਬਰਟ ਕੋਲੋਂ ਉੱਠ ਕੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਤੁਰ ਗਿਆ ਤੇ ਬਿਸਤਰੇ 'ਤੇ ਜਾ ਲੇਟਿਆ। ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਤਕ ਜਾਗਦੇ ਤੇ ਸੋਚਦੇ ਰਹਿਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸਨੂੰ ਨੀਂਦ ਆ ਗਈ। ਉਸਨੂੰ ਏਨੀ ਗੂੜ੍ਹੀ ਨੀਂਦ ਆਈ ਕਿ ਦਿਨ ਦਾ ਬਾਕੀ ਹਿੱਸਾ ਤੇ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਪੂਰੀ ਰਾਤ ਸੁੱਤਿਆਂ ਲੰਘ ਗਈ। ਉਹ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਦੁਪਹਿਰ ਵੇਲੇ ਜਾਗਿਆ। ਅੱਖਾਂ ਖੁੱਲ੍ਹਦਿਆਂ ਹੀ ਉਸਨੇ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਹੁਣ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਵਰਗਾ ਤਕੜਾ-ਨਰੋਆ ਆਦਮੀ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਸਗੋਂ ਸੁੰਗੜ ਕੇ ਇੰਜ ਛੋਟਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਖ਼ੁਦ ਵੀ ਨਹੀਂ ਵੇਖ ਸਕਦਾ। ਉਸਨੇ ਚਾਹਿਆ ਕਿ ਆਪਣੇ-

ਆਪ ਨੂੰ ਜਾ ਕੇ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵਿਚ ਵੇਖੇ ਪਰ ਨਾ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਚਾਲ ਨਾਲ ਤੁਰ ਸਕਦਾ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਖ਼ੁਦ ਨੂੰ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵਿਚ ਵੇਖ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਹੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਉਹ ਬਿਸਤਰੇ ਤੋਂ ਤਿਲ੍ਹਕ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪਈ ਮੇਜ਼ ਉਪਰ ਡਿੱਗ ਪਿਆ ਤੇ ਮੇਜ਼ 'ਤੇ ਰੱਖੇ ਹੋਏ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦੇ ਗਲਾਸ ਨਾਲ ਜਾ ਵੱਜਿਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਪਾਣੀ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ।

ਅਚਨਚੇਤ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਧੁੰਦਲਾ ਜਿਹਾ ਅਕਸ ਉਸ ਗਲਾਸ ਵਿਚ ਵੇਖ ਲਿਆ ਤੇ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਤੜਫ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਕਿਉਂ ਜੋ ਉਹ ਇਕ ਭੌਰ ਬਣ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ।

— — —

ਦਾਦੀ ਕਿਉਂ ਇਕੱਲੀ ਏ /ਗੌਹਰ ਮਲਿਕ

ਮੈਂ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਇਕੱਲੀ ਕਾਰੀ, ਚੁੜੇਲ ਵਾਂਗੂੰ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਬੈਠੀ ਰਹਿੰਦੀ ਆਂ। ਮਜਾਲ ਏ ਕੋਈ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਆਏ ਜਾਂ ਝਾਕ ਕੇ ਵੇਖੇ ਕਿ ਮੈਂ ਮਰ ਗਈ ਆਂ ਜਾਂ ਜਿਊਂਦੀ ਆਂ। ਬਸ ਰੋਟੀ ਦੀ ਬੁਰਕੀ ਲਿਆ ਕੇ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸੁੱਟ ਦਿੰਦੇ ਨੇ। ਉਹ ਘਰ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹੇ ਕੁੱਤੇ ਨੂੰ ਵੀ ਇੰਜ ਈ ਬੁਰਕੀ ਸੁੱਟ ਦਿੰਦੇ ਨੇ। ਦਾਦੀ ਸਭ ਨਾਲ ਗਿਲਾ ਕਰਦੀ...ਪਰ ਕੋਈ ਸੁਣਦਾ ਈ ਨਈਂ ਸੀ।

ਇਕ ਦਿਨ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਮਾਂ ਨਾਲ ਹਮਦਰਦੀ ਹੋਈ, ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਰੇਡੀਓ ਲਿਆ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਕਿਹਾ, "ਅੰਮਾਂ! ਤੂੰ ਇਕੱਲੀ ਬੈਠੀ ਰਹਿਨੀ ਐਂ। ਇਹ ਰੇਡੀਓ ਸੁਣਿਆਂ ਕਰ। ਬੜੇ ਮਿੱਠੇ ਬਲੋਚੀ ਗੀਤ ਲੱਗਦੇ ਨੇ ਤੇ ਖ਼ਬਰਾਂ ਵੀ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਏ ਇਹ। ਤੇਰਾ ਵੇਲ਼ਾ ਚੰਗਾ ਲੰਘ ਜਾਊ।" ਮੈਂ ਆਖਿਆ, "ਰੇਡੀਓ ਸੁਣਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਤੁਹਾਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਘੜੀ ਭਰ ਵੇਖ ਲੈਣਾ ਮੈਨੂੰ ਲੱਖ ਦਰਜੇ ਚੰਗਾ ਲੱਗਦਾ ਏ।"

ਮੈਨੂੰ ਉਸ 'ਤੇ ਤਰਸ ਆ ਗਿਆ, ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਚੰਗਾ ਦਾਦੀ ਹੁਣ ਮੈਂ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਕੰਮ-ਕਾਜ ਤੋਂ ਵਿਚਲੀ ਹੋ ਕੇ ਤੇਰੇ ਕੋਲ ਆਇਆ ਕਰਾਂਗੀ ਤੇ ਉੱਥੇ ਬੈਠ ਕੇ ਸਿਲਾਈ-ਕਢਾਈ ਕਰਿਆ ਕਰਾਂਗੀ।"

ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਵਾਅਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਆ ਕੇ ਮੈਂ ਦਾਦੀ ਕੋਲ ਬੈਠ ਗਈ। ਦਾਦੀ ਦੀ ਲਾਡਲੀ ਬਹੂ ਨੇ ਵੇਖਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਆ ਗਈ ਤੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਬੈਠ ਗਈ। ਦਾਦੀ ਮੁਸਕੁਰਾਈ। ਕੁਝ ਚਿਰ ਵਿਚ ਮਹਿ ਗੁਲ ਦੌੜਦੀ ਹੋਈ ਆਈ ਤੇ ਆਖਣ ਲੱਗੀ, "ਅੰਮਾਂ ਮੇਰੇ ਬੂਟ ਕਿੱਥੇ ਨੇ? ਭਾਈ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਏ।" ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਮੇਜ਼ ਦੇ ਥੱਲੇ ਵੇਖ।"

ਬੱਚੀ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, "ਮੈਂ ਹਰ ਥਾਂ ਵੇਖ ਲਿਆ, ਨਾ ਮੈਨੂੰ ਕਾਲੇ ਬੂਟ ਮਿਲੇ, ਨਾ ਈ ਚਿੱਟੇ। ਮੇਰੀ ਚੱਪਲ ਵੀ ਗੁੰਮ ਏ।" ਮਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਹੱਛਾ! ਇਓਂ ਕਰ ਮੇਰੀ ਮੰਜੀ ਥੱਲੇ ਡੱਬੇ ਵਿਚ ਤੇਰੇ ਨਵੇਂ ਬੂਟ ਰੱਖੇ ਨੇ। ਉਹ ਪਾ ਕੇ ਚਲੀ ਜਾ, ਪਰ ਵੇਖੀਂ ਗੰਦੇ ਨਾ ਕਰੀਂ।" ਬੱਚੀ ਵਾਪਸ ਮੁੜੀ ਤੇ ਦੌੜਦੀ ਹੋਈ ਚਲੀ ਗਈ।

ਦਾਦੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਹਾਂ, ਹਾਂ, ਜਾ ਕੇ ਲੱਭ ਲੈ। ਤੇਰੀ ਮਾਂ ਦੀਆਂ ਅਲਮਾਰੀਆਂ ਤੇ ਸੰਦੂਕ ਬੂਟਾਂ ਤੇ ਜੁਰਾਬਾਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਪਏ ਨੇ। ਦਫ਼ਤਰ ਜਾਂਦਿਆਂ ਰਾਹ ਵਿਚ ਤੁਹਾਡੇ ਪਿਓ 'ਤੇ ਨੋਟਾਂ ਦੀ ਬਾਰਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਏ। ਫੇਰ ਤੁਸੀਂ ਭਲਾਂ ਕਿਉਂ ਨਾ ਇਹਨਾਂ ਪੈਸਿਆਂ ਨਾਲ ਬੂਟ, ਜੁਰਾਬਾਂ ਤੇ ਕੱਪੜੇ ਖ਼ਰੀਦ ਕੇ ਵੰਡੋ ਤੇ ਨਾਮ ਕਮਾਓ।"

ਜਾਨੀ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਦੀ ਰੰਗਤ ਬਦਲ ਗਈ ਤੇ ਉਹਨੇ ਬੁੜਬੁੜਾਉਂਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, "ਤੌਬਾ, ਤੌਬਾ...ਤਾਅਨਿਆਂ-ਮਿਹਣਿਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੋਈ ਗੱਲ ਈ ਨਈਂ ਹੁੰਦੀ।" ਉਹ ਉੱਠ ਕੇ ਤੁਰ ਗਈ ਤਾਂ ਇਬਰਾਹੀਮ ਕਮਰੇ ਅੰਦਰ ਆ ਗਿਆ। ਇਬਰਾਹੀਮ ਨੇ ਮਾਂ ਨੂੰ ਸਲਾਮ ਕੀਤਾ ਤੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਮਾਂ ਕਿਵੇਂ ਐਂ? ਠੀਕ ਐਂ?" ਮਾਂ ਸਲਾਮ ਦਾ ਜਵਾਬ ਦਿੰਦਿਆਂ ਬੋਲੀ, "ਠੀਕ ਆਂ ਪੁੱਤਰ! ਪਰ ਕੀ ਤੂੰ ਅੱਜ ਦਫ਼ਤਰ ਨਈਂ ਗਿਆ?"

"ਅੱਜ ਤੇ ਕੱਲ੍ਹ ਦੋ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਛੁੱਟੀ ਹੋ ਗਈ ਏ। ਜੰਮੇ ਤੇ ਹਫ਼ਤੇ ਦੀ। ਅੱਜ ਅਸੀਂ ਯਾਰ-ਬੇਲੀ ਸ਼ਿਕਾਰ 'ਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਆਂ।"

"ਰੱਬ ਤੇਰੀ ਰਕਸ਼ਾ ਕਰੇ। ਇੱਥੇ ਤਾਂ ਕੋਈ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਨਈਂ ਦੱਸਦਾ। ਨਾ ਈ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਕਦੇ ਜੁਮੇ ਤੇ ਹਫ਼ਤੇ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਵੇਖਿਆ ਏ।"

ਇਬਰਾਹੀਮ ਨੇ ਓਥੋਂ ਹੀ ਆਵਾਜ਼ ਦਿੱਤੀ, "ਓ-ਜਾਨੀ! ਉਹ ਚੀਜ਼ਾਂ ਮੇਰੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਵਾਲੇ ਬੈਗ ਵਿਚ ਪਾ ਦੇ।"

ਜਾਨੀ ਅੰਦਰੋਂ ਬੋਲੀ, "ਇਹ ਬੈਗ ਤਾਂ ਬੇਕਾਰ ਏ। ਜਿੱਪ ਟੁੱਟੀ ਪਈ ਏ।"

ਇਬਰਾਹੀਮ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਮੈਂ ਨਵਾਂ ਲੈ ਆਉਂਦਾ ਆਂ।"

ਦਾਦੀ ਤੋਂ ਰਿਹਾ ਨਾ ਗਿਆ। ਆਖਣ ਲੱਗੀ, "ਪੁੱਤਰ ਇਸੇ ਨੂੰ ਮੁਰੰਮਤ ਕਰਵਾ ਲੈ। ਕਿਉਂ ਸਉ-ਪੰਜਾਹ ਜ਼ਾਇਆ ਕਰੇਂਗਾ।"

"ਸਉ-ਪੰਜਾਹ ਕਿੱਥੇ ਮਾਂ, ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਸਉ ਰੁਪਏ। ਪਰ ਇਹਦੀ ਮੁਰੰਮਤ ਵਿਚ ਚਿਰ ਲੱਗੇਗਾ। ਸੰਗਤ ਸਾਰੀ ਤਿਆਰ ਬੈਠੀ ਏ।" ਇਬਰਾਹੀਮ ਨੇ ਕਿਹਾ।

"ਪਹਿਲਾਂ ਵੇਖਣਾ ਸੀ ਨਾ! ਯਾਂ ਤੇਰੀ ਔਰਤ ਨੇ ਵੇਖਣਾ ਹੁੰਦਾ। ਮੈਂ ਨਈਂ ਕਹਿੰਦੀ ਕਿ ਪੈਸੇ ਲਿਆ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਦੇਓ। ਯਾਂ ਮੈਨੂੰ ਜਾਰਜਟ ਤੇ ਬਨਾਰਸੀ ਕੱਪੜੇ ਲਿਆ ਕੇ ਦੇਓ। ਯਾਂ ਰੋਜ਼ ਕਬਾਬ ਖਵਾਓ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਬਸ ਇਹ ਕਹਿੰਦੀ ਆਂ ਪਈ ਕੁਝ ਬੱਚਤ ਕਰਿਆ ਕਰੋ। ਹੱਸਦਿਆਂ ਦਾ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਸਾਥ ਦਿੰਦੇ ਨੇ, ਰੋਂਦਿਆਂ ਦਾ ਕੋਈ ਸਾਥੀ ਨਈਂ ਬਣਦਾ। ਮੁਸ਼ਕਲ ਸਮੇਂ ਆਪਣਾ ਮਾਲ ਈ ਕੰਮ ਆਉਂਦਾ ਏ। ਇਹ ਤੇਰੀ ਔਰਤ ਤੈਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਮੁਥਾਜ ਕਰਕੇ ਛੱਡੇਗੀ।"

"ਬੀਵੀ ਦਾ ਕੀ ਕਸੂਰ? ਪਰ ਮਾਂ ਉਸਨੂੰ ਤੈਂ ਜ਼ਰੂਰ...," ਇਬਰਾਹੀਮ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋ ਕੇ ਮਾਂ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਗਿਆ।

ਦਾਦੀ ਨੇ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਮੂੰਹ ਫੇਰ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਵੇਖਿਆ ਮੇਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਐਂ ਲੱਗਦੀਐਂ। ਬੀਵੀ ਦਾ ਨਾਂ ਲੈਂਦਿਆਂ ਈ ਜਿਵੇਂ ਧਮੋੜੀ ਲੜ ਗਈ ਏ।"

ਮੈਂ ਕੁਝ ਨਾ ਕਿਹਾ। ਇਸੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹੂਰ ਜਾਨ ਆਈ। ਦਾਦੀ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, "ਤੈਂ ਰੋਟੀ ਖਾ ਲਈ? ਕੀ ਸਬਜ਼ੀ ਬਣਾਈ ਐ?"

"ਮੈਂ ਰੋਟੀ ਨਈਂ ਖਾਧੀ। ਚੌਲ ਕੀਮਾ ਖਾਧਾ ਏ।"

"ਮੈਂ ਨਈਂ ਮੰਨਦੀ। ਅਜੇ ਹੁਣੇ ਤਾਂ ਆਈ ਐਂ, ਏਨੀ ਛੇਤੀ ਕੱਪੜੇ ਵੀ ਬਦਲ ਲਏ ਤੇ ਖਾਣਾ ਵੀ ਖਾ ਲਿਆ। ਤੇਰਾ ਖਾਣਾ ਨਾ ਹੋਇਆ, ਚਿੜੀ ਦਾ ਚੁਗਣਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਬਾਲਾਂ ਨੂੰ ਖਾਂਦਿਆਂ ਵੇਖ ਕੇ ਹੈਰਾਨ ਹੁੰਦੀ ਆਂ। ਏਸੇ ਲਈ ਤਾਂ ਉਹ ਏਨੀ ਛੇਤੀ ਵੱਡੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਨੇ। ਤੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਹਾਣਨਾਂ ਮੂਹਰੇ ਬੜੀ ਛੋਟੀ ਲੱਗਦੀ ਐਂ।"

"ਬਸ ਮਾਂ ਤੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਬਾਲਾਂ 'ਤੇ ਲੱਗੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਐਂ। ਜਿੰਨਾ ਢਿੱਡ 'ਚ ਪੈ ਸਕੇ ਆਦਮੀ ਓਨਾਂ ਈ ਖਾਂਦਾ ਐ। ਸਗੋਂ ਡਾਕਟਰ ਤਾਂ ਆਖਦੇ ਐ ਬਹੁਤਾ ਖਾਣਾ ਵੀ ਚੰਗਾ ਨਈਂ ਹੁੰਦਾ।"

"ਬਕਵਾਸ ਕਰਦੇ ਐ ਡਾਕਟਰ। ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਆਦਤਾਂ ਤੁਹਾਡੀ ਮਾਂ ਨੇ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਈ ਵਿਗਾੜ ਛੱਡੀਐਂ। ਉਹਨੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੁਝ ਨਈਂ ਦਿੱਤਾ।" ਦਾਦੀ ਕੁਝ ਚਿਰ ਚੁੱਪ ਰਹਿ ਕੇ ਫੇਰ ਬੋਲੀ, "ਤੈਂ ਕਿੰਨੇ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਸਕੂਲੋਂ ਆ ਕੇ ਇਹੋ ਕੱਪੜੇ ਪਾ ਰਹੀ ਐਂ। ਤੇਰੀ ਮਾਂ ਨੇ ਕਿੰਨੇ ਜੋੜੇ ਖ਼ਰੀਦ ਕੇ ਸਿਵਾਏ? ਪਰ ਤੂੰ ਏਨੀ ਮੈਲੀ ਏਂ। ਤੁਹਾਡੇ ਕੱਪੜੇ ਖ਼ੁਦਾ ਨੇ ਤੁਹਾਡੀ ਕਿਸਮਤ 'ਚ ਨਈਂ ਲਿਖੇ। ਪਤਾ ਨਈਂ ਕਿਹੜੇ ਸੰਦੂਕ ਯਾਂ ਅਲਮਾਰੀ 'ਚ ਏਨੇ ਚਿਰ ਤਕ ਪਏ ਰਹਿਣਗੇ ਜਦ ਤੀਕ ਅਖ਼ੀਰ ਨੂੰ ਛੋਟੇ ਨਾ ਹੋ ਜਾਣ। ਫੇਰ ਤੇਰੀ ਮਾਂ ਇਹ ਕੱਪੜੇ ਆਪਣੇ ਅੰਗਾਂ-ਸਾਕਾਂ ਦੇ ਬਾਲਾਂ ਨੂੰ ਦੇ ਆਏਗੀ।"

ਹੂਰ ਜਾਨ ਨੇ ਨਾਰਾਜ਼ਗੀ ਵਿਚ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ ਤੇ ਫੇਰ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਖੁਰਕਣ ਲੱਗ ਪਈ।

"ਤੈਂ ਸਕੂਲੇ ਵੀ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਖੁਰਕਦੀ ਰਹਿਨੀਂ ਐਂ? ਏਥੇ ਤਾਂ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਤੇਰਾ ਹੱਥ ਸਿਰ 'ਚ ਈ ਰਹਿੰਦੈ। ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਨੂੰ ਤੈਂ ਹੱਥ ਲਾਉਣ ਨਈਂ ਦਿੰਦੀ। ਤੇਰੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਘਰ-ਘਰ ਫਿਰਨ ਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀਆਂ ਨਿਭਾਉਣ ਤੋਂ ਵਿਹਲ ਨਈਂ। ਸਵੇਰ ਹੁੰਦਿਆਂ ਈ ਉਹ ਬਿੱਲੀ ਵਾਂਗੂੰ ਇਕ ਘਰੋਂ ਨਿਕਲਦੀ ਏ ਤੇ ਦੂਜੇ ਘਰ ਵੜਦੀ ਏ।"

ਹੂਰ ਜਾਨ ਆਪਣੇ ਦੋਵੇਂ ਹੱਥ ਕੰਨਾਂ ਤੀਕ ਲੈ ਗਈ, ਪਰ ਦਾਦੀ ਨੇ ਨਹੀਂ ਵੇਖਿਆ। ਦਾਦੀ ਨੇ ਦੁਬਾਰਾ ਹੂਰ ਜਾਨ ਨੂੰ ਨੀਝ ਲਾ ਕੇ ਵੇਖਿਆ ਤੇ ਕਿਹਾ, "ਏਸ ਬਦਬਖ਼ਤ ਟੂਥਪੇਸਟ ਨੇ ਖ਼ਲਕਤ ਦੇ ਦੰਦ ਛਿੱਲ ਕੇ ਛੋਟੇ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਸਾਡੇ ਸਮੇਂ ਪੇਸਟ ਤੇ ਬੁਰਸ਼ ਨਈਂ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਦਾਤਣ ਕਰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ। ਯਾਂ ਫੇਰ ਕੋਲਾ ਪੀਹ ਕੇ ਉਸ ਵਿਚ ਲੂਣ ਰਲਾ ਕੇ ਰੱਖ ਲੈਂਦੇ ਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਦੰਦ ਮਾਂਜਦੇ ਸੀ। ਮੋਤੀਆਂ ਵਰਗੇ ਚਿੱਟੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ ਸਾਡੇ ਦੰਦ, ਹਰ ਵੇਲੇ। ਤੂੰ ਆਖਦੀ ਐਂ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਦੰਦ ਸਾਫ਼ ਕਰਦੀ ਆਂ ਪਰ ਤੇਰੇ ਦੰਦਾਂ ਤੇ ਕਰੀੜਾ ਜੰਮਿਆਂ ਹੋਇਐ ਪੀਲਾ—ਸਾਫ਼ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਦੰਦ ਇੰਜ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਆ?"

"ਨਈਂ ਸਾਫ਼ ਕਰਦੀ ਮੈਂ। ਕੀ ਕਰ ਲੈਂਗੀ ਮੇਰਾ? ਤੇਰੇ ਕੋਲ ਬੈਠ ਕੇ ਬੰਦਾ ਅੱਕ ਜਾਂਦਾ ਐ।" ਹੂਰ ਜਾਨ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਟੁਰ ਗਈ।

"ਕੱਢ ਕੇ ਸੁੱਟਦੇ ਮੇਰੇ ਵੱਲੋਂ। ਕਦੀ ਵੀ ਨਾ ਸਾਫ਼ ਕਰ। ਤੇਰੇ ਦੰਦ ਐ ਸੜ ਜਾਣਗੇ।" ਦਾਦੀ ਮਗਰੋਂ ਬੁੜਬੁੜ ਕਰਦੀ ਰਹੀ।

ਏਸ ਵਿਚਕਾਰ ਮੁਹੰਮਦ ਆ ਗਿਆ ਤੇ ਦਾਦੀ ਦੇ ਗਲ਼ ਲੱਗ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, "ਮੇਰੀ ਚੰਗੀ ਮਾਂ ਕੀ ਗੱਲ ਹੋਈ ਏ?"

"ਗੱਲ ਕੀ ਹੋਣੀ ਸੀ, ਇਹ ਹੋਰੀ ਏ ਨਾ ਜਿਹੜੀ, ਇਹ ਮੇਰੇ ਸਮਝਾਉਣ 'ਤੇ ਪਾਗ਼ਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਏ।"

ਦਾਦੀ ਨੇ ਮੁਹੰਮਦ ਦਾ ਸਿਰ ਗੋਦ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਤੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਉਸਦੇ ਮੱਥੇ ਤੋਂ ਵਾਲ ਪਿੱਛੇ ਹਟਾਉਣ ਲੱਗੀ। ਦਾਦੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਆਪਣਾ ਚਿਹਰਾ ਵੇਖ, ਕਿੰਨੇ ਦਾਣੇ ਨੇ ਏਸ ਉਪਰ। ਇਹ ਸਭ ਤੇਰੇ ਧੁੱਪੇ-ਛਾਵੇਂ ਲੂਤ-ਲੂਤ ਕਰਦੇ ਫਿਰਨ ਦਾ ਫਲ ਏ। ਇੰਜ ਹੁਣ ਤੇਰਾ ਸੋਹਣਾ ਮੁਖੜਾ ਦਾਗ਼ਾਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਏ।" ਮੁਹੰਮਦ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਦਾਦੀ ਦੀ ਗੋਦ ਵਿਚੋਂ ਚੁੱਕਿਆ ਤਾਂ ਦਾਦੀ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਕਲਾਵੇ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ ਤੇ ਕੁੜਤੇ ਦੇ ਕਾਲਰ ਨੂੰ ਉਲਟ ਕੇ ਬੋਲੀ, "ਇਹ ਤੇਰਾ ਕਾਲਰ ਕਿੰਨਾ ਮੈਲਾ ਏ ਤੂੰ ਆਪਣੀ ਧੌਣ ਨਈਂ ਧੋਂਦਾ?"

"ਮੈਂ ਰੋਜ਼ ਨਹਾਉਂਦਾ ਆਂ ਤੇ ਧੌਣ ਕਿਉਂ ਨਈਂ ਧੋਂਦਾ ਹੋਣਾ।" ਮੁਹੰਮਦ ਨੇ ਹੱਸਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, "ਮੈਂ ਸਿਰ 'ਤੇ ਤੇਲ ਲਾਇਆ ਏ, ਇਹ ਤੇਲ ਏ।"

ਦਾਦੀ ਨੇ ਕਾਲਰ ਹੋਰ ਥੱਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਬੋਲੀ, "ਤੇਰੀ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਧੌਣ ਕਿੰਨੀ ਕਾਲੀ ਹੋ ਗਈ ਏ। ਜਦੋਂ ਨਹਾਉਂਦਾ ਐਂ ਤਾਂ ਧੌਣ ਨੂੰ ਮਲ ਕੇ ਧੋਂਦਾ ਨਈਂ ਹੋਵੇਂਗਾ।"

ਮੁਹੰਮਦ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਅੱਖਾਂ ਕੱਢਦਿਆਂ ਆਖਣ ਲੱਗਾ, "ਤਾਂ ਕੇ ਆਪਣੀ ਚਮੜੀ ਛਿੱਲ ਲਵਾਂ? ਬਸ ਮੈਂ ਗੰਦਾ ਆਂ। ਮੈਲਾ ਆਂ। ਨਈਂ ਨਹਾਉਂਦਾ ਮੈਂ। ਕੇ ਕਰੇਂਗੀ, ਜਾਨ ਕੱਢ ਲਵੇਂਗੀ ਮੇਰੀ?"

ਦਾਦੀ ਦੇ ਕਲਾਵੇ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਤੇ , "ਅੱਕ ਗਿਆ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਤੋਂ," ਆਖਦਾ ਉੱਠ ਪਿਆ।

"ਮੈਂ ਤੁਹਾਡਾ ਕੇ ਵਿਗਾੜਿਆ। ਇੰਜ ਮੇਰੀਆਂ ਬਾਂਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਭੱਜਿਆ ਐਂ ਪੁੱਤਰ, ਅਜੇ ਤਾਂ ਨੈਣ-ਪ੍ਰਾਣ ਸਲਾਮਤ ਐ ਮੇਰੇ। ਆਤੁਰ ਹੋ ਗਈ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਸੜਕ 'ਤੇ ਸੁੱਟ ਆਓਗੇ।" ਦਾਦੀ ਨੇ ਫ਼ਰਿਆਦ ਕੀਤੀ।

ਅਹਿਮਦ ਨੇ ਦਾਦੀ ਦੀ ਇਹ ਗੱਲ ਸੁਣੀ ਤਾਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਬੂਹਾ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਅੰਦਰ ਝਾਕਿਆ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਮੁਸਕੁਰਾਇਆ। ਉਹ ਅੰਦਰ ਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਪੁਰਾਣੇ ਫ਼ੈਸ਼ਨ ਦਾ ਤੰਬੀ-ਕੁੜਤਾ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ ਬਲੋਚੀ ਚੱਪਲ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਹਿਰਾਵੇ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ। ਮੈਂ ਵੀ ਸਿਰ ਦੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਨਾਲ ਕਿਹਾ ਕਿ ਬੜਾ ਚੰਗਾ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਏਂ। ਫੇਰ ਉਸ ਨੇ ਦਾਦੀ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ...:

"ਬੀਬੀ ਕਿਓਂ ਚੁੱਪ ਐਂ?"

"ਕੇ ਆਖਾਂ?"

"ਮੇਰੇ ਕੱਪੜੇ ਕਿਵੇਂ ਲੱਗ ਰਹੇ ਹੈਨ?"

"ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਈਂ। ਤੁਸੀਂ ਲੋਕ ਜਾਣੋਂ, ਤੁਹਾਡਾ ਕੰਮ ਜਾਣੇ। ਮੈਂ ਗੱਲ ਕਰਦੀ ਆਂ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਲੋਕ ਮੇਰੀ ਸੰਘੀ ਘੁੱਟਣ ਆਉਂਦੇ ਓ। ਹੈਂ, ਇਹ ਕੋਈ ਲਿਬਾਸ ਏ ਜੋ ਤੈਂ ਪਾਇਆ ਹੋਇਐ? ਜਿਉਂ ਕੋਈ ਬੱਕਰੀਆਂ ਦਾ ਆਜੜੀ ਹੋਵੇ। ਇਹਦੇ ਨਾਲੋਂ ਤਾਂ ਤੈਨੂੰ ਇਹ ਮੱਧਮ ਰੰਗ ਦਾ ਜੋੜਾ ਬਹੁਤ ਫੱਬਦਾ ਏ।"

"ਇਹ ਫ਼ੈਸ਼ਨ ਐ। ਮੇਰਾ ਕੁੜਤਾ ਸਲਵਾਰ ਤਾਂ ਫੇਰ ਵੀ ਛੋਟਾ ਏ। ਲੋਕ ਤਾਂ ਸਵੇ ਮੀਟਰ ਦੀ ਸਲਵਾਰ ਸਲੋਆਉਣ ਲੱਗ ਪਏ ਹੈਨ।"

"ਜੇ ਕੋਈ ਵੀ ਚਬਲ ਮਾਰੇ ਤਾਂ ਉਹ 'ਪੈਸ਼ਨ' ਹੋ ਗਿਆ। ਘਿਓ ਬਹੁਤ ਏ ਘਰ।" ਦਾਦੀ ਨੇ ਇਕ ਅਸ਼ਲੀਲ ਅਖਾਣ ਸੁਣਾਇਆ।

"ਅੰਮਾਂ ਕੋਈ ਇਕ ਚੀਜ਼ ਤਾਂ ਦੱਸ ਜਿਹੜੀ ਚੰਗੀ ਹੋਵੇ?"

"ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੀ ਕੋਈ ਚੰਗੀ ਚੀਜ਼ ਵੇਖੀ ਈ ਨਈਂ। ਏਸ ਏਨੇ ਵੱਡੇ ਕੱਪੜਿਆਂ ਨੂੰ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਧੋਣ ਤੇ ਪ੍ਰੈੱਸ ਕਰਨ ਲੱਗਿਆਂ ਤੇਰੀ ਮਾਂ ਚੀਕੇਗੀ ਤੇ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਕੱਢੇਗੀ। ਕੌਣ ਏਨੀ ਖੇਚਲ ਕਰੇਗਾ ਹੁਣ।"

"ਤੁਸੀਂ ਬੇਫ਼ਿਕਰ ਰਹੋ, ਇਹਨੂੰ ਮਸ਼ੀਨ ਧੋਏਗੀ ਤੇ ਪ੍ਰੈੱਸ ਮੈਂ ਆਪ ਕਰਾਂਗਾ।" ਅਹਿਮਦ ਨੇ ਆਪਣੀ ਛਾਤੀ 'ਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖਦਿਆਂ ਕਿਹਾ।

ਦਾਦੀ ਵਿਅੰਗਮਈ ਹਾਸਾ ਹੱਸੀ, "ਹਾਂ-ਹਾਂ! ਤੂੰ ਕੱਪੜੇ ਪ੍ਰੈੱਸ ਕਰੇਂਗਾ? ਕੱਲ੍ਹ ਮੈਂ ਗੁਸਲਖ਼ਾਨੇ ਵਿਚ ਪਿਆ ਇਕ ਕੱਪੜਾ ਵੇਖਿਆ...ਜਦੋਂ ਚੁੱਕਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਤੇਰੀ ਬਨੈਣ ਸੀ। ਏਨੀ ਮੈਲੀ ਕਿ ਪਛਾਣੀ ਨਾ ਜਾਏ ਕਿ ਕਦੀ ਇਹ ਚਿੱਟੇ ਰੰਗ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਤੈਂ ਆਪਣਾ ਬਦਨ ਨਈਂ ਧੋ ਸਕਦਾ, ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਏਂ ਕੱਪੜੇ ਧੋਣ ਤੇ ਪ੍ਰੈੱਸ ਕਰਨ ਦੀ।"

"ਬਸ! ਬਸ!! ਮਾਂ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਤਾਂ ਗੱਲ ਕਰਨਾ ਵੀ ਗੁਨਾਹ ਏ।"

"ਨਾ ਕਰੋ ਤੁਸੀਂ ਲੋਕ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਗੱਲ। ਮੈਂ ਸੱਚ ਬੋਲਦੀ ਆਂ ਤੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਪਸੰਦ ਨਈਂ।"

ਅਹਿਮਦ ਦੀ ਅੰਮਾਂ ਆਈ ਤੇ ਆਖਣ ਲੱਗੀ, "ਅਹਿਮਦ ਤੈਨੂੰ ਤੇਰਾ ਪਿਤਾ ਸੱਦ ਰਿਹਾ ਏ।" ਅਹਿਮਦ ਨੇ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਸਿਰ ਝਟਕਿਆ ਤੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਗਿਆ।

ਅਹਿਮਦ ਦੀ ਅੰਮਾਂ ਬੈਠ ਗਈ ਤੇ ਬੋਲੀ, "ਅੱਜ ਬੜੀ ਥੱਕ ਗਈ ਆਂ। ਝਾੜੂ ਦੇਣ ਵਿਚ ਲੱਗੀ ਰਹੀ ਆਂ। ਇਕ-ਦੋ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਚੱਲਣ ਵਾਲੀ ਹਵਾ ਨੇ ਸਾਰਾ ਘਰ ਮਿੱਟੀ ਨਾਲ ਭਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।"

"ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਗਰਜ਼ ਨਈਂ। ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਥਕੇਵੇਂ ਦੀ ਨਾ ਦੱਸ।" ਦਾਦੀ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ, "ਮੈਂ ਗੱਲ ਕਦੀ ਆਂ ਤਾਂ ਆਖਦੀ ਐਂ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਨੌਕਰ ਨੂੰ ਟਿਕਣ ਨਈਂ ਦਿੰਦੇ। ਜੇ ਦਸ ਨੌਕਰ ਵੀ ਹੋਵਣ ਤਾਂ ਵੀ ਤੁਹਾਡਾ ਕੰਮ ਤੁਹਾਡੇ ਸਿਰ ਹੋਵੇਗਾ। ਹੁਣ ਇਹ ਜਿਹੜਾ ਨੌਕਰ ਰੱਖਿਆ ਏ, ਤੈਂ ਇਹਨੂੰ ਜੁਮਾਰਾਤ ਨੂੰ ਛੁੱਟੀ ਦੇ ਦਿੰਦੀ ਐਂ ਕਿ ਜਾ ਕੱਲ੍ਹ ਜਮਾ ਐ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਛੁੱਟੀ ਨਈਂ ਮੰਗਦਾ ਪਰ ਤੈਂ ਉਹਨੂੰ ਧੱਕੇ ਨਾਲ ਘੱਲਦੀ ਐਂ। ਨਾ ਉਹਦੀ ਮਾਂ ਜਿਉਂਦੀ ਏ ਨਾ ਪਿਤਾ। ਇਕ ਭਰਾ ਉਹਦਾ, ਉਹ ਵੀ ਮਸੀਤੇ ਲੰਮਾ ਪਿਆ ਰਹਿੰਦੈ। ਕਿੰਨੀ ਵਾਰੀ ਕਿਹਾ ਏ ਕਿ ਇਹ ਮੁੰਡਾ ਕਿਹੜਾ ਕੋਈ ਕਮਾਲ ਕਰਦਾ ਏ? ਮੈਂ ਤੇਰੀ ਸੱਸ ਆਂ, ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਲੱਖ ਨਖ਼ਰਿਆਂ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਦੀ ਐਂ ਪਰ ਨੌਕਰਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਲਲਕ ਪੈਂਦੀ ਐਂ। ਆਖ਼ਰ ਅਸੀਂ ਵੀ ਆਪਣੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਘਰ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਵੀ ਨੌਕਰ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਅੱਖ ਚੁੱਕਦੇ ਸੀ ਤਾਂ ਨੌਕਰਾਂ ਦਾ ਮੂਤਰ ਵਗ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।"

ਅਹਿਮਦ ਦੀ ਮਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਅੰਮਾਂ! ਹੁਣ ਜ਼ਮਾਨਾ ਬਦਲ ਗਿਆ ਏ। ਉਹ ਵੇਲਾ ਹੋਰ ਸੀ। ਹੁਣ ਤਾਂ ਨੌਕਰ ਅੱਖ ਚੁੱਕੇ ਤਾਂ ਮਾਲਕਣ ਦਾ ਮੂਤਰ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦਾ ਏ।"

"ਮੈਂ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਨੌਕਰਾਂ ਵੱਲ ਵੀ ਵੇਖਦੀ ਆਂ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਨੌਕਰ ਏਨੇ ਲਾਡਲੇ ਨਈਂ ਰੱਖੇ ਹੋਏ ਤੇ ਸਿਰ ਨਈਂ ਚੜ੍ਹਾਏ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਤੈਨੂੰ ਨੌਕਰ ਰੱਖਣੇ ਹੀ ਨਈਂ ਆਏ।"

"ਮੈਂ ਤਾਂ ਇੱਥੇ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਈ ਨੌਕਰ ਰਹੀ ਆਂ। ਮੈਂ ਨੌਕਰ ਰੱਖਣਾ ਕੇ ਜਾਣਾ।" ਅਹਿਮਦ ਦੀ ਮਾਂ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋ ਗਈ।

"ਵਾਹ! ਇਹ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋਣ ਦੀ ਗੱਲ ਏ ਕਿ ਤੂੰ ਪਾਗਲ ਹੋਣ ਡਈ ਐਂ? ਮੇਰੀਆਂ ਚੰਗੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਏਨੀ ਚਿੜ ਕਿਉਂ ਐਂ?"

"ਮੈਂ ਏਥੇ ਆਈ ਸੀ ਕਿ ਥੋੜ੍ਹਾ ਦਮ ਮਾਰ ਲਵਾਂ ਪਰ ਤੁਸੀਂ ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਸਕੂਨ ਕਿੱਥੇ ਲੈਣ ਦਿੰਦੇ ਹੋ। ਤੁਹਾਡੇ ਮੂੰਹੋਂ ਤਾਅਨਿਆਂ-ਮਿਹਣਿਆਂ ਤੋਂ ਸਿਵਾਏ ਕੁਝ ਗੱਲ ਨਿਕਲਦੀ ਹੀ ਨਈਂ। ਹਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਖ਼ੁਦ ਤੋਂ ਦੂਰ ਕਰੀ ਬੈਠੇ ਹੋ। ਹਰ ਕੋਈ ਤੁਹਾਥੋਂ ਦੂਰ ਭੱਜਦਾ ਏ।" ਅਹਿਮਦ ਦੀ ਮਾਂ ਨੇ ਹੱਥ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਟੇਕ ਦਿੱਤੇ, ਹਉਕਾ ਲਿਆ ਤੇ ਉੱਠ ਖੜੋਤੀ।

"ਉੱਠ ਪਈ ਏਂ।" ਮੈਂ ਕਿਹਾ।

"ਜਾਨੀ ਆਂ, ਜ਼ਰਾ ਲੱਕ ਸਿੱਧਾ ਕਰ ਲਵਾਂ। ਜਾ ਕੇ ਲੇਟਦੀ ਆਂ।" ਉਸ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ।

ਮੈਂ ਤੇ ਦਾਦੀ ਇਕੱਲੇ ਰਹਿ ਗਏ ਤਾਂ ਮੈਂ ਵੀ ਅੱਕ ਗਈ।

"ਦਾਦੀ ਨਾਰਾਜ਼ ਨਾ ਹੋਵੇਂ ਤਾਂ ਇਕ ਗੱਲ ਕਰਾਂ?" ਮੈਂ ਕਿਹਾ।

"ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਏ ਤੈਂ ਕੋਈ ਬੁਰੀ ਗੱਲ ਨਈਂ ਕਰੇਂਗੀ।" ਦਾਦੀ ਬੋਲੀ।

ਮੈਂ ਦਾਦੀ ਅੱਗੇ ਤਰਲਾ ਲਿਆ ਤੇ ਆਖਿਆ, "ਤੇਰੇ ਬੱਚੇ ਹੈਨ ਰੱਬ ਦੇ ਫ਼ਜ਼ਲ ਨਾਲ ਵੱਡੇ ਹੋ ਗਏ ਨੇ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਹਰ ਕੰਮ ਵਿਚ ਹੁਣ ਤੂੰ ਦਖ਼ਲ ਨਾ ਦਿਆ ਕਰ। ਇਹਨਾਂ ਲਈ ਅਰਦਾਸ ਕਰਿਆ ਕਰ ਕਿ ਰੱਬ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬੁਰੇ ਕੰਮਾਂ ਤੋਂ ਬਚਾਏ। ਖ਼ੁਦਾ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਮੁਸੀਬਤ ਤੇ ਦੁੱਖ ਤੈਨੂੰ ਨਾ ਵਿਖਾਏ। ਜਦ ਤੀਕ ਬੱਚਾ ਛੋਟਾ ਹੁੰਦਾ ਏ ਤਾਂ ਮਾਂ-ਪਿਓ ਦਾ ਮੁਥਾਜ ਹੁੰਦਾ ਏ, ਉਦੋਂ ਉਹ ਗੱਲ ਮੰਨਦਾ ਏ। ਜੋ ਕੁਝ ਉਸ ਨੂੰ ਖਾਣ ਨੂੰ ਦਿਓ ਖਾਂਦਾ ਏ। ਜੋ ਕੁਝ ਉਸ ਨੂੰ ਪਾਉਣ ਨੂੰ ਦਿਓ ਪਾ ਲੈਂਦਾ ਏ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਪ ਮਾਂ-ਪਿਓ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਨੇ ਫੇਰ ਤੁਹਾਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਿਆਰ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਏ। ਤੁਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਤੇ ਸੇਵਾ ਦੇ ਮੁਥਾਜ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹੋ। ਤੁਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਫ਼ਜ਼ੂਲ ਟੋਕਿਆ ਨਾ ਕਰੋ। ਉਹ ਜਦ ਵੀ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ ਆਉਂਦੇ ਨੇ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਕਹਿੰਦੇ ਓ ਇਹ ਚੀਜ਼ ਖ਼ਰਾਬ ਏ। ਤੁਸੀਂ ਗੰਦੇ ਹੋ। ਨਹਾਉਂਦੇ ਨਈਂ ਹੋ। ਹੁਣ ਉਹ ਤੁਹਾਡੀ ਨਸੀਹਤ ਨਈਂ ਮੰਗਦੇ। ਉਹ ਤੁਹਾਥੋਂ ਦੁਆਵਾਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਨੇ। ਮੇਰੀਆਂ ਤੇਰੀਆਂ ਪੰਜਾਹ ਸਾਲ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹੁਣ ਨਈਂ ਚੱਲਦੀਆਂ।"

ਦਾਦੀ ਨੂੰ ਮੇਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਚੰਗੀਆਂ ਨਹੀਂ ਲੱਗੀਆਂ। ਉਹ ਚਾਦਰ ਲੈ ਕੇ ਲੰਮੀ ਪੈ ਗਈ। ਮੈਂ ਵੀ ਆਪਣਾ ਸੂਈ ਧਾਗਾ ਫੜਿਆ ਤੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਆਈ। ਹੁਣ ਮੈਨੂੰ ਸਮਝ ਆਈ ਕਿ ਦਾਦੀ ਕਿਉਂ ਇਕੱਲੀ ਏ।

ਮਹਸ਼ਰ / ਗੌਸ ਬਹਾਰ

ਦੁਪਹਿਰ ਦਾ ਵੇਲਾ ਸੀ। ਸੂਰਜ ਐਨ ਸਿਰ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਿਆ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ। ਗਰਮੀ ਨੇ ਕੀੜੀਆਂ ਤੇ ਪਰਿੰਦਿਆਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਚੀਤਿਆਂ ਤੇ ਹਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਜਿੱਥੋਂ ਤਕ ਨਜ਼ਰਾਂ ਪਹੁੰਚ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ ਦੁਨੀਆਂ ਇਕ ਰੜਾ ਮੈਦਾਨ ਨਜ਼ਰ ਆ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਕਿਸੇ ਤਪਦੇ ਹੋਏ ਤਵੇ ਵਰਗੀ ਲੱਗਦੀ ਸੀ।

ਅਚਾਨਕ ਦੂਰ ਇਕ ਧੂੜ ਉੱਡਦੀ ਹੋਈ ਨਜ਼ਰ ਆਉਣ ਲੱਗੀ। ਇੰਜ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਜਾਨਦਾਰ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਜਾਣਨਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕੋਈ ਹੈਵਾਨ ਸੀ, ਇਨਸਾਨ ਸੀ ਜਾਂ ਸਵਾਰੀ ਦੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਇਨਸਾਨ!

ਉੱਚੀ ਇਮਾਰਤ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖੜ੍ਹੇ ਖਿੜੇ-ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਲੰਮੇ-ਝੰਮੇ ਸਫ਼ੇਦਪੋਸ਼ ਨੌਜਵਾਨ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਉਸ ਧੂੜ ਦੇ ਵਰੋਲੇ ਉੱਪਰ ਟਿਕੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਉਸਨੂੰ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਪਲ-ਪਲ ਨੇੜੇ ਤੋਂ ਨੇੜੇ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਜਦੋਂ ਧੂੜ ਦਾ ਵਰੋਲਾ ਨੇੜੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਬੁੱਢਾ ਸ਼ਖ਼ਸ ਨਜ਼ਰ ਆਇਆ, ਜੀਹਨੇ ਪਾਟੀ ਹੋਈ ਪੱਗ, ਪਹੁੰਚਿਆਂ ਤੋਂ ਮਿੱਟੀ ਨਾਲ ਭਰੀ ਹੋਈ ਚੌੜੀ ਸਲਵਾਰ, ਤੇ ਗਲਮੇਂ ਤੇ ਬਾਹਵਾਂ ਤੋਂ ਸੱਖਣੀ ਲੰਮੀ ਕਮੀਜ਼ ਪਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਜਿਸਦਾ ਚਿਹਰਾ ਧੂੜ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਤੇ ਪੈਰ ਨੰਗੇ ਸਨ ਤੇ ਜਿਹੜਾ ਕਾਹਲੇ ਪੈਰੀਂ ਉਸ ਇਮਾਰਤ ਵੱਲ ਵਧ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਇਮਾਰਤ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤੇ ਉਸ ਅੰਦਰ ਵੜਨ ਲੱਗਾ, ਇਮਾਰਤ ਦੇ ਪਹਿਰੇਦਾਰ, ਉਸ ਨੌਜਵਾਨ, ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਰੋਕਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਕਿਹਾ—

"ਤੁਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿੱਥੇ ਸੀ?"

"ਮੈਂ...ਮੈਂ...ਸੁੱਤਾ...ਪਿਆ...ਸੀ।"

"ਤੁਸੀਂ ਸੁੱਤੇ ਪਏ ਸੀ—ਪਰ ਕਿਉਂ ?" ਨੌਜਵਾਨ ਨੇ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਪੁੱਛਿਆ, "ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਸੂਰ ਦੀ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਆਵਾਜ਼ ਨਈਂ ਸੁਣੀ ਸੀ ?"

"ਨਈਂ ਬਈ...।" ਬੁੱਢੇ ਹਕਲਾਉਂਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, "ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਕੁਸ਼ ਵੀ ਪਤਾ ਨਈਂ...।" ਫੇਰ ਬੇਚੈਨੀ ਨਾਲ ਨੌਜਵਾਨ ਦਾ ਮਿੰਨਤ-ਤਰਲਾ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਕਿਹਾ, "ਮੈਨੂੰ...ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਇਮਾਰਤ 'ਚ ਚਲੇ ਜਾਣ ਦਿਓ, ਤਾਕਿ ਕੁਸ਼ ਆਰਾਮ ਤਾਂ ਕਰ ਸਕਾਂ—ਉਫ਼ ਕੇਡੀ ਗਰਮੀ ਏ...।"

ਨੌਜਵਹਨ ਰਤਾ ਕੁ ਮੁਸਕੁਰਾਇਆ ਤੇ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਬੁੱਢੇ ਵੱਲ ਦੇਖਦਾ ਰਿਹਾ। ਇੰਜ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਬੁੱਢਾ ਉਸ ਲਈ ਕੋਈ ਅਨੋਖੀ ਚੀਜ਼ ਹੋਏ। ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਨੌਜਵਾਨ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਕੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਤਾ ਏ ਅੱਜ ਕਿਹੜਾ ਦਿਨ ਏ ?"

"ਨਈਂ...ਨਈਂ ਤਾਂ...।" ਬੁੱਢੇ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, "ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਈ ਦੱਸਿਐ ਕਿ ਮੈਂ ਸੁੱਤਾ ਹੋਇਆ ਸਾਂ...ਮੈਨੂੰ ਸੂਰਜ ਦੀਆਂ ਤਪਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਕਿਰਨਾਂ ਨੇ ਜਗਾ ਦਿੱਤਾ...।"

ਨੌਜਵਾਨ ਨੂੰ ਬੁੱਢੇ 'ਤੇ ਤਰਸ ਆਇਆ ਕਿ ਉਸ ਵਿਚਾਰੇ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਹੀ ਨਹੀਂ ਇਸ ਲਈ ਉਸਨੇ ਦੱਸਿਆ, "ਬਾਬਾ ਅੱਜ ਮਹਸ਼ਰ ਏ, ਮਹਸ਼ਰ!...ਸਵੇਰੇ ਖ਼ੁਦਾ ਨੇ ਹਿਸਾਬ-ਕਿਤਾਬ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਏ, ਜਿਹਨਾਂ ਨੇ ਦੁਨੀਆ 'ਚ ਚੰਗੇ ਕੰਮ ਕੀਤੇ ਨੇ...ਇਸ ਜਗ੍ਹਾ ਨੂੰ ਜੰਨਤ ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ...ਪਰ...ਤੁਸੀਂ ਤਾਂ ਨੀਂਦ 'ਚੋਂ ਹੁਣੇ ਜਾਗੇ ਓ। ਤੁਹਾਡਾ ਹਿਸਾਬ-ਕਿਤਾਬ ਅਜੇ ਤਕ ਨਈਂ ਹੋਇਆ...ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਿਸ ਨੇ ਇਸ ਇਮਾਰਤ 'ਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦਿੱਤੀ ਏ...?" ਫੇਰ ਕੁਝ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਉਸਨੇ ਖ਼ੁਦ ਹੀ ਕਿਹਾ—

"ਥੋੜ੍ਹਾ ਸਬਰ ਕਰੋ। ਤੁਹਾਡਾ ਨਾਂ ਜੰਨਤੀਆਂ ਦੇ ਰਜਿਸਟਰ 'ਚ ਦੇਖ ਲਵਾਂ...ਸ਼ਾਇਦ ਖ਼ੁਦਾ ਨੇ ਤੁਹਾਡੇ 'ਤੇ ਰਹਿਮ ਕੀਤਾ ਹੋਏ ਤੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਜੰਨਤੀਆਂ 'ਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲਿਆ ਹੋਏ...ਬੇਸ਼ੱਕ ਬੜਾ ਰਹੀਮ ਤੇ ਮਿਹਰਬਾਨ ਏ...।" ਨੌਜਵਾਨ ਰਜਿਸਟਰ ਵਿਚ ਉਸਦਾ ਨਾਂ ਲੱਭਣ ਲੱਗਾ।

"ਜਨਾਬ ਤੁਹਾਡਾ ਨਾਂ ਕੀ ਏ ?" ਨੌਜਵਾਨ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ।

"ਮੇਰਾ...ਮੇਰਾ ਨਾਂ...ਮੇਰਾ ਨਾਂ ਕਲੀਡ ਏ...।"

"ਤੁਹਾਡੇ ਬਾਪ ਦਾ ਨਾਂ ?" ਨੌਜਵਾਨ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰ ਫੇਰ ਪੁੱਛਿਆ।

"ਮੇਰੇ ਬਾਪ ਦਾ...ਮੇਰੇ ਬਾਪ ਦਾ ਨਾਂ ਟਹਿਲੂ ਏ ਜਨਾਬ।" ਬੁੱਢੇ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ।

"ਤੁਸੀਂ ਕਿੱਥੋਂ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਓ ?" ਨੌਜਵਾਨ ਨੇ ਤੀਜਾ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛਿਆ।

ਬੁੱਢੇ ਨੇ ਜਿਹੜਾ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਡਾਢਾ ਸਤਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਨੰਗੇ ਪੈਰਾਂ ਨੂੰ ਗਰਮੀ ਕਰਕੇ ਵਾਰੀ-ਵਾਰੀ ਚੁੱਕ-ਧਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਫੇਰ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ—

"ਜਨਾਬ...ਮੈਂ ਪੰਚਿਨ ਕਰਣ ਬਲੋਚਿਸਤਾਨ ਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਆਂ ਤੇ ਮੇਰੀ ਉਮਰ ਸੱਤਰ ਸਾਲ ਏ...।" ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਉਮਰ ਪੁੱਛੇ ਬਗ਼ੈਰ ਹੀ ਦੱਸ ਦਿੱਤੀ।

"ਸਬਰ ਰੱਖੋ...ਹੁਣੇ ਤੁਹਾਡਾ ਨਾਂ ਦੇਖ ਲੈਨੇ ਆਂ...।" ਨੌਜਵਾਨ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਨਿਗਾਹਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖੇ ਰਜਿਸਟਰ 'ਚ ਘੁੰਮਾਉਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ, ਜਿਹੜਾ ਚਾਰ ਊਠਾਂ ਦੇ ਬੋਝ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਭਾਰਾ ਜਾਪਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਪੰਨੇ ਉਲਦ ਰਿਹਾ ਸੀ...ਪਰ ਬੁੱਢਾ ਜਿਹੜਾ ਗਰਮੀ ਤੋਂ ਤੰਗ ਆ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ, ਉਡੀਕ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ, ਇਸ ਲਈ ਉਸਨੇ ਫੇਰ ਨੌਜਵਾਨ ਨੂੰ ਕਿਹਾ—

"ਮੈਂ ਗਰਮੀ ਨਾਲ ਮਰਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾਂ...ਮੈਨੂੰ ਜੰਨਤ 'ਚ ਜਾਣ ਦਿਓ...।"

ਨੌਜਵਾਨ ਨੇ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਦੇਰ ਤਕ ਪੰਨੇ ਪਲਟਦੇ ਰਹਿਣ ਪਿੱਛੋਂ ਕਿਹਾ—

"ਤੁਹਾਡਾ ਨਾਂ ਏਥੇ ਨਈਂ ਏਂ...ਯਾਨੀ ਤੁਹਾਡਾ ਨਾਂ ਜੰਨਤੀ ਨਾਂਵਾਂ 'ਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਈਂ ਏਂ...ਯਾਨੀ ਜਨਾਬ! ਤੁਸੀਂ ਜੰਨਤੀ ਨਈਂ ਓ ਤੇ ਇਹ ਇਮਾਰਤ ਤੁਹਾਡੇ ਲਈ ਨਈਂ ਏਂ...।"

ਬੁੱਢੇ ਨੇ ਦੁਨੀਆ 'ਚ ਸੁਣਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮਹਸ਼ਰ 'ਚ ਜਿਹੜਾ ਸ਼ਖ਼ਸ ਜੰਨਤੀ ਨਾ ਹੋਇਆ ਉਸਨੂੰ ਦੋਜ਼ਖ਼ 'ਚ ਜਗ੍ਹਾ ਮਿਲੇਗਾ, ਜਿੱਥੇ ਅੱਗ ਤੇ ਅੰਗਿਆਰਾਂ ਮਘਦੇ ਹੁੰਦੇ ਨੇ। ਜਦੋਂ ਨੌਜਵਾਨ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਜੰਨਤੀ ਨਾ ਹੋਣ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣੀ ਤਾਂ ਉਹ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਹਨੇਰਾ ਛਾ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹ ਦੁੱਖੀ ਹੋ ਕੇ ਨੌਜਵਾਨ ਦੀ ਮਿੰਨਤ-ਖ਼ੁਸ਼ਾਮਦ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਨੌਜਵਾਨ ਨੂੰ ਉਸ 'ਤੇ ਤਰਸ ਆ ਗਿਆ। ਉਸਨੇ ਹੱਥ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਕੇ ਉਸਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਇਸ ਪਾਸੇ ਚਲੇ ਜਾਓ...ਅੱਗੇ ਕੁਸ਼ ਮਕਾਨ ਨਜ਼ਰ ਆਉਣਗੇ। ਸ਼ਾਇਦ ਉੱਥੇ ਤੁਹਾਡਾ ਨਾਂ ਹੋਏ...ਵਿਚਾਰਾ!"

ਬੁੱਢਾ ਪਸੀਨੇ ਨਾਲ ਨੁੱਚੜਦਾ ਹੋਇਆ ਅਣਜਾਣ ਮੰਜ਼ਿਲ ਵੱਲ ਭੱਜ ਪਿਆ। ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਉਹ ਥੱਕ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਬੈਠ ਕੇ ਜ਼ਰਾ ਸੁਸਤਾ ਲੈਂਦਾ ਤੇ ਫੇਰ ਉੱਠ ਕੇ ਭੱਜਣ ਲੱਗਦਾ। ਜਦੋਂ ਉਸਨੂੰ ਦੂਰੋਂ ਕੁਝ ਮਕਾਨ ਨਜ਼ਰ ਆਏ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਹੋਰ ਤੇਜ਼ ਕਰ ਲਈ ਤੇ ਆਖ਼ਰ ਉੱਥੇ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਉਹ ਮਿੱਟੀ ਤੇ ਗਾਰੇ ਦੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਮਕਾਨ ਸਨ। ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਮੰਜ਼ਰ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਇਕ ਵੱਡੀ ਚਾਰ ਦੀਵਾਰੀ ਅੰਦਰ ਬਣੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਸ ਚਾਰ ਦੀਵਾਰੀ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਵੀ ਇਕ ਨੌਜਵਾਨ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ। ਇਹ ਨੌਜਵਾਨ ਪਿਛਲੇ ਨੌਜਵਾਨ ਵਾਂਗ ਸੁਣੱਖਾ ਤੇ ਕੱਦਾਵਰ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਫੱਬਦਾ ਸੀ। ਬੁੱਢੇ ਨੇ ਮਨ 'ਚ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਨੌਜਵਾਨ ਪਿਛਲੇ ਨੌਜਵਾਨ ਦਾ ਭਰਾ ਹੋਵੇ...ਪਰ ਫੇਰ ਉਸਨੇ ਆਪਣਾ ਖ਼ਿਆਲ ਖ਼ੁਦ ਹੀ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

'ਨਈਂ, ਇਹ ਭਰਾ ਤਾਂ ਨਈਂ ਹੋ ਸਕਦਾ...ਹਾਂ, ਹਮ-ਪੇਸ਼ਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਏ।' ਜਦੋਂ ਨੇੜੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤਾਂ ਨੌਜਵਾਨ ਨੂੰ ਸਲਾਮ ਕਰਕੇ ਕਿਹਾ—

"ਪੁੱਤਰ, ਮੇਰਾ ਨਾਂ ਆਪਣੇ ਰਜਿਸਟਰ ਵੇਖੋ। ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਹਮ-ਪੇਸ਼ਾ ਨੌਜਵਾਨ ਦੇ ਕਹਿਣ 'ਤੇ ਏਥੇ ਆਇਆਂ। ਸ਼ੁਭਾ ਮੈਂ ਹਿਸਾਬ-ਕਿਤਾਬ 'ਚੋਂ ਰਹਿ ਗਿਆਂ। ਖ਼ੁਦਾ ਨੇ ਮੇਰਾ ਨਾਂ ਜੰਨਤੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂਵਾਂ 'ਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਈਂ ਕੀਤਾ। ਸ਼ਾਇਦ ਤੁਹਾਡੇ ਰਜਿਸਟਰ 'ਚ ਮੇਰਾ ਨਾਂ ਦਰਜ ਹੋਵੇ। ਜਲਦੀ ਕਰੋ ਪੁੱਤਰ! ਜਲਦੀ ਕਰੋ...ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਨੂੰ ਬੜੀ ਗਰਮੀ ਲੱਗ ਰਹੀ ਏ। ਮੈਂ ਏਸ ਤਿੱਖੜ ਗਰਮੀ ਨੂੰ ਹੋਰ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਈਂ ਕਰ ਸਕਦਾ, ਮੇਰੇ ਪੁੱਤਰ!"

ਬੁੱਢਾ ਬੋਲੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਨੌਜਵਾਨ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਉਸਦੇ ਚਿਹਰੇ ਵੱਲ ਤੱਕਦਾ ਹੋਇਆ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਸੀ—'ਇਹ ਭਲਾ ਕੌਣ ਹੋਏਗਾ ਜਿਹੜਾ ਮਹਸ਼ਰ ਦੇ ਦਿਨ ਵੀ ਦਰ-ਬ-ਦਰ ਭਟਕਦਾ ਫਿਰ ਰਿਹਾ ਏ'। ਨੌਜਵਾਨ ਅਜੇ ਤਕ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਬੁੱਢੇ ਨੇ ਫੇਰ ਕਿਹਾ—

"ਮੇਰਾ ਨਾਂ ਕਲੇਡ ਏ...ਮੇਰੇ ਪਿਓ ਦਾ ਨਾਂ ਟਹਿਲੂ ਏ...ਮੇਰੀ ਉਮਰ ਸੱਤਰ ਸਾਲ ਏ...ਮੈਂ ਪੰਚਿਨ ਕਰਣ ਬਲੋਚਿਸਤਾਨ ਦਾ ਬਾਸ਼ਿੰਦਾ ਆਂ। ਮੈਂ ਸੌਂ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਹਿਸਾਬ-ਕਿਤਾਬ 'ਚੋਂ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ। ਹੁਣ ਆਪਣੇ ਰਜਿਸਟਰ 'ਚ ਮੇਰਾ ਨਾਂ ਦੇਖੋ। ਪਰ ਜਲਦੀ ਕਰੋ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਗਰਮੀ ਨਾਲ ਭੁੱਜਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾਂ।" ਬੁੱਢੇ ਨੇ ਪੁੱਛੇ ਬਗ਼ੈਰ ਆਪਣੀ ਪੂਰੀ ਪਛਾਣ ਦਾ ਚਿੱਠਾ ਨੌਜਵਾਨ ਨੂੰ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ। ਨੌਜਵਾਨ ਆਪਣੇ ਰਜਿਸਟਰ ਵਿਚ ਉਸਦਾ ਨਾਂ ਲੱਭਣ ਲੱਗਾ। ਪਰ ਕੁਝ ਚਿਰ ਬਾਅਦ ਉਸਨੇ ਬੁੱਢੇ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ—

"ਕੀ ਨਾਂ ਦੱਸਿਆ ਤੁਸੀਂ...ਕਲੇਰ ਤੇ ਪਿਓ ਦਾ ਨਾਂ ਤਸਲੂ ? ਇਹ ਨਾਂ ਏਥੇ ਨਈਂ ਏਂ।"

ਬੁੱਢੇ ਨੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਨੌਜਵਾਨ ਨੇ ਉਸਦਾ ਨਾਂ ਤੇ ਉਸਦੇ ਪਿਓ ਦਾ ਨਾਂ ਦੋਵੇਂ ਗਲਤ ਦੱਸੇ। ਸ਼ਾਇਦ ਰਜਿਸਟਰ ਵਿਚ ਵੀ ਉਸਨੇ ਗਲਤ ਦੇਖੇ ਹੋਣ। ਇਸ ਲਈ ਉਸਨੇ ਆਪਣਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਪਿਓ ਦਾ ਨਾਂ, ਦੋਵੇਂ ਦੁਬਾਰਾ ਦੱਸੇ।

"ਮੇਰਾ ਨਾਂ ਕਲੀਡ ਤੇ ਮੇਰੇ ਪਿਓ ਦਾ ਨਾਂ ਟਹਿਲੂ ਏ, ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਨਾਂ ਦੇਖੋ।"

ਨੌਜਵਾਨ ਨੇ ਫੇਰ ਕਲੇਰ ਵਲਦ ਤਸਲੂ ਦੇ ਨਾ ਹੋਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ। ਬੁੱਢੇ ਨੇ ਫੇਰ ਕਲੀਡ ਵਲਦ ਟਹਿਲੂ ਦੇਖਣ ਲਈ ਅਰਜ ਕੀਤੀ। ਅਰਬੀ ਤੇ ਬਲੋਚੀ ਦੇ ਫ਼ਰਕ ਨੇ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਕਲੀਡ ਵਲਦ ਟਹਿਲੂ ਤੇ ਕਲੇਰ ਵਲਦ ਤਸਲੂ ਦੀ ਉਲਝਣ ਤੋਂ ਅੱਕ ਆ ਕੇ ਨੌਜਵਾਨ ਨੇ ਚੜ੍ਹੇ ਵੱਲ ਹੱਥ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਕੇ ਕਿਹਾ—

"ਉਸ ਪਾਸੇ ਚਲੇ ਜਾਓ।" ਏਨਾਂ ਕਹਿ ਕੇ ਨੌਜਵਾਨ ਨੇ ਆਪਣਾ ਮੂੰਹ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਕਰ ਲਿਆ। ਬੁੱਢਾ ਸਮਝ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਅੱਕ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮਜਬੂਰਨ ਉੱਥੋਂ ਤੁਰ ਪਿਆ, ਫੇਰ ਕੁਝ ਸੋਚ ਕੇ ਉਸਨੇ ਪੁੱਛਿਆ—

"ਇਹ ਦੱਸੋ ਕਿ ਇਸ ਜਗ੍ਹਾ ਦਾ ਕੀ ਨਾਂ ਏ, ਏਥੇ ਪਿਛਲੀ ਜਗ੍ਹਾ ਵਾਂਗੂੰ ਮੇਰਾ ਨਾਂ ਨਈਂ ਏ...।"

"ਬਾਬਾ ਇਸ ਜਗ੍ਹਾ ਨੂੰ 'ਆਰਾਫ਼' ਕਹਿੰਦੇ ਐ।" ਨੌਜਵਾਨ ਨੇ ਹਿਰਖ ਕੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, "ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਏ ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਕੁਝ ਵਰ੍ਹੇ ਗੁਜ਼ਾਰਨ ਮਗਰੋਂ ਜੱਨਤ ਵਿਚ ਜਾਂਦੇ ਨੇ। ਏਥੇ ਤੁਹਾਡਾ ਨਾਂ ਨਈਂ...ਮੇਰੀ ਜਾਨ ਛੱਡੋ ਬਾਬਾ ਜੀ!...ਹੁਣ ਚਲੇ ਜਾਓ ਏਥੋਂ...।"

ਬੁੱਢਾ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਚੱਲ ਪਿਆ ਤੇ ਬੇਵੱਸੀ ਤੇ ਮਜਬੂਰੀ ਵਿਚ ਤਿੱਖੜ ਗਰਮੀ ਵਿਚ ਭੁੱਜਦਾ ਤੇ ਭੱਜਦਾ ਰਿਹਾ...ਇਸ ਉਮੀਦ ਨਾਲ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਕਿਧਰੇ ਠਾਹਰ-ਠਿਕਾਣਾਂ ਮਿਲ ਜਾਏ। ਉਸਨੇ ਦੂਰ ਇਕ ਅੱਗ ਬਲਦੀ ਹੋਈ ਦੇਖੀ। ਅੱਗ ਦੀਆਂ ਲਾਟਾਂ ਕਦੀ ਲਾਲ, ਕਦੀ ਪੀਲੀਆਂ ਤੇ ਕਦੀ ਕਾਲੀਆਂ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀਆਂ। ਕੁਝ ਚਿਰ ਬਾਅਦ ਧੁੱਪ ਦੀ ਗਰਮੀ ਦੇ ਨਾਲ ਅੱਗ ਦੀਆਂ ਲਾਟਾਂ ਦਾ ਸੇਕ ਵੀ ਬੁੱਢੇ ਨੂੰ ਲੱਗਣ ਲੱਗਾ। ਪਰ ਉਹ ਤੁਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਜਦੋਂ ਨੇੜੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤਾਂ ਇਕ ਸ਼ਖ਼ਸ ਨੇ ਬੁੱਢੇ ਦਾ ਸਵਾਗਤ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਸ਼ਖ਼ਸ ਉਹਨਾਂ ਦੋਵਾਂ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਸ਼ਖ਼ਸ ਬਿਲਕੁਲ ਕਾਲਾ ਤੇ ਬਦਸ਼ਕਲ ਸੀ। ਨੱਕ ਹਾਥੀ ਦੇ ਸੁੰਢ ਵਰਗਾ। ਅੱਖਾਂ, ਮੱਥੇ ਉੱਤੇ। ਇਕ ਮੋਟਾ ਸਾਰਾ ਡੰਡਾ ਹੱਥ ਵਿਚ, ਜਿਸਦਾ ਸਿਰਾ ਸੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

"ਤੁਸੀਂ ਕੌਣ ਓ ਤੇ ਏਥੇ ਕਿਵੇਂ ਆਏ ਓ ?" ਕਾਲੇ ਸ਼ਖ਼ਸ ਨੇ ਬੁੱਢੇ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ। "ਜਾਓ ਏਥੋਂ ਚਲੇ ਜਾਓ, ਇਹ ਕੋਈ ਚੰਗੀ ਥਾਂ ਨਈਂ।"

"ਮੈਂ ਸੌਂ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਨਾਬ...ਤੇ ਆਰਾਫ਼ 'ਚ ਮੇਰਾ ਨਾਂ ਨਈਂ ਏਂ। ਹੁਣ ਤੁਸੀਂ ਮਿਹਰਬਾਨੀ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਰਜਿਸਟਰ 'ਚ ਦੇਖੋ, ਕਿ ਮੇਰਾ ਨਾਂ ਇਸ 'ਚ ਹੈ ਕਿ ਨਈਂ...ਮੇਰਾ ਨਾਂ...।"

"ਏਥੇ ਕੋਈ ਰਜਿਸਟਰ-ਵਜਿਸਟਰ ਨਈਂ ਏਂ ਬਾਬਾ!" ਬੁੱਢੇ ਦੀ ਗੱਲ ਪੂਰੀ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਸ ਕਾਲੇ ਸ਼ਖ਼ਸ ਨੇ ਦੱਸਿਆ।

"ਜਿਸਦੇ ਗੁਨਾਹ, ਸੋਆਬ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋਣ ਉਸਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਇਹੋ ਏ...ਏਥੇ ਨਾਂ ਦੇ ਜਰੀਏ ਕੋਈ ਨਈਂ ਆਉਂਦਾ...ਪਰ ਤੁਸੀਂ ਕਿੰਜ ਆ ਗਏ ? ਇੱਥੇ ਹਰੇਕ ਨੂੰ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤੇ ਲਿਆਉਂਦੇ ਨੇ ਤੇ ਅੱਗ ਨਾਲ ਭਰੇ ਖੂਹ 'ਚ ਸੁੱਟ ਦਿੰਦੇ ਨੇ।"

"ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ ਆਂ...," ਬੁੱਢੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਦੁਨੀਆਂ 'ਚ ਮੇਰੀ ਇਕ ਵੱਡੀ ਕੌਮ ਸੀ, ਪਰ ਏਥੇ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਕੌਮ ਦਾ ਇਕ ਆਦਮੀ ਵੀ ਨਜ਼ਰ ਨਈਂ ਆਉਂਦਾ ਪਿਆ ? ਸ਼ਾਇਦ ਮੈਥੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਏ ਹੋਣ। ਜੇ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਲੈਂਦਾ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜਗ੍ਹਾ ਦਾ ਵੀ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ। ਤੁਸੀਂ ਮਿਹਰਬਾਨੀ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਖੂਹ ਦਿਖਾ ਦਿਓ, ਜਿੱਥੇ ਤੁਹਾਡੇ ਕਹਿਣ ਅਨੁਸਾਰ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੁੱਟ ਜਾਂਦੇ ਨੇ।"

ਕਾਲਾ ਸ਼ਖ਼ਸ ਜਿਹੜਾ ਇਖ਼ਲਾਕ ਤੇ ਹਮਦਰਦੀ ਦੇ ਲਿਹਾਜ ਨਾਲ ਪਿਛਲੇ ਦੋਵਾਂ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਬਿਹਤਰ ਸੀ, ਬੁੱਢੇ ਨੂੰ ਦੋਜ਼ਖ਼ ਦੀ ਸੈਰ ਕਰਾਉਣ ਲੱਗਾ ਤਾਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਕੌਮ ਨੂੰ ਦੇਖ ਸਕੇ। ਬੁੱਢੇ ਨੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਅੱਗ ਤੇ ਅੰਗਿਆਰਾਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਹੋਏ ਖੂਹ ਵਿਚ ਲੋਕ ਸੜ ਰਹੇ ਨੇ।

ਜਦੋਂ ਉਹ ਇਕ ਖੂਹ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚੇ ਤਾਂ ਕਾਲੇ ਸ਼ਖ਼ਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਕੀ ਇਹੀ ਨੇ ਤੁਹਾਡੇ ਲੋਕ ?"

ਬੁੱਢੇ ਨੇ ਗੌਰ ਨਾਲ ਖੂਹ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ, ਜਿੱਥੇ ਲੋਕ ਖ਼ਾਮੋਸ਼ੀ ਨਾਲ ਸੜ ਰਹੇ ਸਨ। ਕੋਈ ਇਕ ਸ਼ਖ਼ਸ ਵੀ ਹੱਥ-ਪੈਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਾਰ ਰਿਹਾ।

"ਨਈਂ, ਇਹ ਮੇਰੀ ਕੌਮ ਨਈਂ...।" ਬੁੱਢੇ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, "ਮੇਰੀ ਕੌਮ ਏਨੀ ਸੁਸਤ ਨਈਂ ਸੀ...।"

ਕਾਲਾ ਸ਼ਖ਼ਸ ਬੁੱਢੇ ਨੂੰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਖੂਹ ਕੋਲ ਲੈ ਗਿਆ ਤੇ ਪੁੱਛਣ ਲੱਗਾ—

"ਕੀ ਇਹ ਤੁਹਾਡੀ ਕੌਮ ਏ ?"

ਬੁੱਢੇ ਨੇ ਫੇਰ ਨਿਗਹਾਂ ਚੁੱਕ ਕੇ ਇਸ ਦੂਜੇ ਖੂਹ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ, ਜਿੱਥੇ ਲੋਕ ਆਪਸ ਵਿਚ ਅੰਤਾਂ ਦੀ ਹਮਦਰਦੀ ਰੱਖਦੇ ਸਨ ਤੇ ਹਰ ਸ਼ਖ਼ਸ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਸੀ ਕਿ ਦੂਜੇ ਦੀ ਬਜਾਏ ਉਹ ਸੜ ਜਾਏ।

"ਨਈਂ, ਨਈਂ ਇਹ ਕੌਮ ਮੇਰੀ ਨਈਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਮੇਰੀ ਕੌਮ ਏਨੀ ਮੁਤਹਦ ਭਾਵੁਕ ਵੀ ਨਈਂ ਰਹੀ।" ਬੁੱਢੇ ਨੇ ਫੇਰ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ।

ਦੋਵੇਂ ਨਾਲ ਨਾਲ ਤੁਰਦੇ ਹੋਏ ਇਕ ਹੋਰ ਖੂਹ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚੇ। ਬੁੱਢੇ ਨੇ ਕਾਲੇ ਸ਼ਖ਼ਸ ਦੇ ਕਹਿਣ 'ਤੇ ਉਹ ਖੂਹ ਵਿਚ ਵੀ ਨਿਗਾਹ ਮਾਰੀ ਜਿੱਥੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਸੜ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਵੜਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ।

"ਨਈਂ ਜੀ, ਐਸੀ ਬੁਜ਼ਦਿਲ ਕੌਮ ਮੇਰੀ ਹਰਗਿਜ਼ ਨਈਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। "

ਫੇਰ ਦੋਵੇਂ ਇਕ ਹੋਰ ਵੱਡੇ ਖੂਹ ਕੋਲ ਗਏ। ਉਹ ਖੂਹ ਦੀ ਅੱਗ ਖੂਹ ਦੇ ਕਿਨਾਰਿਆਂ ਤਕ ਫ਼ੈਲੀ ਹੋਈ ਸੀ।

"ਕੀ ਇਹੀ ਏ ਤੁਹਾਡੀ ਕੌਮ ?" ਕਾਲੇ ਸ਼ਖ਼ਸ ਨੇ ਫੇਰ ਬੁੱਢੇ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ।

ਬੁੱਢੇ ਨੇ ਖੂਹ ਵਿਚਲੇ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ। ਫੇਰ ਅੱਗੇ ਵਧਿਆ, ਫੇਰ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸਿਕੋੜ ਕੇ ਗਹੁ ਨਾਲ ਦੇਖਣ ਲੱਗਾ। ਜ਼ਰਾ ਹੋਰ ਅੱਗੇ ਵਧਿਆ ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਹੋਰ ਸਿਕੋੜ ਕੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਖਣ ਲੱਗਾ, ਤੇ ਫੇਰ ਯਕਦਮ ਕੂਕਿਆ—

"ਇਹੀ ਏ...ਇਹੀ ਏ...ਮੇਰੀ ਕੌਮ...ਬਿਨਾਂ ਸ਼ੱਕ ਇਹੋ ਐ।"

ਕਾਲਾ ਸ਼ਖ਼ਸ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਬੁੱਢੇ ਵੱਲ ਤੱਕ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਸਮਝ 'ਚ ਨਹੀਂ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਕੌਮ ਨੂੰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਛਾਣ ਲਿਆ। ਫੇਰ ਉਸਨੇ ਪੁੱਛਿਆ—

"ਆਖ਼ਰ ਤੁਹਾਡੀ ਕੌਮ ਦੀ ਸ਼ਨਾਖ਼ਤ ਕੀ ਏ ? ਇਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਲਾਂ ਤਾਂ ਭਸਮ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਨੇ, ਇਸ ਹਾਲਤ 'ਚ ਤੁਸੀਂ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਪਛਾਣ ਲਿਆ ?"

"ਤੁਹਾਡੀ ਗੱਲ ਸਹੀ ਏ...।" ਬੁੱਢੇ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, "ਪਰ ਕੌਮ ਸ਼ਕਲ ਤੋਂ ਨਈਂ, ਕਿਰਦਾਰ ਤੋਂ ਪਛਾਣੀ ਜਾਂਦੀ ਏ। ਦੇਖੋ ਹਰ ਸ਼ਖ਼ਸ ਏਸੇ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ 'ਚ ਏ ਕਿ ਖੂਹ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਜਾਏ। ਜਦੋਂ ਇਕ ਆਦਮੀ ਖੂਹ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਤਕ ਅੱਪੜ ਜਾਂਦਾ ਏ ਤੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਏ ਤਾਂ ਦੂਜੇ ਆਦਮੀ ਉਸਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਵਾਪਸ ਖਿੱਚ ਲੈਂਦੇ ਨੇ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਖੂਹ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਲੈਂਦੇ ਨੇ ਤਾਕਿ ਉਹ ਨਿਕਲ ਨਾ ਜਾਏ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਦੂਜੇ ਆਦਮੀ ਪਿੱਛੇ ਰਹਿ ਜਾਣਗੇ। ਇਹ ਕਿਰਦਾਰ ਦੁਨੀਆਂ 'ਚ ਮੇਰੀ ਕੌਮ ਦੇ ਸਿਵਾਏ ਕਿਸੇ ਕੌਮ ਦਾ ਨਈਂ ਸੀ। ਇਹ ਗ਼ੈਰ-ਮਨੁੱਖੀ ਕਿਰਦਾਰ ਤੇ ਵਣਜ-ਵਿਹਾਰ ਵਾਲੀ ਕੌਮ ਮੇਰੀ ਏ...ਮੈਨੂੰ ਜਾਣ ਦਿਓ ਇਹਨਾਂ ਕੋਲ, ਕਿ ਇਹੀ ਏ ਮੇਰੀ ਕੌਮ।"

ਪੰਨਾ ਨੰ. 3 ਦਾ ਬਾਕੀ

ਵੀ ਵੱਧ ਮਿਕਦਾਰ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਦੋਹਾਂ ਮੁਲਕਾਂ ਦੇ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਂਝੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਛੱਪਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਆਪਣਾ ਇਹ ਲੰਮਾ ਪੰਧ ਤੈਅ ਕਰਕੇ ਅੱਜ ਦੇ ਮੁਕਾਮ ਤਕ ਪੁੱਜੀ ਹੈ। ਜਮੀਲ ਅਹਮਦ ਪਾਲ ਮੁਤਾਬਕ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦੀ ਦੂਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਉਹ ਹੈ ਜਿਹੜੀ 60-70 ਦੀ ਦਹਾਕੇ ਵਿੱਚ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਸੱਤਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਕਹਾਣੀ ਨਾਲ ਜੁੜਨ ਵਾਲੇ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਤੀਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਹਨ। ਤੀਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵਿਚੋਂ ਗਿੰਮੀ, ਅਹਿਮਦ ਸਲੀਮ, ਇਲਿਆਸ ਘੁੰਮਣ, ਮਨਸ਼ਾ ਯਾਦ, ਤੌਕੀਰ ਚੁਗਤਾਈ, ਪ੍ਰਵੀਨ ਮਲਿਕ, ਫ਼ਰਖੰਦਾ ਲੋਧੀ, ਇਕਬਾਲ ਕੈਸਰ, ਆਸ਼ਕ ਰਹੀਲ ਵਰਗੇ ਵੱਡੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਾਂ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਹੁਣ ਚੌਥੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਵੀ ਨਾਲ ਜੁੜ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਚੌਥੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵਿਚ ਮਕਸੂਦ ਸਾਕਿਬ, ਖ਼ਾਲਿਦ ਫ਼ਰਹਾਦ ਧਾਰੀਵਾਲ, ਮਲਿਕ ਮੇਹਰ ਅਲੀ, ਜਮੀਲ ਅਹਮਦ ਪਾਲ, ਜ਼ੁਬੈਰ ਅਹਮਦ, ਕਰਾਮਤ ਅਲੀ ਮੁਗ਼ਲ ਆਦਿ ਨਾਂ ਹਨ। ਇਕ ਅੰਦਾਜ਼ੇ ਮੁਤਾਬਕ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਣਨ ਤੋਂ ਹੁਣ ਤਕ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਢਾਈ ਸੌ ਦੇ ਕਰੀਬ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਛਪ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਗਿਣਤੀ ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਛਪਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੈ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਜਿਹਨਾਂ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚਕਾਰ ਦੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਲੰਘਿਆ ਹੈ ਉਸ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਇਹ ਸਹੀ ਹੀ ਹੈ, ਇਹੋ ਸੰਭਵ ਸੀ।

ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ 'ਸ਼ਬਦ' ਵੱਲੋਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ ਕੱਢ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ ਪਰ ਇਸ ਵਾਰ ਇਹ ਅੰਕ ਕਾਫੀ ਵਸੀਹ ਹੈ। ਇਸ ਅੰਕ ਵਿੱਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀਆਂ ਪੰਜ ਕੌਮੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਉਰਦੂ, ਪਸ਼ਤੋ, ਬਾਲੋਚੀ, ਸਿੰਧੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਛਾਪ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਅੰਕ ਨੂੰ ਐਡਿਟ ਕਰਨ ਵਿਚ ਖ਼ਾਲਿਦ ਫ਼ਰਹਾਦ ਧਾਰੀਵਾਲ ਨੇ ਸਾਡੀ ਪੂਰੀ ਮੱਦਦ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਚੋਣ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸ਼ਾਹਮੁਖੀ ਤੇ ਉਰਦੂ ਤੋਂ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਵਿਚ ਲਿਪਿਆਉਣ ਵਿਚ ਸਾਡੀ ਮੱਦਦ ਮਹਿੰਦਰ ਬੇਦੀ ਜੈਤੋ ਨੇ ਕੀਤੀ ਹੈ। 'ਅਦਾਰਾ ਸ਼ਬਦ' ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਰਿਣੀ ਹੈ।

-ਅਦਾਰਾ ਸ਼ਬਦ

ਪਸ਼ਤੋ ਕਹਾਣੀਆਂ : ਉਰਦੂ ਤੋਂ ਅਨੁਵਾਦ : ਮਹਿੰਦਰ ਬੇਦੀ, ਜੈਤੋ

ਮੇਰਾ ਪਿਓ / ਇਸਮਾਈਲ ਗੋਹਰ

ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਪੈਰ ਫੜੇ। ਰੋ-ਰੋ ਕੇ ਮਿੰਨਤ-ਖ਼ੁਸ਼ਾਮਦ ਕੀਤੀ—'ਬਾਬਾ! ਖ਼ੁਦਾ ਦੇ ਵਾਸਤੇ ਨਾ ਜਾਓ ਪਰ' ਮੈਨੂੰ ਲੱਤ ਮਾਰ ਕੇ ਪਰ੍ਹੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਛੋਟਾ ਭਰਾ ਉਸ ਦੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਨੂੰ ਚੰਬੜ ਗਿਆ—"ਬਾਬਾ! ਨਾ ਜਾਓ।" ਉਸਨੇ ਉਸਨੂੰ ਵੀ ਬਿੱਲੀ ਦੇ ਬੱਚੇ ਵਾਂਗ ਪਰ੍ਹਾਂ ਝਟਕ ਦਿੱਤਾ। ਮਾਂ ਦੌੜ ਕੇ ਆਈ ਤੇ ਆਪਣੀ ਚਾਦਰ ਉਸਦੇ ਪੈਰਾਂ 'ਤੇ ਰੱਖ ਕੇ ਗਿੜਗਿੜਾਈ, "ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਸਹੁੰ ਜੇ ਜਾਓਂ।" ਪਰ ਉਸਨੂੰ ਧੱਕਾ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣੇ ਰਸਤੇ 'ਚੋਂ ਹਟਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਪਸ਼ਤੂਨ ਸੀ, ਆਪਣੇ ਪਸ਼ਤੂਨ ਹੋਣ ਦੇ ਗਰੂਰ ਵਿਚ ਸੀ। ਸ਼ਰਮ ਤੇ ਗੁੱਸੇ ਵੱਸ ਪਾਗਲ ਹੋਇਆ-ਹੋਇਆ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਦੀ ਇਕ ਨਾ ਮੰਨੀ, ਪੱਗ ਸਿਰ 'ਤੇ ਰੱਖੀ ਤੇ ਬੰਦੂਕ ਚੁੱਕ ਕੇ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਉਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤਕ ਦੌੜੇ ਪਰ ਉਹ ਅੱਖ ਦੇ ਫੋਰੇ 'ਚ ਗਲੀ ਦਾ ਮੋੜ ਮੁੜ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ।

ਮੇਰੀ ਉਮਰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਬਾਰ੍ਹਾਂ ਵਰ੍ਹੇ ਸੀ ਤੇ ਅਖ਼ਤਰ ਮੇਰਾ ਛੋਟਾ ਭਰਾ ਅੱਠ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਤਾਂ ਸ਼ਾਮ ਤਕ ਰੋਂਦਾ-ਰੋਂਦਾ ਸੌਂ ਗਿਆ ਪਰ ਮੈਂ ਹੁਣ ਤਕ ਰੋ ਰਹੀ ਹਾਂ ਤੇ ਜਦੋਂ ਤਕ ਇਹ ਅੱਖਾਂ ਖੁੱਲ੍ਹੀਆਂ ਨੇ ਇੰਜ ਹੀ ਅੱਥਰੂ ਵਹਾਂਦੀ ਰਹਾਂਗੀ।

ਮੇਰਾ ਬਾਬਾ ਗੁਲਮੀਰ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਗਿਆ ਸੀ। ਅੱਜ ਉਸਨੇ ਮਸਜ਼ਿਦ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਨਾਲ ਬੋਲ-ਕੁਬੋਲ ਕੀਤੇ ਸੀ। ਅੱਜ ਚਾਚੇ ਨੇ ਬਾਬੇ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ ਵੀ ਸੀ ਕਿ ਜਦੋਂ ਤਕ ਫ਼ੈਸਲਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਤੁਸੀਂ ਦਰਖ਼ਤ ਨਾ ਕੱਟੋ ਪਰ ਬਾਬਾ ਕਦੋਂ ਮੰਨਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਜ਼ਮੀਨ ਮੇਰੀ ਤੇ ਮਾਲਕ ਉਹ ? ਤੇ ਫੇਰ ਜਦੋਂ ਗੁਲਮੀਰ ਨੇ ਬਾਬੇ ਨੂੰ ਅੱਖਾਂ ਵਿਖਾ ਕੇ ਲਲਕਾਰਿਆ ਕਿ ਜੇ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਮੈਥੋਂ ਲੈ ਸਕਦਾ ਏਂ ਤਾਂ ਲੈ ਕੇ ਵਿਖਾ। ਉਸਦਾ ਜਵਾਬ ਦੇਣ ਲਈ ਬਾਬੇ ਨੇ ਬੰਦੂਕ ਚੁੱਕ ਲਈ ਸਾਡੇ ਰੋਕਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਹ ਨਹੀਂ ਰੁਕਿਆ।

ਗੁਲਮੀਰ ਦੋਵੇਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਘਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਤੂੜੀ ਇਕੱਠੀ ਕਰਕੇ ਉਸਨੂੰ ਗਿੱਲੀ ਮਿੱਟੀ ਨਾਲ ਲਿੱਪ ਰਹੇ ਸੀ। ਬਾਬੇ ਨੇ ਉੱਥੇ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਤਮਾਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਉਦੋਂ ਅਖ਼ਤਰ ਘਰੇ ਸੁੱਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਅਚਾਨਕ ਚੀਕ ਮਾਰ ਕੇ ਉੱਠ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਅਣਦੇਖੀ ਤਾਕਤ ਨੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਖ਼ਤਰੇ ਤੋਂ ਜਾਣੂੰ ਕਰਵਾਇਆ ਹੋਵੇ। ਮਾਂ ਨੇ ਦੌੜ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹਿੱਕ ਨਾਲ ਲਾ ਲਿਆ ਤੇ ਥਾਪੜ-ਥਾਪੜ ਕੇ ਫੇਰ ਸੰਵਾਅ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਸਵੇਰ ਤਕ ਜਾਗਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਕਦੀ-ਕਦੀ ਰਾਤ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਗਲੀ ਵਿਚ ਕੁੱਤੇ ਭੌਂਕਦੇ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਦਿਲ ਧੱਕ ਕਰਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ। ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਕੁੱਤੇ ਭੌਂਕਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਸਾਡੇ ਦਿਲ ਡਰ ਨਾਲ ਕੰਬਦੇ ਰਹੇ। ਬਾਬਾ ਦੋ ਜਵਾਨਾਂ ਦੇ ਖ਼ੂਨ ਨਾਲ ਹੱਥ ਰੰਗਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਫ਼ਰਾਰ ਸੀ।

ਦੇਖਦੇ-ਦੇਖਦੇ ਵਕਤ ਬਦਲ ਗਿਆ, ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਬਾਨਾਂ ਲੱਗ ਗਈਆਂ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕ ਜਦੋਂ ਗੁਲਮੀਰ ਦੇ ਘਰ ਬੈਠਣ ਲਈ ਜਾਂਦੇ ਤਾਂ ਕਹਿੰਦੇ—'ਬੜਾ ਜ਼ੁਲਮ ਹੋਇਆ ਏ।'

ਤੇ ਉਹੀ ਲੋਕ ਸਾਡੇ ਘਰ ਆਉਂਦੇ ਤਾਂ ਕਹਿੰਦੇ ਬੜਾ ਮਾੜਾ ਹੋਇਆ।

ਗੱਲ ਇਕੋ ਸੀ ਸਿਰਫ਼ ਸ਼ਬਦ ਬਦਲੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਪਰ ਹੇਰ ਫੇਰ ਨਾਲ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਬਦਲ ਜਾਂਦੇ। ਬਾਬਾ ਕਿੱਥੇ ਸੀ ਇਸਦੀ ਨਾ ਮੈਨੂੰ ਖ਼ਬਰ ਸੀ, ਨਾ ਮਾਂ ਨੂੰ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਏਨਾਂ ਯਕੀਨ ਸੀ ਕਿ ਉਹ

ਜਿੱਥੇ ਕਿਤੇ ਵੀ ਹੋਵੇਗਾ, ਹੁਣ ਤਕ ਉਹ ਦਾ ਗੁੱਸਾ ਠੰਢਾ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਹੋਏਗਾ, ਤੇ ਉਹ ਜ਼ਰੂਰ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਇਹ ਮੈਂ ਕੀ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਦੀ ਜ਼ਮੀਰ ਉਹਨੂੰ ਲਾਅਣਤ ਪਾ ਰਹੀ ਹੋਏਗੀ। ਗ਼ੈਰਤ ਦਾ ਠਾਠਾਂ ਮਾਰਦਾ ਸਮੁੰਦਰ ਹੁਣ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਹੋਏਗਾ। ਤੇ ਉਹ ਦੀ ਆਣ ਉਹ ਦੀ ਪਸ਼ਤੂਨੀਅਤ...ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਹੁਣ ਤਕ ਉਹ ਵੀ ਲੰਮੀ ਸੋਚ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਈ ਹੋਵੇ।

ਸਾਡਾ ਪਿੰਡ ਅਜ਼ੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਪਿੰਡ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਮਾਮਲੇ ਅਜ਼ੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਸਭਾ ਵਿਚ ਨਜਿੱਠੇ ਜਾਂਦੇ ਨੇ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਫੇਰ ਅਜ਼ੀਜ਼ਾਂ ਨੇ ਸਿਰ ਜੋੜ ਲਏ। ਇਕ ਵੱਡੀ ਸਭਾ ਲਈ ਛੋਟੀਆਂ-ਛੋਟੀਆਂ ਸਭਾਵਾਂ ਤਿਆਰੀ ਕਰਨ ਲੱਗੀਆਂ। ਤੇ ਆਖ਼ਰ ਇਕ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਭੱਜ-ਦੌੜ ਤੇ ਸਿਰ ਜੋੜਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਦਾ ਥਹੁ ਲੱਗ ਗਿਆ ਤੇ ਫੇਰ ਉਹ ਸੁਲਾਹ ਦਾ ਰਸਤਾ ਕੱਢਣ ਵਿਚ ਜੁਟ ਗਏ।

ਜਦੋਂ ਦੀ ਇਹ ਘਟਨਾ ਵਾਪਰੀ ਸੀ ਮਾਂ ਦਾ ਰਵੱਈਆ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਬਦਲਿਆ-ਬਦਲਿਆ ਜਿਹਾ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਦਿਲ 'ਚ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਡਰ, ਉਸ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਧਦਾ ਹੀ ਗਿਆ ਤੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਮੋਹ ਵੀ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਜ਼ਿਆਦਾ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਮੇਰਾ ਵਧੇਰੇ ਖ਼ਿਆਲ ਰੱਖਣ ਲੱਗੀ। ਅਜੀਬ ਬੇਸਿਰ-ਪੈਰ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੀ। ਕਦੀ ਤਕਦੀਰ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੀ ਤੇ ਕਦੀ ਹਾਲਾਤ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਨ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੀ, ਕੁਝ ਬੇਲੋੜੀਆਂ ਤੇ ਗ਼ੈਰ-ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਸੀਹਤਾਂ ਦਿੰਦੀ। ਕਦੀ-ਕਦੀ ਅਜਿਹੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾ ਦੇਖਦੀ ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਸਮੁੰਦਰ 'ਚ ਡੁੱਬ ਰਹੀ ਹੋਵਾਂ ਤੇ ਉਹ ਕਿਨਾਰੇ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹੀ ਬੇਵਸੀ ਜਿਹੀ ਨਾਲ ਤਮਾਸ਼ਾ ਦੇਖ ਰਹੀ ਹੋਵੇ।

ਅੱਜ ਸਾਡੇ ਘਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ। ਸਾਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਬਦਲੀਆਂ-ਬਦਲੀਆਂ ਜਿਹੀਆਂ ਸਨ। ਸਾਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਬੇਵਸੀ ਤੇ ਚਿਹਰਿਆਂ 'ਤੇ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਦੇ ਪ੍ਰਛਾਵੇਂ ਸਨ। ਸ਼ਾਇਦ ਅੱਜ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਸਭਾ ਦਾ ਅਸਰ ਸੀ ਪਰ ਮੈਂ ਸੋਚ ਰਹੀ ਸੀ ਅੱਜ ਤਾਂ ਸਭਾ ਵਿਚ ਫ਼ੈਸਲਾ ਹੋਣਾ ਏ। ਹੁਣ ਦੋਵਾਂ ਖ਼ਾਨਦਾਨਾਂ ਵਿਚ ਸੁਲਾਹ ਹੋ ਜਾਏਗੀ। ਇਹ ਤਾਂ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਏ, ਫੇਰ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਏਨੇ ਡਰੇ ਸਹਿਮੇ ਹੋਏ ਕਿਉਂ ਨੇ ? ਪਰ ਮੈਂ ਨਾਦਾਨ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਸਮਝ ਨਾ ਸਕੀ। ਮੈਨੂੰ ਓਸ ਵੇਲੇ ਸਭ ਦੇ ਚਿਹਰਿਆਂ 'ਤੇ ਛਾਈ ਹੋਈ ਪੀਲਕ ਤੇ ਮੁਰਦਾਨੀ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਜਦੋਂ ਸਭਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਫ਼ੈਸਲੇ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ।

ਤੇ ਮੇਰਾ ਪਿਓ ਜਿਸ ਦੇ ਗੁੱਸੇ ਦੇ ਅੰਗਿਆਰ ਹੁਣ ਤਕ ਠੰਢੇ ਪੈ ਚੁੱਕੇ ਸੀ ਤੇ ਗ਼ੈਰਤ ਦੇ ਸਮੁੰਦਰ ਦੀਆਂ ਛੱਲਾਂ ਵੀ ਕਿਨਾਰੇ ਦੀ ਗਰਮ ਰੇਤ ਵਿਚ ਦਫ਼ਨ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸੀ, ਉਸਨੇ ਸਭਾ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਮੰਨ ਲਈਆਂ।

ਐਲਾਨ ਹੋਇਆ—"ਇਕ ਲੱਖ ਰੁਪਈਆ ਤੇ ਇਕ ਕੁੜੀ।"

ਕਿਸੇ ਨੇ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਕਿਹਾ, "ਪਰ ਗੁਲਮੀਰ ਦੇ ਤਾਂ ਦੋਵੇਂ ਮੁੰਡੇ ਮਰ ਗਏ ਨੇ, ਫੇਰ ਇਹ ਕੁੜੀ...।"

ਦੂਜੇ ਨੇ ਉਸਦੀ ਗੱਲ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, "ਸਭਾ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਏ ਇਕ ਲੱਖ ਰੁਪਈਆ ਤੇ ਕੁੜੀ ਗੁਲਮੀਰ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ, ਹੁਣ ਇਹ ਉਸਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਕਿ ਉਹ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਕੀ ਕਰਦਾ ਏ।"

ਕਿਸੇ ਪਾਸਿਓਂ ਤੀਜੀ ਆਵਾਜ਼ ਆਈ, "ਗੁਲਮੀਰ ਵੀ ਤਾਂ ਰੰਡਾ ਐ...।"

ਮੇਰੀ ਚੀਕ ਤਾਂ ਹਲਕ ਵਿਚ ਫਸ ਕੇ ਰਹਿ ਗਈ ਪਰ ਮਾਂ ਨੇ ਇਕ ਦਿਲ ਹਿਲਾ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਚੀਕ ਮਾਰ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਹਿੱਕ ਨਾਲ ਘੁੱਟ ਲਿਆ।

ਦੀਵੇ ਦੀ ਬੁੱਕਲ ਵਿਚ /ਸੈਫ਼ ਹੈਲਮ

ਮਾਮੂ ਜਾਨ ਦੇ ਛੋਟੇ ਕੁਆਟਰ ਦੀ ਕੰਧ ਤੋਂ ਕੁੜੀਆਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਸਕੂਲ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਏ। ਤਦੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਕ ਪੁਰਾਣੀ ਮੰਜੀ ਕੰਧ ਨਾਲ ਲਾਈ ਹੋਈ ਏ ਤੇ ਉਸ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਪਾੜ੍ਹੀਆਂ ਦੇ ਨਜ਼ਾਰੇ ਦੇਖ ਰਹੀ ਹਾਂ। ਮਾਮੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਕੰਧ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਰਤਾ ਮਨ ਪ੍ਰਚਾਅ ਲਵੀਂ। ਵੈਸੇ ਵੀ ਅੱਜ ਸਕੂਲ ਦਾ ਆਖ਼ਰੀ ਦਿਨ ਏ। ਮਾਮੂ ਜਾਨ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਕੱਲ੍ਹ ਤੋਂ ਗਰਮੀਆਂ ਦੀਆਂ ਛੁੱਟੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਣੀਆਂ ਨੇ। ਕੁੜੀਆਂ ਦਾ ਹੋਸਟਲ ਵੀ ਬੰਦ ਹੋ ਰਿਹਾ ਏ। ਅੱਜ ਹੋਸਟਲ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਲੈਣ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਾਂ-ਪਿਓ ਆਉਣਗੇ ਤੇ ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਚਲੀਆਂ ਜਾਣਗੀਆਂ।

ਸਾਰੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਸਕੂਲ ਦੇ ਗੇਟ ਲਾਗੇ ਇਕੱਠੀਆਂ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਨੇ। ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵਧੇਰੇ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦੀ ਹਾਂ। ਮਾਮੂ ਜਾਨ ਇਸ ਸਕੂਲ ਦੇ ਚੌਕੀਦਾਰ ਨੇ। ਉਹ ਕਿਧਰੇ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਨੇ ਤਾਂ ਇਹ ਕੁੜੀਆਂ ਮੈਨੂੰ ਮੱਕੀ ਦੇ ਭੁੱਜੇ ਹੋਏ ਦਾਣੇ ਜਾਂ ਗੰਡੇਰੀਆਂ ਲੈ ਆਉਣ ਲਈ ਬਾਹਰ ਭੇਜ ਦਿੰਦੀਆਂ ਨੇ...

ਸ਼ੀਨੂ ਮਾਮਾ (ਮਾਮੂ ਜਾਨ) ਅਸੂਲਾਂ ਦੇ ਪੱਕੇ ਤੇ ਡਿਊਟੀ ਦੇ ਬੜੇ ਪਾਬੰਦ ਨੇ। ਸਕੂਲ ਦੀ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਇਹਨਾਂ ਉੱਤੇ ਬੜਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੀ ਏ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਹੋਸਟਲ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਆਪਣਾ ਸਾਮਾਨ ਬੰਨ੍ਹੀ, ਗੇਟ ਦੇ ਆਸੇ-ਪਾਸੇ ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਗੱਲੀਂ ਰੁਝੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਨੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਮਾਪਿਆਂ ਨੂੰ ਉਡੀਕ ਰਹੀਆਂ ਨੇ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਰੰਗ-ਬਰੰਗੀਆਂ ਫ਼ਰਾਕਾਂ ਦਾ ਨਜ਼ਾਰਾ ਵੇਖ ਰਹੀ ਹਾਂ। ਸਕੂਲ ਦੇ ਬਾਹਰ ਗੱਡੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ੋਰ ਏ। ਸ਼ੀਨੂ ਮਾਮਾ ਵਾਰੀ-ਵਾਰੀ ਅੰਦਰ ਆਉਂਦੇ ਤੇ ਕਿਸੇ ਕੁੜੀ ਨਾਂ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਲੈਂਦੇ। ਇਸ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਟੋਲੀ ਵਿਚ ਹਿੱਲਜੁੱਲ ਮੱਚ ਜਾਂਦੀ। ਸ਼ੀਨੂ ਮਾਮਾ ਉਸਦਾ ਬੈਗ ਤੇ ਦੂਜਾ ਸਾਮਾਨ ਚੁੱਕਦੇ ਤੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਗੇਟ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਲੱਗਦੀ ਤਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਉਸਨੂੰ ਅਲਵਿਦਾ ਕਹਿੰਦੀਆਂ।

ਮੈਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਇਹ ਅੰਦਾਜ਼ ਬੜਾ ਭਲਾ ਲੱਗਦਾ ਏ। ਮੇਰਾ ਜੀਅ ਵੀ ਕਰਦਾ ਏ, ਉਹਨਾਂ ਵਾਂਗ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਆਵੇਜ਼ੇ ਲਾਵਾਂ। ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਦਿਲ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਾਂ ਤੇ ਹਰ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਖ਼ੁਦਾ ਹਾਫ਼ਿਜ਼ ਕਹਾਂ। ਕੁਝ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਲੈਣ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਮਾਂਵਾਂ ਤੇ ਵੱਡੀਆਂ ਭੈਣਾਂ ਆਈਆਂ ਸਨ—ਇਹ ਜ਼ਨਾਨੀਆਂ ਪਾੜ੍ਹੀਆਂ ਵਿਚ ਘੁਲਮਿਲ ਜਾਂਦੀਆਂ, ਹਾਲ-ਚਾਲ ਪੁੱਛਦੀਆਂ ਤੇ ਚਲੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ।

ਸ਼ੀਨੂ ਮਾਮੇ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਪਾੜ੍ਹੀਆਂ ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਦੀਆਂ ਛੁੱਟੀਆਂ ਬਿਤਾ ਕੇ ਵਾਪਸ ਆਉਣਗੀਆਂ, ਸਿਵਾਏ ਦਸਵੀਂ ਜਮਾਤ ਦੀਆਂ ਉਹਨਾਂ ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਜਿਹੜੀਆਂ ਇਮਤਿਹਾਨ ਦੇਣ ਪਿੱਛੋਂ ਵਿਹਲੀਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਨੇ।

ਦੇਖਦੇ-ਦੇਖਦੇ ਈ ਸਾਰਾ ਸਕੂਲ ਖ਼ਾਲੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਆਖ਼ਰੀ ਕੁੜੀ ਵੀ ਜਾ ਰਹੀ ਏ। ਮੇਰਾ ਜੀਅ ਕਰ ਰਿਹਾ ਏ ਕਿ ਦੌੜ ਕੇ ਉਸ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਕੁੜੀ ਦੀ ਲੰਮੀ ਚਾਦਰ ਵਿਚ ਛੁਪ ਜਾਵਾਂ ਤੇ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਚਲੀ ਜਾਵਾਂ ਪਰ ਸ਼ੀਨੂ ਮਾਮੇ ਤੇ ਮਾਮੀ ਤੋਂ ਡਰਦੀ ਹਾਂ। ਹੁਣ ਉੱਥੇ ਕੋਈ ਕੁੜੀ ਨਹੀਂ ਰਹੀ। ਸ਼ੀਨੂ ਮਾਮੇ ਨੇ ਗੇਟ ਬੰਦ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਇਕ ਵੱਡਾ ਸਾਰਾ ਜ਼ਿੰਦਰਾ ਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਕੁਆਟਰ ਵੱਲ ਆ ਰਿਹਾ ਏ।

ਮਾਮੀ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਗੂੰਜੀ—

"ਆਓ! ਖਾਣਾ ਖਾ ਲਓ।"

ਮੇਰਾ ਖਾਣ ਨੂੰ ਜੀਅ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਹ ਸਕੂਲ ਲੰਮੇ ਅਰਸੇ ਤਕ ਬੰਦ ਰਹੇਗਾ। ਹੁਣ ਮੈਂ ਇਸਦੇ ਖ਼ਾਲੀ ਵਰਾਂਡਿਆਂ ਵਿਚ ਇਕੱਲੀ ਖੇਡਿਆ ਕਰਾਂਗੀ। ਉੱਥੇ ਮੇਰੇ ਸਿਵਾਏ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੋਏਗੀ—ਪਾਠ ਯਾਦ ਕਰਦੀਆਂ ਪਾੜ੍ਹੀਆਂ ਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਸੁਣਾਈ ਨਹੀਂ ਦੇਖਣਗੀਆਂ। ਸਭ ਪਾਸੇ ਸੰਨਾਟਾ ਈ ਸੰਨਾਟਾ ਹੋਏਗਾ। ਮੈਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੇ ਪਾਟੇ ਪੰਨੇ ਤੇ ਛੋਟੀਆਂ-ਛੋਟੀਆਂ ਪੈਨਸਲਾਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਾਂਗੀ। ਉਂਜ ਹੋਸਟਲ ਦੀਆਂ ਪੜ੍ਹਾਕੂ ਕੁੜੀਆਂ ਦੀਆਂ ਨਕਲਾਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲਾਹ ਸਕਾਂਗੀ।

ਮੈਂ ਕਈ ਵਾਰੀ ਸ਼ੀਨੂੰ ਮਾਮੇ ਦੀਆਂ ਮਿਨਤਾਂ-ਖ਼ੁਸ਼ਾਮਦਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਨੇ ਕਿ ਮੈਂ ਵੀ ਪੜ੍ਹਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹਾਂ...ਕਿਉਂਕਿ ਮਾਮੀ ਬਿਮਾਰ ਰਹਿੰਦੀ ਏ ਤੇ ਮੈਂ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਉਸਦੀ ਟਹਿਲ ਵਿਚ ਲੱਗੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹਾਂ, ਇਸ ਲਈ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹ ਸਕਦੀ—ਇਸ ਦੇ ਬਦਲੇ ਸ਼ੀਨੂ ਮਾਮਾ ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਮੇਰੇ ਮਾਂ-ਪਿਓ ਨੂੰ ਇਕ ਨਿੱਕੀ-ਜਿਹੀ ਰਕਮ ਭੇਜ ਦੇਂਦਾ ਏ। ਸ਼ੀਨੂੰ ਮਾਮਾ ਘਰੇ ਆ ਕੇ ਮੂੰਹ ਹੱਥ ਧੋ ਰਿਹਾ ਏ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਹਸਰਤਾਂ ਦਾ ਢੇਰ ਸਮੇਟੀ ਕੰਧ ਤੋਂ ਉਤਰਾਂਗੀ ਤੇ ਰਸੋਈ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਮਾਮੀ ਜਾਨ ਦਾ ਹੱਥ ਵੰਡਾਵਾਂਗੀ।

— — —

ਸੰਨ 2035 /ਦੂਰ ਮੁਹੰਮਦ ਕਾਸੀ

ਸੋਲ੍ਹਾਂ ਸਾਲਾ ਖ਼ੁਸ਼-ਸ਼ਕਲ, ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਨੌਜਵਾਨ ਅਕਮਲ ਖ਼ਾਨ ਆਪਣੀ ਚੌਦਾਂ ਸਾਲਾ ਨੌਜਵਾਨ ਭੈਣ ਜ਼ਰਲਿਸ਼ਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਸ਼ਾਖ਼ਾ ਨਾਮੀ ਪਿੰਡ, ਜੋ ਕੋਇਟਾ ਚਮਨ ਰੋਡ ਤੋਂ ਅੱਠ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੇ ਫ਼ਾਸਲੇ 'ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ, ਪੱਕੀ ਸੜਕ ਤਕ ਪੈਦਲ ਪਹੁੰਚਿਆ।

ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਹ ਅੱਠ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦਾ ਫ਼ਾਸਲਾ ਇਕ ਘੰਟੇ ਵਿਚ ਤੈਅ ਕੀਤਾ। ਜਦੋਂ ਅਕਮਲ ਕੱਚੀ ਸੜਕ ਤੋਂ ਪੱਕੀ ਸੜਕ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬੱਸ ਨੂੰ ਖਾਸੀ ਦੇਰ ਤਕ ਉਡੀਕਦਾ ਰਿਹਾ ਤਾਂ ਜਰਲਿਸ਼ਤਾ ਲੰਮੀ ਉਡੀਕ ਤੋਂ ਤੰਗ ਆ ਗਈ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਗੁਰਦਿਆਂ ਦਾ ਦਰਦ ਤੇ ਉੱਤੋਂ ਬੱਸ ਦੀ ਉਡੀਕ ਦੀਆਂ ਲੰਬੀਆਂ ਘੜੀਆਂ, ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਬੋਲਦਕ ਵੱਲੋਂ ਉੱਡਦੀ ਹੋਈ ਸੁਰਖ਼ ਰੇਤ, ਏਨੀ ਠੰਢੀ ਹਵਾ ਕਿ ਜਨਵਰੀ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਇਸ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਇਕ ਪਲ ਠਹਿਰਨਾ ਗ਼ਜ਼ਬ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਜਦੋਂ-ਜਦੋਂ ਉਸ ਸਰਦ ਹਵਾ ਨੇ ਜ਼ਰਲਿਸ਼ਤਾ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੋਂ ਹਿਜਾਬ (ਬੁਰਕਾ) ਹਟਾਇਆ ਤਾਂ ਅਕਮਲ ਨੇ ਉਸ ਬੇਪ੍ਰਦਗੀ ਦੇ ਅਮਲ ਬਦਲੇ ਵਾਰੀ-ਵਾਰੀ ਘੂਰਦੀਆਂ ਨਿਗਾਹਾਂ ਨਾਲ ਗੁੱਸੇ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕੀਤਾ।

ਜ਼ਰਲਿਸ਼ਤਾ ਸਮਝਦੀ ਸੀ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਘੂਰਦੀਆਂ ਨਿਗਾਹਾਂ ਦਾ ਮਤਲਬ ਕੀ ਏ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਫ਼ੌਰਨ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਤੇ ਗੱਲ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਹਿਜਾਬ ਖਿੱਚ ਲੈਂਦੀ ਤੇ ਖ਼ਾਸੀ ਧੀਮੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਮਨ ਈ ਮਨ ਬੁੜਬੁੜ ਕਰਨ ਲੱਗਦੀ।

ਦੋ ਵਾਰੀ ਤਾਂ ਅਕਮਲ ਨੇ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਨੂੰ ਠੰਢੇ ਦਿਮਾਗ਼ ਨਾਲ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ ਪਰ ਜਦੋਂ ਤੀਜੀ ਵਾਰੀ ਸਰਦ ਤੇ ਠੰਢੀ ਹਵਾ ਨੇ ਜ਼ਰਲਿਸ਼ਤਾ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੋਂ ਹਿਜਾਬ ਹਟਾਇਆ ਤਾਂ

ਉਸਨੇ ਅਕਮਲ ਦੇ ਡਰ ਕਰਕੇ ਫ਼ੌਰਨ ਪਰਦਾ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਫੇਰ ਕੁਝ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ। ਹੁਣ ਤਾਂ ਅਕਮਲ ਦਾ ਸਬਰ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਡਾਢੇ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਸੀ—

"ਇਹ ਤੂੰ ਖ਼ੁਦ ਈ ਕੀ ਬੁੜਬੁੜ ਕਰੀ ਜਾ ਰਹੀ ਏਂ, ਮੈਂ ਕਹਿਨਾ ਮੂੰਹ ਢਕ ਤੇ ਤੂੰ ਬੁੜਬੁੜ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀ ਏਂ।" ਜ਼ਰਲਿਸ਼ਤਾ ਭਰਾ ਦੀ ਏਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ, "ਆਪ ਤਾਂ ਐਨੇ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਖੜ੍ਹਾ ਏਂ। ਜ਼ਰਾ ਮੇਰੀ ਚਾਦਰ ਲੈ ਕੇ ਇਸ ਸਰਦ ਹਵਾ 'ਚ ਖਲੋ, ਫੇਰ ਮੰਨਾਂ। ਨਾਲੇ ਕਿਉਂ ਪਰਦਾ ਕਰਾਂ, ਕਿਸ ਤੋਂ ਪਰਦਾ ਕਰਾਂ? ਕੋਈ ਪੱਥਰਾਂ ਤੇ ਚੱਟਾਨਾਂ ਤੋਂ ਪਰਦਾ ਕਰਦਾ ਏ। ਏਸ ਥਲ 'ਚ ਤੇਰੇ ਸਿਵਾਏ ਕੌਣ ਏ ਜਿਹੜਾ ਮੇਰਾ ਮੂੰਹ ਤੇ ਰੇਤ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਚਿਹਰਾ ਦੇਖ ਲਊਗਾ?"

ਅਕਮਲ ਨੇ ਜਦੋਂ ਭੈਣ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣੀ ਤਾਂ ਇਰਦ-ਗਿਰਦ ਨਜ਼ਰਾਂ ਦੌੜਾਈਆਂ। ਸੁੰਨਸਾਨ ਸੜਕ 'ਤੇ ਹੱਦ-ਨਜ਼ਰ ਤਕ ਜਦੋਂ ਉਸਨੂੰ ਕੋਈ ਸ਼ਖ਼ਸ ਨਜ਼ਰ ਨਾ ਆਇਆ ਤਾਂ ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਉਸਦੀ ਵਾਰੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਖ਼ੁਦ ਹੀ ਬੁੜਬੁੜਾਏ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਖ਼ੂਬ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ 'ਕਹਿਰ ਦਰਵੇਸ਼ ਬਰਜਾਨ ਦਰਵੇਸ਼'।

ਦੋਵਾਂ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰੀ ਫੇਰ ਚਮਨ ਵੱਲੋਂ ਆਉਂਦੀ ਲੰਮੀ ਸੜਕ ਨੂੰ ਗਹੁ ਨਾਲ ਤੱਕਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਬੜੀ ਦੂਰ ਇਕ ਟਰੈਕਟਰ ਆਉਂਦਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੱਤਾ। ਦੋਵੇਂ ਲੰਮੀ ਉਡੀਕ ਤੋਂ ਉਕਤਾ ਗਏ ਸਨ ਇਸ ਲਈ ਜ਼ਰਲਿਸ਼ਤਾ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਨੂੰ ਪੁੱਛਣ ਲੱਗੀ, "ਅਹਿ ਕੰਬਖ਼ਤ ਬੱਸ ਅੱਜ ਕਿਉਂ ਨਈਂ ਆ ਰਹੀ ?ਸੱਪ ਵਰਗੀ ਇਹ ਟੇਢੀ ਸੜਕ ਮੇਰੇ ਡੰਗ ਮਾਰ ਰਹੀ ਏ। ਆਖ਼ਰ ਕਦੋਂ ਤਕ ਅਸੀਂ ਏਥੇ ਖੜ੍ਹੇ ਰਹਾਂਗੇ..."

"ਮੈਨੂੰ ਕੀ ਪਤਾ ਅੱਜ ਕੀ ਆਫ਼ਤ ਆ ਗਈ ਏ। ਇਸ ਸੜਕ 'ਤੇ ਬੱਸਾਂ ਦੀ ਲਾਈਨ ਲੱਗੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਜੇ ਤੂੰ ਚਾਹੇਂ ਤਾਂ ਏਸ ਟਰੈਕਟਰ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਚੱਲੀਏ।" ਅਕਮਲ ਨੇ ਬੜੀ ਉਕਤਾਹਟ ਜਿਹੀ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਨੂੰ ਕਿਹਾ। ਇਹ ਠੰਢੀਆਂ ਤੇ ਚੁਭਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਵਾਵਾਂ ਤੇ ਜਰਲਿਸ਼ਤਾ ਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਤੇ ਬਿਮਾਰ ਦੇਹ, ਸ਼ਾਖ਼ਾ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਏਥੋਂ ਪੈਦਲ ਆਉਣ ਤੇ ਲੰਮੀ ਉਡੀਕ ਨੇ ਉਸ ਤੋਂ ਕੁਝ ਕਹਿਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਵੀ ਖੋਹ ਲਈ ਸੀ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਜਰਲਿਸ਼ਤਾ ਬੜੀ ਔਖ ਨਾਲ ਸਿਰਫ਼ ਏਨਾ ਕਹਿ ਸਕੀ ਸੀ, "ਠੀਕ ਐ ਜਿਵੇਂ ਤੇਰੀ ਮਰਜ਼ੀ।" ਤੇ ਥੱਕ-ਹਾਰ ਤੇ ਉਕਤਾ ਕੇ ਸੜਕ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਇਕ ਵੱਡੇ ਪੱਥਰ ਉਪਰ ਬੈਠ ਗਈ ਸੀ।

ਅਕਮਲ ਹੈਰਾਨ ਸੀ ਕਿ ਅੱਜ ਟਰੈਫ਼ਿਕ ਕਿਉਂ ਬੰਦ ਹੈ? ਉਹ ਟਰੈਕਟਰ ਜਿਹਾ ਦੂਰੋਂ ਇਕ ਭੇਡ ਦੀ ਰਫ਼ਤਾਰ ਨਾਲ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਅਜੇ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਸੀ। ਅਕਮਲ ਦਿਲ ਹੀ ਦਿਲ ਵਿਚ ਦੁਆਵਾਂ ਮੰਗ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਟਰੈਕਟਰ ਪਹੁੰਚ ਜਾਏ। ਕਿਤੇ ਇੰਜ ਨਾ ਹੋਏ ਕਿ ਇਸ ਵਿਸ਼ਾਲ ਰੇਗਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪਾਸੇ ਮੁੜ ਜਾਏ। ਟਰੈਕਟਰ ਜਦੋਂ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤਾਂ ਅਕਮਲ ਬੜਾ ਖ਼ੁਸ਼ ਹੋਇਆ। ਕਾਹਲ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਚਾਦਰ ਲਪੇਟ ਕੇ ਦੋਵਾਂ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਪੱਗ ਠੀਕ ਕੀਤੀ ਤੇ ਸੜਕ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਟਰੈਕਟਰ ਨੂੰ ਹੱਥ ਦੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਨਾਲ ਰੋਕਿਆ। ਟਰੈਕਟਰ ਡਰਾਈਵਰ ਨੇ ਅਜੇ ਤਕ ਬਰੇਕਾਂ 'ਤੇ ਪੈਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰੱਖਿਆ ਕਿ ਅਕਮਲ ਬੋਲਿਆ—

"ਅਸੀਂ ਏਥੇ ਕਾਫੀ ਦੇਰ ਦੇ ਖੜ੍ਹੇ-ਖੜ੍ਹੇ ਥੱਕ ਗਏ ਆਂ। ਅੱਗੇ ਤਕ ਲੈ ਚੱਲੋਗੇ....ਮੇਰੀ ਭੈਣ ਬੜੀ ਬਿਮਾਰ ਏ। ਇਸਨੂੰ ਹਸਪਤਾਲ ਲੈ ਜਾਣਾ ਏਂ।" ਟਰੈਕਟਰ ਡਰਾਈਵਰ ਨੂੰ ਖੜਕੇ ਕਰਕੇ

ਅਕਮਲ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੁਣੀ ਤੇ ਹੱਥ ਦੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਨਾਲ ਅਕਮਲ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, "ਕੀ ਕਹਿ ਰਿਹੈਂ ਭਰਾ?"

ਅਕਮਲ ਨੇ ਫੇਰ ਉਸਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਭਰਾ ਸਾਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤਕ ਲੈ ਚੱਲੋ।" ਡਰਾਈਵਰ ਨੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਨਾਲ ਕਿਹਾ ਕਿ ਪਿੱਛੇ ਟਰਾਲੀ ਵਿਚ ਬੈਠ ਜਾਓ। ਅਕਮਲ ਨੇ ਕਾਹਲ ਨਾਲ ਜਰਲਿਸ਼ਤਾ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਜਲਦੀ ਕਰ ਵਰਨਾ ਪਤਾ ਨਈਂ ਅੱਗੇ ਕੀ ਹੋਏਗਾ।" ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਬੜੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਟਰਾਲੀ ਵਿਚ ਸਵਾਰ ਹੋਏ। ਜਰਲਿਸ਼ਤਾ ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਟਰਾਲੀ ਵਿਚ ਸਵਾਰ ਹੋਣ ਲੱਗੀ ਤਾਂ ਹਿਜਾਬ ਫੇਰ ਖਿਸਕ ਗਿਆ। ਅਕਮਲ ਨੇ ਫੇਰ ਉਸ ਵੱਲ ਗੁਸੈਲੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ। ਜਰਲਿਸ਼ਤਾ ਨੇ ਅਕਮਲ ਦੀਆਂ ਗੁਸੈਲ-ਨਜ਼ਰਾਂ ਦਾ ਜਵਾਬ ਬੁੜਬੁੜ ਕਰਕੇ ਦਿੱਤਾ।

"ਚੰਗੇ ਓ...ਤੁਸੀਂ ਮਰਦ ਲੋਕ...ਔਰਤ ਵਿਚਾਰੀ ਜੇ ਆਸਮਾਨ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਜਾਏ ਫੇਰ ਵੀ ਹਿਜਾਬ 'ਚ ਹੋਏਗੀ। ਭਾਵੇਂ ਟਰੈਕਟਰ 'ਤੇ ਕਾਹਲ ਨਾਲ ਚੜ੍ਹਨ ਲੱਗਿਆਂ ਵਿਚਾਰੀ ਦੇ ਦੰਦ ਨਿਕਲ ਜਾਣ ਜਾਂ ਲੱਤ ਟੁੱਟ ਜਾਏ, ਮਰਦਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਈਂ।"

ਅਕਮਲ ਨੂੰ ਟਰੈਕਟਰ ਦੇ ਸ਼ੋਰ ਵਿਚ ਜਰਲਿਸ਼ਤਾ ਦੀ ਗੱਲ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੁਣੀ ਤੇ ਨਾਲੇ ਉਸਨੇ ਇਹ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਮਝਿਆ ਕਿ ਇਕ ਓਪਰੇ ਡਰਾਈਵਰ ਸਾਹਮਣੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਨਾਲ ਬਹਿਸ ਕਰੇ। ਇਸ ਲਈ ਉਸਨੇ ਸੁਣੀ ਅਣ-ਸੁਣੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਟਰਾਲੀ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਡਰਾਈਵਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਉਸਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, "ਕਿਓਂ ਭਰਾ ਇਹ ਅੱਜ ਕਿਹੜੀ ਆਫ਼ਤ ਆ ਗਈ ਏ ਕਿ ਨਾ ਕੋਈ ਬੱਸ, ਨਾ ਕੋਈ ਗੱਡੀ...?" ਡਰਾਈਵਰ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, "ਤੈਨੂੰ ਨਈਂ ਪਤਾ?" ਅਕਮਲ ਨੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, 'ਨਈਂ, ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਨਈਂ ਪਤਾ।'

"ਅੱਜ ਪੂਰੇ ਇਲਾਕੇ 'ਚ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਧੱਕੇ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼, ਵਿਰੋਧ ਵਜੋਂ, ਟਰਾਂਸਪੋਰਟਰਾਂ ਨੇ ਹੜਤਾਲ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਏ।" ਅਕਮਲ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਅੱਛਾ, ਤਾਂ ਫੇਰ ਤੁਸੀਂ ਹੜਤਾਲ ਕਿਉਂ ਨਈਂ ਕੀਤੀ?"

ਡਰਾਈਵਰ ਨੇ ਟਰੈਕਟਰ ਚਲਾਉਂਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਇਕ ਵਾਰੀ ਟੁੱਟੀ-ਫੁੱਟੀ ਸੜਕ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ, ਫੇਰ ਅਕਮਲ ਵੱਲ ਹੈਰਾਨੀ ਤੇ ਗ਼ੌਰ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ। ਉਹ ਹੈਰਾਨ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਨੌਜਵਾਨ ਨੂੰ ਕੀ ਜਵਾਬ ਦਏ। ਬਸ ਸਿਰਫ਼ ਏਨਾ ਕਿਹਾ, "ਓ ਭਰਾ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਬਾਗ਼ਾਂ ਦੇ ਬੰਨ੍ਹ (ਡੈਮ) ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਰੋੜ੍ਹ ਕੇ ਲੈ ਗਿਆ ਏ। ਫ਼ੋਨ ਕੀਤਾ ਏ ਜ਼ਰੂਰ ਪਹੁੰਚਾਂ। ਇਸ ਲਈ ਜਾ ਰਿਹਾਂ। ਖ਼ੁਦਾ ਦਾ ਗ਼ਜ਼ਬ ਕਿ ਇਸ ਸਰਦੀ ਦੇ ਮੌਸਮ 'ਚ ਏਡਾ ਹੜ੍ਹ। ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸੁਣ ਰਿਹਾਂ...।" ਜਰਲਿਸ਼ਤਾ ਜਿਹੜੀ ਟਰੈਕਟਰ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਟਰਾਲੀ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਦੇਰ ਦੀ ਬੇਰਹਿਮ ਠੰਢੀ ਹਵਾ ਤੇ ਟਰੈਕਟਰ-ਟਰਾਲੀ ਦੇ ਝਟਕਿਆਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ, ਹੁਣ ਉਸਨੂੰ ਸਰਦੀ ਤੇ ਗੁਰਦਿਆਂ ਦੇ ਦਰਦ ਸਦਕਾ ਕੰਬਨੀ ਛਿੜੀ ਪਈ ਸੀ...ਚਿਹਰਾ ਪੀਲਾ ਪੈ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਸਰਦੀ ਨਾਲ ਦੰਦ ਵੱਜ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਝਟਕਿਆਂ ਕਰਕੇ ਗੁਰਦਿਆਂ ਦਾ ਦਰਦ ਵੱਧ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਦੋਵਾਂ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਲੱਕ ਘੁੱਟਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਨੱਕ ਤੇ ਗੱਲ੍ਹਾਂ ਏਨੇ ਲਾਲ ਹੋ ਗਏ ਸਨ—ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਖ਼ੂਨ ਸਿੰਮ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜ਼ਿਆਦਾ ਦਰਦ ਕਰਕੇ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹੋਸ਼ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹੀ। ਉਸਦਾ ਹਿਜਾਬ ਲੱਥ ਗਿਆ ਸੀ। ਚਿਹਰਾ ਸਾਫ਼ ਨਜ਼ਰ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਜਦੋਂ ਅਕਮਲ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਪਈ ਤਾਂ ਡਾਢੇ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ—

"ਬੇਸ਼ਰਮੇਂ ਹਜ਼ਾਰ ਵਾਰੀ ਤੈਨੂੰ ਕਿਹਾ ਏ ਪਈ ਚਿਹਰਾ ਹਿਜਾਬ 'ਚ ਰੱਖ...ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਦਾ ਕਰ ਲਿਆ ਕਰ। ਹੁਣ ਜੇ ਏਸ ਓਪਰੇ ਬੰਦੇ ਨੇ ਤੈਨੂੰ ਦੇਖ ਲਿਆ ਤਾਂ ਕੀ ਕਹੇਗਾ?"

ਜ਼ਰਲਿਸ਼ਤਾ ਨੇ ਕਰਾਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਨੂੰ ਕੋਲ ਆਉਣ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ। ਭਰਾ ਜਿਹੜਾ ਡਰਾਈਵਰ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਟਰਾਲੀ ਵਿਚ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ, ਸੰਭਲ-ਸੰਭਲ ਤੁਰਦਾ ਉਸਦੇ ਕੋਲ ਆ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਉਸਦੀ ਨਿਗਾਹ ਜ਼ਰਲਿਸ਼ਤਾ ਦੇ ਪੀਲੇ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਸੁੱਕੇ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਪਈ ਤਾਂ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਿਆ ਤੇ ਘਬਰਾ ਕੇ ਕਾਹਲ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਨੂੰ ਪੁੱਛਣ ਲੱਗਾ, "ਕੀ ਗੱਲ ਏ? ਕੰਬਣ ਕਿਓਂ ਡਈ ਏਂ?"

"ਤੂੰ ਸਵਾਹ ਮੇਰਾ ਇਲਾਜ਼ ਕਰਵਾਏਂਗਾ। ਟਰੈਕਟਰ ਦੇ ਝਟਕਿਆਂ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਗੁਰਦੇ ਪਾਟਣ ਵਾਲੇ ਹੋਏ ਹੋਏ ਨੇ...।" ਦਰਦ ਨਾਲ ਕਰਾਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਉਸਨੇ ਭਰਾ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਹੁਣ ਮੈਂ ਹੋਰ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਈਂ ਕਰ ਸਕਦੀ...ਟਰੈਕਟਰ ਰੋਕ ਦਿਓ ਮੈਂ ਉਤਰ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਆਂ।" ਅਕਮਲ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਹੈਰਾਨ ਹੋਇਆ ਕਿ ਮੈਂ ਕੀ ਕਰਾਂ। ਫੇਰ ਕੁਝ ਸੋਚਣ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਨੂੰ ਤਸੱਲੀ ਦਿੱਤੀ। "ਬਸ, ਥੋੜ੍ਹਾ ਕੁ ਸਬਰ ਕਰ। ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਕੋਜ਼ਕ ਦੀ ਚੋਟੀ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਆਂ। ਅਸੀਂ ਬੜੀ ਜਲਦੀ ਕਿਲਾ ਅਬਦੁੱਲਾ ਪਹੁੰਚਣ ਵਾਲੇ ਆਂ।" ਜ਼ਰਲਿਸ਼ਤਾ ਫੇਰ ਦਰਦ ਨਾਲ ਕਰਾਹੁਣ ਲੱਗੀ। ਉਹ ਜਾਣਦੀ ਸੀ ਕਿ ਅਕਮਲ ਨਾਲ ਬਹੁਤੀ ਗੱਲ ਕਰਨਾ ਫ਼ਜ਼ੂਲ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਵੀ ਮਜਬੂਰ ਸੀ। ਸਬਰ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹੁਣ ਜ਼ਰਲਿਸ਼ਤਾ ਨੂੰ ਇਸ ਪੁਰਾਣੇ ਟਰੈਕਟਰ ਤੇ ਟੁੱਟੀ-ਫੁੱਟੀ ਸੜਕ ਦੇ ਝਟਕਿਆਂ ਨੂੰ ਅਣਮਿਥੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਝੱਲਣਾ ਪੈਣਾ ਸੀ। ਸ਼ਾਮ ਦੀ ਕਾਲਸ ਪਸਰਦਿਆਂ ਹੀ ਉਹ ਕਿਲਾ ਅਬਦੁੱਲਾ ਪਹੁੰਚੇ। ਟਰੈਕਟਰ ਦਾ ਡਰਾਈਵਰ ਜਦੋਂ ਚਮਨ ਕੋਇਟਾ ਰੋਡ 'ਤੇ ਸਿੱਧੇ ਹੱਥ ਨੂੰ ਕੱਚੀ ਸੜਕ 'ਤੇ ਉਤਰਿਆ ਤਾਂ ਅਕਮਲ ਨੂੰ ਕੋਲ ਆਉਣ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ।

ਅਕਮਲ ਜਦੋਂ ਉਸਦੇ ਕੋਲ ਅੱਪੜਿਆ ਤਾਂ ਡਰਾਈਵਰ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਜਵਾਨਾਂ, ਮੈਂ ਇਸ ਰਸਤੇ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਘਰ ਜਾ ਰਿਹਾਂ, ਰਾਤ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਏ। ਕੋਇਟਾ ਵੱਲ ਕੋਈ ਟਰੈਫ਼ਿਕ ਨਈਂ ਜਾ ਰਹੀ। ਹੋਟਲ ਵਾਲੇ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਏ ਕਿ ਅੱਗੇ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਸੱਯਦ ਹਮੀਦ ਦੇ ਪੁਲ 'ਤੇ ਪਾਣੀ ਚੜ੍ਹ ਆਇਆ ਏ, ਇਸ ਲਈ ਸਵੇਰ ਤਕ ਕੋਈ ਰਸਤਾ ਨਈਂ। ਜੇ ਮੇਰੀ ਮੰਨੋ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਚੱਲੋ। ਸਾਡੇ ਖ਼ਾਨ ਚੰਗੇ ਪਸ਼ਤੂਨ ਨੇ। ਤੂੰ ਤੇ ਭੈਣ ਉੱਥੇ ਰਾਤ ਕੱਟ ਲੈਣਾ।" ਅਕਮਲ ਨੇ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਤੇ ਖ਼ੁਦ ਫ਼ੈਸਲਾ ਲੈਂਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਡਰਾਈਵਰ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਅੱਛਾ, ਤਾਂ ਚੱਲੋ।"

ਹੁਣ ਹਨੇਰੀ ਰਾਤ ਵਿਚ ਉਹ ਜਾਂਦੇ ਵੀ ਕਿੱਥੇ...ਨੌਜਵਾਨ ਭੈਣ ਨੂੰ ਕਿੱਥੇ ਲਈ ਫਿਰਦਾ। ਹੋਟਲ ਵਿਚ ਜਵਾਨ ਭੈਣ ਨਾਲ ਰਹਿਣਾ ਵੀ ਇਕ ਬੜਾ ਵੱਡਾ ਤਾਅਨਾਂ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਸਨੇ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਘਰ ਚੱਲਣ ਲਈ ਸਹਿਮਤੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਟਰੈਕਟਰ ਪੱਕੀ ਸੜਕ ਤੋਂ ਕੱਚੇ ਰਸਤੇ 'ਤੇ ਅਗਾਂਹ ਵਧਿਆ ਤੇ ਕੁਝ ਚਿਰ ਬਾਅਦ ਟਰੈਕਟਰ ਖ਼ਾਨ ਕੇ ਹੁਜਰੇ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਜਾ ਰੁਕਿਆ...

ਖ਼ਾਨ ਦਾ ਨੌਜਵਾਨ, ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਤੇ ਪੜ੍ਹਿਆ-ਲਿਖਿਆ ਪੁੱਤਰ ਨਵੀਂ ਕਲਾਸਿਨਕੋਫ਼ ਚੁੱਕੀ ਹੁਜਰੇ ਦੇ ਵੱਡੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤਾਂ ਨਾਲ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਬੜੇ ਮੋਹ ਨਾਲ ਮਹਿਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ੁਸ਼-ਆਮਦੀਦ ਕਿਹਾ ਤੇ ਡਰਾਈਵਰ ਨੂੰ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਸਦੀ ਭੈਣ ਨੂੰ ਘਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਲੈ ਜਾਏ...

ਰਾਤ ਨੂੰ ਅਕਮਲ ਨੇ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਹਾਲਾਤ ਦੱਸ ਦਿੱਤੇ ਕਿ 'ਉਹ ਭੈਣ ਨੂੰ ਗੁਰਦਿਆਂ ਦੇ ਇਲਾਜ਼ ਲਈ ਸ਼ਾਖ਼ਾ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਕੋਇਟਾ ਲੈ ਜਾ ਰਿਹਾ ਏ। ਇਹ ਤੀਹ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਉਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਦਿਨ ਵਿਚ ਤੈਅ ਕੀਤਾ। ਸਰਦੀ ਤੇ ਟਰੈਕਟਰ ਦੀ ਸਵਾਰੀ ਕਰਕੇ ਭੈਣ ਦੀ

ਤਕਲੀਫ਼ ਹੋਰ ਵੀ ਵਾਧਾ ਗਈ ਹੈ। ਕੱਲ੍ਹ ਅੱਲ੍ਹਾ ਜਾਣੇ ਕਿ ਉਹ ਪੁਲ ਟਰੈਫ਼ਿਕ ਲਈ ਖੁੱਲ੍ਹ ਜਾਏਗਾ ਕਿ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਕੱਲ੍ਹ ਰਸਤਾ ਨਾ ਖੁੱਲ੍ਹਿਆ ਤਾਂ ਮਜਬੂਰਨ ਪਿੰਡ ਵਾਪਸ ਜਾਣਾ ਪਏਗਾ। ਮਰਨਾ ਈ ਏਂ ਤਾਂ ਮਰ ਜਾਏ, ਮੈਂ ਇਸ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਹੋਰ ਕੀ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਆਂ...'

ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਤੁਹਾਡੇ ਏਸ ਮਸਲੇ 'ਤੇ ਬਾਅਦ 'ਚ ਗ਼ੌਰ ਕਰਾਂਗੇ। ਏਸ ਵੇਲੇ ਡਿਸ਼ 'ਤੇ ਬੜਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਆ ਰਿਹਾ ਏ। ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਵੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਆਂ...ਓਇ ਖ਼ੈਰੂ, ਜ਼ਰਾ ਬੀ.ਬੀ.ਬੀ ਜਾਂ ਸੀ.ਐਨ.ਐਨ ਲਾ, ਨੌਂ ਵੱਜਣ ਵਾਲੇ ਐ। ਅੱਜ ਪੰਦਰਾਂ ਜਨਵਰੀ ਐ—ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਢਾਈ ਸੌ ਖ਼ੁਸ਼ਨਸੀਬ ਇਨਸਾਨ ਠੀਕ ਨੌਂ ਵਜੇ ਚੰਦ 'ਤੇ ਪੈਰ ਰੱਖ ਰਹੇ ਨੇ। ਖ਼ੈਰੂ ਜਲਦੀ ਕਰ...ਇਹ ਨਜ਼ਾਰਾ ਵੇਖਣਾ ਬੜਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਏ...।" ਚੈਨਲ ਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਵਾਕੱਈ ਉੱਪ-ਗ੍ਰਹਿ ਸੀ, ਆਸਮਾਨ ਸੀ। ਉਪ-ਗ੍ਰਹਿ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਚੰਦ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਉਤਰਿਆ।

ਹੇਠਾਂ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਨਾਸਾ ਦੇ ਕੰਟਰੋਲ ਰੂਮ ਵਿਚ ਇਨਸਾਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਾਮਯਾਬੀ 'ਤੇ ਤਾੜੀਆਂ ਵਜਾਈਆਂ...

ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਸਮੇਤ ਤਾੜੀਆਂ ਵਜਾਈਆਂ ਤੇ ਇਹ ਇੱਛਾ ਜ਼ਾਹਰ ਕੀਤੀ ਕਿ 'ਮੈਂ ਵੀ ਚੰਦ 'ਤੇ ਪਿਕਨਿਕ ਲਈ ਜਾਵਾਂਗਾ, ਟਿਕਟ ਭਾਵੇਂ ਕਿੰਨੇ ਦਾ ਵੀ ਹੋਏ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ—ਮੈਂ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ 'ਚ ਪਹਿਲਾ ਆਦਮੀ ਹੋਵਾਂਗਾ, ਜਿਹੜਾ ਚੰਦ 'ਤੇ ਪੈਰ ਰੱਖੇਗਾ'...ਅਕਮਲ ਜਿਹੜਾ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਚੁੱਪਚਾਪ ਦੇਖ ਤੇ ਸੁਣ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਸਨੂੰ ਇਹ ਸਭ ਮਜ਼ਾਕ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਾਂ ਕੋਈ ਵੀ.ਡੀ.ਓ. ਗੇਮ। ਚੰਦ ਤੋਂ ਜਦੋਂ ਮੁਸਾਫ਼ਿਰਾਂ ਨੇ ਜ਼ਮੀਨ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਜ਼ਮੀਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਫੁੱਟਬਾਲ ਜਿੱਡੀ ਨਜ਼ਰ ਆਈ। ਅਕਮਲ ਨੂੰ ਨਾ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ 'ਤੇ ਯਕੀਨ ਆਇਆ, ਨਾ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ 'ਤੇ, ਇਸ ਲਈ ਉਸਨੇ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, "ਚੰਦ ਤਾਂ ਬੜੀ ਦੂਰ ਆਸਮਾਨ ਵਿਚ ਏ, ਉੱਥੇ ਕੋਈ ਆਦਮੀ ਕਿੰਜ ਪਹੁੰਚ ਸਕਦਾ ਏ...ਮੈਂ ਤਾਂ ਇਹ ਨਈਂ ਮੰਨਦਾ...।" ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਅਕਮਲ ਖ਼ਾਨ, ਵੈਸੇ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾ ਆਦਮੀ, ਜਿਸਦਾ ਨਾਂ ਨੀਲ ਆਰਮ ਸਟਰਾਂਗ ਸੀ, ਉਸਨੇ 1969 ਵਿਚ ਯਾਨੀ ਅੱਜ ਤੋਂ 66 ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਚੰਦ 'ਤੇ ਪੈਰ ਰੱਖਿਆ ਸੀ। ਓਦੋਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅੱਜ ਤਕ ਇਨਸਾਨ ਨੇ ਬੜੀ ਤਰੱਕੀ ਕਰ ਲਈ ਏ। ਇਹ ਸੱਚਮੁੱਚ ਦੇ ਮੁਸਾਫ਼ਿਰ ਨੇ, ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਉਡਾਨ ਏਂ ਜਿਸ 'ਤੇ ਪੂਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਘੁਮੱਕੜ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਚੰਦ 'ਤੇ ਆਏ ਨੇ। ਇਹ ਇਕ ਸੱਚਾਈ ਏ, ਇਸੇ ਲਈ ਉਹ ਇਹ ਸਭ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਲਾਇਵ ਦਿਖਾ ਰਹੇ ਨੇ...।"

ਖ਼ਾਨ ਦਾ ਮੁੰਡਾ ਜਿੰਨਾ ਵੀ ਅਕਮਲ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਉਹ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਕੋਈ ਉਸਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਯਕੀਨ ਦੁਆ ਸਕਦਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਨੇ ਅੱਲ੍ਹਾ ਦੀ ਇਸ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਅੱਜ ਵੀ ਤੀਹ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦਾ ਫ਼ਾਸਲਾ ਪੂਰੇ ਦਿਨ ਵਿਚ ਇਕ ਅਜਾਬ ਵਾਂਗ ਤੈਅ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਸੜਕਾਂ ਟੁੱਟੀਆਂ ਹੋਈਆਂ...ਪੁਲ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਰੋੜ੍ਹ ਕੇ ਲੈ ਗਿਆ...ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਧੱਕੇਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਟਰੈਫ਼ਿਕ ਦੀ ਹੜਤਾਲ...ਉਹ ਆਪਣੀ ਬਿਮਾਰ ਭੈਣ ਨੂੰ ਹਸਪਤਾਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਹੁੰਚਾ ਸਕਦਾ...ਜੇ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਬਾਗ਼ ਦੇ ਬੰਨ੍ਹ ਨੂੰ ਹੜ੍ਹ ਨਾ ਤੋੜ ਦਿੰਦਾ ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਪੁਰਾਣਾ ਟਰੈਕਟਰ ਵੀ ਨਾ ਮਿਲਦਾ।

ਉਹ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਸੀ ਤੇ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਸੀ...ਉਸਨੂੰ ਚੰਦ, ਖ਼ਾਨ ਤੇ ਸੈਟੇਲਾਈਟ ਵਿਚ ਕੋਈ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਸੀ...ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਜ਼ਰਲਿਸ਼ਤਾ ਬਾਰੇ ਫ਼ਿਕਰਮੰਦ ਸੀ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਉਹ ਕਿਸ ਹਾਲਤ 'ਚ ਹੋਏਗੀ...ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਘਰ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਉਸ ਨਾਲ ਕਿਹੋ-

ਜਿਹਾ ਸਲੂਕ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ? ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਉਸਦੇ ਗੁਰਦਿਆਂ ਦਾ ਇਲਾਜ਼ ਕਦੇ ਹੋਏਗਾ ਵੀ ਜਾਂ ਨਹੀਂ...ਉਹ ਆਖ਼ਰ ਕਦੋਂ ਤਕ ਕੋਇਟੇ ਪਹੁੰਚ ਸਕਣਗੇ...

ਆਖ਼ਰ ਕਦੋਂ ਤਕ?

ਸ਼ਾਇਦ ਕੋਇਟਾ ਚੰਦ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦੂਰ ਹੈ?

ਇਸੇ ਲਈ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੈ, ਬੜੀ ਦੂਰ...ਬੜੀ ਦੂਰ...ਚੰਦ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਬੜੀ ਦੂਰ...।

— — —

ਪਰਿੰਦਾ /ਫ਼ਾਰੁਕ ਸਰਵਰ

ਬੜੇ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਕਲਾਸਿਨਕੋਫ਼ ਤੇ ਰਾਕਟ ਲਾਂਚਰ ਚੀਖ਼ ਰਹੇ ਨੇ, ਜਿਵੇਂ ਦੋਜ਼ਖ਼ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਗੁਨਾਹਗਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਭਿਆਨਕ ਅਜਗਰ ਅੱਗ ਉਗਲ ਰਹੇ ਹੋਣ। ਜੰਗ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਜੰਗ ਉਹਨਾਂ ਦੋ ਬਸਤੀਆਂ ਦਰਮਿਆਨ ਹੈ ਜਿਹਨਾਂ ਦੇ ਬਸ਼ਿੰਦਿਆਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਮੋਹ-ਮੁਹੱਬਤ ਤੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਸਫ਼ੇਦ ਗ਼ੁਲਾਬ ਖਿੜਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਹੁਣ ਇੰਜ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਇਹਨਾਂ ਦੋਵਾਂ ਬਸਤੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਬਦਨੀਤੀ ਤੇ ਈਰਖਾਲੂ ਜਾਦੂਗਰਨੀ ਦੀ ਬਦਦੁਆ ਲੱਗ ਗਈ ਹੋਵੇ। ਇਸੇ ਲਈ ਤਾਂ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸਿਓਂ ਇਕ ਦੂਜੇ 'ਤੇ ਗੋਲੇ ਵਰ੍ਹਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਨੇ। ਦੋਵਾਂ ਬਸਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਮਾਂਵਾਂ, ਭੈਣਾਂ ਹਰ ਵੇਲੇ ਆਪਣੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੇ ਮਜ਼ਾਰਾਂ 'ਤੇ ਜਾਂਦੀਆਂ ਨੇ। ਉੱਥੇ ਰੋ-ਕੁਰਲਾ ਕੇ ਦੁਆ ਮੰਗਦੀਆਂ ਨੇ ਕਿ ਜੰਗ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਏ। ਪਰ ਇੰਜ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੀਆਂ ਰੂਹਾਂ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਬਸਤੀ ਵਾਸੀਆਂ ਨਾਲ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋਣ। ਇਸੇ ਲਈ ਤਾਂ ਜੰਗ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣ ਦਾ ਨਾਂ ਨਹੀਂ ਲੈ ਰਹੀ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੁੰਦਰ ਘਰ ਜਿੱਥੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਹਰ ਵੇਲੇ ਸ਼ਰਾਰਤੀ ਬੱਚਿਆਂ ਵਾਂਗ ਖੇਡਦੀ, ਖੜ-ਮਸਤੀਆਂ ਕਰਦੀ ਸੀ, ਹੁਣ ਖੰਡਰਾਂ ਵਿਚ ਬਦਲ ਚੁੱਕੇ ਨੇ। ਚਾਰੇ-ਪਾਸੇ ਬਾਰੂਦ ਦੀ ਬੂ ਇੰਜ ਫ਼ੈਲੀ ਹੋਈ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਕੋਈ ਚੁੜੇਲ ਹੋਵੇ, ਨੱਚ ਰਹੀ ਹੋਵੇ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਬਰਬਾਦੀਆਂ ਦਾ ਜਸ਼ਨ ਮਨਾ ਰਹੀ ਹੋਵੇ। ਦੋਵਾਂ ਬਸਤੀਆਂ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਡੱਫ਼ 'ਤੇ ਹਸੀਨਾਵਾਂ ਰੋਮਾਨੀ ਗੀਤ ਗਾਉਂਦੀਆਂ ਸਨ ਹੁਣ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਸੁਰਖ਼ ਅੰਗਿਆਰ ਵਰ੍ਹ ਰਹੇ ਨੇ। ਉਦੋਂ ਤਾਂ ਲੋਕ ਬਹੁਤਾ ਹੀ ਹੌਸਲਾ ਢਾਅ ਬਹਿੰਦੇ ਨੇ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਘਰ 'ਚੋਂ ਕਿਸੇ ਦੇ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋਣ ਜਾਂ ਮਰਨ 'ਤੇ ਉਸਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਤੇ ਔਰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਚੀਕਾਂ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦੀਆਂ ਨੇ।

ਇਹ ਜੰਗ ਕਿੰਜ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ, ਕਿਉਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਤੇ ਉਹ ਇੱਲ੍ਹਾਂ ਕਿੱਥੋਂ ਆਈਆਂ ਜਿਹਨਾਂ ਨੇ ਇੱਥੇ ਬਸੇਰਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਅਮਨ ਦੀਆਂ ਘੁੱਗੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਸੁੱਟਿਆ—ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਵੀ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ। ਭਾਵੇਂ ਕੁਝ ਸਿਆਣਿਆਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਜੰਗ ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਵਿਚ ਇਰਦ-ਗਿਰਦ ਦੀਆਂ ਬਸਤੀਆਂ ਦਾ ਬੜਾ ਵੱਡਾ ਹੱਥ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਫ਼ਾਇਦਾ ਇਸੇ ਵਿਚ ਸੀ ਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਗੱਲ ਧੌਂਸ ਦੀ ਵੀ ਸੀ...ਇਸੇ ਲਈ ਤਾਂ ਇਹ ਗੁਆਂਢੀ ਬਸਤੀਆਂ ਚੋਰੀ ਛੁਪੇ ਉਹਨਾਂ ਦੋਵਾਂ ਬਸਤੀਆਂ ਨੂੰ ਗੋਲਾ ਬਾਰੂਦ ਤੋਹਫ਼ੇ ਵਜੋਂ ਦੇ ਰਹੀਆਂ ਨੇ ਤੇ ਇੱਥੇ ਲੱਗੀ ਅੱਗ ਦੀਆਂ ਲਾਟਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਭੜਕਾ ਰਹੀਆਂ ਨੇ।

ਦੋਵਾਂ ਬਸਤੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕ ਹੁਣ ਜੰਗ ਤੋਂ ਤੰਗ ਆਏ ਹੋਏ ਨੇ—ਘਿਣ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬਾਰੂਦ ਦੀ ਮਨਹੂਸ ਬੂ ਤੋਂ। ਚੰਗੇ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕਾਫ਼ਲੇ ਜਿਹੜੇ ਡਰ ਸਦਕਾ ਆਪਣੀ-ਆਪਣੀ ਬਸਤੀ ਛੱਡ ਕੇ ਜਾ ਰਹੇ ਨੇ। ਜ਼ਹਿਰ ਲੱਗਦੀ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਗਰਜ ਤੇ ਉਹ ਧੂੰਆਂ ਜਿਹੜਾ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਤੋਂ ਉੱਠ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਦਾ ਜੀਅ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੰਗ ਰੁਕ ਜਾਏ—ਪਰ ਆਪਣੇ ਜੰਗਬਾਜ਼ ਜੋਧੇ ਤੇ ਉਸ ਜੰਗ ਵਿਚ ਜੁਟੇ ਅਜੀਬ-ਓਪਰੇ ਪ੍ਰਛਾਵੇਂ, ਕੋਈ ਵੀ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਾਬੂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ। ਕਿਸੇ ਦੀ ਵੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆ ਰਿਹਾ ਜੰਗ ਕਦੋਂ ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਮੁੱਕੇਗੀ? ਬਸ ਖ਼ੌਫ਼ ਦਾ ਦੈਂਤ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਮਸਤੀ ਬੋਤੇ ਵਾਂਗ ਬੁਲਬੁਲਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਭਿਆਨਕਤਾ ਨਾਲ ਨੱਪੀ-ਪੀੜੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਅਚਾਨਕ ਉਹਨਾਂ ਦਰੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਬਸਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਬਸਤੀ ਵਿਚ ਇਕ ਪਰਿੰਦੇ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਗੂੰਜਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਆਵਾਜ਼ ਏਨੀ ਮਿੱਠੀ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਕੰਮ-ਧੰਦੇ ਛੱਡ ਕੇ ਉਸ ਵੱਲ ਖਿੱਚੇ ਜਾਂਦੇ ਨੇ। ਬਸਤੀ ਦੀਆਂ ਉਹ ਔਰਤਾਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਜ਼ਖ਼ਮੀਆਂ ਤੇ ਅਪਾਹਜਾਂ ਦੀ ਮਲ੍ਹਮ ਪੱਟੀ ਵਿਚ ਲੱਗੀਆਂ ਨੇ, ਬੱਚੇ ਜਿਹੜੇ ਘਰਾਂ ਦੇ ਬੰਦ ਕਮਰਿਆਂ ਵਿਚ ਕੈਦ ਖੇਡ ਰਹੇ ਨੇ ਤੇ ਮਰਦ ਜਿਹੜੇ ਮੋਰਚਿਆਂ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਫ਼ਾਇਰਿੰਗ ਵਿਚ ਰੁੱਝੇ ਹੋਏ ਨੇ, ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਉਸ ਆਵਾਜ਼ ਦੀ ਮਿਠਾਸ ਵਿਚ ਗਵਾਚ ਜਾਂਦੇ ਨੇ। ਪਰਿੰਦੇ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਗ਼ਜ਼ਬ ਦਾ ਜਾਦੂ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਹਰੇਕ ਨੂੰ ਬੁੱਤ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਅਜਿਹਾ ਬੁੱਤ ਜਿਹੜਾ ਸਿਰਫ਼ ਸਾਹ ਲੈ ਰਿਹਾ ਹੈ—ਪਰਿੰਦੇ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣੇ ਪਰ ਕੋਈ ਹਰਕਤ ਨਾ ਹੋਵੇ ਉਸ ਵਿਚ—

ਇਸ ਆਲਮ ਸਦਕਾ ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਉਸ ਬਸਤੀ ਵਿਚੋਂ, ਜਿਹੜੀ ਦੱਖਣੀ ਬਸਤੀ ਕਹਾਉਂਦੀ ਸੀ, ਲੜਾਈ ਰੁਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਦੁਸ਼ਮਣ ਬਸਤੀ ਦੇ ਲੋਕ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਨੇ ਕਿ ਦੱਖਣੀ ਬਸਤੀ ਵਿਚੋਂ ਅੱਗ ਦਾ ਵਰ੍ਹਨਾ ਕਿਉਂ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ? ਕਿਉਂਕਿ ਜਦੋਂ ਦੀ ਜੰਗ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਹੈ ਇੰਜ ਕਦੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਫੇਰ ਉਹ ਸਾਰੇ ਖ਼ੁਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਨੇ। ਸ਼ਾਇਦ ਵਿਰੋਧੀ ਬਸਤੀ ਨੇ ਜੰਗ ਵਿਚ ਹਾਰ ਮੰਨ ਲਈ ਹੈ। ਇਸ 'ਤੇ ਉੱਥੇ ਇਕ ਜਸ਼ਨ ਵਰਗਾ ਮਾਹੌਲ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਲੋਕ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਦੇ ਜੋਸ਼ ਵਿਚ ਬਿੰਦ ਦਾ ਬਿੰਦ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਮੋਰਚੇ ਛੱਡ ਕੇ ਨੱਚਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ ਨੇ।

ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਪਰਿੰਦੇ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਬੰਦ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਦੱਖਣੀ ਬਸਤੀ ਦੇ ਬੁੱਤ ਬਣੇ ਲੋਕ ਹਰਕਤ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦੇ ਨੇ—ਜਿਵੇਂ ਜਾਦੂਗਰਨੀ ਦਾ ਜਾਦੂ ਟੁੱਟ ਗਿਆ ਹੋਵੇ ਤੇ ਉਹ ਦੁਬਾਰਾ ਜਿਊਂਦੇ ਹੋ ਗਏ ਹੋਣ। ਸਾਰੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਵੱਲ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਦੇਖ ਰਹੇ ਨੇ ਕਿ ਇਹ ਕੇਹਾ ਪਰਿੰਦਾ ਸੀ, ਕਿੱਧਰੋਂ ਆਇਆ ਤੇ ਕਿਸ ਜਗ੍ਹਾ ਬੈਠ ਕੇ ਬੋਲਿਆ ਤੇ ਉਸਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਜਾਦੂ ਕੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਲ-ਪੱਥਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ? ਹੋਰ ਤਾਂ ਹੋਰ ਉਸਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਕਰਕੇ ਕੁਝ ਚਿਰ ਲਈ ਲੜਾਈ ਵੀ ਰੁਕ ਗਈ। ਸਾਰੇ ਇਸ ਰਾਜ਼ ਦਾ ਪਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਬਸਤੀ ਦੇ ਮਲਿਕ ਦੀ ਹਵੇਲੀ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦੇ ਨੇ—ਤੇ ਏਸ ਦੌਰਾਨ ਬਸਤੀ ਦੇ ਮੋਰਚਾਬੰਦ ਨੌਜਵਾਨ ਦੁਸ਼ਮਣ ਬਸਤੀ 'ਤੇ ਦੁਬਾਰਾ ਫ਼ਾਇਰਿੰਗ ਤੇ ਗੋਲਾ ਬਾਰੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਨੇ ਤੇ ਇੰਜ ਕੁਝ ਚਿਰ ਲਈ ਬੰਦ ਹੋਈ ਜੰਗ ਦੁਬਾਰਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਅਚਾਨਕ ਦੁਸ਼ਮਣ ਬਸਤੀ ਵੱਲੋਂ ਅੱਗ ਦਾ ਵਰ੍ਹਨਾ ਰੁਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਮਲ ਦੱਖਣੀ ਬਸਤੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹੈਰਾਨ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਫ਼ਾਇਰ-ਬੰਦੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਜਾਣਨ, ਬਸਤੀ ਦੇ ਮਲਿਕ ਦਾ ਗਿਆਰਾਂ ਸਾਲਾ ਮੁੰਡਾ ਦੌੜਦਾ ਹੋਇਆ ਆਪਣੇ ਘਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉੱਥੇ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਦਾ ਹੈ, "ਉਹ ਪਰਿੰਦਾ ਜਿਹੜਾ ਕੁਝ ਚਿਰ ਲਈ ਏਥੇ ਆਇਆ ਸੀ ਹੁਣ ਉੱਤਰੀ ਬਸਤੀ ਵਿਚ ਚਹਿਕ ਰਿਹਾ ਏ। ਸ਼ਾਇਦ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕ ਵੀ ਉਸ

ਪਰਿੰਦੇ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਦੇ ਜਾਦੂ ਵਿਚ ਗਿਰਫ਼ਤਾਰ ਹੋ ਗਏ ਨੇ...ਏਸੇ ਲਈ ਤਾਂ ਹੁਣ ਉਹ ਲੜ ਨਈਂ ਰਹੇ। ਮੈਂ ਖ਼ੁਦ ਆਪਣੀ ਬਸਤੀ ਦੇ ਬਾਹਰ ਉਸ ਪਰਿੰਦੇ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣੀ ਜਿਹੜੀ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚੋਂ ਆ ਰਹੀ ਏ।"

ਕੀ ਮੁੰਡੇ ਦੀ ਗੱਲ ਸੱਚ ਹੈ? ਕੀ ਵਾਕੱਈ ਉਹ ਅਨੋਖਾ ਪਰਿੰਦਾ ਹੁਣ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੀ ਬਸਤੀ ਵਿਚ ਬੋਲ ਰਿਹਾ ਹੈ? ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਪਰ ਫੇਰ ਜਦੋਂ ਕੁਝ ਵੱਡੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਤੇ ਮੁੰਡੇ ਦਾ ਪਿਓ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਤਸਦੀਕ ਕਰਨ ਲਈ ਬੜੀ ਸਾਵਧਾਨੀ ਨਾਲ ਬਸਤੀ 'ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਆਉਂਦੇ ਨੇ ਤਾਂ ਵਾਕੱਈ ਦੂਜੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚੋਂ ਪਰਿੰਦੇ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਆ ਰਹੀ ਹੈ।

ਪਰ ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਉੱਥੋਂ ਪਰਿੰਦੇ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਬੰਦ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਫ਼ੌਰਨ ਹੀ ਦੁਬਾਰਾ ਕਲਾਸਿਨਕੋਫ਼ ਤੇ ਕਲਾਕੋਫ਼ ਦੀ ਫ਼ਾਇਰਿੰਗ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਤਸਦੀਕ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਉਹ ਪਤਵੰਤੇ ਫ਼ੌਰਨ ਖਾਈਆਂ ਵਿਚ ਛੁਪ ਜਾਂਦੇ ਨੇ ਤੇ ਕੁਝ ਗੋਲੀਆਂ ਸਨਸਨਾਉਂਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਿਰਾਂ 'ਤੋਂ ਲੰਘ ਜਾਂਦੀਆਂ ਨੇ।

ਬਾਵਜੂਦ ਇਸ ਦੇ ਕਿ ਲੜਾਈ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ ਫੇਰ ਵੀ ਬਸਤੀ ਦੇ ਲੋਕ ਮਲਿਕ ਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਹੋਏ ਨੇ ਤੇ ਅਜੇ ਤਕ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਉਹ ਪਰਿੰਦਾ ਹੀ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਪੁੱਛ ਰਹੇ ਨੇ ਕਿ ਇਸ ਪਰਿੰਦੇ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਆਖ਼ਰ ਅਜਿਹੀ ਕਿਹੜੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਉਸਨੂੰ ਸੁਣ ਰਹੇ ਸੀ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਦੂਜੇ ਲਈ ਮੁਹੱਬਤ ਦੀ ਗੂੰਜ ਫੁੱਟ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਨਫ਼ਰਤ ਦੇ ਕਾਲੇ ਕਾਂ ਉੱਥੋਂ ਉੱਡ ਗਏ ਸਨ। ਕੀ ਇਹ ਪਰਿੰਦਾ ਕੋਈ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਸਾਡੇ ਕਾਲੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਪਿਆਰ ਤੇ ਸੁਲਾਹ-ਸਫ਼ਾਈ ਦਾ ਨੂਰ ਭਰਨ ਆਇਆ ਸੀ?

ਮਲਿਕ ਦਾ ਛੋਟਾ ਮੁੰਡਾ ਜਿਸਨੇ ਉੱਤਰੀ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਪਰਿੰਦੇ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣੀ ਸੀ, ਕੁਝ ਵਧੇਰੇ ਹੀ ਬੇਚੈਨ ਤੇ ਉਤੇਜਤ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਾਂ, ਭੈਣਾਂ ਦੇ ਹੋਰ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਹਰੇਕ ਨੂੰ ਇੰਜ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ 'ਉਹ ਪਰਿੰਦਾ ਉਸਦੇ ਘਰ 'ਚ ਬੋਲ ਰਿਹਾ ਹੋਏ ਤਾਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰ ਕਿਉਂ ਨਈਂ ਆਉਂਦਾ! ਸਾਨੂੰ ਉਸ ਪਰਿੰਦੇ ਨੂੰ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਏ ਕਿ ਉਸਦੇ ਖੰਭ ਕੈਸੇ ਨੇ, ਅੱਖਾਂ ਤੇ ਚੁੰਝ ਕੇਹੀ ਏ ਤੇ ਉਹ ਕਿੰਨਾ ਪਿਆਰਾ ਤੇ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਏ?'

ਅਚਾਨਕ ਦੱਖਣੀ ਬਸਤੀ ਵਿਚ ਖੰਭਾਂ ਦੀ ਫੜਫੜਾਹਟ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪਰਿੰਦਾ ਦੁਬਾਰਾ ਬੋਲ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਪਰਿੰਦੇ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣ ਕੇ ਲੋਕ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਕਿਲਕਾਰੀਆਂ ਮਾਰਨ ਲੱਗਦੇ ਨੇ, "ਪਰਿੰਦਾ ਆ ਗਿਆ, ਪਰਿੰਦਾ ਆ ਗਿਆ।"

ਪਰਿੰਦੇ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਜਦੋਂ ਮੋਰਚਿਆਂ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਜੰਗਬਾਜ਼ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਨਾਲ ਟਕਰਾਉਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਇੰਜ ਫ਼ਾਇਰਿੰਗ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਨੇ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਦੀਆਂ ਉਂਗਲਾਂ ਸਿਲ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹੋਣ।

ਪਰਿੰਦੇ ਦੀ ਇਹ ਚਹਿਕ ਕੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਪਰੀਆਂ ਮਿਲ ਕੇ ਇਕੋ ਸੁਰ ਵਿਚ ਕਈ ਬੰਸਰੀਆਂ ਵਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹੋਣ।

ਜਿਹੜਾ ਵੀ ਇਹ ਸੁਣਦਾ ਹੈ ਉਹ ਚਾਰੇ-ਪਾਸੇ ਦੇਖਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਆਖ਼ਰ ਇਹ ਆਵਾਜ਼ ਏਨੀ ਨੇੜੇ ਹੈ, ਪਰ ਕਿੱਥੋਂ ਆ ਰਹੀ ਹੈ...ਪਰ ਉਹ ਪਰਿੰਦਾ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ।

ਇਸੇ ਆਲਮ ਵਿਚ ਮਲਿਕ ਦਾ ਛੋਟਾ ਮੁੰਡਾ ਆਪਣੇ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਗਲੀ-ਗਲੀ, ਕੂਚੇ ਕੂਚੇ ਭੌਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਇਕ ਘਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਝਾਕ ਕੇ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਦਰਖ਼ਤ

ਦੀ ਟਾਹਣੀ ਨੂੰ ਗਹੁ ਨਾਲ ਦੇਖਦਾ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਕਿਤੇ ਪਰਿੰਦਾ ਨਜ਼ਰ ਆ ਜਾਏ...ਪਰ ਪਰਿੰਦਾ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਉਸਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦਿੱਸਦਾ। ਉਹ ਇਸੇ ਟੋਹ ਵਿਚ ਕਈ ਘਰਾਂ ਦੀਆਂ ਛੱਤਾਂ ’ਤੇ ਵੀ ਚੜ੍ਹਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਰਿੰਦਾ ਉਸਨੂੰ ਉੱਥੇ ਕਿਤੇ ਦਿੱਸ ਪਵੇ। ਪਰ ਪਰਿੰਦਾ ਉਹਨਾਂ ਛੱਤਾਂ ’ਤੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਪਰਿੰਦਾ ਆਪਣੀ ਮਿੱਠੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਲਗਾਤਾਰ ਚਹਿਕ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਬਸਤੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਅੱਖਾਂ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ’ਤੇ ਮਸਤਾਂ ਵਾਂਗ ਝੂੰਮ ਰਹੇ ਨੇ। ਕਦੇ-ਕਦਾਰ ਤਾਂ ਅਜਿਹਾ ਗੁਮਾਨ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕੋਹਕਾਫ਼ ਦਾ ਕੋਈ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਆਇਆ ਹੋਵੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਸਾਜ ਉਪਰ ਕੋਈ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਗੀਤ ਛੋਹੀ ਬੈਠਾ ਹੋਵੇ। ਪਰਿੰਦੇ ਦੀ ਮਿੱਠੀ ਆਵਾਜ਼ ਦੀ ਜਾਲਮ ਮੱਕੜੀ ਨੇ ਸਾਰੇ ਬਸਤੀ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜਾਲ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹ ਲਿਆ ਹੈ ਤੇ ਗ਼ਜ਼ਬ ਇਹ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਇਸ ਜਾਲ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਜੰਗਜੂ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਹੀ ਕੁਝ ਹੋਰ ਹੈ—ਉਹ ਸਾਰੇ ਆਪਣੇ ਮੋਰਚਿਆਂ ਵਿਚ ਖੜ੍ਹੇ ਉਸ ਹਸੀਨ ਆਸਮਾਨੀ ਗੀਤ ’ਤੇ ਨੱਚ ਰਹੇ ਨੇ ਪਰ ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਪਰਿੰਦੇ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਦੁਬਾਰਾ ਉਹ ਬਸਤੀ ਅੱਗ ਉਗਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਹੁਣ ਦੋਵਾਂ ਬਸਤੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਨਵੀਂ ਸਥਿਤੀ ਨਾਲ ਵਾਸਤਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਪਰਿੰਦਾ ਜਿੱਥੇ-ਜਿੱਥੇ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉੱਥੇ ਲੋਕ ਲੜਨਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਨੇ—ਇਹ ਕੀ ? ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਪਰਿੰਦੇ ਦਾ ਆਉਣਾ-ਜਾਣਾ ਤੇਜ਼ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਲੜਾਈ ਨੂੰ ਵੀ ਠੱਲ੍ਹ ਪੈ ਰਹੀ ਹੈ। ਜੰਗ ਵਿਚ ਰੁੱਝੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਅਜੀਬ ਦਿਮਾਗ਼ੀ ਹਾਲਤ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਪਰਿੰਦੇ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣਦੇ ਨੇ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜੰਗ ਨਾਲ ਨਫ਼ਰਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਇਹ ਆਵਾਜ਼ ਚੁੱਪ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਪੁਰਾਣੀ ਨਫ਼ਰਤ ਦੇ ਝਾੜ ਫੇਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਉੱਗ ਆਉਂਦੇ ਨੇ, ਤੇ ਉਹ ਦੁਬਾਰਾ ਦੁਸ਼ਮਣ ’ਤੇ ਵਾਰ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਨੇ।

ਮਲਿਕ ਦੇ ਗਿਆਰਾਂ ਸਾਲਾ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਘਰ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਘਰ ਵਿਚ ਡੱਕ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਬਾਹਰ ਜਾਏ, ਪਰਿੰਦੇ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰੇ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਫੜ ਲਏ ਤਾਂ ਕਿ ਪਰਿੰਦਾ ਲਗਾਤਾਰ ਬੋਲਦਾ ਰਹੇ ਤੇ ਉਸਦੇ ਉੱਡ ਜਾਣ ਦਾ ਡਰ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤੇ ਇੰਜ ਲੜਾਈ ਦਾ ਮੁਕੰਮਲ ਖ਼ਾਤਮਾ ਹੋ ਜਾਏ। ਪਰ ਉਸਦੇ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਤੇ ਭਰਾ-ਭੈਣਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਬਾਹਰ ਖ਼ਤਰਾ ਹੈ, ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਵਰ੍ਹ ਰਹੀਆਂ ਨੇ ਤੇ ਕੋਈ ਵੀ ਗੋਲੀ ਉਸਦੀ ਜਾਨ ਲੈ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਮੁੰਡਾ ਚੀਕਦਾ ਹੈ, ਰੋਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਕੋਈ ਵੀ ਉਸਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ। ਆਖ਼ਰ ਉਹ ਘਰ ਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਚੋਰੀ-ਛੁੱਪੇ ਇਕ ਟੁੱਟੀ ਹੋਈ ਕੰਧ ਰਾਹੀਂ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਮੁੰਡਾ ਕਾਹਲ ਵਿਚ ਬੂਟ ਪਾਉਣਾ ਵੀ ਭੁੱਲ ਗਿਆ ਹੈ। ਦੋਵਾਂ ਬਸਤੀਆਂ ਨੂੰ ਚਾਰੇ-ਪਾਸਿਓਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਨੇ ਇੰਜ ਘੇਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਬੱਚੇ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦੀ ਗੋਦ ਵਿਚ ਹੋਣ। ਹੁਣ ਮੁੰਡਾ ਬਸਤੀ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੀ ਬੁੱਕਲ ਵਿਚ ਪਰਿੰਦੇ ਨੂੰ ਭਾਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਪਰਿੰਦੇ ਦੇ ਖੰਭਾਂ ਦੀ ਫੜਫੜਾਹਟ ਲਗਾਤਾਰ ਗੂੰਜ ਰਹੀ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਝੱਲਿਆਂ ਵਾਂਗ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਪੱਥਰਾਂ ’ਤੇ ਦੌੜ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਪਰਿੰਦਾ ਏਥੇ ਕਿਤੇ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ ਪਰ ਪਰਿੰਦਾ ਉਸਨੂੰ ਲੱਭ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਭਾਲ ਵਿਚ ਉਸਦਾ ਮੱਥਾ ਤੇ ਸਾਰਾ ਸਰੀਰ ਪਸੀਨੇ ਨਾਲ ਲੱਥਪੱਥ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਉਸਦੇ ਪੈਰ ਨੁਕੀਲੇ ਪੱਥਰਾਂ ਤੇ ਕੰਡੇਦਾਰ ਝਾੜੀਆਂ ਨੇ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਨੇ।

ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਹੁਣ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਆ ਗਈ ਹੈ। ਲੋਕ ਕਲਮਾ ਵਿਰਦ ਪੜ੍ਹ ਰਹੇ ਨੇ, ਨੇਕ ਰੂਹਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰ ਰਹੇ ਨੇ ਤੇ ਆਸੇ-ਪਾਸੇ ਡਰੀਆਂ, ਸਹਿਮੀਆਂ ਨਿਗਾਹਾਂ ਨਾਲ ਦੇਖ ਰਹੇ ਨੇ। ਪਰ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਮਲਿਕ ਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਇਕ ਤਰਥਲ ਮੱਚਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮੁੰਡੇ ਦੀ ਮਾਂ ਤੇ ਭੈਣਾਂ ਉਸਦੇ ਲਾਪਤਾ ਹੋ ਜਾਣ ’ਤੇ ਰੋ ਰਹੀਆਂ ਨੇ। ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਬਸਤੀ ਵਿਚ ਲੱਭਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸਦਾ ਕੋਈ ਅਤਾ-ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਮਲਿਕ ਤੇ ਹੋਰ ਲੋਕ ਉਹਨਾਂ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਤਸੱਲੀ ਦੇ ਰਹੇ ਨੇ ਕਿ ਮੁੰਡਾ ਐਥੇ ਕਿਧਰੇ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਆ ਜਾਏਗਾ। ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਕਿਧਰੇ ਗੋਲੀ ਲੱਗ ਗਈ ਏ ਤੇ ਉਸਦੀ ਲਾਸ਼ ਕਿਸੇ ਖਾਈ ਵਿਚ ਪਈ ਹੋਏਗੀ।

ਪਹਾੜਾਂ ਦੇ ਦਾਮਨ ਵਿਚ ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਆਪਣੀ ਭਾਲ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਵੀ ਬਸਤੀ ਦੇ ਗਲੀ-ਕੂਚਿਆਂ ਵਾਂਗ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਲਾਸ਼ਾਂ ਪਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਨੇ—ਇਹ ਸਭ ਜੰਗ ਨੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕੀਤੇ ਨੇ। ਅਚਾਨਕ ਇਕ ਵੱਡੇ ਸਾਰੇ ਪੱਥਰ ਦੀ ਓਟ ਵਿਚੋਂ ਉਸਨੂੰ ਇਕ ਅਜੀਬ ਜਿਹੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣਾਈ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਖ਼ੁਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰ ਪਰਿੰਦਾ ਹੋਏਗਾ ਪਰ ਪੱਥਰ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਇਕ ਬੁੱਢਾ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਜਨਬੀ ਬੁੱਢਾ ਇਨਬਿਨ ਉਹਨਾਂ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਰਗਾ ਹੈ ਜਿਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਉਸ ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਤੇ ਭੈਣਾਂ ਕੋਲੋਂ ਸੁਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਨੇ।

ਜਿੱਥੇ ਬੁੱਢੇ ਦੀ ਸਫ਼ੇਦ ਲੰਮੀ ਦਾੜ੍ਹੀ, ਸਫ਼ੇਦ ਲੰਮੇ ਵਾਲ ਤੇ ਜਿਸਮ ’ਤੇ ਸਫ਼ੇਦ ਲਿਬਾਸ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਹੀ ਉਸਦੇ ਜਿਸਮ ਵਿਚੋਂ ਸਫ਼ੇਦ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵੀ ਫੁੱਟ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਹ ਸਿਰ ਤੋਂ ਪੈਰਾਂ ਤਕ ਨੂਰ ਦਾ ਬੁੱਤ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਬੁੱਢੇ ਦਾ ਇਹ ਹੁਲੀਆ ਵੇਖ ਕੇ ਮੁੰਡਾ ਘਬਰਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

“ਡਰ ਨਾ, ਮੇਰੇ ਪਿਆਰੇ ਬੇਟੇ, ਏਧਰ ਆ।” ਬੁੱਢਾ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਉਸਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਮੁੰਡਾ ਸਹਿਮਿਆਂ ਜਿਹਾ ਉਸ ਵੱਲ ਵਧਦਾ ਹੈ। ਬੁੱਢਾ ਉਸਦਾ ਮੱਥਾ ਚੁੰਮਦਾ ਹੈ। “ਤੂੰ ਦੱਖਣੀ ਪਿੰਡ ਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਏਂ ਨਾ, ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਆਂ।”

ਮੁੰਡਾ ਬੁੱਢੇ ਵੱਲ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਹੈ।

“ਤੂੰ ਪਰਿੰਦੇ ਨੂੰ ਲੱਭ ਰਿਹਾ ਏਂ ਤਾਂਕਿ ਤੇਰੀ ਬਸਤੀ ਵਿਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਅਮਨ ਹੋ ਜਾਏ...” ਮੁੰਡੇ ਦੀ ਹੈਰਾਨੀ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

“ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਿਵੇਂ ਪਤਾ ਲੱਗੀਆਂ ?”

“ਮੇਰਾ ਨਾਂ ਬੇਟ ਏ।” ਬੁੱਢਾ ਹੱਸਦਾ ਹੈ। “ਦੱਖਣੀ ਤੇ ਉੱਤਰੀ ਦੋਵਾਂ ਬਸਤੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕ ਮੇਰੀ ਔਲਾਦ ਨੇ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਲਾਮਤੀ ਲਈ ਅੱਲ੍ਹਾ ਪਾਕ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਦੁਆਵਾਂ ਮੰਗੀਆਂ ਸਨ ਪਰ ਪਤਾ ਨਈਂ ਕਿਉਂ ਇਹ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਰਹੇ ਨੇ।”

“ਤੁਸੀਂ ਸਾਡੇ ਦਾਦਾ ਓ ਪਰ ਮੈਂ ਤਾਂ ਕਦੀ ਵੀ ਤੁਹਾਡੇ ਬਾਰੇ ਨਈਂ ਸੁਣਿਆਂ।” ਮੁੰਡਾ ਬੁੱਢੇ ਵੱਲ ਗਹੁ ਨਾ ਤੱਕਦਾ ਹੈ। “ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਪਿੰਡ ਕਿਓਂ ਨਈਂ ਚਲੇ ਚਲਦੇ ?”

“ਪਿੰਡ ਤਾਂ ਮੈਂ ਓਦੋਂ ਆਵਾਂਗਾ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਰਿੰਦਾ ਦੇਵਾਂਗਾ।” ਬੁੱਢਾ ਮੁੰਡੇ ਦੇ ਸਿਰ ’ਤੇ ਮੋਹ ਨਾਲ ਹੱਥ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।

“ਤਾਂ ਕੀ ਉਹ ਪਰਿੰਦਾ ਤੁਹਾਡਾ ਏ ਜਿਹੜਾ ਸਾਡੀ ਬਸਤੀ ’ਚ ਆਉਂਦਾ ਏ ਤੇ ਗਾਉਂਦਾ ਏ ?” ਮੁੰਡਾ ਖਿੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

"ਬਿਲਕੁਲ।" ਬੁੱਢਾ ਮੁਸਕੁਰਾਉਂਦਾ ਹੈ, "ਉਸਨੂੰ ਮੈਂ ਈ ਭੇਜਦਾ ਆਂ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਆਂ ਕਿ ਜੰਗ ਰੁਕ ਜਾਏ ਪਰ ਕੰਬਖ਼ਤ ਨਈਂ ਰੁਕਦੀ। ਆ ਤੈਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਪਹਾੜ ਵਿਚ ਬਣੀ ਆਪਣੀ ਗਾਰ ਵਿਚ ਲੈ ਚੱਲਾਂ ਜਿੱਥੇ ਮੈਂ ਉਹ ਪਰਿੰਦਾ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਏ।"

"ਚੱਲੋ।" ਮੁੰਡਾ ਖ਼ੁਸ਼ੀ-ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਉਸ ਅਜਨਬੀ ਬੁੱਢੇ ਨਾਲ ਤੁਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਮਲਿਕ ਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਇਸ ਵੇਲੇ ਚੀਕ-ਚਿਹਾੜਾ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਔਰਤਾਂ ਵੈਣ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਨੇ। ਅਚਾਨਕ ਬਸਤੀ ਦਾ ਇਕ ਆਦਮੀ ਬਾਹਰੋਂ ਭੱਜਿਆ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਖ਼ੁਸ਼ਖ਼ਬਰੀ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੁੰਡਾ ਜਿਊਂਦਾ ਹੈ।

"ਕਿੱਥੇ ਐ?" ਮੁੰਡੇ ਦੀ ਮਾਂ ਮਾਤਮ ਛੱਡ ਕੇ ਉਸ ਵੱਲ ਭੱਜੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

"ਪਹਾੜਾਂ ਦੇ ਦਮਨ 'ਚ!"

ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਦੌੜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

"ਤੂੰ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਕਿਓਂ ਨਈਂ ਲਿਆਇਆ?" ਸਾਰੇ ਜਣੇ ਇਕ ਜ਼ਬਾਨ 'ਚ ਉਸ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਪੁੱਛ ਰਹੇ ਨੇ।

"ਮੈਂ ਡਰਦਾ ਮਾਰਿਆ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਨਈਂ ਲਿਆ ਸਕਿਆ।"

"ਕਿਓਂ? ਡਰ ਕੇਹਾ?" ਲੋਕ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਨੇ।

"ਉਹ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਬੁੱਢੇ ਦੇ ਨਾਲ ਸੀ ਜਿਸਦੇ ਜਿਸਮ ਵਿਚੋਂ ਸਫ਼ੇਦ ਰੋਸ਼ਨੀ ਨਿਕਲ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਨਾਲੇ ਉਹ ਅਜਨਬੀ ਬੁੱਢਾ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹਾ ਵੀ ਨਈਂ ਸੀ ਹੋਇਆ—ਬਲਕਿ ਹਵਾ ਵਿਚ ਤੈਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਬਸ, ਡਰ ਦੇ ਮਾਰੇ ਮੇਰੇ ਹੱਥ ਪੈਰ ਸਿਲ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਕੁਛ ਹਿੰਮਤ ਕਰਦਾ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਉੱਥੋਂ ਗ਼ਾਇਬ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਤਾਂ ਖ਼ਿਆਲ ਏ ਕਿ ਉਹ ਬੱਢਾ ਉੱਤਰੀ ਬਸਤੀ ਵਾਲਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਭੇਜਿਆ ਹੋਇਆ ਕੋਈ ਜਾਦੂਗਰ ਸੀ।"

ਹੁਣ ਇਕ ਨਵਾਂ ਡਰ ਪੁਰਾਣੇ ਡਰ ਦੀ ਥਾਂ ਲੈ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਿਤੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦਾ ਜਾਦੂਗਰ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਮਾਰ ਹੀ ਨਾ ਦੇਵੇ। ਫ਼ੌਰਨ ਹੀ ਕੁਝ ਮਰਦਾਂ ਦੀ ਇਕ ਟੋਲੀ ਬਣਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਪਹਾੜਾਂ ਵੱਲ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਹੁਣ ਜਿੱਥੇ ਸਾਰੀ ਬਸਤੀ ਵਿਚ ਮੁੰਡੇ ਦੀ ਸਲਾਮਤੀ ਲਈ ਦੁਆਵਾਂ ਮੰਗੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਨੇ ਉੱਥੇ ਹੀ ਪਰਿੰਦੇ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵੀ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਚਾਹੁੰਦੇ ਨੇ ਕਿ ਉਹ ਪਰਿੰਦੇ ਦੀ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਆਵਾਜ਼ ਦੁਬਾਰਾ ਸੁਣਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹੀ ਤਾਂ ਉਹ ਆਵਾਜ਼ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜ਼ਖ਼ਮਾਂ ਦੀ ਮਲ੍ਹਮ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ ਇਲਾਜ਼ ਹੈ।

ਮੁੰਡੇ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਟੋਲੀ ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਪਹਾੜਾਂ ਦੇ ਦਾਮਨ 'ਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਅਚਾਨਕ ਮੁੰਡੇ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣ ਕੇ ਰੁਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਦੂਰੋਂ ਦੌੜਦਾ ਹੋਇਆ ਉਹਨਾਂ ਵੱਲ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ।

"ਬਾਬਾ...ਬਾਬਾ, ਮੈਨੂੰ ਪਰਿੰਦਾ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਪਰਿੰਦੇ ਨੂੰ ਲੈ ਆਇਆ ਆਂ।"

ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਸਹੀ ਸਲਾਮਤ ਦੇਖ ਕੇ ਜਿੱਥੇ ਮੁੰਡੇ ਦਾ ਪਿਓ ਤੇ ਹੋਰ ਲੋਕ ਖ਼ੁਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਨੇ, ਓਥੇ ਮੁੰਡੇ ਦੀ ਇਸ ਅਨੋਖੀ ਗੱਲ 'ਤੇ ਸਾਰੇ ਹੈਰਾਨ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਨੇ ਕਿਉਂਕਿ ਮੁੰਡਾ ਖ਼ਾਲੀ ਹੱਥ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਕੋਲ ਕੋਈ ਪਰਿੰਦਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਾਦੂਗਰ ਬੁੱਢੇ ਨੇ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਆਖ਼ਰ ਪਾਗ਼ਲ ਕਰ ਹੀ ਦਿੱਤਾ।

"ਮੁੰਡਿਆ ਤੇਰਾ ਦਿਮਾਗ਼ ਤਾਂ ਠੀਕ ਐ?" ਮਲਿਕ ਨੂੰ ਗੁੱਸਾ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, "ਕੌਣ ਸੀ ਉਹ ਜਾਦੂਗਰ ਬੁੱਢਾ ਜਿਸ ਦੇ ਨਾਲ ਤੂੰ ਫਿਰਦਾ ਰਿਹੈਂ?"

"ਓਸੇ ਨੇ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਪਰਿੰਦਾ ਦਿੱਤਾ ਐ। ਉਹ ਸਾਡਾ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਦਾਦਾ ਏ—ਬੇਟ ਨੇਕਾ।"

"ਤੇਰਾ ਦਿਮਾਗ਼ ਖ਼ਰਾਬ ਹੋ ਗਿਆ ਐ।" ਮੁੰਡੇ ਦੇ ਪਿਓ ਦਾ ਗੁੱਸਾ ਵਧ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। "ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਬੇਟ-ਵੇਟ ਨੂੰ ਨਈਂ ਜਾਣਦੇ। ਤੇ ਨਾ ਈ ਸਾਡੇ ਦਾਦੇ ਦਾ ਨਾਂ ਬੇਟ ਸੀ ਤੇ ਨਾਲੇ ਤੂੰ ਤਾਂ ਖ਼ਾਲੀ ਹੱਥ ਏਂ। ਝੂਠ ਕਿਓਂ ਬੋਲ ਰਿਹੈਂ...ਕਿੱਥੇ ਐ ਪਰਿੰਦਾ?"

ਪਿਓ ਦਾ ਗੁੱਸਾ ਵੇਖ ਮੁੰਡਾ ਘਬਰਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਟੋਲੀ ਵਿਚ ਇਕ ਸਿਆਣਾ ਆਦਮੀ ਵੀ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਮੁੰਡੇ ਦਾ ਹੌਂਸਲਾ ਵਧਾਉਂਦਾ ਹੈ—

"ਹਾਂ, ਹਾਂ ਬੋਲ ਬੇਟਾ! ਕਿੱਥੇ ਈ ਉਹ ਪਰਿੰਦਾ?"

"ਉਸਨੂੰ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਘਰ ਭੇਜਿਆ ਏ, ਕੀ ਤੁਸਾਂ ਲੋਕਾਂ ਉਸਨੂੰ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਨਈਂ ਦੇਖਿਆ? ਉਹ ਉੱਥੇ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਹੋਏਗਾ ਤੇ ਹੁਣ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਰਹੇਗਾ।" ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਭੋਲੇਪਨ ਨਾਲ ਕਿਹਾ।

"ਪਾਗ਼ਲ ਹੋ ਗਿਐ...ਊਲ-ਜਲੂਲ ਬਕ ਰਿਹੈ। ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੇ ਜਾਦੂਗਰ ਨੇ ਇਸਦਾ ਦਿਮਾਗ਼ ਖ਼ਰਾਬ ਕਰ ਦਿੱਤੈ।" ਤੇ ਮਲਿਕ ਦਾ ਪਾਰਾ ਹੋਰ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ ਹੈ।

"ਮੈਂ ਪਾਗ਼ਲ ਨਈਂ ਆਂ, ਸੱਚ ਕਹਿ ਰਿਹਾਂ—ਪਰਿੰਦਾ ਹੁਣ ਸਾਡੇ ਕੋਲ, ਸਾਡੇ ਘਰ 'ਚ ਈ ਰਹੇਗਾ। ਚਲੋ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਦਿਖਾ ਦੇਨਾਂ। ਜੇ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਝੂਠੀ ਨਿਕਲੇ ਤਾਂ ਜੋ ਜੀਅ 'ਚ ਆਏ ਮੈਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣੀ।"

ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿ ਮੁੰਡੇ ਦਾ ਪਿਓ ਉਸਨੂੰ ਕੁੱਟਣ ਲੱਗ ਪਏ, ਸਿਆਣਾ ਆਦਮੀ ਉਸਨੂੰ ਸਮਝਾਉਂਦਾ ਹੈ—

"ਕੀ ਹਰਜ਼ ਏ ਜੇ ਅਸੀਂ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਲਈ ਬੱਚੇ ਦੀ ਗੱਲ ਦਰੁਸਤ ਮੰਨ ਲਈਏ—ਹੋ ਸਕਦਾ ਏ ਇਹ ਸੱਚ ਬੋਲ ਰਿਹਾ ਹੋਏ।"

ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਉਹ ਲੋਕ ਮਲਿਕ ਦੀ ਹਵੇਲੀ ਪਹੁੰਚਦੇ ਨੇ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਜਿਊਂਦਾ ਦੇਖ ਕੇ ਉਸਦੀ ਮਾਂ, ਭੈਣਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਲੋਕ ਖ਼ੁਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਨੇ ਤੇ ਸਾਰੇ ਉਸਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਨੇ।

"ਖ਼ੁਸ਼ੀਆਂ ਮਨਾਉਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਮਾਤਮ ਕਰੋ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਪਾਗ਼ਲ ਹੋ ਗਿਆ ਏ।" ਮਲਿਕ ਗੁੱਸੇ ਤੇ ਦੁੱਖ-ਪਰੁੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ।

"ਪਤਾ ਨਈਂ ਕਿਉਂ ਬਾਬਾ ਯਕੀਨ ਨਈਂ ਕਰ ਰਹੇ ਕਿ ਮੈਂ ਪਰਿੰਦੇ ਨੂੰ ਲੈ ਆਇਆ ਆਂ।" ਮੁੰਡਾ ਉੱਥੇ ਹਾਜ਼ਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ੁਸ਼ਖ਼ਬਰੀ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਹੈ।

"ਕਿੱਥੇ ਐ?" ਸਾਰੇ ਪੁੱਛਦੇ ਨੇ।

"ਸਾਡੀ ਹਵੇਲੀ ਦੇ ਪਰਲੇ ਹਿੱਸੇ 'ਚ। ਮੈਂ ਓਥੇ ਜਾ ਰਿਹਾਂ। ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਤੁਸੀਂ ਓਥੇ ਆ ਜਾਇਓ, ਸਾਰੇ ਉਸਨੂੰ ਦੇਖ ਲਵਾਂਗੇ।"

ਮੁੰਡਾ ਭੱਜ ਕੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਦੇ ਦੂਜੇ ਹਿੱਸੇ 'ਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਉਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ, ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ, ਹੁਣ ਉਸਦੇ ਪਾਗ਼ਲ ਹੋਣ ਦਾ ਯਕੀਨ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਬੁਲਾਉਂਦਾ ਹੈ।

"ਆ ਜਾਓ ਤੇ ਖ਼ੁਦ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਦੇਖ ਲਓ ਉਸ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਪਰਿੰਦੇ ਨੂੰ।"

ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਉਹ ਲੋਕ ਉੱਥੇ ਪਹੁੰਚਦੇ ਨੇ ਤਾਂ ਉੱਥੇ ਮੌਜੂਦ ਤੰਦੂਰ ਵਿਚੋਂ ਲਾਟਾਂ ਨਿਕਲ ਰਹੀਆਂ ਦੇਖਦੇ ਨੇ ਤੇ ਪਰਿੰਦੇ ਦਾ ਕਿਧਰੇ ਅਤਾ-ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।

"ਕਿੱਥੇ ਈ ਉਹ ਪਰਿੰਦਾ?" ਮੁੰਡੇ ਦਾ ਪਿਓ ਪੁੱਛਦਾ ਹੈ।

"ਉਹ ਇਸ ਅੱਗ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਆਰਾਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਐ।" ਮੁੰਡਾ ਹੱਸ ਕੇ ਅੱਗ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। "ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਲੋਕ ਵਾਕੱਈ ਉਸਨੂੰ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਓ ਤਾਂ ਇਕ ਸ਼ਰਤ ਏ।"

"ਕੀ ਸ਼ਰਤ ਏ?" ਸਾਰੇ ਇਕ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਪੁੱਛਦੇ ਨੇ।

"ਇਸ ਅੱਗ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਹਥਿਆਰ ਸੁੱਟ ਦਿਓ—ਪਰਿੰਦਾ ਫ਼ੌਰਨ ਬੋਲਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਏਗਾ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਲਾਟਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਆਏਗਾ।"

"ਪਾਗ਼ਲ ਏ ਇਹ।" ਮਲਿਕ ਚੀਕਿਆ। "ਇਹ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੀ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਏ। ਇਹ ਹੁਣ ਸਾਥੋਂ ਸਾਡੇ ਹਥਿਆਰ ਖੋਹਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਏ। ਕੋਈ ਪਰਿੰਦਾ ਨਈਂ ਨਿਕਲੇਗਾ ਇਸ ਅੱਗ 'ਚੋਂ।"

ਮਲਿਕ ਦੀ ਗੱਲ ਦਿਲ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਜਣੇ ਉਸ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤੀ ਜ਼ਾਹਿਰ ਕਰਦੇ ਨੇ।

ਪਰ ਸਿਆਣਾ ਆਦਮੀ ਅੱਗੇ ਵਧ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਚੁੱਪ ਕਰਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

"ਕਿਓਂ ਚੀਕ ਰਹੇ ਓ, ਮੁੰਡਾ ਪਾਗ਼ਲ ਨਈਂ ਏਂ। ਜੇ ਅਸੀਂ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਲਈ ਇਸਦੀ ਗੱਲ ਮੰਨ ਲਈਏ ਤਾਂ ਕੀ ਹਰਜ ਏ?"

ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਕਲਾਸਿਨਕੋਫ਼ ਅੱਗ ਵਿਚ ਡਿੱਗਦੀ ਹੈ, ਉੱਥੋਂ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਕ ਮਿੱਠੀ ਆਵਾਜ਼ ਤੰਦੂਰ ਵਿਚੋਂ ਆਉਣ ਲੱਗਦੀ ਹੈ ਤੇ ਫੇਰ ਉਦੋਂ ਤਾਂ ਲੋਕ ਹੋਰ ਵੀ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਨੇ ਜਦੋਂ ਅੱਗ ਦੀਆਂ ਲਾਟਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਪਰਿੰਦਾ ਬਾਹਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਪਰਿੰਦਾ ਜਿਸਦੇ ਖੰਭ ਸੋਨੇ ਦੇ ਨੇ ਤੇ ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਜਾਨਦਾਰ ਅੱਖਾਂ ਤੇ ਚੁੰਝ 'ਤੇ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਮੋਤੀਆਂ ਦਾ ਗੁਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪਰਿੰਦੇ ਦੀ ਆਮਦ 'ਤੇ ਲੋਕ ਖ਼ੁਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਨੇ। ਲੜਾਈ ਫੇਰ ਰੁਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਇਕ-ਇਕ ਆਦਮੀ ਅੱਗੇ ਵਧ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਆਪੋ-ਆਪਣਾ ਹਥਿਆਰ ਤੰਦੂਰ ਦੀ ਅੱਗ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਰਿੰਦਾ ਲਗਾਤਾਰ ਗਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅੱਗ ਦੀ ਸਤਹਿ 'ਤੇ ਉੱਡਦਾ ਹੋਇਆ ਆਪਣੇ ਖੰਭ ਫੜਫੜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਲੋਕ ਉਸਦੀ ਆਵਾਜ਼ 'ਤੇ ਨੱਚ ਰਹੇ ਨੇ।

ਅਚਾਨਕ ਮੁੰਡਾ ਬਾਹਰ ਵੱਲ ਭੱਜਦਾ ਹੈ।

"ਕਿੱਥੇ ਜਾ ਰਿਹਾ ਏਂ?" ਸਾਰੇ ਉਸਨੂੰ ਪੁੱਛਦੇ ਨੇ।

"ਉੱਤਰੀ ਬਸਤੀ ਨੂੰ ਪਰਿੰਦਾ ਦੇਣ...।" ਮੁੰਡਾ ਜਵਾਬ ਦੇਂਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ/ ਸ਼ਾਹਮੁਖੀ ਕਹਾਣੀਆਂ : ਲਿਪੀਅੰਤਰ : ਸੁਖਪਾਲ ਸਿੰਘ ਹੁੰਦਲ

ਸੁਲੱਖਣਾ/ਨਾਦਿਰ ਅਲੀ

ਜਦ ਦਾ ਬਟਵਾਰਾ ਹੋਇਆ ਮੈਂ ਨਾ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇਖਿਆ, ਨਾ ਦਿੱਲੀ। ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ ਦਿੱਲੀ ਗਿਆ ਤਾਂ ਏਧਰ ਦੇ ਇੱਕ ਬੁੱਢੇ ਸਿੱਖ ਮੈਨੂੰ ਸੁਲੱਖਣੇ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾਈ। ਜੇ ਮੇਰੇ ਖਿਆਲ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਭਗਤ ਦਾ ਰੂਪ ਆਇਆ ਤੇ ਉਹ ਸੁਲੱਖਣੇ ਦਾ ਆਇਆ। ਸੁਲੱਖਣਾ ਉਹਦਾ ਨਾਂ ਤੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਹੁਣ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਉਹਨੂੰ ਇਹੀ ਕਹਿੰਦੇ ਸੀ। ਨਾਂ ਤੇ ਲੋਕ ਉਹਦੇ ਮੂੰਹ ਤੇ ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ ਬੁਲਾਂਦਾ। ਚੌਧਰੀ ਸਾਹਬ, ਸਰਦਾਰ ਸਾਹਬ, ਬਾਬਾ ਜੀ, ਚਾਚਾ ਜੀ। ਜਿਉਂ ਕਿਸੇ ਦੀ ਉਮਰ ਤੇ ਰੁਤਬਾ ਹੋਣਾ ਉਹਨੇ ਉਝੇ ਬਾਬੇ ਸੁਲੱਖਣੇ ਦਾ ਨਾਂ ਸੱਦਣਾ। ਸੁਲੱਖਣਾ ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਆਖਿਆ ਏ ਉਹਦਾ ਨਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਨਾਂ ਉਹਦਾ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਆਹੀਆ ਤੇ ਜ਼ਾਤ ਦਾ ਚੱਠਾ ਸੀ। ਅੱਜ ਤੋਂ ਸੱਠ ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਜੂਹ ਦਾ ਸਭ ਨਾਲੋਂ ਮਸ਼ਹੂਰ ਡਾਕੂ ਸੀ। ਲੋਕਾਂ ਜੱਗਾ ਡਾਕੂ ਭੀ ਪਿਆ ਆਖਣਾ। ਜਿਹਦੀਆਂ ਮੱਝਾਂ ਜਾਂ ਘੋੜੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਜਾਣੀ ਉਹਨੇ ਜੱਗਾ ਚੱਠਾ ਪਿਆ ਆਖਣਾ। ਸੌ ਕਹਾਣੀਆਂ ਤੇ ਕਿੱਸੇ ਉਹਦੇ ਆਹੇ। ਜੇਹਲਮੋਂ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀਆਂ ਤਾਈਂ ਉਹਨੇ ਪੱਬੀਆਂ ਸੰਭਾਲ ਲਾਈਆਂ। ਵਿੱਚ ਉਹ ਮਫਰੂਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜਾਂ ਕੈਦ ਵਿੱਚ। ਪੱਬੀਆਂ ਤੇ ਬੇਲੇ ਵਿੱਚ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸੇ ਉਹਦਾ ਰਾਜ ਸੀ। ਗਾਵਣਾ ਆਲਾ ਜੱਗਾ ਡਾਕੂ ਕਿਧਰੇ ਲਾਇਲਪੁਰ ਦਾ ਆਹੀਆ ਪਰ ਕਿੱਸਾ ਕਿਸੇ ਏਸ ਦਾ ਭੀ ਲਿਖਿਆ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਬਾਬੇ ਹੋਰਾਂ ਆਪ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ। ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਮਸ਼ਹੂਰ ਕੋਈ ਕੰਜਰੀ ਤਾਜੋ ਆਪਦੀ ਮਸ਼ੂਕ ਭੀ ਆਹੀ। ਓਸ ਗਾਵਿਆਂ ।

ਤਿੱਖਾ ਤੇਜ਼ ਚਾਬਕ ਅਸਵਾਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ! ਤੈਂ ਜਿਹਾ ਆਸ਼ਕ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਦਿਲਦਾਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ! ਅਸਾਡੀ ਸੀਮੈਂਟ ਦੀ ਏਜੰਸੀ ਅਸਲੋਂ ਕਚਹਿਰੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਕਚਹਿਰੀ ਬਾਜ਼ਾਰ 'ਚ ਆਹੀ। ਏਜੰਸੀ ਤੇ ਅਕਸਰ ਹੁਣ ਮੈਂ ਹੀ ਬਹਿੰਦੀ ਸਾਂ । ਇੱਕ ਦਿਨ ਚਿੱਟੀ ਘੋੜੀ ਤੇ ਖੰਭ ਚਿੱਟੇ ਤਹਿਮਦ ਕੁਰਤੇ ਤੇ ਪੱਗ ਤੇ ਸਫੈਦ ਚਿੱਟੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਆਲੇ ਏਸ ਭਗਤ ਦੀ ਅਸਵਾਰੀ ਏਜੰਸੀ ਦੇ ਥੜ੍ਹੇ ਅੱਗੇ ਆਣ ਖਲੋਤੀ। ਮੈਂ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇਆਂ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇਆਂ ਜੱਟਾਂ ਨੂੰ ਸੰਜਾਣਦਾ ਸਾਂ। ਮੇਰਾ ਚੋਖਿਆਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਆਣ ਜਾਣ ਸੀ ਪਰ ਮੁਲਾਕਾਤ ਆਪ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਆਪ ਕੋਈ ਅੱਸੀਆਂ ਦੇ ਗੇੜ ਆਹੇ। ਤੇ ਮੇਰਾ ਬਹਿਣ ਉੱਠਣ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਦੇ ਜਵਾਨ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨਾਲ ਸੀ। ਆਪਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸੁਣੀਆਂ ਆਹੀਆਂ। ਆਪਦੀਆਂ ਨਾਬੀਨਾ ਅੱਖੀ ਦੇਖਕੇ ਮੈਂ ਫੌਰਨ ਸੰਜਾਣ ਲਿਆ। ਮੈਂ ਛਾਲ ਮਾਰਕੇ ਥੜ੍ਹਿਓਂ ਥੱਲੇ ਲੱਥਾ। ਬੜੇ ਅਦਬ ਨਾਲ ਸਤਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਕਿਹਾ। ਜਿਊਂਦਾ ਰਹੇਂ ਤੂੰ ਸਰਦਾਰ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਏਂ, ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਬੰਦੇ ਦਾ ਇਹ ਰੂਪ ਤੇ ਰੋਅਬ ਖਲੋਤ ਪਹਿਲੋਂ ਕਦੀ ਨਾ ਤੇ ਹੁਣ ਤਾਈਂ ਹਯਾਤੀ ਵਿੱਚ ਨਾ ਮੁੜ ਡਿੱਠੀ ਏ। 'ਤੁਸੀਂ ਬਵ੍ਹੋਗੇ ਮੈਂ'? ਮੈਂ ਘੋੜੀ ਦੀ ਵਾਗ ਫੜ ਕੇ ਆਖਿਆ। ਆਪਣੇ ਘੋੜੀ ਤੋਂ ਲਹਿਣ ਦਾ ਉਲਾਰ ਕੀਤਾ ਤੇ ਮੈਂ ਝਬਦੀ ਓਸ ਪਾਸੇ ਆ ਗਿਆ। ਆਪਦੇ ਪੈਰ ਨੂੰ ਹੱਥ ਲਾਇਆ ਤੇ ਕਿਹਾ, 'ਮੇਰੇ ਹੱਥਾਂ ਤੇ ਪੈਰ ਰੱਖ ਲਵੋ।"

ਪਰ ਆਪ ਜਵਾਨ ਬੰਦੇ ਹਾਰ ਲਹਿ ਕੇ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ। ਮੈਨੂੰ ਏਸ ਗੱਲ ਦਾ ਰੋਣਾ ਸੀ ਵਸਾਹ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦੇ ਬਾਬੇ ਜੀ। "ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪੁੱਤਰ ਸਮਝੋ। ਮੈਂ ਭੀ ਪਾਡਾ ਬਣਕੇ ਬੋਲਿਆ, 'ਮੈਨੂੰ ਸਰੂਪਾ ਜੱਟ ਭੀ ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ। ਮੇਰਾ ਜੱਟਾਂ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਬਹਿਣ ਉੱਠਣ ਹੈ। ਹੀਰਾ ਪੁਰ ਭੀ ਜਾਂਦਾ ਰਹਿਨਾਂ। ਤੁਸੀਂ ਬਜ਼ੁਰਗ ਹੋ ਮੈਂ ਬੱਚਾ ਹਾਂ ਝਕਦਾ ਹਾਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਮੈਂ ਭੀ ਸਾਰਿਆਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਜਾਨਣਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਇੱਕੋ ਸਾਹੇ ਸਾਰੀ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾਵਣੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸਾਂ। ਆਹੀ ਭੀ ਸੱਚੀ ਖੱਤਰੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਜੱਟ ਬਣਨ ਤੇ ਜੱਟਾਂ ਨਾਲ ਤੁਅੱਲਕਦਾਰੀ ਦਾ ਵਧੇਰਾ ਚਾਅ ਹੋਂਦਾ ਏ। ਸਾਡੀ ਕਸ਼ਮੀਰ ਤੇ ਨੂਰ ਪੁਰ ਸ਼ਹਿਰ ਵੱਡੀ ਸਾਹੂਕਾਰੀ ਸੀ। ਆਹੇ ਭੀ ਬਾਹਮਣ। ਪਰ ਸਿੱਖ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਵੇਂ ਸੱਯਦ ਹੋਵੇ ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਬਾਹਮਣ ਕਦੇ, ਹੋਂਦਾ ਏ ਜੱਟਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ । ਅਸਾਂ ਬਟਵਾਰੇ ਬਾਅਦ ਬੜੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਜ਼ਾਤਾਂ ਦੀਆਂ ਦਿੱਲੀ ਆਣ ਕੇ ਸੁਣੀਆਂ। ਪਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਜੱਟਾਂ ਜਿਹੀ ਆਕੜ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਲੱਖਪਤੀ ਆਹੇ ਪਰ ਜੱਟ ਭੁੱਖਾ ਤੇ ਭਵੱਤਰਿਆ ਹੋਵੇ ਤੇ ਮਾਣ ਨਹੀਂ ਹੋਂਦਾ। ਪੈਸੇ ਭੀ ਆਕੇ ਆਕੜ ਕੇ ਹੀ ਮੰਗਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਕਹਾਣੀ ਤੇ ਸੁਲਖਣੇ ਦੀ ਆਹੀ।

ਮੈਂ ਭਾਟੀਆ ਸਾਹਬ ਵਕੀਲ ਕੋਲ ਆਇਆ ਸਾਂ ਕਚਹਿਰੀ। ਇੱਕ ਨਿੱਕਾ ਜਿਹਾ ਕੰਮ ਤੁਹਾਡੇ ਵਾਲਦ ਨਾਲ ਸੀ। ਆਪ ਸੱਚੇ ਸੁੱਚੇ ਪਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਨਾਲ ਬੋਲਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਹੱਥੋ ਪਕੜ ਕੇ ਆਪ ਨੂੰ ਏਜੰਸੀ ਦੇ ਦਫਤਰ ਲੈ ਆਇਆ ਤੇ ਕੁਰਸੀ ਧਰੀਕੀ ਤਾਂਜੋ ਆਪ ਸੁਣ ਕੇ ਉਧਰ ਹੋ ਜਾਣ। ਆਪ ਦਾ ਹੱਥ ਮੇਰੇ ਮੋਢੇ ਤੇ ਸੀ ਪਰ ਅੰਨ੍ਹੇ ਨਹੀਂ ਆਪ ਸੁਜਾਖੇ ਸੀ ਹੋਂਦੇ ਆਏ। ਕੁਰਸੀ ਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਮੇਰੀ ਕੋਈ ਹੋਰ ਕਹਾਣੀ ਛੂਹਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਆਪ ਬੋਲੇ, 'ਮੈਨੂੰ ਬੁੱਢੀ ਉਮਰੇ ਪੱਕੇ ਛੱਤਣ ਦੀ ਲੋੜ ਤੇ ਨਹੀਂ ਪਰ ਤੂੰ ਤੇ ਜਾਣਨਾ ਈ ਹੈਂ ਹੀਰਾਪੁਰ ਕੱਚਾ ਕੋਠਾ ਮੇਰਾ ਹੀ ਰਹਿ ਗਿਆ ਏ। ਅਗਲਾ ਢਾਅ ਬੈਠਾਂ ਤੇ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਨਹੀਂ।' 'ਕਿੰਨਾ ਸੀਮੈਂਟ ਚਾਹੀਦਾ ਏ।' ਮੈਂ ਫੇਰ ਝਟਪਟ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ ਮਤੇ ਆਪ ਇਹ ਗੱਲ ਭੁੱਲ ਨਾ ਜਾਣ। 'ਪੁੱਤਰ ਸੀਮੈਂਟ ਤੇ ਚੋਖਾ ਲੋੜੀਦਾ ਏ। ਅਜੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਪੈਸੇ ਸੌ ਬੋਰੀ ਦੇ ਨਹੀਂ ਤੇ ਸੁਣਿਆ ਏ ਲੱਭਦਾ ਇੱਕਾ ਨਹੀਂ।' 'ਤੁਸੀਂ ਦੱਸੋ ਚਾਹੀਦਾ ਕਿੰਨਾ ਏ?' ਮੈਂ ਫੇਰ ਕਾਹਲੀ ਕਾਹਲੀ ਬੋਲਿਆ। ਆਪ ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਮੁਸਕਰਾਏ, 'ਪੁੱਤਰਾ ਤੇਰਾ ਜੱਟਾਂ ਨਾਲ ਚੋਖਾ ਬਹਿਣ ਉੱਠਣ ਲੱਗਦਾ ਏ ਜੱਗਾ ਡਾਕੂ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਤੂੰ ਏਂ।' ਮੈਂ ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਹੀ ਨਿਹਾਲ ਹੋ ਗਿਆ। "ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਉਂਝ ਬੋਲਣਾ ਤੇ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ ਪਰ ਭਾਪੇ ਹੋਰੀਂ ਭੀ ਇਹੀ ਕਹਿੰਦੇ ਤੁਸੀਂ ਦੱਸੋ ਤੇ ਸਹੀ ਕਿੰਨਾ?" ਪੁੱਤਰ ਦੋ ਸੌ ਬੋਰੀ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਕੰਮ ਮੁੱਕ ਜਾਂਦਾ ਏ ਪਰ ਐਨਾ ਮੈਂ ਸੰਭਾਲਾਂਗਾ ਕਿੱਥੇ?" "ਮੈਂ ਸੌ ਬੋਰੀ ਅੱਜ ਭੇਜ ਦਿਆਂਗਾ, ਸੌ ਅਗਲੀ ਵਾਰੀ ਜਦੋਂ ਹੁਕਮ ਕਰੋਗੇ ਆ ਜਾਏਗੀ। ਮੈਂ ਰਾਤੀ ਆਪ ਰੇੜ੍ਹੇ ਤੇ ਲੈ ਆਵਾਂਗਾ। ਦਿਨੇ ਕਦੀ ਕਦੀ ਚੈਕ ਭੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਏ।" ਮੈਂ ਫੇਰ ਕਿਹਾ, "ਤੂੰ ਡਾਢਾ ਏਂ ਭਾਪਾ।" ਆਪ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਹੱਸੇ। ਅੱਜ ਆਪਦੀ ਤੇ ਮੇਰੀ ਯਾਰੀ ਲੱਗੀ। ਯਾਰੀ ਕੀ ਮੈਂ ਨੌਕਰ ਆਹੀਆ ਤੇ ਆਸ਼ਕ ਆਹੀਆ। ਆਪਦਾ ਨਾਂ ਬੜਾ ਵੱਡਾ ਸੀ। ਲੋਕਾਂ ਸ਼ਾਮਾਂ ਤਾਈਂ ਪਿਆ ਪੁੱਛਣਾ। "ਅੱਜ ਸੁਲਖਣੇ ਹੋਰੀਂ ਆਏ ਸੀ?" ਤੇ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਡੀਆਂ ਨਾ ਲੱਗਣੀਆਂ ਮਾਣ ਨਾਲ। ਪਰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਭਾਟੀਆ ਵਕੀਲ ਸਾਹਬ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਯਾਰਾਨਾ ਕਰਕੇ ਤੇ ਆਪ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਬਣਾ ਹੀ ਲਿਆ ਤੇ ਸੇਵਾ ਨਾਲ ਮਨਾ ਭੀ ਲਿਆ। ਆਪ ਕਚਹਿਰੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਕਿਸੇ ਗਰੀਬ ਗੁਰਬੇ

ਦੀ ਮਦਦ ਵਾਸਤੇ ਆਉਂਦੇ ਆਹੇ। ਨਾ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਲੜਾਈ, ਨਾ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਵਾਧਾ ਘਾਟਾ ਆਪ ਨੇ ਕਰਨਾ। ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਨਿਆਂ ਕਰਨਾ ਜਾਂ ਖੋਜੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨਾ। ਇਹ ਖੋਜ ਆਲੀ ਭੀ ਅਜੀਬ ਕਹਾਣੀ ਆਹੀ।

ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ ਆਪ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਸਾਰਿਆਂ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਆਪ ਜਾਣੂੰ। ਚੋਰਾਂ ਦੇ ਭੀ ਆਪ ਨਸਲਾਂ ਦੇ ਜਾਣੂੰ ਆਹੇ। ਪੁਰਾਣੇ ਓਡ ਖੋਜੀ ਆਹੇ। ਓਡਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਖੁਰੇ ਦੇ ਮਗਰ ਲੱਗ ਪੈਣਾ। ਆਪ ਨੇ ਘੋੜੀ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਓਡ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਤੁਰ ਪੈਣਾ। ਖੋਜੀ ਹੋ ਕਰਵਾਈ ਜਾਣਾ। ਇਹ ਖੋਖਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਾਹ ਜੇ। ਧੁੱਪ ਸੜੀ ਦਾ ਪੁਲ ਆ ਗਿਆ ਏ। ਖੁਰਾ ਲਹਿੰਦੇ ਜਾ ਰਿਹਾ ਏ।! ਸਰਦਾਰ ਜੀ! ਖੁਰਾ ਅਸੀਫਲ ਅਲ ਲਗਾ ਜਾਂਦਾ ਏ। ਆਪ ਨੇ ਦੋ ਚਾਰ ਕਦੇ ਬੜਾ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਦਸ ਕੋਹ ਤੱਕ ਭੀ ਜਾਣਾ ਤੇ ਫੇਰ ਖਲੋ ਜਾਣਾ। ਖੋਖਰਾਂ ਕੋਲ ਤੁਹਾਡੇ ਡੰਗਰ ਨਹੀਂ! ਧੁੱਪ ਸੜੀ ਆਲੇ ਭੈਂਚੇ ਡੋਗਰ ਨੂੰ ਕਹਿਣਾ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਘੱਲਿਆ ਏ। ਘੋੜੀ ਲੱਭ ਦੇਵੇਗਾ! ਆਪ ਦੀਆਂ ਜਦ ਅੱਖਾਂ ਸਨ ਤੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਿੰਨਾ ਕੁੱਝ ਨਜ਼ਰ ਆਂਵਦਾ ਸੀ ਇਹ ਰੱਬ ਹੀ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਹੋਂਦੇ ਤੇ ਆਈਨਸਟਾਈਨ ਹੋਂਦੇ।

ਕੋਈ ਗ਼ਰਜ਼ ਹਿਰਸ ਆਪ ਦੀ ਆਹੀ ਨਹੀਂ। ਸੇਵਾ ਕਰਨੀ ਗਰੀਬ ਤੇ ਮਜ਼ਲੂਮ ਦੀ । ਆਪ ਭਗਤਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਭਗਤ ਆਹੇ। ਉੱਚਾ ਨਾ ਬੋਲਣਾ ਪਰ ਮਜਾਲ ਸੀ ਕੋਈ ਆਪਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬੋਲੇ। 'ਰੂਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਜਦੋਂ ਲੋਭ ਘਟ ਜਾਏ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਵਧ ਜਾਂਦਾ ਏ।' ਆਪ ਨੇ ਦੱਸਿਆ। ਲੋਭ ਮੁੱਕ ਜਾਏ ਤੇ ਬੰਦਾ ਰੱਬ ਬਣ ਜਾਏ, ਉਹ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਸ ਨਹੀਂ। ਗੁਰੂਆਂ ਦਾ ਭੀ ਓਹਾ ਮੁਕਾਮ ਏ। ਆਪ ਆਹੇ ਤੇ ਗੁਰੂ ਭਗਤ ਪ੍ਰਦੇਸੀ ਬੰਦੇ ਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਹਿਣਾ ਪਈ ਸਿੱਖ ਲੋਕ ਆਪ ਦਾ ਲਿਹਾਜ਼ ਕਰਦੇ ਨੇ। ਆਪ ਦੀ ਬੜੀ ਮੰਨਤਾ ਸੀ ਤੇ ਵੱਡਾ ਨਾਮ ਸੀ। ਫੇਰ ਭੀ ਚਿੱਟੀ ਘੋੜੀ ਤੇ ਚਿੱਟੇ ਕੱਪੜੇ ਨਾਲ ਕੰਮ ਸੌਖਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਏ। ਆਪ ਨੇ ਹੱਸ ਕੇ ਕਹਿਣਾ।

ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਸਾਲ ਮੈਂ ਬੜੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਆਪ ਦੀ । ਗੁਰੂਆਂ ਨੂੰ ਭੀ ਬਾਲਕਿਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੋਂਦੀ ਏ। ਪਰ ਆਪ ਉਮਰ ਵਡੇਰੀ ਹੋਣ ਨਾਲ ਕੁੱਝ ਵੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹੇ। ਸੰਨ 44 ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਚੋਖੇ ਖਿਝਕ ਗਏ। ਪਰ ਨਾ ਬੰਦੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਹਿਣ ਦਿੰਦੇ ਸਨ, ਨਾ ਆਪ ਬਹਿੰਦੇ ਆਹੇ। ਹੁਣ ਸੇਵਾ ਦੀ ਆਪ ਨੂੰ ਵਧੇਰੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਮੈਂ ਪਿੰਡ ਜਾ ਕੇ ਟਾਂਗੇ ਤੇ ਲੈ ਆਉਣਾ। ਮੈਂ ਰਾਤ ਰਹਿ ਵੀ ਜਾਣਾ ਆਪ ਦੀ ਹਵੇਲੀ। ਆਪ ਵੀ ਕਦੇ ਰਾਤ ਰਹਿਣ ਦਾ ਮੰਨ ਲੈਣਾ। ਕਦੇ ਬੱਦਲ ਝੱਖੜ ਕਦੇ ਕੁਵੇਲੇ ਦਾ ਬਹਾਨਾ ਬਣਾ ਕੇ ਮੈਂ ਬਹੁਤੀ ਮਿੰਨਤ ਕਰਨੀ। ਓ ਭਾਈਆ ਬੁੱਢਿਆਂ ਦਾ ਦੇਣਾ ਸੌਖਾ ਪਰ ਰਾਤ ਔਖੀ ਹੋਂਦੀ ਏ। ਮੁੜ ਇੱਕਾ ਰਾਤ ਬਣ ਜਾਏ ਤੇ ਖੇਡ ਮੁਕ ਵੈਂਦੀ ਏ। ਆਪ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਮੌਤ ਦੇ ਜਾਣੂੰ ਆਹੇ। ਆਉਂਦੀ ਮੌਤ ਦਾ ਖੁਰਾ ਭੀ ਆਪ ਨੂੰ ਸਹੀ ਪਿਆ ਹੋਂਦਾ ਸੀ। ਜੀਵਨ ਰੱਬ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਜੀਵਣਾ ਫਰਜ਼ ਹੈ ਬੰਦੇ ਦਾ ! ਪਰ ਮੌਤ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਹੋਵੇ ਤੇ ਹੁਣ ਮੰਗ ਹੀ ਲਾਂ। ਆਪ ਨੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਆਖਰੀ ਪੋਹ ਮੈਨੂੰ ਆਖਿਆ ਤੇ ਫੇਰ ਇੱਕ ਦਿਨ ਉਹ ਭੇਤ ਦੱਸਿਆ ਜਿਹੜਾ ਪੰਝੀ ਵਰ੍ਹੇ ਆਪ ਅੰਦਰ ਰੱਖ ਕੇ ਜੀਵੇ।

ਇਹ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨੇ ਸੁੱਤਿਆਂ ਆਪ ਨੂੰ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਆਪ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਕੱਢ ਲਈਆਂ। ਪਰ ਕੱਢਣ ਆਲੇ ਨੂੰ ਨਾ ਕਿਸੇ ਦੇਖਿਆ ਸੀ, ਨਾ ਕੋਈ ਅਤਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ। ਪਰ ਇਹ ਹੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਅਖੀਰਲਾ ਖੁਰਾ ਸੀ ਜੀਹਦੇ ਨਾਲ ਸਰਦਾਰ

ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਚੱਠਾ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਰੱਸੀ ਟੁੱਟ ਗਈ ਤੇ ਗੁੱਝਾ ਇਹ ਭੇਤ ਮੈਂ ਅੱਜ ਮਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਦੱਸ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।

ਆਪ ਆਸ਼ਕ ਤੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਆਹੇ ਪਰ ਕਿੰਞ ਦੇ ਆਸ਼ਕ ? ਕੋਈ ਘੱਟ ਹੀ ਜਾਣਦਾ ਏ। ਮੈਂ ਜਿਉਂ ਚੋਰ ਆਪਣੇ ਪਿਓ ਦੇ ਮਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਆਪਣੀ ਲੋੜ ਪਾਰੋਂ ਬਣਿਆ ਆਸ਼ਕ ਭੀ ਲੋੜ ਦਾ ਹੀ ਆਹੀਆ। ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਵੱਸਣਾ ਮੇਰੇ ਵੱਸ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਕੇ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਮਾਸ਼ੂਕ ਯਾਦ ਆ ਜਾਣੀ, ਫੇਰ ਤੂਫਾਨ ਮੇਲ ਚੱਲ ਪੈਣੀ। ਕੋਈ ਢਕਵੰਸ ਹੋਰ ਨਾ ਮਿਲੇ ਤੇ ਤਾਜੋ ਕੋਲ ਤੋੜ ਹੀਰਾ ਮੰਡੀ ਜਾਕੇ ਸਾਹ ਲੈਣਾ। ਉਹਨੇ ਗਾਹਕਾਂ ਨੂੰ ਨਸਾ ਦੇਣਾ ਤੇ ਦਰਬਾਰ ਲੱਗ ਜਾਣਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਆਂਹਦੀ ਆਹੀ। ਲੁੱਟਿਆ ਭੀ ਢੇਰ ਉਹਦੇ ਕੋਲੇ ਪਰ ਮੈਂ ਜਿਸ ਤੇ ਆਸ਼ਕ ਹੋਇਆ ਦੁਵੱਲੀ ਆਸ਼ਕੀ ਮਾਸ਼ੂਕੀ ਚੱਲਦੀ ਸੀ। ਕੁੜੀ ਸੁਹਣੀ ਦੇਖ ਲਾਂ ਤੇ ਮਨਾ ਮੈਂ ਆਪ ਲੈਂਦਾ ਸਾਂ। ਇਹ ਭੀ ਭੇਤ ਲੋਕ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ। ਕਹਾਣੀਆਂ ਸਭ ਝੂਠੀਆਂ ਨੇ ਆਸ਼ਕੀ ਮਾਸ਼ੂਕੀ ਦੀਆਂ। ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਲੋੜ ਹੀ ਸੋੜ ਏ। ਦੋਵਾਂ ਦਿਲਾਂ ਨੂੰ ਲੋੜ ਹੋਂਦੀ ਏ। ਸਲਾਹ ਰਲਦੀ ਹੋਵੇ ਤੇ ਆਸ਼ਕੀ ਹੋ ਗਈ।

ਪਰ ਇੱਕ ਵਾਰੀ ਧਰੋਹ ਕੀਤਾ ਉਹ ਵੀ ਜ਼ਬਾਨ ਨਾਲ। ਮੈਂ ਦੋ ਚਾਰ ਛੋਹਰਾਂ ਨਾਲ ਕਾਲੋ ਕੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਕੋਲੋਂ ਲੰਘਿਆ। ਓਦਣ ਪੀਤੀ ਭੀ ਸੀ। ਬਸ ਸਮਝ ਲੈ ਅੱਖਾਂ ਭੀ ਗਈਆਂ ਤੇ ਇਹ ਬੁਰੀ ਆਦਤ ਭੀ ਛੁਟ ਗਈ। ਕਿਸੇ ਛੋਹਰ ਨੇ ਇੱਕ ਸੋਹਣੀ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਪਈ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਧੀ ਆਹੀ। ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਮੇਰਾ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਸਾਥੀ ਸੀ। ਸੈਅ ਚੋਰੀਆਂ ਕੱਠਿਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਤੇ ਮੁਲਤਾਨ ਜੇਲ੍ਹ ਦੋ ਸਾਲ ਕੱਠੀ ਕੈਦ ਭੀ ਕੱਟੀ। ਮੈਨੂੰ ਦੇਖਣਾ ਭੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਾਹੀਦਾ ਉਹਦੀ ਧੀ ਅੱਲ। ਮੇਰੇ ਮੂੰਹੋਂ ਨਿਕਲ ਗਿਆ, "ਮੈਂ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਇਹਦੀ ਗੱਲ ਕਰਸਾਂ।!" ਤੀਰ ਕਮਾਨੋਂ ਨਿਕਲ ਗਿਆ ਸੀ। ਦਿਲੇ ਵਿੱਚ ਇਹ ਭੀ ਗੱਲ ਆਈ ਪਈ ਉਹਦੇ ਕੋਲੋਂ ਜਾ ਮਾਫੀ ਮੰਗਾਂ। ਪਰ ਮੈਂ ਸਮਝਿਆ ਗੱਲ ਆਈ ਗਈ ਹੋ ਗਈ .... ਹੋਣੀ ਜੋ ਆਹੀ ! ਮੈਂ ਸੁੱਤਾ ਪਿਆ ਸਾਂ। ਮੇਰੀ ਨੀਂਦਰ ਬੜੀ ਹੌਲੀ ਆਹੀ। ਗੇੜ ਭੀ ਰੱਖਦਾ ਆਹੀਆ। ਓਸ ਦਿਨ ਕੁੱਝ ਵਧੇਰੀ ਪੀਤੀ ਆਹੀ। ਮੈਨੂੰ ਸਹੀ ਹੋਇਆ ਜਿਉਂ ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਜੱਫਾ ਮਾਰ ਲਿਆ। ਮੈਂ ਜ਼ੋਰ ਮਾਰ ਕੇ ਉੱਠਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਤੇ ਮੰਜੀ ਮੂੰਧੀ ਹੋ ਗਈ। ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਡੰਗਰਾਂ ਦਾ ਚੋਰ ਸੀ। ਰੱਸੀ ਓਸ ਪਲ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਦੁਆਲੇ ਭੀ ਬੰਨ੍ਹ ਲਈ। ਮੇਰੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਦੇ ਪਰਛੰਡੇ ਨਾਲ ਦਾਵਨਾਂ ਆਲੀ ਬਾਹੀ ਭੀ ਟੁੱਟ ਗਈ। ਪਰ ਮੈਂ ਬੱਧਾ ਪਿਆ ਰਿਹਾ। ਮਾਂ ਦਾ ਖਸਮ ! ਓਸ ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੀ ਹਯਾਤੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਗਾਹਲ ਕੱਢੀ। ਪੁਲੀਸ ਆਲੇ ਭੀ ਮੈਨੂੰ ਗਾਹਲ ਕੱਢਦੇ ਡਰਦੇ ਸਨ। ਇੱਕ ਵਾਰੀ ਹਜ਼ਰੋ ਦੇ ਇੱਕ ਥਾਣੇਦਾਰ ਕੋਈ ਵਧੇਰੀ ਛਾਢੀ ਬੋਲੀ। ਮੈਂ ਹਜ਼ਰੋ ਜਾ ਉਸਦੇ ਘਰ ਅੱਗ ਲਾਈ। ਛੇ ਸਾਲ ਕੈਦ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਕੱਟੀ। ਪੁੱਤਰਾ ਹੁਣ ਉਹ ਚਰਨਾ ਭੀ ਮਰ ਗਿਆ ਏ ਤੇ ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ ਸ਼ੋਹਦੀ ਧੀ ਭੀ ਮਰ ਗਈ ਏ। ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਉਹਦੀ ਧੀ ਸੀ। ਚੋਰਾਂ ਦੇ ਟੱਬਰ ਨਿੱਕੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਨੇ। ਯਾਰਾਂ ਨਾਲ ਤੁਅੱਲਕੇਦਾਰੀ ਹੋਂਦੀ ਏ ਪਰ ਚੋਰ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕੱਲਾ ਜੀਅ ਹੋਂਦਾ ਏ। ਅੱਜ ਤੈਨੂੰ ਸਿਆਣੀ ਗੱਲ ਕਰਕੇ ਇਹ ਭੇਤ ਦੱਸਿਆ ਏ। ਚਰਨੇ ਆਖਿਆ ਕਿ ਗਾਟਾ ਲਾਹਵੇ ਕਿ ਅੱਖੀਆਂ ਕੱਢੇ? ਮੈਂ ਰੌਲਾ ਭੀ ਪਾਂਦਾ ਓਸ ਗਾਟਾ ਲਾਹ ਸੁੱਟਣਾ ਸੀ। ਨਾਲੇ ਕਰਨੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਕੁੱਝ ਨਾ ਬੋਲਿਆ। ਓਸ ਕ੍ਰਿਪਾਨ ਨਾਲ ਲੈਣ ਗਿਟਕਾਂ ਕੱਢ ਸੁੱਟੀਆਂ। ਮੈਂ ਉਫ

ਨਾ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਚਰਨਿਆ ਇਹ ਗੱਲ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਨਾ ਕਰੀਂ। ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਕੁੱਝ ਨਾ ਆਖਾਂਦਾ। ਗੱਲ ਓਸ ਭੀ ਨਿਭਾਈ ਤੇ ਮੈਂ ਭੀ। ਚੋਰੀ ਜੋਗਾ ਮੈਂ ਆਹੀਆ ਕੋਈ ਨਾ। ਸ਼ਰਾਬ ਤੇ ਔਰਤ ਮੈਂ ਆਪ ਛੱਡ ਗਿਆ। ਤਾਜੋ ਬੜੇ ਫੇਰੇ ਪਾਏ। ਹੋਰ ਭੀ ਮਾਸ਼ੂਕ ਆਏ। ਓਹਨਾਂ ਭੀ ਮਰ ਜਾਣੀ ਪਰ ਮੁੜ ਕੇ ਹੱਥ ਨਾ ਲਾਇਆ। ਸੱਠ ਸਾਲ ਉਮਰ ਆਹੀ। ਤਾਅ ਭੀ ਠੰਡਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਿਆਣਾ ਰਵੀਂ ਪੁੱਤਰਾ ਤੇ ਕੁੱਝ ਸਿੱਖ ਲਵੀਂ ਏਸ ਕਹਾਣੀ ਤੋਂ !

ਮਾਂਹਾ ਵਿੱਚ ਸੁਲੱਖਣਾ ਮੋਇਆ ਤੇ ਕਟਕ ਚੜ੍ਹ ਆਇਆ ਲੋਕਾਂ ਦਾ। ਔਰਤਾਂ ਭੀ ਇੰਨੀਆਂ ਆਈਆਂ ਪਈ ਹੱਦ ਸ਼ੁਮਾਰ ਨਹੀਂ। ਲੋਕਾਂ ਰੱਜ ਰੱਜ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ। ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਨਾ ਆਉਂਦਾ ਤੇ ਖਬਰੇ ਓਸ ਸੁਲਖਣੇ ਨੂੰ ਢੂੰਢਦਾ ਚੋਰ ਬਣ ਜਾਂਦਾ। ਹੁਣ ਮੌਤ ਦੇ ਕੰਢੇ ਖਲਿਆ ਹਾਂ। ਦਿੱਲੀ ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾਈ । ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਤੇ ਨੂਰਪੁਰ ਦੀਆਂ ਟਾਹਲੀਆਂ ਦੀ ਛਾਵੇਂ ਸੁੱਤੀ ਹੋਈ ਏ ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਸੁਲੱਖਣਾ ਆਨੰਦ ਵਿੱਚ ਸੁੱਤਾ ਹੋਵਸੀ ਤੇ ਸੈਅ ਹਮਾਤੜ ਰੂਹਾਂ ਧੱਕੇ ਖਾਂਦੀਆਂ ਹੋਸਣ।

ਸਾਝ/ਫਾਇਜ਼ਾ

ਸੂਰਜ ਅਜੇ ਖੁੱਲ੍ਹਿਆ ਹੈ ਕਿ ਅੱਬੇ ਹੋਰੀਂ ਡੇਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲੇ ਤੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਪਿੰਡ ਦੇ ਚੁਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਆ ਗਏ ਜਿੱਥੇ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਪੁਰਾਣੀ ਲੱਕੜ ਉੱਤੇ ਬੈਠਾ ਮੈਂ ਛੋਹਰਾਂ ਦੇ ਰੌਲੇ ਨਾਲ ਉੱਡਦੀ ਕਲਰਾਠੀ ਧੂੜ ਦੇ ਬੱਦਲਾਂ ਨੂੰ ਅਸਮਾਨ ਦਿਲ ਮੋਹਣਾ ਕਰੀ ਜਾਂਦਿਆਂ ਪਿਆ ਵੇਖਦਾ ਸਾਂ। ਛੋਹਰਾਂ ਉਹ ਧਮੱਚੜ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਕਿ ਰਹੇ ਰੱਬ ਦਾ ਨਾਂ। ਪਰ ਮੇਰਾ ਧਿਆਨ ਓਨਾ ਦਿਲ ਉਕਾਊ ਨਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਧੂੜ ਦੇ ਬੱਦਲਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕਿਧਰੇ ਗੁਆਚਾ ਸਾਂ। ਅਸਮਾਨ ਦਾ ਰੰਗ ਏਸ ਉੱਡਦੀ ਲੂਣੀ ਮਿੱਟੀ ਨਾਲ ਹੋਰ ਵੀ ਫਿੱਕਾ ਹੋਈ ਜਾਂਦਾ ਪਿਆ ਹੈ। ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਈ ਨਾ ਲੱਗਾ ਅੱਬੇ ਹੋਰਾਂ ਕਿਹੜੇ ਵੇਲੇ ਆਪਣਾ ਲੰਮਾ ਚੌੜਾ ਹੱਥ ਮੇਰੇ ਖੰਭ ਵਰਗੇ ਮੋਢੇ ਉੱਤੇ ਲਿਆ ਧਰਿਆ। ਤੇ ਵਤ ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਪਿਓ ਪੁੱਤਰ ਕਾਲੇ ਕਿੱਕਰਾਂ ਤੇ ਸਰਕਾਨਿਆਂ ਦੇ ਵਿੱਚੋਂ ਗੁਸਤਾਨ ਨੂੰ ਵੀਰਾਨ ਪਹੇ ਉੱਤੇ ਟੁਰੇ ਜਾਂਦੇ ਪਏ ਹੈ ਸਨ।

ਮੈਂ ਪਿੱਛਾਂਹ ਨੂੰ ਮੁੜ ਕੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਘਰਾਂ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ। ਸਭ ਥੀਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸਾਡੇ ਘਰ ਦੀ ਮਮਟੀ ਹੈ ਤੇ ਸੂਰਜ ਉਹਦੇ ਜਾਲੀਦਾਰ ਬਨੇਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਉੜਿਆ ਜਿਵੇਂ ਲੰਮੇ ਲੰਮੇ ਸਾਹ ਪਿਆ ਲੈਂਦਾ ਹੈ । ਮੇਰੇ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡੇ ਵਿੱਚ ਝਰਨਾਟ ਛਿੜ ਗਈ ਤੇ ਆਪ ਮੁਹਾਰੇ ਮੇਰਾ ਹੱਥ ਆਪਣੇ ਨੱਕ ਉੱਤੇ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਜਿੱਥੇ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਾ ਹਾਲੇ ਵੀ ਮਿੱਟੀ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਰਗੜ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਵਿੱਚ ਸੁਰਮੇ ਵਾਕਣ ਰਚੀ ਹੋਈ।

ਮਿੱਠੋ ਕਿੱਥੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਏਂ ? ਉਹਨਾਂ ਮੈਨੂੰ ਪਿਆਰ ਨਾਵੇਂ ਤੋਂ ਸੱਦਿਆ ਤੇ ਮੈਂ ਕਾਹਲਾ ਕਾਹਲਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜਾ ਰਲਿਆ। 'ਬੇਟਾ ਤੂੰ ਹਾਲੇ ਛੋਟਾ ਏ ਪਰ ਏਡਾ ਛੋਟਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਨਾ ਸਮਝ ਸਕੇਂ।' ਉਹਨਾਂ ਟੁਰੇ ਜਾਂਦਿਆਂ ਆਪਣੀ ਬਾਹੀਂ ਮੇਰੇ ਮੋਢਿਆਂ ਤੋਂ ਵਲਾ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਚੋਲੇ ਨਾਲ ਪੋਲਾ ਜਿਹਾ ਘਸੀਟ ਲਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਬੜੀ ਉਚੇਚੀ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਵੀ ਇੱਕ ਬੜੀ ਉਚੇਚੀ ਗੱਲ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਕਰਨ ਜੋਗੀ। ਮੇਰੇ ਮਨ ਦੇ ਰੜੇ ਉੱਤੇ ਮਾੜਾ

ਮਾੜਾ ਘੱਟਾ ਉਡਾਉਂਦੇ ਹਵਾ ਦੇ ਬੁੱਲੇ ਵਰਗੀ ਗੱਲ ਜਿਹੜੀ ਇੱਕ ਦਮ ਝਰਖੜ ਜਿਹਾ ਬਣ ਕੇ ਮਚ ਖਲੋਂਦੀ। ਪਰ ਮੈਂ ਇਹ ਗੱਲ ਕਿਵੇਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸਾਂ। ਮੇਰਾ ਦਿਮਾਗ ਏਸ ਝਰਖੜੀ ਦੀ ਤੰਦ ਫੜਕੇ ਪਿੱਛਾਂਹ ਨੂੰ ਟੁਰ ਪਿਆ। -ਏਹ ਤੰਦ ਨਾਲ ਜਿਊਂ ਦਮ ਹੋਇਆ ਧਾਗਾ ਹੈ ਗੰਢੋ ਗੰਢ ਪਰ ਲੰਮ ਸਲੰਮਾ। ਪਿਛਾਂਹ ਨੂੰ ਟੁਰਿਆ ਈ ਜਾਂਦਾ। ਫੇਰ ਇੱਕ ਥਾਂ ਜਿਵੇਂ ਗੰਢ ਫਸ ਗਈ ਹੈ ਹੋਰ ਟੁਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਹੋ ਕੇ ।

ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੰਝੂਆਂ ਦੀਆਂ ਲੀਕਾਂ ਵਗੀ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਅੱਬੇ ਹੋਰਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਵੀ ਅਣਦੇਖਿਆ ਪਿਆ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਹੁੱਕੇ ਦੀ ਨਾਲ ਵਰਾਛ ਵਿੱਚ ਦੱਬੀ ਸੋਫੇ ਵਿੱਚ ਧਸੇ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਪਈ ਆਂਹਦੀ ਹੈ , 'ਆਖਰ ਇੰਝ ਵੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਨਾ ਹੋਂਦਾ। ਤੁਸਾਂ ਕੋਈ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਬਾਲ ਪੜ੍ਹਾਵਣ ਦਾ ਠੇਕਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਨਾ ਲੈ ਲਿਆ ਹੋਇਆ। ਆਪ ਕਿਵੇਂ ਪੜ੍ਹੇ ਓ ? ਟਿਊਸ਼ਨਾਂ ਪੜ੍ਹਾ ਪੜ੍ਹਾ ਕੇ । ਟਾਕੀਆਂ ਵਾਲੀ ਇੱਕ ਪਤਲੂਣ ਈ ਤਾਂ ਹੋਂਦੀ ਹਾਈ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ। ਵੱਡਾ ਪੜ੍ਹਾਣ ਜੋਗਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਤੁਹਾਥੋਂ ਨਿੱਕਾ ਵੀ ਪੜ੍ਹ ਜਾਂਦਾ। ਓਹ ਤੇ ਚੰਗਾ ਹੋਇਆ ਵਾਹੀ ਬੀਜੀ ਜੋਗਾ ਹੋ ਪਿਆ ਤੇ ਖ਼ੈਰ ਨਾਲ ਤੁਹਾਡੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਹੋਰੀਂ ਤਾਂ ਹੁਣ ਤੀਕਰ ਡੱਕਾ ਭੀ ਕਰ ਕੇ ਰਾਜ਼ੀ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਤਾਂ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਮਕਾਨ ਦੁਕਾਨ ਨਾ ਹੋਵਣ ਤਾਂ ਲੱਗ ਪਤਾ ਜਾਵੇਂ ਹਾਲਾਂ ਉਹ ਵੀ ਕਿਹੜੀਆਂ ਇੱਕਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਹਨ।' ਨਾ ਪੜ੍ਹਾਵਣ ਅਸੀਂ ਕੀ ਕਰੀਏ। ਸਾਡਾ ਤੇ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਨਾ ਖੇਡਣ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਨਾ ਮਿਲਣ। ਹਰ ਸ਼ੈਅ ਦੀ ਖੋਹ ਖਸ ਲਾਈ ਰੱਖਦੇ ਉਹਦੇ ਨਾਲ। ਕੁੱਝ ਆਖਾਂ ਤੇ ਤੁਸੀਂ ਨਹੀਂ ਜੇ ਸੁਣਦੇ। ਉਂਝ ਵੀ ਮੇਰਾ ਕਿਹੜਾ ਭਾਰ ਹੈ। ਹੁਣ ਪੁੱਛ ਲਓ ਆਪਣੇ ਲੌਂਡੇ ਨੂੰ ਆਪ ਈ। ਦੇਖੋ ਗੱਲ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਚੱਕਾਂ ਨਾਲ ਨੀਲ ਨਹੀਂ ਪਏ ਹੋਏ ? ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਭੌਂਇ ਉੱਤੇ ਬਹਿ ਕੇ ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਵੈਣ ਕਰਦੀ ਰੋਵਣ ਕੱਢਦੀ ਰਹੀ। ਅੱਬੇ ਹੋਰੀਂ ਲੋਹੇ ਲਾਖ ਹੋ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਦੜਕ ਕੇ ਉਹਨੂੰ ਹਾਲ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਬਾਹਰ ਜਾਕੇ ਖੇਡਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਸੁਣਾ ਦਿੱਤੋ ਨੇ ਤੇ ਮੁੜ ਗੰਢਾਂ ਬੱਝਦੀਆਂ ਗਈਆਂ ਚੁੱਪ ਚਾਨ ਤੇ ਅੱਜ -ਏਹ ਝਰਖੜ ਵਾਕਣ ਖੁੱਲ੍ਹ ਖੁੱਲ੍ਹ ਪੈਂਦੀ ਗੰਢ। ਗੁਸਤਾਨ ਦੇ ਵੀਰਾਨ ਪਹੇ ਉੱਤੇ ਹੁਣ ਪਾਸਿਆਂ ਦੇ ਕਿੱਕਰਾਂ ਦੀ ਕਾਲਖ ਪਈ ਖਿੱਲਰਦੀ ਹੈ।

ਸੂਰਜ ਸਾਡੇ ਘਰ ਦੀ ਮੰਮਟੀ ਦੀਆਂ ਜਾਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਈ ਸਾਹ ਛੱਡ ਗਿਆ ਹਾ ਤੇ ਅੱਬੇ ਹੋਰੀਂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਹੜੇ ਵੇਲੇ ਦੇ ਬੋਲਦੇ ਹਨ-ਮਿੱਠੇ ਸਾਂਝ ਦੀਆਂ ਬੜੀਆਂ ਬਰਕਤਾਂ ਹੋਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਤੂੰ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ.........ਵੱਡਾ ਹੋਸੀਂ ਤੇ ਆਪੇ ਸਮਝ ਲੱਗ ਜਾਸੀ ਤੈਨੂੰ । ਮਾਂ ਤੇਰੀ ਤੇ ਅਸਲੋਂ ਝੱਲੀ ਹੈ। ਇਹ ਕੋਈ ਗ਼ੈਰ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਤੇਰੇ ਭਰਾ ਹਨ। ਤੇਰੇ ਚਾਚੇ ਤੇ ਬਾਬੇ ਦੇ ਪੁੱਤਰ । ਤੇਰੀਆਂ ਬਾਹਵਾਂ। ਕਿੰਨਾ ਪਿਆਰ ਕਰੇਂਦੇ ਹਨ ਤੈਨੂੰ ! ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸਾਜੀ ਤੇਰੇ ਚਾਚੇ ਦਾ ਪੁੱਤਰ। ਦੇਖੇ ਨਾ ਇਸੇ ਨਾਲ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਰਹਿਨੇ ਆਂ। ਮੈਂ ਸਰਕਾਰੀ ਅਫਸਰ ਹੋਇਆ। ਵਾਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਨਾ ਹੀ ਆਪਣੇ ਨਾਂ ਭੋਇੰ ਖਰੀਦ ਸਕਨਾ। ਕੱਲ੍ਹ ਨੂੰ ਵੱਡਾ ਹੋਵੇਂ ਤੇ ਲਵਾ ਲਵੀਂ ਆਪਣੇ ਨਾਂ ਪਰ ਸਾਂਝੀ ਤਾਂ ਵਤ ਇਹਨਾਂ ਈ ਹੈ। ਚਾਚੇ ਦੀ ਥਾਂ ਸਾਂਝੀ ਆਪੇ ਸਾਰਾ ਦਾਣਾ ਫੱਕਾ ਉਪੜਾਅ ਦੇਵਿਆ ਕਰਸੀ ਤੈਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰ । ਬਸ ਤੂੰ ਹੱਸਦਾ ਖੇਡਦਾ ਰਿਹਾ ਕਰ ਇਹਨਾਂ ਨਾਲ। ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਨੂੰ ਚਿੱਤ ਉੱਤੇ ਨਾ ਲਾਇਆ ਕਰ।

ਰਾਤੀਂ ਮੈਨੂੰ ਨੀਂਦਰ ਈ ਨਾ ਹਾਈ ਪਈ ਆਂਵਦੀ। ਸਾਜੀ ਮੇਰੀ ਕੰਡ ਤੋਂ ਈ

ਹਾਈ ਪਿਆ ਲਹਿੰਦਾ। ਮੈਂ ਬਥੇਰੀ ਵਾਹ ਲਾਈ ਉਹਨੂੰ ਲਾਹੁਣ ਦੀ ਪਰ ਕਿੱਥੇ ਮੇਰੇ ਤਾਏ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਮਾਜੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਪੈਰ ਮੇਰੀਆਂ ਬਾਹਵਾਂ ਉੱਤੇ ਧਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਮੇਰਾ ਭੋਇੰ ਨਾਲ ਰਗੜੀਂਦਾ ਨੱਕ ਭਾਰ ਨਾਲ ਫੀਨਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਾਜੀ ਮੇਰੀ ਕੰਡ ਤੋਂ ਲੱਥਾ ਨਾ ਪਿਛਾਂਹ ਨੂੰ ਉੱਲਰ ਗਿਆ ਹਾਈ। ਮੇਰੀਆਂ ਦੋਵਾਂ ਵੱਖੀਆਂ ਉੱਤੇ ਉਹਦੇ ਹੱਥਾਂ ਦੀ ਪਕੜ ਤਗੜੀ ਹੋ ਗਈ ਹਾਈ।

ਮੈਂ ਬਿਸਤਰੇ ਉੱਤੇ ਲੰਮਾ ਨਾ ਪਿਆ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਦਿਲ ਕੀਤਾ ਗੁਸਤਾਨ ਵਾਲੇ ਉਸੇ ਵੀਰਾਨ ਪਹੇ ਉੱਤੇ ਟੁਰਨ ਲੱਗ ਪਵਾਂ। ਕਾਲੇ ਕਿੱਕਰਾਂ ਤੋਂ ਨਿਕਲਦੀ ਕਾਲਖ ਤੇ ਸਰਕਾਨਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਆਂਵਦੀਆਂ ਬੀਂਡਿਆਂ ਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਮਨ ਦੇ ਰੜੇ ਵਿੱਚ ਭਰਦਾ ਹੋਇਆ।

ਵਿਹੜੇ ਵਿੱਚ ਚੁੱਪ ਪਸਰੀ ਹੋਈ ਹਾਈ। ਮੈਂ ਖੜਕ ਥਾਣਿਓਂ ਲੰਘ ਕੇ ਡੇਰੇ ਵਿੱਚ ਆ ਗਿਆ। ਬਾਹਰ ਨੂੰ ਲੱਥਦੇ ਬੂਹੇ ਕੋਲ ਅੱਪੜਿਆ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਪੈਰਾਂ ਨੂੰ ਜਿਵੇਂ ਇੱਕ ਦਮ ਫੱਧ ਲਿਆ ਹੋਵੇ।

ਅੱਬੇ ਹੋਰੀਂ ਈ ਹਨ। ਉਹ ਬਾਹਰਵਾਰ ਬੂਹੇ ਦੇ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਖਲੋਤੇ ਹੋਏ। ਮੈਂ ਕੰਧ ਨਾਲ ਲੱਗ ਗਿਆ ਤੇ ਮੇਰੇ ਗਰਮ ਹਵਾੜੇ ਮੁੜ ਉਂਝੇ ਟੁਰ ਪਏ ਜਿਵੇਂ ਦੁਪਹਿਰੇ ਸਾਜੀ ਦੇ ਕੰਡ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹੇ ਹੋਵਣ ਵੇਲੇ ਟੁਰਦੇ ਪਏ ਸਨ।

ਸਾਜੀ ਦੇ ਪਿਓ ਨੇ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕੁੱਝ ....ਸਾਜੀ ਦਾ ਜਿਵੇਂ ਉਹਨੂੰ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਪਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ....ਚੰਗਾ ਜਾਵਾਂ ਮੈਂ।

ਮੈਂ ਕੰਧ ਨਾਲ ਲੱਗਾ ਲੱਗਾ ਘਰ ਦੇ ਵਿਹੜੇ ਪਰਤ ਆਇਆ।

ਪਿੰਡ ਦੇ ਚੌਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਕੁੱਤਾ ਭੌਂਕਿਆ ਐਵੇਂ ਪਲ ਦੋ ਪਲ ਤੇ ਮੁੜ ਆਪ ਹੀ ਚੁੱਪ ਕਰ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਵੱਡਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸਾਂ ਤੇ ਸਮਝ ਵੀ ਲੱਗ ਗਈ ਹੈ ਮੈਨੂੰ ।

ਸ਼ਾਲਾ ਮੁਸਾਫਰ ਕੋਈ ਨਾ ਥੀਵੇ ਅਫਜ਼ਲ ਰਾਜਪੂਤ

ਸ਼ਫੀ ਦਾ ਕਲੇਜਾ ਪਿਆ ਪਾਟਦਾ ਹਾ। ਉਹਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਪਈ ਆਂਦੀ ਹਾਈ ਜੋ ਸੈਦਾਂ ਦੀ ਹਵੇਲੀ ਨੂੰ ਅੱਗ ਚਾ ਲਾਵੇ ਕਿ ਆਪਣੀ ਕੱਖਾਂ ਦੀ ਕੁੱਲੀ ਨੂੰ। ਜਿਹੜੀ ਗੱਲ ਹੋਈ ਉਹ ਨਵੀਂ ਤੇ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹਾਈ। ਪਰ ਜ਼ੁਲਮ ਭਾਵੇਂ ਜੇਡਾ ਈ ਪੁਰਾਣਾ ਹੋਵੇ ਜੀਹਦੇ ਨਾਲ ਵਰਤੇਵੇ ਓਹਦੇ ਵਾਸਤੇ ਨਵਾਂ ਤੇ ਅਚਰਜ ਈ ਹੋਂਦਾ ਏ।

ਉਤਾਹਾਂ ਉੱਠੀ ਖਲੋਤੇ ਕਾਹਲਾਂ ਨਾਲ ਪੁਲੀ ਵਿੱਚੋਂ ਦਾਣੇ ਕੱਢੇ। ਸਜਵਾਰੇ ਘਰੋਂ ਚੌਕੀ ਆਲੇ ਪੈਸੇ ਲੈ ਆ ਕਿ ਹੁਣ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਉਸੇ ਮਾਂ ਦੇ ਖਸਮ ਦੇ ਬਗਲ ਤੇ ਬੈਠੀ ਰਹਿਸੀਂ ? ਸ਼ਫੀ ਆਪਣੀ ਧੀ ਸਖੀ ਦੀ ਬਾਂਹ ਤੋਂ ਪਕੜ ਤੇ ਹੁਬਕਾ ਮਾਰਿਆ ਤੇ ਉਹ ਡਰੀ ਡਰਾਈ ਕੁੰਜੀ ਕੁੰਜਾਲੀ ਪੁਲੀ ਮਨੇ ਟੁਰ ਪਈ। ਬੱਸ ਓਸ ਬਿਕ ਵਾਰੀ ਮਾਂ ਮਨੇ ਦੇਖਿਆ ਜਿਵੇਂ ਬੇਗੁਨਾਹ ਚੋਰ ਥਾਣੇਦਾਰ ਦੀ ਗਾਲ੍ਹ ਸੁਣਤੇ ਵੇਂਹਦਾ ਏ। ਸ਼ਫੀ ਕੀ ਕਰਦੀ ਅਲੀ ਰਜ਼ਾ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਸਖੀ ਦੇ ਹੋਠਾਂ ਤੇ ਵਗੇ ਦੰਦ ਭੰਨਣਾ ਤਾਂ ਉਹਦੇ ਵਸੋਂ ਬਾਹਰ ਹਾ ਪਰ ਸਖੀ ਦੀ ਬਾਂਹ ਮਚਕੋੜਨ ਤੋਂ ਉਹਨੂੰ ਕੌਣ ਠੱਲ੍ਹ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪੇਕਿਆਂ ਅੱਗੇ ਓਡੀ ਬੇਬਸ ਹਾਈ ਜੇਡੇ ਉਹਦੇ ਪੇਕੇ ਸ਼ਾਹਾਂ ਅੱਗੇ।

ਵੈਰੀ ਸੱਟ ਲਾ ਲੌਣ ਤੇ ਢਿੱਡ ਦੇ ਮੁਥਾਜ ਭਾਜੀ ਹਟਿਆ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਉਹਨੂੰ ਆਪਸ 'ਚ ਵੰਡਦੇ ਵਰਤਾਂਦੇ ਕਬਰੇ ਜਾ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ ਭੁੱਲ ਚੁੱਕ ਤੇ ਈਹਾ ਭੁੱਲ ਜਿਹੜੀ ਵੀ ਕੀਤੀ ਉਹ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਲਈ ਜ਼ਿੱਲਤ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਬਣ ਗਿਆ। ਓਸ ਜਿਨੇ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਮਾਂ ਅੱਗੇ ਹਵੇਲੀਆਂ ਦੇ ਓਹਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਲਹਿੰਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਤੇ ਮੁੜ ਚਿੱਟਿਆਂ ਨੰਗਿਆਂ ਸ਼ਾਹਵਾਂ ਦੇ ਮੁਨਸ਼ੀਆਂ ਤੋਂ ਲੈ ਤੇ ਸੀ ਆਈ ਏ ਸਟਾਫ ਦੇ ਇਨਸਪੈਕਟਰ ਤੋੜੀ ਤਫਤੀਸ਼ਾਂ ਭੁਗਤਦਿਆਂ ਭੁਗਤਾਂਦਿਆਂ ਫਿਰਨੀਆਂ। ਸਵਾਣੀਆਂ ਕਦੇ ਸ਼ਾਹਵਾਂ ਨੂੰ ਪੁਲੋਤੇ ਕੱਢਣੇ, ਕਦੇ ਜੀ ਈ ਜੀ ਵਿੱਚ ਥਾਣੇਦਾਰ ਦੀ ਧੀ ਨੂੰ ਘੜਨਾ, ਅਖੀਰ ਆਪਣੇ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਜਿਹੜਾ ਸ਼ਾਹਵਾਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਨੌਕਰ ਨੂੰ ਕੁੱਟ ਤੇ ਤਾਪ ਪੀੜ ਵਾਲਾ ਬਨਾ ਤੇ ਆਪ ਤਾਂ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੱਛੇ ਛਾਪਲ ਜਾਂਦਾ ਪਰ ਪਿਛਲਿਆਂ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਨੂੰ ਦੱਸਦਾ ਪਈ ਉਹ ਕਿਹੜੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਮਾਸੀ ਆਖਣ। ਅਖੀਰ ਉਹਨੂੰ ਭੁਬਕ ਮਰਦੇ ਨੂੰ ਹਟਣਾ ਪਾਉਂਦਾ ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਪਨਾਹ ਨਾ ਮਿਲਦੀ। ਲੋਕੀਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਜੋ ਰੱਬ ਤਾਂ ਖੌਰੇ ਅਗਲੇ ਜਹਾਨ ਪਕੜੇ ਜਾਂ ਨਾ ਪਕੜੇ ਸ਼ਾਹਾਂ ਦੋ ਪੈਰ ਨਹੀਂ ਪੁੱਟਣ ਦੇਵਣੇ।

ਸ਼ਫੀ ਸਾਰਾ ਸਾਮਾਨ ਵਿਹੜੇ ਵਿੱਚ ਕੁੰਜ ਹਟੀ ਤਾਂ ਉਹਨੂੰ ਜਾਤੈ ਕੁੱਝ ਅਰਮਾਨ ਆਇਆ। ਉਹ ਸਖੀ ਦੇ ਪਿਓ ਨੂੰ ਪਈ ਉਡੀਕਦੀ ਹਾਈ ਜੋ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਕਰ ਤੇ ਕਿਦਾਈਂ ਮੂੰਹ ਕਰ ਜਾਵਣ। ਜਿਹੜੀ ਛੁਰੀ ਹੇਠ ਓਸ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਗਾਲੀ ਓਸ ਛੁਰੀ ਤੋਂ ਸਖੀ ਦੀ ਛਾਤੀ ਬਚਾਵਣ ਪਾਰੋਂ ਉਹ ਆਪਣਾ ਮਾਸ ਅੱਗੇ ਕਰਨ ਤੇ ਸਦਾ ਤਿਆਰ ਰਹੀ। ਇਹ ਵੱਖਰੀ ਗੱਲ ਏ ਜੋ ਬੂਟੀ ਬੂਟੀ ਵੰਡਿਆਂ ਉਹਦੇ ਭੁੱਤੇ ਹੱਡ ਈ ਪਿਛਾਂਹ ਰਹਿ ਗਏ ਤੇ ਸਾਹਬਾਂ ਦੇ ਕੁੱਤੇ ਹੱਡੀਆਂ ਤੇ ਨਹੀਂ ਲੋਇਆਂ ਦੇ ਮਾਸ ਤੇ ਹਲਕੇ ਹੋਂਦੇ ਹਨ। ਹਾਲੀ ਓਹਦੀ ਛੋਹਰੀ ਦੀ ਉਮਰ ਈ ਕੀ ਹਾਈ। ਪਿਛਲੇ ਜੁੰਮੇ ਈ ਤਾਂ ਓਸ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਸਿਰ ਧੋਤਾ। ਕੇਡੀ ਸੰਗਦੀ ਪਈ ਹਾਈ ਓਸ ਦਿਨ ਉਹ ਉਹਦੀ ਸੁੱਥਣ ਨੂੰ ਮਲ ਮਲ ਧੋਂਦੀ। ਕੇਡੇ ਬੇਤਰਸ ਹਨ ਸ਼ਾਹ ਕਲੀ। ਖੜਦੀ ਨਾਲ ਮਿੱਧਣ ਟੁਰ ਪੌਂਦੇ ਹਨ।

ਨੇਕਾ ਅੱਜ ਬੜਾ ਰਾਜ਼ੀ ਥਾਣੇ ਵਿੱਚੋਂ ਹਟਿਆ। ਜਦੋਂ ਥਾਣੇਦਾਰ ਨੇ ਆਖਿਆ, " ਤੇਰੀ ਧੀ ਦੀ ....ਵਿੱਚ ਕਚਿਹਰੀ ਲਾਵਾਂ। ਅੱਜ ਸ਼ਾਹ ਸਾਹਬ ਤੇਰੀ ਪਾਰੋਂ ਤਸ਼ਰੀਫ ਨਾ ਲਿਆਂਦੇ ਤੇ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਦੱਸਦਾ ਜੋ ਟਿਊਬਵੈਲ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਕਿਵੇਂ ਚੋਰੀ ਹੋਂਦਾ ਏ। ਤੁਸੀਂ ਜਾਂਗਲੀ ਹੁੰਦੇ ਈ ਬੇ ਗੈਰਤ ਓ। ਸ਼ਾਹਵਾਂ ਦੇ ਬਖਤ ਵਿੱਚ ਤੇਰੀ.... ਨੂੰ ਪੀੜ ਹਾਈ ਜੋ ਭੱਟੀਆਂ ਦੀ ਚੋਰੀ ਕੀਤੀ। ਸ਼ਾਹਵਾਂ ਦੇ ਤਾਂ ਕੁੱਤੇ ਵੀ ਦੁੱਧ ਪੀਂਦੇ ਹਨ। ਭੱਜ ਜਾ ਭੈਣ ....। ਨੇਕੇ ਸਲਾਮ ਕੀਤਾ। ਜੀਂਦਾ ਰਹੁ ਹਾਜੀ ਸਾਹਬ ਰੱਬ ਘਣੇ ਫਲ ਲਾਵਸੀ। ਨੇਕਾ ਕਿਵੇਂ ਦੱਸਦਾ ਜੇ ਭੱਟੀ ਖੋਜੀ ਨੂੰ ਭੇਡਾਂ ਦੇ ਖੁਰੇ ਮਗਰ ਸ਼ਾਹਪੁਰ ਮਨੇ ਥਾਣੇਦਾਰ ਕਿਹੜਾ ਅਣਜਾਣ ਹਾ। ਨੇਕੇ ਨੂੰ ਬੱਸ ਈਹਾ ਪਤਾ ਹਾ ਜੋ ਹੁਣ ਉਹ ਆਜ਼ਾਦ ਏ। ਪੰਛੀ ਪਿੰਜਰੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋਂਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜਾ ਹੱਥ ਈ ਪਿੰਜਰੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕਢਾਵੇ ਓਹਾ ਰਹਿਮਤ ਦਾ ਫਰਿਸ਼ਤਾ ਏ । ਨੇਕੇ ਨੂੰ ਕਿਹੜਾ ਦੱਸਦਾ ਜੋ ਦਾਣੇ ਪਿੱਛੇ ਪਿੰਜਰੇ ਪਏ ਪੰਛੀ ਆਪਣੇ ਖੰਭਾਂ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਪਿੰਜਰਾ ਭੰਨਤੇ ਨਾ ਨਿਕਲਣ ਤਾਂ ਦੂਜਾ ਜਿਹੜਾ ਹੱਥ ਈ ਕੱਢੇ ਬਾਰ ਵਿੱਚ ਉਡਾਰੀਆਂ ਮਾਰਨ ਵਾਸਤੇ ਨਹੀਂ ਛੋੜਦਾ। ਬੱਸ ਪਿੰਜਰਾ ਬਦਲ ਵੇਂਦਾ ਏ ਅੱਗੇ ਨਾਲੋਂ ਘਣਾ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਪੰਛੀ ਇਹਦੇ ਬਧੇ ਹੋਇਆ ਤੇ ਕੱਢਣ ਆਲਾ ਹੱਥ ਮੁੜ ਅੰਦਰ ਚਾ ਸੱਟਦਾ ਏ।

ਨੇਕਾ ਘਰੇਂ ਹਟਿਆ ਤਾਂ ਸਖੀ ਉਹਦੀ ਗੜ੍ਹਾਪੀ ਨੂੰ ਕੁਤਰਾ ਪਈ ਘਾਂਦੀ ਹਈ। ਓਸ ਪਿਓ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਚੁੰਨੀ ਸਿਰ ਤੋਂ ਰਿਸਕਾਤੇ ਮੂੰਹ ਅੱਗੇ ਕਰ ਲਈ ਤੇ ਮੁੜ ਉਖਰਾਨੀ ਤੇ ਨਿਬ ਗਈ। ਨੇਕੇ ਨੂੰ ਲੱਗਾ ਜਿਵੇਂ ਮੁੜ ਉਹਦੇ ਸੰਮਨ ਆ ਗਏ ਹੋਵਣ। ਉਹ ਸੋਚਦਾ ਪਿਆ ਹਾ ਜੋ ਇੱਕ ਦੁੱਖ ਤੋਂ ਜਾਨ ਨਹੀਂ ਛੁਟਦੀ ਸੌ ਤਿਆਰ ਖਲਾ ਹੋਂਦਾ ਏ। ਪੁਰਾਣੇ ਫੱਟ ਘੁਲਦੇ ਨਹੀਂ ਤੇ ਨਵੇਂ ਲੱਗ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਖੀ ਦੇ ਹੋਠਾਂ ਤੇ ਨੀਲ ਕਿਉਂ ਪਏ ਓਸ ਸੋਚਿਆ ਪੱਠੇ ਚਾਈ ਆਂਦੀ ਡਿੱਗ ਪਈ ਹੋਸੀ। ਹੈ ਈ ਤਾਂ ਬੇਹੋਸ਼ ਜਿਹੀ। ਓਸ ਉਹਦੇ ਜੀ ਨੂੰ ਵਲਾਇਆ। ਓ ਹਟਿਆ ਹੋਇਆ ਹਾ। ਥਾਣੇਦਾਰ ਦੇ ਢੋਰਾਂ ਨੂੰ ਪੱਠੇ ਪਾ ਪਾ ਤੇ ਮੁਸ਼ਤਬੀਆਂ ਵਿੱਚ ਬਹਿ ਬਹਿ ਤੇ ਉਹਦੇ ਗੋਡੇ ਚੀਸਾਂ ਪਏ ਮਾਰਦੇ ਹੈਣ। ਹੁਣ ਕਿਸੇ ਪਾਸ ਹੱਡ ਭਨਾਵਣ ਦੀ ਉਹਦੇ ਵਿੱਚ ਹਿੰਮਤ ਨਾ ਹਾਈ। ਉਹ ਤੇ ਬੱਸ ਮੰਜੀ ਤੇ ਡਿੱਗ ਤੇ ਹੁੱਕੀ ਛਿਕੂ ਹਾ ਤੇ ਸ਼ਫੀ ਤੋਂ ਮੁੱਠੀਆਂ ਭਰਾਉਂਦਾ ਹਾ।

ਸਾਰਾ ਭਾਰ ਵਿਹੜੇ ਵਿੱਚ ਪਿਆ ਹੋਵੇ। ਮੰਜੀ ਉੱਤੇ ਮੰਜੀ ਮੂਧੀ। ਤੀਜੀ ਮੰਜੀ ਤੇ ਸ਼ਫੀ ਨੂੰ ਗੰਢ ਬੰਨ੍ਹਦੀ ਦੇਖਤੇ ਨੇਕਾ ਖਲੋ ਰਹਿਆ। ਅੱਜ ਮੁੜ ਪੇਕਿਆਂ ਮਨੇ ਤਿਆਰੀ ਏ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਹੁਣੇ ਥਾਣੇ ਵਿੱਚੋਂ ਹਟਿਆਂ। ਨਾ ਤੇਰੀ ਹਜਾਮਤ ਕੀਤੀ ਏ ਤੇ ਨਾ ਮੁਕੱਦਮੇ ਵਿੱਚੋਂ ਤੇਰੀ ਮੱਝ ਵੇਚਣ ਦੀ ਗੱਲ। ਧਿਗਾਣੇ ਰੁੱਸੀ ਜਾਨੀ ਏਂ। ਕਰਮਾਂ ਆਲੀਏ ਸੱਤ ਰਾਤਾਂ ਕੱਟ ਤੇ ਆਇਆਂ ਅੱਜ ਦੀ ਰਾਤ ਦੀ ਆਸ ਤੇ।" ਨੇਕਾ ਜਦੋਂ ਵੀ ਥਾਣੇ ਵਿੱਚੋਂ ਹਟਿਆ ਹਾ ਐਵੇਂ ਸ਼ਫੀ ਨੂੰ ਚਾਘਾਂ ਕਰਦਾ ਤੇ ਅੱਗੋਂ ਉਹ ਵੀ ਨਿਰੀਆਂ ਗਾਲ੍ਹੀਆਂ ਕੱਢਦੀ। "ਖਲੋ ਰਵ੍ਹੋ ਤੇਰੇ ਸਾਈਆਂ ਦੀ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਪਿੱਛੇ ਮੇਰਾ ਮੂੰਹ ਕਾਲਾ ਕਰਨਾ ਜੋ ਮੈਂ ਫਲਾਣੇ ਨਾਲ ਆਂ ਫਲਾਣੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਮਤਲਬ ਪਿੱਛੇ ਹਰ ਸ਼ੈਅ ਭੁੱਲ ਜਾਨਾਂ ਏ।" ਪਰ ਅੱਜ ਸ਼ਫੀ ਨਾ ਗਾਹਲ ਕੱਢੀ, ਨਾ ਮੰਦਾ ਬੋਲਿਆ। ਸਖੀ ਨੂੰ ਆਖਣ ਲੱਗੀ, 'ਜਾ ਪਿਓ ਨੂੰ ਨਾਈਆਂ ਘਰੋਂ ਕੰਘ ਲਿਆ ਦੇ ਚਟੋਰੇ ਨੂੰ ਕੁੱਤਾ ਮੂੰਹ ਲਾ ਗਿਆ ਹੈ।' ਸਖੀ ਵਗ ਗਈ ਤੇ ਸ਼ਫੀ ਬੋਲੀ, 'ਅੱਜ ਮੈਂ ਪੇਕਿਆਂ ਤੇ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ। ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਅਜਨਬੀ ਥਾਹਰੀਂ ਲੈ ਚੱਲ ਜਿੱਥੇ ਨਾ ਸ਼ਾਹਵਾਂ ਰੰਗੇ ਮਾਲਕ ਹੋਵਣ ਤੇ ਨਾ ਮੈਨੂੰ ਫੱਧਣ ਆਲੇ ਸਿਪਾਹੀ। ' ਮੈਂ ਆਪ ਤੈਥੋਂ ਘਣਾ ਕਾਹਲਾ ਆਂ ਪਰ ਅਜਨਬੀ ਕਿਹੜੀ ਥਾਹਰ ਏ। ਨਾਲੇ ਤੂੰ ਐਵੇਂ ਸ਼ਾਹਵਾਂ ਦੇ ਖੋਰ ਪਈ ਰਹਿੰਦੀ ਏਂ। ਅੱਜ ਸ਼ਾਹ ਈ ਮੈਨੂੰ ਛੁਡਾ ਲਿਆਂਦਾ ਏ। ਨੇਕਾ ਸ਼ਫੀ ਦੇ ਪੇਟ ਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖ ਕੇ ਨਾਲ ਈ ਬਹਿ ਗਿਆ। "ਚੰਗਾ ਮੁੜ ਦੱਸ ?" ਉਹ ਬੋਲਿਆ। ਸ਼ਫੀ ਬੁੱਤ ਬਣੀ ਖਲੀ ਰਹੀ ਤੇ ਨੇਕੇ ਦੇ ਦਿਲ ਘਰੋੜ ਪਵਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਵੱਡਲ ਸਖੀ ਪੱਠੇ ਪਈ ਕਰਦੀ ਹੇ। ਅਲੀ ਰਜ਼ਾ ਕਿਦਾਈ ਵਾਹੀ ਨੂੰ ਫੇਰਾ ਮਾਰਦਾ ਫਿਰਦਾ ਹਾ ਤੇ ਪੁੱਛ ਵੈਸਾ ਤੇਰਾ ਪਿਓ ਹਟਾ ਆਇਆ ਕਿ ਨਹੀਂ। ਸਖੀ ਬੋਲੀ ਹਾਲੀ ਨਹੀਂ ਹਟਾ। ਤੇ ਉਹ ਆਖਣ ਲੱਗਾ ਮੈਂ ਬਾਬੇ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰ ਘੱਲਤੇ ਆਇਆਂ ਨਮਾਸ਼ਾਂ ਤੋੜੀ ਜ਼ਮਾਨਤ ਹੋ ਜਾਸੀ ਤੂੰ ਭੀੜੀ ਨਾ ਪਉ। ਮੁੜ ਸਖੀ ਦੀ ਬਾਂਹ ਫੜ ਤੇ ਬੋਲਾ ਤੂੰ ਏਸ ਰੇਸ਼ਮ ਰੰਗੀ ਬਾਂਹ ਵਿੱਚ ਬੱਸ ਇ ਦੋ ਭੈੜੀਆਂ ਜਿਹੀਆਂ ਚੂੜੀਆਂ ਘੱਤੀ ਫਿਰਨੀ ਏਂ। ਸਖੀ ਡਰ ਤੇ ਰੋਵਣ ਲੱਗ ਪਈ ਉਹ ਤੇ ਮੂੰਹ ਮਿਲੇ ਹਾ ਜੇ ਰੱਬੋਂ ਲੱਕੜੀਆਂ ਆਲੇ ਪਠਾਣ ਨਾ ਸੜਕ ਤੋਂ ਲੰਘ ਵੈਂਦੇ। ਓਸ ਸਖੀ ਦਾ ਬੁਰਾ ਹਾਲ ਕੀਤਾ, ਸ਼ੋਹਦੀ ਨਕੋਰਦੀ ਰਹੀ ਏ। ਅੱਜੋ ਐਥੋਂ ਰੁਲਕ ਚੱਲ ਨਹੀਂ ਤੇ ਕੱਲ੍ਹ ਉਹ ਨੂੰ ਲੈ ਤੇ ਵਗ ਜਾਸਾਂ ਮੁੜ ਨਾ ਮੈਨੂੰ ਆਖੀਂ। ਸ਼ਫੀ ਆਪਣਾ ਫੈਸਲਾ ਸੁਣਾਇਆ ਤੇ ਸ਼ਫੀ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਨੇਕੇ ਲਈ ਸਦਾ ਰੱਬ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਹੋਂਦੇ। ਨੇਕੇ ਦੇ ਸਾਲ ਵਿੱਚੋਂ ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਥਾਣੇ ਵਿੱਚ ਲੰਘਦੇ ਪਰ ਉਹ ਸੁਖ ਦੀ ਘੜੀ

ਜੀਹਦੇ ਪਾਰੋਂ ਉਹ ਵੱਡੇ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਝੁੱਗਾ ਭੰਨਦਾ, ਸਖਤ ਤੋਂ ਸਖਤ ਥਾਣੇਦਾਰ ਦੀ ਮਾਰ ਝੱਲ ਤੇ ਸੀ ਨਾ ਕਰਦਾ ਨਿੱਤ ਓਸ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹਾਂ ਖਲੀ ਉਹਦੀਆਂ ਜ਼ੋਰਾਵਰ ਬਾਹਵਾਂ ਤੇ ਹੱਸਦੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਉਹ ਮੱਝ ਛੱਡਦਾ ਤਾਂ ਉਹਨੂੰ ਖਲ ਦਾ ਮੁੱਲ ਈ ਲੱਭਦਾ। ਵੱਡਾ ਸ਼ਾਹ ਆਖਦਾ ਜੇ ਕੇਸ ਵੀ ਮੁਖਤੀ ਨਹੀ ਲੜੇਂਦਾ, ਪੁਲੀਸ ਨੂੰ ਈ ਕਿਸੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਠੰਡਾ ਪਾਂਵਦਾ ਏ। ਸ਼ਫੀ ਉਹਦੇ ਮਗਰੋਂ ਕਿੱਦੋਂ ਲਿਆਂਦੀ, ਕਿੱਦੋਂ ਪਕਾਂਦੀ, ਏਸ ਗੱਲ ਨਾਲ ਨੇਕੇ ਨੂੰ ਘਣਾ ਮਤਲਬ ਨਾ ਹਾ। ਉਹਨੂੰ ਇੱਕਾ ਗੱਲ ਪਤਾ ਹਾਈ ਜੋ ਜਿਤਨਾ ਚਿਰ ਸ਼ਫੀ ਟੁਰਦੀ ਫਿਰਦੀ ਏ, ਉਹਦੀ ਮੱਝ ਨੂੰ ਪੱਠੇ ਪੈਂਦੇ ਰਹਿਸਣ ਤੇ ਉਹਦੇ ਚੁੱਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਧੂੰਆਂ ਧੁਖਦਾ ਰਹਿਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਸ਼ਫੀ ਆਪਣੀਆਂ ਠੀਕਰੀਆਂ ਤੇ ਤੇਲ ਸੱਟ ਧੁਖਾਵੇ। ਪਰ ਚੇਲੇ ਕਿੱਥੇ ਹਿਕ ਜ਼ਿਮੀਦਾਰ ਕੋਲੋਂ ਰਿਆਇਆ ਉੱਠੀ ਤੇ ਜਾਂਦਾ ਏ ਤੇ ਦੂਸਰਾ ਉਹਨੂੰ ਬਹਾਂਦਾ ਨਹੀਂ। ਆਖਦੇ ਹਨ ਮਾਲਕਾਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਗੜਬੜੀ ਕੀਤੀ ਜਿਹੜਾ ਅਗਲਿਆਂ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਤੇ ਓਦਣ ਈ ਜ਼ਮਾਨਤ ਤੇ ਆਇਆਂ ਭਲਕੇ ਮੁੜ ਥਾਣਾ ਚੜ੍ਹ ਪਿਆ ਤੇ ਮੁੜ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਦਾ ਲੜਾਈ ਭੜਾਈ ਨਾ ਪਵਸੀ। ਚਲੋ ਚੱਲਨੇ ਆਂ ਦੇਖੀ ਜਾਸੀ।

ਸਖੀ ਤੇ ਸ਼ਫੀ ਨੂੰ ਵਿਹੜੇ ਤੇ ਬਹਾਤੇ ਨੇਕਾ ਆਪ ਮੱਝ ਤੇ ਗੜ੍ਹਾਪੀ ਮਗਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਓਸ ਸੋਚਿਆ ਨਬੀ ਖਰਲ ਮਨੇ ਜਾਸਾਂ। ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਪੁਲੀਸ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿੱਚ ਫੱਟੜ ਪਏ ਨੂੰ ਮੱਝਾਂ ਦਾ ਦੁੱਧ ਪਵਾਂਦਾ ਰਿਹਾਂ, ਕੁੱਝ ਨਾ ਕੁੱਝ ਤੇ ਕਰਸੀ। ਹੁਣ ਤੇ ਸੁਣਿਆ ਏ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਛੱਡ ਗਿਆ ਏ ਤੇ ਦਾੜ੍ਹੀ ਛੱਡੀ ਫਿਰਦਾ ਏ। ਬੱਸ ਟਿਊਬਵੈਲ ਤੇ ਈ ਰਹਿੰਦਾ ਏ। ਓਦਣ ਨੇਕਾ ਮਾਂ ਮਗਰ ਹੋਂਦਾ ਹਾ ਤੇ ਵੰਝਲੀ ਦੀਆਂ ਢੋਰਾਂ ਕੱਢਦਾ ਹਾ। ਕੇਡੇ ਸੁਹਣੇ ਦਿਨ ਹਾਏ। ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕਬਰਸਤਾਨ ਕੋਲ ਵਜੀਰੀ ਭਰਾਈਅਨ ਆਂਦੀ ਪਈ ਹਾਈ। ਉਹ ਖਲੋ ਰਹੀ ਸਲਾਮ ਦੁਆ ਤੇ ਪੁੱਛਣ ਲੱਗੀ ਹੱਸਦੀ ਵੱਸਦੀ ਉੱਜੜੀ ਜਾਨੀ ਏਂ। ਸ਼ਫੀ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਦੱਸੀ ਦੇ ਵਜੀਰੀ ਰਾਹ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਅੱਜ ਸ਼ਫੀ ਉਹ ਕੰਮ ਪਈ ਕਰਦੀ ਹਾ ਜੋ ਵਜੀਰੀ ਆਪ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੀ। ਸ਼ਫੀ ਦੇ ਜਾਵਣ ਦੇ ਦੁੱਖ ਨਾਲੋਂ ਘਣੀ ਖੁਸ਼ੀ ਏਸ ਗੱਲ ਦੀ ਹੈ ਜੋ ਚਲੋ ਕਰਕੇ ਤਾਂ ਹਰ ਪਾਸੇ ਹੱਥਾਂ ਦੀ ਖਾਵਣੀ ਏਸ ਤੋੜੇ ਹਿਆਤੇ ਨਾ ਲਾਹਦੇ ਫਿਰਸਣ।

ਚਾਰ ਕਦਮ ਅੱਗੇ ਗਏ ਤੇ ਮਲਕੁਲਮੌਤ ਟੁਰਿਆ ਆਂਵਦਾ ਹਾ। ਸ਼ਾਹਵਾਂ ਦੇ ਮੁਖਤਾਰ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਲੋਕੀਂ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਮਲਕੁਲਮੌਤ ਈ ਸੱਦਦੇ ਹਏ। ਸਦਾ ਦੁੱਖ ਸੁਣੀਆਂ ਲਿਆਵਣ ਆਲਾ ਵਕੀਲ। ਨੇਕੇ ਦੀ ਸਲਾਮ ਦਾ ਓਸ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਪੁੱਛਣ ਲੱਗਾ ਕਿੱਦੇ ਤਿਆਰੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਮੀਆਂ ਸਾਹਬ ? ਤੇ ਮੁੜ ਸਖੀ ਦੀ ਪਿੰਡਲੀ ਮਨੇ ਦੇਖਣ ਲੱਗਾ ਜਿਹੜੀ ਓਸ ਖੁਰਕਦੀ ਖੁਰਕਦੀ ਨੇ ਕੱਜ ਲਈ। ਸ਼ਫੀ ਦੀ ਭਰਜਾਈ ਨੂੰ ਬਾਲ ਢਹਿਵਣ ਆਲਾ ਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰ ਦਿਨਾਂ ਪਾਰੋਂ ਸਦਾ ਘੱਲਿਆ ਏ ਏਹਨਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡਤੇ ਹਟ ਆਸਾਂ। ਨੇਕੇ ਸਫਾਈ ਦਿੱਤੀ। ਮੈਂ ਆਪ ਨੌਕਰ ਬੰਦਾਂ। ਮਾਲਕ ਤੋਂ ਪੁੱਛੇ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਜਾਵਣ ਦੇਣਾ। ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਟੱਕਰ ਲੈ ਤੇ ਮੁੜ ਭਾਵੇਂ ਸੌ ਵਾਰੀ ਜਾ। ਏਥੇ ਕਿਹੜੇ ਕੰਮ ਰੁਕ ਜਾਵਣਾ ਏ ਦੁਨੀਆਦਾਰੀ ਦੇ ਧੰਦੇ ਤੇ ਟੁਰੇ ਈ ਰਹਿੰਦੇ ਹੈਣ। ਪੈਸੇ ਹੋਵਣ ਤੇ ਬੰਦੇ ਮਾਰਿਆਂ ਨਹੀਂ ਮੁੱਕਦੇ। ਮਲਕੁਲਮੌਤ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਡੇਰੇ ਮਨੇ ਟੁਰ ਪਿਆ ਤੇ ਮਗਰੇ ਨੇਕਾ ਈ। ਵਾਹਵਾ ਚਿਰ ਪਿੱਛੋਂ ਨੇਕਾ ਗਲ ਵਿੱਚ ਸਾਫਾ ਘੱਤੀ ਹਟਿਆ ਤਾਂ ਮਲਕੁਲ ਮੌਤ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਈ ਹਾ। ਨੇਕਾ ਸਿੱਧਾ ਸਖੀ ਮਨੇ ਗਿਆ ਜਿਹੜੀ ਮਾਲ ਨੂੰ

ਖਾਲੇ ਤੇ ਪਾਣੀ ਪਵਾਂਦੀ ਹਈ। ਨੇਕੇ ਉਹਦੇ ਹੱਥੋਂ ਮੱਝ ਦਾ ਰੱਸਾ ਛਿੱਕ ਤੇ ਮਲਕੁਲਮੌਤ ਦੇ ਹੱਥ ਫੜਾਇਆ ਤੇ ਆਖਣ ਲੱਗਾ, 'ਕਾਹਲ ਕਰਕੇ ਸਖੀ ਅੱਗੇ ਕੋਇਲ ਹੋਈ ਖਲੀ ਏ।' ਸਖੀ ਪੁੱਛਿਆ, ਪਰ ਬਾਬਾ ਅਮਾਂ ਆਲੀ ਮੱਝ ਏਸ ਖੰਜੀਰ ਨਾਲ ਕਿਉਂ ਖਲੀ ਏ।

"ਚੁੱਪ ਕਰ ਤੇ ਲੱਗੀ ਆ ਸਖੀ। ਸ਼ਾਹ ਅੱਗੇ ਭਵੱਤਰਿਆ ਰਿਹਾ ਏ ਜੋ ਤੂੰ ਕਮੀਨਾ ਏ ਤੇ ਲੂਣ ਦਾ ਕਦਰ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ। ਅਜੋ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਭਰਤੇ ਛੁਡਾ ਲੈਂਦਾ ਏ। ਤੂੰ ਦਵਾਰ ਈ ਨਹੀਂ ਘੱਤੀ ਛੋਹਰ ਗਲਤੀ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਅਲੀ ਰਜ਼ਾ ਨੂੰ ਬੜਾ ਕਾਵੜ ਹੋਇਆਂ। ਤੇ ਜੇ ਹੁਰਦਨ ਮੁਰਦਨ ਰਨ ਮਗਰ ਸਾਰੇ ਜਹਾਨ ਨੂੰ ਕੰਡ ਕਰਨੀ ਏ ਤੇ ਚਿੱਟੀ ਆਲਾ ਲੇਖਾ ਤਾਰਤੇ ਜਾ। ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਚੋਰ ਨੂੰ ਕਿੱਥੇ ਭਾਲਦਾ ਫਿਰਸਾਂ। ਸਖੀ ਪਿੱਛੇ ਅੱਗ ਏ ਤੇ ਅੱਗੇ ਕਦੇ ਓਦਣ ਸ਼ਾਹ ਨਹੀਂ ਛੱਡਦੇ। ਏਦੂੰ ਤੇਰੀ ਮਾਂ ਆਲੀ ਮੋੜੀ ਏ ਮੱਝ ਨਾ ਦੇਵਾਂ ਹਾਂ ਤੇ ਕੀ ਕਰਾਂ।" ਸਖੀ ਚੁੱਪ ਕਰਤੇ ਪਿਓ ਦੇ ਮਗਰ ਟੁਰ ਪਈ। ਸ਼ਫੀ ਰੇਹੜੇ ਆਲੇ ਨੂੰ ਬੋਲੀ : ਭਾਈ ਰੇਹੜਾ ਟੋਰ।

ਸਖੀ ਬੋਹਲੀ ਵੰਡਦੀ ਫਿਰਦੀ ਹਾਈ ਅੱਜ ਓਹਦੀਆਂ ਵਾਵਾਂ ਹੀ ਹੋਰ ਹਟੀਆਂ। ਕਿਤਨਾ ਚਿਰ ਉਹ ਏਸ ਦਿਨਾਂ ਨੂੰ ਉਡੀਕਦੀ ਰਹੀ। ਇਤਨੀ ਉਡੀਕ ਤਾਂ ਓਸ ਕਦੇ ਫਰੀਦੀ ਦੇ ਆਵਨ ਦੀ ਨਹੀਂ ਲਾਈ। ਓਸ ਤਾਂ ਡੂਢ ਸਾਲ ਈਹਾ ਦੁਆ ਮੰਗਦਿਆਂ ਲੰਘਾਇਆ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੂਹੇ ਮੁੜ ਦੁੱਧ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਅੱਜ ਉਹਨੂੰ ਬਿਕ ਬਿਕ ਵੇਲਾ ਹਟ ਹਟ ਤੇ ਚੇਤੇ ਆਇਆ, ਘਰ ਲਾਂ ਕੋਈ ਆਵਣ ਪਿੱਛੋਂ ਸਿਰ ਵੱਢ ਵੱਢ ਤੇ ਉਹਦੇ ਹੱਥ ਚਰੀਜ ਗਏ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਲੱਕੜ ਮੰਗ, ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਕਾਨੇ ਉਹਨਾਂ ਝੁੱਗੀ ਉਸਾਰੀ ਤੇ ਉਹ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਮੱਝ ਦੀ ਪਾਰੋਂ ਘਾਹ ਭਾਲਦੀ ਹੁਣ ਸਖੀ ਖੱਟੀ ਮਿੱਠੀ ਕੱਚੀ ਆਹਨ ਨਹੀਂ ਟਪਕੇ ਆਲਾ ਸੰਧੂਰੀ ਅੰਬ ਹੈ। ਕਦੇ ਕਦੇ ਰਾਤੀਂ ਉਹਨੂੰ ਨੀਂਦ ਨਾ ਆਂਦੀ ਤਾਂ ਉਹਦਾ ਜੀਅ ਕਰਦਾ ਜੋ ਕੋਈ ਉਹਨੂੰ ਭੰਬੋੜੇ ਤੇ ਉਹ ਨਿੱਸਲ ਹੋਵੇ ਤੇ ਸੌਂ ਰਵ੍ਹੇ। ਕੋਈ ਉਹਦੀ ਬਾਂਹ ਪਕੜੇ ਭਾਵੇਂ ਧਿਗਾਣੇ। ਓਏ ਮਗਰ ਕੱਛਾਂ ਬਿਨਾਂ ਤੇ ਜੁੱਤੀਆਂ ਤੁੜਵਾਂਦੇ ਫਿਰਦੇ ਛੋਹਰੀਆਂ ਦਾ ਉਹ ਸਾਰਾ ਮਤਬਲ ਸਮਝਦੀ।

ਇੱਕ ਦਿਨ ਉਹਦੀ ਮਾਂ ਨਾਲ ਦੀ ਵਸਤੀ ਡਾਕਦਾਰ ਨੂੰ ਹੱਥ ਦਿਖਾਵਣ ਗਈ ਤੇ ਉਹਦਾ ਮਮੇਰਾ ਫਰੀਦੀ ਜਿਹੜਾ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿੱਚ ਚਪੜਾਸੀ ਹਾ, ਆ ਗਿਆ। ਸਖੀ ਝੁੱਗੀ ਵਿੱਚ ਆਟਾ ਪਈ ਗੁੰਨ੍ਹਦੀ ਹੋਵੇ, ਉਹਦੀਆਂ ਅੱਖੀਆਂ ਤੇ ਦੋਵੇਂ ਹੱਥ ਰੱਖ ਲਏ ਤੇ ਬੋਲਿਆ, 'ਬੁੱਝ ਸਖੀ ਕੌਣ ਏ?' ਸਖੀ ਪਹਿਲਾਂ ਡਰਤੇ ਸਿਰ ਮਾਰਿਆ। ਮੁੜ ਉਹਨਾਂ ਕੜੇ ਹੱਥਾਂ ਦੇ ਨਿੱਘ ਨਾਲ ਸਖੀ ਦੇ ਲੁਸ ਲੁਸ ਕਰਦੇ ਮਾਸ ਨੂੰ ਕਰਾਰ ਆਇਆ। ਸੱਟ ਆਲੀ ਥਾਹਰੇਂ ਟਕੋਰ ਕਰਨ ਆਲੇ ਤਪੇ ਹੋਏ ਵੱਟੇ ਨਾਲ ਆਂਦੀ ਏ। ਬੁੱਲਾਂ ਰਾਸੀਆਂ ਤੇ ਮਿੱਠੀ ਕਾਵੜ ਨਾਲ ਬੋਲੀ, 'ਫਰੀਦੀ ਛੱਡ ਦੇ ਕਾਈ ਆ ਜਾਸੀ।' ਫਰੀਦੀ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਅੱਖਾਂ ਤੋਂ ਹੱਥ ਰਿਸਕਾਂਦਾ ਕੰਡ ਤੋੜੀਂ ਲਿਆਇਆ ਤੇ ਚਾ ਲਏ। ਜੇ ਅੰਮਾਂ ਦੇਖ ਲਵੇ ਹਾ। ਬਹਿ ਰਹੁ ਮੈਂ ਹੁਣੇ ਟੁੱਕਰ ਪਕਾਨੀ ਆਂ। 'ਭੋਲੀ ਦਾ ਕਿਹਾ ਹਾਲ ਏ?' ਸਾਰੀ ਖ਼ੈਰ ਮਿਹਰ ਏ। ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਹੋ ਗਏ ਥਿਗੜਿਆਂ ਨੂੰ ਆਈ ਪਿੱਛੋਂ ਤੂੰ ਕਦੇ ਸ਼ਕਲ ਈ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾਈ। ਚਾਚਾ ਤੇ ਖਰਲਾਂ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਤੇ ਹੋਸੀ ਭੋਲੀ ਕਿੱਥੇ ਏ? ' 'ਹੱਥ ਦਿਖਾਵਣ ਗਈ ਟੁਰੀ ਆਂਦੀ ਹੋਸੀ।' ਸਖੀ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ ।

ਸ਼ਫੀ ਹਟੀ ਤਾਂ ਮੱਝ ਆਲੀ ਛਪਰੀ ਹੇਠ ਫਰੀਦੀ ਦਾ ਸਾਈਕਲ ਸਿਆਣ ਲਿਆ। ਝੁੱਗੀ ਮੰਨੇ ਜਾਵਣ ਲੱਗੀ ਤੇ ਮੁੜ ਅੱਧ ਵਾਟੋਂ ਕਾਵੜ ਨਾਲ ਮੰਜੀ ਛਿੱਕ ਤੇ

ਬਹਿ ਰਹੀ। ਆਂਹਦਾ ਹੁਣ ਪੱਲੂ ਚਾਵੀਏ ਤਾਂ ਆਵਦਾ ਢਿੱਡ ਈ ਨੰਗਾ ਹੋਂਦਾ ਏ। ਮੰਜੀ ਦਾ ਖੜਾਕ ਸੁਣ ਸਖੀ ਪਰਾਤ ਚਾਈ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਤੇ ਚੁੱਲ੍ਹੇ ਤੇ ਬਹਿ ਰਹੀ। ਫਰੀਦੀ ਕੱਚਾ ਹੋਂਦਾ ਭੋਲੀ ਕੋਲ ਆਇਆ। ਮੁੱਛਾਂ ਨੂੰ ਆਟਾ ਅੱਲਾ ਜਾਣੇ ਕਿਵੇਂ ਲੱਗ ਗਿਆ। ਨਿਮੋਝਾਣ ਓਸ ਸਲਾਮ ਕੀਤਾ। 'ਕਿੱਦਾਂ ਆਇਆ ਏ?' 'ਹੁਣੇ, ਮੈਂ ਤਾਂ ਪਾਨੀ ਈ ਨਹੀਂ ਪੀਤਾ। ਸਖੀ ਆਟਾ ਗੁੰਨ੍ਹਦੀ ਹਾਂਈ ਓਸ ਤੇਰਾ ਦੱਸਿਆ ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਫਿਕਰ ਲੱਗਾ ਖਲਾ ਹਾ।' ਸਖੀ ਗੋਂਗਲੂਆਂ ਤੋਂ ਮਿੱਟੀ ਝਾੜੀ। 'ਪਿਓ ਆਖਦਾ ਹਾ ਭੋਲੀ ਨੂੰ ਧਾਈਂ ਲਵਾ ਆ।' "ਹਾਲੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸਖੀ ਦੇ ਪਿਓ ਖਰਲਾਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟੀ ਲੈ ਲਈ ਏ, ਤੇਰਾ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀ ਦਾ ਮਾਮਲਾ ਏ। ਤੂੰ ਟੁੱਕਰ ਖਾ ਤੇ ਵਗ ਜਾ। ਪਿਓ ਨੂੰ ਸਲਾਮ ਆਖੀਂ।" ਸ਼ਫੀ ਫਰੀਦੀ ਦੇ ਆਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਆਨੇ ਘੱਤਤੇ ਬੋਲੀ। ਮੈਨੂੰ ਤੇ ਭੁੱਖ ਈ ਕਾਈ ਨਹੀਂ ਚੰਗਾ ਸਲਾਮ ਅਲੈਕੁਮ। ਅਗਲੇ ਜੁਮੇ ਆਸਾਂ। ਫਰੀਦੀ ਸਾਈਕਲ ਚਾਈ ਤੇ ਸਖੀ ਅੱਖ ਭਰਕੇ ਵੀ ਨਾ ਦੇਖਿਆ। ਬੱਸ ਫੂਕਾਂ ਮਾਰ ਮਾਰ ਤੇ ਅੱਖਾਂ ਪੂੰਝਦੀ ਰਹੀ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਸਾਰਾ ਟੱਬਰ ਧਾਈਂ ਪਿਆ ਲਾਂਵਦਾ ਹਾ ਉਤੋਂ ਮੀਂਹ ਲਹਿ ਪਿਆ। ਉਹ ਲਾਂਹਦੇ ਰਹੇ ਵਾਛੜ ਤੇਜ਼ ਹੋਈ ਤੇ ਉਹ ਟਾਹਲੀ ਹੇਠ ਬਹਿ ਰਹੇ ਜੋ ਮੀਂਹ ਘਟੇ ਪਿੱਛੋਂ ਮੁੜ ਜੁੜ ਜਾਨੇ ਆਂ। ਉਡੀਕ ਉਡੀਕ ਤੇ ਧਾਈਂ ਵਿੱਚੇ ਛੱਡ ਉਹ ਤੱਕਦੇ ਤਕਾਂਦੇ ਘਰੀਂ ਟੁਰ ਪਏ। ਮੀਂਹ ਆਂਹਦਾ ਹਾ ਅੱਜ ਵੱਸਤੇ ਮੁੜ ਨਹੀਂ ਵੱਸਣਾ ਜਿਵੇਂ ਵਿਛੜਨ ਲੱਗੇ ਸੱਜਣਾਂ ਦੀ ਅੱਖ ਵੱਸਦੀ ਹੋਵੇ। ਸਾਰੇ ਪਾਸੇ ਪਾਣੀ ਪਾਣੀ ਹੋਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹਾ।

ਉਹ ਝੁੱਗੀ ਵਿੱਚ ਬਹਿ ਰਹੇ ਤੇ ਮੀਂਹ ਝੱਟ ਇੱਕ ਖਲੋ ਰਿਹਾ। ਮੱਝ ਆਲੀ ਛਪਰੀ ਉਡਤੇ ਬਿਕ ਕਿੱਛੋਂ ਲਮਕ ਗਈ ਤਾਂ ਮੱਝਾਂ ਅੜਿੰਗਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ। ਸਖੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਖੋਲਤੇ ਝੁੱਗੀ ਵਿੱਚ ਲੈ ਆਈ ਤੇ ਕੱਟੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮੰਜੀ ਦੇ ਪਾਵੇ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹਤੇ ਕੰਡ ਤੇ ਹੱਥ ਫੇਰਨ ਲੱਗ ਪਈ। ਸਖੀ ਲਈ ਬੜੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹਈ। ਬਿਜਲੀ ਕੜਕੇ ਤੇ ਮੱਝ ਅੜਿੰਗੇ, ਬਾਲਣ ਈ ਭਿੱਜਾ ਪਿਆ ਹਾ। ਲੀਰਾਂ ਬਾਲ ਬਾਲ ਮਸਾਂ ਟੁੱਕਰ ਪਕਾਇਆ। ਸ਼ਾਮ ਢਲੀ ਤੇ ਰਾਤ ਪਈ ਮੀਂਹ ਝੱਟ ਖਲੋਵੇ ਤੇ ਫੱਟ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਅੱਗੇ ਲੋਕ ਸੇਮ ਦੇ ਪੱਟੇ ਖਾਧੇ ਹਨ, ਉਤੋਂ ਅੱਜ ਰੱਬ ਦੀ ਰਹਿਮਤ ਸਿੱਧੀ ਕੀਤੀ ਖਲੀ ਹੀ ਜੁਆਕਾਂ ਸੌਣ ਨਾ ਦੇਵੇ। ਪੁਆਂਦੀ ਬਚਾਵਣ ਤੇ ਸਿਰਹਾਣਾ ਭਿੱਜੇ। ਮੌਲਵੀ ਬਾਂਗਾਂ ਦੇ ਦੇ ਬੁਕਾਟ ਕੱਢੀ ਖਲੇ ਹੋਵਣ। ਤੇ ਸਖੀ ਸੋਚੇ ਜੋ ਹਾੜੇ ਦੀ ਟੀਮ ਈ ਮੌਲਵੀਆਂ ਦੇਗਾਂ ਚਾੜ੍ਹ ਤੇ ਬਾਂਗਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਪਰ ਕਣਕਾਂ ਮੀਂਹ ਦੇ ਮੁਖ ਨੂੰ ਸੁੱਕਦੀਆਂ ਸੁੱਕ ਗਈਆਂ। ਅੱਜ ਵੱਸਦਾ ਪਿਆਤੇ ਤੇ ਮੁੜ ਚੀਕਤੇ ਚੀਕਤੇ ਸੰਘ ਪਏ ਪੜਵਾਂਦੇ ਹਨ। ਬੱਦਲ ਗੱਜਦਾ ਤੇ ਢੋਰ ਰੱਸੇ ਤੁੜਵਾਂਦੇ ਸਖੀ ਦੇ ਕੰਨ ਅੱਕੇ ਪਏ, ਹੁਣ ਬਾਂਗਾਂ ਸੁਣ ਸੁਣ ਤੇ। ਸਵੇਰੇ ਉਹ ਦਾਤਰੀ ਚਾਤੇ ਬਤਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਦੀ ਖਾਲੇ ਬੰਨੇ ਤੋਂ ਘਾਹ ਦੀ ਮੁੱਠੀ ਕਰਨ ਨਿਕਲੀ। ਜੁਆਰਾਂ ਤੇ ਜੰਤਰ ਡੁੱਬੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਹੋਵਣ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਹ ਡੁੱਬੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਈ ਕੌਣ ਵੱਢਣ ਵੇਂਦਾ ਹਾ ਅਗਲਿਆਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਮਾਲ ਭੁੱਖਾ ਭਾਣਾ ਹਾ। ਸਖੀ ਨੂੰ ਮੱਝ ਦਾ ਫਿਕਰ ਖਾਈ ਜਾਂਵਦਾ ਹਾ। ਉਹ ਕਮਲਿਆਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘਾਹ ਲੱਭਦੀ ਢੂੰਡਦੀ ਅੱਠੇ ਪਹਿਰ ਉਹਦੀ ਰੂਹ ਨੂੰ ਸੰਨ੍ਹ ਲਾਵਣ ਆਲੇ ਫਰੀਦੀ ਦੇ ਕਾਸਣੀ ਡੇਲੇ ਈ ਉਹਨੂੰ ਵਿਸਰ ਗਏ। ਉਹਦੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਬੱਸ ਮੱਝ ਦੇ ਰਿੰਗਾਟ ਗੂੰਜਦੇ।

ਉਹ ਘਾਹ ਦੀ ਮੁੱਠੀ ਕਰਤੇ ਹਟੀ ਤਾਂ ਸੁਆਣੀਆਂ ਕੁਰਲਾਂਦੀਆਂ ਪਈਆਂ

ਹੋਵਣ। "ਵੇ ਡੀ.ਸੀਆ ਤੇਰੀ ਮਾਂ ਭੈਣ ਲੁੜ੍ਹੇ ਤੈਨੂੰ ਈ ਪਤਾ ਲੱਗੇ, ਵੇ ਐਸ.ਪੀਆ ਤੇਰੀ ਰੰਨ ਦੀ ਲੱਤ ਭੱਜੇ। ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਕੋਠੀਆਂ ਨੂੰ ਈ ਗੜਾ ਖੋਰੇ। ਖ਼ੁਦਾ ਖਰਾਬ ਕਰੇ ਹਰਾਮ ਦਿਓ।" ਬੰਦੇ ਕਹੀਆਂ ਚਾਤੇ ਵੱਡੀ ਨਹਿਰ ਨੂੰ ਭੱਜੇ ਜਾਂਦੇ ਹੋਵਣ। ਕਿਸੇ ਦੋਧੀ ਆਵਸਿਆ ਓਸ ਸਾਰੇ ਅਫਸਰਾਂ ਨੂੰ ਖਲਾ ਦੇਖਿਆ ਓਹ ਨਹਿਰ ਨੂੰ ਨਾਕਾ ਕਰ ਵਹਿਨ। ਬੰਦਿਆਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਦਾਹੜੀਆਂ ਨੂੰ ਹੱਥ ਲਾਏ ਪਰ ਉਹ ਸ਼ਰਮਾਂਦੇ ਈ ਨਹੀਂ ਪਏ ਆਂਹਦੇ ਹਨ ਸ਼ਹਿਰ ਬੁੱਡ ਜਾਸੀ, ਬਜ਼ਾਰ ਬੁੱਡ ਜਾਸੀ, ਦਫਤਰ ਬੁੱਡ ਜਾਸਨ, ਥਾਣਾ ਲੁੜ੍ਹ ਜਾਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਬੰਦੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੇ। ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਈ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਖੀ ਅਣਮੁੱਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਵਿੱਚ ਗ਼ਰਕ ਘਿਰ ਹਟੀ।

ਨਮਾਸ਼ਾਂ ਢਾਹੀਆਂ ਬੰਦੇ ਹਟੇ। ਨੇਕੇ ਦੱਸਿਆ ਜੋ ਬੰਨ੍ਹ ਬੜੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਮਾਰਿਆ ਹਾ। ਉਮੀਦ ਏ ਉਮੀਦ ਏ ਜੋ ਰੱਬ ਰਹਿਮ ਕਰਸੀ। ਬੱਦਲ ਮੁੜ ਗੱਜਣ ਲੱਗ ਪਏ ਤੇ ਬੰਦੇ ਝੁੱਗੀਆਂ ਵਿੱਚ ਦੁਆਵਾਂ ਮੰਗਦੇ ਰਹੇ। ਦੁਆਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ ਮੀਂਹ ਮੁੜ ਲਹਿ ਪਿਆ। ਦੁਆਵਾਂ ਮੰਗਣ ਆਲਿਆਂ ਦੇ ਹੱਥ ਤੇ ਜੀਭਾਂ ਮੰਗ ਮੰਗ ਤੇ ਹਟ ਗਏ ਪਰ ਮੀਂਹ ਨਾ ਹਟਿਆ। ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਟਿਕਾਤੇ ਮੀਂਹ ਪਿਆ ਤੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਚਿਰ ਪਿੱਛੋਂ ਬੱਦਲਾਂ ਦੀ ਗੱਜ ਵਿੱਚ ਝੁੱਗੀਆਂ ਦੇ ਚੁਨੇ ਡਿੱਗਣ ਤੇ ਰੁੱਖਾਂ ਦੇ ਟਾਹਣ ਟੁੱਟਣ। ਢੋਰ ਅੜਿੰਗਦੇ ਤੇ ਕਿੱਲੇ ਪੁਟਾਂਦੇ ਰਹੇ।

ਸ਼ਊਰ ਵੇਲੇ ਮੀਂਹ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਘਟਿਆ। ਲੋਕੀਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਲਈ ਮੰਜੀਆਂ ਹੇਠੋਂ ਲਿੱਤਰ ਭਾਲਣ ਤੇ ਪਾਣੀ ਲੱਭੇ। ਹੇਠੋਂ ਸੇਮ ਚੜ੍ਹੇ, ਉੱਤੋਂ ਮੀਂਹ ਪਵੇ ਤੇ ਬੰਨ੍ਹ ਕਿਤਨਾ ਚਿਰ ਖਲੋ ਸਕਦਾ ਹਾ। ਵਿਹੜਿਆਂ ਵਿੱਚ ਭੜੋਲੀਆਂ ਪੱਕੀਆਂ ਗਿੱਲੀਆਂ ਪਈਆਂ ਹੋਵਣ। ਲੋਕਾਂ ਮੁਰੱਬਾ ਪੰਧ ਆਲੀ ਟਿੱਬੀ ਮਨੇ ਢੋਰ ਛੇੜ ਲਏ। ਸੁਆਣੀਆਂ ਬਾਲ ਫੱਕਾ ਫੱਕਾ ਆਟੇ ਦਾਣੇ ਦਾਲੇ ਤੇ ਟੁਰ ਪਏ । ਪਾਣੀ ਚੜ੍ਹਿਆ ਆਂਦਾ ਹਾ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਡੁੱਬਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਾਏ।

ਲੱਕ ਤੱਕ ਲਿਬੜੀ ਲਿਬੜਾਈ ਸ਼ਫੀ ਹਾਲੀ ਦਾਤਰੀ ਪਟੜੀ ਦੇ ਕੱਛੇ ਸੱਟ ਤੇ ਮਝਲੀ ਠੀਕ ਪਈ ਕਰਦੀ ਹਾਈ ਪਿੱਛੋਂ ਕਿਸੇ ਸੱਦ ਮਾਰਿਆ। "ਓ ਮਾਈ ਵਸੋਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਘੱਲ । ਹਾ ਹਾ ਤੂੰ ਜਿਹੜੀ ਦਾਤਰੀ ਚਾਈ ਖਲੀ ਏਸ ਸਕੂਟਰ ਪੈਂਚਰ ਹੋ ਗਿਆ ਏ। ਬੰਦੇ ਨਾ ਆਵਣ ਤਾਂ ਆਖੀਂ ਅਲੀ ਰਜ਼ਾ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਸਕੂਟਰ ਏ।" ਅਲੀ ਰਜ਼ਾ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਨਾਂ ਸੁਣ ਤੇ ਸ਼ਫੀ ਐਵੇਂ ਹੋ ਗਈ ਜਿਵੇਂ ਅੰਨ੍ਹੇ ਨੂੰ ਰਾਹ ਜਾਂਦੇ ਅੱਖੀਆਂ ਲੱਭ ਜਾਵਣ। ਅਲੀ ਰਜ਼ਾ ਸ਼ਾਹ ਬੜਾ ਹੈਰਾਨ ਹਾ ਪਈ ਬੜੀ ਬੇ ਹਿਦਾਇਤੀ ਏ, ਆਖਿਆ ਬੰਦੇ ਘੱਲਣ ਅਤੇ ਮੂੰਹ ਚਾਤੇ ਆਪ ਸੀਧ ਕੀਤੀ ਆਂਦੀ ਏ। ਨਸ਼ਾ ਟੁੱਟਿਆ ਜਾਂਦਾ ਏ, ਹਾਲੀ ਸ਼ਹਿਰੋਂ ਸ਼ਰਾਬ ਈ ਭਾਲਣੀ ਏ। ਨੇੜੇ ਆਣ ਤੇ ਅਲੀ ਰਜ਼ਾ ਨੇਕੇ ਦੀ ਸੁਆਣੀ ਨੂੰ ਸਿਆਣ ਤੇ ਮੂੰਹ ਪਰ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਰ ਲਿਆ। "ਕੀ ਹਾਲ ਹਨ ਅਲੀ ਰਜ਼ਾ?"
"ਠੀਕ ਆਂ -ਹੁਣ ਜਾਹ ਤੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਘੱਲ ਪਹੀਆ ਲਾਹ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਘੱਲਣਾ ਏ।"

"ਬੰਦੇ ਈ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਮੈਂ ਆਖਾਂ ਮੁੱਦਤਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਰੱਬ ਮਿਲਿਆ ਏ। ਅਲੀ ਰਜ਼ਾ ਨੂੰ ਸਲਾਮ ਕੀਤੀ ਚੱਲਾਂ। ਤੁਸਾਂ ਤਾਂ ਵੱਡੇ ਬੰਦੇ ਨ ਕਦੇ ਭੁੱਲ ਤੇ ਈ ਰਿਆਇਆ ਮਨੇ ਫੇਰਾ ਨਹੀਂ ਮਾਰਿਆ।" ਅਲੀ ਰਜ਼ਾ ਮੁਸਕਰਾਂਦਾ ਹੋਇਆ ਬੋਲਿਆ, ਸਖੀ ਤੇ ਆਪ ਮੂੰਹ ਈ ਫੇਰਦੀ ਏ ਆਂਹਦੀ ਏ ਅਮਾਂ ਕੇਡੀ ਸੁੰਜੀ ਵਸੋਂ ਵਿੱਚ ਆ ਵੜੇ ਹਾਂ ਰੂਹ ਈ ਨਹੀਂ ਟਿਕਦਾ। ਪੱਠਾ ਭਾੜਾ ਈ ਨਹੀਂ ਲੱਭਦਾ। ਉਥੇ ਤੋੜੇ ਸਾਰੇ ਬੰਦੇ ਆਪਣੇ ਹਨ, ਕਿਸੇ

ਤੋਂ ਮੰਗ ਮੁੰਗ ਲੇਵੇਂ ਹਾ। ਹੁਣ ਈ ਸਖੀ ਦੀ ਮੱਝ ਭਬਕ ਖਲੀ ਅੜਿੰਗਦੀ ਏ। ਮੈਂ ਆਪ ਤੈਨੂੰ ਟਕਰਾਨੀ ਹਈ ਤੁਹਾਡੇ ਕੱਛੇ ਪਾਨੀ ਦਾ ਕੀ ਹਾਲ ਏ? ਬੱਚਤ ਏ ਹਾਂ। ਸ਼ਫੀ ਚੌਂਕੜੀ ਮਾਰ ਤੇ ਭੋਇੰ ਤੇ ਬਹਿ ਰਹੀ ਤੇ ਦਾਤੀ ਨਾਲ ਲੀਕਾਂ ਮਾਰਨ ਲੱਗ ਪਈ। ਪਾਨੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸਹੀ ਪਰ ਏਡਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਅਗਲੇ ਦਿਨਾਂ ਨਾਕੇ ਆਲੇ ਆਏ ਪਰ ਅਸਾਂ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਸੌ ਬੰਦਾ ਡਾਂਗਾ ਬੰਦੂਕਾਂ ਆਲਾ ਜੋੜ ਤੇ ਬਹਿ ਰਹੇ ਵਹਿਰ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਉਥੋਂ ਹਟ ਤੇ ਕਿੱਦੇ ਹੋਰ ਨਾਕਾ ਕੀਤਾ। ਸਾਡੇ ਪਾਸੇ ਕੀਤਾ ਏ ਧੀ ਦੇ ਚੁੱਡਾਂ। ਸ਼ਫੀ ਵਿੱਚੋਂ ਬੋਲੀ, "ਸਾਡੀ ਜ਼ਮੀਨ ਤੈਨੂੰ ਪਤਾ ਏ ਉੱਚੀ ਏ- ਨਾ ਹੋਇਆਂ ਰੰਗਾਂ ਪਾਨੀ ਏ।" ਅਲੀ ਰਜ਼ਾ ਸਕੂਟਰ ਤੇ ਬਹਿਤੇ ਸਿਗਰਟ ਭੋਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਮੁੜ ਚਾਰ ਦਿਨਾਂ ਅਸਾਂ ਸ਼ਾਹਪੁਰ ਆ ਜਾਵੀਏ। ਦਾਣੇ ਦੂਣੇ ਕਾਈ ਲੁੜ੍ਹ ਗਏ ਰਹਿੰਦੇ ਭਿੱਜ ਗਏ ਵਹਿਨ। ਤੁਹਾਡੇ ਪੁਰਾਣੇ ਰਿਆਇਆ ਆਂ। ਅੱਗੇ ਵੀ ਤੁਹਾਡੇ ਬੜੇ ਅਹਿਸਾਨ ਵਹਿਨ। ਬਿੱਕ ਹੋਰ ਚਾ ਕਰ। ਨੇਕੇ ਨੂੰ ਤਾਪ ਨਾ ਹੋਵੇ ਹਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਔਖਾ ਕਰਦੀ ਹਈ। ਸ਼ਫੀ ਨੂੰ ਲੱਗਾ ਜਿਵੇਂ ਆਪ ਨਾਲ ਝੂਠ ਬੋਲ ਰਹੀ ਹੋਵੇ। ਅਲੀ ਰਜ਼ਾ ਨੂੰ ਦੇਖ ਤੇ ਸ਼ਫੀ ਅੱਖ ਨੀਵੀਂ ਕਰ ਲਈ ਜਿਵੇਂ ਸ਼ਿਕਾਰ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਠਾਹ ਲੱਗਦਾ ਦੇਖ ਤੇ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਬੇ ਫਿਕਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਏ। ਮੇਰੀ ਪਾਰੋਂ ਤਾਂ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਸ਼ਾਹਪੁਰ ਰਹੋ। ਭਾਵੇਂ ਹੁਣ ਚੱਲਦੇ ਰਹੋ। ਸ਼ਫੀ ਹੌਲੀ ਫੁੱਲ ਹੋ ਗਈ। ਵੱਡਲ ਮੁੜ ਕਹਾਰਾਂ ਨੂੰ ਘੱਲ ਚਾ। ਅਸਾਂ ਝੱਟ ਈ ਨਹੀਂ ਉਝਕਦੇ। "ਪਰ ਸ਼ਰਤ ਓਹਾ ਪੁਰਾਣੀ ਏ" ਅਲੀ ਰਜ਼ਾ ਸੋਟਾ ਮਾਰਤੇ ਬੋਲਿਆ ,"ਤੇ ਸ਼ਰਤ ਮਨ ਤੇ ਈ ਪਏ ਆਂਹਦੇ ਹਾਂ। " ਸ਼ਫੀ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਕਿਸੇ ਡੂੰਘੇ ਖੂਹ ਵਿੱਚੋਂ ਆਈ- ਮੈਨੂੰ ਤ੍ਰਿਹ ਲੱਗੀ ਖਲੀ ਏ ਪਾਨੀ ਤੇ ਲੈ ਆ। ਹੁਣੇ ਜਾਂਦੀ ਆਂ ਪਰ ਮੈਥੋਂ ਹਟਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾਵਣਾ। ਹੱਥ ਦਿਖਾਵਣ ਗਈ ਆਂ ਗਵਾਂਢੀਆਂ ਤੋਂ ਵੀਹ ਪਕੜ ਤੇ ਨੇਕੇ ਨੂੰ ਤਨਖਾਹ ਨਹੀਂ ਲੱਭੀ ਉਹ ਕੱਚਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਮੰਗ ਤੇ ਲਾਹਸਾਂ ਪਾਨੀ ਲਾ ਤੇ ਸਖੀ ਆਸੀ। "ਕਿਸੇ ਕੋਲੋਂ ਮੰਗਣ ਦੀ ਕੀ ਲੋੜ ਏ-ਅਸਾਂ ਹਾਲੀ ਜੀਂਦੇ ਫਿਰਨੇ ਆਂ।"

ਜੇ ਆਪਣਾ ਥੁੱਕਿਆ ਆਪੇ ਚੱਟ ਲੈਣਾ ਹੈ ਤੇ ਮੁੜ ਇਤਨੀਆਂ ਝਾਗਣ ਦੀ ਕੀ ਲੋੜ ਹਾਈ। ਜਿਹੜੇ ਬੰਦੇ ਮੇਰਾ ਘੁੱਟ ਭਰਨ ਲਈ ਸਾਰੀ ਵਾਹ ਲਾਈ ਮੈਂ ਕਿਵੇਂ ਤੇ ਕਿਹੜੇ ਮੂੰਹ ਨਾਲ ਓਸ ਬੰਦੇ ਦੇ ਮੱਥੇ ਲੱਗਾਂ। ਤੈਨੂੰ ਲੋੜ ਏ ਤੇ ਪਾਣੀ ਲੈ ਤੇ ਤੂੰ ਆਪ ਜਾ। ਤੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਸ਼ੈਅ ਦੀ ਤਮ੍ਹਾਂ ਹੋਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚਾਕਰੀ ਦਾ ਕੋਈ ਸ਼ੌਕ ਨਹੀਂ। ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਜਾਨੀ ਏਂ ਘਣਾ ਮੇਰਾ ਮੂੰਹ ਨਾ ਖੁੱਲਾ ਏਡੀ ਚੰਗੀ ਹੋਵੇਂ ਹਾ ਤੇ ਚਿੱਟੇ ਦਿਨ ਫਰੀਦੀ ਨੂੰ ਝੁੱਗੀ ਵਿੱਚ ਪਟੜੀਆਂ ਡਾਹਤੇ ਨਾ ਦੇਵੀਂ ਹਾ। ਸਖੀ ਤੂੰ ਏਹੋ ਸਮਝਦੀ ਏਂ ਮਾਂ ਸ਼ਾਹਵਾਂ ਦੀ ਦਲਾਲੀ ਪਈ ਕਰਦੀ ਏ। ਘਰ ਦੀ ਹਾਲਤ ਦੇਖ, ਆਪਣੀ ਮੱਝ ਦੀ, ਪਿਓ ਦੀ ਬਿਮਾਰੀ ਦੀ, ਐਡਾ ਤੇਰਾ ਕੌਣ ਦਰਦੀ ਸੁੱਤੀ ਪਈ ਨੂੰ ਜਿਹੜਾ ਝੱਲ ਮਾਰੇ। ਸਖੀ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਉਹ ਵੇਲਾ ਆਇਆ ਜਿੱਦਣ ਉਹ ਸ਼ਾਹਪੁਰ ਵਿੱਚੋਂ ਉਜੜੇ। ਮੁੜ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦਾ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਖੁਰਦਾ ਮਖਮਲੀ ਪਿੰਡਾ ਅਲੀ ਰਜ਼ਾ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਭਬਕ ਕੇ ਮਾਰਦਾ ਸਾਹ ਉਹਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨੱਕ ਵਿੱਚੋਂ ਚੜ੍ਹਤੇ ਸਾਰੇ ਵਜੂਦ ਵਿੱਚ ਖਿੱਲਰਦਾ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ । ਉਹ ਜ਼ਮੀਨ ਤੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਚਿਰ ਪਿੱਛੋਂ ਥੁੱਕ ਸਿੱਟਦੀ ਜਿਵੇਂ ਉਲਟੀ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਤਬੀਅਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਏ। ਨੇਕਾ ਮੰਜੀ ਤੇ ਪਿਆ ਤਾਪ ਨਾਲ ਹੂੰਗਦਾ ਹਾ। ਜਦੋਂ ਸਖੀ ਪਿੱਤਲ ਦੀ ਗੜਵੀ ਚਾਤੇ ਕੱਲਮਕੱਲੀ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦਾ ਗਲਾਸ ਲੈਤੇ ਟੁਰੀ ਤੇ ਨੇਕੇ ਦੀ ਹੂੰਅ ਹੂੰਅ ਤ੍ਰਿਖੀ ਹੋ ਗਈ।

ਪੌਂਡੀ ਆਲੇ ਕੁੱਛ ਸ਼ਪ ਸ਼ਪ ਤ੍ਰਿਪ ਸ਼ਪ ਤ੍ਰਿਪ ਸ਼ਪ ਦਾ ਖੜਾਕ ਆਇਆ, ਅਲੀ ਰਜ਼ਾ ਦੇ ਸੂਟੇ ਤ੍ਰਿਖੇ ਹੋ ਗਏ। ਸ਼ਪ ਸ਼ਪ ਬੰਦ ਹੋ ਗਈ, ਅਲੀ ਰਜ਼ਾ ਭਵਾਤੇ ਸਿਗਰਟ ਭੋਇੰ ਤੇ ਮਾਰਿਆ ਮਾਰਿਆ। ਸਖੀ ਸਿਰ ਤੇ ਗੁੱਡੀ ਰੱਖੀ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਗਲਾਸ ਲੈਤੇ ਟੁਰੀ ਆਂਦੀ ਹਾਈ। ਪਾਨੀ ਗਲਾਸ ਵਿੱਚ ਘੱਤਤੇ ਸਿਰ ਨਵਾਤੇ ਓਸ ਅਲੀ ਰਜ਼ਾ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ। ਅਲੀ ਰਜ਼ੀ ਪੀਤੇ ਬਿਲਾਂ ਗਲਾਸ ਭੋਇੰ ਤੇ ਰੱਖਿਆ । ਇਹਦੇ ਬਦੇ ਦੇਖਤੇ ਸਖੀ ਦੀ ਮੋਢੇ ਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖਤੇ ਪੌਂਡੀ ਆਲੇ ਕੱਛੇ ਟੁਰ ਪਿਆ। "ਇਹਦੇ ਨਹੀਂ ਕਬਰਸਤਾਨ ਆਲੇ ਜੰਡ ਹੇਠ-ਇਹਦੇ ਚਿੱਕੜ ਏ ਤੇ ਬੰਦਿਆਂ ਦਾ ਲਾਂਘਾ।" ਸਖੀ ਬੋਲੀ-ਦੋਵੇਂ ਪਟੜੀ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਟੁਰਦੇ ਟੁਰਦੇ ਕਾਨਿਆਂ ਦੇ ਓਹਲੇ ਗਵਾਚ ਗਏ ਤੇ ਮੁੜ ਓਹਾ ਸ਼ਪ ਸ਼ਪ ਤ੍ਰਿਪ ਸ਼ਪ ਤ੍ਰਿਪ ਸ਼ਪ ਜਿਵੇਂ ਬੰਦਾ ਗੋਡੇ ਗੋਡੇ ਪਾਨੀ ਵਿੱਚੋਂ ਭੱਜਦਾ ਲੰਘੇ ਤੇ ਮੁੜ ਓਹਾ ਚੁੱਪ ਜਿਵੇਂ ਸੁਕ ਆ ਗਈ ਹੋਵੇ।

ਵਜੀਰੀ ਭਰਾਈਂ ਸੌਦਾ ਲੈਂਦੀ ਖਲੀ ਹਾਈ ਜਾਨੂੰ ਬਾਲਮੀਕ ਬੋਲਿਆ- ਪਿੱਛਾਂ ਤੇ ਦੇਖ ਭੌਂ ਚੌਂਤੇ ਖੋਤੀ ਬੋਹੜੀਂਲੇ ਆਈ ਖਲੀ ਏ। ਓਹਾ ਤੇਰਾ ਬੇਲੀ। ਵਜੀਰੀ ਧੌਣ ਭਵਾਈ ਤੇ ਘੁਮਾਰ ਭਾਰ ਲੱਦੀ ਆਂਦੀ ਹਾਏ । ਬਿਕ ਗਧੋਂ ਤੇ ਨੇਕਾ ਕੁੰਗੜਾ ਬੈਠਾ ਹਾ। ਸਖੀ ਪਿਓ ਨੂੰ ਪਸੀਨ ਮੋਢੇ ਤੇ ਕੱਟੀ ਚਾਈ ਆਂਦੀ ਹਾ ਹਾਈ । ਸ਼ਫੀ ਵਜੀਰੀ ਨੂੰ ਦੇਖਤੇ ਅੱਖ ਫੇਰ ਲਈ ਤੇ ਵਜੀਰੀ ਸੋਚਣ ਲੱਗ ਪਈ। "ਲਾਵਣ ਆਲਾ ਬੰਦੇ ਨਾਲ ਢਿੱਡ ਨਾ ਲਾਂਵਦਾ ਤੇ ਮੁੜ .....।"

ਲੂਹ/ਮਕਸੂਦ ਸਾਕਿਬ

ਸਵੇਰੇ ਸੁੱਤਾ ਉੱਠਿਆ ਤਾਂ ਚਿੜੀਆਂ ਚਰਕਨ ਲੱਗ ਪਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ ਤੇ ਧੁੱਪ ਮਮਟੀਓਂ ਲੱਥ ਆਈ ਸੀ।

ਚਿਰ ਹੋ ਗਿਆ ਏ ਅੱਜ ਦਫਤਰੋਂ। ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਮੈਂ ਝੱਟ ਤਾਰ ਤੋਂ ਤੌਲੀਆ ਫੜ ਕੇ ਖੁਰੇ ਵਿੱਚ ਦੌੜ ਗਿਆ। ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਅੱਗੇ ਮੂੰਹ ਤੇ ਹੱਥ ਫੇਰਿਆ। ਦਾੜ੍ਹੀ ਦੇ ਵਾਲ ਕੰਡਿਆਂ ਵਾਂਙੂੰ ਚੁਭੇ ਪਰ ਸ਼ੇਵ ਕਰਨ ਦਾ ਵੇਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜ਼ਰੀਨਾ ਤਿੰਨਾਂ ਬਾਲਾਂ ਨੂੰ ਲੈਕੇ ਕੱਲ੍ਹ ਦੀ ਪੇਕੇ ਗਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪ ਹੀ ਉਹਨੂੰ ਗੱਡੀ ਤੇ ਬਿਠਾਕੇ ਆਇਆ ਸਾਂ। ਹੁਣ ਨਾਸ਼ਤਾ ਵੀ ਮੈਂ ਆਪ ਹੀ ਬਣਾਵਣਾ ਸੀ ਆਪਣੇ ਲਈ। ਆਖਰ ਉਹਦੇ ਤੇ ਵੀ ਵੇਲਾ ਲੱਗਣਾ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਡਬਲ ਰੋਟੀ ਮੈਂ ਰਾਤ ਦੀ ਲੈ ਆਂਦੀ ਸੀ, ਫਿਰ ਵੀ ਉਹਨੂੰ ਸੇਕਣਾ ਸੀ, ਆਂਡਾ ਫਰਾਈ ਕਰਨਾ ਸੀ ਤੇ ਚਾਹ ਦੀ ਇੱਕ ਪਿਆਲੀ ਬਣਾਵਣੀ ਸੀ। ਕੰਮ ਕੋਈ ਲੰਮਾ ਚੌੜਾ ਤੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਤੁਸੀਂ ਇਤਫ਼ਾਕ ਕਰੋਗੇ ਕਿ ਇਹ ਕੰਮ ਵੀ ਜੇ ਜ਼ਨਾਨੀਆਂ ਹੀ ਕਰਨ ਤਾਂ ਛੇਤੀ ਹੋਂਦਾ ਏ। ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਕਰਨਾ ਪੈ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਏਹਨੂੰ ਵੀ ਪਹਾੜ ਬਣਾ ਦੇਂਦੇ ਨੇ ਤੇ ਮਿੰਟਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਘੰਟਿਆਂ 'ਚ ਕਰਕੇ ਪੰਜ ਮਾਰ ਬਣਦੇ ਨਹੀਂ ਥੱਕਦੇ।

ਸੋਚਿਆ ! ਇੱਕ ਦਿਨ ਦੀ ਸ਼ੇਵ ਨਾਲ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਘੌਲ ਈ ਰਵ੍ਹੇਗੀ ਨਾ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਫੇਰ ਕਿਹੜੀ ਗੱਲ ਏ। ਭਲਕੇ ਵੇਲੇ ਸਿਰ ਉੱਠ ਪਾਵਾਂਗਾ। ਐਸ

ਵੇਲੇ ਦੰਦਾਂ ਉੱਤੇ ਬੁਰਸ਼ ਈ ਕਰ ਲੈਨਾਂ ਛੇਤੀ ਨਾਲ।

ਮੁੱਕੀ ਹੋਈ ਟਿਊਬ ਵਿੱਚੋਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਘੁੱਟ ਨੱਪ ਕੇ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਸਿੱਥਾ ਕੱਢ ਕੇ ਬੁਰਸ਼ ਉੱਤੇ ਲਾਇਆ ਤੇ ਛੇਤੀ ਛੇਤੀ ਦੰਦ ਕੂਚਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਨਾਲ ਹੀ ਕੇਤਲੀ ਵਿੱਚ ਪਾਣੀ ਪਾਕੇ ਚੁੱਲ੍ਹੇ ਉੱਤੇ ਵੀ ਰੱਖ ਆਇਆ। ਮੇਰੇ ਮੂੰਹ ਹੱਥ ਧੋਕੇ ਆਉਂਦਿਆਂ ਤੀਕਰ ਪਾਣੀ ਬੜ੍ਹਕਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਛੇਤੀ ਨਾਲ ਚੇਂਕ ਵਿੱਚ ਪਾਕੇ ਉੱਤੇ ਟਿਕੋਜ਼ੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਤਵੇ ਉੱਤੇ ਘਿਓ ਸਟ ਕੇ ਆਂਡਾ ਫਰਾਈ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਡਬਲ ਰੋਟੀ ਦੀਆਂ ਕੋਈ ਚਾਰ ਕੁ ਕਾਤਰਾਂ ਸੇਕ ਕੇ ਇੱਕ ਪਿਰਚ ਵਿੱਚ ਰੱਖੀਆਂ ਤੇ ਚੇਤੇ ਆਇਆ ਕਿ ਚੇਂਕ ਵਿੱਚ ਪੱਤੀ ਤਾਂ ਪਾਈ ਈ ਨਹੀਂ, ਨਾਲੇ ਦੁੱਧ ਵੀ ਗਰਮ ਕਰਨਾ ਏ।

ਚਲੋ ਲਾਅਨਤ ਪਾਓ ਚਾਹ ਉੱਤੇ ਦਫਤਰ ਚੱਲ ਕੇ ਪੀ ਲਾਂ ਗਾ। ਚਾਰੇ ਕਾਤਰਾਂ ਆਂਡੇ ਦੇ ਨਾਲ ਵਾਰੀ ਵਾਰੀ ਅੰਦਰ ਲੰਘਾਈਆਂ ਤੇ ਸਾਈਕਲ ਫੜ ਕੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਆਇਆ। ਜਿੰਦਰਾ ਅੰਦਰ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਾਈਕਲ ਸਟੈਂਡ ਤੇ ਕਰ ਕੇ ਨੱਸਾ ਨੱਸਾ ਅੰਦਰ ਗਿਆ ਤੇ ਜਿੰਦਰਾ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ। ਬੂਹਾ ਮਾਰ ਕੇ ਕੁੰਜੀ ਬੋਝੇ ਵਿੱਚ ਸੁੱਟੀ। ਘਰ ਮੈਥੋਂ ਅਟੰਕ ਹੋ ਗਿਆ।

ਦਫਤਰ ਨੂੰ ਜਾਂਦਾ ਉਹ ਰਾਹ ਜੀਹਦੇ ਤੇ ਪਿਛਲੇ ਪੰਦਰਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਰੋਜ਼ ਦਿਹਾੜੀ ਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸਾਂ, ਮੇਰੇ ਸਾਈਕਲ ਦੇ ਟਾਇਰਾਂ ਨਾਲ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਪਿਛਾਂਹ ਤਿਲਕਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਬੜਾ ਸਵਾਦ ਲੈ ਕੇ ਪੈਡਲ ਮਾਰਦਾ ਟੁਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਪਿਆ ਸੀ।

ਹਸਪਤਾਲ ਦੇ ਬੂਹੇ ਕੋਲ ਈ ਅੱਪੜਿਆ ਸਾਂ ਕਿ ਹਸਪਤਾਲ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਇੱਕ ਐਂਬੁਲੈਂਸ ਨਿਕਲੀ ਮੱਥੇ ਉੱਤੇ ਲਾਲ ਬੱਤੀ ਜਗਾਂਦੀ ਬੁਝਾਂਦੀ, ਤੇ ਅਸਲੋਂ ਮੇਰੇ ਅੱਗੇ ਆ ਗਈ। ਅਚਨਚੇਤ ਮੇਰੇ ਹੱਥੋਂ ਸਾਈਕਲ ਦਾ ਹੈਂਡਲ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਮੁੜ ਗਿਆ ਤੇ ਮੈਂ ਮੋਟਰ ਹੇਠਾਂ ਆਵਣ ਦੇ ਡਰ ਤੋਂ ਸਹਿਮਿਆ ਆਪਣੇ ਰੋਜ਼ ਦੇ ਰਾਹੋਂ ਕੁਰਾਹੇ ਪੈ ਗਿਆ। ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਅਜੇ ਤੀਕਰ ਐਂਬੁਲੈਂਸ ਦੀ ਰੱਤੀ ਲਾਟ ਛਪਾਕੇ ਪਈ ਮਾਰਦੀ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪਾਸੇ ਨੂੰ ਮੁੜਿਆ ਟੁਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਸੁਰਤ ਟਿਕਾਣੇ ਹੋਈ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਕਣਕ ਮੰਡੀ ਨਿਕਲ ਆਇਆਂ। ਰੇਹੜਿਆਂ, ਟਰੈਕਟਰਾਂ, ਛੱਟਾਂ ਨਾਲ ਲੱਦੇ ਖੋਤਿਆਂ ਤੇ ਪੈਦਲ ਟੁਰੇ ਬੰਦਿਆਂ ਦੀ ਭੀੜ ਵਿੱਚ ਸਾਈਕਲ ਉਤੇ ਅੱਗੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵਧਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਮੈਂ ਥੱਲੇ ਉਤਰ ਪਿਆ ਤੇ ਸਾਈਕਲ ਨੂੰ ਹੈਂਡਲੋਂ ਫੜ ਕੇ ਰੇੜ੍ਹਨ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਭੀੜ ਦਾ ਰੋੜ੍ਹਾ ਅੱਗੇ ਨੂੰ ਹੀ ਧੱਕੀ ਲਈ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸੱਜੇ ਖੱਬੇ ਨਿਕਲਣ ਦੀ ਕੋਈ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਂਵਦੀ। ਸੋਚਿਆ ਜਿੱਥੇ ਕਿਤੇ ਕੋਈ ਖੱਪਾ ਲੱਭਾ ਰੋੜ੍ਹ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲ ਜਾਵਾਂਗਾ। ਅਜੇ ਇੰਝੇ ਈ ਟੁਰਿਆ ਰਵ੍ਹਾਂ। ਤੇ ਫੇਰ ਖਬਰੇ ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਘਪਾਪੇ ਖਾਂਦੇ ਸਾਈਕਲ ਧਿੱਕਦਾ ਟੁਰਿਆ ਗਿਆ।

ਅੱਗੇ ਨੂੰ ਵਧਦੀ ਭੀੜ ਮੁੱਕ ਗਈ ਸੀ ਜਾਂ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਛੱਡ ਆਇਆ ਸਾਂ। ਕੁੱਝ ਪਤਾ ਨਾ ਲੱਗਾ। ਛੇਤੀ ਨਾਲ ਸਾਈਕਲ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹਨ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਇੱਕਦਮ ਖਲੋ ਗਿਆ। ਇੱਕ ਜਾਣੂੰ ਜਿਹੀ ਨੁਹਾਰ ਦਿਸੀ। ਬੋਰੀਆਂ ਦਾ ਪਹਾੜ ਲਈ ਆਉਂਦੀ ਰੇਹੜੀ ਅੱਗੇ ਜੁਤੀ। ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਸੰਢਾ ਹੋਵੇ। ਨਾਸ੍ਹਾਂ ਤੇ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚੋਂ ਤੱਤੇ ਹਵਾੜ੍ਹੇ ਛੋਡਦੀ ਹੋਈ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਅਗਾਂਹ ਨੂੰ ਖੁਰ ਟਿਕਾ ਕੇ ਰੇਹੜੀ ਧਰੂੰਹਦੀ। ਉਹ ਬੰਦਾ ਤੇ

ਲੱਗਦਾ ਈ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਹਦੀ ਧੌਣ ਫੁੱਲ ਕੇ ਮਸ਼ਕ ਵਰਗੀ ਹੋਈ ਪਈ ਸੀ ਤੇ ਡੌਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਮਛਲੀਆਂ ਫੜਕ ਕੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਨੂੰ ਕਾਹਲੀਆਂ ਪਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਉਹਦਾ ਕਾਲੇ ਰੰਗ ਦਾ ਸਰੀਰ ਮੁੜ੍ਹਕੇ ਨਾਲ ਭਿੱਜਿਆ ਪਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਹਦੀ ਪਛਾਣ ਈ ਪਿਆ ਕਰਦਾ ਸਾਂ ਕਿ ਓਸ ਰੇਹੜੀ ਨੂੰ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਅਗਾਂਹ ਖਿਸਕਾਂਦਿਆਂ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ। ਮੈਂ ਉਵੇਂ ਇੱਕ ਪਲ ਲਈ ਉਹਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਝਾਕਿਆ ਤੇ ਫੇਰ ਝੱਟ ਧਿਆਨ ਪਰ੍ਹਾਂ ਕਰ ਲਿਆ। ਪਰ ਉਹਦੀ ਤੱਕਣੀ ਨੇ ਪਿੰਘਲੇ ਹੋਏ ਲੋਹੇ ਦਾ ਕੋਈ ਵੱਡਾ ਸਾਰਾ ਡਲਾ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਥਾਣੀਓਂ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਲਾਹ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਥੋਂ ਆਪਣਾ ਸਰੀਰ ਸਾਂਭਣਾ ਔਖਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਜਿਵੇਂ ਪੈਰ ਈ ਜਵਾਬ ਦੇ ਗਏ ਸਨ ਮੇਰੇ। ਮੇਰਾ ਅੰਦਰ ਬਲਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਤਰੇਲੀਆਂ ਆਵਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ। ਉਹ ਬੋਰੀਆਂ ਦਾ ਪਹਾੜ ਧਰੂਹ ਕੇ ਮੇਰੇ ਅੱਗੋਂ ਲੰਘ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਬੜਿਆਂ ਔਖਿਆਂ ਹੋ ਕੇ ਸਾਈਕਲ ਉੱਤੇ ਬੈਠਾ ਤੇ ਦਫਤਰ ਵੱਲ ਨੂੰ ਨਿਕਲ ਗਿਆ।

ਦਫਤਰ ਵੜ ਕੇ ਮੈਂ ਧੜੱਲ ਕਰਦਾ ਕੁਰਸੀ ਉੱਤੇ ਡਿੱਗ ਪਿਆ। ਮੇਰਾ ਸਿਰ ਜਿਵੇਂ ਉੱਡਦਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਦੋਵਾਂ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਸਿਰ ਫੜਿਆ ਤੇ ਮੇਜ਼ ਉੱਤੇ ਉੱਲਰ ਗਿਆ।

ਮੇਰੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਰੈਕਾਂ ਅਲਮਾਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਲੱਗੀਆਂ ਸਟੇਲਮੈਂਟ ਦੀਆਂ ਫਾਈਲਾਂ ਮੈਨੂੰ ਨਿੱਸਲ ਹੋਇਆ ਦੇਖ ਕੇ ਸ਼ੇਰ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਖੱਟੇ ਰੰਗ ਦੇ ਕਾਗਤਾਂ ਆਲੀਆਂ ਫਾਈਲਾਂ ਦੀਆਂ ਜੀਭਾਂ ਵੀ ਹੈ ਸਨ। ਗਿੱਠ ਗਿੱਠ ਲੰਮੀਆਂ ਜੀਭਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਇਹ ਮੇਰੇ ਬਾਰੇ ਇੱਕ ਦੂਜੀ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਕੇ ਹੱਸਦੀਆਂ ਪਈਆਂ ਸਨ।

ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਅੱਗੇ ਵਿਛੇ ਮੇਜ਼ ਦੀ ਕੰਨੀ ਫੜ ਲਈ ਕਿਉਂਜੋ ਮੈਨੂੰ ਹੁਲਾਰਾ ਜਿਹਾ ਆਂਵਦਾ ਜਾਪਦਾ ਸੀ। ਥੋੜ੍ਹਾ ਸਾਹ ਪਿਆ ਤਾਂ ਅੱਖਾਂ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਦੇਖਦਿਆਂ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਸਾਰਾ ਸੰਢਾ ਬਣ ਗਿਆ ਜੀਹਦੀਆਂ ਨਾਸ੍ਹਾਂ ਰੱਤੀਆਂ ਤੇ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚੋ ਅੱਗ ਪਈ ਨਿਕਲਦੀ ਸੀ। ਸੰਢਾ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਦੇਖਦਾ ਖੌਰੂ ਪਿਆ ਪੱਟਦਾ ਸੀ। ਫੇਰ ਉਹ ਇੱਕੋ ਵਾਰੀ ਆਪਣੀ ਥਾਓਂ ਤੀਰ ਵਾਂਙੂੰ ਉੱਡਿਆ ਤੇ ਮੇਰੇ ਮੂੰਹ ਨਾਲ ਵੱਜ ਕੇ ਗਵਾਚ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਾ ਜਿਵੇਂ ਹਵਾ ਦਾ ਕੋਈ ਭਾਰਾ ਬੁੱਲਾ ਆਣ ਵੱਜਿਆ ਹੋਵੇ।

ਮੇਰੇ ਸਾਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪੰਘਰੇ ਹੋਏ ਲੋਹੇ ਦੀ ਲੂਹ ਵਧ ਗਈ। ਫਾਈਲਾਂ ਚਾਮਚੜਿੱਕਾਂ ਵਾਂਙੂੰ ਰੌਲਾ ਪਾਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ।

ਮੇਰਾ ਮੂੰਹ ਸੁੱਕਦਾ ਜਾਂਵਦਾ ਤੇ ਲੂਅ ਵਧਦੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

'ਸਰ ਕੀ ਗੱਲ ਏ ਤੁਹਾਡੀ ਤਬੀਅਤ ਤਾਂ ਠੀਕ ਏ?'

ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਚਪੜਾਸੀ ਰੱਖੇ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਪਛਾਣ ਲਈ ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਪਾਣੀ ਦਾ ਗਲਾਸ ਲਿਆਵਣ ਦੀ ਸੈਨਤ ਕੀਤੀ।

ਉਹ ਨੱਸਾ ਨੱਸਾ ਗਿਆ ਤੇ ਠੰਡੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਜੱਗ ਗਲਾਸ ਫੜ ਲਿਆਇਆ।

ਚੇਤੇ ਨਹੀਂ ਮੈਂ ਪਾਣੀ ਦੇ ਕਿੰਨੇ ਗਲਾਸ ਪੀ ਗਿਆ। ਉਹ ਪਾਣੀ ਦਾ ਜੱਗ ਹੋਰ ਭਰ ਕੇ ਲੈ ਆਇਆ।

ਪਰ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਪੰਘਰਿਆ ਹੋਇਆ ਲੋਹਾ ਓਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾੜ ਪਿਆ ਘੱਤਦਾ ਸੀ।

'ਸਾਹਬ ਹੋਇਆ ਕੀ ਏ? ਤੁਹਾਡੀ ਤਬੀਅਤ ਤੇ ਚੋਖੀ ਈ ਖਰਾਬ ਜਾਪਦੀ ਏ।' ਰੱਖਾ ਮੈਨੂੰ ਫੇਰ ਪੁੱਛਦਾ ਪਿਆ ਸੀ।

.:.:" ਰੱਖਿਆ ਇੱਕ ਕੰਮ ਕਰ -ਇਹ ਜਿੰਨੀਆਂ ਫਾਈਲਾਂ ਪਈਆਂ ਨੇ ਅਲਮਾਰੀਆਂ ਰੈਕਾਂ ਵਿੱਚ ਏਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਾ ਦੇ-ਸੁਆਹ ਕਰ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ।"

ਮੈਂ ਖਬਰੇ ਸ਼ੁਦਾਈਆਂ ਵਾਂਙੂੰ ਆਪਣੀ ਥਾਉਂ ਉੱਠ ਖਲੋਤਾ ਸਾਂ ਜਿਹੜਾ ਰੱਖੇ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਫੜ ਲਿਆ ।

"ਸਾਹਬ ਇਹ ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਰਿਕਾਰਡ ਏ। ਇਹਦੇ ਵਿੱਚੋਂ ਤੇ ਇੱਕ ਕਾਗਤ ਨਹੀਂ ਹਿਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਤੁਸੀਂ ਅੱਗ ਲਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਆਖਦੇ ਓ। "

"ਇਹ ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਗਤ ਨਹੀਂ ਮੇਰੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਦੇ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਕਾਗਤ ਨੇ-ਤੂੰ ਏਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਆਖਦਾ ਪਿਆ ਏਂ। ਇਹ ਸਰਕਾਰੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਮੇਰਾ ਕੋਈ ਵਸ ਨਹੀਂ।"

ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ ਜਿਵੇਂ ਇੱਕੋ ਵੇਲੇ ਸਾਂਝੀ ਗੱਲ ਪਿਆ ਕਰਦਾ ਸਾਂ।

"ਆਹੋ ਸਾਹਬ ਜੀ ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਭਾਵੇਂ ਸਾਹਬ ਓ ਪਰ ਹੈ ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰ ਈ ਓ।"

ਰੱਖਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿੱਥੋ ਪਿਆ ਬੋਲਦਾ ਸੀ।

"ਅੱਜ ਕੀ ਹੋ ਗਿਆ ਏ ਸਾਹਬ ਤੁਹਾਨੂੰ ? ਤੁਸੀਂ ਤੇ ਕਦੀ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਨਹੀਂ ਸੋ ਥੱਕਦੇ । ਕਿੰਨੀ ਮਿਹਨਤ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਏ ਤੁਸਾਂ ਏਹਨਾਂ ਫਾਈਲਾਂ ਦੇ ਢਿੱਡ ਭਰਨ ਉੱਤੇ। ਅੱਜ ਏਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਅੱਗ ਲਾਵਣ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਪਏ ਓ, ਹੋਇਆ ਕੀ ਏ?"

'ਰੱਖਿਆ ਮੈਨੂੰ ਪਾਣੀ ਪਿਆ, ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਦੀ ਲੂਅ ਨਹੀਂ ਪਈ ਜਾਂਦੀ। ਤੂੰ ਪਾਣੀ ਪਿਆ ਮੈਨੂੰ ਤੇ ਬਹੁਤੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨਾ ਕਰ। "

ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਫੇਰ ਮੈਂ ਹੋਰ ਕਿੰਨਾ ਪਾਣੀ ਪੀ ਗਿਆ ਸੀ। ਰੱਖਾ ਫਿਰ ਜੱਗ ਭਰਨ ਟੁਰ ਗਿਆ।

ਮੈਂ ਦੋਵਾਂ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਫੜ ਕੇ ਬਹਿ ਗਿਆ । ਚਾਮਚੜਿੱਕਾਂ ਮੇਰੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਫੇਰ ਖੱਪ ਪਾਉਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ। ਉਹ ਉੱਝੇ ਬੋਰੀਆਂ ਦਾ ਪਹਾੜ ਧਰੂੰਹਦਾ ਟੁਰਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੂੰਹ ਤੇ ਨਾਸ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਤੱਤੇ ਹਵਾੜੇ ਕੱਢਦਾ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਖੁਰ ਟਿਕਾਂਦਾ। ਉਹਦੀ ਧੌਣ ਮਸ਼ਕ ਵਾਂਙੂੰ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਤੇ ਡੌਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਫੜਕ ਕੇ ਬਾਹਰ ਆਵਣ ਨੂੰ ਪਈਆਂ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਵੱਲ ਸਹਿਮੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਦੇਖਦਾ ਪਿਆ ਸਾਂ ਚੁੱਪ ਚਾਂ ਸਾਹ ਡੱਕ ਕੇ । ਬਸ ਉਹ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਦੇਖਣ ਈ ਵਾਲਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਥਾਓਂ ਉੱਠ ਖਲੋਤਾ ਤੇ ਬਾਹਰ ਨੂੰ ਨੱਸ ਗਿਆ। ਸਟੇਲਮੈਂਟ ਦੀਆਂ ਫਾਈਲਾਂ ਵਾਜਾਂ ਪਈਆਂ ਮਾਰਦੀਆਂ ਸਨ, ਮੁੜ ਕੇ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਨਾ ਦੇਖਿਆ। ਜੇ ਦੇਖ ਲੈਂਦਾ ਤਾਂ ਪੱਥਰ ਦਾ ਹੋ ਜਾਣਾ ਸੀ।

ਬੁਆਏ ਫਰੈਂਡ /ਆਸ਼ਕ ਰੁਹੇਲ
ਲਿੱਪੀ ਅੰਤਰ : ਮਹਿੰਦਰ ਬੇਦੀ, ਜੈਤੋ

ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਝੀਲ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ-ਕਿਨਾਰੇ ਤੁਰਦਾ ਉਸ ਥਾਂ ਤੇ ਅੱਪੜਿਆ ਜਿੱਥੋਂ ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਬੈਂਚ ਨਜ਼ਰ ਆਉਣ ਲੱਗਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜਿਹਦੇ ਤੇ ਬਹਿ ਕੇ ਮੈਂ ਆਪਣੀਆਂ ਸ਼ਾਮਾਂ ਗੁਜ਼ਾਰਦਾ ਸੀ। ਅੱਜ ਮੈਂ ਓਧਰ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਓਹਦੇ ਤੇ ਕਿਸੇ ਦੇ ਬੈਠੇ ਹੋਣ ਦਾ ਝੌਲਾ-ਜਿਹਾ ਪਿਆ। ਇਸ ਬੈਂਚ ਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਝੀਲ ਦੇ ਨੀਲੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਨਜ਼ਾਰਾ ਕਰਦਿਆਂ, ਪਾਣੀ ਤੇ ਤੈਰਦੀਆਂ ਚਿੱਟੀਆਂ-ਚਿੱਟੀਆਂ ਬਤਖ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਇਕ-ਦੂਜੀ ਨਾਲ ਚੁਹਲਾਂ ਤੇ ਕਿਸੇ ਅਣਜਾਣੇ ਦੇਸ ਤੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕੂੰਜਾਂ ਦੀਆਂ ਡਾਰਾਂ ਨੂੰ ਏਥੇ ਉਤਰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖਦਿਆਂ ਮੈਨੂੰ ਦੋ ਮਹੀਨਿਆਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਪਰ ਇਹ ਬੈਂਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਖ਼ਾਲੀ ਈ ਪਿਆ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਕਿਉਂਜੋ ਏਥੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਿਰਫ਼ ਜੌਗਿੰਗ ਈ ਕਰਨ ਲਈ ਆਉਂਦੇ ਸਨ, ਬੈਠਣ ਲਈ ਨਹੀਂ। ਏਸ ਲਈ ਇਸ ਤਿੰਨ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਗੋਲਾਈ ਵਾਲੀ ਝੀਲ ਦੇ ਕੰਢੇ ਇਹ ਇਕੋ ਬੈਂਚ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਬੈਂਚ ਵੱਲ ਵਧਦਾ ਗਿਆ ਉਹ ਪ੍ਰਛਾਵਾਂ ਇਕ ਜ਼ਨਾਨੀ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਦਾ ਗਿਆ। ਬਿਲਕੁਲ ਕੋਲ ਅੱਪੜ ਕੇ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਓਹਦੀ ਇਕ ਨੁੱਕਰ ਤੇ ਜ਼ਨਾਨੀ ਈ ਬੈਠੀ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਕੁੜੀਆਂ ਦੀ ਉਮਰ ਤੋਂ ਜ਼ਰਾ ਅਗਾਂਹ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਕੁੜੀ ਈ ਜਾਪ ਰਹੀ ਸੀ। ਝੀਲ ਦੇ ਪਾਣੀ ਵਰਗੀਆਂ ਨੀਲੀਆਂ-ਨੀਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ। ਕਾਲੇ-ਕਾਲੇ ਵਾਲ ਜਿਹਨਾਂ ਇਹਦੀਆਂ ਗੋਰੀਆਂ ਗੋਰੀਆਂ ਗੱਲ੍ਹਾਂ ਲਿਸ਼ਕਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਗੋਡਿਆਂ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਸਕਰਟ ਜਿਹੜਾ ਓਹਦੇ ਬੈਠਣ ਦੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਕਰਕੇ ਹੋਰ ਉੱਚਾ ਹੋ ਕੇ ਓਹਦੇ ਗੋਲ-ਗੋਲ ਪੱਟਾਂ ਦੀ ਨੁਮਾਇਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ...ਤੇ ਸੁਡੌਲ-ਸੁਡੌਲ ਲੱਤਾਂ ਕੱਜਣ ਦਾ ਤਾਂ ਏਥੇ ਰਿਵਾਜ ਈ ਨਹੀਂ। ਓਹ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਫੜੇ ਮੋਬਾਇਲ ਨਾਲ ਖਿਡੌਣੇ ਨਾਲ ਖੇਡਦੀ ਬਾਲੜੀ ਜਿਹੀ ਲੱਗ ਰਹੀ ਸੀ।

ਓਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੇਖਦਿਆਂ ਹੀ 'ਹੈਲੋ' ਆਖਿਆ ਤੇ ਮੈਂ ਵੀ 'ਹਾਏ' ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਓਹਦੇ ਕੋਲੋਂ ਓਹਦੇ ਨਾਲ ਬੈਂਚ ਤੇ ਬੈਠਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਮੰਗੀ। ਓਹਨੇ ਮੁਸਕੁਰਾਂਦੇ ਹੋਠਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਮੁਸਕੁਰਾਹਟ ਲਿਆ ਕੇ ਖਿੜੇ ਮੱਥੇ ਆਖਿਆ, "ਮਾਈ ਪਲੈਜ਼ਰ।" ਮੇਰੀ ਓਹਦੇ ਨਾਲ ਸਾਰੀ ਗੱਲਬਾਤ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਜ਼ਬਾਨ ਵਿਚ ਈ ਹੋਈ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਲਹਿਜੇ ਵਿਚ ਬੋਲ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਬੋਲਣ ਵਾਲਾ ਓਹਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ ਵੀ ਅਮਰੀਕਨਾਂ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਓਹਦੇ ਕੋਲ ਬੈਠਾ ਤਾਂ ਝੀਲ ਦੇ ਓਸ ਠੰਢੇ-ਠੰਢੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਵੀ ਓਹਦੇ ਜਿਸਮ 'ਚੋਂ ਸੇਕ ਆਉਂਦਾ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਜੀਹਦਾ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਸਵਾਦ-ਜਿਹਾ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਓਸ ਵੇਲੇ ਸੂਰਜ ਨੀਵਾਂ ਹੁੰਦਾ-ਹੁੰਦਾ ਬਿਲਕੁਲ ਪਾਣੀ ਦੇ ਉਪਰ ਆ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਓਹਦੀਆਂ ਕਿਰਨਾਂ ਨੀਲੇ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਸੁਨਹਿਰੀ ਬਣਾਉਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਸੁਨਹਿਰੇ ਹੁੰਦੇ ਓਸ ਪਾਣੀ ਵੱਲ ਦੇਖਦਾ ਸਮਝ ਕੇ ਉਸਨੇ ਆਖਿਆ—

"ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਮੇਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਸਨ ਸੈਟ' ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਦੇ ਸ਼ੌਕੀਨ ਜਾਪਦੇ ਓ ਮਿਸਟਰ...।"

"ਰੁਹੇਲ।" ਮੈਂ ਓਹਦਾ ਵਾਕ ਮੁਕੰਮਲ ਕਰਦਿਆਂ ਆਪਣਾ ਨਾਂ ਦੱਸਿਆ। ਇਸ 'ਤੇ ਉਸਨੇ ਆਪਣਾ ਗੋਰਾ-ਗੋਭਲਾ ਹੱਥ ਮੇਰੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਦਿੰਦਿਆਂ ਆਖਿਆ—

"ਮੇਰਾ ਨਾਂ ਗਲੋਰੀਆ ਏ। ਮੈਂ ਮੈਕਸੀਕਨ ਆਂ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਅਮਰੀਕਨ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਪੰਜ ਸਾਲ ਹੋ ਗਏ ਨੇ। ਏਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਮੈਂ ਮੈਕਸੀਕੋ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ 'ਮੈਕਸੀਕੋਅਨ ਸਿਟੀ' ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ।" ਮੈਂ ਡੁੱਬਦਾ ਸੂਰਜ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਉਹਦੀ ਸੋਚ

ਨੂੰ ਠੀਕ ਠਹਿਰਾਉਂਦਿਆਂ ਆਖਿਆ, "ਹਾਂ! ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਨੀਲੇ-ਨੀਲੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਸੂਰਜ ਦੀਆਂ ਲਾਲ-ਲਾਲ ਕਿਰਨਾਂ ਬਹੁਤ ਸੋਹਣੀਆਂ ਲੱਗਦੀਆਂ ਨੇ। ਇੰਜ ਜਾਪਦਾ ਏ ਜਿਵੇਂ ਸਾਰਾ ਪਾਣੀ ਸੋਨਾ ਬਣ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਮੈਂ ਅਹਿ ਮੰਜਰ ਓਦੋਂ ਤਾਈਂ ਦੇਖਦਾ ਰਹਿਨਾਂ ਜਦੋਂ ਤੀਕ ਆਸਮਾਨ ਤੋਂ ਲਾਲੀ ਮੁੱਕ ਨਈਂ ਜਾਂਦੀ।"

ਇਹ ਮੈਂ ਓਹਦੀ ਹਾਂ ਵਿਚ ਹਾਂ ਮਿਲਾਣ ਲਈ ਸਰਾਸਰ ਝੂਠ ਬੋਲ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿਉਂਜੋ ਮੈਂ ਤਾਂ ਓਥੇ ਬੈਠ ਕੇ ਅੱਲ੍ਹਾ ਦਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਇਨਸਾਨੀ ਹੁਸਨ ਈ ਦੇਖਦਾ ਸੀ। ਸਿਹਤਮੰਦ ਤੇ ਮੁਸਕੁਰਾਉਂਦੇ ਸੁੰਦਰ ਚਿਹਰਿਆਂ 'ਤੇ ਹਲਕੇ-ਹਲਕੇ ਆਏ ਪਸੀਨੇ ਦੇ ਮੋਤੀ ਗਿਣਦਾ ਸੀ। ਮਜਬੂਤ ਲੱਤਾਂ ਤੇ ਗੋਲ ਪੱਟ ਦੇਖਦਿਆਂ, ਜੌਗਿੰਗ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਜ਼ਨਾਨੀਆਂ ਦੇ ਸਟੈਮਨੇ ਦੀ ਦਾਦ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਬੈਂਚ ਦੇ ਕੋਲੋਂ ਦੀ ਲੰਘਦੀਆਂ ਹੁਸੀਨ ਮੁਟਿਆਰਾਂ ਦੇ ਸਲਾਮਾਂ ਤੇ ਆਪਣੀ ਗਰਦਨ ਝੁਕਾ ਦਿੰਦਾ ਸੀ।

ਮੇਰੇ ਡੁੱਬਦੇ ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਦੇ ਸ਼ੌਕ ਨੂੰ ਦੇਖਦਿਆਂ ਗਲੋਰੀਆ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੋਬਾਇਲ ਤੇ ਲੰਮੀਆਂ-ਲੰਮੀਆਂ ਉਂਗਲਾਂ ਮਾਰੀਆਂ ਤੇ ਓਹਦੇ ਵਿਚ ਸੂਰਜ ਦੀਆਂ ਸੁਨਹਿਰੀ ਕਿਰਨਾਂ ਦੇ ਝੀਲ ਦੇ ਪਾਣੀ ਤੇ ਖਿੱਲਰੇ ਜਾਲ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਦਿਖਾਉਂਦਿਆਂ ਆਖਿਆ, "ਲੁੱਕ ਮਿਸਟਰ ਰਹੇਲ! ਅਹਿ ਤਸਵੀਰ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਏਥੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਚਿਰ ਪਹਿਲਾਂ ਈ ਖਿੱਚੀ ਏ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਇਹੋ-ਜਿਹੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਜਮ੍ਹਾਂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਨੇ।" ਉਹਨੇ ਇਹ ਤਸਵੀਰ ਮੇਰੇ ਏਨੇ ਨੇੜੇ ਹੋ ਕੇ ਦਿਖਾਈ ਕਿ ਓਹਦੇ ਸਾਰੇ ਵਜੂਦ ਦਾ ਨਿੱਘ, ਓਹਦੇ ਸਾਰੇ ਵਜੂਦ ਦੀ ਮਹਿਕ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਜਜ਼ਬ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਓਹਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨੇੜੇ ਰੱਖਣ ਦੇ ਲਈ ਐਵੇਂ ਏਧਰ-ਉੱਧਰ ਦੇ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਓਹਦੇ ਤੋਂ ਪੁੱਛਿਆ, "ਤੁਸੀਂ ਅਹਿ ਤਸਵੀਰਾਂ ਕਦੋਂ ਲਈਆਂ ਸਨ? ਮੈਂ ਤਾਂ ਰੋਜ਼ ਏਥੇ ਆਉਣਾ ਪਰ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਦੇ ਨਈਂ ਦੇਖਿਆ।"

"ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਨਈਂ ਦੇਖਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ਪਰ ਮੈਂ ਤਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਰੋਜ਼ ਦੇਖਦੀ ਆਂ। ਅਹਿ ਪਿੱਛੇ ਜਿਹੜਾ ਘਰ ਏ ਜਿੱਥੇ ਤੁਹਾਡਾ ਪੁੱਤਰ ਰਹਿੰਦਾ ਰਿਹਾ ਏ, ਮੈਂ ਓਹਦੇ ਵਿਚ ਰਹਿਨੀਂ ਆਂ...ਮੈਂ ਤਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਓਦੋਂ ਵੀ ਦੇਖਿਆ ਸੀ ਜਦੋਂ ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਘਰ ਦੀ ਦੂਜੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਤੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸੀ ਤੇ ਦਿਨ ਵਿਚ ਕਈ ਵਾਰੀ ਏਸ ਬੈਂਚ ਤੇ ਆ ਬੈਠਦੇ ਸੀ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਤੁਸੀਂ ਦਸੰਬਰ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ 'ਚ ਆਏ ਸੀ ਜਦੋਂ ਇਹ ਬੈਂਚ ਬਰਫ਼ ਵਿਚ ਲੁਕਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ।" ਮੈਂ ਓਹਦੇ ਕੋਲੋਂ ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਿਆ ਕਿਉਂਜੋ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਅਮਰੀਕਾ ਆਇਆ ਸੀ ਤਾਂ ਓਦੋਂ ਦਸੰਬਰ ਦਾ ਈ ਮਹੀਨਾ ਸੀ ਤੇ ਮੇਰਾ ਬੇਟਾ ਰਹਿੰਦਾ ਵੀ ਇਸੇ ਮਕਾਨ ਦੀ ਦੂਜੀ ਮੰਜ਼ਿਲ 'ਤੇ ਸੀ। ਗਰਾਊਂਡ ਫ਼ਲੋਰ ਤੇ ਇਹ ਰਹਿੰਦੀ ਹੋਵੇਗੀ ਜੀਹਦਾ ਬੂਹਾ ਹਰ ਵੇਲੇ ਬੰਦ ਈ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਤੀਜੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਤੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਜ਼ਨਾਨੀ ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਏ ਕਿਉਂਜੋ ਰਾਤ ਹੁੰਦਿਆਂ ਈ ਓਹ ਹਲਕੇ-ਹਲਕੇ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਡਾਂਸ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੈਕਟਿਸ ਕਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਖ਼ੌਰੇ ਉਹ ਕਿਸੇ ਕਲੱਬ ਯਾਂ ਹੋਟਲ ਵਿਚ ਡਾਂਸ ਕਰਦੀ ਹੋਵੇ। ਦੇਖੀ ਮੈਂ ਉਹ ਕਦੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਓਥੇ ਪਤਾ ਈ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ ਕਿ ਗੁਆਂਢ ਵਿਚ ਕੌਣ ਰਹਿੰਦਾ ਏ ਤੇ ਕਿਆ ਕਰਦਾ ਏ? ਹਰ ਕੋਈ ਆਪਣੇ ਹਾਲ ਵਿਚ ਮਸਤ ਰਹਿੰਦਾ ਏ। ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਦੀ ਟੋਹ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦਾ। ਫੇਰ ਸਰਦੀਆਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਏਨੇ ਤੇ ਇਹੋ-ਜਿਹੇ ਕੱਪੜੇ ਪਾਏ ਹੁੰਦੇ ਨੇ ਕਿ ਮਰਦਾਂ, ਜ਼ਨਾਨੀਆਂ ਦਾ ਪਤਾ ਈ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ। ਮੇਰੇ ਪੁੱਤਰ ਨੇ ਇਹ ਮਕਾਨ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਤੇ ਏਥੋਂ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੂਰ ਈ ਪੁਲ ਦੇ ਨਾਲ ਲੱਗਵਾਂ ਇਕ ਹੋਰ ਮਕਾਨ ਲੈ ਲਿਆ ਸੀ। ਜਿੱਥੋਂ ਆ ਕੇ ਮੈਂ ਹੁਣ ਵੀ ਇਸ ਬੈਂਚ ਤੇ ਬੈਠਦਾਂ। ਝੀਲ ਦਾ ਪਾਣੀ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਬਿਸਤਰੇ ਤੇ ਪਿਆਂ ਵੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਏ।

ਬਲਕਿ ਕਈ ਵਾਰੀ ਤਾਂ ਝੀਲ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਬੱਤਖ਼ਾਂ ਵੀ ਸਾਡੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤਾਈਂ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਨੇ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਏ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਮੇਰੇ ਬਗ਼ੈਰ ਉਦਾਸ ਹੋ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਸੱਦਣ ਆਈਆਂ ਹੋਣ।

ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਗਲੋਰੀਆ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋ ਕੇ ਬੈਠੇ। ਗੱਲ ਲੰਮੀ ਕਰਨ ਲਈ ਮੈਂ ਓਹਨੂੰ ਹੋਰ ਤਸਵੀਰਾਂ ਦਿਖਾਉਣ ਲਈ ਆਖਿਆ। ਓਹਨੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਐਂਗਲ ਤੋਂ ਖਿੱਚੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਝੀਲ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਕਈ ਤਸਵੀਰਾਂ ਦਿਖਾਈਆਂ। ਓਹਨੂੰ ਕੁਦਰਤੀ ਨਜ਼ਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਕੈਮਰੇ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰਨ ਦਾ ਵੱਲ ਆਉਂਦਾ ਸੀ...ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਜੌਗਿੰਗ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਜ਼ਨਾਨੀਆਂ ਤੇ ਮਰਦ "ਹੈਲੋ, ਹਾਏ" ਕਰਦੇ ਸਾਡੇ ਕੋਲੋਂ ਦੀ ਲੰਘਦੇ ਰਹੇ। ਗਲੋਰੀਆ ਨੇ ਸੂਰਜ ਡੁੱਬਣ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਦਿਖਾਉਂਦਿਆਂ-ਦਿਖਾਉਂਦਿਆਂ ਇਕ ਜ਼ਹਿਰੀਲੇ ਕੋਬਰੇ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਵੀ ਦਿਖਾਈ ਤੇ ਆਖਿਆ, "ਅਹਿ ਤਸਵੀਰ ਵੀ ਮੈਂ ਔਹ ਸਾਹਮਣੇ ਢਲਾਣ ਤੇ ਉੱਗੀਆਂ ਝਾੜੀਆਂ ਕੋਲੋਂ ਖਿੱਚੀ ਏ।" ਮੈਂ ਆਖਿਆ, "ਹਾਂ! ਮੈਂ ਵੀ ਏਥੇ ਈ ਇਕ ਜਲੇਬੀ ਸੱਪ ਬਿਲਕੁਲ ਆਪਣੇ ਪੈਰਾਂ ਕੋਲੋਂ ਲੰਘਦਾ ਦੇਖਿਆ ਸੀ। ਏਥੇ ਦੇਖ-ਭਾਲ ਕੇ ਫਿਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ।" "ਨਈਂ ਮਿਸਟਰ ਰਹੇਲ! ਇਹ ਕੋਬਰੇ ਏਨੇ ਜ਼ਹਿਰੀਲੇ ਨਈਂ ਜਿੰਨੇ ਤੁਸੀਂ ਮਰਦ ਓ। ਇਹ ਕੋਬਰੇ ਤਾਂ ਅਚਨਚੇਤ ਡੰਗ ਮਾਰ ਕੇ ਗੱਲ ਮੁਕਾ ਦਿੰਦੇ ਨੇ ਤੇ ਮਰਦ ਕੋਬਰੇ ਭੇਚਲ-ਭੇਚਲ ਕੇ ਬੜੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਡੰਗ ਮਾਰ ਕੇ ਤੜਫ਼ਣ ਲਈ ਛੱਡ ਜਾਂਦੇ ਨੇ।" ਇਹ ਕਹਿੰਦਿਆਂ-ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਓਹਦੀਆਂ ਝੀਲ ਦੇ ਪਾਣੀ ਵਰਗੀਆਂ ਨੀਲੀਆਂ-ਨੀਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਸਿੱਲ੍ਹੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਕਿੱਧਰ ਮੁੜਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਏ? ਓਹਨੇ ਮੋਬਾਇਲ ਮੈਨੂੰ ਫੜਾ ਕੇ ਟੀਸ਼ੂ ਨਾਲ ਅੱਖਾਂ ਸਾਫ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਤੇ ਆਖਿਆ, "ਇਹੋ-ਜਿਹੇ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਕੋਬਰੇ ਤੋਂ ਅੱਜ ਮੈਂ ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਡੰਗੀ ਗਈ ਆਂ। ਏਸੇ ਲਈ ਅੱਜ ਏਥੇ ਬੈਠੀ ਆਂ। ਓਹ ਮੈਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਛੱਡ ਕੇ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ, 'ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਮੈਂ ਕੇਹਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਾਂਗੀ?' ਓਹਨੇ ਬੜੀ ਬੇਦਰਦੀ ਨਾਲ ਆਖਿਆ ਸੀ, 'ਬਾਹਰ ਬੈਂਚ ਤੇ ਜਾ ਬੈਠੀਂ ਓਥੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮਿਲ ਜਾਣਗੇ'।" ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਓਹਦੇ ਅੰਦਰ ਜਵਾਲਾਮੁਖੀ ਭਖ਼ਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਏ। ਓਹਦੀਆਂ ਗੱਲ੍ਹਾਂ ਸੁਰਖ਼ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਅਜੀਬ-ਜਿਹਾ ਝੱਲ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਓਹਦੀ ਹਾਲਤ ਦੇਖ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਜਾਪਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਕਿਸੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਬੈਠਾ ਬਲਕਿ ਇਹ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ-ਪਾਕਿਸਤਾਨੀਆਂ ਦਾ ਕੋਈ ਸ਼ਹਿਰ ਏ ਜਿੱਥੋਂ ਦੀ ਜ਼ਨਾਨੀ ਮਰਦ ਦੀ ਬੇਵਫ਼ਾਈ ਤੇ ਗੁੱਸਾ ਝਾੜ ਰਹੀ ਏ। ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਪੂਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਨਾਨੀਆਂ ਇਕੋ ਮਸਲੇ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਨੇ। ਇਹ ਇਕ ਮੁਲਕ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਫ਼ੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਰੋਗ ਏ। ਜ਼ਨਾਨੀ ਕਿਤੇ ਦੀ ਵੀ ਹੋਵੇ ਜ਼ਨਾਨੀ ਏ। ਮੈਨੂੰ ਓਹਦੇ ਗੁੱਸੇ ਬਾਰੇ ਕੁਰੇਦਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਾ ਪਈ। ਉਹ ਭਰੀ ਬੈਠੀ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਜਵਾਲਾਮੁਖੀ ਆਪਣਾ ਲਾਵਾ ਉਗਲਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇ। ਓਹਨੇ ਖ਼ੁਦ ਈ ਦੱਸਿਆ, "ਮੈਂ ਮੈਕਸੀਕੋਨ ਸਿਟੀ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਮਾਪਿਆਂ ਦੀ ਇਕੋਇਕ ਲਾਡਲੀ ਧੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਨਿੱਕੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਤੋਂ ਈ ਮੁੰਡਿਆਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਵੀ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਕੋਈ ਬੁਆਏ ਫ਼ਰੈਂਡ ਨਈਂ ਸੀ ਬਣਾਇਆ ਜਦੋਂ ਕਿ ਸਕੂਲ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਈ ਮੁੰਡੇ, ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਫਸਾ ਲੈਂਦੇ ਨੇ। ਕੁੜੀਆਂ ਵੀ ਏਹਨੂੰ ਆਪਣੀ ਇੱਜ਼ਤ ਸਮਝਦੀਆਂ ਨੇ। ਕਿਉਂਕਿ ਜੇ ਏਧਰ ਕਿਸੇ ਕੁੜੀ ਦਾ ਕੋਈ ਬੁਆਏ ਫ਼ਰੈਂਡ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਮਾਪੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਕੁੜੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਖ਼ਾਮੀ ਸਮਝਦੇ ਨੇ। ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਕਲਾਸ ਦੇ ਹਰ ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਦੋਸਤੀ ਦਾ ਹੱਥ ਵਧਾਇਆ ਸੀ ਪਰ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਬੁਆਏ ਫ਼ਰੈਂਡ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਤਾਅਨਿਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਨਈਂ ਡਰਦੀ ਸੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਵੀ ਅਕਸਰ ਕਹਿੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਏਨੀ ਸੋਹਣੀ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਕੋਈ ਬੁਆਏ

ਫ਼ਰੈਂਡ ਨਈਂ ਬਣਾਇਆ। ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਦਾ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿਣਾ ਚੰਗਾ ਲੱਗਦਾ ਸੀ। ਖ਼ਾਨਾਬਦੋਸੀ ਚੰਗੀ ਨਈਂ ਲੱਗਦੀ। ਮੈਂ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸਾਂ ਕਿ ਕੋਈ ਮੈਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਆਪਣਾ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਸੱਧਰ ਜਾਹਰ ਕਰੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਓਹਦੇ ਨਾਵੇਂ ਲਾ ਦੇਵਾਂ। ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਮੈਨੂੰ ਤਾਅਨੇ ਵੀ ਦਿੰਦੀ ਕਿ ਤੇਰੇ ਅੰਦਰ ਕੋਈ ਪੂਰਬੀ ਰੂਹ ਏ। ਓਹਨੂੰ ਪੂਰਬ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਾਰੇ ਚੋਖੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸੀ। ਓਹਨੇ ਪੂਰਬੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਨਜ਼ਾਕਤ ਬਾਰੇ ਬੜਾ ਕੁਝ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਆਖ਼ਰ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਸਾਥੀ ਮਿਲ ਹੀ ਗਿਆ। ਸੋਹਣਾ-ਸੁਨੱਖਾ, ਫ਼ੁੱਟਬਾਲ ਦਾ ਮਸ਼ਹੂਰ ਖਿਡਾਰੀ ਸੀ। ਓਹਦੀ ਦੁਪਹਿਰ ਆਪਣੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ, ਸ਼ਾਮ ਫ਼ੁੱਟਬਾਲ ਦੇ ਗਰਾਊਂਡ ਵਿਚ ਤੇ ਰਾਤ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪਹਿਰ ਦੋਸਤਾਂ ਦੀ ਮਹਫ਼ਿਲ ਵਿਚ ਲੰਘਦੀ ਸੀ। ਫੇਰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਦਿਆਂ ਈ ਓਹਨੇ ਰਾਤਾਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਜਾਣਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਅਸੀਂ ਰਾਤ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਜਾਂਦੇ ਵੀ ਤਾਂ ਇਕੱਠੇ ਜਾਂਦੇ। ਓਹਦਾ ਨਾਂ ਹੋਜੇ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਹੁਣ ਮੇਰਾ ਹੋਜੇ ਈ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ। ਦੋਸਤ ਓਹਨੂੰ ਫ਼ੁੱਟਬਾਲ ਗਰਾਊਂਡ ਵਿਚ ਈ ਯਾਂ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਘਰ ਆ ਕੇ ਮਿਲ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਹੁਣ ਓਹਦੇ ਦੂਸਰੇ ਸ਼ੌਕ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਤੇ ਫ਼ੁੱਟਬਾਲ ਦਾ ਬਹੁਤ ਨਾਮਵਰ ਖਿਡਾਰੀ ਬਣਨਾ। ਓਹ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਬਰਾਜ਼ੀਲ ਦੇ ਖਿਡਾਰੀਆਂ ਵਰਗਾ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ।

“ਵਿਆਹ ਦੇ ਕੁਝ ਚਿਰ ਮਗਰੋਂ ਮੈਂ ਵੀ ਇਕ ਹੋਟਲ ਵਿਚ ਨੌਕਰੀ ਕਰ ਲਈ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਕੰਮ ਹੋਟਲ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਆਰਾਮ ਤੇ ਲੋੜਾਂ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਰੱਖਣਾ ਸੀ। ਓਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਦੂਰ ਕਰਨਾ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਹੋਟਲ ਦੇ ਮਿਆਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕਮੀ ਨਾ ਆਏ।

“ਵੇਲਾ ਲੰਘਦਾ ਰਿਹਾ। ਮੈਂ ਹੋਟਲ ਤੋਂ ਫ਼ਾਰਗ ਹੋ ਕੇ ਹੋਜ਼ੇ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਤੋਂ ਘਰ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਈ ਘਰ ਅੱਪੜ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਓਹ ਆਉਂਦਾ ਤਾਂ ਓਹਦੀ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੇਵਾ ਕਰਦੀ। ਓਹਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਦੀਆਂ, ਓਹਦੇ ਦੋਸਤਾਂ ਦੀਆਂ ਓਹਦੇ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਸਾਂਝੀਆਂ ਕਰਦੀ ਤੇ ਓਹਨੂੰ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਰਾਮ ਦੇਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੀ ਤਾਂ ਜੋ ਓਹਦੇ ਕੰਮ ਦਾ ਥਕੇਵਾਂ ਲਹਿ ਜਾਏ। ਓਹ ਪੂਰੇ ਸਕੂਨ ਨਾਲ ਫ਼ੁੱਟਬਾਲ ਖੇਡਣ ਜਾਏ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਤੋਂ ਸੁਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਪੂਰਬੀ ਜ਼ਨਾਨੀਆਂ ਆਪਣੇ ਮਰਦਾਂ ਦੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਵਾਂਗੂੰ ਸੇਵਾ ਕਰਦੀਆਂ ਨੇ। ਖ਼ੌਰੇ ਇਹੋ ਵਜਾਹ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਤੇ ਪਿਓ ਆਖ਼ਰੀ ਉਮਰ ਤਾਈਂ ਵੀ ਇਕੱਠੇ ਰਹੇ ਜਿਹੜੀ ਏਥੇ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਮੁਤਾਬਕ ਨਾ ਮੰਨਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਏ।”

ਸੈਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਤੇ ਜੌਗਿੰਗ ਕਰਦੇ ਲੋਕ ਸਾਡੇ ਕੋਲੋਂ ਦੀ ਲੰਘਦੇ ਰਹੇ ਪਰ ਮੈਂ ਓਹਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਨ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੁੱਝਿਆ ਰਿਹਾ। ਓਹਦੇ ਗੱਲ ਕਰਨ ਦੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਬੜਾ ਖੁੱਲ੍ਹਾਪਨ ਸੀ ਤੇ ਕੋਈ ਲੁਕ-ਲਪੇਟ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਗ ਰਹੀ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਅਜੀਬ ਲੱਗ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਮੈਕਸੀਕੋ ਹੈ ਤਾਂ ਪੱਛਮੀ ਮੁਲਕ ਈ। ਓਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕ ਵੀ ਗੋਰੇ-ਚਿੱਟੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਅਮਰੀਕਨ ਈ ਲੱਗਦੇ ਸਨ। ਫੇਰ ਓਹਦੀਆਂ ਸਰਹੱਦਾਂ ਵੀ ਅਮਰੀਕਾ ਨਾਲ ਲੱਗਦੀਆਂ ਨੇ। ਇਸ ਲਈ ਆਦਤਾਂ ਵੀ ਇਕੋ-ਜਿਹੀਆਂ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਨੇ। ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਆਈ ਗੱਲ ਨੂੰ ਮੈਂ ਲੁਕਾ ਨਾ ਸਕਿਆ। ਏਸ ਲਈ ਓਹਦੇ ਕੋਲੋਂ ਪੁੱਛਿਆ, “ਮੈਡਮ ਗਲੋਰੀਆ! ਕਿਆ ਤੁਹਾਡੇ ਵਿਚਕਾਰ ਕਦੀ ਕੋਈ ਝਗੜਾ-ਝੇੜਾ ਨਈਂ ਹੋਇਆ ਸੀ?” ਇਹ ਸਵਾਲ ਸੁਣ ਕੇ ਓਹਨੇ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਲਈ ਕੁਝ ਸੋਚਿਆ ਜਿਵੇਂ ਯਾਦ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਹੀ ਹੋਵੇ। ਫੇਰ ਬੋਲੀ, “ਨਈਂ ਕੋਈ ਖ਼ਾਸ ਨਈਂ। ਕਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਫ਼ੁੱਟਬਾਲ ਖੇਡ ਕੇ ਜੇ ਹੋਜ਼ੇ ਜ਼ਰਾ ਦੇਰ ਨਾਲ ਆਉਂਦਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਵਜਾਹ ਪੁੱਛਦੀ ਤਾਂ ਜ਼ਰਾ ਚਿੜ ਜਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਕਹਿੰਦਾ, ‘ਸਾਡੀ ਟੀਮ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਮਰਦ

ਖਿਡਾਰੀ ਈ ਨੇ। ਤੂੰ ਫ਼ਿਕਰ ਨਾ ਕਰਿਆ ਕਰ। ਪ੍ਰੈਕਟਿਸ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਦੀ ਦੋਸਤਾਂ ਨਾਲ ਗੱਪਸ਼ੱਪ ਮਾਰਨ ਲਈ ਵੀ ਦਿਲ ਕਰ ਆਉਂਦਾ ਏ।’ ਮੈਨੂੰ ਓਹਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੇ ਯਕੀਨ ਸੀ। ਓਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਦਿਲੋਂ ਮੁਹੱਬਤ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਬਸ ਓਹਦਾ ਫ਼ੁੱਟਬਾਲ ਦਾ ਈ ਇਕ ਸ਼ੌਕ ਸੀ ਜੀਹਦੀ ਵਜਾਹ ਤੋਂ ਮੈਂ ਕਦੀ-ਕਦੀ ਚਿੜ ਜਾਂਦੀ ਤੇ ਓਸ ਖੇਡ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸੌਂਕਣ ਸਮਝਦੀ ਸੀ। ਏਹਦੀ ਵਜਾਹ ਨਾਲ ਈ ਸਾਡੇ ਵਿਚ ਕਦੀ-ਕਦੀ ਖਟਾਸ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।”

ਹੁਣ ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਝੀਲ ਵਿਚ ਡੁੱਬਿਆਂ ਬਹੁਤ ਚਿਰ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਝੀਲ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦਾ ਟਰੈਕ ਵੀ ਖ਼ਾਲੀ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕੰਢੇ ਤੇ ਲੱਗੀਆਂ ਰੋਸ਼ਨੀਆਂ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਝਿਲਮਿਲ-ਝਿਲਮਿਲ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਈਆਂ ਸਨ। ਬੱਤੀਆਂ ਬਲਦਿਆਂ ਈ ਮੈਂ ਏਥੋਂ ਉੱਠ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿਓਂ ਜੋ ਘਰਵਾਲੇ ਖਾਣੇ ਦੀ ਮੇਜ਼ ਤੇ ਮੇਰੀ ਉਡੀਕ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਏਸ ਲਈ ਮੈਂ ਓਹਨੂੰ ਆਖਿਆ, “ਅੱਛਾ ਮੈਡਮ! ਹੁਣ ਮੈਨੂੰ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦਿਓ, ਬਾਕੀ ਗੱਲਾਂ ਕੱਲ੍ਹ ਹੋਣਗੀਆਂ।” ਇਹ ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਮੈਂ ਬੈਂਚ ਤੋਂ ਉੱਠ ਖਲੋਤਾ। ਓਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਖੜ੍ਹੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਦੇਖ ਕੇ ਆਖਿਆ, “ਜੇ ਮੈਂ ਇਸ ਘਰ ਵਿਚ ਰਹੀ ਤਾਂ ਕੱਲ੍ਹ ਜ਼ਰੂਰ ਏਥੇ ਈ ਬੈਠੀ ਮਿਲਾਂਗੀ। ਹੁਣ ਘਰ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਨਈਂ ਲੱਗਦਾ। ਇੰਜ ਲੱਗਦਾ ਏ ਜਿਵੇਂ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਬੰਦ ਹੋਵਾਂ।” ਇਕ ਵਾਰੀ ਫੇਰ ਮੈਂ ਓਹਦਾ ਨਰਮ ਤੇ ਗੁਦਗੁਦਾ ਹੱਥ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਤੇ ਓਹਨੂੰ ‘ਬਾਏ’ ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਘਰ ਵੱਲ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਓਹ ਓਥੇ ਈ ਬੈਠੀ ਰਹੀ।

ਅਗਲੀ ਸ਼ਾਮ ਮੈਂ ਰੋਜ਼ ਵਾਂਗੂੰ ਝੀਲ ਕੰਢੇ ਆਇਆ ਤਾਂ ਓਹ ਬੈਂਚ ਤੇ ਬੈਠੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਇੰਜ ਜਾਪਿਆ ਜਿਵੇਂ ਓਹ ਏਥੋਂ ਉੱਠ ਕੇ ਈ ਨਾ ਗਈ ਹੋਵੇ। ਓਹਨੇ ਨਿੰਮ੍ਹੀ-ਨਿੰਮ੍ਹੀ ਮੁਸਕਾਨ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ‘ਜੀ ਆਇਆਂ’ ਆਖਿਆ ਤੇ ਫੇਰ ਹੱਥ ਮਿਲਾਉਂਦਿਆਂ ਮੇਰੇ ਬੈਠਣ ਲਈ ਬੈਂਚ ਤੇ ਜਗ੍ਹਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ। ਮੈਂ ਓਹਨੂੰ ‘ਥੈਂਕ ਯੂ’ ਕਿਹਾ ਤੇ ਓਥੇ ਦੇ ਰਿਵਾਜ਼ ਮੁਤਾਬਿਕ ਪੁੱਛਿਆ, “ਵੇਲਾ ਕਿਵੇਂ ਲੰਘਿਆ, ਡੀਅਰ ਗਲੋਰੀਆ?” ਮੇਰੇ ਮੂੰਹੋਂ ‘ਡੀਅਰ’ ਜ਼ਰਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਨਿਕਲਿਆ। ਕਿਉਂਜੋ ਆਪਣੇ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਜੇ ਕਿਸੇ ਜ਼ਨਾਨੀ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਡੀਅਰ ਆਖ ਦੇਈਏ ਤਾਂ ਓਹ ਜੁੱਤੀ ਲਾਹ ਕੇ ਪਿੱਛੇ ਪੈ ਜਾਵੇ। ਪਰ ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਡੀਅਰ ਆਖਣਾ ਜ਼ਨਾਨੀਆਂ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ-ਆਦਰ ਵਧਾਉਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਏ। ਓਹਨੇ ਰਿਵਾਜ਼ ਮੁਤਾਬਿਕ ‘ਫ਼ਾਈਨ’ ਆਖ ਤਾਂ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਓਹਦੀ ਹਾਲ ਤੋਂ ‘ਫ਼ਾਈਨ’ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੀ ਸੀ। ਓਹ ਉੱਖੜੀ-ਉਦਾਸ ਜਿਹੀ ਬੈਠੀ ਸੀ। ਓਹਦਾ ਦਿਲ ਹੌਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਮੈਂ ਕਿਹਾ, “ਕੱਲ੍ਹ ਰਾਤ ਤੋਂ ਅੱਜ ਏਥੇ ਆਉਣ ਤਾਈਂ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਬਾਰੇ ਈ ਸੋਚਦਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਓਹ ਕਿੰਨਾ ਖ਼ੁਸ਼ਕਿਸਮਤ ਇਨਸਾਨ ਸੀ ਜੀਹਨੂੰ ਏਨਾ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸਾਥੀ ਮਿਲਿਆ ਸੀ।” “ਪਰ ਓਹਨੇ ਮੇਰੇ ਪਿਆਰ ਦੀ ਕਦਰ ਨਾ ਕੀਤੀ ਮਿਸਟਰ ਰਹੇਲ। ਹੋਟਲ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦਿਆਂ ਮੈਂ ਸ਼ਾਮ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਕਦੋਂ ਸ਼ਾਮ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਘਰ ਜਾ ਕੇ ਹੋਜ਼ੇ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਾਂ। ਹੋਟਲ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਗਾਹਕਾਂ ਦੀ ਓਪਰੇ ਦਿਲ ਨਾਲ ਤੇ ਡਿਊਟੀ ਸਮਝ ਕੇ ਆਓ-ਭਗਤ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਘਰ ਆ ਕੇ ਹੋਜ਼ੇ ਦੇ ਕੰਮ ਕਾਜ ਕਰਨ ਦੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਮੇਰੀ ਰੂਹ ਦੀਆਂ ਡੂੰਘਾਈਆਂ ਤਕ ਅੱਪੜ ਜਾਂਦੀ ਸੀ...ਪਰ ਪੱਛਮ, ਪੱਛਮ ਈ ਏ। ਇਕ ਸ਼ਾਮ ਹੋਟਲ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਤੋਂ ਵਿਹਲੀ ਹੋ ਕੇ ਘਰ ਆਈ ਤਾਂ ਪੂਰਾ ਘਰ ਸੁੰਨਾ-ਸੁੰਨਾ ਲੱਗਿਆ। ਇੰਜ ਲੱਗਿਆ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਚੋਰ ਸੰਨ੍ਹ ਲਾ ਕੇ ਘਰ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਸਾਮਾਨ ਚੁਰਾ ਕੇ ਲੈ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਮੈਂ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਹੁੰਦਿਆਂ ਗੌਰ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਹਰ ਸ਼ੈ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਪਈ ਸੀ ਸਿਰਫ਼ ਹੋਜ਼ੇ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਗ਼ਾਇਬ ਸਨ। ਓਹਦਾ ਅਟੈਚੀ, ਓਹਦੇ ਕੱਪੜੇ, ਫ਼ੁੱਟਬਾਲ ਖੇਡਣ ਦਾ ਸਾਮਾਨ। ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਓਹ ਕਿਸੇ ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਮੈਚ ਖੇਡਣ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਪਰ

ਓਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਓਂ ਨਈਂ ਦੱਸਿਆ ? ਘਰ ਦੇ ਜਿਹੜੇ ਜਿਹੜੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਜਾਂਦੀ ਓਹਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਡੁੱਬ ਜਾਂਦਾ। ਇਓਂ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਓਹ ਆਪਣਾ ਸਾਮਾਨ ਨਈਂ ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਵੀ ਕੱਢ ਕੇ ਨਾਲ ਹੀ ਲੈ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਮੈਂ ਨਿਢਾਲ-ਜਿਹੀ ਹੋ ਕੇ ਸੋਫ਼ੇ ਤੇ ਡਿੱਗ ਪਈ ਤੇ ਅੱਖਾਂ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਗੁੰਝਲਾਂ ਖੋਲ੍ਹਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਏਨੇ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਮੋਬਾਇਲ ਦੀ ਬੈੱਲ ਕੁਰਲਾ ਉੱਠੀ ਜਿਵੇਂ ਓਹਨੂੰ ਵੀ ਮੇਰੀ ਹਾਲਤ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਮੈਂ ਮੋਬਾਇਲ ਕੰਨ ਨਾਲ ਲਾਇਆ ਤਾਂ ਆਵਾਜ਼ ਆਈ, "ਮੈਂ ਹੋਜ਼ੇ ਦੀ ਕਲੱਬ ਦਾ ਮੈਨੇਜਰ ਬੋਲ ਰਿਹਾਂ। ਹੋਜ਼ੇ ਅੱਜ ਦੁਪਹਿਰ ਸਾਡਾ ਕਲੱਬ ਛੱਡ ਕੇ ਬਰਾਜ਼ੀਲ ਫ਼ਲਾਈ ਕਰ ਗਿਆ ਏ। ਓਹਦਾ ਓਥੇ ਇਕ ਬਹੁਤ ਮਸ਼ਹੂਰ ਕਲੱਬ ਨਾਲ ਫੁੱਟਬਾਲ ਖੇਡਣ ਦਾ ਕੰਟੈਕਟ ਹੋ ਗਿਆ ਏ। ਓਹ ਬੜੇ ਚਿਰ ਤੋਂ ਓਥੇ ਜਾਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਆਖ਼ਰ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਿਆ। ਚੰਗਾ ਖਿਡਾਰੀ ਜੋ ਸੀ। ਏਸ ਲਈ ਓਹ ਮੈਕਸੀਕੋ ਛੱਡ ਕੇ ਬਰਾਜ਼ੀਲ ਚਲਾ ਗਿਆ ਏ। ਓਹਦੇ ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਦੀ ਕੋਈ ਉਮੀਦ ਨਈਂ। ਏਸ ਲਈ ਉਹ ਸੁਨੇਹਾ ਦੇ ਗਿਆ ਏ ਕਿ ਓਹਦੀ ਉਡੀਕ ਨਾ ਕਰਨਾ।" ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਈ ਨਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਫ਼ੋਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕੀ-ਕੀ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਏ। ਮੇਰੇ ਹਰ ਪਾਸੇ ਹਨੇਰਾ ਛਾ ਗਿਆ। ਮੇਰਾ ਪੂਰਾ ਸਰੀਰ ਕੰਬਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਸਰੀਰ ਈ ਨਈਂ ਇੰਜ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਪੂਰਾ ਘਰ ਈ ਡੋਲੇ ਖਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਜਿਵੇਂ ਭੂਚਾਲ ਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਪਤਾ ਨਈਂ ਮੇਰੀ ਉਹ ਰਾਤ ਕਿਵੇਂ ਲੰਘੀ...ਮੈਂ ਬੇਹੋਸ਼ ਰਹੀ ਜਾਂ ਸੁੱਤੀ ਰਹੀ। ਸਵੇਰੇ ਅੱਖ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਹਿੱਲਿਆ ਨਈਂ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਰਾਤ ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਖਾਣ ਦਾ ਵੀ ਹੋਸ਼ ਨਈਂ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਬੜੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਹੋਟਲ ਦਾ ਨੰਬਰ ਮਿਲਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਬਿਮਾਰ ਹੋਣ ਦਾ ਕਹਿ ਕੇ ਛੁੱਟੀ ਲਈ ਆਖ ਦਿੱਤਾ।"

ਉਹ ਹੁਣ ਵੀ ਆਪਣੀ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾਉਂਦੀ-ਸੁਣਾਉਂਦੀ ਕੰਬ ਰਹੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਹਦੀ ਹਾਲਤ ਦੇਖ ਕੇ ਉਹਦਾ ਧਿਆਨ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਪਰਤਾਉਣ ਲਈ ਸਫ਼ੇਦ-ਸਫ਼ੇਦ ਕੂੰਜਾਂ ਦੀ ਡਾਰ ਵੱਲ ਪਰਤਾਇਆ ਜਿਹੜੀਆਂ ਝੀਲ ਦੀ ਸਤਹਿ ਤੋਂ ਉੱਡ ਕੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਹੜੇ ਦੇਸ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਓਹ ਥੋੜ੍ਹੇ ਚਿਰ ਲਈ ਕੂੰਜਾਂ ਨੂੰ ਇੰਜ ਤੱਕਦੀ ਰਹੀ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਵੀ ਉਸ ਡਾਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਕੇ ਕਿਸੇ ਅਣਜਾਣੇ ਦੇਸ ਜਾ ਰਹੀ ਹੋਵੇ। ਫੇਰ ਉਸਨੇ ਝੀਲ ਦੇ ਪਾਣੀ ਉੱਤੇ ਉੱਠਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਨੂੰ ਇੰਜ ਦੇਖਿਆ ਜਿਵੇਂ ਓਹਨਾਂ ਦਾ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਉੱਠਣ ਵਾਲੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਨਾਲ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇ। ਮੈਂ ਓਹਦੀ ਹਾਲਤ ਦੇਖ ਕੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਪੁੱਛਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਾ ਕੀਤੀ ਤੇ ਸੋਚਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਕਿ ਏਧਰ ਤਾਂ ਜ਼ਨਾਨੀ-ਮਰਦ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੁੰਦਾ ਈ ਕੱਚੇ ਧਾਗੇ ਵਰਗਾ ਏ। ਜ਼ਰਾ ਕੁ ਖਿੱਚਣ ਨਾਲ ਟੁੱਟਣ ਦਾ ਖ਼ਤਰਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਏ। ਸਗੋਂ ਅਕਸਰ ਟੁੱਟਦਾ ਈ ਰਹਿੰਦਾ ਏ। ਫੇਰ ਏਸ ਗਲੋਰੀਆ ਨੇ ਏਹਨੂੰ ਏਨਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕਿਓਂ ਕੀਤਾ ਏ। ਓਹਨੂੰ ਦਲਾਸਾ ਦਿੰਦਿਆਂ ਮੈਂ ਆਖਿਆ, "ਮੈਡਮ ਗਲੋਰੀਆ! ਇਹ ਕਿਸਮਤ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੇ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਏ ਤੁਸੀਂ ਕਿਸਮਤ ਨੂੰ ਨਾ ਮੰਨਦੇ ਹੋਵੋ ਪਰ ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਏਹਦੇ ਤੇ ਯਕੀਨ ਕਰਦੇ ਆਂ।"

ਉਹ ਜ਼ਰਾ ਸੰਭਲੀ ਤੇ ਬੋਲੀ, "ਤੁਸੀਂ ਠੀਕ ਕਹਿੰਦੇ ਓ ਮਿਸਟਰ ਰਹੇਲ! ਮੈਂ ਈ ਝੱਲੀ ਆਂ ਹਾਲਾਂਕਿ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਏ ਕਿ ਏਥੇ ਨਾਗ ਡੱਸ ਜਾਂਦੇ ਨੇ ਤੇ ਏਥੋਂ ਦੀਆਂ ਨਾਗਣਾਂ ਵੀ ਘੱਟ ਨਈਂ ਕਰਦੀਆਂ। ਹੁਣ ਮੈਂ ਵੀ ਨਾਗਣ ਬਣ ਕੇ ਜਿਊਂਵਾਂਗੀ। ਮੈਨੂੰ ਕੱਲ੍ਹ ਦੂਜਾ ਕੋਬਰਾ ਵੀ ਡੰਗ ਮਾਰ ਕੇ ਚਲਾ ਗਿਆ ਏ, ਤਾਂਈਂ ਏਹਦਾ ਇਲਾਜ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਵੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਾਂਗੀ। ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਏਸ ਦੂਜੇ ਨਾਗ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਵੀ ਸੁਣਾ ਈ ਦੇਵਾਂ...:

"ਜੀਹਨੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਪੂਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਗੁਜ਼ਾਰਨ ਦਾ ਕੌਲ ਕੀਤਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਉਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਅੱਧ ਵਿਚਾਲੇ ਈ ਛੱਡ ਕੇ ਆਪਣੀ ਕਿਸੇ ਨਵੀਂ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਗ਼ਾਇਬ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਮੈਂ

ਵਧੇਰਾ ਵੇਲਾ ਹੋਟਲ ਵਿਚ ਈ ਲੰਘਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਓਵਰ ਟਾਈਮ ਲਾਉਣ ਲੱਗ ਪਈ ਕਿਉਂਜੋ ਘਰ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰ-ਕਰ ਕੇ ਥੱਕ ਚੁੱਕੀ ਸਾਂ। ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਕੋਲ ਏਨਾਂ ਟਾਈਮ ਈ ਨਈਂ ਸੀ ਕਿ ਓਹ ਮੇਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣੇ ਯਾਂ ਮੈਨੂੰ ਸੁਣਾਵੇ। ਹੋਟਲ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦਿਆਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਭੁੱਲੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਦਿਨ ਮਹੀਨਿਆਂ ਤੇ ਮਹੀਨੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਬਦਲਦੇ ਰਹੇ। ਹੋਟਲ ਵਿਚ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕ ਆਉਂਦੇ, ਜਿਹਨਾਂ ਦੀ ਮੈਂ ਸੇਵਾ ਕਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਕਈ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਮੈਨੂੰ ਵਰਗਲਾ ਕੇ ਆਪਣੀਆਂ ਰਾਤਾਂ ਦਾ ਇਕਲਾਪਾ ਵੀ ਮੁਕਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਰਾਤਾਂ ਰੰਗੀਨ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਾਲਤਾਂ ਦਾ ਤਜ਼ਰਬਾ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਏਹੋ-ਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਇਲਾਜ਼ ਜਾਣਦੀ ਸੀ ਤੇ ਹੋਟਲ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਏਹਦਾ ਬੰਦੋਬਸਤ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਓਹਨਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਜਿਸਮ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਸੀ—ਮੇਰਾ ਨਈਂ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦਾ ਸਹੀ।"

"ਜਿਵੇਂ ਰੇਗਿਸਤਾਨ ਦੀ ਰੇਤ ਤੇਜ਼ ਵਗਦੀ ਹਵਾ ਉੱਡ-ਉੱਡ ਕੇ ਟੋਇਆਂ ਨੂੰ ਭਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਏ ਓਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੰਘਦੇ ਵੇਲੇ ਦੇ ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਦੇ ਫੱਟਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਭਰਦੇ ਰਹੇ। ਇਕ ਦੁਨੀਆਂ ਨਾਲ ਵਾਹ ਪੈਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਜਿਸਮਾਂ ਦੇ ਭੁੱਖੇ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਬਚਦੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਆਖ਼ਰ ਮੈਂ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਦੇ ਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸ ਗਈ ਜੀਹਨੇ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਰੂਹਾਂ ਦਾ ਜਾਣੂੰ ਆਖਿਆ ਸੀ। ਓਹਨੇ ਮੇਰੇ ਜਿਸਮ ਦੀ ਨਈਂ ਰੂਹ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਓਹਨੂੰ ਮੇਰੇ ਜਿਸਮ ਵਿਚ ਨਈਂ ਮੇਰੀ ਰੂਹ ਵਿਚ ਖਿੱਚ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਈ ਸੀ...ਜਿਸ ਵਜਾਹ ਕਰਕੇ ਉਹ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਖਿੱਚਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਮੇਰੀ ਰੂਹ ਦਾ ਆਸ਼ਕ ਹੋ ਗਿਆ। ਓਹ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਅੱਠ ਸਾਲ ਛੋਟਾ ਸੀ। ਗੱਭਰੂ ਜਵਾਨ ਤੇ ਨਸ਼ੀਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਾਲੇ ਕਾਰਲੂਸ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਸੱਚਾਈ ਵੀ ਨਜ਼ਰ ਆਈ। ਉਹ ਏਥੋਂ ਗਿਆ ਸੀ। ਓਹਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਡਿਊਟੀ ਸੀ। ਓਹਨੇ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਓਹਦੇ ਪਿਓ ਕੋਲ ਫ਼ੈਕਟਰੀਆਂ, ਸਟੋਰਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਲੋੜਵੰਦਾਂ ਨੂੰ ਲੇਬਰ ਸਪਲਾਈ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਟਰੈਕਟ ਏ ਤੇ ਉਹ ਮਜ਼ਦੂਰ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਦੂਜੇ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਜਾਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਏ ਤੇ ਹੁਣ ਮੈਕਸੀਕੋ ਤੋਂ ਵੀ ਕੁਝ ਬੰਦੇ ਲੈਣ ਲਈ ਆਇਆ ਏ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਆਪਣੀ ਦੋਸਤੀ ਵੱਲ ਪ੍ਰੇਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਓਹ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਏਥੇ ਅਮਰੀਕਾ ਲਿਆਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਓਹਦੇ ਕਹਿਣ ਮੁਤਾਬਿਕ ਮੌਕਾ ਵੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਅਮਰੀਕਾ ਦਾ ਵੀਜ਼ਾ ਵੀ ਦੁਆ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਜੇ ਮੈਂ ਓਹਦੀ ਗਰਲ ਫ਼ਰੈਂਡ ਬਣ ਜਾਵਾਂ। ਜਿਵੇਂ ਤੁਸੀਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਏਧਰ ਆਉਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਲੱਭਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਓ। ਏਥੇ ਆਉਣਾ ਆਪਣੀ ਖ਼ੁਸ਼ਕਿਸਮਤੀ ਸਮਝਦੇ ਓ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਮੈਕਸੀਕੋ ਵੀ ਜਾਇਜ਼ ਜਾਂ ਨਾਜਾਇਜ਼ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਏਥੇ ਆਉਣ ਦੀ ਸੱਧਰ ਰੱਖਦੇ ਆਂ। ਕਈ ਤਾਂ ਲੁਕ-ਛੁਪ ਕੇ ਸਰਹੱਦ ਪਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਮਾਰੇ ਵੀ ਜਾਂਦੇ ਨੇ। ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਇਹ ਸਿਲਸਿਲਾ ਜਾਰੀ ਰਹਿੰਦਾ ਏ। ਮੈਂ ਵੀ 'ਕੱਲੀ ਰਹਿੰਦੀ-ਰਹਿੰਦੀ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੋਂ ਉਕਤਾ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਆਖ਼ਰ ਇਨਸਾਨ ਸੀ। ਏਸ ਲਈ ਕਾਰਲੂਸ ਨਾਲ ਦੋਸਤੀ ਦਾ ਇਕਰਾਰ ਕਰ ਈ ਲਿਆ। ਓਹਨੇ ਆਪਣੀ ਅੰਮਬੈਸੀ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਲੇਬਰ ਦੇ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਵੀ ਵੀਜ਼ਾ ਲੈ ਲਿਆ ਤੇ ਮੈਂ ਓਹਦੇ ਨਾਲ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਏਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਏਸ ਘਰ ਵਿਚ ਆ ਗਈ ਜੀਹਦੇ ਵਿਚ ਤੁਸੀਂ ਰਹਿੰਦੇ ਰਹੇ ਓ।" ਉਹ ਦੱਸਦੀ ਰਹੀ—

"ਕਾਰਲੂਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਫ਼ਿਲਿਪ ਦਾ ਏਥੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਕਾਰੋਬਾਰ ਏ। ਮੈਂ ਓਹਦੇ ਨਾਲ ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਵਾਰ ਮਿਲ ਚੁੱਕੀ ਆਂ। ਕਾਰਲੂਸ ਓਹਦਾ ਇਕੋਇਕ ਪੁੱਤਰ ਏ ਤੇ ਦੋ ਧੀਆਂ ਨੇ। ਇਕ ਹੈਰੋਸਟਨ ਤੇ ਦੂਜੀ ਲਾਸਰੇਗਾਸ ਰਹਿੰਦੀ ਏ। ਤੇ ਕੱਲ੍ਹ ਮੇਰੀ ਰੂਹ ਦਾ ਵਪਾਰੀ ਕਾਰਲੂਸ ਵੀ ਦੂਜਾ ਹੋਜ਼ੇ ਈ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ ਜੀਹਨੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਬਾਕਾਇਦਾ ਵਿਆਹ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ

ਦਾ ਸਾਥੀ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਕਾਰਲੂਸ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਰੂਹ ਦਾ ਚਾਹਵਾਨ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਵੀ ਜ਼ਹਿਰੀਲਾ ਨਾਗ ਈ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ ਜੇਹੜਾ ਮੇਰੀ ਰੂਹ ਨੂੰ ਡੰਗ ਕੇ ਤੜਫ਼ਦਿਆਂ ਛੱਡ ਗਿਆ ਏ...ਹੁਣ ਮੈਂ ਵੀ ਨਾਗਣ ਬਣ ਕੇ ਜਿਊਂਵਾਂਗੀ।" ਇਹ ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਗਲੋਰੀਆ ਨੇ ਵਾਕੱਈ ਬਲ ਖਾਂਦੀ ਨਾਗਣ ਵਾਂਗੂੰ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਝੁਰਝੁਰੀ-ਜਿਹੀ ਆ ਗਈ। ਉਹ ਫੇਰ ਬੋਲੀ, "ਜਦੋਂ ਦਾ ਉਹ ਗਿਆ ਏ ਓਹਨੂੰ ਇਕ ਫ਼ੋਨ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਹਲ ਵੀ ਨਈਂ ਲੱਗੀ। ਓਹਨੂੰ ਕੋਈ ਹੋਰ ਜਵਾਨ ਮਿਲ ਗਈ ਹੋਨੀਂ ਏ।" ਸੂਰਜ ਛੁਪ ਰਿਹਾ ਸੀ ਪਰ ਹੁਣ ਓਹਨੂੰ 'ਸਨ ਸੈਟ' ਦੀ ਵੀ ਕੋਈ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਓਹਨੂੰ ਓਥੇ ਈ ਬੈਠਿਆਂ ਛੱਡ ਕੇ ਘਰ ਵੱਲ ਤੁਰ ਪਿਆ।

ਫੇਰ ਮੇਰਾ ਪੁੱਤਰ ਸਾਨੂੰ ਹਾਲੀਵੁੱਡ ਦਿਖਾਉਣ ਲਈ ਤੇ ਕੈਲੀਫ਼ੋਰਨੀਆਂ ਦੀ ਸੈਰ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਲਾਸ ਏਂਜਲਸ ਲੈ ਗਿਆ ਜਿੱਥੇ ਓਹਦੇ ਦੂਸਰੇ ਦੋਸਤ ਸਨ। ਸਾਨੂੰ ਓਥੇ ਪੰਦਰਾਂ ਸੋਲਾਂ ਦਿਨ ਲੱਗ ਗਏ। ਓਥੇ ਫਿਰਦਿਆਂ ਮੈਂ ਗਲੋਰੀਆ ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਭੁੱਲ-ਭੁਲਾਅ ਗਿਆ। ਓਥੋਂ ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਆਪਣੀ ਆਦਤ ਮੁਤਾਬਕ ਆਪਣੀਆਂ ਸ਼ਾਮਾਂ ਝੀਲ ਦੇ ਕੰਢੇ ਗੁਜ਼ਾਰਨੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਓਸੇ ਬੈਂਚ ਤੇ ਆ ਕੇ ਬੈਠਾ ਤਾਂ ਜੌਗਿੰਗ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਰਦ ਤੇ ਜ਼ਨਾਨੀਆਂ ਮੈਨੂੰ 'ਹੈਲੋ' ਆਖ ਜਾਂਦੇ। ਓਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਕਦੀ ਕਦੀ ਮੈਨੂੰ ਗਲੋਰੀਆ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਵੀ ਆਉਂਦਾ ਕਿ ਖ਼ੌਰੇ ਓਹ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਕਿੱਥੇ ਹੋਵੇਗੀ। ਜੀਹਨੂੰ ਮੈਂ ਨਾਗਣ ਵਾਂਗੂੰ ਸ਼ੂਕਦੀ ਨੂੰ ਏਸੇ ਬੈਂਚ ਉੱਤੇ ਛੱਡ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਓਹਦੇ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਈ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਅਚਨਚੇਤ ਓਹ ਆਉਂਦੀ ਨਜ਼ਰ ਆਈ। ਉਹ 'ਕੱਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਓਹਨੇ ਇਕ ਪੱਕੀ ਉਮਰ ਦੇ ਬੜੇ ਲੰਮੇ-ਝੰਮੇ ਆਦਮੀ ਦੇ ਜਿਸਮ ਦੁਆਲੇ ਆਪਣੀਆਂ ਬਾਂਹਵਾਂ ਲਪੇਟੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਓਹ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆ ਕੇ ਰੁਕੀ ਤੇ ਓਹਨੇ ਕਿਸੇ ਜੇਤੂ ਪਹਿਲਵਾਨ ਵਾਂਗੂੰ ਬੜੇ ਮਾਣ ਨਾਲ ਆਖਿਆ, "ਮੇਰਾ ਬੁਆਏ ਫ਼ਰੈਂਡ ਮਿਸਟਰ ਫ਼ਿਲਿਪ।" ਤੇ ਫੇਰ ਇਕ ਵਿਅੰਗਭਰੀ ਮੁਸਕੁਰਾਹਟ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਲਿਆ ਕੇ ਬੋਲੀ, "ਓਸ ਨਾਗ ਕਾਰਲੂਸ ਦਾ ਬਾਪ..." ਤੇ ਫੇਰ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਅਗਾਂਹ ਵਧ ਗਏ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਇੰਜ ਜਾਪਿਆ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਜ਼ਹਿਰੀਲੀ ਨਾਗਣ ਓਸ ਪੱਕੀ ਉਮਰ ਦੇ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਲਪੇਟ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਡੰਗਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੋਵੇ ਤੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਬੇਵਫ਼ਾਈ ਦਾ ਬਦਲਾ ਓਹਦੇ ਪਿਓ ਤੋਂ ਲੈ ਰਹੀ ਹੋਵੇ।

ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ

ਮੈਨੂੰ ਲੰਮੀ ਕਹਾਣੀ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੀ : ਤੌਕੀਰ ਚੁਗ਼ਤਾਈ

ਮੁਲਾਕਾਤੀ : ਜਿੰਦਰ

? ਚੱਲੋ ਗੱਲ ਤੁਹਾਡੇ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਤੁਹਾਡਾ ਬਚਪਨ ਕਿਹੋ-ਜਿਹਾ ਸੀ।

— ਹਰ ਬੰਦੇ ਦੇ ਬਾਲਪਨੇ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਚੰਗੀਆਂ-ਮੰਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਜੁੜੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਨੇ। ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਰਕੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਬਚਪਨ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਵੇਲਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜਿਸ ਪਾਸੇ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਉਹ ਤੁਰ ਪੈਂਦੇ ਨੇ। ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਵੀ ਇਹੋ-ਜਿਹਾ ਈ ਹੋਇਆ। ਆਰਥਕ ਪੱਖੋਂ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਕਦੀ ਵੀ ਕਿਸੇ ਸ਼ੈ ਦੀ ਕਮੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਤੇ ਨਾ ਈ ਕਦੀ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਵੱਲੋਂ ਕੋਈ ਤੰਗੀ ਹੋਈ। ਮੇਰੇ ਅੱਬਾ ਜੀ ਪਿੰਡ ਦੀ ਮਸੀਤ ਦੇ ਇਮਾਮ ਸਨ ਤੇ ਸਾਡੀ ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵੀ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਚੋਖੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਸਾਡੇ ਘਰ ਵਿਚੋਂ ਕਦੀ ਵੀ ਆਟਾ ਦਾਲ ਖ਼ਤਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ। ਸਾਡੇ ਅੱਬਾ ਜੀ ਸਾਡੇ ਕੱਪੜੇ-ਲੱਤੇ ਤੇ ਤਾਲੀਮ ਦਾ ਵੀ ਬਹੁਤ ਖ਼ਿਆਲ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਦਾਦਾ ਜੀ ਦੀ ਛੋਡੀ ਇਕ ਵੱਡੀ ਹਵੇਲੀ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਟੱਬਰ ਰਹਿੰਦੇ ਸਾਂ। ਸਾਡਾ ਟੱਬਰ, ਸਾਡੇ ਤਾਏ ਦਾ ਟੱਬਰ ਤੇ ਓਸ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਤਾਏ ਦਾ ਟੱਬਰ, ਪਰ ਓਸ ਹਵੇਲੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕੰਧ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਛੋਟਾ-ਜਿਹਾ ਪਿੰਡ ਸੀ ਜਿਸਦੇ ਇਕ ਦੋ ਘਰਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਘਰ ਦੀ ਹਵੇਲੀ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ। ਸਾਡੇ ਬੂਹੇ ਦੇ ਨਾਲ ਇਕ ਸਿਓ-ਬੇਰੀ ਦਾ ਬੂਟਾ ਸੀ ਤੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਵੀ ਦੋ ਬੇਰੀਆਂ, ਇਕ ਤੂਤ ਤੇ ਦੋ ਧਰੇਕਾਂ ਸਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੂਜੇ ਦੋ ਘਰਾਂ ਦੇ ਵਿਹੜਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਪੰਜ ਛੇ ਬੇਰੀਆਂ ਲੱਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਸਾਰੀਆਂ ਬੇਰੀਆਂ ਤੇ ਲੱਗੇ ਬੇਰਾਂ ਦਾ ਵੱਖੋ-ਵੱਖ ਸਵਾਦ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਤਾਏ ਦੇ ਧੀਆਂ-ਪੁੱਤਰ ਤੇ ਨਾਲਦਿਆਂ ਘਰਾਂ ਦੇ ਮੁੰਡੇ-ਕੁੜੀਆਂ, ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਖੱਟੀ ਬੇਰੀ, ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਮਿੱਠੀ ਬੇਰੀ ਕਹਿੰਦੇ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਨਾਲ ਪੀਘਾਂ ਪਾ ਕੇ ਹੂਟੇ ਲੈਂਦੇ। ਸਾਡਾ ਨਿੱਕਾ ਤਾਇਆ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਆਲਮ ਸੀ ਤੇ ਨਾਲ ਈ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਤਾਰੂ ਤੇ ਮੱਛੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਵੀ। ਪਰ ਉਹ ਕਿਸੇ ਗਰਮ-ਸਰਦ ਖਾਣ-ਪਾਣ ਦਾ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰੱਖਦਾ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਦੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਬਾਹਵਾਂ ਮਾਰੀਆਂ ਗਈਆਂ ਤੇ ਉਹ ਮੰਜੀ ਤੇ ਪੈ ਗਿਆ। ਤਾਇਆ ਬਹੁਤ ਗ਼ਰੀਬ ਸੀ ਪਰ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਦਿਲ ਦਾ ਮਾਲਕ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਅੱਬਾ ਜੀ ਨਾਲ ਉਹਦੀ ਬੜੀ ਲੜਾਈ ਹੁੰਦੀ ਪਰ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਉਹ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਬਚਪਨ ਦੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਨਿਆਮਤਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਮੇਰਾ ਬਚਪਨ ਬਹੁਤ ਦੁੱਖੀ ਸੀ। ਉਹਦਾ ਕਾਰਨ ਨਿੱਕੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਈ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਦਾ ਮਰ ਜਾਣਾ ਸੀ।

? ਕਿੰਨੀ ਉਮਰੇ ਤੁਹਾਡੇ ਮਾਂ ਜੀ ਇਸ ਜਹਾਨ ਤੋਂ ਤੁਰ ਗਏ ਸਨ। ਉਦੋਂ ਤੁਹਾਡੇ ਘਰ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਸੀ।

— ਮੈਂ ਤਾਂ ਛੇ-ਸੱਤ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਹੋਵਾਂਗਾ ਪਰ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਛੋਟੀਆਂ ਭੈਣਾਂ ਸਨ। ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹਾਲੀ ਦੁੱਧ ਪੀਂਦੀ ਬੱਚੀ ਈ ਸੀ ਕਿ ਸਾਡੀ ਬੇਬੇ ਮਰ ਗਈ। ਅਸੀਂ ਬੜੇ ਦੁੱਖੀ ਹੋਏ। ਸਾਡੀ ਇਕੋ ਈ ਭੁਆ ਸੀ ਜੀਹਦਾ ਕੋਈ ਧੀ-ਪੁੱਤਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਮਾਂ ਮਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਛੋਟੀ ਭੈਣ ਨੂੰ ਕੁੱਛੜ ਚੁੱਕ ਕੇ ਵਰਾਂਦੇ ਪਰ ਉਹ ਰੋਂਦੀ ਈ ਰਹਿੰਦੀ। ਅਸੀਂ ਵੀ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਰੋਂਦੇ। ਇਕ ਹੋਰ ਮੁਸੀਬਤ ਇਹ ਹੋਈ ਕਿ ਉਹਨੂੰ ਮਾਂ

ਮਰਨ ਮਗਰੋਂ ਨਾ ਬੱਕਰੀ ਤੇ ਨਾ ਗਊ, ਮੱਝ ਦਾ ਦੁੱਧ ਮਾਫ਼ਕ ਆਇਆ। ਉਹਦਾ ਢਿੱਡ ਖ਼ਰਾਬ ਰਹਿੰਦਾ ਤੇ ਪੀਂਦੇ ਸਾਰ ਈ ਉਲਟੀ ਕਰ ਦਿੰਦੀ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਹ ਹੱਡੀਆਂ ਦਾ ਪਿੰਜਰ ਬਣ ਗਈ ਤੇ ਅਸੀਂ ਹੋਰ ਵੀ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋਏ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਲੋਕ ਦੁੱਧ, ਲੱਸੀ ਤਾਂ ਪੀ ਲੈਂਦੇ ਸਨ ਪਰ ਚਾਹ ਦਾ ਰਿਵਾਜ਼ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਇਆ, ਪਰ ਸਾਡੇ ਘਰ ਦੋ ਵੇਲੇ ਚਾਹ ਬਣਦੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਬੱਕਰੀ ਦਾ ਦੁੱਧ ਪਾਂਦੇ ਸਾਂ। ਸਿਰਫ਼ ਚਾਹ ਦੇ ਦੁੱਧ ਲਈ ਹੀ ਸਾਡੇ ਅੱਬਾ ਜੀ ਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਘਰ ਵਿਚ ਦੋ ਬੱਕਰੀਆਂ ਰੱਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਇਕ ਦਿਨ ਸਾਡੇ ਘਰ ਵਿਚ ਚਾਹ ਬਣ ਰਹੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਰੋਂਦੀ ਹੋਈ ਭੈਣ ਨੂੰ ਮੋਢੇ ਨਾਲ ਲਾ ਕੇ ਚੁੱਪ ਕਰਾ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਉਹਨੇ ਕੁਸ਼ ਖਾਧਾ-ਪੀਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਏਸ ਕਰਕੇ ਵੀ ਅਸੀਂ ਬਹੁਤ ਦੁੱਖੀ ਸਾਂ। ਜਦੋਂ ਚਾਹ ਬਣਾ ਕੇ ਸਾਰਿਆਂ ਇਕ ਧਾਮੇਂ ਵਿਚ ਪਾਈ ਤਾਂ ਉਹਨੇ ਰੋਂਦਿਆਂ ਰੋਂਦਿਆਂ ਉਸ ਧਾਮੇਂ ਵੱਲ ਹੱਥ ਕੀਤਾ। ਅੱਬਾ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਜ਼ਰਾ ਏਹਨੂੰ ਵੀ ਦਿਓ ਖਾਂ ਇਕ-ਦੋ ਘੁੱਟ!"

ਅਸੀਂ ਚਾਹ ਠੰਢੀ ਕਰਕੇ ਉਹਦੇ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਲਾਈ ਤਾਂ ਉਹਨੇ ਇਕ ਦੋ-ਘੁੱਟ ਭਰਨ ਮਗਰੋਂ ਹੋਰ ਮੰਗੀ। ਅਸੀਂ ਡਰਦੇ-ਡਰਦੇ ਹੋਰ ਪਿਆਈ ਕਿ ਬਸ ਹੁਣੇ ਇਹਨੂੰ ਉਲਟੀ ਹੋ ਜਾਣੀ ਏ। ਪਰ ਉਹਨੂੰ ਉਲਟੀ ਨਾ ਹੋਈ। ਬਸ ਫੇਰ ਕੀ ਸੀ, ਅਸੀਂ ਉਹਨੂੰ ਦੁੱਧ ਦੀ ਥਾਂ ਚਾਹ ਪਿਆਣ ਲੱਗ ਪਏ ਤੇ ਉਹ ਦਿਨੋਂ-ਦਿਨੀਂ ਠੀਕ ਹੁੰਦੀ ਗਈ। ਪਰ ਕੁਸ਼ ਦਿਨਾਂ ਮਗਰੋਂ ਸਾਡੀ ਭੂਆ ਵੀ ਮਰ ਗਈ। ਸਾਡੇ ਤੇ ਸਾਡੇ ਪਿਓ ਦੇ ਦੁੱਖ ਹੋਰ ਵਧ ਗਏ। ਫੇਰ ਸਾਡੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀ ਤਾਈ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਸਾਂਭ ਲਿਆ, ਪਰ ਛੇਆਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਮਗਰੋਂ ਉਹ ਵੀ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਈ। ਸਾਡੇ ਪਿਓ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਆਖਿਆ ਕਿ ਬੱਚੇ ਔਖੇ ਵੱਡੇ ਹੋਣਗੇ ਤੁਸੀਂ ਇਹਨਾਂ ਲਈ ਇਕ ਹੋਰ ਸ਼ਾਦੀ ਕਰ ਲਓ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਅਹਿ ਕਹਿ ਕੇ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਮੇਰੇ ਨਸੀਬ ਵਿਚ ਤਾਂ ਸੁੱਖ ਨਹੀਂ, ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੂੰ ਦੁੱਖੀ ਕਰਨ ਦੀ ਕੀ ਲੋੜ ਏ।

ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਅੱਬਾ ਜੀ ਏਸ ਕਰਕੇ ਵੀ ਸ਼ਾਦੀ ਕੋਲੋਂ ਡਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਜਦੋਂ ਪਹਿਲੀ ਸ਼ਾਦੀ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਭੈਣ ਹਾਲੀ ਦੁੱਧ ਪੀਂਦੀ ਸੀ ਜੋ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਮਰ ਗਈ। ਅੱਬਾ ਜੀ ਨੂੰ ਦੂਜੀ ਸ਼ਾਦੀ ਕਰਵਾਈ ਗਈ ਪਰ ਸਾਡਾ ਇਕ ਭਰਾ ਹਾਲੀ ਦੁੱਧ ਪੀਂਦਾ ਬੱਚਾ ਈ ਸੀ ਕਿ ਸਾਡੀ ਦੂਜੀ ਮਾਂ ਵੀ ਤੁਰ ਗਈ। ਫੇਰ ਜਦੋਂ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਯਾਨੀ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਤੀਜੀ ਬੀਵੀ ਮਰੀ ਤਾਂ ਉਦੋਂ ਵੀ ਸਾਡੀ ਇਕ ਭੈਣ ਹਾਲੀ ਦੁੱਧ ਪੀਂਦੀ ਬੱਚੀ ਸੀ।

ਸਾਡੇ ਘਰ ਵਿਚ ਸਭ ਕੁਝ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਸਾਡਾ ਬੁਰਾ ਹਾਲ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਅੱਬਾ ਜੀ ਮਸੀਤ ਵਿਚ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਨ ਵੀ ਜਾਂਦੇ, ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਦਵਾ-ਦਾਰੂ ਵੀ ਕਰਦੇ, ਝਾੜਾ-ਫੂਕਾ ਵੀ ਕਰਦੇ, ਪੰਜ-ਛੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਨਿਕਾਹ ਵੀ ਪੜ੍ਹਾਂਦੇ ਤੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਮਸੀਤ ਵਿਚ ਕੁਰਾਨ ਮਜੀਦ ਵੀ ਪੜ੍ਹਾਂਦੇ। ਸਾਡੇ ਘਰ ਵਿਚ ਵੀ ਕੁੜੀਆਂ ਮੁੰਡੇ ਮੇਰੀ ਬੇਬੇ ਤੇ ਤਾਈ ਕੋਲੋਂ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਆਂਦੇ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਸਾਡੇ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਸਗੋਂ ਆਲ ਦੁਆਲ ਦੇ ਪੰਜ ਛੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਬੜੀ ਇੱਜ਼ਤ ਸੀ। ਅਸਾਂ ਭੈਣ-ਭਰਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜਿਸ ਦਾ ਦਿਲ ਕਰਦਾ ਤੇ ਜਦੋਂ ਭੁੱਖ ਲੱਗਦੀ ਆਟਾ ਗੁੰਨ੍ਹ ਕੇ ਰੋਟੀ ਪਕਾ ਲੈਂਦੇ ਤੇ ਖਾ ਲੈਂਦੇ। ਜੇ ਹੱਟੀ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਖਾਤੇ ਵਿਚ ਪੈਸੇ ਲਿਖਵਾ ਦਿੰਦੇ।

? ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਦੱਸੋ।

— ਸਾਡਾ ਸੰਬੰਧ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦੀ ਇਕ ਜਾਤ ਨਾਲ ਏ ਤੇ ਸਾਡੇ ਵੱਡੇ-ਵਡੇਰੇ ਤਿੰਨ ਸੌ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਗਜ਼ਨੀ ਤੋਂ ਏਥੇ ਆ ਕੇ ਆਬਾਦ ਹੋਏ। ਉਹ ਮੁਗ਼ਲੀਆ ਤਰਜ ਦੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਉਸਾਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਅਰਬੀ ਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਵੀ ਸਨ। ਸਾਡੇ ਅੱਬਾ ਜੀ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਦੀ

ਮਸੀਤ ਵਿਚ ਸੱਠ ਸਾਲ ਤੀਕਰ ਇਮਾਮਤ (ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਾਣ ਦਾ ਕੰਮ) ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਏਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਡੇ ਦਾਦਾ ਜੀ ਇਸੇ ਮਸੀਤ ਚ ਇਮਾਮ ਸਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਡੇ ਪਰਦਾਦਾ ਜੀ। ਸਾਡੇ ਅੱਬਾ ਜੀ ਤਿੰਨ ਭਰਾ ਸਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਈ ਭੈਣ ਸੀ, ਪਰ ਉਹਦੀ ਉਲਾਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਵੱਡੇ ਤਾਇਆ ਜੀ ਆਪਣਾ ਪਿੰਡ ਛੱਡ ਕੇ ਰਾਵਲ ਪਿੰਡੀ ਸਦਰ ਦੀ ਇਕ ਮਸੀਤ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਇਮਾਤਾ ਹੋ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਮੌਲਵੀ ਮੁਹੰਮਦ ਯੂਸਫ਼ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਉੱਥੇ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਾਣ ਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਸਿਵਾਏ ਜੁਮੇ ਦੀ ਨਮਾਜ਼ ਦੇ ਉਹ ਉੱਥੇ ਘੱਟ ਈ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਾਂਦੇ ਤੇ ਹਰ ਹਫ਼ਤੇ ਪਿੰਡ ਆ ਕੇ ਯਾ ਤਾਂ ਮਾਖਿਓ ਢੂੰਢਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦੇ ਜਾਂ ਮੱਛੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਦੇ। ਤੁਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਓ ਕਿ ਸਾਡੇ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਵਿਚ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਵੀ ਸ਼ੌਕ ਸੀ, ਪਰ ਸਾਡੇ ਅੱਬਾ ਜੀ ਏਸ ਦੇ ਬਹੁਤ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਸਨ। ਉਹ ਆਪ ਵੀ ਸ਼ਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦੇ ਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਇੰਜ ਕਰਨ ਤੇ ਵੀ ਖ਼ੁਸ਼ ਨਾ ਹੁੰਦੇ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਨਿੱਕੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਤਾਏ ਤੇ ਓਹਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ਿਕਾਰ ਤੇ ਟੁਰ ਜਾਂਦਾ ਪਰ ਵੱਡਾ ਹੋ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਜਾਪਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਵੀ ਏਸ ਜ਼ੁਲਮ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਉਹਨਾਂ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਤੇ ਚਾਚੇ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨਾਲ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਸ਼ਰੀਕ ਰਿਹਾ। ਮੈਨੂੰ ਹੁਣ ਇਹਦਾ ਬਹੁਤ ਦੁੱਖ ਹੁੰਦਾ। ਇਸੇ ਲਈ ਮੈਂ ਕਰਾਚੀ ਤੋਂ 'ਮਖ਼ਲੂਕ' ਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਰਸਾਲਾ ਵੀ ਕੱਢਿਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹੋ ਗੱਲ ਸਮਝਾਂਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਜਾਨਵਰਾਂ ਤੇ ਪਖੇਰੂਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੇ ਤਾਂ ਓਨਾਂ ਈ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰੋ ਜਿਸ ਨਾਲ ਤੁਹਾਡਾ ਢਿੱਡ ਭਰ ਜਾਵੇ। ਆਪਣਾ ਢਿੱਡ ਭਰਨ ਲਈ ਤੁਸੀਂ ਗੋਲੀਆਂ ਮਾਰ-ਮਾਰ ਕੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਮਾਸੂਮ ਪਖੇਰੂਆਂ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਮਾਰਦੇ ਓ। ਮੈਂ ਏਸ ਬਾਰੇ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵੀ ਲਿਖੀਆਂ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੇਖ ਵੀ ਲਿਖੇ।

ਵੱਡੇ ਤਾਏ ਬਾਰੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਸ਼ਿਕਾਰ ਵੀ ਕਰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਇਹਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਹ ਅਰਬੀ, ਫ਼ਾਰਸੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਵੀ ਚੰਗਾ ਗਿਆਨ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਘਰ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀ ਇਕ ਵੱਡੀ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਹਜ਼ਾਰ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਸ਼ਾਇਰ ਹਾਫ਼ਿਜ, ਸਾਦੀ, ਜਾਮੀ ਤੇ ਬੇਦਿਲ ਜ਼ਬਾਨੀ ਯਾਦ ਸਨ।

ਉਸ ਤੋਂ ਨਿੱਕੇ ਤਾਏ ਦਾ ਨਾਂ ਮੌਲਵੀ ਮੁਹੰਮਦ ਰੋਸ਼ਨ ਸੀ ਜਿਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਮਅਜ਼ੂਰ ਹੋ ਕੇ ਮੰਜੀ ਤੇ ਪੈ ਗਏ। ਉਹ ਵੀ ਇਕ ਮਸੀਤ 'ਚ ਇਮਾਮ ਸਨ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਮੌਲਵੀਆਂ ਆਲੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਆਪਣੀ ਜਵਾਨੀ ਵਿਚ ਉਹ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਕੀਤੇ ਜੋ ਮੌਲਵੀਆਂ ਦੇ ਧੀਆਂ-ਪੁੱਤਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦੇ ਜਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਐਸੇ ਕੰਮਾਂ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਹੁੰਦੀ। ਉਹ ਮੰਜੀ ਤੇ ਬੈਠੇ ਰਹਿੰਦੇ ਤੇ ਬਸ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਮੈਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯਾਦ ਏ ਕਿ ਉਹ ਮੌਲਵੀ ਦਿਲ ਪਜੀਜ਼ ਹੁਰਾਂ ਦੀ ਕਿਤਾਬ 'ਹਵਾਲਾ ਆਖ਼ਰਤ' ਤੇ ਮੀਆਂ ਮੁਹੰਮਦ ਬਖ਼ਸ਼ ਦੀ ਕਿਤਾਬ 'ਬਦੀ ਅਲਜਮਾਲ' ਹਰ ਵੇਲੇ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਰੱਖਦੇ। ਇਹਨਾਂ ਦੋਵਾਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸ਼ੇਖ਼ ਸਾਦੀ ਦੀ 'ਗੁਲਸਤਾਂ ਤੇ ਬੋਸਤਾਂ' ਵੀ ਉਹ ਹਰ ਵੇਲੇ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਰੱਖਦੇ। ਅਸੀਂ ਜਦੋਂ ਸਵੇਰੇ-ਸਵੇਰੇ ਉੱਠਦੇ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਸਾਦੀ ਦੇ ਸਿਅਰ ਦੀ 'ਵਾਜ ਆਵੰਦੀ—

ਕਰੀਮ ਬਾ ਬਖ਼ਸ਼ਾਏ ਬਰ ਹਾਲ ਮਾ
ਕਿ ਹਸਤਿਮ ਅਸਿਰ ਕਮੰਦ ਹੋਵਾ

(ਰੱਬਾ ਸਾਡੇ ਹਾਲ ਤੇ ਰਹਿਮ ਕਰੋ। ਅਸੀਂ ਖ਼ੁਦਗਰਜੀ ਤੇ ਹਿਰਸ ਦੀ ਹਵਾ ਦੇ ਕੈਦੀ ਬਣ ਗਏ ਹਾਂ।)

ਉਹ ਅੱਧੀ-ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਤੀਕਰ ਸਾਨੂੰ ਸੇਫ਼ ਅਲਮਲੂਕ ਸੁਣਾਂਦੇ ਤੇ ਕਈ ਸ਼ਿਅਰ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ-ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਧਾਂਹਾਂ ਮਾਰ ਕੇ ਰੋ ਪੈਂਦੇ। ਦੋ ਸ਼ਿਅਰ ਮੈਨੂੰ ਹੁਣ ਵੀ ਯਾਦ ਨੇ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਉਹ ਕਿੰਨਾ ਈ ਚਿਰ ਤੀਕਰ ਰੋਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਜਾਂ ਕਿਤਾਬ ਬੰਦ ਕਰਦੇ ਤੇ ਚੁੱਪ ਕਰਕੇ ਬਹਿ ਜਾਂਦੇ—

ਅਸਾਂ ਜਿਹਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਲੱਗਣ ਤੇ ਸ਼ਰਮ ਤੁਸਾਂ ਨੂੰ ਆਂਦੀ
ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਰੱਬ ਸਾਨੂੰ ਬਣਾਇਆ, ਚੰਗਾ ਕੌਣ ਬਣਾਵੇ

ਜਾਂ ਫੇਰ ਇਹ ਸ਼ਿਅਰ ਜਦੋਂ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ-ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਂਦਾ ਤਾਂ ਵੀ ਉਹ ਰੋ ਪੈਂਦੇ—

ਸੇਫ਼ ਮਲੂਕ ਕਿਹਾ ਸੁਣ ਸ਼ਾਹਾ ਸੱਚ ਸੁਖਨ ਨਬੀ ਦਾ
ਅਲਦਾਂ ਯਾ ਗਰੀਬਾ ਏਥੋਂ ਓੜਕ ਕੂਚ ਸਭੀ ਦਾ

? ਤੌਕੀਰ ਜੀ, ਤੁਸੀਂ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖਣ ਵੱਲ ਕਿੱਦਾਂ ਆਏ। ਸ਼ੁਰੂਆਤ 'ਚ ਕਿਹੜੇ-ਕਿਹੜੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਿਆ।

— ਇਕ ਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਸੋਹਣੀ ਮਾਹੀਂਵਾਲ, ਯੂਸਫ਼ ਜ਼ੁਲੇਖ਼ਾ, ਹੀਰ ਰਾਂਝਾ ਵਗ਼ੈਰਾ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਸਾਡੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਮਿਲੀ। ਫੇਰ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਚੌਥੀ ਜਮਾਤ ਵਿਚ ਗਿਆ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਦੋ ਹੋਰ ਮੁੰਡੇ ਜਹਾਂਗੀਰ ਤੇ ਅਜਮਤ ਮੇਰੇ ਦੋਸਤ ਬਣ ਗਏ। ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਇਕ ਜਮਾਤ ਪਿੱਛੇ ਸਨ। ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੇ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਪੜ੍ਹਿਆ-ਲਿਖਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਅਜਮਤ ਦਾ ਪਿਓ ਸਾਡਾ ਹਿਸਾਬ ਦਾ ਉਸਤਾਦ ਤੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਚੰਗਾ ਬੰਦਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਤਿੰਨੋਂ ਬੱਚਿਆਂ ਈ ਦੇ ਰਸਾਲੇ ਪੜ੍ਹਦੇ ਤੇ ਅਸਾਂ ਅਜਮਤ ਹੋਰਾਂ ਦੇ ਘਰ ਇਕ ਖ਼ਾਲੀ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਰਸਾਲਿਆਂ ਦੀ ਇਕ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਵੀ ਬਣਾਈ ਹੋਈ ਸੀ (ਅਜਮਤ ਬੁਖ਼ਾਰੀ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਪੀਪਲਜ਼ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਐਮ.ਐਲ.ਏ. ਦਾ ਇਲੈਕਸ਼ਨ ਵੀ ਲੜਿਆ) ਉਦੋਂ ਅਸੀਂ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਜਿਹੜੇ ਰਸਾਲੇ ਮੁੱਲ ਲੈਂਦੇ ਤੇ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਾਂ ਉਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਰਸਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਗਿਣੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਰਸਾਲੇ ਕਰਾਚੀ ਤੇ ਕੁਝ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਛਪਦੇ ਸਨ। ਜਿਵੇਂ 'ਤਾਅਲੀਮ ਵ ਤਰਬੀਅਤ', 'ਬੱਚੋਂ ਕਾ ਬਾਗ਼', 'ਬੱਚੋਂ ਕੀ ਦੁਨੀਆ', 'ਖਿਲੌਨਾ' ਵਗ਼ੈਰਾ। ਅਸੀਂ ਇਹਨਾਂ ਰਸਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਲਿਖਦੇ ਤੇ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਪਰ ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਪੜ੍ਹਦੇ ਜ਼ਰੂਰ ਸਾਂ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਮੈਂ 'ਨੌਨਿਹਾਲ' ਨੂੰ ਝਕਦਿਆਂ-ਝਕਦਿਆਂ ਖ਼ਤ ਲਿਖਿਆ ਜਿਹੜਾ ਓਹਦੇ ਵਿਚ ਛਪ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਖ਼ੁਸ਼ ਹੋਇਆ ਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਦਿਖਾਂਦਾ ਫਿਰਿਆ। ਅਸੀਂ ਜਦੋਂ ਛੇਵੀਂ 'ਚ ਪਹੁੰਚੇ ਤਾਂ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਛਪਣ ਵਾਲਾ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਡਾਇਜੈਸਟ 'ਆਦਾਬ ਅਰਜ' ਵੀ ਪੜ੍ਹਨ ਲੱਗੇ। ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਈ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਛਪਣ ਵਾਲਾ ਇਕ ਮਜ਼ਾਹੀਆ ਰਸਾਲਾ 'ਚਾਂਦ' ਵੀ ਪੜ੍ਹਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਨਾਵੀਂ ਜਮਾਤ ਤੀਕਰ ਅੱਪੜੇ ਉਦੋਂ ਤੀਕਰ ਸਾਡੀ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਵਿਚ ਚੋਖੇ ਸਾਰੇ ਰਸਾਲੇ ਤੇ ਡਾਇਜੈਸਟ ਜਮ੍ਹਾਂ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਤੇ ਅਸੀਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵੀ ਪੜ੍ਹ ਚੁੱਕੇ ਸਾਂ।

ਹੋਰ ਅੱਗੇ ਵਧੇ ਤੇ ਕਰਾਚੀ ਤੋਂ ਛਪਣ ਵਾਲੇ ਡਾਇਜੈਸਟ 'ਸਸਪੈਂਸ' ਤੇ ਫੇਰ 'ਸਬਰੰਗ' ਤੀਕਰ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। 'ਸਬਰੰਗ' ਬਹੁਤ ਕਮਾਲ ਦਾ ਡਾਇਜੈਸਟ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਏਸ ਡਾਇਜੈਸਟ ਵਿਚ ਮੋਪਾਸਾਂ, ਓ ਹੇਨਰੀ, ਚੈਖ਼ਵ ਤੇ ਹੋਰ ਕਿੰਨੇ ਈ ਵੱਡੇ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਅੱਡ ਪ੍ਰੋਗਰੈਸਿਵ ਰਾਈਟਰਜ਼ ਨਾਲ ਜੁੜੇ। ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਮੁਨਸ਼ੀ ਪ੍ਰੇਮ ਚੰਦ, ਇਸਮਤ ਚੁਗ਼ਤਾਈ, ਰਾਮ ਲਾਲ, ਗੁਲਾਮ ਅੱਬਾਸ, ਅਹਿਮਦ ਨਸੀਮ ਕਾਸਮੀ, ਸ਼ੌਕਤ ਸਦੀਕੀ ਤੇ ਦੂਜੇ ਵੱਡੇ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਿਆ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ

ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਕਹਾਣੀਆਂ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਲਿਖੀਆਂ ਪਰ ਸ਼ਾਇਰੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਤੇ 'ਚਾਂਦ' ਵਿਚ ਫ਼ਿਲਮੀ ਗਾਣਿਆਂ ਦੀਆਂ ਪਰੋੜੀਆਂ ਵੀ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸਾਂ। ਫੇਰ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਕੋਲ ਕਰਾਚੀ ਆ ਗਿਆ। ਉਹਦਾ ਇਕ ਕਾਰਨ ਤਾਂ ਮੇਰੀਆਂ ਸ਼ਰਾਰਤਾਂ ਸਨ ਜੋ ਹੱਦੋਂ ਵਧ ਗਈਆਂ ਸਨ ਤੇ ਦੂਜਾ ਮੈਂ ਆਪ ਵੀ ਕਿਸੇ ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਕੁਝ ਸਿੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸਾਂ। ਜਦੋਂ ਕਰਾਚੀ ਆਇਆ ਤਾਂ ਘਰ ਦੇ ਲਾਗੇ ਇਕ ਸਰਕਾਰੀ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਸੀ। ਉੱਥੋਂ ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਲੈ ਕੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਿਆ ਤੇ ਖੱਬੇ-ਪੱਖ ਦੀ ਸੋਚ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਿਆ ਜਿਹੜੇ ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਫ਼ੌਜੀ ਹੁਕਮਤਾਂ ਯਾਂ ਜਾਲਮ ਹਕੂਮਤਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਜ਼ੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਜਾਣ ਆਲੇ ਸਿਆਸੀ ਆਗੂਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਡਟੇ ਰਹੇ। ਉਹ ਜਿਯਾਉੱਲ ਹੱਕ ਕੇ ਮਾਰਸ਼ਲ ਲਾਅ ਦਾ ਜ਼ਮਾਨਾ ਸੀ। ਖੱਬੇ-ਪੱਖ ਤੇ ਸੈਕੂਲਰ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਤੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾ ਨੂੰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਬੰਦੇ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਈ ਸਾਹਿਤਕ ਮਹਿਫ਼ਲਾਂ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਡਰਾਮਿਆਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਰੱਖਦਾ ਸਾਂ ਇਸ ਕਰਕੇ ਅਲੀ ਅਹਿਮਦ ਸਾਹਬ ਦੇ ਸਟੇਟ ਥਿਏਟਰ ਨਾਲ ਜੁੜ ਗਿਆ।

? ਤੁਹਾਨੂੰ ਡਰਾਮੇ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਕਿੱਥੋਂ ਲੱਗਿਆ। ਕਿਤੇ ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਮੇਰੇ ਵਾਂਗੂੰ ਘਰਦਿਆਂ ਤੋਂ ਚੋਰੀ-ਚੋਰੀ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਦੇਖਦੇ ਰਹੇ।

— ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸ਼ਾਦੀਆਂ ਵਿਚ ਸਾਂਗੀਆਂ ਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਅਸੀਂ ਸਾਰੀ-ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਸਾਂਗ ਦੇਖਦੇ। ਮੇਰਾ ਵੀ ਦਿਲ ਕਰਦਾ ਕਿ ਕਿਸੇ ਸਾਂਗ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਾਂ। ਅਸੀਂ ਜਦੋਂ ਬੱਸ ਨਾ ਮਿਲਣ ਕਰਕੇ ਸਕੂਲ ਨਾ ਜਾ ਸਕਦੇ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਰਲ ਕੇ ਕਿਸੇ ਪੈਲੀ ਵਿਚ ਸਾਂਗ ਲਾ ਦਿੰਦੇ। ਕੋਈ ਮਸ਼ਾਲ ਆਲਾ ਬਣਦਾ, ਕੋਈ ਨਕਲੀਆ ਤੇ ਭੰਡ। ਜਦੋਂ ਛੁੱਟੀ ਦਾ ਵੇਲਾ ਹੁੰਦਾ ਅਸੀਂ ਮੁੜ ਕੇ ਘਰ ਆ ਜਾਂਦੇ। ਅਸੀਂ ਪਿੰਡ ਦੇ ਕਈ ਮੁੰਡੇ, ਘਰ ਆਲਿਆਂ ਤੋਂ ਚੋਰੀ-ਚੋਰੀ, ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਸਿਨੇਮੇ ਵਿਚ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਵੀ ਦੇਖਦੇ। ਉਦੋਂ ਸਾਡੇ ਸ਼ਹਿਰ ਚ ਦੋ ਈ ਸਿਨੇਮੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਐਤਵਾਰ ਨੂੰ ਫ਼ਿਲਮ ਦੇਖਣ ਜ਼ਰੂਰ ਜਾਂਦੇ। ਉਦੋਂ ਬਹੁਤ ਚੰਗੀਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਬਣਦੀਆਂ ਸਨ। ਇੱਥੋਂ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਅਦਾਕਾਰੀ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਲੱਗਿਆ।

ਗੱਲ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ ਅਲੀ ਅਹਿਮਦ ਦੇ ਡਰਾਮਾ ਗਰੁੱਪ ਦੀ ਜੋ 'ਨਾਟਕ' ਦੇ ਨਾਂ ਤੋਂ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀਆਂ ਬਸਤੀਆਂ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੇ ਜਲਸੇ ਵਿਚ ਥਿਏਟਰ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਅਲੀ ਅਹਿਮਦ ਸਾਹਬ ਇੰਡੀਆ ਵਿਚ 'ਅਪਟਾ' ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇੱਥੇ ਜ਼ੁਲਫ਼ਕਾਰ ਅਲੀ ਭੁੱਟੋ ਹੋਰਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਆਖਿਆ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਨੈਸ਼ਨਲ ਅਕੈਡਮੀ ਫਾਰ ਥਿਏਟਰ ਐਂਡ ਆਰਟ 'ਨਾਟਕ' ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਔਖੇ ਮਿਜ਼ਾਜ ਦੇ ਬੰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਲਿਖਾਰੀ, ਕਥਕ ਦੇ ਮਾਹਰ ਤੇ ਡਰਾਮੇ ਦੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਨਵੀਂ ਤਕਨੀਕ ਦੇ ਵੀ ਚੰਗੇ ਜਾਣੂ ਸਨ। ਉਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੇ ਫ਼ਰਾਂਸੀਸੀ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਦੇ ਡਰਾਮੇ ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਕੇ ਜਾਂ ਉਹਨਾਂ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਆਪਣਾ ਸਕਰਿਪਟ ਲਿਖਦੇ ਸਨ। ਇਹਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਹ ਖੱਬੇ-ਪੱਖ ਦੀਆਂ ਪਾਰਟੀਆਂ ਲਈ 'ਯਕਮ ਮਈ' ਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਲਈ ਵੀ ਨਾਟਕ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਇਕ ਦੋ ਡਰਾਮਿਆਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕੀਤਾ, ਜੀਹਦੇ ਮਗਰੋਂ ਉਹਨਾਂ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਡਰਾਮੇ ਦੀ ਡਾਇਰੈਕਸ਼ਨ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰ। ਮੈਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਇਹ ਗੱਲ ਪਸੰਦ ਆਈ ਤੇ ਮੈਂ ਹਾਂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਿਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹਨਾਂ ਮੈਨੂੰ ਕੱਪੜੇ ਦੀ ਇਕ ਮਿੱਲ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਆਲੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੂੰ ਡਰਾਮੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਅੱਠ ਮਜ਼ਦੂਰ ਮੁੰਡੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਜਿਹੜੇ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਛੁੱਟੀ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ 'ਟਰੇਡ ਯੂਨੀਅਨ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ' ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਆ ਜਾਂਦੇ। ਮੈਂ

ਦਫ਼ਤਰ ਦੀ ਛੱਤ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਡਰਾਮੇ ਦੀ ਰਿਹਰਸਲ ਕਰਵਾਂਦਾ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬੋਲੇ ਹੋਏ ਡਾਇਲਾਗਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੋਨੰਨਸੀਏਸ਼ਨ ਠੀਕ ਕਰਵਾਂਦਾ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਗ਼ਰੀਬ ਮੁੰਡੇ ਸਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਤਾਅਲੁੱਕ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਇਕ ਹੇਠਲੀ ਜਾਤ 'ਭੀਲ' ਨਾਲ ਸੀ। ਮੈਂ ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਲਾ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਟਰੇਂਡ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅਲੀ ਸਾਹਬ ਬਹੁਤ ਖ਼ੁਸ਼ ਹੋਏ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਉਸ ਡਰਾਮੇ ਨੂੰ ਉਸੇ ਮਿੱਲ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਮੁੰਡੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੇ ਡਰਾਮੇ ਨੂੰ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਕੁਸ਼ ਚਿਰ ਮਗਰੋਂ ਡਰਾਮੇ ਵਿਚ ਕੰਮ ਆਲਿਆਂ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦੀ ਮਿੱਲ ਵਿਚੋਂ ਛੁੱਟੀ ਹੋ ਗਈ।

ਅਲੀ ਅਹਿਮਦ ਹੁਰਾਂ ਨਾਲ ਕੁਸ਼ ਚਿਰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਮੈਂ 'ਨੈਸ਼ਨਲ ਥਿਏਟਰ' ਨਾਲ ਜੁੜ ਗਿਆ ਜੀਹਦੇ ਬਾਨੀ ਇਸਮਾਈਲ ਯੂਸਫ਼ ਸਾਹਬ ਸਨ। ਇਸਮਾਈਲ ਯੂਸਫ਼ ਸਾਹਬ ਵੀ ਇਕ ਆਇਲ ਕੰਪਨੀ ਵਿਚ ਬਣੀ ਟਰੇਡ ਯੂਨੀਅਨ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਟਰੇਡ ਯੂਨੀਅਨ ਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਉਹ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਵੀ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਤੇ ਕੈਦ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਪੁਲਿਸ ਆਲਿਆਂ ਦੀ ਮਾਰ ਖਾਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਲੱਕ ਦੀ ਹੱਡੀ ਵਿਚ ਫ਼ਰੈਕਚਰ ਵੀ ਆ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਜਿਯਾਉੱਲ ਹੱਕ ਦਾ ਮਾਰਸ਼ਲ ਲਾਅ ਜ਼ੋਰਾਂ ਤੇ ਸੀ। ਪ੍ਰੋਗਰੈਸ ਰਾਈਟਰ ਦੇ ਇਜਲਾਸ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਕਰਾਚੀ ਵਿਚ ਮੁਨਸਫ਼ ਰਜਾ ਸਾਹਬ ਨੇ ਇਕ ਅਦਬੀ ਬੈਠਕ 'ਬਜ਼ਮ ਇਲਮ ਵ ਦਾਨਿਸ਼' ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ। ਮੁਨਸਫ਼ ਰਜਾ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰੋਗਰੈਸਵ ਬੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਰਾਵੀ-ਰਿਆਣ ਵਿਚ ਕੰਮ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਹਦੀ ਟਰੇਡ ਯੂਨੀਅਨ ਦੇ ਨਾਲ ਵੀ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪਰ ਉਸਨੂੰ ਉੱਥੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਛੋਟੇ-ਜਿਹੇ ਘਰ ਵਿਚ ਹਰ ਐਤਵਾਰ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮ ਪੰਜ ਵਜੇ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅੱਠ ਵਜੇ ਰਾਤ ਤਕ 'ਬਜ਼ਮ ਇਲਮ ਵ ਦਾਨਿਸ਼' ਦੀ ਮਹਿਫ਼ਿਲ ਜੰਮੀ ਰਹਿੰਦੀ ਤੇ ਉਹਦੇ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ, ਸਿੰਧੀ, ਬਲੋਚੀ, ਪਸ਼ਤੋ, ਉਰਦੂ ਤੇ ਦੂਜੀਆਂ ਜ਼ਬਾਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰੋਗਰੈਸਵ ਲਿਖਾਰੀ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ। ਮੈਂ ਵੀ ਉੱਥੇ ਜਾਂਦਾ ਸਾਂ। ਉੱਥੇ ਅਲੀ ਸਰਦਾਰ ਜਾਫ਼ਰੀ, ਕੈਫ਼ੀ ਆਜ਼ਮੀ, ਸ਼ਬਾਨਾ ਆਜ਼ਮੀ ਤੇ ਦੁਨੀਆ ਭਰ ਤੋਂ ਆਵਣ ਵਾਲੇ ਹੋਰ ਵੱਡੇ ਲਿਖਾਰੀ ਵੀ ਸ਼ਰੀਕ ਹੁੰਦੇ ਤੇ ਕਰਾਚੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰੋਗਰੈਸਿਵ ਰਾਈਟਰ, ਥਿਏਟਰ ਦੇ ਫ਼ਨਕਾਰ, ਚਿੱਤਰਕਾਰ ਤੇ ਗਾਇਕ ਵੀ ਆਂਦੇ। ਅਸਲਮ ਅਜਹਰ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਘਰਆਲੀ ਨਸਰੀਨ ਅਜਹਰ ਵੀ ਉਸ ਬੈਠਕ ਵਿਚ ਆਵੰਦੀ। ਅਸਲਮ ਅਜਹਰ ਪੀ.ਟੀ.ਵੀ. ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਐਮ.ਡੀ. ਸਨ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜਿਯਾਉੱਲ ਹੱਕ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ 'ਦਸਤਕ' ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਇਕ ਥਿਏਟਰ ਗਰੁੱਪ ਬਣਾਇਆ ਜੀਹਦੇ ਵਿਚ ਮਨਸੂਰ ਸੱਯਦ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਹਰਯਸ਼ਤ ਦਾ ਡਰਾਮਾ 'ਗਲੀਲੀਓ ਕੀ ਦਾਸਤਾਨ' ਸਟੇਜ ਤੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਿਹੜਾ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਡਰਾਮੇ ਦੇ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਵੀ ਅਸਲਮ ਅਜਹਰ ਹੀ ਬਣੇ ਸਨ। ਗੱਲ ਲੰਮੀ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ ਬਸ ਏਨਾ ਦੱਸਣਾ ਚਾਹਵਾਂਗਾ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ 'ਚ ਮੈਂ ਇਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਲੋਕਾਂ ਕੋਲੋਂ ਬਹੁਤ ਕੁਸ਼ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਆਪ ਵੀ ਇਕ ਦੋ ਡਰਾਮੇ ਲਿਖੇ। ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਡਰਾਮਿਆਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਫੇਰ ਪੀ.ਟੀ.ਵੀ. ਤੋਂ ਚੱਲਣ ਆਲੀ ਇਕ ਸੀਰੀਜ਼ 'ਸੱਚੀ ਕਹਾਣੀਆਂ' ਵਿਚ ਵੀ ਅਦਾਕਾਰੀ ਕੀਤੀ ਤੇ ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਅਦਾਕਾਰੀ ਵੱਲ ਆਇਆ। ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ 'ਚ ਅਸੀਂ ਆਪਣਾ ਡਰਾਮਾ ਗਰੁੱਪ ਲੈ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਵੀ ਗਏ। ਮਾਰਸ਼ਲ ਲਾਅ ਤਾਂ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਪਰ ਹਾਲੀ ਵੀ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਕਾਫੀ ਸਨ। ਲਾਹੌਰ 'ਚ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਇਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਚੰਗੇ ਤੇ ਕਮਿੱਟਡ ਕਾਮੇ ਆਗਾ ਅਖ਼ਤਰ ਅਲੀ ਕਜ਼ਾਲਿਬਾਸ, ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਦੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਵੀ ਕੋਈ ਪਾਬੰਦੀ ਕਬੂਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸੀ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਕਿਸੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਕਾਮਰੇਡ ਲਾਹੌਰ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ

ਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਠਹਿਰਦਾ। ਅਖ਼ਤਰ ਅਲ ਕਜ਼ਲਿਬਾਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਵੀ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਬਹੁਤ ਚੰਗੇ ਸ਼ਾਇਰ ਵੀ ਸਨ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦੀ ਇਕ ਕਿਤਾਬ 'ਚੜ੍ਹਤੇ ਸੂਰਜ ਕੀ ਗਵਾਹੀ' ਵੀ ਛਪੀ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਈ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਥਿਏਟਰ ਗਰੁੱਪ 'ਸਾਂਝ' ਦੀ ਇਬਤਦਾ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ ਸਾਡਾ ਯਾਰ ਮੁਹੰਮਦ ਸਲੀਮ ਜਿਹੜਾ ਹੁਣ 'ਸਾਂਝ' ਦੇ ਨਾਂ ਤੋਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਛਾਪ ਰਿਹਾ ਏ, ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ 'ਪੰਜਾਬ ਨੌਜਵਾਨ ਮੁਹਾਜ' 'ਚ ਸਰਗਰਮ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਜਦੋਂ ਆਪਣਾ ਗਰੁੱਪ ਲੈ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਗਏ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਡਰਾਮਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਾ ਲੱਭੀ। ਅਸੀਂ ਇਕ-ਦੋ ਸ਼ੋ ਤਾਂ 'ਕੋਟੇ ਇਸਟੀਚਿਊਟ' 'ਚ ਕੀਤੇ ਤੇ ਫੇਰ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਸ਼ੋ ਫਜ਼ਲਿਬਾਸ਼ ਹੋਰਾਂ ਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਕੀਤੇ। ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਏ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਖੱਬੇ-ਪੱਖ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਸਾਰੇ ਕਾਮੇ ਸਾਡਾ ਡਰਾਮਾ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਆਏ ਸਨ ਤੇ ਮਹੰਮਦ ਸਲੀਮ ਨੇ ਸਾਡੀ ਬਹੁਤ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਡਰਾਮਾ ਵੇਖਣ ਆਇਆਂ ਵਿਚ ਅਫ਼ਜ਼ਲ ਤੌਸੀਫ਼ ਸਾਹਬ ਵੀ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਡਰਾਮਾ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣ ਮਗਰੋਂ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕੀਤੀ ਤੇ ਸਾਡੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਰਾਹਿਆ। ਅਫ਼ਜ਼ਲ ਤੌਸੀਫ਼ ਹੋਰਾਂ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਅਹਿ ਪਹਿਲੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਸੀ।

ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਮੈਂ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਖਣ ਵੀ ਆ ਗਿਆ ਸਾਂ ਤੇ ਮੇਰੀਆਂ ਕੁਸ਼ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਵੰਡ ਬਾਰੇ ਮੇਰੀ ਇਕ ਕਹਾਣੀ 'ਲਹਿਰਾਂ' ਵਿਚ ਛਪ ਵੀ ਗਈ ਸੀ। ਜਿਹੜੀ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਨਾਲ ਈ ਇਲਿਆਸ ਘੁੰਮਣ ਆਪਣੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਲਈ ਕਰਾਚੀ ਦੇ ਇਕ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲਾ ਲਿਆ ਤੇ ਉਸ ਕਾਲਜ ਦੇ ਹੋਸਟਲ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਮੈਂ, ਰਾਵਲ ਰਾਠ ਤੇ ਇਸ਼ਫ਼ਾਕ ਨਾਬਰ ਵੀ ਉਦੋਂ ਮੁੰਡੇ-ਖੁੰਡੇ ਹੁੰਦੇ ਸਾਂ। ਅਸੀਂ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਕੰਮਾਂ ਤੋਂ ਵਿਚਲੇ ਹੋ ਕੇ ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਆ ਜਾਂਦੇ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਬਾਰੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਤੇ ਘੜੀ-ਘੜੀ ਉਹਦੇ ਕੋਲੋਂ ਚਾਹ ਪੀਂਦੇ। ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਮਸਊਦ ਖੱਦਰ ਪੋਸ਼ ਉੱਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਕਾਲਜ ਤੋਂ 'ਸੋਹਣੀ ਧਰਤੀ' ਦੇ ਨਾਂ ਤੋਂ ਇਕ ਬਹੁਤ ਸੋਹਣਾ ਪਰਚਾ ਵੀ ਕੱਢਦਾ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਇਕ ਵੈਸਪਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜੀਹਦੇ ਉੱਤੇ ਉਹ ਪ੍ਰਿੰਟਿਗ ਪ੍ਰੈਸ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵੀ ਲਾਂਦਾ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਠਿਕਾਣੇ ਤੇ ਛੱਡ ਕੇ ਆਂਦਾ। ਉਹ ਆਲਾ ਵੈਸਪਾ ਬਹੁਤ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵੈਸਪਾ ਸੀ ਜੀਹਨੂੰ ਅਸੀਂ 'ਬਾਬਾ ਵੈਸਪਾ' ਆਖਦੇ ਸਾਂ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਉਹ ਉਹਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲਾਹੌਰ ਲੈ ਗਿਆ। ਪਰ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਇਕ ਲਾਲ ਰੰਗ ਦੀ ਮੋਟਰ ਸਾਈਕਲ ਵੀ ਹੁੰਦੀ। ਮੈਂ ਜਦੋਂ ਲਾਹੌਰ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਉਸ ਮੋਟਰ ਸਾਈਕਲ ਤੇ ਮੇਰਾ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ।

ਇਸ਼ਫ਼ਾਕ ਨਾਬਰ ਵੀ ਉਦੋਂ ਸਟੂਡੈਂਟ ਸੀ ਤੇ ਕਰਾਚੀ ਤੋਂ 'ਪੰਜ ਰੰਗ' ਦੇ ਨਾਂ ਤੋਂ ਇਕ ਪਰਚਾ ਕੱਢਦਾ ਸੀ। ਰਾਵਲ ਰਾਠ ਨੇ 'ਚਾਨਣ' ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸੋਹਣੀਆਂ ਕਿਤਾਬ-ਲੜੀਆਂ ਕੱਢੀਆਂ। ਰਾਵਲ ਰਾਠ ਬਹੁਤ ਸੈਕੂਲਰ ਜਵਾਨ ਤੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰ ਸੀ ਤੇ ਖੱਬੇ-ਪੱਖ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਨਾਲ ਉਹਦੀ ਪੱਕੀ ਜੁੜਤ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਮੈਂ ਕਰਾਚੀ ਤੋਂ 'ਵਾਰਸ ਸ਼ਾਹ' ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਇਕ ਕਿਤਾਬ-ਲੜੀ ਜਾਰੀ ਕੀਤੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਉਹਨਾਂ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਕੋਲੋਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਲਿਖ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਮੰਗਵਾਈ ਜਿਹੜੇ ਬਹੁਤਾ ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਅਮਜਦ ਇਸਲਾਮ ਅਮਜਦ, ਵਜ਼ੀਰ ਆਗ਼ਾ, ਕਤੀਲ ਸ਼ਫ਼ਾਈ, ਸ਼ੇਰ ਅਫ਼ਜ਼ਲ ਜਾਫ਼ਰੀ, ਅਹਿਮਦ ਰਾਹੀ ਤੇ ਦੂਜੇ ਵੱਡੇ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਘੱਲੀਆਂ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਮੈਂ 'ਵੰਝਲੀ' ਨਾਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਦੇ ਕਈ ਵਧੀਆ ਪਰਾਗੇ ਛਾਪੇ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚ ਰਾਵਲ ਰਾਠ ਦੀ ਮਦਦ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਇਲਿਆਸ ਘੁੰਮਣ ਆਪਣੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਪੂਰੀ ਕਰਕੇ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਤੂੰ ਕਹਾਣੀ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਲਿਖਦਾ। ਲਾਹੌਰ

ਤੋਂ ਜਮੀਲ ਪਾਲ ਹੋਰਾਂ ਵੀ ਮੇਰੇ ’ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਪਾਇਆ ਕਿ ਤੂੰ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖ। ਉਹਨਾਂ ਈ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਕੇਂਦਰੀ ਲਿਖਾਰੀ ਸਭਾ ਦੀ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਇਆ, ਜਿੱਥੇ ਪਾਰਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਚੰਗੇ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੋਈ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਮਿਲੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਮੇਰਾ ਜਿਹਨ ਕਹਾਣੀ ਵੱਲ ਹੋਰ ਵੀ ਅੱਗੇ ਵਧਿਆ। ਉਸ ਤੋਂ ਕਈ ਚਿਰ ਪਹਿਲਾਂ ਈ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ‘ਆਰਸੀ’, ‘ਨਾਗਮਣੀ’ ਤੇ ‘ਪ੍ਰੀਤਲੜੀ’ ਵੀ ਆਵਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਮੁੜ ਕੇ ਆਇਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਨਾਗਮਣੀ ਵਿਚ ਇਕ ਕਹਾਣੀ ਭੇਜੀ ਜੋ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਕੀਤੀ ਤੇ ਮੇਰਾ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਚਿੱਠੀ-ਪੱਤਰ ਵੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਕਾਮਲ, ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਧੀਰ, ਭਾਪਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ, ਗੁਲਵੰਤ ਫ਼ਾਰਗ ਤੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਦੋਸਤਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਚਿੱਠੀ-ਪੱਤਰ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ। ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਉਦੋਂ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਰਗਰਮ ਸੀ, ਉਸ ਨਾਲ ਵੀ ਉਦੋਂ ਈ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੋਈ ਜਿਹੜੀ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਦੋਸਤੀ ’ਚ ਬਦਲ ਗਈ। ਇੱਥੇ ਜੇ ਮੈਂ ਮਕਸੂਦ ਸਾਕਿਬ ਦਾ ਨਾਂ ਨਹੀਂ ਲਵਾਂਗਾ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਤੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਉਹਨੇ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰਸਾਲੇ ‘ਮਾਂ ਬੋਲੀ’ ਵਿਚ ਛਾਪਿਆ ਤੇ ਫੇਰ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖਣ ਤੇ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ, ਬਲਕਿ ਮੈਂ ਇਹ ਗੱਲ ਆਖਾਂ ਤਾਂ ਗ਼ਲਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿ ਮੇਰੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖਵਾਣ ’ਚ ਮਕਸੂਦ ਸਾਕਿਬ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੱਥ ਸੀ। ਮੈਂ ਜਦੋਂ ਵੀ ਕਰਾਚੀ ਤੋਂ ਲਾਹੌਰ ਜਾਂਦਾ ਯਾ ਆਂਦਾ, ਮਹਿਮਾਨ ਬਣਦਾ ਇਲਿਆਸ ਘੁੰਮਣ ਦਾ। ਮਕਸੂਦ ਸਾਕਿਬ ਕੋਲ ਹੋਰ ਇਕ ਦੋ ਦੋਸਤ ਵੀ ਆ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਫੇਰ ਅਸੀਂ ਰਾਤ ਉਦੋਂ ਤੀਕਰ ਜਾਗਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਜਦੋਂ ਤੀਕਰ ਨੀਂਦ ਨਾ ਆ ਜਾਂਦੀ। ਮੇਰੀਆਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵੀ ਮਕਸੂਦ ਸਾਕਿਬ ਨੇ ਹੀ ਛਾਪੀਆਂ ਯਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੇ। ਨਾਗਮਣੀ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਵੀ ਕੋਈ ਕਹਾਣੀ ਛਪਦੀ ਉਹਨੇ ਨਾਲ ਇਮਰੋਜ਼ ਦਾ ਸ਼ਾਹਮੁਖੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਸੁਨੇਹਾ ਆਵੰਦਾ ਕਿ ਨਵੀਂ ਕਹਾਣੀ ਛੇਤੀ ਘੱਲੋ।

? ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਪੜ੍ਹਨ ਨੂੰ ਤੁਹਾਡਾ ਮਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

— ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਤੇ ਪ੍ਰੋਗਰੈਸਿਵ ਸੋਚ ਵਾਲਾ ਸਾਹਿਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪਸੰਦ ਹੈ ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਘੜੀ-ਮੁੜੀ ਪੜ੍ਹਨਾ ਪਸੰਦ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਨਾਲ ਈ ਮੈਨੂੰ ਰੂਸੀ ਸਾਹਿਤ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਹੈ। ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਰੂਸੀ ਇਨਕਲਾਬ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀ ਸਗੋਂ ਪਹਿਲੇ ਦੇ ਰੂਸੀ ਲਿਖਾਰੀ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਹੈਨ। ਦੋਸਤੋਵਸਕੀ ਦਾ ਨਾਵਲ ‘ਈਡੀਅਟ’ ਤਾਂ ਸ਼ੌਰੇ ਮੈਂ ਕਿੰਨੀ ਵਾਰ ਪੜ੍ਹਿਆ। ਗੋਗੋਲ, ਪੁਸ਼ਕਿਨ, ਟਾਲਸਟਾਏ, ਚੈਖ਼ਵ ਤੇ ਗੋਰਕੀ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨੇ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ’ਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਚਾਰਲਸ ਡਿਕਸਨ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਹੈ। ਉਹਦਾ ਨਾਵਲ ‘ਡੇਵਡ ਕੋਪਰ ਫ਼ੀਲਡ’ ਵੀ ਸ਼ੌਰੇ ਮੈਂ ਕਿੰਨੀ ਵਾਰ ਪੜ੍ਹ ਚੁੱਕਾ ਹਾਂ। ਹਿੰਦੀ, ਉਰਦੂ, ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਸਿੰਧੀ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਦੇ ਵੀ ਚੋਖੇ ਨਾਂ ਐਸੇ ਹੈਨ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹਾਂ, ਪਰ ‘ਵਾਰਸ ਸ਼ਾਹ’ ਤੇ ‘ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ’ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ। ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਕਰਦਾ ਏ ਮੀਰਾ ਤੇ ਕਬੀਰ ਹਰ ਵੇਲੇ ਮੇਰੇ ਬੋਝੇ ਵਿਚ ਪਏ ਰਹਿਣ। ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੈਨੂੰ ਸਾਦੀ, ਹਾਫ਼ਿਜ, ਰੂਮੀ ਤੇ ਜਾਮੀ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਨੇ।

? ਮੈਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ (ਰੈਡਿੰਗ ਇੰਗਲੈਂਡ) ਦੇ ਘਰ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਮਿਲਣੀ ਯਾਦ ਹੈ ਕਿ...।

— ਜਿੰਦਰ ਜੀ ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ। ਸਾਡੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਲੰਦਨ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਅਸੀਂ ਇਕ ਦਿਨ ਹਰਜੀਤ ਅਟਵਾਲ ਨਾਲ ਇਕ ਮੁਸ਼ਾਇਰਾ ਪੜ੍ਹਨ ਵੀ ਕਿਸੇ

ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਗਏ ਸਾਂ ਤੇ ਰਾਤ ਉੱਥੇ ਈ ਗੁਜ਼ਾਰੀ ਸੀ। ਉਹ ਸਫ਼ਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਸੀ ਤੇ ਮੁਸ਼ਾਇਰਾ ਵੀ।

ਹਰ ਬੰਦਾ ਅੰਦਰੋਂ ਓਂਜ ਦਾ ਨਈਂ ਹੁੰਦਾ ਜਿੰਜ ਦਾ ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਨਜ਼ਰ ਆਵੰਦਾ ਏ। ਮੇਰਾ ਸੁਭਾਅ ਨਿੱਕਿਆਂ ਹੁੰਦਿਆਂ ਤੋਂ ਈ ਮਖ਼ੌਲੀਆ ਜਿਹਾ ਏ। ਆਪਣੇ ਟੱਬਰ, ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਤੇ ਸਕੂਲ ਦੇ ਜਮਾਤੀ ਮੁੰਡਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਹੱਸਦਾ-ਖੇਡਦਾ ਮੁੰਡਾ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸਾਂ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਨੇੜਿਓਂ ਹੋ ਕੇ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ੈਆਂ ਨੇ ਦੁੱਖੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸ਼ੈਦ ਉਹਨਾਂ ਦੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਧੋਖਾ ਦੇਣ ਲਈ ਮੈਂ ਮਖ਼ੌਲੀਆ ਬਣ ਜਾਂਦਾਂ।

? ਅਜਿਹਾ ਕਿਹੜਾ ਦੁੱਖ ਹੈ ਤੁਹਾਨੂੰ।

— ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਦੁੱਖ ਤਾਂ ਨਿੱਕੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਮਾਂ ਦਾ ਟੁਰ ਜਾਣਾ ਸੀ, ਫੇਰ ਸਾਨੂੰ ਸਾਂਭਣ ਆਈ ਭੂਆ ਦਾ ਤੁਰ ਜਾਣਾ, ਫੇਰ ਚਾਚੀ ਦਾ ਤੁਰ ਜਾਣਾ ਤੇ ਸਾਡੇ ਅੱਬਾ ਜੀ ਦਾ ਦੁਖੀ ਰਹਿਣਾ।

? ਤੁਹਾਡੇ ਪਿਓ ਨੂੰ ਕਿਹੜਾ ਵੱਡਾ ਦੁੱਖ ਸੀ।

— ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਦੁੱਖ ਤਾਂ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਸਲੂਕ ਦਾ ਤੇ ਫੇਰ ਆਪਣੀ ਉਲਾਦ ਦਾ ਜਿਹੜੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਾਂਭਣੀ ਪਈ। ਫੇਰ ਸਾਡੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਗੁਜ਼ਾਰਨ ਦਾ ਦੁੱਖ। ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਵੀ ਸਾਂਭਦੇ, ਮਸੀਤ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਨਮਾਜ਼ ਵੀ ਪੜ੍ਹਾਂਦੇ, ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਸਰਕਾਰੀ ਤੌਰ ’ਤੇ ਨਿਕਾਹ ਵੀ ਪੜ੍ਹਾਂਦੇ। ਬਿਨਾਂ ਪੈਸਾ ਲਏ ਬਿਮਾਰਾਂ ਦਾ ਫ਼ੂਕਾ-ਫੰਡਾ ਤੇ ਦੁਆ-ਦਾਰੂ ਵੀ ਕਰਦੇ। ਆਪਣੇ ਰੁਝੇਵਿਆਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਾਂਹ ਨਾ ਕਰਦੇ। ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਤਕਲੀਫ਼ਾਂ ਤੇ ਦੁੱਖ ਵੇਖ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਦੁੱਖ ਹੁੰਦਾ।

? ਤੁਹਾਡੀ ਕਹਾਣੀ ਬਹੁਤ ਛੋਟੀ ਹੁੰਦੀ ਏ। ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਗੁਣ ਕਿੱਥੋਂ ਸਿੱਖਿਆ।

— ਮੈਨੂੰ ਲੰਮੀ ਕਹਾਣੀ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੀ, ਹੁਣ ਵੀ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਲੰਮੀ ਕਹਾਣੀ ਪੜ੍ਹੀ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ। ਫੇਰ ਵੀ ਮੈਂ ਜੋ ਕਹਾਣੀ ਇਕ ਵਾਰ ਪੜ੍ਹਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ ਉਹਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਹੀ ਛੱਡਦਾ ਹਾਂ। ਦੂਜੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਹਾਣੀ ਲੰਮੀ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਛੋਟੀ ਹੋਵੇ, ਜੇ ਪੜ੍ਹਨ ਆਲੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸ਼ਿਕੰਜੇ ’ਚ ਨਾ ਫਸਾ ਲਵੇ ਤਾਂ ਉਹਦਾ ਕੋਈ ਫ਼ਾਇਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਉਦੈ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ‘ਮੋਹਨ ਦਾਸ’ ਦੀ ਮਸਾਲ ਦਿਆਂਗਾ ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸ਼ਿਕੰਜੇ ਵਿਚ ਕਸ ਲੈਂਦੀ ਏ। ਜਾਂ ਫੇਰ ਨਾਵਲਿੱਟ ਵੀ ਪੜ੍ਹ ਲੈਂਦਾਂ। ਕੁਝ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਦੇ ਲਿਖਣ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ ਈ ਇੰਜ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਏ ਕਿ ਉਹ ਲੰਮੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜਾਦੂ ਵਿਚ ਜਕੜ ਲੈਂਦੇ ਨੇ। ਜਿਵੇਂ ਸਾਡੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੋਹਣੇ ਸਰਦਾਰ ਤੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵਧੀਆ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਹੋਰੀ ਕਰਦੇ ਨੇ। ਪਰ ਮੇਰੀ ਜਾਚੇ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਜੋ ਕੁਝ ਕਹਿਣਾ ਹੋਵੇ ਇਕ ਪੱਕੀ ਚਪੇੜ ਵਾਂਗੂੰ ਏਨੀ ਛੇਤੀ ਤੇ ਏਨੀ ਮਜਬੂਤੀ ਨਾਲ ਅਗਲੇ ਦੇ ਮੂੰਹ ਤੇ ਮਾਰੇ ਕਿ ਉਹਨੂੰ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸੋਚਣ ਦਾ ਵੇਲਾ ਹੀ ਨਾ ਮਿਲੇ। ਕੁਝ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਆਪਣੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਹੱਦੋਂ ਵੱਧ ਲੰਮੀ ਕਰਨ ਦੇ ਸ਼ੌਕ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਅਸਲ ਵਿਸ਼ੇ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਨੇ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਤਾਂ ਪੂਰਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਏ ਪਰ ਪੜ੍ਹਨ ਆਲਾ ਕਿਤੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਈ ਗਵਾਚ ਜਾਂਦਾ ਏ। ਮੈਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਸਾਹਿਤ ਪੜ੍ਹਿਆ ਏ ਤੇ ਏਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵੱਡੇ ਨਾਂ ਵੀ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਪੂਰੀ ਕਰਦੇ ਨੇ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਏ ਮੇਰੀ ਕਹਾਣੀ ਤੇ ਮੈਂ ਵੀ ਓਥੋਂ ਈ ਅਸਰ ਲਿਆ ਹੋਵੇ। ਪਰ ਮੈਂ ਲੰਮੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਇੰਜ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਦੋਸਤੋਵਸਕੀ ਨੂੰ ਨਾ ਪੜ੍ਹ ਸਕਦਾ।

? ਤੁਹਾਡੀ ਕਹਾਣੀ ‘ਉਧਲੀ’ ਦੀ ਇਸਤਰੀ ਪਾਤਰ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਦੱਸੋ।

— ਔਰਤ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਤੇ ਹੁਰਮਤ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਵੱਲੋਂ ਮਿਲੀ ਏ। ਮਾਂ ਮੈਨੂੰ ਨਿੱਕੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਛੱਡ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ਼ਕ ਕਰਨਾ ਤੇ ਵਿਛੋੜਾ ਜਰਨਾ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਉਹਦੇ ਕੋਲੋਂ ਈ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਮੈਨੂੰ ਨਿੱਕਿਆਂ ਹੁੰਦਿਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵੀ ਸੁਣਾਂਵਦੀ ਸੀ। ਉਦੋਂ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਨਿੱਕਾ ਸਾਂ। ਹੋਰ ਤਾਂ ਕੁਸ਼ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਪਰ ਇਕ ਗੱਲ ਯਾਦ ਏ ਕਿ ਜਿਸ ਦਿਨ ਉਹਨੇ ਮਰਨਾ ਸੀ, ਉਸ ਤੋਂ ਇਕ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਬੁਲਾ ਕੇ ਆਖਿਆ, “ਪੁੱਤ ਮੇਰੀ ਇਕ ਗੱਲ ਚੇਤੇ ਰੱਖਣਾ। ਕੋਈ ਵੀ ਕੰਮ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹਦੇ ਬਾਰੇ ਸੌ ਵਾਰ ਸੋਚ ਲੈਣਾ ਫੇਰ ਕਰਨਾ। ਏਸ ਲਈ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਕੰਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਉਹ ਮੁੜ ਕੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੋ ਵੀ ਕਹਿਣਾ ਹੋਵੇ ਸੋਚ ਕੇ ਕਹਿਣਾ।” ਫੇਰ ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਮਾਹੀਆ ਸੁਣਾਇਆ—

‘ਕੌਲੇ ਵਿਚ ਦਹੀਂ ਮਾਹੀਆ
ਜਿਹੜੀ ਗੱਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਉਹ ਮੁੜਦੀ ਨਹੀਂ ਮਾਹੀਆ।’

ਫੇਰ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਔਰਤਾਂ ਤੇ ਜਾਗੀਰਦਾਰਾਨਾ ਮੁਆਸ਼ਰੇ ਵਿਚ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਧਰੋ ਵੀ ਮੈਥੋਂ ਨਾ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਦੋ ਵੱਡੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਬੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਸਨ ਤੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਆਲੀਆਂ ਗ਼ਰੀਬ ਜਾਤਾਂ ਤੇ ਆਪਣੇ ਕਾਮਿਆਂ ਨਾਲ ਉਹ ਬਹੁਤ ਜੁਲਮ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਹੱਥ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨਾਈ, ਮੋਚੀ ਤੇ ਲੁਹਾਰ ਤੇ ਜੁਲਾਹੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜੁਲਮ ਤੋਂ ਤੰਗ ਸਨ ਪਰ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕੁਸ਼ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਤੀਵੀਆਂ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਤੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਜੁਲਮ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੇ ਈ ਮੈਨੂੰ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਕੀਤਾ। ਨਾਲ ਈ ਮੈਂ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਸਾਡੇ ਘਰਾਂ ਦੀ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਬੜੀ ਇੱਜ਼ਤ ਹੁੰਦੀ ਏ। ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮਜ਼ਹਬੀ ਆਗੂ ਤੇ ਜਾਗੀਰਦਾਰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਆਮ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਇਕੋ-ਜਿਹਾ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁਚਾਂਦੇ ਨੇ, ਤੇ ਇਹੋ ਸੋਚ ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਖੱਬੇ-ਪੱਖ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੀਕਰ ਲੈ ਆਈ। ਕਰਾਚੀ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਖੱਬੇ-ਪੱਖ ਵਾਲੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਤਾਂ ਵੀ ਔਰਤ ਦੇ ਹੱਕਾਂ ਲਈ ਲੜਾਈਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ਰੀਕ ਰਿਹਾ। ਕਰਾਚੀ ਵਿਚ ਇਕ ਸੋਸ਼ਲ ਤੇ ਲਿਟਰੇਰੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਹਿਊਮਨ ਬੇਸਡ ਉਰਦੂ ਮੈਗਜ਼ੀਨ ‘ਜਫ਼ਾਕਸ਼’ ਦਾ ਬਾਰ੍ਹਾਂ ਸਾਲ ਤਕ ਐਡੀਟਰ ਰਿਹਾ ਤਾਂ ਔਰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਨੇੜੇ ਹੋ ਕੇ ਦੇਖਿਆ। ਜਿਹੜੀ ਤਨਜੀਮ ਇਹ ਪਰਚਾ ਛਾਪਦੀ ਸੀ ਉਹ ਔਰਤਾਂ, ਬੱਚਿਆਂ, ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਤੇ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ‘ਤੇ ਏਨਾ ਡੁੱਬ ਕੇ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਕਿ ਕਈ ਲੋਕ ਮੈਨੂੰ ਕਰਿਸ਼ਚਿਨ ਸਮਝਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਫੇਰ ਮੈਂ ‘ਹਿਊਮਨ ਰਾਈਟ ਕਮੀਸ਼ਨ ਆਫ਼ ਪਾਕਿਸਤਾਨ’ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਦੋਂ ਇਸ ਤਨਜੀਮ ਅਸਮਾ ਜਹਾਂਗੀਰ ਚਲਾਂਦੀ ਸੀ ਜੋ ਖ਼ੁਦ ਵੀ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਹੱਕਾਂ ਲਈ ਲੜਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੀ। ਉਸੇ ਤਨਜੀਮ ਵਿਚ ਰਲਨ ਮਗਰੋਂ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਿਆ ਜਿਹੜੇ ਸਿੰਧ ਦੇ ਵਡੇਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿਆਦਤੀਆਂ ਵਿਚ ਨਸਲ-ਦਰ-ਨਸਲ ਕੈਦ ਚੱਲੇ ਆ ਰਹੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀਆਂ ਹੇਠਲੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਨਾਲ ਤਾਅੱਲੁਕ ਰੱਖਦੇ ਕੋਹਲੀ, ਮੇਘਵਾੜ, ਭੀਲ ਤੇ ਚਿੜੀ ਮਾਰਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਹੱਕ ਦੁਆਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਮਾੜੀ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਦੇਖਦਾ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਦੁੱਖ ਹੁੰਦਾ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਉਰਦੂ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਈ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਲਿਖਿਆ ਤੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਉਸੇ ਦਰਦ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ। ਈਹਦੇ ਨਾਲ ਇਹ ਸੁਨੇਹਾ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਔਰਤ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਮੁਕਾਮ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮੁਕਾਮ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਹੈ।

? ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਲਹਿੰਦੇ ਪੰਜਾਬ ’ਚ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀ ਛਪਣ ਗਿਣਤੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਘੱਟ ਹੈ। ਚੜ੍ਹਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਘੱਟ। ਬਸ ਉਂਗਲਾਂ ਤੇ ਗਿਣਨ ਯੋਗ। ਘੱਟ ਕਿਤਾਬਾਂ ਛਪਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਕੀ ਹੈ।

— ਅਸਲ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਲਿਖਾਈ ਬਾਰੇ ਤੇ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਤਾਅਲੀਮ ਬਾਰੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਇਦਾਰੇ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਚਿਰਾਂ ਤੋਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਨੇ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਇਹ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਰੰਗ ਲਾਈ ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਜਮਾਤ ਤੋਂ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਐਮ.ਏ. ਦੀ ਸਤਹਿ ਤੇ ਲਾਗੂ ਕਰਨਾ ਮੰਜੂਰ ਹੋਇਆ। ਈਹਦੇ ਨਾਲ ਵੀ ਫ਼ਾਇਦਾ ਤਾਂ ਹੋਇਆ ਪਰ ਬਿਲਕੁਲ ਇੰਜ ਜਿਵੇਂ ਕੰਧ ਦੀ ਨੀਂਹ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤੇ ਅਸੀਂ ਇਕ ਕੋਠਾ ਬਣਾਂਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰੀਏ। ਤੁਸੀਂ ਆਪ ਸਮਝ ਸਕਦੇ ਓ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਜ਼ਬਾਨ ਸਰਕਾਰੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਆਪਣੀ ਹੈਸੀਅਤ ਨਾ ਰੱਖਦੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦੀ। ਨਾ ਉਹਦੀ ਤਰੱਕੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਏ। ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਜ਼ਬਾਨ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੰਦਾ ਪਰ ਤੁਹਾਨੂੰ ਦੱਸਣਾ ਚਾਹੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਸਿੰਧ ਦੇ ਇੰਫ਼ਾਰਮੇਸ਼ਨ ਡਿਪਾਰਟਮੈਂਟ ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਸਿੰਧੀ ਜ਼ਬਾਨ ਵਿਚ ਏਸ ਵੇਲੇ 38 ਅਖ਼ਬਾਰ ਛਪ ਰਹੇ ਨੇ ਤੇ ਇਸ ਜ਼ਬਾਨ ਦੇ ਦਸ ਟੀ.ਵੀ. ਚੈਨਲ ਵੀ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਨੇ। ਸਾਡੇ ਇਕ-ਦੋ ਅਖ਼ਬਾਰ ਬੜੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਨਿਕਲਦੇ ਨੇ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਕੋਈ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਵੀ ਇਕ ਦੋ ਚੈਨਲ ਚੱਲ ਰਹੇ ਨੇ ਪਰ ਉਹ ਵੀ ਬੜੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ। ਸਾਡੇ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਜੇ ਪੰਜਾਬੀ ਹੁਣ ਤੀਕਰ ਜ਼ਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਬੁੱਲ੍ਹੇ, ਬਾਹੂ, ਵਾਰਸ, ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਤੇ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਦੂਜੇ ਸੂਫ਼ੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਕਰਕੇ ਜ਼ਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿਹਨਾਂ ਦਾ ਕਲਾਮ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਸਾਡੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨੀ ਸਾਡੇ ਤੀਕਰ ਅੱਪੜਿਆ ਤੇ ਹੁਣ ਵੀ ਸਾਡੀ ਜ਼ਬਾਨ ਦਾ ਅਣਮੁੱਲਾ ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ ਹੈ। ਦੂਜਾ ਕਾਰਨ ਮੇਰੇ ਖ਼ਿਆਲ ਵਿਚ ਸਾਡੀਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਸਨ ਜੋ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਣਨ ਮਗਰੋਂ ਬੜੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈਆਂ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਇਕ ਚੰਗੀ ਫ਼ਿਲਮ ‘ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ’ ਦੀ ਮਸਾਲ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੋਹਣੇ ਸ਼ਾਇਰ ਤੇ ਲਿਖਾਰੀ ਸੇਫ਼ਉੱਲਦੀਨ ਸੇਫ਼ ਹੁਰਾਂ ਦੀ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਫੇਰ ਅਹਿਮਦ ਰਾਹੀ, ਬਾਬਾ ਸਿਆਹਪੋਸ਼, ਹਜ਼ੀਂ ਕਾਦਰੀ, ਤਨਵੀਰ ਨਕਵੀ, ਵਾਰਸ ਲੁਧਿਆਣਵੀ ਤੋਂ ਅੱਡ ਕਈ ਦੂਜੇ ਲਿਖਾਰੀ ਵੀ ਸਾਡੇ ਪੰਜਾਬੀ ਫ਼ਿਲਮੀ ਜਗਤ ਨਾਲ ਜੁੜ ਗਏ ਤੇ ਇਹ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਬਣ ਗਈਆਂ ਸਗੋਂ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਵਾਲੇ ਉਰਦੂ, ਸਿੰਧੀ, ਬਲੋਚੀ ਤੇ ਪਸ਼ਤੋ ਜ਼ਬਾਨ ਆਲੇ ਵੀ ਚੋਖੇ ਬੰਦੇ ਸਨ। ਇਹਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਮਿਸਾਲ ਕਰਾਚੀ ਸਿਨਮਾ ਘਰ ਸਨ ਜਿੱਥੇ ਪੰਜਾਬੀ ਫ਼ਿਲਮ ਲੱਗਦੀ ਤਾਂ ਰਸ਼ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਟਿਕਟ ਈ ਨਾ ਮਿਲਦੀ। ਕੋਈ ਮੰਨੇ ਯਾ ਨਾ ਮੰਨੇ ਸਾਡਾ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਫ਼ਿਲਮ ਨਗਰ ਤਬਾਹ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਲੋਕ ਜਿਹੜੇ ਉਸ ਇੰਡਸਟਰੀ ਰਾਹੀਂ ਰੋਟੀ ਰੋਜ਼ੀ ਕਮਾਂਦੇ ਸਨ। ਤਬਾਹ ਹੋਏ, ਸਗੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਨੂੰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ, ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਰਕਾਰੀ ਸਤਹਿ ਤੇ ਰੋਟੀ-ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨ ਇਸ ਲਈ ਵੀ ਨਾ ਬਣ ਸਕੀ ਕਿ ਇਹਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਆਲੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਸਕੂਲਾਂ ’ਚ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾ ਪੜ੍ਹਨ ਕਰਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਨਾ ਆ ਸਕੀਆਂ। ਨਾ ਈ ਕੋਈ ਸਰਕਾਰੀ ਇਦਾਰਾ ਕਾਇਮ ਹੋਇਆ ਜੋ ਗ਼ਰੀਬ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਛਪਵਾ ਸਕਦਾ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵੀ ਘੱਟ ਛਪੀਆਂ ਤੇ ਹੁਣ ਵੀ ਘੱਟ ਈ ਛਪ ਰਹੀਆਂ ਨੇ। ਜਿਹੜੇ ਲਿਖਾਰੀ ਆਪ ਕਿਤਾਬ ਛਪਵਾਂਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਰੱਖਦੇ ਨੇ ਉਹ ਤਾਂ ਛਪਵਾ ਲੈਂਦੇ ਨੇ, ਪਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ

ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ ਨਹੀਂ ਛਪਵਾ ਸਕਦੇ। ਜੇ ਛਪਵਾ ਵੀ ਲੈਣ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਪੈਸੇ ਲਿੱਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੰਡਣੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਨੇ।

? ਇਸ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਕਿਹੜੇ-ਕਿਹੜੇ ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਛਪ ਰਹੇ ਨੇ।

— ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਛਪਣ ਵਾਲੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮੈਗਜ਼ੀਨਾਂ ਬਾਰੇ ਤੁਹਾਡੇ ਵੱਲ ਕਈ ਲੇਖ ਛਪ ਚੁੱਕੇ ਨੇ। ਅਸਲ ਗੱਲ ਇਹੋ ਹੈ ਕਿ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਰਸਾਲੇ ਛਪਣ ਦੀ ਲੋੜ ਸਾਡੇ ਵੱਲ ਹਮੇਸ਼ਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਪਰ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਵੇਖਣਾ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਉਹ ਰਸਾਲੇ ਕਿਹੋ-ਜਿਹਾ ਰੁਝਾਨ ਛਾਪ ਰਹੇ ਨੇ। ਤੁਹਾਡੇ ਵੱਲ ਕਿੰਨੇ ਈ ਰਸਾਲੇ ਛਪਦੇ ਨੇ ਪਰ ਵੱਡੇ ਸਿਰ ਕੱਢਵੇਂ ਤੇ ਕਿਸੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਰਸਾਲੇ ਤਾਂ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਹੀ ਸਨ। ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੋ ਤਾਂ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਐਡੀਟਰਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬੰਦ ਹੋ ਗਏ। 'ਪ੍ਰੀਤਲੜੀ' ਬਾਕੀ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਹੁਣ ਤੁਹਾਡੇ ਵੱਲ ਤਿੰਨ ਹੋਰ ਅੱਛੇ ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਵੀ ਛਪ ਰਹੇ ਨੇ ਜਿਹੜੇ ਆਪਣੀ ਸੋਚ ਰਾਹੀਂ ਪਛਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਨੇ। ਪਰ ਸਾਡੇ ਵੱਲ ਇਹੋ-ਜਿਹੀ ਮਸਾਲ ਦੇਣੀ ਜ਼ਰਾ ਕੁ ਔਖੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਮਕਸੂਦ ਸਾਕਿਬ ਦਾ 'ਪੰਚਮ', ਜਮੀਲ ਪਾਲ ਦਾ 'ਸਵੇਰ', 'ਸੰਗਰੀ', 'ਲਿਖਾਰੀ', 'ਤ੍ਰਿੰਞਣ', 'ਕਾਂਗਾਂ' ਤੇ 'ਲਹਿਰਾਂ' ਵਰਗੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪਰਚੇ ਛਪ ਰਹੇ ਨੇ। ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੁਸ਼ ਹੋਰ ਪੰਜਾਬੀ ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਵੀ ਛਪਦੇ ਨੇ ਪਰ ਮੇਰੇ ਤੀਕਰ ਉਹ ਨਹੀਂ ਅੱਪੜਦੇ। ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸਾਡੇ ਵੱਲ ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹ ਹੈ। ਇਸ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਅਸ਼ਰਫ਼ ਸੁਹੇਲ ਬੜੀ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਕੱਲਮਕੱਲਾ 'ਪਖੇਰੂ' ਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਪਰਚਾ ਕਿੰਨੇ ਈ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਛਾਪ ਰਿਹਾ ਏ ਤੇ ਵਧੀਆ ਛਾਪ ਰਿਹਾ ਏ।

? ਮੈਨੂੰ ਚੰਗਾ ਲਿਖ ਰਹੇ ਦਸ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਦੱਸੋ।

— ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਲ ਸਵਾਲ ਏ। ਸਾਡੇ ਵੱਲ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨੇ ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਲ ਤਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਪੰਜਾਬ ਉਹਦੀ ਰਹਿਤਲ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵੰਡ ਨੂੰ ਈ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਤੇ ਬੜੀਆਂ ਚੰਗੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਜੋ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵੀ ਛਪੀਆਂ ਜੀਹਦੇ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਸਾਹਿਤਕ ਪਾਰਖਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਫ਼ਨ ਨੂੰ ਪਰਖ਼ਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ, ਪਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਇਹੋ-ਜਿਹੇ ਵੀ ਸਨ ਜਿਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਹਾਲੇ ਤੀਕਰ ਵੀ ਸਾਹਮਣੇ ਨਹੀਂ ਆਈਆਂ। ਕੁਸ਼ ਨਵੇਂ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਵੀ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ ਪਰ ਮੈਂ ਜਿਹਨਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਲੈ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਿਰਜ਼ਾ ਹਾਮਦ ਬੇਗ, ਨੂਰ ਅਲੀ, ਮਕਸੂਦ ਸਾਕਿਬ, ਇਲਿਆਸ ਘੁੰਮਣ, ਜਮੀਲ ਅਹਮਦ, ਸੱਯਦ ਭੁੱਟਾ, ਸਨਾਵਰ ਚੱਧੜ, ਕਰਾਮਤ ਮੁਗ਼ਲ, ਖ਼ਾਲਿਦ ਫ਼ਰਹਾਦ ਧਾਰੀਵਾਲ, ਨੈਣ ਸੁਖ, ਗੁਲਜ਼ੇਬ ਅੱਬਾਸੀ ਤੇ ਜ਼ਾਹਰ ਹੁਸੈਨ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖ ਰਹੇ ਨੇ। ਸਾਡੇ ਵੱਲ ਸੁਆਣੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸੋਹਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਨੇ ਜਿਵੇਂ ਫ਼ਰਖ਼ੰਦਾ ਲੋਧੀ, ਕਹਿਕਸ਼ਾਂ ਮਲਕ, ਖ਼ਾਲਿਦਾ ਮਲਕ, ਆਇਸ਼ਾ ਅਸਲਮ, ਪ੍ਰਵੀਨ ਮਲਕ ਤੇ ਅਫ਼ਜ਼ਲ ਤੌਸੀਫ਼ ਦਾ ਨਾਂ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਏ।

? ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਇਧਰ ਕਾਫੀ ਪਾਠਕ ਹਨ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਤੁਹਾਡੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਕਿਤਾਬ 'ਅਖ਼ੀਰਲਾ ਹੰਝੂ' ਦਾ ਦੂਜਾ ਐਡੀਸ਼ਨ ਵੀ ਛਪ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਤੁਹਾਡੀ ਕਿਤਾਬ ਕਿਸ ਨਾਂ ਤੋਂ ਛਪੀ ਹੈ।

— ਮੈਂ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖਣ ਵਿਚ ਜਿੰਨਾ ਸੁਸਤ ਹਾਂ ਓਨਾਂ ਹੀ ਕਿਤਾਬ ਛਪਵਾਉਣ ਵਿਚ ਵੀ। ਤੁਹਾਡੇ ਵੱਲ ਮੇਰੀ ਜੋ ਕਿਤਾਬ ਛਪੀ ਉਹਦੀ ਇਕ ਲੰਮੀ ਦਾਸਤਾਨ ਏ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ

ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਹੋਰੀ ਚਾਹੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਮੇਰੀ ਕਿਤਾਬ 'ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ' ਪਬਲਿਸ਼ਰ ਆਲੇ ਛਾਪਣ। ਉਹਨਾਂ ਸਤੀਸ਼ ਸ਼ਰਮਾ ਸਾਹਬ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਬੁਲਾਇਆ ਤੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਰਵਾਈ। ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਇਲਿਆਸ ਘੁੰਮਣ ਹੋਰਾਂ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਵੀ ਛਾਪ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਬਹੁਤ ਅੱਛੇ ਇਨਸਾਨ ਨੇ ਉਹ। ਮੇਰੀ ਕਿਤਾਬ ਛਾਪਣਾ ਚਾਹੰਦੇ ਸਨ। ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ ਕੁਸ਼ ਹੋਰ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵੀ ਲਿਖੋ ਤਾ ਜੋ ਵੱਡੀ ਕਿਤਾਬ ਬਣ ਜਾਏ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਖਿਆ, "ਮੈਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਫ਼ਰਮਾਇਸ਼ ਤੇ ਨਈਂ ਲਿਖਦਾ ਤੇ ਨਾ ਈ ਕਿਤਾਬ ਛਾਪਣ ਵਾਸਤੇ ਲਿਖਦਾ ਹਾਂ। ਜੇ ਹੋ ਗਈਆਂ ਤਾਂ ਦੇ ਦਿਆਂਗਾ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਇਹਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ।" ਉਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਇਕ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸ ਵਿਚ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਗਿਆ ਤਾਂ ਸਤੀਸ਼ ਗੁਲਾਟੀ ਨੇ ਮੋਹਨ ਭੰਡਾਰੀ ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਤੌਕੀਰ ਨੂੰ ਆਖੋ ਮੈਨੂੰ ਕਿਤਾਬ ਛਾਪਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦੇਵੇ। ਮੈਂ ਮੋਹਨ ਭੰਡਾਰੀ ਦਾ ਆਖਿਆ ਤਾਂ ਮੋੜ ਈ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਸਾਂ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਖਿਆ ਬੇਸ਼ੱਕ ਛਾਪ ਲਓ। ਜਦੋਂ ਕਿਤਾਬ ਛਪੀ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਦਿੱਲੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਰੀਮਾ ਕੋਹਲੀ ਨਾਂ ਦੀ ਸਟੂਡੈਂਟ ਨੇ ਇਸ ਉੱਤੇ ਐਮ.ਫ਼ਿਲ ਵੀ ਕੀਤੀ ਤੇ ਇਹਦਾ ਦੂਜਾ ਐਡੀਸ਼ਨ ਵੀ ਆ ਗਿਆ ਪਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਮੈਂ ਹਾਲੀ ਤੀਕਰ ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਨਹੀਂ ਛਪਵਾਈ। ਹੁਣ ਤਾਂ ਮੇਰੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਦੂਜੀ ਕਿਤਾਬ ਵੀ ਤਿਆਰ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਏ।

? ਤੁਹਾਡੇ ਵੱਲ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਲਈ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਐਵਾਰਡ ਬਾਰੇ ਕੀ ਕਹੋਗੇ।

— ਜੇ ਇਨਾਮ ਤੇ ਐਵਾਰਡ ਵੰਡਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਤੁਹਾਡੇ ਕਹਿਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਤੁਹਾਡੇ ਵੱਲ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਕੁਸ਼ ਨਾ ਕੁਸ਼ ਤਾਂ ਮਿਲਦਾ ਏ। ਸਾਡੇ ਵੱਲ ਜਦੋਂ ਤੀਕਰ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿਤਾਬਾਂ ਉੱਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਐਵਾਰਡ ਨਈਂ ਨਾ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਅਸੀਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀ ਛਪਾਈ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਕੋਈ ਵੀ ਐਸਾ ਵੱਡਾ ਇਦਾਰਾ ਨਹੀਂ ਜੋ ਸਾਡੇ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਛਪਵਾ ਸਕੇ ਜਾਂ ਉਹਨਾਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਉੱਤੇ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਪੈਸਾ ਧੇਲਾ ਦੇ ਸਕੇ। ਢਾਹਾਂ ਐਵਾਰਡ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਨਾਲ ਇਹ ਫ਼ਾਇਦਾ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਇਆ ਕਿ ਕੁਸ਼ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਸੋਧਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਨੇ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਅਕਾਦਮੀ ਆਫ਼ ਲਿਟਰੇਚਰ ਤੇ ਪਾਕਿਤਸਾਨ ਰਾਈਟਰਜ਼ ਗਲਡ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਾਡੇ ਵੱਲ ਦੋ ਹੋਰ ਐਸੇ ਇਦਾਰੇ ਮੌਜੂਦ ਨੇ ਜੋ ਕਿਤਾਬਾਂ ਨੂੰ ਐਵਾਰਡ ਦਿੰਦੇ ਨੇ। ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਕਾਮੇ ਤੇ ਸੁਝਵਾਨ ਮਸਊਦ ਖਦਰਪੋਸ਼ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣ ਆਲਾ 'ਮਸਊਦ ਖੱਦਰਪੋਸ਼ ਐਵਾਰਡ' ਹੈ ਤੇ ਦੂਜਾ ਰਜ਼ੀਆ ਫ਼ਰਖ਼ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਐਵਾਰਡ ਹੈ। ਇਹ ਐਵਾਰਡ ਸਾਲ ਭਰ ਵਿਚ ਛਪਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਦੋ ਵਧੀਆ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਉੱਤੇ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਏ। ਰਜ਼ੀਆ ਫ਼ਰਖ਼ ਸਾਹਿਬਾ ਸਾਡੇ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਦੋਸਤ ਸਨਾਵਰ ਚੱਧੜ ਹੋਰਾਂ ਦੇ ਮਾਂ ਜੀ ਨੇ।

— — —

ਕਹਾਣੀ ਕੋਈ ਹਿਸਾਬ ਦਾ ਸਵਾਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ : ਪਰਵੀਨ ਮਲਿਕ

ਮੁਲਾਕਾਤੀ : ਜਹੀਰ ਵੱਟੂ

? ਆਪਣੇ ਤਖ਼ਲੀਕੀ ਅਮਲ ਬਾਰੇ ਦੱਸੋ, ਤੁਹਾਡੀ ਤਖ਼ਲੀਕ ਦੇ ਸੋਮੇ ਕਿੱਥੋਂ ਫੁੱਟਦੇ ਹਨ। ਕਹਾਣੀ ਕਿਵੇਂ ਬੁਣਦੇ ਹੋ।

— ਕਹਾਣੀ ਮੇਰੀ ਅੰਗ-ਸਹੇਲੀ ਏ। ਢਾਈ-ਤਿੰਨ ਵਰ੍ਹੇ ਦੀ ਸਾਂ ਜਦੋਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਕੰਨੀ ਪੈਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ। ਮਾਂ ਮੇਰੀ ਨੂੰ ਕਹਾਣੀ ਕਹਿਣ ਦਾ ਬੜਾ ਸੋਹਣਾ ਵਲ ਸੀ, ਮਿੱਠਾ ਤੇ ਮਨ ਭਾਉਣਾ। ਆਵਾਜ਼ ਵੀ ਸੋਹਣੀ, ਮੈਂ ਓਹਨਾਂ ਦਿਆਂ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਉਂਗਲ ਲੱਗ ਕੇ ਜੰਗਲ ਪਾਰ ਕਰਦੀ, ਥਲਾਂ ਦੀ ਤੱਤੀ ਰੇਤ ਉੱਤੇ ਟੁਰਦੀ, ਪਹਾੜ ਕੱਛਦੀ, ਆਦਮਬੋ, ਆਦਮਬੋ ਕਰਦਿਆਂ ਦਿਓਆਂ ਦੇ ਗਾਟੇ ਲਾਹੰਦੀ, ਲਾਲ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੀ ਥਾਂ ਰੱਤ ਰੋਂਦੀ, ਪੰਜ ਫੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਫੁੱਲਾਂ ਵਿਚ ਤੁਲਦੀ, ਸਾਰੀਆਂ ਔਕੜਾਂ ਕੱਟ ਕੇ, ਸਾਰੇ ਜਫ਼ਰ ਜਾਲ ਕੇ ਜਦੋਂ "ਕਹਾਣੀ ਗਈ ਪਾਰ ਤੇ ਅਸੀਂ ਰਹੇ ਉਰਾਰ" ਦੇ ਅੱਖਰ ਅਖੇਂਦੇ ਤਾਂ ਸੁਖ ਦਾ ਸਾਹ ਆਂਦਾ। ਓਸੇ ਵੇਲੇ ਕਿਧਰੇ ਮੇਰੇ ਮਨ ਦੀ ਧਰਤੀ ਵਿਚ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਬੀ ਬੀਜਿਆ ਗਿਆ। ਪਰ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਓ 'ਬੂਟੀ' ਨੂੰ ਮੁਸ਼ਕ ਮਚਾਨ ਵਿਚ ਵੇਲਾ ਲੱਗਦਾ ਏ, ਕਿ-ਨਾ? ਮੈਨੂੰ ਤੇ ਸੁਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਚੱਸ ਤੇ ਰਸ ਦੂਜਿਆਂ ਤੀਕਰ ਅਪੜਾਉਣ ਲਈ ਇਹੋ ਸੁੱਝਦਾ ਸੀ ਓਹਨਾਂ ਬਾਲਾਂ ਨੂੰ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣਾਵਾਂ ਜਿਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਮਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਹਦੀ ਵਿਹਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਸੱਚੀ ਗੱਲ ਏ ਚੱਜ ਵੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਕਦੀ-ਕਦੀ ਮੈਂ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾਂਦਿਆਂ ਲੋਥ ਦੀ ਲੋਥ ਪਈ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਉਹਦਿਆਂ ਪੈਰਾ ਤੇ ਖਲ੍ਹਾਰ ਕੇ, ਉਹਦੇ ਹੱਥ ਤਲਵਾਰ ਫੜਾ ਦਿੰਦੀ। ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬੈਠੇ ਮੈਲ ਨਾਲ ਆਕੜੇ, ਪਾਟਿਆਂ ਚੋਲਿਆਂ ਆਲੇ ਬਾਲ ਫ਼ਟਾਕ ਸਮਝ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਕੋਈ ਕਹਿੰਦਾ, "ਪਰਵੀਨ ਬੀਬੀ! ਅਹਿ ਟੋਟਾ ਤੁਸਾਂ ਆਪਣੇ ਕੋਲੋਂ ਜੋੜਿਆ ਵੇ ਨਾ?"

"ਹਾਂ," ਮੈਂ ਫੁੰਡ ਕੇ ਵਲਾਵਾ ਦਿੰਦੀ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਆਪ ਓਹਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਲੱਗਦਾ।

ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣਦਿਆਂ, ਸੁਣਾਂਦਿਆਂ ਪੜ੍ਹਨਾ ਆ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਰਸਾਲੇ ਪੜ੍ਹਨ ਲੱਗ ਪਈ। ਜਿਹੜੇ ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ, ਅਜੀਬ ਗੱਲ ਏ ਮੈਨੂੰ ਓਸ ਵੇਲੇ ਓਪਰਾ ਨਾ ਲੱਗਾ ਬਈ ਸੁਣਨ ਆਲੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਤੇ ਪੜ੍ਹਨ ਆਲੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨ ਵੱਖੋ-ਵੱਖ ਏ। ਉਂਜ ਓਦੋਂ ਮੈਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਕੁਝ ਵੇਖਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਹੋਣ ਜਾਂ ਗਾਓਣ, ਸਭ ਜ਼ਬਾਨੀ ਕਲਾਮੀ ਸੀ।

ਪਰ ਓਹ ਜਿਹੜਾ ਕੁਝ ਮੈਨੂੰ ਹੋਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਨਿਖੇੜਦਾ ਸੀ ਓਹਦੀਆਂ ਤੇ ਮਨ ਦੀਆਂ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਲਿਖਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸੀ ਸੋ ਮੈਂ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖਦੀ—ਤੇ ਫੇਰ ਪਾੜ ਕੇ ਸੁੱਟ ਦਿੰਦੀ। ਮੇਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸੋਚ ਉਰਦੂ ਦੇ ਬਾਣੇ ਵਿਚ ਇਵੇਂ ਲੱਗਦੀ ਜਿਵੇਂ ਗੁਲ ਬਾਸੀ ਦੇ ਬੂਟੇ ਉੱਤੇ ਪਟੋਨੀਆ ਦਾ ਫੁੱਲ ਖਿੜਾਵਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।

1970 ਵਿਚ ਮੈਂ ਪਹਿਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ 'ਜੰਜ' ਲਿਖੀ ਤੇ ਪਾੜੀ ਕੋਈ ਨਾ। ਸਗੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬੀ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਵੀ ਕਰ ਲਈ। ਓਥੇ ਮੁਹੰਮਦ ਆਸਫ਼ ਖਾਂ, ਸ਼ਫ਼ਕਤ ਤਨਵੀਰ ਮਿਰਜ਼ਾ, ਅਫ਼ਜ਼ਲ ਅਹਿਸਨ ਰੰਧਾਵਾ, ਰਾਜਾ ਰਸਾਲੂ, ਸੁਲਤਾਨ ਮੁਹੰਮਦ ਆਸਫ਼ਤਾ ਤੇ ਜਿੱਥੇ ਤੀਕਰ ਯਾਦ ਪੈਂਦਾ ਏ ਅਕਬਰ ਲਹੌਰੀ ਵੀ ਸਨ। ਓਹ ਓਹਨਾਂ ਦਿਹਾੜਿਆਂ

ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਵਕੀਲ ਧੀ ਦਾ ਹੱਥ ਫੜ ਕੇ ਆਂਦੇ ਤੇ ਸੰਗਤ ਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਰਲਤ ਕਰਦੇ।

ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਕਹਾਣੀ ਤੋਂ ਕੋਈ ਬਹੁਤੀਆਂ ਉਮੀਦਾਂ ਲਾ ਕੇ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਗਈ। ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਪੜ੍ਹਿਆਂ ਨੇ ਰੱਦ ਕਰ ਦੇਣੀ ਏ ਪਰ ਓਹਨਾਂ ਮੇਰੀ ਲਿਖਤ ਨੂੰ ਕਹਾਣੀ ਮੰਨ ਲਿਆ, ਤਾਂ ਹੌਸਲਾ ਵਧਿਆ। ਇਹ ਕੋਈ ਅਚੰਭੇ ਆਲੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਜੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪਛਾਣ ਲਈ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਮੰਜ਼ੂਰੀ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ, ਸਾਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਕਦੀ ਵੱਧ, ਕਿਧਰੇ ਘੱਟ ਇਹਦੀ ਲੋੜ ਰਹਿੰਦੀ ਏ...ਫੇਰ ਮੁੱਕਰਨਾ ਕੀ। ਪੂਰੀ ਨਫ਼ੀ ਦਾ ਮੁਕਾਮ ਤਾਂ ਕਿਸੇ-ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਏ।

'ਮੈਂ ਕਹਾਣੀ ਕਿਵੇਂ ਬੁਣਨੀ ਆਂ?' ਮੇਰੇ ਹਿਸਾਬੋਂ ਹਰ ਕਹਾਣੀ ਆਪਣੀ ਬੁਨਤਰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਆਂਦੀ ਏ। ਜਿਸ ਦੁਆਲੇ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਪਾਤਰ ਜਿੱਥੋਂ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਹੋਣਗੇ, ਕੋਈ ਵਾਪਰੀ ਜਿਸ ਧਰਤੀ ਤੇ ਜਨਮ ਲਵੇਗੀ, ਆਪੇ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਬੁਨਤਰ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਹੋ ਜਾਏਗਾ। ਮੇਰਾ ਕੰਮ ਤੇ ਜੁਲਾਹੇ ਵਾਂਗੂੰ ਤੰਦ ਸਵੱਲੀ ਰੱਖਣਾ ਏਂ, ਕਿੱਥੇ ਗੰਢ ਨਾ ਆਵੇ, ਕੋਈ ਤੰਦ ਨਾ ਤਰੁੱਟੇ, ਬਾਕੀ ਸੱਤੇ ਖ਼ੈਰਾਂ।

? ਕਹਾਣੀ ਲਿਖਣ ਵੇਲੇ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਇਕ ਅੰਤ ਹੁੰਦਾ ਏ, ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਕਹਾਣੀ ਏਸ ਪਹਿਲੂ ਤੋਂ ਸੋਚੇ ਹੋਏ ਅੰਤ ਉੱਤੇ ਈ ਮੁਕਾਂਦੇ ਹੋ ਯਾ ਫੇਰ ਲਿਖਦੇ ਹੋਏ ਕਹਾਣੀ ਏਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦੀ।

— ਇਹ ਹੋ ਸਕਦਾ ਏ ਕਿ ਕੋਈ ਅੰਤ ਪਿਛਲੇ ਪੈਰੀਂ ਟੁਰਦਾ-ਟੁਰਦਾ ਮੁੱਢ ਤੀਕਰ ਅੱਪੜ ਜਾਵੇ ਪਰ ਹਮੇਸ਼ ਇੰਜ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਕੁਝ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਫ਼ਕਤ ਮੁੱਢਲਾ ਸਿਰਾ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੁੰਦਾ ਏ, ਓਹਦੇ ਅੰਤ ਦੇ ਬਹੁੰ ਸਾਰੇ ਕਿਆਸ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਨੇ। ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਇਕ ਚੁਣਨਾ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਲਈ ਅਜ਼ਮਾਇਸ਼ ਵਰਗਾ ਹੁੰਦਾ ਏ। ਉਹ ਕੋਈ ਜਿਹੜਾ ਅੰਤ ਚੁਣ ਬਹਵੇ ਜਿਹੜਾ ਪਾਤਰ ਜਾਂ ਵਾਪਰੀ ਦੇ ਅਸਲੇ ਨਾਲ ਮੇਲ ਨਾ ਖਾਂਦਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸਭ ਉਸਾਰੀ ਬੇਥਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਏ।

ਹਾਂ ਕਈ ਵਾਰ ਕਹਾਣੀ ਬੇਵਾਕੀ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਏ। ਅੱਥਰੀ ਘੋੜੀ ਵਾਂਗੂੰ ਕਿਸੇ ਅਜਿਹੇ ਪਾਸੇ ਧਰੂ ਟੁਰਦੀ ਏ ਜਿੱਧਰ ਸਾਡੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਜਾਣ ਦੀ। ਅਜਿਹੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਠੱਪ ਕੇ ਰੱਖ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਏ, ਹੋ ਸਕਦਾ ਏ ਕੁਝ ਚਿਰ ਮਗਰੋਂ ਕੋਈ ਨਵਾਂ ਪੱਖ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਜਾਵੇ ਯਾ ਫੇਰ ਉਸ ਮੁੱਦੇ ਉੱਤੇ ਲਿਖਣ ਨੂੰ ਜੀ ਹੀ ਨਾ ਕਰੇ। ਓਸੇ ਹੱਲੇ ਵਿਚ ਲਿਖਣ ਨਾਲ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਮਥੇ ਹੋਏ ਅੰਤ ਤੋਂ ਅਗਾਂਹ ਨਿਕਲ ਜਾਣ ਦਾ ਪੂਰਾ-ਪੂਰਾ ਇਮਕਾਣ ਮੌਜੂਦ ਰਹਿੰਦਾ ਏ। ਜਿਹੜਾ ਪੜ੍ਹਨਹਾਰ ਨੂੰ ਇਹ ਸੋਚਣ ਤੇ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਏ ਕਿ ਕਹਾਣੀ ਉੱਤੇ ਤੁਹਾਡੀ ਪਕੜ ਘੱਟ ਏ ਯਾ ਹੈ ਈ ਨਹੀਂ।

ਇਸ਼ਫ਼ਾਕ ਅਹਿਮਦ ਹੋਰੀਂ ਇਹਨੂੰ ਈ 'ਠੋਕਾ ਠਾਕੀ' ਦਾ ਕੰਮ ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ।

? ਤੁਹਾਡੇ ਕਹਾਣੀ ਪਰਾਗੇ 'ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਦੁੱਖ' ਵਿਚ ਤੁਹਾਡੇ ਪਾਤਰ ਦੁੱਖ ਹੰਢਾਵੰਦੇ ਨਜ਼ਰ ਆਵੰਦੇ ਨੇ, ਕੁਝ ਦੁੱਖ ਰੱਬੀ ਹੁੰਦੇ ਨੇ ਤੇ ਕੁਝ ਕਰਤੱਬੀ, ਪਰ ਤੁਹਾਡੇ ਪਾਤਰ ਦੋਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੁੱਖ ਚੁੱਪਚਾਪ ਜਰੀ ਜਾਂਦੇ। ਅਜਿਹਾ ਕਿਉਂ ਹੈ? ਉਹ ਕੋਈ ਉਪਰਾਲਾ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ।

— ਕਹਾਣੀ ਕੋਈ ਹਿਸਾਬ ਦਾ ਸਵਾਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਜੀਹਦਾ ਜੁਆਬ ਦੋ ਜਮਾ ਦੋ ਬਰਾਬਰ ਚਾਰ ਈ ਆਵੇ। ਕਈ ਵਾਰ ਹਯਾਤੀ ਦੀਆਂ ਔਕੜਾਂ ਵਿਚ ਫਸੇ ਲੋਕ ਵੀ ਸਿਫ਼ਰ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਨੇ ਕਿਉਂ ਜੇ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਕੋਈ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਮੈਂ ਅਜਿਹਿਆਂ ਈ ਬੇਅਖ਼ਤਿਆਰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦੁੱਖ ਉਲੀਕੇ ਨੇ ਜਿਹੜੇ ਪ੍ਰਚਲਤ ਨਿਜਾਮ ਵਿਚ ਮੱਕੜੀ ਦੇ ਜਾਲੇ

ਅੰਦਰ ਫਸੀ ਮੱਖੀ ਵਾਂਗੂੰ ਭਟਕ ਰਹੇ ਨੇ। ਇਹ ਭਟਕਣ ਇਕ ਵੇਲੇ ਜਾਲਾ ਤੋੜ ਸਕੇਗੀ ਯਾ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਵੇਲਾ ਆਣ 'ਤੇ ਈ ਪਤਾ ਲੱਗੇਗਾ।

ਮੇਰੇ ਪਾਤਰ ਦੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਮੁਕੱਦਰ ਸਮਝ ਕੇ ਚੁੱਪ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦੇ, ਉਹ ਸੋਚਦੇ ਨੇ, ਬੋਲਦੇ ਵੀ ਨੇ, ਹਾਂ, ਤਕਰੀਰਾਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਕਹਾਣੀ ਤੇ ਪ੍ਰੋਪੇਗੰਡਾ ਵਿਚ ਇਹੋ ਈ ਤਾਂ ਫ਼ਰਕ ਏ ਜਿਹੜਾ ਮੈਨੂੰ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਰੱਖਿਆ ਵੀ ਏ।

ਇਹਦੀ ਇਕ ਉਘੜਵੀਂ ਮਿਸਾਲ 'ਤਾਲ' ਏ, ਏਸ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਦਾ ਦੁੱਖ ਇਹੋ ਈ ਏ ਜੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਲ-ਦੁਆਲ ਨੂੰ ਸੰਵਾਰਨ ਲਈ ਕੁਝ ਕਰ ਸਕੇ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਰਗੀਆਂ ਹੋਰ ਪੜ੍ਹਾਕੂਆਂ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਚੂਹੇ ਦੀਆਂ ਖੁੱਡਾਂ ਵਰਗੇ ਸਿਲ੍ਹੇ ਘਰਾਂ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਦੋ ਹੱਥ ਮੈਲੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ਦੀ ਬੋ ਤੇ ਉੱਲੀ ਮੁਕਾਣ ਲਈ ਜਤਨ ਕਰਦੀ ਏ, ਪਰ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਇਹ ਵਾਰਾ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦਾ। ਪੂਰੇ ਜੱਥੇ ਨੂੰ ਫੜ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਏ। ਲਾਜ਼ਮੀ ਗੱਲ ਏ ਜਿਹਨਾਂ ਫੜਿਆ ਉਹ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਵੀ ਦੇਣਗੇ, ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਅੰਤ ਕਹਿੰਦਾ ਏ ਬੇਸ਼ੱਕ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਮਿਲਣ, ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਹੱਥਕੜੀ ਲੱਗਿਆਂ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਮਲੰਗ ਬਾਬੇ "ਨੀ ਤਾਲ ਉੱਤੇ ਕਦਮ ਧਰਨੀ ਟੁਰ ਪਈ ਏ ਟੁਰੀ ਵੇਨੀ ਏ।"

'ਬਾਰਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਪੰਧ' ਦੀ ਆਇਸ਼ਾ ਵਿਚ ਏਨੀ ਹਿੰਮਤ ਆ ਗਈ ਏ ਜੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਉਮਰ ਦੇ ਅਜਾਈ ਗਏ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲੋਂ ਮੰਗੇ ਜਿਹਨਾਂ ਉਹਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੌਲ ਦੀ ਜਕੜ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਰੋਂਦੀ-ਕੁਰਲਾਂਦੀ ਨਹੀਂ, ਕਹਿਰਵਾਨ ਹੋ ਕੇ ਲੇਖਾ ਮੰਗਦੀ ਏ।

'ਰੋਟੀ ਮੈਂਢੀ ਕਾਠ ਦੀ' ਵਿਚ ਮਿਸਜ ਮੰਜੂਰ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਮੇਲ ਦੀ ਸਰਕਾਰੀ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਏ। ਉਹਦੀ ਗਿਣਤੀ ਸ਼ੁਮਾਰ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿਉਂ ਜੇ ਉਸ ਤੋਂ ਉਤਲੀਆਂ ਪੌੜੀਆਂ ਤੇ ਬਹੁੰ ਸਾਰੇ ਹੁਕਮ ਚਲਾਨੇ ਆਲੇ ਬੈਠਨ ਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਰਕਾਰੀ ਦਫ਼ਤਰ ਹੁਕਮ ਪੌੜੀ-ਪੌੜੀ ਕਰਕੇ ਜਿਵੇਂ ਅੰਬਰੋਂ ਲਹਿੰਦਾ ਏ। ਮਿਸਜ ਮੰਜੂਰ ਵਰਗੇ ਲੋਕਾਂ ਕੋਲ ਆ ਕੇ ਫ਼ਾਇਲਾਂ ਦੀਆਂ ਟਿੰਡਾਂ ਫਿਰੇਂਦੀਆਂ ਨੇ ਤੇ ਫੇਰ ਉਤਾਂਹ ਚੜ੍ਹ ਜਾਂਦੀਆਂ, ਅੰਬਰਾਂ ਵਰਗੀ ਉਚਾਣ ਤੇ ਜਿੱਥੇ ਫ਼ੈਸਲੇ ਹੁੰਦੇ ਨੇ, ਫ਼ੈਸਲੇ ਜਿਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਹੋਣੇ ਹੁੰਦੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਰਾਹ-ਸਲਾਹ ਲੈਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ। ਖੂਹ ਦੀ ਮਾਲ੍ਹ ਵਰਗੇ ਸਿਸਟਮ ਨੂੰ ਚਲਾਣ ਲਈ ਸਾਰਾ ਜ਼ੋਰ ਉਹਨਾਂ ਢੱਗਿਆਂ ਦਾ ਲੱਗਦਾ ਜਿਹੜੇ ਕਲਰਕ ਜਾਂ ਫੇਰ ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਅਖਵਾਂਦੇ ਨੇ।

ਤਰੀਮਤ ਹੋਣ ਨਾਤੇ ਮਿਸਜ ਮੰਜੂਰ ਨੂੰ ਦੋਹਰੇ ਜਬਰ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਏ। ਉਹਦੇ ਮਰਦ ਦਫ਼ਤਰੀ ਸਾਥੀ ਬਹਾਨੇ ਬਹਾਨੇ ਨਾਲ ਬਾਹਰ ਟੁਰ ਜਾਂਦੇ ਨੇ ਫੁੱਟਪਾਥਾਂ ਤੇ ਖਲੋ ਕੇ ਸਿਗਰਟ ਪੀਣ ਲਈ, ਢਾਬਿਆਂ ਤੋਂ ਰੋਟੀ ਖਾਣ ਲਈ, ਉਹ ਇੰਜ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ। ਸੀਟ ਉੱਤੇ ਬੈਠਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਏ ਤੇ ਉਹਦਾ ਅਫ਼ਸਰ ਖ਼ੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਕਹਿੰਦਾ ਏ, "ਏਸੇ ਗੱਲੋਂ ਮੈਂ ਸੁਆਣੀਆਂ ਦੇ ਕੰਮ ਕਰਨੇ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਆਂ, ਵਿਚਾਰੀਆਂ ਸਿਰ ਸੁੱਟ ਕੇ ਕੰਮ ਲੱਗੀਆਂ ਰਹਿੰਨੀਆਂ।"

ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਘਰੋਂ ਉਹ ਥੱਲੜੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਮੇਲ ਦੀ ਏ ਜਿਹੜੇ ਕਮਾਂਦੇ ਤਾਂ ਖਾਂਦੇ ਨੇ ਉਹ ਵੀ ਅੱਧ-ਪੱਚਧਾ ਜਿਹਾ। ਪਰ ਰੀਤਾਂ-ਰਸਮਾਂ ਦੀਆਂ ਜਕੜਬੰਦੀਆਂ ਛੱਡਣ ਬਾਰੇ ਭੋਰਾ ਕੁ ਸੋਚਣਾ ਵੀ ਗਾਲ੍ਹ ਬਰਾਬਰ ਸਮਝਦੇ ਨੇ। ਘਰ ਵਾਲਾ ਦਫ਼ਤਰੋਂ ਛੇਤੀ ਵੀ ਅੱਪੜ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਟੀ.ਵੀ. ਲਾ ਕੇ ਬਹਿ ਸਕਦਾ ਏ ਪਰ ਖਾਣ-ਪਕਾਣ ਦਾ ਆਹਰ ਕਰੇ ਤਾਂ ਸੁਆਣੀ ਈ ਕਰੇ ਭਾਵੇਂ ਕਿੰਨੀ ਥੱਕ ਟੁੱਟ ਕੇ ਆਵੇ।

ਖੜ੍ਹੇ ਪੈਰ ਆਪਣੇ ਹਾਲਾਤ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਲਈ ਉਹਦੇ ਵੱਸ-ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਵਿਚ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪਰ ਉਹ ਮਿਹਨਤ ਕਰਕੇ ਬਾਲਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾ ਰਹੀ ਏ—ਮਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਭਲਕ ਸੰਵਰ ਜਾਵੇ। ਅੰਤ ਵਿਚ ਸਾਰੀ ਬੇਇੱਜ਼ਤੀ ਤੇ ਥਕੇਵਾ ਭੁੱਲ ਤਰੈ ਭੁੱਖੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਦਾ ਈ ਖ਼ਿਆਲ ਉਹਦਾ ਬਲਦੀ ਤੀਲੀ ਵਾਲਾ ਹੱਥ ਚੁੱਲ੍ਹੇ ਵੱਲ ਵਧਾ ਦਿੰਦਾ ਏ।

ਉਹਦੀ ਮਿਹਨਤ, ਹਿੰਮਤ ਤੇ ਸਬਰ ਉਪਰਾਲੇ ਦੀ ਹੀ ਇਕ ਸੂਰਤ ਏ।

? ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵੇਲੇ ਤੋਂ ਪੱਛੜੀ ਕਹਾਣੀ ਲੱਗਦੀ, ਵੇਲੇ ਦੇ ਨਾਲ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਚੱਲਦੀ।

— ਕਿਸੇ ਵੀ ਜ਼ਬਾਨ ਦਾ ਅਦਬ ਉਹਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਤਰੱਕੀ ਦੀਆਂ ਪੌੜੀਆਂ ਚੜ੍ਹਦਾ ਏ, ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਨੂੰ ਸਕੂਲਾਂ ਦੀ ਦਹਿਲੀਜ਼ ਨਹੀਂ ਟੱਪਣ ਦਿੱਤੀ, ਕਾਲਜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਦਾ ਹਰ ਜਤਨ ਕੀਤਾ, ਪੈਰ-ਪੈਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਸ਼ਮਣ ਵਤੀਰਾ ਜ਼ਬਾਨ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਵਿਚ ਮਜ਼ਾਹਮ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਹਨਾਂ ਹਾਲਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਕੋਲੋਂ ਅਸੀਂ ਕਿਵੇਂ ਆਲਮੀ ਪੱਧਰ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖਣ ਦੀ ਆਸ ਕਰ ਸਕਦੇ ਆਂ।

ਇਕ ਘਾਟਾ ਇਹ ਵੀ ਏ ਸਾਡੇ ਲਿਖਾਰੀ ਨਾ ਹੋਣ ਬਰਾਬਰ ਪੜ੍ਹੇ ਨੇ। ਜਦ ਤੀਕਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਇਹ ਇਲਮ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ਪਈ ਓਹਦੀ ਫ਼ੀਲਡ ਕੀ ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਏ, ਉਹ ਓਸ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਤੇ ਅੱਗੇ ਵਧ ਕੇ ਕਿਵੇਂ ਲਿਖ ਸਕਦਾ ਏ।

ਫੇਰ ਇਕ ਹੋਰ ਵੀ ਕਾਰਨ ਏ ਸਾਡੇ ਪਿਛੜਣ ਦਾ, ਸਾਡੀ ਹਯਾਤੀ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਟੋਰਨ ਵਾਲੇ ਦਰ ਕਦੋਂ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਨੇ ਅਸੀਂ ਤੇ ਬੰਦ ਦਰਾਂ ਨੂੰ ਈ ਨਸਲ-ਦਰ-ਨਸਲ ਪਏ ਠਕੋਰਨੇ ਆਂ।

ਉਂਜ ਪੂਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਭਰਮ ਭਾ ਚੜ੍ਹਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਨੇ ਬਣਾਇਆ।

ਸਾਡੇ ਵੱਲ ਵੀ ਮਨਸ਼ਾ ਯਾਦ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਥੰਮ ਬਣੇ। ਹੋਰ ਵੀ ਕੁਝ ਨਾਂ ਲਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਨੇ ਪਰ ਮੰਸ਼ਾ ਯਾਦ ਦੀ ਹਰ ਕਹਾਣੀ ਜਿਵੇਂ ਨਵਾਂ ਖ਼ਿਆਲ, ਨਵੇਕਲੀ ਬੁਨਤਰ ਤੇ ਉਸਾਰੀ ਲੈ ਕੇ ਆਂਦੀ ਸੀ ਉਹਦਾ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ।

? ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਕਈ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਫ਼ੋਕ ਦਾ ਰੰਗ ਹੈ, ਕੀ ਫ਼ੋਕ ਦੀ ਕੋਈ ਕਹਾਣੀ ਤੁਹਾਡੀ ਕਹਾਣੀ ਪਿੱਛੇ ਹੁੰਦੀ ਕਿ ਤੁਸਾਂ ਰੰਗ ਫ਼ੋਕ ਦਾ ਵਰਤਿਆ।

— ਲੋਕ ਅਦਬ, ਵਸੇਬ ਦਾ ਮਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੁੰਦਾ ਏ, ਉਹਦੇ ਅੰਦਰ ਸਦੀਆਂ ਦੀ ਸਿਆਣਫ਼ ਤੇ ਲੋਕਾਈ ਦੀ ਹਯਾਤੀ ਦੇ ਰੰਗ ਰਚੇ-ਵਸੇ ਹੁੰਦੇ ਨੇ, ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਆਪਣੇ ਲੋਕ ਅਦਬ ਪਾਰੋਂ ਬਹੁਤ ਅਮੀਰ ਤੇ ਭਰੀ-ਭਕਨੀ ਏਂ, ਇਹਦੀ ਵਿਰਾਸਤ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਵੀ ਹਿੱਸਾ ਏ। ਵੰਡ-ਵਲਾਅ ਕੇ ਜੀਕਰ ਕੁਝ ਮੇਰੇ ਤੀਕਰ ਅੱਪੜਿਆ ਏ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਇਹਦੇ ਤੇ ਮਾਣ ਏ। ਇਹਾ ਮਾਣ ਮੇਰੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਝਲਕ ਜਾਂਦਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਪਰ ਸੋਚ ਸਮਝ ਕੇ ਮੈਂ ਫ਼ਕਤ ਆਪਣੀ ਇਕ ਲਿਖਤ 'ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਕਹਾਣੀ' ਵਿਚ ਲੋਕ ਰੰਗ ਵਰਤਿਆ ਏ। ਇਹ ਮੇਰੇ ਕਹਾਣੀ ਪਰਾਗੇ 'ਕੀ ਜਾਣਾਂ ਮੈਂ ਕੌਣ' ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਏ। ਇਕ ਘੜੋਲੀ ਦਾ ਗਾਵਣ ਏਂ 'ਉਹਦੇ ਸਾਰੇ ਬੰਦ ਜਿਵੇਂ ਇਕ ਕਿੱਸਾ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਲੱਗੇ ਜਾਂਦੇ ਨੇ, ਆਖ਼ਰ ਵਿਚ ਇਕ ਵਾਕਏ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਛਪੀ। ਵਹੁਟੀ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਰਾਤੀ ਡਾਂਗ ਮਾਰ ਕੇ ਮਹਿਰਾਜ (ਲਾੜੇ) ਦਾ ਸਿਰ ਪਾੜ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਹਸਪਤਾਲ ਜਾ ਕੇ ਮਰ ਗਿਆ। "ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਚੋਰ ਸਮਝੀ ਸਾਂ" ਕੁੜੀ ਦਾ ਬਿਆਨ ਸੀ। ਏਸ ਖ਼ਬਰ ਨੂੰ ਛਾਂਗ ਕੇ ਮੈਂ ਲੋਕ ਗਾਵਣ ਵਿਚ ਚੜ੍ਹਾ ਦਿੱਤਾ।

ਦੂਜੀ ਕਹਾਣੀ 'ਰਾਤੀ ਨਾ ਰੌਲਾ' ਵੀ 'ਕੀ ਜਾਣਾਂ ਮੈਂ ਕੌਣ' ਵਿਚ ਏ। ਇਹਦੇ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਤੋਤਾ ਤੇ ਮੈਨਾ ਹੈਨ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖੀ ਗਈ ਜਿਯਾਉੱਲ ਹੱਕ ਦਾ ਦੌਰ ਸੀ, ਉਸ ਵੇਲੇ 'ਸੱਜੇ' ਤੇ 'ਖੱਬੇ' ਪੱਖਾਂ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਨ ਲੱਗਿਆਂ ਪੰਖਨੂਆਂ ਤੇ ਜਨੌਰਾਂ ਦੀਆਂ ਅਲਾਮਤਾਂ ਵਰਤ ਕੇ ਈ ਦਿਲ ਦੀ ਹਵਾੜ ਕੱਢੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ।

ਮਨਸ਼ਾ ਯਾਦ ਹੋਰਾਂ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਸਲਾਹੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਆਖਿਆ ਸੀ, "ਇਹ ਦਾਸਤਾਨੀ ਰਵਾਇਤ ਨੂੰ ਅੱਜ ਨਾਲ ਜੋੜਦੀ ਭਰਵੀਂ ਕਹਾਣੀ ਏ।"

ਇਹਨਾਂ ਦੋ ਕਹਾਣੀਆਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮੈਨੂੰ ਲੋਕ ਅਦਬ ਦਾ ਉਘੜਵਾਂ ਖਰਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ, ਹਾਂ ਮੇਰੀ ਕਿਤਾਬ ਦਾ ਨਾਂ 'ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਦੁੱਖ' ਇਕ ਟੱਪੇ ਦੀ ਦੇਣ ਏ :

ਅਸਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਅਰਜਾਂ ਨੇ
ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਦੁੱਖ ਰਲ ਕੇ ਬਣ ਬਹਿੰਦੀਆਂ ਮਰਜ਼ਾਂ ਨੇ।

ਤੇ ਦੂਜੇ ਟੱਪੇ ਤੋਂ ਮੈਂ ਇਕ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਸਿਰਨਾਵਾਂ ਉਧਾਰ ਲਿਆ ਏ :

ਪਈ ਵਗੇ ਹਰੋ ਮਾਈਆ
ਗੱਲ ਕਰ ਲੇਖਾਂ ਨੀ ਐਵੇਂ ਖ਼ਫ਼ਾ ਨਾ ਹੋ ਮਾਈਆ

? ਤੁਸੀਂ ਕਿਸੇ ਖ਼ਾਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਾਲ ਜੁੜੇ। ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਕੁਝ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਅਲਾਮਤੀ ਰੰਗ ਨਜ਼ਰ ਆਵੰਦਾ।

— 1970 ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਲਿਖਣਾ ਛੋਹਿਆ, ਅਯੂਬ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਮਾਰਸ਼ਲ ਲਾਅ ਦੇ ਚਲ-ਚਲਾਅ ਦਾ ਜ਼ਮਾਨਾ ਸੀ, ਨਵੀਂ ਨਸਲ ਦਾ ਭੁੱਟੋ, ਭੁੱਟੋ ਕਰਦਿਆਂ ਮੂੰਹ ਸੁੱਕਦਾ, ਇਕ ਜ਼ੋਰਾਵਰ ਲਹਿਰ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਸਾਰਿਆਂ ਮਾੜਿਆਂ ਤੇ ਮਸਕੀਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਿਆਂ ਕੰਧਾੜਿਆਂ ਤੇ ਚੁੱਕੀ ਫਿਰਦੀ। ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਵੀ ਜਿਸ ਢਾਣੀ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਸਾਂਝ ਬਣੀ ਉਹ ਮਾਰਕਿਸਟ ਲਿਟਰੇਚਰ ਤੇ ਰੂਸੀ ਨਾਵਲਾਂ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਉਰਦੂ ਤਰਜਮੇ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮੇਚੇ ਤੇ ਆਪਣੀ ਧਰਤੀ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੇ ਜਤਨ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਐਮ.ਏ. ਦਾ ਇਮਤਿਹਾਨ ਦਿੰਦਿਆਂ ਈ ਮੈਂ ਰੋਜ਼ ਵਾਰ 'ਆਜ਼ਾਦ' ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਈ। ਇਸ ਅਖ਼ਬਾਰ ਦੇ ਐਡੀਟਰ ਤੇ ਪਬਲਿਸ਼ਰ ਅਬਦ ਉੱਲਾ ਮਲਿਕ, ਹੈਦਰ ਅਖ਼ਤਰ ਤੇ ਆਈ.ਏ. ਰਹਿਮਾਨ ਸਨ। ਨਿਊਜ਼ ਐਡੀਟਰ ਅੱਬਾਸ ਅਜਹਰ, ਡਾ. ਮਹਿਦੀ ਹਸਨ ਕਾਲਮ ਲਿਖਦੇ ਸਨ। ਰਿਪੋਰਟਰ ਤੇ ਸਬ ਐਡੀਟਰ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਲੈਫ਼ਟ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਯਾ ਉਹਦੇ ਵੱਲ ਝੁਕਾਅ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਅਖ਼ਬਾਰ ਗ਼ਰੀਬ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਪੈਦਲ ਟੁਰ-ਟੁਰ ਕੇ ਰਿਪੋਰਟਿੰਗ ਕਰਦੇ ਸਾਂ, ਕਈ ਵਾਰ ਭੁੱਖ ਲੱਗੀ ਹੋਣੀ, ਪੈਰਾਂ ਤੇ ਛਾਲੇ ਪਏ ਹੋਣੇ ਪਰ ਅਸੀਂ ਜਜ਼ਬੇ ਦੇ ਮਾਰੇ ਹਿੰਮਤ ਨਾ ਹਾਰਦੇ।

ਜ਼ੁਲਫ਼ਕਾਰ ਅਲੀ ਭੁੱਟੋ ਨੂੰ ਮੈਂ ਦਿਲੋਂ ਲੀਡਰ ਮੰਨਦੀ ਸਾਂ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਬੜੇ ਵੱਡੇ ਬਦਲਾਓ ਦੀ ਉਮੀਦ ਵੀ ਸੀ।

1973 ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰੈੱਸ ਇਨਫ਼ਰਮੇਸ਼ਨ ਡਿਪਾਰਟਮੈਂਟ ਵਿਚ ਸੋਲ੍ਹਵੇਂ ਗਰੇਡ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਮਿਲ ਗਈ। ਸੰਨ 1974 ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਆ ਗਈ। ਜਦੋਂ ਸੰਨ 1977 ਦਾ ਮਾਰਸ਼ਲ ਲਾਅ ਲੱਗਿਆ ਮੈਂ ਪੀਆਈਡੀ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਸਾਂ, ਮੇਰੇ ਬਾਰੇ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਤਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸਨ ਪਰ ਜਾਹਿਰਾ-ਬਾਹਿਰਾ ਕੁਝ ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜੀਹਨੂੰ ਬਹਾਨਾ ਬਣਾ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਨੌਕਰੀਓਂ ਕੱਢਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਪਰ ਮੇਰਾ ਤਬਾਦਲਾ ਫੇਰ ਰਾਵਲ ਪਿੰਡੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਬੱਚੇ ਮੇਰੇ ਲਾਹੌਰ ਸਨ। ਮੈਂ

ਹਰ ਹਫ਼ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆ ਜਾਂਦੀ। ਨੌਕਰੀ ਛੱਡ ਸਕਦੀ ਸਾਂ ਪਰ ਨਾ ਛੱਡੀ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਮੇਰੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਲਾਣ ਆਲੇ ਖ਼ੁਸ਼ ਹੋਣਗੇ।

ਹਰ ਹਫ਼ਤੇ ਦੋ ਵਾਰੀ ਮੈਨੂੰ ਡਿਸਟ੍ਰਿਕ ਜ਼ੇਲ੍ਹ ਸਾਹਮਣਿਓਂ ਲੰਘਣਾ ਪੈਂਦਾ ਜਿੱਥੇ ਮੇਰਾ ਲੀਡਰ ਕੈਦ ਸੀ। ਉਸ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਮੈਂ 'ਦਾਅ' ਤੇ 'ਆਪੇ ਕਰੇਂ ਨਿਆਂ' ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ। 'ਚੁੱਪ ਦਾ ਪਹਿਰ' ਉਸ ਦਿਹਾੜੇ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਏ ਜਦੋਂ ਲੀਡਰ ਦਾ ਅਦਾਲਤੀ ਕਤਲ ਹੋਇਆ। ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਕੀ ਹਾਲਾਤ ਸਨ ਬਿਆਨਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਏ।

? ਤੁਹਾਡੀ ਕੋਈ ਇਕ ਕਹਾਣੀ ਜੀਹਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਹੁਣ ਤਕ ਦਾ ਆਪਣਾ ਖੱਟਿਆ-ਵੱਟਿਆ ਸਮਝਦੇ ਹੋਵੋ।

— ਮੈਂ ਤੇ ਹਾਲੀ ਲਿਖ ਰਹੀ ਆਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਖੱਟਿਆ ਵੱਟਿਆ ਮੰਨ ਕੇ ਕਿਵੇਂ ਬਹਿ ਜਾਵਾਂ।

? ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਕੋਈ ਇਕ ਪਾਤਰ ਜੀਹਦੇ ਮਖੌਟੇ ਪਿੱਛੇ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੀ ਕਥਾ ਸੁਣਾਈ ਹੋਵੇ। ਕਹਾਣੀਆਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਕਈ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕ ਮਿਲਦੇ ਹੈਨ ਜੋ ਸ਼ਊਰੀ ਯਾ ਲਾਸ਼ਊਰੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਾਡੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਪਾਤਰ ਬਣ ਖਲੋਂਦੇ ਹੈਨ। ਤੁਹਾਡੇ ਜੀਵਨ ਤੇ ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਤਾਲ-ਮੇਲ ਏ।

— ਮੇਰੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਾਤਰ ਮੇਰੇ ਮਨ ਦੀ ਆਵੀ ਵਿਚੋਂ ਪੱਕ ਕੇ ਨਿਕਲੇ ਨੇ, ਮੈਂ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਹੋਈ-ਬੀਤੀ ਸੁਣੀ, ਕਿਸੇ ਦਾ ਦੁੱਖ ਮੁਸੀਬਤ ਬਰਛੀ ਵਾਂਗੂੰ ਮੇਰੇ ਵਜੂਦ ਵਿਚ ਛੇਕ ਕਰ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਉਸ ਸਾਰੀ ਵਾਰਤਾ ਨੂੰ ਉਹਦੀ ਥਾਂ ਰਹਿ ਕੇ ਸੋਚਿਆ ਤੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਏ।

ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਗੱਲ ਅਜੀਬ ਲੱਗੇ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਹਯਾਤੀ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਉਲੀਕਿਆ ਏ, ਇੰਜ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਏ ਇਹਨਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਮੈਂ, ਮੈਂ ਨਹੀਂ। ਮੈਨੂੰ ਨਿੱਕਿਆਂ ਹੁੰਦਿਆਂ ਤੋਂ ਘਰੋਂ-ਬਾਹਰੋਂ ਬੇਹੱਦ ਲਾਡ-ਪਿਆਰ ਮਿਲਿਆ, ਹੋਰਾਂ ਬਾਲਾਂ ਦੇ ਉਲਟ ਮੇਰੀਆਂ ਸ਼ਰਾਰਤਾਂ ਯਾ ਗਲਤੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਫ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਜੀਹਦੇ ਤੋਂ ਮੈਂ ਅੰਦਰੋਂ-ਅੰਦਰੀਂ ਖਚਰੀ ਸਾਂ ਪਰ ਕਹਿੰਦੀ ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਲਾਡ ਨਾ ਕਰਿਆ ਕਰੋ। ਇੰਜ ਸਮਝੋ ਮੈਂ ਇਕ ਮਹਿਫ਼ੂਜ ਜਜ਼ੀਰੇ ਤੇ ਬੈਠੀ ਸਾਂ ਪਰ ਉਹਦੇ ਚਾਰ-ਚੁਫ਼ੇਰੇ ਛੱਲਾਂ ਦੀਆਂ ਛਿੱਟਾਂ ਦਾ ਕੀ ਹਾਲ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਇਹ ਦਿੱਸਦਾ ਤੇ ਸੀ ਨਾ।

? ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਕਾਦਾਂ (ਪਾਠਕਾਂ) ਨਾਲ ਸਦਾ ਗਿਲਾ ਹੀ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਤੁਹਾਡੇ ਨਕਾਦ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਰਹੇ ਹੈਨ ਕਿ ਨਹੀਂ।

— ਮੇਰੇ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਬਹੁਤਾ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਪਰ ਜੋ ਵੀ ਕਿਸੇ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਸੋਚ-ਸਮਝ ਕੇ ਈ ਲਿਖਿਆ।

? ਤੁਹਾਡਾ ਪਿਛੋਕੜ ਪਿੰਡ ਦਾ ਏ, ਪਰ ਤੁਹਾਡਾ ਬਹੁਤਾ ਜੀਵਨ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਲੰਘਿਆ ਏ। ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਇਕ ਪਿੰਡ ਨਜ਼ਰ ਆਵੰਦਾ ਏ। ਅਹਿ ਅਚੇਤ ਈ ਹੁੰਦਾ ਏ ਕਿ ਸੁਚੇਤ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਤੁਸੀਂ ਅਜਿਹਾ ਕਰਦੇ ਹੋ।

— ਮੇਰਾ ਪਿੰਡ ਜਦੋਂ ਦਾ ਛੁੱਟਿਆ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਆਬਾਦ ਹੋ ਗਿਆ ਏ। ਮੇਰੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਇਸੇ ਵਸੋਂ ਵਿਚ ਵਸੇਬਾ ਕਰਕੇ ਦੁਨੀਆਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਂਦੀਆਂ ਨੇ, ਲਗਾ ਆਂਦਾ ਹੋਵੇਗਾ ਨਾਲ ਕੋਈ ਪਿੰਡ ਦਾ ਟੋਟਾ-ਭੋਰਾ ਵੀ। ਮੈਨੂੰ ਤੇ ਖ਼ਬਰ ਨਹੀਂ ਹੋਈ, ਨਾ ਕਿਸੇ ਆਖਿਆ। ਤੁਸੀਂ ਏਸ ਪਾਸੇ ਧਿਆਨ ਦਿਵਾਇਆ ਏ ਤਾਂ ਅੱਗੇ ਤੋਂ ਮੈਂ ਖ਼ਬਰਦਾਰ ਰ੍ਹਵਾਂਗੀ।

? ਤੁਸੀਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬੀ ਬੋਰਡ ਦੇ ਤਿਮਾਹੀ ਰਸਾਲੇ 'ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬ' ਦੇ ਸੰਪਾਦਕੀ ਬੋਰਡ ਵਿਚ ਹੋ, ਇਕ ਐਡੀਟਰ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬ ਦੀ ਮੌਜੂਦਾ ਰਫ਼ਤਾਰ, ਮਿਆਰ ਤੇ ਰੁਝਾਨਾਤ ਤੋਂ ਮੁਤਮਈਨ (ਸੰਤੁਸ਼ਟ) ਹੋ।

— ਜਿਵੇਂ ਹਰ ਬੰਦੇ ਦੀ ਹਰ ਲਿਖਤ ਉੱਚ-ਪੱਧਰੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਇੰਜ ਈ ਕਿਸੇ ਜ਼ਬਾਨ ਦੇ ਅਦਬ ਅੰਦਰ ਵੀ ਉਚਾਣ-ਨਿਵਾਣ ਆਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਏ, ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਨਿਪਟ ਬੇਆਸ ਹੋਣਾ ਵੀ ਠੀਕ ਨਹੀਂ। ਕਦੀ ਕੁਝ ਅਜਿਹਾ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਜਾਂਦਾ ਏ ਜੀਹਦੇ ਪਾਰੋਂ ਫੇਰ ਚੰਗੀ ਭਲਕ ਦਾ ਆਸਰਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਏ।

ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਏ ਕਿ ਵਰ੍ਹੇ ਵਾਰ ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮੁੱਦਤ ਸਹੀ ਕਿੰਨੇ ਕੁ ਨਵੇਂ ਲਿਖਾਰੀ ਸਾਡੀਆਂ ਸਫ਼ਾਂ ਵਿਚ ਰਲਦੇ ਨੇ। ਜਦੋਂ ਤੀਕਰ ਇਹ ਤਾਦਾਦ ਨਹੀਂ ਵਧਦੀ ਅਸੀਂ ਬਹੁਤੀਆ ਉੱਚੀਆਂ ਆਸਾਂ ਨਹੀਂ ਲਾ ਸਕਦੇ। ਬਸ ਜੋ ਕੁਝ ਹੈ, ਸਰਸ ਹੈ।

? ਤੁਸੀਂ ਕੁਝ ਕਹਾਣੀਆਂ ਆਪਣੇ ਮਾਦਰੀ ਲਹਿਜੇ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ, ਫੇਰ ਤੁਸੀਂ ਮਾਝੀ ਲਹਿਜੇ ਵਿਚ ਲਿਖਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਇਸ ਤਬਦੀਲੀ ਦੇ ਕੀ ਕਾਰਨ ਹੈਨ।

— ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖਣ ਲੱਗਨੀ ਆਂ ਤਾਂ ਜਿਸ ਲਹਿਜੇ ਵਿਚ ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਕਲਾਮ ਕਰਦੀ ਏ, ਓਸੇ ਵਿਚ ਈ ਲਿਖਨੀ ਆਂ। ਬੁੱਢੀ ਮੋਚਿਆਨੀ ਤੇ ਡੰਗ ਵਾਜੇ ਦੀ ਮਸਕੀਨਾ ਭਲਾ ਮਾਝੀ ਬੋਲ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ। ਮੇਰਿਆਂ ਦੋਵਾਂ ਕਹਾਣੀ ਪਰਾਗਿਆਂ 'ਕੀ ਜਾਣਾਂ ਮੈਂ ਕੌਣ' ਤੇ 'ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਦੁੱਖ' ਵਿਚ ਛਾਛੀ ਤੇ ਮਾਝੀ ਅੰਗ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਹੈਨ।

ਪਹਿਲੀ ਕਹਾਣੀ 'ਜੰਜ' ਮੈਂ ਮਾਝੀ ਲਹਿਜੇ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਤਾਂ ਆਸਫ਼ ਖ਼ਾਨ ਹੋਰਾਂ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, "ਤੁਸੀਂ ਛਾਛੀ ਲਹਿਜੇ ਵਿਚ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਲਿਖਦੇ ?" ਓਸ ਵੇਲੇ ਤੀਕਰ ਅਹਿ ਗੱਲ ਮੇਰੇ ਖ਼ਿਆਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਈ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਧਿਆਨ ਮਾਰਿਆ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ 'ਬੁੱਢੀ ਮੋਚਿਆਨੀ' ਕਦੋਂ ਦੀ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਬੈਠੀ ਬਿਟ-ਬਿਟ ਤੱਕੀ ਜਾ ਰਹੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਹਦੀ ਆਦਤ ਸੀ ਬੋਲਣਾ ਘੱਟ ਤੇ ਆਪਣੀ ਤੱਕਣੀ ਰਾਹੀਂ ਅਗਲੇ ਤੀਕਰ ਗੱਲ ਅਪੜਾਵਨੀ।

ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬੀ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਕਹਾਣੀ ਪੜ੍ਹਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਸਬਤਉੱਲਹਸਨ ਜੇਗਮ ਹੋਰੀਂ ਖ਼ਫ਼ਾ ਹੋ ਕੇ ਉੱਠ ਖਲੋਤੇ "ਅਹਿ ਕਿਹੜੀ ਜ਼ਬਾਨ ਏਂ ? ਅਸੀਂ ਨਹੀਂ ਸੁਣਨੀ।" ਮੈਂ ਚੁੱਪ ਕਰਕੇ ਆਸਫ਼ ਖ਼ਾਨ ਹੋਰਾਂ ਵੱਲ ਦੇਖਣ ਲੱਗ ਪਈ, ਓਹਨਾਂ ਆਖਿਆ, "ਤੁਸੀਂ ਕਹਾਣੀ ਪੜ੍ਹੋ।" ਮਗਰੋਂ ਕਹਾਣੀ ਬਾਰੇ ਗੱਲਬਾਤ ਹੋਈ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ਬਾਨ ਸਮੇਤ ਪੂਰੀ ਕਹਾਣੀ ਸਮਝ ਆ ਗਈ ਸੀ।

ਜੇਗਮ ਹੋਰਾਂ ਨਾਲ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਵੀ ਛਾਛੀ ਪਾਰੋਂ ਬਹਿਸ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਝਿੜਕਾਂ ਘਿਓ ਦੇ ਘੁੱਟ ਸਮਝ ਕੇ ਪੀ ਜਾਂਦੀ ਪਰ ਇਹ ਗੱਲ ਨਾ ਮੰਨਦੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਛਾਛੀ ਲਹਿਜੇ ਵਿਚ ਲਿਖਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ, ਮੇਰੀ ਦਲੀਲ ਇਹ ਸੀ ਪਈ ਸਾਰੇ ਲਹਿਜੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਸੋਹਜ ਨੇ ਤੇ ਜੇ ਇੰਜ ਹੀ ਇਕ ਇਕ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਪਿੱਛੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਬਚਣਾ। ਸਾਰੇ ਲਹਿਜਿਆਂ ਨੂੰ ਰਲਾ ਕੇ ਈ ਜ਼ਬਾਨ ਪੂਰੀ ਹੁੰਦੀ ਏ।

? ਹੁਣ ਜ਼ਰਾ ਪੰਜਾਬੀ ਐਵਾਰਡਜ਼ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਆਵੰਦਾ ਏ ਕਿ ਕੋਈ ਇਕ ਕਿਤਾਬ ਜੋ ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਨਾਮ ਹਾਸਲ ਕਰਦੀ ਏ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਐਵਾਰਡ ਲਈ ਉਹਨੂੰ ਤੀਸਰੇ ਦਾ ਮੁਸਤਹੱਕ ਮੰਨਿਆਂ ਜਾਂਦਾ ਏ ਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਤੀਜੀ ਥਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਦੋਵਾਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀ ਬਜਾਏ ਉੱਕਾ ਕੋਈ ਹੋਰ ਕਿਤਾਬ ਪਹਿਲ ਇਨਾਮ ਲੈ ਉੱਡਦੀ ਏ। ਅਜਿਹਾ ਕਿਉਂ ਹੁੰਦਾ ਏ। ਇਸ ਫ਼ਰਕ ਦੇ ਕੀ ਕਾਰਨ ਹੈਨ।

— ਤੁਹਾਡੇ ਸਵਾਲ ਵਿਚ ਈ ਜਵਾਬ ਮੌਜੂਦ ਏ, ਹਰ ਇਦਾਰੇ ਦੇ ਐਵਾਰਡ ਲਈ ਜਾਂਚ ਕਰਨ ਆਲੇ ਜੱਜ ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਹੁੰਦੇ ਨੇ। ਏਸ ਕਰਕੇ ਫ਼ੈਸਲਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਫ਼ਰਕ ਹੁੰਦੇ ਨੇ। ਹੋਰ ਕੀ ਕਾਰਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਏ ? ਸਾਡੀ ਆਦਤ ਜਿਹੀ ਨਹੀਂ ਬਣਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਮੈਨੂੰ ਐਵਾਰਡ ਮਿਲ ਗਿਆ ਤਾਂ ਫ਼ੈਸਲਾ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਤੇ ਇਨਸਾਫ਼ੀ, ਜੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਤਾਂ ਖੋਟ ਹੋਈ ਏ, ਏਡੀ ਬੇਇਤਬਾਰੀ ਨਹੀਂ ਚੰਗੀ ਹੁੰਦੀ, ਅਸੀਂ ਬੇਮਾਲੂਮੇ ਅੰਦਾਜ਼ੇ ਵਿਚ ਫ਼ਕਤ ਆਪਣੀ ਜਾਤ ਦੇ ਬਾਂਧੂ ਹੁੰਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਾਂ, ਇਹੀ ਚੋਖੀ ਖ਼ਤਰੇ ਆਲੀ ਗੱਲ ਏ।

? ਪੰਜਾਬੀ ਲੈਂਗੁਇਜ਼ ਤੇ ਲਿਟਰੇਚਰ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਇਕ ਇਦਾਰੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬੀ ਬੋਰਡ ਦੇ ਤੁਸੀਂ ਸੈਕਟਰੀ ਹੋ। ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬੀ ਬੋਰਡ ਦੇ ਕੰਮਕਾਰ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਦੱਸੋ। ਇਹ ਇਦਾਰਾ ਕੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਏ ਤੇ ਕੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੰਦਾ ਏ। ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬ ਤੇ ਬੋਲੀ ਦੇ ਵਧਾਰੇ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਦੋਵੇਂ ਇਦਾਰਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬੀ ਬੋਰਡ ਦੀ ਕਾਰਕਰਦਗੀ ਕੀ ਏ।

— ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬੀ ਬੋਰਡ ਮਈ 1975 ਵਿਚ ਮਸਊਦ ਖੱਦਰਪੋਸ਼, ਨਜਮ ਹੁਸੈਨ ਸੱਯਦ, ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਸ਼ਮੀਅਉੱਲਾ ਕੁਰੈਸ਼ੀ, ਸ਼ਰੀਫ਼ ਕੰਚਾਹੀ, ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਫ਼ਜਲ ਹੁਸੈਨ, ਇਸ਼ਫ਼ਾਕ ਅਹਿਮਦ, ਮਨੂ ਭਾਈ, ਸ਼ਫ਼ਕਤ ਤਨਵੀਰ ਮਿਰਜ਼ਾ, ਸੱਯਦ ਸਬਤ ਅਲਹਸਨ ਜੇਗਮ, ਮੁਹੰਮਦ ਆਸਫ਼ ਖ਼ਾਂ, ਅਜੀਮ ਭੱਟੀ, ਬਾਗ਼ ਹੁਸੈਨ ਕਮਾਲ, ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਸ਼ਾਰਬ, ਸਜਦਾ ਹੈਦਰ ਤੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲਿਖਾਰੀ ਤੇ ਸੂਝਵਾਨ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ।

ਉਸ ਵੇਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਨੂੰ ਹਰ ਪਾਸਿਓਂ ਨੁਕਰੇ ਲਾਵਣ ਦੇ ਜਤਨ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਇਸ 'ਕਾਰ-ਖ਼ੈਰ' ਵਿਚ ਸਰਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਅਨਾਇਤਾਂ ਤੋਂ ਲਾਭ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਬਰਾਬਰ ਦੇ ਭਾਈਵਾਲ ਸਨ।

ਪੰਜਾਬੀ ਪਿਆਰਿਆਂ ਨੂੰ ਤੁੜ ਕੇ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਇਦਾਰੇ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਕਿਸੇ ਦਾਅ ਥੱਲੇ ਆਏ ਬਿਨਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਤੇ ਅਦਬ ਦੇ ਖਿੱਲਰੇ-ਪੁੱਲਰੇ ਮਾਣ ਯੋਗ ਸਰਮਾਏ ਨੂੰ 'ਕੱਠਿਆਂ ਕਰ ਸਕੇ।

ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬੀ ਬੋਰਡ ਨੇ ਕਲਾਸਕੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਨੂੰ ਗ਼ਲਤੀਆਂ ਤੇ ਮੁਗ਼ਾਲਤਿਆਂ ਤੋਂ ਪਾਕ ਕਰਕੇ ਛਾਪਣ ਦਾ ਆਹਰ ਕੀਤਾ।

ਲੋਕ ਅਦਬ ਨਸਲ-ਦਰ-ਨਸਲ ਕਿਸੇ ਕੌਮ ਦਾ ਵਿਰਸਾ ਹੁੰਦਾ ਏ ਜੀਹਦੇ ਗੁੰਮਨ-ਢਲ੍ਹਣ ਨਾਲ ਧਰਤੀ ਤੇ ਵਸੇਬ ਵਾਲੀ ਪਛਾਣ ਈ ਮੁੱਕ ਜਾਂਦੀ ਏ। ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਲੋਕ ਵਿਰਸਾ ਬਹੂੰ ਵੱਡਮੁੱਲਾ ਏ। ਮਹਾ ਸੂਝਵਾਨ ਤੇ ਖੋਜਕਾਰ ਮੁਹੰਮਦ ਆਸਿਫ਼ ਖ਼ਾਂ ਹੋਰਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਤਾਰੀਖ਼ ਬਾਰੇ ਸਲਾਹਣ ਜੋਗ ਲਿਖਤਾਂ ਛਾਪੀਆਂ। ਫੇਰ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਵਾਰ ਤਾਰੀਖ਼ਾਂ ਲਿਖਵਾਈਆਂ ਤਾਂ ਜੋ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਨਿਚੋੜ 'ਕੱਠਾ ਕਰਕੇ ਇਕ ਭਰਵੀਂ ਤਾਰੀਖ਼ ਲਿਖੀ ਜਾ ਸਕੇ।

ਇਹਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬੀ ਬੋਰਡ ਵੱਲੋਂ ਸੈਮੀਨਾਰ ਕਰਵਾਏ ਗਏ ਤਾਂ ਜੇ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਤੇ ਆਦਰ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਜਾਏ।

ਹਰ ਵੇਲੇ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਕੋਲੋਂ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਪਈ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਤਾਲੀਮੀ ਧਾਰੇ ਵਿਚ ਰਲਾਇਆ ਜਾਏ, ਪਰ ਕਿਸੇ ਏਸ ਪਾਸੇ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਕਿਉਂ ਜੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨ ਨਾ ਬਣਾਣਾ ਇਕ ਸਿਆਸੀ ਚਾਲ ਸੀ ਜੀਹਦੇ ਰਾਹੀਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕੋਲੋਂ ਉਹਦੀ ਪਛਾਣ ਖੋਸ ਕੇ ਉਹਨੂੰ ਬੇ ਯਕੀਨੀ ਦੇ ਖੋਭੇ ਵਿਚ ਫਸਾ

ਦਿੱਤਾ। ਫੇਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਥਾਂ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਜ਼ਬਾਨ ਨੂੰ ਤਾਲੀਮ ਦਾ ਜਰੀਆ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਜੀਹਦੀ ਜਾਹਰੀ ਦਿੱਖ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਸੀ, ਤਾਂ ਜੇ ਭੁਲੇਖੇ ਵਧਦੇ ਰਹਿਣ ਤੇ ਲੋਕੀ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਭਿੜ-ਭਿੜ ਕੇ ਜੁੜ ਥੀਂਦੇ ਰਹਿਣ।

ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬੀ ਬੋਰਡ ਕੋਲ ਨਾ ਤੇ ਕੋਈ ਸਿਆਸੀ ਅਸਰ ਰਸੂਖ਼ ਸੀ ਨਾ ਕੋਈ ਹੋਰ ਜ਼ੋਰ ਜਾਫ਼ਤਾ ਜੋ ਹਕੂਮਤ ਨੂੰ ਉਹ ਗੱਲ ਮੰਨਣ ਤੇ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਜੀਹਦੀ ਉਹਨੂੰ ਲੋੜ ਈ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਇਹਦਾ ਇਹ ਮਤਲਬ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜੋ ਹੱਥ ਤੇ ਹੱਥ ਧਰਕੇ ਬਹਿ ਰਹਵੇ। ਕੁਝ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਆਲਮੀ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਦਿਹਾੜੇ ਦੇ ਮੌਕੇ ਤੇ ਇਕੱਠ ਕਰ ਰਹੇ ਆਂ ਤੇ ਪੂਰੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਧੀ ਹੋਈ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਵੱਸਦੀ ਏ। ਪੰਜਾਬੀ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਦੇ ਹੱਕ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣ ਲੱਗ ਪਏ ਨੇ।

ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਜੋਗ ਏ ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬੀ ਬੋਰਡ ਉਹ ਨਵੇਲਾ ਇਦਾਰਾ ਏ ਜਿਹੜਾ ਕਿਸੇ ਇਕ ਬੰਦੇ ਦੀ ਮਲਕੀਅਤ ਨਹੀਂ, ਸਰਕਾਰ ਸਾਨੂੰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਮਾਲੀ ਇਮਦਾਦ ਜ਼ਰੂਰ ਦਿੰਦੀ ਏ ਪਰ ਆਪਣੇ ਫ਼ੈਸਲੇ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਆਜ਼ਾਦ ਆਂ।

? ਪਿਛਲੇ ਕੁਝ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਅਦੀਬ ਅਦਬ ਤਖ਼ਲੀਕ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਦੇ ਹੱਕਾਂ ਲਈ ਲੜ ਵੀ ਰਹੇ ਨੇ। ਇਸ ਹਜੂਮ ਵਿਚੋਂ ਉੱਠ ਰਹੀਆਂ ਨਸਾਭਰ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਵਿਚੋਂ ਤੁਸੀਂ ਕਿਸ-ਕਿਸ ਨੂੰ ਪਛਾਣਦੇ ਹੋ। ਕੀ ਇਹ ਬਿਹਤਰ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਵੱਖੋ-ਵੱਖ ਟੋਲਿਆਂ ਦੀ ਬਜਾਏ ਇਕ ਕਾਫ਼ਲਾ ਬਣਾ ਕੇ ਕਿਸੇ ਇਕ ਮੋਹਰੀ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਟੁਰਿਆ ਜਾਵੇ।

— ਕੁਝ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਚਿਰੋਕਣੇ ਲੜ ਰਹੇ ਨੇ, ਪਰ ਅੱਜ ਤੀਕਰ ਅਜਿਹਾ ਦਾਅ ਨਹੀਂ ਲੱਭਾ ਜੀਹਦੇ ਨਾਲ ਵੇਲੇ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਕੰਡ ਭਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਏ। ਇਸ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵਿਚ ਬੜੇ ਲੋਕੀ ਆਪਣੀਆਂ ਉਮਰਾਂ ਗਾਲ ਗਏ ਜੇ ਨਾਂ ਗਿਣਵਾਣ ਲੱਗਾਂ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਕੋਈ ਭੁੱਲ ਚੁੱਕ ਨਾ ਹੋ ਜਾਏ। ਮੇਰੇ ਭਾਣੇ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਦੇ ਹੱਕ ਲਈ ਬੋਲਣ ਆਲਾ ਹਰ ਬੰਦਾ ਆਦਰ ਜੋਗ ਏ। ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਬੋਲਣ ਦਿਓ, ਜੋ ਜਿਸ ਥਾਂ ਤੇ ਕੁਝ ਚੰਗਾ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਏ ਉਹਨੂੰ ਕਰਨ ਦਿਓ, ਫੇਰ ਜਾ ਕੇ ਕਿਤੇ ਕੱਠਿਆਂ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣਗੇ ਸਾਰੇ। ਹਾਲੇ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਆਪਣਿਆਂ ਈ ਨਾਂਵਾਂ ਦੇ ਗਲਦਾਵੇਂ ਨਈਂ ਲਾਹ ਸਕੇ। ਤੁਸੀਂ ਇਕ ਮੋਹਰੀ ਬਣਾਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਓ। ਮੋਹਰੀ ਬਣਾਏ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੇ ਆਪੇ ਬਣਦੇ ਨੇ, ਸ਼ਾਇਦ ਹਾਲੀ ਸਾਡੀਆਂ ਸਫ਼ਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਸ਼ਕਤੀਵਾਨ ਹੈ ਨਹੀਂ ਜਿਹੜਾ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਜੋੜਨ ਦਾ ਮੌਜਬ ਬਣ ਸਕੇ।

ਆਪੇ ਸੋਨੇ ਦਾ ਵੱਛਾ ਬਣਾ ਕੇ ਉਹਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਤਾਂ ਨੁਕਸਾਨ ਈ ਨੁਕਸਾਨ ਏ ਫ਼ਾਇਦਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਦਿੱਸਦਾ।

? ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਿਚ ਬਾਲਾਂ ਨਾਲ ਕਿਸ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹੋ। ਤੁਹਾਡਾ ਆਪਣਾ ਮਾਦਰੀ ਲਹਿਜਾ ਛਾਛੀ ਹੈ, ਤੁਹਾਡੇ ਬੱਚੇ ਕਿਹੜੇ ਲਹਿਜੇ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਦੇ ਹੈਨ।

— ਮੇਰਿਆਂ ਬਾਲਾਂ ਘਰ ਵਿਚ ਛਾਛੀ ਲਹਿਜਾ ਸੁਣਿਆ, ਆਲ ਦੁਆਲ ਨੂੰ ਮਾਝੀ ਲਹਿਜੇ ਵਿਚ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਦਿਆਂ ਪਾਇਆ, ਏਸ ਕਰਕੇ ਦੋਵਾਂ ਲਹਿਜਿਆਂ ਵਿਚ ਬੋਲਦੇ ਨੇ।

? ਤੁਸੀਂ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਕੀ ਲਿਖ ਰਹੇ ਹੋ। ਆਪਣੇ ਆਵਣ ਵਾਲੇ ਕੰਮ ਬਾਰੇ ਦੱਸੋ।

— ਹੁਣੇ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਜੀਵਨੀ 'ਕੱਸੀਆਂ ਦਾ ਪਾਣੀ' ਦੇ ਸਿਰਨਾਵੇਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀ ਏ।

'ਕਿੜ' ਦੇ ਨਾਂ ਤੋਂ ਛਾਛੀ ਲਹਿਜੇ ਵਿਚ ਨਾਵਲ ਛੋਇਆ ਹੋਇਆ ਏ।

'ਸਾਵੀ ਸਰ' ਦੇ ਸਿਰਨਾਵੇਂ ਹੇਠ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਲੋਕ ਅਦਬ ਇਕੱਠਾ ਕਰ ਰਹੀ ਹਾਂ, ਚਿਰਕਾ ਸਹੀ ਪਰ ਕੰਮ ਛੂਹ ਦਿੱਤਾ ਏ ਤਾਂ ਤੋੜ ਵੀ ਚੜ੍ਹ ਜਾਏਗਾ।

? ਕੁਝ ਆਪਣੇ ਬਾਲਪਣੇ, ਪੜ੍ਹਾਈ ਤੋਂ ਲਹਿਰ ਤਾਈਂ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਸਾਂਝੀਆਂ ਕਰੋ।

— ਮੇਰਾ ਜਨਮ 8 ਅਗਸਤ, 1946 ਨੂੰ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅਟਕ ਦੇ ਇਕ ਪਿੰਡ ਸੈਨਾ ਬਾਗ ਖ਼ੁਰਦ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਮੇਰੇ ਮਾਂ-ਪਿਓ ਕਿੰਨੇ ਵਰ੍ਹੇ ਉਲਾਦ ਲਈ ਤਰਸੇ, ਡਾਕਟਰਾਂ ਵੱਲ ਭੱਜੇ, ਜ਼ਯਾਰਤਾਂ ਤੇ ਦੀਵੇ ਬਾਲੇ, ਫੇਰ ਜਾ ਕੇ ਉਲਾਦ ਦਾ ਮੂੰਹ ਵੇਖਣਾ ਨਸੀਬ ਹੋਇਆ। ਉਹਨਾਂ ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਰੀਤਾਂ ਰਸਮਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਸਾਡੇ ਵੱਲੀਂ ਮੁੰਡਿਆਂ ਲਈ ਲੋਕੀ ਕਰਕੇ ਸਨ। ਇੰਜ ਹਯਾਤੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪਲ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਹੋਰਾਂ ਕੁੜੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਨਿਖੜਵਾਂ ਵਿਹਾਰ ਮਿਲਿਆ। ਅੰਮੀ ਮੇਰੀ ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਕੂਲ ਦੀ ਹੈੱਡ ਮਿਸਟਰੇਸ ਸਨ, ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਲੋਕੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਇੱਜ਼ਤ ਕਰਦੇ, ਪੀਰਾਂ ਵਾਂਗੂੰ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਕਰਦੇ ਘਰ, ਬਾਹਰ ਲਾਡ, ਪਿਆਰ ਮੇਰੇ ਹਿੱਸੇ ਆਇਆ।

ਪੰਜਵੀਂ ਤੀਕਰ ਮੈਂ ਅੰਮੀ ਦੇ ਸਕੂਲ ਪੜ੍ਹਿਆ ਫੇਰ ਅਟਕ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਗੌਰਮਿੰਟ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਤੋਂ ਮੈਟ੍ਰਿਕ ਕੀਤਾ। ਸਾਡੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਿਆਂ ਵਕਤਾਂ ਦਾ ਇਕੋ ਕਾਲਜ ਸੀ ਤੇ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਲਾ ਉਹਦੇ ਵਿਚ ਰਲਵੀਂ ਤਾਲੀਮ (ਕੋ-ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ) ਸੀ। ਇੰਜ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਕਾਲਜ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਯਾ ਰਾਵਲ ਪਿੰਡੀ ਜਾਣਾ ਪੈਂਦਾ। ਵਿਰਲੇ ਲੋਕ ਕੋ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਵਿਚ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਂਦੇ। ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਪਲ ਅੱਖੋਂ ਓਹਲੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕਦੀ। ਮੈਂ ਗੌਰਮਿੰਟ ਕਾਲਜ ਅਟਕ ਵਿਚ 1963 ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲਾ ਲਿਆ। ਕਾਲਜ ਜਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਉਸਤਾਦਾਂ ਡਾਕਟਰ ਸਾਦਅੱਲਾ ਕਲੀਮ, ਵਕਾਰ ਬਿਨ ਇਲਾਹੀ ਤੇ ਮਾਜਿਦ ਸਦੀਕੀ ਹੋਰਾਂ ਦੀ ਹੱਲਾਸ਼ੇਰੀ ਨਾਲ ਕਾਲਜ ਮੈਗਜ਼ੀਨ 'ਮਸ਼ਾਲ' ਲਈ ਮਜ਼ਾਹੀਆ ਮਜਮੂਨ ਲਿਖੇ। ਕਹਾਣੀ ਲਿਖਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਈ ਨਾ ਹੋਈ। ਫੇਰ ਮੈਂ ਦੋ ਵਰ੍ਹੇ 'ਮਸ਼ਾਲ' ਦੀ ਐਡੀਟਰ ਵੀ ਰਹੀ। ਮੇਰੇ ਮਜਮੂਨ ਸਾਇਕਾਲੋਜੀ ਤੇ ਉਰਦੂ ਲਿਟਰੇਚਰ ਸਨ। ਮੈਂ ਸਾਈਕਾਲੋਜੀ ਵਿਚ ਐਮ.ਏ. ਕਰਨ ਦਾ ਮਨ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਕਾਲਜ ਦੀ ਬਜ਼ਮ ਅਦਬ ਵੱਲੋਂ ਸਾਲਾਨਾ ਮਜਮੂਨ ਨਵੀਸੀ ਕਹਾਣੀ ਇਕੱਠ ਤੇ ਮੁਸ਼ਾਇਰਾ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਬਜ਼ਮ ਅਦਬ ਖ਼ਵਾਤੀਨ ਦੀ ਸਦਰ ਹੋਣ ਨਾਤੇ ਮੈਂ ਮੋਹਰੀ ਮਹਰਰੀ ਸਾਂ। ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਤੋਂ ਐਮ.ਏ. ਸਹਾਫ਼ਤ ਦੇ ਪੜ੍ਹਿਆਰ ਵੀ ਮੁਕਾਬਲੀਨ ਰਹੇ। ਉਹਨਾਂ ਕੋਲੋਂ ਸਹਾਫ਼ਤ ਦੇ ਮਜਮੂਨ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਲੈ ਲੱਗ ਗਈ ਐਮ.ਏ. ਕਰਨਾ ਤਾਂ ਸਹਾਫ਼ਤ ਵਿਚ ਐਮ.ਏ. ਕਰਨਾ ਏਂ। ਬੀ.ਏ. ਕਰ ਲਿਆ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਹੋਕਰਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਮਾਂ ਮੇਰੀ ਦਾ ਫੇਰ ਓਹੋ ਰੱਟਾ—"ਲਾਹੌਰ, ਏਡੇ ਦੂਰ, ਮੈਂ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਭੇਜਣਾ।" ਅੱਬਾ ਜੀ ਨੇ ਸਮਝਾਇਆ ਤਾਂ ਉਤਲੇ ਦਿਲੋਂ ਮੰਨ ਗਈ। ਮੈਂ ਨਿਊ ਕੈਂਪਸ ਦੇ ਹੋਸਟਲ ਆ ਗਈ।

ਵਾਰਸ ਮੀਰ ਸਾਹਿਬ ਸਾਡੇ ਉਸਤਾਦ ਸਨ, ਇਕ ਦਿਹਾੜੇ ਉਹਨਾਂ ਬੁਲਾਇਆ। ਪੁੱਛਣ ਲੱਗੇ ਸੁਣਿਆ ਏ ਤੂੰ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖਣੀ ਏਂ। ਮੈਂ ਇਕਰਾਰ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਇਸ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਕੇ ਆਖਿਆ, "ਇਹ ਅਸਲਾਮ ਸ਼ਾਹ ਸਾਹਿਬ ਨੇ, ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਮੈਗਜ਼ੀਨ, ਰੇਡੀਓ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰੋਡਿਊਸਰ, ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਖਾਵੋ, ਕਿਸੇ ਜੋਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਤਾਂ ਇਹ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਵਿਚ ਸੱਦਣਗੇ।"

ਮੈਂ, ਰੇਹਾਨਾ ਕੌਸਰ ਤੇ ਫ਼ੌਜ਼ੀਆ ਜ਼ੇਦੀ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੇਡੀਓ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਨਾਤਾ ਜੁੜ ਗਿਆ।

? ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਲਈ ਕਿਹੜਾ ਕੰਮ ਚੁਣਿਆ। ਉਹ ਮਨ ਪਸੰਦ ਸੀ ਕਿ ਜੋ ਲੱਭਿਆ ਕਰਨਾ ਪਿਆ।

— ਮੇਰੀ ਡਿਗਰੀ ਮੁਜਬ ਜਿਹੜਾ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਲੱਗਾ ਮੇਰੇ ਲਈ ਬਹੁੰ ਮਨ ਭਾਤਾ ਨਾ ਸਹੀ ਪਰ ਕਬੂਲ ਕਰਨ ਜੋਗਾ ਹੈ ਸੀ। ਸਹਾਫ਼ੀ ਵਿਚ ਐਮ.ਏ. ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਅਖ਼ਬਾਰ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸਾਂ ਪਰ ਓਸ ਵੇਲੇ ਅਖ਼ਬਾਰ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਨ ਤੇ ਚੰਗੇ ਅਖ਼ਬਾਰ ਹੋਰ ਵੀ ਥੋੜ੍ਹੇ। ਫੇਰ ਅਹਿ ਵੀ ਸੀ ਜੇ ਸਹਾਫ਼ੀ ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਨੂੰ ਓਸ ਵੇਲੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਵਰ੍ਹੇ ਈ ਹੋਏ ਸਨ, ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਜਿਹੜੇ ਸੀਨੀਅਰ ਸਹਾਫ਼ੀ ਸਨ। ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਓਹਨਾਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਵੇਖਦੇ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਖ਼ਾਨਦਾਨੀ ਅਮੀਰਾਂ ਦੇ ਘਰ ਕੋਈ ਨੌਦੌਲਤੀਆ ਆ ਵੜੇ। ਏਸ ਲਈ ਜੋ ਨੌਕਰੀ ਲੱਭੀ, ਕਬੂਲਨੀ ਪਈ ਕਿਉਂ ਜੇ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਮੇਰਾ ਸ਼ੌਕ ਵੀ ਸੀ ਤੇ ਲੋੜ ਵੀ।

ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਤੋਂ ਮੈਂ ਰੇਡੀਓ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਕਰਦੀ ਸਾਂ। ਪਿੰਡੀ ਰੇਡੀਓ ਵਿਚ ਲਿਖਾਰੀ ਤੇ ਬੁਲਾਰ ਘੱਟ ਸਨ ਏਸ ਕਰਕੇ ਏਨਾ ਰੁਝੇਵਾਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਜੇ ਸਰਕਾਰੀ ਫ਼ਾਇਲਾਂ ਦੀ ਬਦਰੰਗੀ ਤੇ ਕੁਹਝ ਉੱਤੇ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਟਿਕਦੀ। ਰੇਡੀਓ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਨਾਤਾ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਵੀ ਕਾਇਮ ਰਿਹਾ, ਫੇਰ ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਟੀ.ਵੀ. ਵੀ ਰਲ ਗਿਆ।

1981 ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਮੇਰਾ ਤਬਾਦਲਾ ਡਿਪਾਟਮੈਂਟ ਆਫ਼ ਫ਼ਿਲਮਜ਼ ਐਂਡ ਪਬਲਿਕੇਸ਼ਨਜ਼ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਮੈਂ ਹਫ਼ਤਾਵਾਰ 'ਪਾਕ ਜਮਹੂਰੀਅਤ' ਦੀ ਐਡੀਟਰ ਬਣੀ ਤਾਂ ਸਹਾਫ਼ਤ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਵੀ ਪੂਰਾ ਹੋ ਗਿਆ, ਫੇਰ ਆਪਣੀ ਮੁਲਾਜ਼ਮਤ ਦੇ ਅਖ਼ੀਰਲੇ ਦਸ ਬਾਰ੍ਹਾਂ ਵਰ੍ਹੇ ਮੈਂ ਪਾਕ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਤੇ ਮਾਹ ਦੋਵਾਂ ਰਸਾਲਿਆਂ ਦੀ ਚੀਫ਼ ਐਡੀਟਰ ਵੀ ਰਹੀ।

ਬਾਕੀ ਪੰਨਾ ਨੰ. 210 ਦਾ

ਡਾਕਟਰਾਂ ਤੇ ਹਸਪਤਾਲਾਂ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਨੂੰ ਮੈਂ ਇਸ ਕਰਕੇ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ ਏ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਡਾਕਟਰ ਬਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸਾਂ ਪਰ ਇਸ ਰਸਤੇ 'ਚ ਇਕ ਲੰਮੀ ਬਿਮਾਰੀ ਅੜਿੱਕਾ ਸੀ।

? ਬਾਨੋ ਤੁਸੀਂ ਰੇਡੀਓ ਵਿਚ ਸੌ ਪਰ ਉਸਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਟੀਚਿੰਗ ਵੱਲ ਆ ਗਏ, ਉਸਦੀ ਕੋਈ ਖ਼ਾਸ ਵਜਾਹ—ਰਹੀਮ।

— ਵਜਾਹਵਾਂ ਤਾਂ ਕਈ ਨੇ ਜਿਹਨਾਂ ਦੀ ਤਫ਼ਸੀਲ 'ਚ ਜਾਵਾਂ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸੱਚਾਈਆਂ ਸਾਹਵੇਂ ਆਉਣਗੀਆਂ, ਪਰ ਏਨਾ ਕਹਿ ਦੇਣਾ ਕਾਫੀ ਏ ਕਿ ਪਸ਼ਤੂਨ ਔਰਤ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਮੈਂ ਕ੍ਰਿਏਟਿਵ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਸੀ, ਫੇਰ ਪ੍ਰੋਡਕਸ਼ਨ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਮੇਰੇ ਰਸਤੇ 'ਚ ਰੋੜੇ ਅੜਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸੀ—ਵੈਸੇ, ਮੈਂ ਫੇਰ ਵੀ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਹਾਰੀ।

? ਬਾਨੋ ! ਜ਼ਰਾ ਅਦਬੀ ਗਲਾਂ ਵੱਲ ਇਕ ਖ਼ਾਸ ਸਵਾਲ ਦਿਮਾਗ਼ 'ਚ ਉੱਭਰ ਆਇਆ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਫ਼ਿਕਸ਼ਨ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਲਿਖੀ ਤੇ ਸੰਜੀਦਗੀ ਨਾਲ ਲਿਖੀ, ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਿਚ ਵੀ ਸੰਜੀਦਾ ਹੋ ਯਾਂ—ਮੁਸ਼ਤਾਕ।

— ਸਾਇਰੀ ਬਾਰੇ ਇਕ ਗੱਲ ਏ ਤੇ ਉਹ ਇਹ ਕਿ ਸ਼ਾਇਰੀ ਆਪਣੇ ਲਈ ਹੁੰਦੀ ਏ।

? ਤੇ ਇਸਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਅਲਾਮਾ ਇਕਬਾਲ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਆਪਣੇ ਲਈ ਸੀ—ਰਹੀਮ।

— ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋ ? ਮੇਰੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਉਹ ਸ਼ਾਇਰੀ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੀ ਕੋਈ ਉੱਚੇ ਦਰਜੇ ਦੀ ਚੀਜ਼ ਏ, ਦਰਅਸਲ ਉਹ ਪੈਗ਼ਾਮ ਦੇ ਗਏ। ਇਕ ਨਜ਼ਰੀਆ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਨਿਅਮਤ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕੀਤਾ। ਇਕ ਪਾਕ-ਪਵਿੱਤਰ ਸੋਚ ਸੀ ਜਿਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨਜ਼ਮਾਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲਿਆ।

ਅੱਛਾ ਬਾਨੋ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਇਸ ਗੱਲਬਾਤ ਲਈ ਤੁਹਾਡਾ ਸ਼ੁਕਰੀਆ ਅਦਾ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਏਨਾਂ ਢੇਰ ਸਾਰਾ ਸਮਾਂ ਸਾਨੂੰ ਦਿੱਤਾ—ਬਹੁਤ, ਬਹੁਤ ਸ਼ੁਕਰੀਆ।

ਮਨਾਹੀ ਜਾਂ ਰੋਕ ਦਰਅਸਲ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਰੂਹ ਹੈ
ਸਿੰਧੀ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਅਕਬਰ ਸੂਮਰੂ
ਮੁਲਾਕਾਤੀ : ਗੁਲਸ਼ਨ ਲੁਗ਼ਾਰੀ

ਅਨੁਵਾਦ:- ਡਾ. ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਧੀਮਾਨ

(ਅਕਬਰ ਸੁਮਰੂ ਸਿੰਧੀ ਜ਼ੁਬਾਨ ਦੇ ਫ਼ਿਕਸ਼ਨ ਰਾਈਟਰ ਹਨ। ਉਹ 1959 ਵਿਚ ਡੰਡਵਾਲਿਆਰ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਕਿਤਾਬ 1981 ਵਿਚ 'ਡਾਇਰੀ ਜਾਪਾਕ, ਡਾਇਰੀ ਕੇ ਔਰਕ' ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਛਪੀ। 1984 ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਦੂਸਰੀ ਕਿਤਾਬ 'ਮੁਨ ਕੇ ਇਸ ਪਾਰ' ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਛਪਿਆ। 1991-92 ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਦੋ ਕਿਤਾਬਾਂ 'ਚਿਹਰਾ ਚਿਹਰਾ ਸ਼ਹਿਰ', 'ਖ਼ਤੋਂ ਕਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ' ਅਤੇ 'ਕੇਸੂ ਫੁੱਲ' ਡਾਇਰੀ ਛਪੇ। 1998 ਵਿਚ ਪਹਿਲਾ ਨਾਵਲ 'ਸ਼ਹਿਰ ਜੀ ਗਾਲ੍ਹ' ਛਪਿਆ।1998 ਵਿਚ ਹੀ ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਬੂਟੀਕ ਸੇ ਬੈਡਰੂਮ ਤੱਕ' ਛਪਿਆ। 1999 ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕ ਕਾਲਮ ਤਕਾਰੀਆ, ਲੇਖ ਅਤੇ ਇੰਟਰਵਿਊਜ਼ ਦੀ ਕਿਤਾਬ 'ਡਸਟਬਿਨ' ਛਪੀ ਅਤੇ ਹਾਲ ਹੀ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸਿੰਧੀ ਵਿਚ ਦੋ ਕਿਤਾਬਾਂ, ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਬੂਟੀਕ ਸੇ ਬੈਡਰੂਮ ਤੱਕ' ਅਤੇ ਨਾਵਲ 'ਤੁਹਾਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਮੇਂ' ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਹੋ ਕੇ ਫ਼ਿਕਸ਼ਨ ਹਾਊਸ, ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਛਪੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਨਵੇਂ ਨਾਵਲ ਦੀ ਕਿਤਾਬ, 'ਖੋਜ' ਸਿੰਧੀ ਵਿਚ ਜਲਦੀ ਛਪ ਰਹੀ ਹੈ।

? ਸਿੰਧੀ ਫ਼ਿਕਸ਼ਨ ਦੇ ਸੰਖੇਪ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਦੱਸੋ ?

-ਸਿੰਧੀ ਫ਼ਿਕਸ਼ਨ ਨਿਗਾਰੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੁਝ ਅਨੁਵਾਦ ਅਤੇ ਕੁਝ ਰੁਮਾਂਟਿਕ ਕਿਸਮ ਦੇ ਨਾਵਲ ਅਤੇ ਡਰਾਮੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਜੋ ਮਿਰਜ਼ਾ ਕਲੀਚ ਬੇਗ ਆਦਿ ਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਸਿੰਧੀ ਵਿਚ ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਅਤੇ ਨਾਵਲ ਦੀ ਤਾਰੀਖ਼ ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤੱਕ ਸੰਖਿਪਤ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਅਪਣੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਉੱਤੇ ਪੰਜਾਹ-ਸੱਠ ਅਤੇ ਸੱਤਰਵਿਆਂ ਵਿਚ ਰਹੀ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਜਮਾਲ ਅਬੜੂ, ਨਸੀਮ ਖਰਲ, ਅਮਰ ਜਲੀਲ, ਤਾਰਕ ਅਸ਼ਰਫ਼, ਹਮੀਦ ਸਿੰਧੀ, ਮਹਿਤਾਬ ਮਹਿਬੂਬ, ਸ਼ਮੀਰਾ ਜ਼ਰੀਨ, ਖ਼ੇਤਰ ਇੰਸਾ ਜ਼ਾਫ਼ਰੀ, ਮਾਨਕ, ਹਫ਼ੀਜ਼ ਸ਼ੇਖ਼, ਗ਼ੁਲਾਮ ਰਬਾਨੀ ਆਗਰੂ, ਆਸਾ ਨੰਦ ਮਤਵਾਰ, ਸ਼ੇਖ਼ ਅਯਾਜ਼, ਗ਼ੁਲਾਮ ਬਨੀ ਮੁਗ਼ਲ, ਨਜਮ ਅੱਬਾਸੀ ਜਨੂੰ ਨੇ ਛੋਟੀ ਸਿੰਧੀ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਰੱਖੀ। ਇਹਨਾਂ ਹੀ ਰਾਈਟਰਜ਼ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਉਰਦੂ, ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ, ਜਰਮਨੀ ਅਤੇ ਰੂਸੀ ਜ਼ੁਬਾਨਾਂ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਕੇ ਉੱਚ-ਪਾਏ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣੀਆਂ।

ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਾਲੇ ਦੌਰ 80 ਅਤੇ 90 ਦੀ ਦਹਾਈ ਵਿਚ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਮਾਰਸ਼ਲ ਲਾਅ ਅਤੇ ਜਮਹੂਰੀਅਤਾਂ ਦੇ ਉਦੈ ਹੋਣ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਸਿੰਧੀ ਕਹਾਣੀ ਅਤੇ ਨਾਵਲ ਦੀ ਬੈਲ-ਗੱਡੀ ਦਾ ਪਹਿਆ ਰੁਕ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਸਿੰਧੀ ਫ਼ਿਕਸ਼ਨ ਨਿਗਾਰੀ ਵੀ ਰੁਕ ਗਈ। ਉਹ ਤਸ਼ੱਦਦ ਅਤੇ ਜਮੂਦ (ਖੜੋਤ) ਦਾ ਦੌਰ ਸੀ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਿੰਧੀ ਸਮਾਜ ਖੜੋਤ ਅਤੇ ਹੈਰਤ ਵਿਚ ਫ਼ਰੇਜ਼ ਸੀ। ਜੋ ਖੜੋਤ ਦਾ ਇਕ ਜ਼ਮਾਨਾ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਡਰਾਮਾ ਨਿਗਾਰੀ ਵਿਚ ਅਬਦੁਲ ਕਾਦਰ ਜੁਨੇਜੂ, ਨੂਰ ਅਲਾਹੀ ਸ਼ਾਹ, ਤਾਰਕ ਆਲਮ ਅਬੜੂ ਦੇ ਗਿਣੇ ਚੁਣੇ ਨਾਂ ਹਨ। ਗ਼ੁਲਾਮ ਨਬੀ ਸੋਮਰੂ ਨੀਜਮ ਅੱਬਾਸੀ, ਮੁਰਾਦ ਅਲੀ ਮਿਰਜ਼ਾ। ਖ਼ੈਰ ਅਲਨਿਸਾ ਜ਼ਾਫ਼ਰੀ, ਮਹਿਮੂਦ ਮੁਗ਼ਲ, ਰਸੂਲ ਮੈਮਨ, ਸ਼ੌਕਤ ਸ਼ੋਰੂ, ਮੁਸ਼ਤਾਕ ਸ਼ੋਰੂ ਦੇ ਨਾਂ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਹਨਾਂ

ਸਭਨਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਤਰੱਕੀ-ਪਸੰਦਾਨਾ ਸਨ।

? ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਅਤੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦੇ ਪਾਤਰ ਮਨਾਹੀ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ?

– ਮਨਾਹੀ ਜਾਂ ਰੋਕ ਦਰਅਸਲ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਰੂਹ ਹੈ। ਮਨਾਹੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਬਿਲਕੁਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫੁੱਲ ਵਿਚ ਖ਼ੁਸ਼ਬੂ। ਮਹਿਤਾਤ ਚਿਨਖ਼ੈਫ਼ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਮਨਾਹੀ ਨਾ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਮਨਾਹੀ, ਹਨ। 'ਵਾਰਡ ਨੰਬਰ-6' ਨੂੰ ਲੈਨਿਨ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦਰਅਸਲ ਇਕ ਅਜ਼ਾਦ ਫ਼ਰਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸਦੇ ਕੋਲ ਜੁਰਅਤ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ, ਤਖ਼ਲੀਕੀ ਹੁਸਨ ਅਤੇ ਮਨਾਹੀ ਦੀ ਬੰਦਿਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸਿਵਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਕਾਫ਼ਕਾ, ਸਾਰਤਰ, ਗਾਰਸ਼ੀਆ ਮਾਰਕੇਜ਼ ਅਤੇ ਮੀਲਾਨ ਕੰਡੇਰਾ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅਸੀਂ ਜੇਕਰ ਮਨਾਹੀ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਕੱਢ ਦਈਏ ਤਾਂ ਉਹ ਬਗ਼ੈਰ ਖ਼ੁਸ਼ਬੂ ਦੇ ਫੁੱਲਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋ ਜਾਣਗੀਆਂ। ਮੇਰੇ ਕਿਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਖ਼ੁਸ਼ਬੂ ਮਨਾਹੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਦੀਵਾਨਗੀ ਵੀ ਹੈ। ਦਰਅਸਲ ਅਸੀਂ ਸਭ ਅਪਣੇ ਅਪਣੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਥੋੜ੍ਹੇ-ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਦੀਵਾਨੇ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਇਹੀ ਦੀਵਾਨਗੀ ਸਾਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਅੱਗੇ ਵੀ ਵਧਾ ਦੇਂਦੀ ਹੈ।

? ਲਿਖਣਾ, ਲਿਖਾਣਾ ਕਦੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ?

-ਡੰਡਵਾਲਿਆਰ ਦੇ ਜਿਸ ਘਰ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਅੱਖ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਉਸ ਵਿਚ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੇ ਢੇਰ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਦੋ ਚਾਚੇ ਅਤੇ ਵਾਲਿਦ ਸਾਹਬ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹਣ ਅਤੇ ਮੌਸੀਕੀ ਸੁਣਨ ਦੇ ਰਸੀਆ ਸਨ। ਘਰ ਵਿਚ ਗ੍ਰਾਮੋਫ਼ੋਨ ਅਤੇ ਰਿਕਾਰਡਾਂ ਦੇ ਜਮ੍ਹਾ-ਸ਼ੁਦਾ ਕੁਲੈਕਸ਼ਨ ਦੇ ਨਾਲ ਘਰ ਦੇ ਤਾਰਕ ਅਤੇ ਸਟੋਰ ਰੂਮ ਵਿਚ ਪਏ ਹੋਏ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਲੱਕੜ ਦੇ ਸੰਦੂਕ ਕਿਤਾਬਾਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਹੋਏ ਸਨ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਣ ਨਾਲ, ਕਈ ਸਲੋਰਫ਼ਸ਼ (ਸਿਊਂਕ) ਦੌੜਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀਆਂ ਸਨ।

ਮੈਂ, ਦੱਸ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਕਿੱਸਾ ਚਹਾਰ-ਦਰਵੇਸ਼, ਗੁਲ-ਬਕਾਵਲੀ, ਅਲਫ਼-ਲੈਲਾ, ਹਜ਼ਾਰ ਦਾਸਤਾਨ, ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ ਅਤੇ ਬਲੈਕ ਜਲੂਸ ਦੇ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਜਿਲਦਾਂ ਪੜ੍ਹ ਲਈਆਂ ਸਨ। ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਹੀ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਅਤੇ ਘਰ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹੋਏ ਮਹਿਮਾਨ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਕਹਾਣੀ ਕਿੱਸੇ ਸੁਣਨ ਦੀ ਫ਼ਰਮਾਇਸ਼ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਅਕਸਰ ਠੰਢੀਆਂ ਸਰਦੀਆਂ ਵਿਚ, ਰਜ਼ਾਈ ਓੜ ਕੇ ਕਿੱਸੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣਾਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਮਜ਼ਾ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ, ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਿਆਂ, ਜੰਗਜੂ ਸਰਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਗਲੈਡੀਅਰਸ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ। ਅਤੇ ਅੱਜ ਜਦੋਂ ਇਸਲਾਮਾਬਾਦ ਦੇ ਮਨਿਸਟਰੀਅਲ ਅਨਕਲੇਵ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਅਕਸਰ ਸਦਰ ਹਾਊਸ, ਪ੍ਰਾਇਮ-ਮਨਿਸਟਰ ਹਾਊਸ, ਆਨਾ-ਜਾਨਾ ਲੱਗਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤਾਂ ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਦਰ ਹਾਊਸ ਵਿਚ ਕਦੀਮ ਦਾ ਸਿਟੋਮਸ ਪਹਿਨੇ ਹੋਏ ਬਲਮ ਬਰਦਾਰ ਦਰਬਾਨਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਦੁਨੀਆ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਇਕ ਫ਼ਸਾਨਾ ਹੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਅਤੇ ਉਹ ਵੀ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹਾਂ, ਸ਼ਾਹਾਂ, ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ, ਰਾਜਿਆਂ, ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਿਆਂ ਅਤੇ ਅਮੀਰ ਜ਼ਾਦਿਆਂ ਦੀ। ਅਸਲ ਕਹਾਣੀ ਤਾਂ 'ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ ਸਲੀਮ' ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਨਾਰਕਲੀ ਤੋਂ ਜ਼ਮਨੀ ਹੈ, ਅਸਲ ਕਹਾਣੀ, 'ਤੋਰਾਏ ਡਿਆਚ', ਅਤੇ 'ਜਾਮ ਤਮਾਚੀ' ਦੀ ਹੈ। 'ਸੋਰਠ' ਅਤੇ 'ਤਵਾਯਕ ਤਮਸ਼ੀਲ' ਹੈ, ਇਸਤਿਆਰਾ ਹੈ, Metaphor ਹੈ। ਅਸਲ ਕਹਾਣੀ ਤਾਂ 'ਹਾਰੂਨ ਰਸ਼ੀਦ' ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜ਼ਾਫ਼ਰ ਬਰਕਮੀ ਤਾਂ Supplementary ਹੈ।

? ਤੁਸੀਂ ਸਿੰਧੀ ਵਿਚ ਫ਼ਿਕਸ਼ਨ ਨਿਗਾਰੀ ਨੂੰ ਅਪਨਾਇਆ ਇਸਦੀ ਕੋਈ ਖ਼ਾਸ ਵਜ੍ਹਾ ?

– ਕਹਾਣੀ ਲਿਖਣਾ ਲਿਖਾਣਾ, ਅਤੇ ਅਪਨਾਉਣਾ ਕਾਫ਼ੀ ਮਿਹਨਤੀ ਪੜ੍ਹਾਕੂ ਦਾ ਕੰਮ ਹੈ। ਫ਼ਿਕਸ਼ਨ ਨਿਗਾਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਮੁੰਦਰ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਿਲਣਗੇ ਅਤੇ ਸ਼ਾਇਰ ਦਰਿਆ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਸਿੰਧੀ ਵਿਚ ਤਾਂ ਜੁਗਨੂੰਆਂ ਵਾਂਗ ਹਰ ਤੀਸਰਾ ਸ਼ਖ਼ਸ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸ਼ਾਇਰ ਮਿਲੇਗਾ। ਮੈਨੂੰ ਭੀੜ ਤੋਂ ਅਲਰਜੀ ਹੈ। ਭੀੜ ਵੇਖਕੇ ਮੇਰਾ ਦਮ ਘੁਟਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਇਕ ਸ਼ਖ਼ਸ ਦੇ ਨਾਲ ਗੁਜ਼ਾਰਨਾ ਬਹੁਤ ਚੰਗਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਬਲਕਿ ਇਕੱਲੇ ਰਹਿਣ ਦਾ ਤਾਂ ਮਜ਼ਾ ਹੀ ਹੋਰ ਹੈ। ਵੈਸੇ ਇਕੱਲਾ ਆਦਮੀ ਵੀ ਇਕੱਲਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਸੂਰਜ, ਚੰਨ, ਕਹਿਕਸ਼ਾਵਾਂ, ਦਰਖ਼ਤ, ਫੁੱਲ, ਪਰਿੰਦੇ ਅਤੇ ਅਣ-ਗਿਣਤ ਚਹਿਚਹਾਈਆਂ, ਹਟ, ਖ਼ਿਜ਼ਾਂ ਦੇ ਡਿੱਗਦੇ ਹੋਏ ਪੱਤਿਆਂ ਦੀ ਮੌਸੀਕੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੋ ਆਦਮੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਨੂੰ ਕੰਪੋਜ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ।

? ਤੁਹਾਡੀਆ ਕਹਾਣੀਆਂ ਅਤੇ ਨਾਵਲ ਸ਼ਹਿਰੀ ਨਜ਼ਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਸਿੰਧੀ ਸਾਹਿਤ ਅਜੇ ਤੀਕ ਬਾਕਾਇਦਾ ਸ਼ਹਿਰੀ ਕਲਚਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਢਲ ਸਕਿਆ। ਕਿਉਂ ?

– ਪਿੰਡ ਦਰਅਸਲ ਸ਼ਹਿਰੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਜ਼ਾਮਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਲੇਕਿਨ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਰਸਤੇ, ਇਮਾਰਤਾਂ, ਗਲੀਆਂ, ਘਰਾਂ ਦੇ ਬੰਦ ਦਰਵਾਜੇ ਖੁੱਲ੍ਹੀਆਂ ਖਿੜਕੀਆਂ। ਹਵਾਦਾਨ, ਜਾਦੂਈ ਪੇਂਟਿੰਗਜ਼ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੰਸਪਾਇਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਖਿੜਕੀਆਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਰਹਿੰਦੇ ਚਿਹਰੇ ਵੀ! ਪਿੰਡ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵੀ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਹ ਮੇਰੀ ਸੋਚ ਨੂੰ ਫਲਾਤਕਰ ਪੋਲਰਾਈਜ਼ਰ ਕਰ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਸ਼ਹਿਰ ਮੇਰੀ ਸੋਚ ਨੂੰ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਕਰ ਦੇਂਦੇ ਹਨ।

ਕਦੀਮ ਜ਼ਮਾਨੇ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅੱਜ ਤੱਕ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦਾ ਰੁਮਾਂਸ ਅਤੇ ਅਹਿਮੀਅਤ ਪਵਿਤਰ ਹੀ ਹੈ ਫਿਰ ਚਾਹੇ ਉਹ 'ਸੁਦੋਮ' ਅਤੇ 'ਗੁਮਰਾਹ' ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਹੋਣ, 'ਲਜ਼ਬਸ' ਦਾ ਸ਼ਹਿਰ ਹੋਵੇ, ਸੈਕ੍ਹ-ਨਾਚ ਗਾਣੇ ਦਾ ਕਲਾ ਸਜ਼ਰ ਚਲਾਉਂਦੀ ਸੀ। ਏਥਨਜ਼ ਦਾ ਸ਼ਹਿਰ ਹੋਵੇ। ਜਿੱਥੇ ਸਤਰਾਸ, ਅਰਸਤੂ ਫ਼ੈਂਸ, ਅਤੇ ਇਸ ਦੌਰ ਦੀ ਹੁਸੀਨ ਅਤੇ ਜ਼ਹੀਨ ਵੇਸ਼ੀਆਵਾਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਅਹਿਮ ਮਸਲਿਆਂ ਉੱਤੇ ਬਹਿਸ ਕਰਦੇ ਸਨ। 'ਬਕਾ' ਦਾ ਸ਼ਹਿਰ ਹੋਵੇ (ਮੱਕੇ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਨਾਂ) 'ਬਗ਼ਦਾਦ' ਦਾ ਸ਼ਹਿਰ ਹੋਵੇ ਜਿੱਥੇ ਖ਼ਲੀਫ਼ਾ ਵਕਤ ਚਮੜਾਪੋਸ਼ੀ (ਚਮੜੇ ਦਾ ਕਾਰੋਬਾਰ) ਕਰਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਮਾਲੂਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਗੰਗਾ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਆਬਾਦ ਸ਼ਹਿਰ 'ਔਰਨਾਸੀ' ਜੋ ਬੁੱਧ ਮੱਤ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂਇਜ਼ਮ ਦਾ ਪਵਿਤਰ ਸ਼ਹਿਰ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਯਰੁਸ਼ਲਮ ਦਾ ਸ਼ਹਿਰ ਹੋਵੇ। ਜਿਸਦੀ ਕੰਧਰਗਰ ਇਹ (Western Wall) ਟੈਂਪਲ ਮਾਊਂਟ ਅਤੇ ਬੈਤ 'ਅਲਮਕਸਦ' ਦੇ ਵਿਚ ਉਸਾਰੀ ਕੀਤੀਆਂ ਕਦੀਮ ਕੰਧਾਂ ਚਿਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਇਨਸਾਨ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦਰਅਸਲ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਕਹਾਣੀ, ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਸਿੰਧੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਅਜੇ ਤੱਕ ਸ਼ਹਿਰੀ ਕਲਚਰ ਵਿਚ ਨਾ ਵਿਕਸਤ ਹੋਣ ਦਾ ਸਬੱਬ ਸ਼ਾਇਦ ਇਸਦੇ ਕਦੀਮ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਰਿਹਾ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਸਿੰਧੀਆਂ ਉੱਤੇ ਬਲੋਚਾਂ ਦੀਆਂ ਰਵਾਇਤਾਂ ਦਾ ਅਸਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੰਧ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀਆਂ ਜ਼ਾਤਾਂ ਕਦੀਮ ਸਮਰਾਟ ਭੱਟ, ਸੋਮਰਾ, ਕਲਹੋੜਾ ਵੀ ਸਰਦਾਰ ਅਖਵਾਉਣ ਦੇ ਸ਼ੌਕੀਨ ਹਨ। ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਵੱਡੇਰੇ ਜਮਾਤ ਅਖਵਾਉਣ ਵਿਚ ਫ਼ਖ਼ਰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਿੰਧੀ ਇਸ਼ਕ ਵੀ ਜਾਗੀਰਦਾਰਾਨਾ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਸਿੰਧ ਵਿਚ ਉੱਚ-ਦਰਜੇ ਦੇ ਅਸਰ-ਰਸੂਖ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਉੱਚ-ਪੱਧਰ ਦੇ ਸਿਆਸੀ ਲੀਡਰ ਪੈਦਾ ਹੋਏ। ਮੁਹੰਮਦ ਅਲੀ ਜਿਨਾਹ, ਜ਼ੁਅਲਿਫ਼ਕਾਰ ਅਲੀ ਭੁੱਟੋ, ਬੇਨਜ਼ੀਰ ਭੁੱਟੋ ਆਦਿ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਮੁਲਕ ਦੇ ਵੱਡੇ ਸੂਬੇ ਮਹਿਰੂਮ ਰਹੇ। ਲੇਕਿਨ ਸਿੰਧੀਆਂ ਦਾ ਸਿਆਸੀ ਸਮਝ ਇਸ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਉਲਟ ਹੈ। ਸਿੰਧੀਆਂ

ਦੇ ਸਿਆਸੀ ਸਮਝ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੁਲਕੀ ਫ਼ਰੇਮਵਰਕ ਵਿਚ ਘੁਮੱਕੜ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

? ਸਿੰਧੀ ਜ਼ੁਬਾਨ ਵਿਚ ਹੁਣ ਤੱਕ ਲਿਖੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਜੇਕਰ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੋਈ ਦੱਸ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਨੀ ਪਵੇ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਕਿਹੜੀਆਂ-ਕਿਹੜੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਚੁਣੋਗੇ ?

-ਤਾਰੀਖ਼ ਦਾ ਕਫ਼ਨ-ਅਮਰ ਜਲੈਲ। ਮੈਂ ਮਰਦ-ਜਮਾਲ ਅਬੜੂ। ਕਾਫ਼ਰ-ਨਸੀਮ ਖਰਲ। ਮਾਡਲ ਗਰਲ ਮੁਹੱਬਤ ਅਤੇ ਚਿੱਤਰਕਾਰ-ਗ਼ੁਲਾਮ ਨਬੀ ਸੁਮਰੂ। ਸੁਰਖ਼ ਗੁਲਾਬ-ਰਸੂਲ ਬਖ਼ਸ਼ ਪਲੀਚੂ। ਬੁਣ-ਰਸ਼ੀਦ ਭੱਟੀ। ਆਬੇ ਹਯਾਤ-ਗ਼ੁਲਾਮ ਰਬਾਨੀ ਆਗਰੂ। ਕਾਮਰੇਡ-ਸਤਾਰ੍ਹਵਾਂ ਗ੍ਰੇਡ ਅਤੇ ਰੂਸ ਹਜ਼ਾਰ ਚੁੰਮਿਆਂ-ਗ਼ੁਲਾਮ ਨਬੀ ਮੁਗ਼ਲ। ਕਾਲਾ ਮੂੰਹ-ਤਾਰਕ ਅਸ਼ਰਾਫ਼। ਅੰਮਾਂ ਮੈਂ ਸਕੂਲ ਨਹੀਂ ਜਾਵਾਂਗਾ-ਹਫ਼ੀਜ਼ ਸ਼ੇਖ਼।

? ਬਦੇਸ਼ੀ ਅਤੇ ਦੇਸੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਕੀ ਫ਼ਰਕ ਹੈ ?

-ਏਸ਼ੀਆ, ਅਫ਼ਰੀਕਾ, ਲਾਤੀਨੀ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਸਿਆਸੀ ਖ਼ੁਦ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜੀ ਊਚ-ਨੀਚ ਦੇ ਮਸਲੇ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਾਡੇ ਮਸਲੇ ਵੀ ਤਕਰੀਬਨ ਉਹੋ ਹੀ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਯੂਰਪ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਬਰਫ਼ਬਾਰੀ ਦੇ ਤੂਫ਼ਾਨ ਵਿਚ ਲਿਪਟਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸੰਖਿਪਤ ਤੌਰ ਤੇ ਬਿਆਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਇਨਸਾਨ ਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਰਹੇਗਾ।

? ਆਪਣੇ ਨਾਵਲ, 'ਤੁਮਹਾਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਮੇਂ' ਜਵਾਬ ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਤਰਜਮਾਂ ਹੋ ਕੇ ਫ਼ਿਕਸ਼ਨ ਹਾਊਸ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਛਪ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਅਲੀ ਦਾ ਕਿਰਦਾਰ ਕੀ ਆਪ ਖ਼ੁਦ ਹੋ ?

-ਨਹੀਂ ਅਲੀ ਦਾ ਪਾਤਰ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਹਾਂ। ਅਲੀ ਦਾ ਪਾਤਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜ਼ੁਲਿਫ਼ਕਾਰ ਭੁੱਟੋ ਹੋਵੇ, ਨਜ਼ੀਰ ਅੱਬਾਸੀ ਹੋਵੇ। ਯੂਸਫ਼ ਜਖਰਾਨੀ ਹੋਵੇ ? ਜਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਹੋਵੇ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ 'ਚੀ ਗੁਵੇਰਾ' ਹੋਵੇ। ਮਾਰਸ਼ਲ ਲਾਅ ਦੌਰ ਵਿਚ ਦਾਦੂ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਟੋਟੀ ਫਾਟਕ ਉੱਤੇ ਰਸ਼ੀਆ ਤੋਂ ਸਫ਼ਰ ਕਰਨ ਆਉਂਦੇ ਹੋਏ ਪਰਿੰਦਿਆਂ ਵਾਂਗ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਿੰਧ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਹੋਣ ? ਬਹਿਰਹਾਲ ਕਿਸੇ ਵੀ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਆਟੋਬਾਇਗ੍ਰਾਫ਼ੀ ਨਾਲ ਕਦੀ ਵੀ ਤੁਲਨਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ।

? ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਮਿਲਾਨ ਕੀ ਹੈ ?

-ਸਾਹਿਤ, ਦਰਅਸਲ ਤਾਰੀਖ਼ ਦੀ ਰੂਹ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ, ਇਤਿਹਾਸ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਲੇਕਿਨ ਸਾਹਿਤ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਹਕੀਕੀ ਰੂਹ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਵੱਖਰਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ।

? ਆਪਣੇ ਨਾਵਲ 'ਤੁਮਹਾਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਮੇਂ' ਹੀਰੋ ਅਲੀ ਅਤੇ ਹੀਰੋਇਨ ਕੁਲਦੀਪ ਕੌਰ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰ ਪੜ੍ਹਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਅਜੀਬ ਕਸਮਕਸ਼ ਵਿਚ ਮਬਤਲਾ ਕਰ ਦੇਂਦੇ ਹਨ।

-ਜਿਹਾ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ 'ਅਲੀ' ਇਕ ਸਿੰਧੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਲੜਕਾ ਅਤੇ ਕੁਲਦੀਪ ਕੌਰ ਇਕ ਫ਼੍ਰੀ-ਲਾਂਸਰ ਜਰਨਲਿਸਟ ਹੈ। ਦੋਵੇਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਕੈਪੀਟਲ ਇਸਲਾਮਾਬਾਦ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕੁਲਦੀਪ ਦੇ ਨਾਲ ਟ੍ਰੈਜ਼ਡੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਹੋਈ ਅਤੇ ਅਲੀ ਨੂੰ ਆਮਰੀਤ ਯਾਨੀ ਮਾਰਸ਼ਲ ਲਾਅ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਟ੍ਰੈਜਿਕ ਕਿਰਦਾਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਦੋਵੇਂ ਧਰਮ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਨਾਂ ਉੱਤੇ ਕੁਰਬਾਨ ਹੋਏ। ਦਰਅਸਲ ਇਨਸਾਨ ਜਨਮ ਲੈਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਨਾ ਵਿਖਾਈ ਦੇਂਦੇ ਹੋਏ (Invisible Bars) ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਗੁਜ਼ਾਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਇਨਸਾਨੀ ਦੁੱਖ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨਸਾਨ

ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਇਸ ਦੁੱਖ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵਡੀ ਹਕੀਕਤ ਅਤੇ ਸੱਚ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਧਰਮ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਦਾਅਵਿਆਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਖ਼ਤਮ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ। ਧਰਮ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਰਲੀਫ਼ ਦੇਣ ਦੇ ਲਈ ਸਨ ਲੇਕਿਨ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਇਨਸਾਨ ਤੋਂ ਅੱਡ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਬਲਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਦੁੱਖ ਵਿਚ ਪਾ ਕੀਤਾ ਹੈ!

? ਤੁਹਾਡੇ ਉੱਤੇ ਇਲਜ਼ਾਮ ਹੈ ਕਿ ਤੁਹਾਡੀ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਫ਼ਹਾਸ਼ੀ (ਅਸ਼ਲੀਲ) ਦਾ ਅੰਸ਼ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ।

-ਅਜਿਹਾ ਹਰਗਿਜ਼ ਨਹੀਂ। ਮੇਰੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਫ਼ਹਾਸ਼ੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਸ਼ਏਣ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। Sex ਇਨਸਾਨ ਦੀ ਦੂਸਰੀ ਵੱਡੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਅਤੇ ਰੁਚੀ (Instinct) ਹੈ। ਕੁਝ ਲੋਕ ਤਹਿਜ਼ੀਬੀ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਫ਼ਹਾਸ਼ੀ ਲੱਭ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਲੋਕ ਤਾਂ, 'Song of the ਸੋਨਗਸ' ਵਿਚ ਵੀ ਫ਼ਹਾਸ਼ੀ ਲੱਭ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। Sex ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਅਰਥ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਬਗ਼ੈਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਸੈਕਸ ਦੁਨੀਆ ਨੂੰ ਨਜ਼ਾਰਿਆਂ ਭਰਪੂਰ ਅਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੁਸੀਨ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸੈਕਸ ਦੇ ਬਗ਼ੈਰ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਲਾਯਾਨੀ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚੋਂ ਸੈਕਸ ਨੂੰ ਕੱਢ ਦੇਣ ਦਾ ਆਖਦੇ ਹੋ ਤਾਂ ਫੇਰ ਦੁਨੀਆ ਕਬਰਿਸਤਾਨ ਬਣ ਜਾਏਗੀ। ਲੇਕਿਨ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੁਹੱਬਤ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮੁਹੱਬਤ ਫ਼ੈਡਰਸ ਦੇ ਕਹਿਣ ਮੁਤਾਬਿਕ 'ਸਭ ਪੁਰਾਣੇ ਦੇਵਤਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣਾ ਅਤੇ ਤਾਕਤਵਰ ਦੇਵਤਾ ਹੈ।' ਉਹ ਜੋ ਵੀ ਹੈ ਇਸ ਦੇ ਨੇੜੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਬਹਾਦਰ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

? ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਦੇ ਹੋ ?

- ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਮੇਰੇ ਲਈ ਇਕ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਅਤੇ ਗਦਾਜ਼ ਔਰਤ ਵਾਂਗ ਹੈ ਜੋ ਹਮੇਸ਼ਾ ਫੁੱਲਾਂ ਦੇ ਟੋਕਰੇ ਭਰਕੇ ਲਿਆਉਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਸਿਰਹਾਣੇ ਰੱਖਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਇਸਦੀ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਦੇਖਣਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪਸੰਦ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਅਤੇ ਔਰਤ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਪੜ੍ਹਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਇਸਨੂੰ ਵਰਤਣਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਬਿਹਤਰ ਹੈ।

? ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਜੋ ਦੁਨੀਆ ਦੀ ਸੂਰਤੇਹਾਲ ਸੀ ਇਸਦੇ ਅਖ਼ੀਰਲੇ ਦਹਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਉਹ ਸੂਰਤੇਹਾਲ ਬਦਲ ਗਈ। ਇਸਦਾ ਤੁਹਾਡੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਕਾਰਨ ?

-ਤੁਹਾਡਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਸ਼ਾਇਦ ਮਾਰਕਸ ਅਤੇ ਇੰਗਲਿਸ਼ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਫ਼ਲਸਫ਼ੇ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਹੈ ? ਮੇਰਾ ਖ਼ਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਮਾਰਕਸ ਸਿਆਣਪ ਦੇ ਨਾਲ ਜੇਕਰ ਰੂਹਾਨੀਅਤ ਨੂੰ ਵੀ ਪੜ੍ਹਿਆਇਆ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਦੁਨੀਆ ਦੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਵੱਖਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੋਣੀ ਸੀ। ਨਜ਼ੀਰੇ ਅਤੇ 'ਸਿਮ' ਇਸ ਵਜ੍ਹਾ ਨਾਲ ਅਪਣੀ ਸ਼ਕਲ ਤਬਦੀਲ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਮਾਦੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮਾਦੇ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।ਅਸਲੀ ਫ਼ਨਾ ਹੋਣਾ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਮੁਕੱਦਰ ਹੈ। ਮੁਹੱਬਤ ਹਰ ਦੌਰ ਵਿਚ ਇਕੋ ਜਿਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਫ਼ਨਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਕਿਉਂਜੇ ਉਹ ਮਾਦੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਰੂਹਾਨੀ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

*****

ਮੈਂ ਆਪਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਲਿਖਦੀ ਆਂ ਤਾਂ ਉਹੀ ਕੁਛ ਲਿਖਦੀ ਹਾਂ, ਜੋ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਹਕੀਕਤ ਏ–ਜ਼ੈਤੂਨ ਬਾਨੋ

ਮੁਲਾਕਾਤੀ : ਮੁਹੰਮਦ ਨਈਮ ਬੋਦਲਾ

ਪਸ਼ਤੋ ਤੇ ਉਰਦੂ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਜ਼ੈਤੂਨ ਬਾਨੋ ਦਾ ਨਾਂ ਕਿਸੇ ਜਾਣ–ਪਛਾਣ ਦਾ ਮੁਥਾਜ ਨਹੀਂ। ਜ਼ੈਤੂਨ ਬਾਨੋ ਪਸ਼ਤੋ ਤੇ ਉਰਦੂ ਸਾਹਿਤ ਜਗਤ ਦੀ ਇਕ ਨਾਮਵਰ ਕਹਾਣੀ ਲੇਖਕਾ ਹੈ। ਵਾਰਤਕ ਹੋਵੇ, ਸ਼ਾਇਰੀ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਫੇਰ ਡਰਾਮਾ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਸੇਵਾ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਕਾਬਲੇ–ਕਦਰ ਹੈ ਬਲਕਿ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਕੀਮਤੀ ਖਜ਼ਾਨਾ ਵੀ ਹੈ। ਪਸ਼ਤੋ ਸ਼ਾਹਿਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਕੰਮ ਨੂੰ ਜੇ ਅਸੀਂ ਪਸ਼ਤੋ ਕੌਮ ਤੇ ਰਵਾਇਤਾਂ ਦਾ ਤਰਜਮਾਨ ਕਹੀਏ ਤਾਂ ਕੋਈ ਅੱਤਕਥਨੀ ਨਹੀਂ ਹੋਏਗੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਮਾਜੀ ਮਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਜਿਸ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਆਪਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਹ ਕਾਬਿਲੇ–ਤਾਰੀਫ਼ ਹੈ। ਜ਼ੈਤੂਨ ਬਾਨੋ ਨੇ ਪਖ਼ਤੂਨ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਰਸਤੇ ਦੇ ਕੰਡੇ ਚੁਗੇ, ਖ਼ੁਦ ਪੱਥਰ ਖਾ ਕੇ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋਈ। ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਸੁਣੀਆਂ, ਤਾਅਨੇ ਸਹੇ—ਜੋ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਉਸ ਸਭ ਉਹਨਾਂ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ ਪਰ ਔਰਤਾਂ ਲਈ ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਪਖ਼ਤੂਨ ਔਰਤਾਂ ਲਈ ਇਕ ਸਮਤਲ ਭੋਇੰ ਤਿਆਰ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਅਣਗਿਣਤ ਔਰਤਾਂ ਨਿੱਡਰ ਤੇ ਬੇਖ਼ੌਫ਼ ਹੋ ਕੇ ਤੁਰ ਰਹੀਆਂ ਨੇ। ਜ਼ੈਤੂਨ ਬਾਨੋ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਹਿਤਕ ਤੇ ਕਲਾਤਮਕ ਘਾਲਣਾਵਾਂ ਕਰਕੇ ਪਰੀਜ਼ੀਡੀਸ਼ਨ ਪ੍ਰਾਈਡ ਆਫ਼ ਪ੍ਰਫ਼ਾਰਮੈਂਸ (1998), ਅਵਾਰਡ ਆਫ਼ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਟੀ ਵੀ ਆਰਟਿਸਟ (1973), ਰੇਡੀਓ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਾਈਸ ਸਿਲਵਰ ਜੁਬਲੀ ਅਵਾਰਡ, ਅੱਬਾ ਸੀਨ ਆਰਟਸ ਕੌਂਸਿਲ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਵੱਲੋਂ ਪਰਾਈਡ ਆਫ਼ ਪ੍ਰਫ਼ਾਰਮੈਂਸ ਅਵਾਰਡ, ਮਨਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਕਲਚਰ ਐਂਡ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ (ਖ਼ੈਬਰ ਪਖ਼ਤੂਨਖ਼ਵਾ) ਵੱਲੋਂ ਸਕਾਫ਼ਤੀ ਅਵਾਰਡ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ।

? ਇਕ ਅਰਸੇ ਤੋਂ ਤੁਰੀਆਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਪੁਰਾਤਨ ਰਵਾਇਤਾਂ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪਖ਼ਤੂਨ ਸਮਾਜ ਦੀ ਇਕ ਕੁੜੀ ਮੈਟ੍ਰਿਕ ਵਿਚ ਹੀ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਬਣ ਗਈ, ਇਹ ਕਿੰਜ ਸੰਭਵ ਹੋਇਆ।

— ਮੁੱਢੋਂ ਗੱਲ ਤੋਰਾਂ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਜੋ ਕਿ ਪਿੰਡ 'ਸਪੀਨਾ ਵੜਈ' 'ਚ ਰਹਿੰਦਾ ਏ, ਮੇਰਾ ਜਨਮ ਉੱਥੋਂ ਦਾ ਏ। ਸੱਯਦ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਾਡੇ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਨੂੰ ਗੱਦੀ ਨਸ਼ੀਨੀ ਦਾ ਮਾਣ ਵੀ ਹਾਸਲ ਏ। ਸਾਡੇ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਦੇ ਕਾਇਦੇ–ਕਾਨੂੰਨ ਬੜੇ ਸਖ਼ਤ ਸਨ। ਕੋਈ ਮੁੰਡਾ ਸੱਤ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਪਿੱਛੋਂ ਸਾਡੇ ਜ਼ਨਾਨਖ਼ਾਨੇ 'ਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆ ਸਕਦਾ ਤੇ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਆਮ ਮੁੰਡੇ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਹੀ ਬਲਕਿ ਫਰਸਟ ਕਜ਼ਨਜ਼ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੀ ਪਈ ਆਂ, ਮਾਸੀ ਜਾਇਆਂ, ਮਾਮੇ ਜਾਇਆਂ ਵਗ਼ੈਰਾ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰ ਰਹੀ ਹਾਂ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਮੇਰੇ ਵਾਲਿਦ ਕਾਫ਼ੀ ਹੱਦ ਤਕ ਲਿਬਰਲ ਸੋਚ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ ਤੇ ਬਹੁਤ ਅਗਾਂਹ ਦੀ ਸੋਚ ਰੱਖਦੇ ਸਨ, ਮੇਰੇ ਵਾਲਿਦ ਨੇ ਮੇਰਾ ਭਰਪੂਰ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ। ਬੜਾ ਹੌਸਲਾ ਵਧਾਉਣ ਵਾਲੇ ਇਨਸਾਨ ਸਨ ਉਹ। ਇੱਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਖ਼ਾਨਦਾਨ 'ਚ ਸ਼ਾਦੀ–ਵਿਆਹ ਦੇ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਖ਼ੁਦ ਆਪਣੇ ਈ ਘਰ ਵਿਚ ਮਰਦ ਓਦੋਂ ਅੰਦਰ ਵੜਦੇ ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਤਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਕਿ ਸਾਰੀਆਂ ਮਹਿਮਾਨ ਔਰਤਾਂ ਚਲੀਆਂ ਗਈਆਂ ਨੇ, ਮੇਰੇ ਵਾਲਿਦ ਲਿਬਰਲ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਪਰਦੇ ਦੇ ਕਾਇਲ ਸਨ ਤੇ ਇਸ ਹੱਦ ਤਕ ਕਿ ਜਦੋਂ ਦਰਵਾਜ਼ੇ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਦੇ ਤਾਂ ਆਵਾਜ਼ ਮਾਰ ਕੇ ਪੁੱਛਦੇ, "ਕੋਈ ਮਹਿਮਾਨ ਔਰਤ ਤਾਂ ਘਰੇ ਮੌਜੂਦ ਨਹੀਂ ?" ਤੇ ਮੇਰੀ ਵਾਲਿਦ ਅਕਸਰ ਕਹਿੰਦੀ ਕਿ 'ਜੀ ਤੁਹਾਥੋਂ ਭਲਾ ਪਰਦਾ ਈ ਕਿਹੜਾ ਕਰਦਾ ਏ ਤੇ ਸਾਰੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਤਾਂ ਪੀਰਾਂ

ਵਾਂਗ ਤੁਹਾਡਾ ਅਹਿਤਰਾਮ ਕਰਦੀਆਂ ਨੇ। ਦੁਆ–ਦਾਰੂ ਲਈ ਜਦੋਂ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ ਆਉਂਦੀਆਂ ਨੇ ਤਾਂ ਫੇਰ ਪਰਦਾ ਕੇਹਾ ?' ਇਹ ਉਦਾਹਰਨ ਤੁਹਾਨੂੰ ਏਸ ਲਈ ਦੱਸੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹੜੇ ਹਾਲਾਤਾਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਨਾ ਪਿਆ। ਮੈਂ ਤੀਜੀ 'ਚ ਸੀ ਕਿ ਸਕੂਲੋਂ ਹਟਾਅ ਲਈ ਗਈ। ਦੁਬਾਰਾ ਫੇਰ ਚੌਥੀ 'ਚ ਸਕੂਲ ਜਾਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ (ਇਕ ਗੱਲ ਹੋਰ ਦੱਸਾਂ ਕਿ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ 'ਚ ਫਰਸਟ ਵੀ ਆਈ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਬੜਾ ਵੱਡਾ ਇਨਾਮ ਵੀ ਮਿਲਿਆ ਸੀ, ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਇਨਾਮ ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੋਧਪੁਰ ਨੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਇਨਾਮ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸਟੇਜ ਉੱਤੇ ਸਨ ਤੇ ਮੈਂ ਹੇਠਾਂ ਖੜ੍ਹੀ ਸੀ ਤਾਂ ਏਨਾ ਝੁਕ ਕੇ ਇਨਾਮ ਦੇਣਾ ਪਿਆ ਕਿ ਇਸ ਘਟਨਾ ਨੇ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਅੰਤਾਂ ਦਾ ਆਤਮ–ਵਿਸ਼ਾਵਸ਼ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇਕ ਰਾਜਾ ਇਕ ਆਮ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਝੁਕ ਕੇ ਇਨਾਮ ਦੇਂਦਾ ਏ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਉਸਦੀ ਤਾਲੀਮ ਏ। ਅੱਛਾ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਪੁਰਾਤਨ ਪੱਖੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ–ਨਾਲ ਇਹ ਪੱਖ ਵੀ ਦੇਖ ਲਓ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਜ਼ਮਾਨੇ 'ਚ ਚੰਗੇ ਪੜ੍ਹੇ–ਲਿਖੇ ਲੋਕਾਂ 'ਚ ਗਿਣੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਪੱਖ ਵੀ ਖ਼ਾਸਾ ਮਜ਼ਬੂਤ ਏ। ਮੇਰੇ ਦਾਦਾ ਜਾਨ ਸੱਯਦ ਅਬਦੁੱਲ ਕਸੂਦ ਤਨਦਰ ਇਸ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰ ਸਨ ਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਵਿਰੋਧੀ ਅਖ਼ਬਾਰ 'ਅੰਗਾਰਾ' ਦੇ ਐਡੀਟਰ ਸਨ। ਤੇ ਇਸ ਅਖ਼ਬਾਰ 'ਚ ਜੋ ਕੁਛ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਉਹ ਮੇਰੇ ਦਾਦਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਤੇ ਏਸੇ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿਰੋਧੀ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਚਾਰ ਸਾਲ ਦੀ ਕੈਦ ਵੀ ਕੱਟੀ। ਤੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜ਼ਫਰ ਵਹੀਦ ਸਾਹਿਬ ਵੀ ਸਾਡੇ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਰੱਖਦੇ ਸਨ ਜੋ ਬੜੇ ਅੱਛੇ ਸ਼ਾਇਰ ਸਨ। ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਉਹ ਰੇਡੀਓ 'ਚ ਨਿਊਜ਼ ਐਡੀਟਰ ਵੀ ਸਨ ਤੇ ਲਿਖਦੇ ਵੀ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਚਚਾ ਵੀ ਸ਼ਾਇਰ ਸ਼ਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਕਿਤਾਬ ਵੀ ਛਪੀ ਸੀ। ਇੱਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਮੇਰੀ ਵਾਲਿਦਾ ਤੇ ਭੈਣ ਵੀ ਪਸ਼ਤੋਂ 'ਚ ਚਿੱਠੀ–ਪੱਤਰ ਲਿਖ ਦੀਆਂ ਸਨ। ਵਾਲਿਦਾ ਉਹਨੀਂ ਦਿਨੀਂ ਕਰਾਚੀ 'ਚ ਵਾਲਿਦ ਦੇ ਨਾਲ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬਦਲੀ ਕਰਾਚੀ ਦੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਵਾਲਿਦਾ ਵੀ ਸ਼ਾਇਰੀ 'ਚ ਹੀ ਜਵਾਬ ਦੇਂਦੀ ਸੀ—ਮੈਂ ਉਹ ਸਭ ਚੀਜ਼ਾਂ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਰੱਖੀਆਂ ਨੇ। ਮੇਰੀ ਵਾਲਿਦਾ ਤੇ ਭੈਣ ਨੇ ਕਿਸੇ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਤਾਲੀਮ ਹਾਸਿਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ, ਬਸ ਜਿੰਨਾ ਵੀ ਪੜ੍ਹਿਆ ਘਰੇ ਈ ਪੜ੍ਹਿਆ। ਉਰਦੂ ਵਾਲਿਦਾ ਨੇ ਮਾਮੂ ਦੇ ਬੇਟੇ ਤੋਂ ਪੜ੍ਹੀ ਸੀ ਤੇ ਫੇਰ ਇਕ ਦਿਨ ਨਾਨਾ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਨ੍ਹਾਂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਹੁਣ ਤੁਸੀਂ ਵੱਡੇ ਹੋ ਗਏ ਹੋ, ਨਾ ਆਇਆ ਕਰੋ। ਵਾਲਿਦਾ ਦੱਸਦੇ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਅਸੀਂ ਦੁਪੱਟਾ ਵੀ ਬਦਲਣਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਕਮਰੇ 'ਚ ਜਾ ਕੇ ਬਦਲਦੇ ਸੀ। ਏਨੀਆਂ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਸਨ ਫੇਰ ਵੀ ਇਕ ਖ਼ੁਦਾ ਦੀ ਦਾਤ ਜੋ ਅੱਲਾਹ ਨੇ ਸਾਡੇ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਸੀ ਇਸਨੂੰ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਰ ਪੀੜ੍ਹੀ ਪਰੋਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਜਿੱਥੋਂ ਤਕ ਪਰਦੇ ਦਾ ਤਾਅੱਲੁਕ ਹੈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਹੁਣ ਵੀ ਪਾਬੰਦ ਹਾਂ ਤੇ ਲਿਖਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕਦੀ ਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਰਹਿਤਾਂ–ਰਵਾਇਤਾਂ ਤੋਂ ਬਗ਼ਾਵਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਦੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਪੜ੍ਹਨ–ਲਿਖਣ ਦਾ ਮਤਲਬ ਲਿਬਾਸ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਜਾਂ ਘੁੰਮਣ–ਫਿਰਨ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਸਮਝਦੀਆਂ ਨੇ। ਮੈਂ ਇਕ ਸਰਕਾਰੀ ਵਫ਼ਦ ਦੇ ਨਾਲ ਚਾਇਨਾ ਗਈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਉੱਥੇ ਕਦੀ ਆਪਣੀ ਰੂਹ (ਚਾਦਰ) ਸਿਰ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਲਾਹੀ। ਮੈਂ ਇਹ ਦੱਸਣਾ ਚਾਹ ਰਹੀ ਹਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਹੁਣ ਵੀ ਪਰਦੇ ਦੀ ਪਾਬੰਦ ਹਾਂ ਤੇ ਚਾਦਰ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਧਰੇ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ (ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਤਾਂ ਟੀ ਵੀ ਉੱਤੇ ਜੋ ਹਾਲ ਨੇ, ਦੁਪੱਟਾ ਸਿਰ ਤੋਂ ਗ਼ਾਇਬ ਹੈ ਤੇ ਦੁੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੀਆਂ ਧੀਆਂ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਿਨਾਂ ਦੁਪੱਟੇ ਦੇ ਟੀ ਵੀ 'ਤੇ ਆਉਂਦੀਆਂ ਨੇ, ਦੁਪੱਟਾ ਇਕ ਆਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ) ਮੈਂ ਆਪਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਲਿਖਦੀ ਆਂ ਤਾਂ ਉਹੀ ਕੁਛ ਲਿਖਦੀ ਹਾਂ, ਜੋ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਹਕੀਕਤ ਏ। ਮੈਂ ਜਿਹੜੀ ਵੀ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖੀ ਇਸਦਾ ਇਕ ਪਿਛੋਕੜ ਜ਼ਰੂਰ ਹੁੰਦਾ ਏ ਜਾਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਹ ਸੁਣੀ ਹੁੰਦੀ ਏ ਜਾਂ ਮੇਰੇ ਸਮਾਜੀ ਤਜ਼ਰਬੇ 'ਚੋਂ ਆਉਂਦੀ ਏ। ਉਹ ਕਹਾਣੀ

ਸਾਡੇ ਇਰਦ-ਗਿਰਦ ਕਿਤੇ ਨਾ ਕਿਤੇ ਮੌਜੂਦ ਹੁੰਦੀ ਏ। ਇਸਦੇ ਪਾਤਰ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ 'ਚ ਹੀ ਮੌਜੂਦ ਹੁੰਦੇ ਨੇ। ਤੁਸੀਂ ਯਕੀਨ ਕਰਨਾ ਕਿ ਮੈਂ ਹੁਣ ਵੀ ਕਿਧਰੇ ਜਾਂਦੀ ਹਾਂ ਤਾਂ ਉਹ ਜੋ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰਲਾ ਰਚਨਾਕਾਰ ਏ ਉਹ ਫ਼ੌਰਨ ਕੰਨ ਖੜ੍ਹੇ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਏ ਤੇ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਬੁਣਤ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਏ ਪਰ ਮੈਂ ਇਹ ਕਹਿੰਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਬਸ ਏਨਾ ਕਾਫੀ ਏ ਹਾਲਾਂਕਿ ਉਹ ਅੰਦਰੋਂ ਮੈਨੂੰ ਉਕਸਾ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਏ ਕਿ ਹੋਰ ਲਿਖ, ਤੇ ਮੈਂ ਇਸ ਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਚੁੱਪ ਕਰਵਾ ਦੇਂਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਬਸ ਜਿੰਨਾ ਲਿਖ ਲਿਆ, ਹੁਣ ਹੋਰ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਕਮਜ਼ੋਰ ਵੀ ਹੋ ਗਈ ਹਾਂ ਤੇ ਬਿਮਾਰ ਵੀ ਰਹਿਣ ਲੱਗੀ ਹਾਂ—ਮੈਂ ਕੋਈ ਲਗਭਗ ਚਾਰ ਮਹੀਨੇ ਬੜੀ ਤਕਲੀਫ਼ 'ਚ ਬਿਤਾਏ ਨੇ।

ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਾਲੇ ਸਮਾਜ (ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਾਨੂੰਨ ਤੇ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਬਣਦੀਆਂ ਨੇ ਜੇ ਕੋਈ ਔਰਤ ਬੋਲੇ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਚੁੱਪ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਦਾ ਹੈ) ਦਿਖਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਇਕ ਔਰਤ ਬੇਵਾ ਵੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਬੜੀ ਹਿੰਮਤ ਹੁੰਦੀ ਏ ਤੇ ਆਪਣੇ ਬਾਲ-ਬੱਚੇ ਆਪਣੇ ਬਲਬੂਤੇ ਪਾਲ ਸਕਦੀ ਏ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਤਾ ਹੋਏਗਾ ਕਿ ਮੈਂ ਰੇਡੀਓ ਤੇ ਟੀ ਵੀ ਉਪਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਡਰਾਮਿਆਂ 'ਚ ਰੋਲ ਵੀ ਕੀਤੇ ਨੇ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਅਕਸਰ ਲੋਕ ਕਹਿੰਦੇ ਸੀ ਪਈ ਇਹ ਰੋਲ ਬਾਨੋ ਕਰੇ ਤਾਂ ਚੰਗਾ ਹੋਏਗਾ। ਜਦੋਂ ਵਾਲਿਦ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਇੱਛਾ 'ਤੇ ਰੇਡੀਓ-ਡਰਾਮਾ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਸ ਜ਼ਮਾਨੇ 'ਚ ਸਥਾਨਕ ਕੁੜੀਆਂ ਰੋਲ ਕਰਨ ਲਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ, ਅਕਸਰ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਮੇਰੇ ਵਾਲਿਦ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਸ਼ਤੋ ਸਿਖਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਅੱਲ੍ਹਾ ਬਖ਼ਸ਼ੇ, ਸਾਡੇ ਇਕ ਪ੍ਰੋਡਿਊਸਰ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਸ਼ੌਕਤ ਅੱਲ੍ਹਾ ਖ਼ਾਨ, ਟੈਸਟ ਲੈਂਦੇ। ਤੇ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਟੈਸਟ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਨਾਂ ਪੁੱਛਿਆ ਤੇ ਮੈਂ ਨਾਂ ਦੱਸਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਪਰਾਏ ਮਰਦ ਨੂੰ ਨਾਂ ਕਿਉਂ ਦੱਸਾਂ ਤਾਂ ਫੇਰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮੇਰਾ ਫ਼ਰਜ਼ੀ ਨਾਂ ਸੁਰੱਈਆ ਰੱਖਿਆ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਨਾਂ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਡਰਾਮੇ ਕੀਤੇ, ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਖ਼ਤ ਵੀ ਆਏ ਸਨ ਤੇ ਇਕ ਖ਼ਤ 'ਚ ਇਹ ਸੀ ਕਿ 'ਹੀਰੋ (ਅਬਦੁੱਲਾ ਮਹਿਰੂਮ) ਹੀਰੋਇਨ ਦਾ ਪਿਓ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ'। ਹੁਣ ਜ਼ਾਹਰ ਏ ਕਿ ਛੇ ਸੱਤ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਬੱਚੀ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਈ ਏ। ਮੇਰੇ ਇਸ ਪਾਤਰ ਕਰਕੇ ਮੇਰੇ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਭੈਣਾਂ, ਧੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਰੱਸਤਾ ਲੱਭਾ ਤੇ ਇਕ ਹੌਸਲਾ ਵੀ—ਤੇ ਅੱਜ ਕਿਹੜਾ ਇਦਾਰਾ ਏ ਜਿਸ 'ਚ ਪੜ੍ਹੀਆਂ-ਲਿਖੀਆਂ ਪਖ਼ਤੂਨ ਔਰਤਾਂ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਹੀਆਂ। ਡਾਕਟਰ ਸਲਮੀ ਸ਼ਾਹੀਨ (ਪੜਨਾ, ਚੇਅਰਪਰਸਨ ਪਸ਼ਤੋ ਡਿਪਾਰਟਮੈਂਟ, ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ) ਨਾਲ ਇਕ ਇੰਟਰਵਿਊ 'ਚ ਕਿਸੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਨਜ਼ਮਾ 'ਚ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੇਬਾਕੀ ਜਿਹੀ ਹੁੰਦੀ ਏ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਦੋ ਟੁੱਕ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇਹ ਬੇਬਾਕੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਹਕੀਕਤ ਹੁੰਦੀ ਏ। ਅੱਜ ਮੈਂ ਕੋਈ ਵੀ ਗੱਲ ਨਾ ਕਰਾਂ ਤਾਂ ਉਹ ਬੇਬਾਕੀ ਨਹੀਂ ਤੇ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਕੋਈ ਵੀ ਕੰਮ ਕਰਾਂ ਉਹ ਬੇਬਾਕੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਏ। ਮੈਂ ਇਸਨੂੰ ਬੇਬਾਕੀ ਨਈਂ ਸਮਝਦੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੀ। ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਅੱਗੋਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਦੇ ਹੋ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਡਰ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ, ਮਰਦਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜ 'ਚ ਲਿਖਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ, ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ, ਇਸੇ ਸਮਾਜ 'ਚ ਵਿਚਰਨਾ ਹੋਇਆਂ ? ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ ਕਿ 'ਜ਼ੈਤੂਨ ਬਾਨੋ ਨੇ ਇਸ ਰਾਹ ਟੁਰ ਕੇ ਅਸਾਂ ਪਖ਼ਤੋ ਔਰਤਾਂ ਲਈ ਤਾਅਣੇ ਸਹੇ। ਜੋ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਕਿਹਾ ਉਹਨਾ ਸਹਿ ਲਿਆ ਪਰ ਸਾਡੇ ਲਈ ਇਕ ਪੱਧਰਾ ਰੱਸਤਾ ਬਣਾਇਆ ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਅਸਾਂ ਵਰਗੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਖ਼ੌਫ਼, ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਖ਼ਤਰੇ ਦੇ ਤੁਰ ਰਹੀਆਂ ਹਾਂ।' ਸਲਮਾ ਸ਼ਾਹੀਨ ਮੇਰੇ ਨਾਲੋਂ ਉਮਰ 'ਚ ਛੋਟੀ ਏ, ਪਰ ਦੋਸਤਾਂ ਵਾਂਗ ਏ। ਹੁਣ ਇਹ ਜਾਣ ਕੇ ਕੁਛ ਤਸੱਲੀ ਹੁੰਦੀ ਏ ਕਿ ਚਲੋ ਜੋ ਕੁਛ ਲਿਖਿਆ ਏ ਉਹ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਏ ਬਲਕਿ ਸਲਾਇਆ ਵੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਏ—ਵਰਨਾ ਲਿਖਣ ਵੇਲੇ ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਸੀ

ਕਿ ਲੋਕ ਏਨੀ ਹੌਸਲਾ ਵਧਾਈ ਕਰਨਗੇ। ਬਸ ਜੋ ਅੰਦਰੋਂ ਫੁਰਦਾ ਸੀ ਉਹ ਜ਼ੁੱਰਤ ਨਾਲ ਕਾਗਜ਼ 'ਤੇ ਉਲੀਕ ਦੇਂਦੀ ਸਾਂ। ਤੇ ਇਹ ਜਜ਼ਬਾ ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੇ ਵਾਲਿਦ ਤੋਂ ਵਿਰਸੇ 'ਚ ਮਿਲਿਆ ਏ ਕਿ ਡਰਨਾ-ਡੁਰਨਾ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਨਹੀਂ।

ਖ਼ਾਨਾ ਫ਼ਰਹੰਗ ਈਰਾਨ 'ਚ ਇਕ ਸ਼ਾਮ ਇਕੱਤਰ ਹੋਏ ਸਾਂ ਤਾਂ ਉੱਥੇ ਡਾਕਟਰ ਹਮਾਯੂੰ ਹੁਮਾ ਨੇ ਇਕ ਗੱਲ ਆਖੀ ਸੀ ਕਿ 'ਔਰਤਾਂ ਲਈ ਜ਼ੈਤੂਨ ਬਾਨੋ ਜੋ ਲਿਖਦੇ ਨੇ ਉਹ ਔਰਤ ਲੇਖਕਾਵਾਂ 'ਚ ਇਕ ਪ੍ਰਚਲਤ ਨਾਂ ਹੈ ਉਹ,' ਮੈਂ ਯਕਦਮ ਹੱਥ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਉਸ ਬੈਠਕ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ, ਨਾਂ ਯਾਦ ਨਹੀਂ, ਉਹਨਾਂ ਕਿਹਾ ਕਹੋ ਕੀ ਗੱਲ ਏ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਅਸੂਲਨ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਬੋਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਪਰ ਮੈਂ ਇਕ ਗੱਲ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹਾਂ, ਉਹ ਇਹ ਕਿ ਹੁਮਾ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਔਰਤਾਂ ਲਈ ਲਿਖਦੀ ਹਾਂ। ਕੀ ਮੈਂ ਡਾਕਟਰ ਹੁਮਾ ਤੋਂ ਕੁਛ ਪੁੱਛ ਸਕਦੀ ਹਾਂ ਤਾਂ ਹੁਮਾ ਬੋਲੀ ਕੀ ਪੁੱਛਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ ? ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਵਾਲ ਕੀਤਾ ਕਿ ਕੀ ਤੁਹਾਡੇ ਵਾਲਿਦਾ ਪਸ਼ਤੋ ਪੜ੍ਹ ਸਕਦੇ ਨੇ ? ਨਹੀਂ, ਬੀਬੀ। ਨਹੀਂ, ਜਦੋਂ ਏਡੇ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਖ਼ਾਨਦਾਨ (ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਬੇਟੀ ਇਹਨੀਂ ਦਿਨੀ ਅਖ਼ਬਾਰ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਸੀ) ਨੇ ਮੇਰੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਤਾਂ ਹੋਰ ਭਲਾ ਆਮ ਘਰਾਂ 'ਚ ਕੌਣ ਪੜ੍ਹੇਗਾ ?ਮੈਂ ਸਭ ਲਈ ਲਿਖਦੀ ਹਾਂ ਤੇ ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਪੜ੍ਹਦੇ ਈ ਹੋ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਬਾਅਦ 'ਚ ਵੀ ਗੱਲ ਕਰਾਂਗੀ, ਇਸ ਸੋਚ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਇਹ ਐ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ 'ਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਏ, ਇਕ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਦੂਜਾ ਮਰਦਾਂ ਦਾ, ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਇਨਸਾਨ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਸਮਝਣਾ ਕੇ ਪੜ੍ਹਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਏ, ਨਾ ਕਿ ਔਰਤ ਜਾਂ ਮਰਦ ਦਾ ਇਜਹਾਰ ਸਮਝ ਕੇ ਪੜ੍ਹਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਏ। ਇਕ ਸਾਹਿਬ ਅਫ਼ਗਾਨ ਸਨ, ਨਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵੀ ਚੇਤੇ ਨਹੀਂ ਆ ਰਿਹਾ, ਇਕ ਤਾਂ ਇਹ ਯਾਦਆਸ਼ਤ ਵੀ ਸਾਥ ਛੱਡਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਏ, ਸਿਲਸਿਲੇ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦੇ ਨੇ। ਖ਼ੈਰ, ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ ਕਿ 'ਬੇਟਾ ਅਹਿ ਜੋ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਨਾਲ ਮਰਦਾਂ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਲਈ ਟੁਰੇ ਹੋ, ਇਹ ਸੁਧਰਨ ਵਾਲੇ ਨਹੀਂ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਏ ਔਰਤ ਮਾਂ ਵੀ ਹੈ, ਭੈਣ ਵੀ ਹੈ, ਬੇਟੀ ਵੀ ਪਰ ਇਸ ਉੱਤੇ ਅਮਲ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਦਿਮਾਗ਼ 'ਚ ਮਰਦਾਨਗੀ ਦਾ ਮਿਆਰ ਹੀ ਕੋਈ ਅਜੀਬ ਸ਼ੈ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਇਸੇ ਨੂੰ ਮਰਦਾਨਗੀ ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ ਕਿ ਔਰਤ ਨੂੰ ਦਬਾਅ ਕੇ ਰੱਖਣਾ ਜਾਂ ਗ਼ੁਲਮ ਤੇ ਪੈਰ ਦੀ ਜੁੱਤੀ ਸਮਝਣਾ ਵਗ਼ੈਰਾ।' ਤੇ ਨਾਲ ਈ ਇਕ ਗ਼ੈਰ-ਪਾਰਲੀਮਾਨੀ ਗੱਲ ਵੀ ਕਹੀ, ਜਿਹੜੀ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੀ।

? ਪਿਆਰੇ ਵਤਨ ਤੇ ਮੋਹਣੇ ਅਦਬ-ਸਥਾਨ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਦਾ ਜੋ ਇਸ ਸਮੇਂ ਅਦਬੀ ਮਾਹੌਲ ਏ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੀ ਕਹੋਗੇ।

— ਹੁਣ ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਹਨਾਂ ਅਦਬੀ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਤੋਂ ਕੁਛ ਦੂਰ ਜਿਹੀ ਹੋ ਗਈ ਹਾਂ, ਹੁਣ ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਨੂੰ ਮੇਰੀ ਨਾਰਾਜ਼ਗੀ ਵੀ ਨਾ ਸਮਝ ਲੈਣਾ ਤੇ ਜੇ ਹੋਏ ਵੀ ਤਾਂ ਇਨਸਾਨ ਆਪਣਿਆਂ ਨਾਲ ਈ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੁੰਦਾ ਏ। ਮੈਨੂੰ ਅਫ਼ਸੋਸ ਏ ਕਿ ਅਸਾਂ ਬਲਕਿ ਤਾਜ ਨੇ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਅਦੀਬਾਂ ਨੂੰ ਬੜਾ ਨੇੜੇ ਲਿਆਉਣ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੋਣ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਨੇ, ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦਿਲ 'ਚ ਜਗ੍ਹਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ, ਬਹੁਤ ਕਦਰ ਕਰਦੇ ਸੀ। ਪਰ ਕੀ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਉਹ ਕਦਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਜੋ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ। ਅਦਬ ਵਿਦਾਅ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਤੇ ਮੇਰੀ ਬੇਟੀ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਗਏ ਤਾਂ ਉਹ ਐਨਕ ਲਾ ਕੇ ਕੁਛ ਲਿਖ ਰਹੇ ਸਨ। ਆਕਸੀਜਨ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਸੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਹੱਸਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਜਨਾਬ ਕੀ ਲਿਖ ਰਹੇ ਨੇ ? ਤਾਂ ਕੁਛ ਨਾ ਬੋਲੇ ਤੇ ਬਾਅਦ 'ਚ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਉਹਨੀਂ ਦਿਨੀਂ ਕਰਾਚੀ ਤੋਂ 'ਹਿਕਾਇਤ' ਵਾਲਿਆਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ ਕੱਢਣਾ ਸੀ। ਉਹ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਭੇਜ ਚੁੱਕੇ ਸਨ, ਪਰ ਉਹ ਅਧੂਰਾ ਸੀ। ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਪਤਾ

ਨਹੀਂ ਹੋਰ ਕੀ ਲਿਖਣਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚਕਾਰ ਮੌਤ ਪਰਦਾ ਬਣ ਕੇ ਆ ਗਈ। ਇਸੇ ਰਾਤ ਜੋ ਮੈਂ ਭੁੱਲ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ, ਮੈਂ ਇਹਨਾਂ ਲਈ ਚਾਹ ਬਣਾਉਣ ਗਈ ਤੇ ਬੇਟੀ ਜਿਹੜੀ ਕਿਚਨ 'ਚ ਮੌਜੂਦ ਸੀ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ ਕਿ ਤੁਸੀਂ 'ਦਾ ਜੀ' (ਅੱਬਾ ਜਾਨ) ਕੋਲ ਬੈਠੋ, ਮੈਂ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹਾਂ ਚਾਹ। ਮੈਂ ਜਦੋਂ ਆਈ ਤਾਂ ਤਾਜ ਵਾਸ਼ਰੂਮ ਜਾਣ ਲਈ ਉੱਠੇ ਪਰ ਡਿੱਗ ਪਏ। ਮੈਂ ਤੇ ਬੇਟੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਠਾਲਿਆ ਕੇ ਵਾਸ਼ਰੂਮ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤਕ ਲੈ ਗਏ। ਹੁਣ ਮੈਂ ਵਾਸ਼ਰੂਮ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਕੋਲ ਹੀ ਖੜ੍ਹੀ ਰਹੀ ਕਿ ਕਿਧਰੇ ਫੇਰ ਨਾ ਡਿੱਗ ਪੈਣ ਤੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਨਿਕਲੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਅੱਗੇ ਵਧੀ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ ਕਿ ਕਿਉਂ ਖੜ੍ਹੀ ਏਂ, ਏਥੇ ਕੋਈ ਤਮਾਸ਼ਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਏ? ਤੇ ਮੈਂ ਤੇ ਬੇਟੀ ਨੇ ਅਗਾਂਹ ਵਧ ਕੇ ਸਹਾਰਾ ਦੇਣਾ ਚਾਹਿਆ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਹਾਰਾ ਲੈਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਖ਼ੁਦ ਹੀ ਜਾਵਾਂਗਾ। ਬੜੇ ਹੌਸਲੇ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਓਪ੍ਰੇਸ਼ਨ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ, ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚ ਦਿਲ ਦੇ ਦੋ ਓਪ੍ਰੇਸ਼ਨ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ ਪਰ ਕਦੀ ਅਸੀਂ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਘਬਰਾਇਆ ਹੋਇਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇਖਿਆ। ਦੂਜੇ ਮਰੀਜ਼ਾਂ ਨਾਲੋਂ ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਹੌਸਲੇ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸੀ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਅਫ਼ਸੋਸ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਏ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਏਨਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਜਿਸਦੀ ਕੋਈ ਹੌਸਲਾ ਵਧਾਈ ਨਹੀਂ ਹੋਈ।

? ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਕਿ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦੇ ਪਿੜ ਵਿਚ ਪਸ਼ਤੋ ਦੀ ਝੋਲੀ ਖ਼ੂਬ ਭਰੀ-ਪੂਰੀ ਤੇ ਸਦੀਆਂ ਤਕ ਭਰਪੂਰ ਏ ਜਦਕਿ ਪਸ਼ਤੋ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਪਿੜ ਬੜਾ ਛੋਟਾ ਏ।

— ਕਤਈ ਨਹੀਂ, ਤੁਸੀਂ ਪਸ਼ਤੋ ਉੱਤੇ ਤੋਹਮਤ ਲਾ ਰਹੇ ਹੋ ਤੇ ਮੈਂ ਉਸ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦੀ। ਹੁਣ ਉਰਦੂ 'ਚ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਤੁਹਾਡੀ ਤੇ ਮੇਰੀ ਗੱਲਬਾਤ 'ਚ ਕਿੰਨੇ ਈ ਸ਼ਬਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਆਏ ਹੋਣਗੇ, ਪਰ ਪਸ਼ਤੋ ਵਿਚ ਇੰਜ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਿਹਾ। ਹਾਂ, ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿ ਕੋਈ ਪਾਤਰ ਜੇ ਪੜ੍ਹਿਆ-ਲਿਖਿਆ ਦਿਖਾਉਣਾ ਏ ਤਾਂ ਇਸਨੂੰ ਇਕ ਵੱਖਰਾ ਸਥਾਨ ਦੇਣ ਲਈ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਉਸਦੇ ਮੂੰਹੋ ਬੁਲਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਏ, ਵਰਨਾ ਨਹੀਂ। ਪਸ਼ਤੋ ਦੇ ਇਕ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਸਨ, ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਤੁਹਾਡਾ ਇਹ ਅੰਦਾਜ਼ ਚੰਗਾ ਲੱਗਦਾ ਏ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨ ਦਾ ਬੜਾ ਖ਼ਿਆਲ ਰੱਖਦੇ ਹੋ। ਘਰੇਲੂ ਔਰਤ ਏ, ਉਸਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਘਰੇਲੂ ਜ਼ਬਾਨ ਏ। ਜੇ ਪੜ੍ਹੀ ਲਿਖੀ ਏ ਤਾਂ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨ। ਇੱਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਕੁਛ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੁਛ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਪੇਟ-ਲਪੇਟ ਕੇ ਲਿਖਦੇ ਹੋ ਕਿ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰੜਕਦੀਆਂ ਤੇ ਮੁੱਦਾ ਵੀ ਬਿਆਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਏ। ਇਕ ਵਜਾਹ ਤਾਲੀਮ ਦੀ ਕਮੀ ਦੀ ਵੀ ਏ। ਅਦਬੀ ਲਗਣ ਦੀ ਕੋਈ ਕਮੀ ਨਹੀਂ। ਹਾਂ, ਤਾਲੀਮ ਦੇ ਖੇਤਰ 'ਚ ਅਸੀਂ ਹਾਲੇ ਵੀ ਬੜਾ ਕੁਛ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਤੇ ਉਹ ਦਿਨ ਦੂਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਦੋਂ ਸਾਡੇ ਇਸ ਖਿੱਤੇ 'ਚ ਤਾਲੀਮ ਦਾ ਬੋਲਬਾਲਾ ਹੋਏਗਾ ਤੇ ਇਹ ਖ਼ਾਮੀਆਂ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਣਗੀਆਂ। ਇਕ ਗੱਲ ਇਹ ਵੀ ਏ ਕਿ ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਖਿੱਤਿਆਂ ਦੀ ਸਾਂਝ ਵਧਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਏ। ਭਾਸ਼ਾਈ ਸ਼ਬਦਾਲੀ ਬਦਲਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਏ। ਇੱਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਕਈ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਛੁੱਟਦੇ ਜਾਂਦੇ ਨੇ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਏ ਕਿ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਬੜਾ ਪੁਰਾਣਾ ਹੋ ਗਿਆ ਏ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਇੰਜ ਹੋਇਆ ਕਿ ਬਿੱਲੀ ਆਟੇ 'ਚ ਮੂੰਹ ਮਾਰਨ ਲੱਗ ਪਈ। ਮੈਂ ਮਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਦੇਖੋ ਮਾਂ, ਬਿੱਲੀ ਆਟਾ ਚੱਟ ਰਹੀ ਐ ਤਾਂ ਮਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਚੱਟ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ 'ਚੀ ਨਲ਼' ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ।

? ਕੀ ਖੇਤਰੀ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਨੂੰ ਅਣਡਿੱਠ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਏ।

—ਦੇਖੋ ਇਹ ਅਦਬ ਜੋ ਹੈ ਨਾ ਇਸ 'ਚ ਕਿਸੇ ਦਾ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਤੇ ਤਾਰੀਖ਼ (ਇਤਿਹਾਸ) ਬੜੀ ਬੇਰਹਿਮ ਸ਼ੈ ਦਾ ਨਾਂ ਏ ਤੇ ਇਸ 'ਚ ਉਹੀ ਲੋਕ ਜ਼ਿਊਂਦੇ ਰਹਿ ਸਕਦੇ ਨੇ ਜਿਹਨਾਂ 'ਚ ਅੰਦਰੂਨੀ ਤਾਕਤ ਮੌਜੂਦ ਏ। ਤੇ ਫੇਰ ਤੁਸੀਂ ਦੇਖੋ ਕਿ ਨਾਂ ਅਜਿਹੇ ਵੀ ਨੇ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ

ਮੌਕੇ ਤਾਂ ਬੜੇ ਮਿਲੇ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ 'ਚ ਨਾਂ ਵੀ ਬੜਾ ਕਮਾਇਆ ਪਰ ਅੱਜ ਕੋਈ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਤਕ ਨਹੀਂ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਜਿਹੇ ਨਾਂ ਨੇ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸਹੂਲਤ ਜਾਂ ਰਿਆਇਤ ਹਾਸਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਮਾਨਾ ਅੱਜ ਵੀ ਲੀਚਨਡਜ਼ 'ਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਦਾ ਏ। ਸਾਡੇ ਦਾਦਾ ਜੀ ਦੀ ਮਸਾਲ ਲੈ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ ਉਹ ਜਿਸ ਦੌਰ 'ਚ ਸਨ ਉਸ ਦੌਰ 'ਚ ਸਹੂਲਤਾਂ ਹੀ ਕਿੰਨੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਸਦਕਾ, ਆਪਣੀਆਂ ਇਨਕਲਾਬੀ ਨਜ਼ਮਾਂ ਸਦਕਾ ਅੱਜ ਵੀ ਜਿਊਂਦੇ ਜਾਵੇਦ ਨੇ। ਇਕ ਚੀਜ਼ ਜੋ ਸਾਡੇ ਅਦਬੀ ਪਿੜਾਂ ਵਿਚ ਦੇਖੀ ਜਾਂਦੀ ਏ ਕਿ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਫਲਦਾ-ਫੁੱਲਦਾ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਵੈਸੇ ਹੀ ਅਹਿਸਾਸ ਮਹਿਰੂਮੀ ਘੇਰ ਬਹਿੰਦਾ ਏ ਕਿ 'ਦੇਖੋ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਜ਼ਿਆਦਤੀ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਫਲਾਨੇ ਨੂੰ ਛਾਪਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਸਲਾਹਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਪੁੱਛਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਵਗ਼ੈਰਾ, ਵਗ਼ੈਰਾ।' ਫੇਰ ਇਨਸਾਨ 'ਚ ਕੁਛ ਚੀਜ਼ਾਂ ਸੁਭਾ 'ਚ ਹੀ ਗੁੱਝੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਨੇ ਜਿਹਨਾਂ ਤੋਂ ਇਨਸਾਨ ਕਦੀ ਆਪਣਾ ਪਿੱਛਾ ਨਹੀਂ ਛੁਡਾ ਸਕਦਾ, ਜ਼ਾਹਰ ਏ ਸਭ ਇਨਸਾਨਾਂ ਦਾ ਪਿਛੋਕੜ ਹਬੀਲ ਤੇ ਕਾਬੇਲ ਨਾਲ ਹੀ ਤਾਂ ਜਾ ਰਲਦਾ ਏ। ਸੋ ਇਹ ਈਰਖਾ ਰਹੇਗੀ, ਕਦੀ ਖ਼ਤਮ ਨਹੀਂ ਹੋਏਗੀ ਸੋ ਇਸ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ਾਵਾਰਾਨਾ ਵਿਰੋਧ ਤਕ ਹੀ ਰਹਿਣ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਏ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਜਾਂ ਬਦਲੇ ਦੀ ਹੱਦ ਤਕ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਹੁਣ ਇਕ ਦਿਨ ਅੱਬਾ ਸੀਨ ਯੂਸਫ਼ਜ਼ਈ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ 'ਮੋਰੇ ਜੀ' (ਮਾਂ ਜੀ) ਉਹਨਾਂ ਮੈਨੂੰ ਮਾਂ ਕਿਹਾ ਤੇ ਮਾਂ ਕਹਿ ਕੇ ਬੁਲਾਉਂਦੇ ਨੇ, ਉਹ ਕਹਿ ਰਹੇ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਦਿਨ ਕਿਸੇ ਗੱਲਬਾਤ ਦੌਰਾਨ ਤੁਹਾਡਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਇਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ 'ਮਾਂ' (ਜ਼ੈਤੂਨ ਬਾਨੋ) ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਤਾਂ ਮਰ ਚੁੱਕੇ ਨੇ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਹੱਸ ਕੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਹੁਣ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਲਿਖ ਰਹੀ ਤਾਂ ਕੀ ਮੈਂ ਜਿਊਂਦੇ ਜੀ ਮਰ ਗਈ ਹਾਂ? ਤੁਸੀਂ ਪੁੱਛਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਿਹੜੀ ਕਿਰਤ ਪਸੰਦ ਏ, ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹਰ ਉਹ ਚੀਜ਼ ਪਸੰਦ ਏ, ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਕਹੇ ਕਿ ਮੈਂ ਉਹ ਪੜ੍ਹੀ ਹੈ—ਕਹਾਣੀ, ਨਾਵਲ, ਡਰਾਮਾ, ਸ਼ਾਇਰੀ ਜਾਂ ਲੇਖ ਸਭੇ ਪਸੰਦ ਨੇ। ਆਪਣੀ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਜੋ ਕਾਬਲੇ-ਕਬੂਲ ਹੋਈ ਪਸੰਦ ਏ। ਆਪਣੇ ਵਾਲਿਦ ਦੀ ਹਲਾਸ਼ੇਰੀ ਸਦਕਾ ਮੇਰੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦੀ ਵੀ ਇਕ ਕਿਤਾਬ ਛਪ ਚੁੱਕੀ ਏ,। ਮੈਂ ਸ਼ਾਹਿਰੀ ਰਾਹੀਂ ਸਭ ਕੁਛ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕੀ, ਕੁਛ ਊਣੀ ਤੇ ਅਧੂਰੀ ਜਿਹੀ ਲੱਗਦੀ ਹਾਂ, ਇਸ ਲਈ ਸ਼ਾਹਿਰੀ ਤੋਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹਾਂ। ਦੋ ਕਹਾਣੀਆਂ ਮੈਨੂੰ ਬੜੀਆਂ ਪਸੰਦ ਨੇ ਇਕ 'ਕੋਨਤਰਾ' (ਕਬੂਤਰ) ਤੇ ਇਕ 'ਯਵਾਜ਼ੇ' (ਤਨਹਾ) ਤੇ ਇਹ ਅੱਠ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਨੇ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਜ਼ਬਾਨੀ ਤਾਂ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਪਰ ਅਕਾਦਮੀ ਅਦਬੀਆਤ ਇਸਲਾਮਾਬਾਦ ਕੋਲ ਉਹ ਰਿਕਾਰਡ ਮੌਜੂਦ ਏ।

? ਸਾਹਿਤਕ ਇਦਾਰੇ, ਸਭਾਵਾਂ, ਰਸਾਲੇ ਤੇ ਅਖ਼ਬਾਰ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪਰਸਾਰ-ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਕੀ ਰੋਲ ਨਿਭਾ ਰਹੇ ਨੇ ਤੇ ਕੀ ਅੱਜ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਤਸੱਲੀ ਬਖ਼ਸ਼ ਨੇ।

— ਜੇ ਤੁਹਾਡੀ ਮੁਰਾਦ ਛਪ ਰਹੇ ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਐ ਤਾਂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਇਹੋ ਕਹਾਂਗੀ ਕਿ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨ ਕੋਲ ਏਨਾ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਉਹ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਸਕੇ...ਜਿਹੜਾ ਥੋੜ੍ਹਾ-ਬਹੁਤ ਸਮਾਂ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਬਚਦਾ ਏ ਉਹ ਵੀ ਬਜਾਏ ਬੁੱਕ ਦੇ 'ਫੇਸ ਬੁੱਕ' 'ਤੇ ਖਪ ਜਾਂਦਾ ਏ...ਜ਼ਾਹਰ ਏ ਇਹ ਵੀ ਅੱਜ ਦੇ ਦੌਰ ਦੀ ਇਕ ਮੰਗ ਏ।

? ਕੀ ਸ਼ਬਦ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਆਹਰੀ ਹੁੰਦਾ ਜੋ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਵਚਨਾਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਏ।

— ਨਹੀਂ, ਇੰਜ ਨਹੀਂ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਤਾਂ ਕਮੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਪਰ ਤੁਸੀਂ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਤਜ਼ਰਬੇ ਵੀ ਸ਼ਿਅਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ। ਇਸ ਲਈ ਏਧਰ-ਉੱਧਰ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹੋ। ਫੇਰ ਕਈ ਵਾਰੀ ਇੰਜ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਏ ਕਿ ਕਈ ਸ਼ਬਦ ਤੁਸੀਂ ਨੇਕ ਨੀਤੀ ਨਾਲ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ

ਕੱਢਦੇ, ਉਹ ਦਿਲ ਦੀਆਂ ਡੂੰਘਾਣਾ ਵਿਚੋਂ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਦੇ, ਬਸ ਉਪਰੋਂ-ਉਪਰੋਂ ਗੱਲ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਏ। ਇਹ ਜਿਹੜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਵਜਨ, ਬੁਣਤ ਜਾਂ ਜੜਤ-ਜੁਗਤ ਦਾ ਰਾਗ ਅਲਾਪਣ ਵਾਲੇ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਦੱਸਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਏ ਕਿ ਸ਼ਬਦ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਵਿਚ ਕੁਛ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਬਲਕਿ ਜਿਸ ਦਿਮਾਗ਼ ’ਚੋਂ ਨਿਕਲਦਾ ਏ ਇਸੇ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਏ। ਇਸ ਲਈ ਦਿਲ ਤੇ ਦਿਮਾਗ਼ ਪਾਕ-ਪਵਿੱਤਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਏ। ਅੰਦਰ ਜੇ ਸੱਚ ਹੈ ਤਾਂ ਸੱਚ ਨਿਕਲੇਗਾ, ਜੇ ਝੂਠ ਹੈ ਤਾਂ ਝੂਠ ਨਿਕਲੇਗਾ।

?ਕੀ ਕਦੀ ਕਿਸੇ ਬੱਚੇ ਨੇ ਇਹ ਤਾਅਨਾ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮਾਂ ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਕੀ ਅਦਬ ਦੀ ਖ਼ਿਦਮਤ ਵਿਚ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਲਾ ਦਿੱਤੀ...ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਸੀ ਹੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਐਮ.ਬੀ.ਬੀ.ਐੱਸ, ਐੱਲ.ਐੱਲ.ਬੀ. ਕੀਤੀ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਅੱਜ ਇਕ ਮਸ਼ਹੂਰ-ਜ਼ਮਾਨਾ ਗਾਇਨਾਕਾਲੋਜਿਸਟ ਹੁੰਦੇ ਜਾਂ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਇਕ ਮਸ਼ਹੂਰ ਵਕੀਲ ਹੁੰਦੇ ਅਸੀਂ ਠਾਠ-ਬਾਠ ਨਾਲ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਗੁਜ਼ਾਰ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ। ਢੰਗ ਸਿਰ ਦਾ ਆਪਣਾ ਇਕ ਘਰ ਹੁੰਦਾ? ਅਦਬ ਵਿਚ ਤਾਂ ਇਹ ਹਾਲ ਏ ਕਿ ਸਾਡੇ ਆਪਣੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਕੋਈ ਘਰ ਵੀ ਨਹੀਂ।

— ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਾਂ ਕੁਛ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਹਾਂ, ਕੁਛ ਹੋਰ ਚਾਂਸ ਜ਼ਰੂਰ ਮਿਲੇ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਇਕ ਆਪਣੇ ਸਨ, ਉਹ ਆਏ ਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਾਊਦੀ ਅਰਬ ’ਚ ਸਕੂਲ ਦੀ ਜਾਬ ਏ ਤੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਦਿਲਕਸ਼ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੇ। ਇਕ ਹੋਰ ਆਫ਼ਰ ਬੀ.ਬੀ.ਸੀ. ਤੋਂ ਵੀ ਆਈ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਲਈ ਮੈਂ ਤਿਆਰ ਵੀ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ’ਚ ਇਕ ਸ਼ਰਤ ਵਿਚਾਲੇ ਆ ਗਈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਸਿਰਫ਼ ਦੋ ਬੱਚੇ ਹੀ ਨਾਲ ਲੈ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹੋ ਪਰ ਮੈਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹਾਲਾਂਕਿ ਤਾਜ ਨੇ ਵੀ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਦੋ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਸੰਭਾਲ ਲਵਾਂਗਾ, ਦੋ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਨਾਲ ਲੈ ਜਾਓ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਏ ਤੁਸੀਂ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਸੰਭਾਲ ਲਓਗੇ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਤਾਂ ਡਾਕ ਤੋਂ ਹੀ ਫ਼ੁਰਸਤ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਫੇਰ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਦੇਖਭਾਲ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰੋਗੇ। ਤੇ ਜਦੋਂ ਬਾਅਦ ’ਚ ਬੱਚੇ ਵੱਡੇ ਹੋ ਗਏ ਤਾਂ ਛੋਟੇ ਬੇਟੇ ਬੋਬੀ (ਜਹੀਰਉੱਦੀਨ ਬਾਬਰ) ਨੇ ਇਕ ਦਿਨ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਮਾਂ ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਯੂ.ਕੇ. ਚਲੇ ਗਏ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਅੱਜ ਕਮ-ਅਜ-ਕਮ ਆਪਣਾ ਇਕ ਘਰ ਤਾਂ ਹੁੰਦਾ। ਅਸੀਂ ਤੁਹਾਡੀ ਤੇ ‘ਦਾ ਜੀ’ (ਅੱਬਾ ਜਾਨ) ਦੀ ਅਦਬੀ ਖ਼ਿਦਮਾਤ (ਸਾਹਿਤਕ ਸੇਵਾਵਾਂ) ਦਾ ਕੀ ਕਰੀਏ ਕਿ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਰਹਿਣ ਲਈ ਇਕ ਘਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਏ। ਕੁਛ ਰਕਮ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਆਪਣਾ ਕੋਈ ਕਾਰੋਬਾਰ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ। ਇਹਨਾਂ ਰੋਜ਼ ਦੀਆਂ ਨਿੱਜੀ ਮਲਾਜ਼ਮਤਾਂ ਤੋਂ (ਜਿਹਨਾਂ ਤੋਂ ਆਏ ਦਿਨ ਜਵਾਬ ਮਿਲਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ) ਤਾਂ ਚੰਗਾ ਸੀ ਕਿ ਬਾਇੱਜ਼ਤ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਤਾਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਤਾਜ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਬਾਨੋ ਤੂੰ ਜੋ ਕੁਛ ਵੀ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਚਲੋ ਇਕ ਘਰ ਬਣਾਵਾਂਗੇ ਮੈਨੂੰ ਅਫ਼ਸੋਸ ਹੁੰਦਾ ਏ ਕਿ ਉਹ ਸਾਰੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਮੇਰੀ ਨਿੱਤ ਦਿਨ ਦੀ ਨਵੀਂ ਬਿਮਾਰੀ ਦੇ ਭੇਟ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਪਛਤਾਵਾ ਨਹੀਂ ਏ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਕੀਤੀ ਤੇ ਖ਼ੁਦ ਬੱਚਿਆਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਗਈ। ਘਰ ਬਾਰ, ਬੈਂਕ ਬੈਲੰਸ, ਬੰਗਲਾ, ਗੱਡੀ ਇਹ ਸਭ ਨਾ ਸਹੀ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਦੇ ਮੋਹ ਭਿੱਜਾ ਸਾਥ ਤਾਂ ਰਿਹਾ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ। ਨਾਲੇ ਫੇਰ ਮੇਰੇ ਬੇਟੇ ਦਾ ਇਹ ਤਾਅਨਾ ਮੇਰੇ ਲਈ ਨਹੀਂ ਏ ਤੁਹਾਡੇ ਸਮਾਜ ਲਈ ਏ ਤੇ ਉਹੀ ਇਸਦਾ ਜਵਾਬ ਵੀ ਦਏ। ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਜਵਾਬ ਮੰਗੋ, ਮੈਥੋਂ ਨਹੀਂ। ਮੈਨੂੰ ਡਾਕਟਰ ਬਣਨ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਐੱਫ਼.ਐੱਸ.ਸੀ ਦਾ ਇਮਤਿਹਾਨ ਵੀ ਚੰਗੇ ਨੰਬਰਾਂ ਨਾਲ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਸੀ ਪਰ ਮੈਂ ਬਿਮਾਰ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਡਾਕਟਰ ਨੇ ਮਨ੍ਹਾਂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਇਸਨੂੰ ਇਸ ਪੜ੍ਹਾਈ ਲਈ ਨਾ ਜਾਣ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏ, ਇਹ ਇਸਦੇ ਦਿਮਾਗ਼ ’ਤੇ ਬੋਝ ਪਾਏਗੀ। ਬਸ ਜਿੰਨਾ ਪੜ੍ਹ ਲਿਆ ਉਹੀ ਕਾਫ਼ੀ ਏ। ਇਸੇ ਸਿਲਸਿਲੇ ’ਚ ਇਕ ਸ਼ਾਮ ਪਜ਼ੀਰਾਈ ’ਚ ਖ਼ਾਤਿਰ ਗ਼ਜ਼ਨਵੀ ਨੇ ਮੇਰੇ

ਬਾਰੇ ਪੇਪਰ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਜ਼ੈਤੂਨ ਬਾਨੋ ਨੇ ਤਾਂ ਡਾਕਟਰ ਬਣ ਕੇ ਤੇਜ਼ ਧਾਰ ਨਸ਼ਤਰ ਫੜ ਕੇ ਇਨਸਾਨੀ ਬਦਨ ਦੇ ਨਾਸੂਰਾਂ ਦੀ ਗੰਦਗੀ ਸਾਫ਼ ਕਰਨੀ ਸੀ ਪਰ ਕੁਦਰਤ ਨੇ ਇਸਦੇ ਹੱਥ ’ਚ ਕਲਮ ਫੜਾ ਦਿੱਤੀ, ਪਰ ਜ਼ੈਤੂਨ ਬਾਨੋ ਨੇ ਇਸ ਕਲਮ ਦੀ ਨੋਕ ਨੂੰ ਵੀ ਇਨਸਾਨੀ ਮੁਆਸ਼ਰੇ ਦੇ ਜ਼ਖ਼ਮਾਂ ਦੀ ਸਫ਼ਾਈ ਲਈ ਬਤੌਰ ਨਸ਼ਤਰ ਹੀ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ।

?ਇਹ ਪੜ੍ਹੀਆਂ-ਲਿਖੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਜੋ ਮਰਦਾਂ ਨਾਲ ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਢਿੰਡੋਰਾ ਪਿੱਟਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਨੇ ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਧਰੇ ਲਾਈਨ ’ਚ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਣਾ ਪੈ ਜਾਏ ਤਾਂ ਅਪੀਲ ਕਰਦੀਆਂ ਨੇ ਕਿ ‘ਪਲੀਜ਼, ਲੇਡੀਜ਼ ਫਸਟ’ ਜਦੋਂ ਬਰਾਬਰੀ ਹੈ ਤਾਂ ਫੇਰ ਕਿਉਂ ਲੇਡੀਜ਼ ਫਸਟ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

— ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਇਸ ਨੇ ਘਰ ਜਾ ਕੇ ਖਾਣਾ ਬਣਾਉਣਾ ਹੁੰਦਾ ਏ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਏ ਕਿ ਸ਼ੌਹਰ ਨੱਕ ਚੜ੍ਹਿਆ ਸ਼ਖ਼ਸ ਹੋਏ। ਲੇਟ ਹੋਣ ’ਤੇ ਭਾਂਡੇ ਭੰਨਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਹੋਏ, ਸ਼ਾਇਦ ਕਦੀ-ਕਦੀ ਇਸਦਾ ਸਿਰ ਵੀ ਭੰਨ ਛੱਡਦਾ ਹੋਏ ਤੇ ਉਹ ਪੜ੍ਹੀ-ਲਿਖੀ ਔਰਤ ਇਹ ਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੋਏ ਕਿ ਬੱਚਿਆਂ ਸਾਹਮਣੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪਿਓ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਮਾਂ ਦੀ ਬੇਇੱਜ਼ਤੀ ਕਰੇ, ਝਗੜਾ-ਟੰਟਾ ਕਰੇ। ਜਾਂ ਉਸਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੇ ਸਕੂਲੋਂ ਆਉਣਾ ਹੋਏ ਤੇ ਘਰੇ ਜ਼ਿੰਦਰਾ ਲੱਗਾ ਹੋਏ। ਔਰਤ ਦੇ ਲੇਡੀਜ਼ ਫਸਟ ਕਹਿਣ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਾਰਨ ਹੋ ਸਕਦੇ ਨੇ। ਅੱਗੋਂ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਜ਼ਰਾ ਵੱਡਾ ਰੱਖਣਾ। ਔਰਤ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਏਨੇ ਤੰਗ ਦਿਲ ਨਾ ਬਣੋ, ਏਨੇ ਤੰਗ ਦਿਲ ਨਾ ਬਣੋ, ਕੁਛ ਤਾਂ ਮੁਹੱਬਤ ਸਿੱਖੋ।

— — —

ਮੁਲਾਕਾਤ : 2
ਮੁਲਾਕਾਤੀ : ਮੁਸ਼ਤਾਕ ਸ਼ਬਾਬ, ਫ਼ਾਰਗ਼ ਬੁਖ਼ਾਰੀ ਤੇ ਰਹੀਮ ਗੁਲ

?ਬਾਨੋ ਤੁਹਾਡੀ ਪਹਿਲੀ ਕਹਾਣੀ ਕਿਹੜੀ ਸੀ ਤੇ ਤੁਸੀਂ ਕਿਸ ਚੀਜ਼ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਲਿਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ—ਮੁਸ਼ਤਾਕ।

— ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਤਾਂ ਮੈਂ ਹਰ ਵੇਲੇ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ, ਹਰ ਚੀਜ਼ ਤੋਂ ਤੇ ਮੇਰੀ ਪਹਿਲੀ ਕਹਾਣੀ ਜਿਹੜੀ ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਆ ਰਹੀ ਏ ‘ਕਮਰੇ’ (ਘੜੀ) ਏ ਜਿਹੜੀ ਕੰਦ ’ਚ ਛਪੀ ਤੇ ਮੇਰੇ ਕਹਾਣੀ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ‘ਹਿੰਦ ਇਰਾ’ ’ਚ ਸ਼ਾਮਲ ਏ। ਇਸੇ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਬਾਅਦ ’ਚ ਇਨਤਕਾਮ ਨਾਂ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ’ਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

?ਤੁਹਾਨੂੰ ਲਿਖਣ ਦੀ ਭਲ਼ ਕਦੋਂ ਉੱਠਦੀ ਹੈ ਤੇ ਲਿਖਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹੋ—ਰਹੀਮ।

— ਲਿਖਣ ਦੀ ਭਲ਼ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਹਰ ਵੇਲੇ ਰਹਿੰਦੀ ਏ। ਮੇਰਾ ਦਿਮਾਗ਼ ਹਰ ਵੇਲੇ ਸੋਚਦ ਰਹਿੰਦਾ ਏ। ਇੰਜ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਏ ਕਿ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਹੀ ਹਾਂ ਤੇ ਮੇਰਾ ਦਿਮਾਗ਼ ਕੁਛ ਹੋਰ ਵੀ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਏ। ਮੈਨੂੰ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਸੋਚਣ ਦੀ ਆਦਤ ਏ। ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ ਕਿ ਕਿਹੜੀ ਚੀਜ਼ ਮੈਂ ਕਦੋਂ ਦੀ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਜਜ਼ਬ ਕਰਕੇ ਰੱਖੀ ਹੋਈ ਏ। ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ ਕਿ ਮੈਂ ਕਦੋਂ ਲਿਖਣ ਬੈਠ ਜਾਵਾਂ ਤੇ ਕਦੋਂ ਕੀ ਲਿਖ ਬੈਠਾਂ। ਪੈਨ ਚੁੱਕਿਆ, ਪੈਨ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਪੈਨਸਿਲ, ਪੈਨ ਨਾਲ ਮੈਂ ਬੜਾ ਘੱਟ ਲਿਖਦੀ ਹਾਂ। ਪੈਨਸਲ ਚੁੱਕੀ ਤੇ ਕਾਗਜ਼ ਕਿਤੇ ਪਿਆ ਹੋਏ, ਬਸ ਲਿਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦੇਂਦੀ ਹਾਂ।

? ਲਿਖਣ ਪਿੱਛੋਂ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹੋ—ਰਹੀਮ।

— ਮੈਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਏ ਕਿ ਮੈਂ ਰਲੀਫ਼ (Relief) ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਾਂ। ਪਰ ਇੰਜ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਉਦੋਂ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀ ਏ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਚੀਜ਼ ਦੇਖ ਰਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹਾਂ। ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਸੁਣਾ ਰਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹਾਂ। ਜਦੋਂ ਮੇਰੀ ਚੀਜ਼ ਪੂਰੀ ਹੁੰਦੀ ਏ ਤਾਂ ਇੰਜ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਏ ਜਿਵੇਂ ਕਿਤੋਂ ਲੜ-ਝਗੜ ਕੇ ਆਈ ਹਾਂ। ਤੇ ਸਾਰਾ ਜਿਸਮ ਕੀ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰਲੀ ਇਕ-ਇਕ ਚੀਜ਼ ਟੁੱਟੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀ ਏ। ਫੇਰ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹਾਂ, ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਸੌਂ ਜਾਵਾਂ।

? ਬਾਨੋ ਤੁਸੀਂ ਡਰਾਮੇ ਵੀ ਲਿਖੇ ਨੇ। ਕਹਾਣੀਆਂ ਵੀ ਤੇ ਨਾਵਲ ਵੀ। ਇਕ ਅਹਿ ਹੁਣੇ ਜਿਹੇ ਲਿਖਿਆ ਏ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਤੁਹਾਡੀ ਪਸੰਦੀਦਾ ਵੰਨਗੀ ਕਿਹੜੀ ਹੈ। ਜਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦਿਲਚਸਪੀ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਲਿਖਣ ਵਿਚ ਲੈਂਦੇ ਹੋ—ਫ਼ਾਰਗ।

— ਮੇਰੇ ਖ਼ਿਆਲ 'ਚ ਮੈਂ ਇਹਨਾਂ 'ਚ ਕੋਈ ਫ਼ਰਕ ਨਹੀਂ ਦੱਸ ਸਕਦੀ ਕਿ ਕਿਹੜੀ ਚੀਜ਼ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪਸੰਦ ਏ। ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਮੈਥੋਂ ਪੁੱਛੋਂ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਿਹੜੀ ਕਹਾਣੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪਸੰਦ ਏ ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਮੈਂ ਜਵਾਬ ਨਾ ਦੇ ਸਕਾਂ...।

? ਡਰਾਮੇ ਦੀ ਗੱਲ ਚੱਲੀ ਹੈ ਬਾਨੋ ਤਾਂ ਇਕ ਗੱਲ ਦੱਸੋ ਕਿ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਜਿਹੜੇ ਡਰਾਮੇ ਟੀ.ਵੀ. ਉੱਤੇ ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਟੀ.ਵੀ. ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੋਂ ਦਿਖਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਨੇ, ਕੀ ਅਸੀਂ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਡਰਾਮੇ ਦੇ ਪਿੜ ਵਿਚ ਰੱਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ—ਮੁਸ਼ਤਾਕ।

— ਮੈਂ ਕੀ ਕਹਾਂ, ਜੇ ਕਹਾਂ ਕਿ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਵੀ ਮਾੜੀ ਗੱਲ ਏ, ਜੇ ਕਹਾਂ ਕਿ ਹਾਂ ਤਾਂ ਵੀ ਨੁਕਸਾਨ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਏ। ਵੈਸੇ ਮੁਸ਼ਤਾਕ ਭਾਈ ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਸਵਾਲ ਰੇਡੀਓ ਡਰਾਮੇ ਬਾਰੇ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕਹਿੰਦੀ ਕਿ ਹਾਂ, ਰੇਡੀਓ ਤੇ ਡਰਾਮੇ ਚੰਗੇ ਤੇ ਖ਼ਾਸੇ ਲਿਖੇ ਗਏ ਨੇ। ਫੇਰ ਵੀ ਟੀ.ਵੀ. 'ਚ ਇਕ ਹੋਰ ਗੱਲ ਏ, ਏਥੇ ਮੈਂ ਫੇਰ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲਵਾਂਗੀ, ਇਕ ਵਾਰੀ ਮੈਂ ਟੀ.ਵੀ. ਲਈ ਇਕ ਡਰਾਮਾ ਲਿਖਿਆ। ਪ੍ਰੋਡਿਊਸਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ, ਜਿਹਨਾਂ ਦਾ ਮੈਂ ਨਾਂ ਜ਼ਾਹਰ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗੀ, ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਹੀਰੋਇਨ ਨੂੰ ਜੀਂਸ ਪੁਆਓ ਤੇ ਘੋੜੇ 'ਤੇ ਸਵਾਰੀ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਦਿਖਾਓ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜਿਸ ਮੁਆਸ਼ਰੇ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਮੈਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਏ ਉਸ 'ਚ ਮੈਂ ਵੀ ਇਕ ਹਾਂ। ਨਾ ਮੈਂ ਜੀਂਸ ਪਾਹੀ ਏ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮੇਰੀਆਂ ਬੇਟੀਆਂ ਪਾਉਣਗੀਆਂ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਘੋੜੀ ਦੀ ਸਵਾਰੀ ਦਾ ਸਾਨੂੰ ਕੋਈ ਤਜ਼ਰਬਾ ਏ—ਇਹ ਸਾਡਾ ਕਲਚਰ ਏ। ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਮੈਂ ਡਰਾਮਾ ਵਾਪਸ ਲੈ ਆਈ।

? ਤੁਸੀਂ ਪਸ਼ਤੋ ਵਿਚ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਤੇ ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਵੀ। ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਲਿਖਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਕੋਈ ਦਿੱਕਤ ਤਾਂ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਤੁਸੀ—ਫ਼ਾਰਗ।

— ਉਰਦੂ ਅਸੀਂ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ 'ਚ ਦਿੱਕਤ ਸਿਰਫ਼ ਇਹ ਐ ਕਿ ਇਹ ਫਾਰਸੀ, ਹਿੰਦੀ ਤੇ ਦੂਜੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਮਾਲਾ-ਮਾਲ ਐ। ਇਸ 'ਚ ਕੋਈ ਦਿੱਕਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਪਰ ਇਸਦੇ ਉਲਟ ਪਸ਼ਤੋ 'ਚ ਸ਼ਬਦ ਲੱਭਣੇ ਪੈਂਦੇ ਨੇ। ਮਿਸਾਲ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸ਼ਬਦ 'ਤਨਹਾਈ' ਨੂੰ ਲੈ ਲਓ, ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਪਸ਼ਤੋ 'ਚ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਮੈਂ ਇਕ ਨਜ਼ਮ ਲਿਖੀ। ਉਸਦਾ ਨਾਂ ਮੈਂ ਤਨਹਾਈ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਪਰ ਢੁੱਕਵਾਂ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ, ਮਜਬੂਰਨ ਨਾਂ ਮੈਂ 'ਦਾ ਜ਼ਿਲ ਲੇਕ' (ਅਜ਼ਲ ਦੀ ਤਹਿਰੀਰ) ਰੱਖਿਆ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖਣ ਪਿੱਛੋਂ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਇਸਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਪਸ਼ਤੋ 'ਚ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਵਾਕ ਦੇ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਨ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਪੂਰਾ ਸਫ਼ਾ ਹੋਰ ਲਿਖਣਾ ਪਿਆ। ਭਾਵੇਂ ਮੇਰੀ ਉਰਦੂ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਤੁਸੀਂ ਮੇਰਾ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਦੇਖ ਰਹੇ ਹੋ। ਬਸ, ਉਹੀ ਕੁਛ ਲਿਖਦੀ ਹਾਂ, ਜੋ ਬੋਲਦੀ ਹਾਂ—ਕਦੀ ਦਿੱਕਤ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਹੋਈ।

? ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਏ ਤੇ ਹਕੀਕਤ ਵੀ ਇਹੋ ਏ ਕਿ ਇਨਸਾਨ ਆਪਣੀ

ਮਾਂ-ਬੋਲੀ 'ਚ ਵਧੇਰੇ ਬਿਹਤਰ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਦਾ ਇਜ਼ਹਾਰ ਕਰਦਾ ਏ—ਫ਼ਾਰਗ।

— ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਪਸ਼ਤੋ 'ਚ ਵਧੇਰੇ ਲਿਖਦੀ ਹਾਂ। ਪਸ਼ਤੋ 'ਚ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਦਾ ਇਜ਼ਹਾਰ ਬਿਹਤਰ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹਾਂ। ਤੁਸੀਂ ਆਸਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਸੀ—ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਏ ਕਿ ਮੈਂ ਨਾਵਲ ਲਿਖਣ ਲਈ ਉਰਦੂ ਨੂੰ ਚੁਣਿਆ...।

? ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਕਿਧਰੇ ਇਹ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਲਾਕਾਈ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਸੀਮਿਤ ਸਮਝਦੇ ਹੋ—ਰਹੀਮ।

— ਇਲਾਕਾਈ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਇਹ ਮੇਰੀ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ਏ। ਇਸ 'ਚ ਮੈਂ ਪਹਿਲੀ ਲੋਰੀ ਸੁਣੀ ਏ। ਫੇਰ ਇਕ ਕਾਰਨ ਹੋਰ ਏ ਕਿ ਵੈਸੇ ਮੇਰਾ ਇਰਾਦਾ ਏ ਕਿ ਪਸ਼ਤੋ 'ਚ ਵੀ ਨਾਵਲ ਲਿਖਾਂਗੀ।

? ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਬਾਰੇ ਇਕ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੱਲ, ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਜਿੰਨੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਜੋ 'ਵਕਤ ਕੀ ਦਹਿਲੀਜ਼ ਪਰ' 'ਚ ਛਪ ਰਹੀਆਂ ਨੇ ਇਹਨਾਂ 'ਚ ਇਕ ਜਬਰ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਹੈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਠਾਣ ਔਰਤ ਉੱਪਰ...ਤਾਂ ਕੀ ਪਖ਼ਤੂਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਔਰਤ ਏਨੀ ਹੀ ਮਜਲੂਮ ਹੈ ਜਿੰਨੀ ਤੁਸੀਂ ਉਲੀਕੀ ਹੈ, ਜਾਂ ਤੁਸੀਂ ਸਾਬਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ—ਮੁਸ਼ਤਾਕ।

— ਮੁਸ਼ਤਾਕ ਭਾਈ, ਮੈਂ ਸਾਬਤ ਨਹੀ ਕਰਦੀ ਬਲਕਿ ਸੱਚਾਈ ਇਹ ਐ ਕਿ ਪਖ਼ਤੂਨ ਸਮਾਜ 'ਚ ਔਰਤ ਦਾ ਕੋਈ ਮੁਕਾਮ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਬਾਪ ਹੈ, ਉਹ ਬੇਟੀ ਨੂੰ ਉਹ ਦਰਜਾ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦਾ ਜੋ ਇਸਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਭਰਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਭੈਣ ਦਾ ਨਾਂ ਸੁਣਨਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਤੇ ਸ਼ੌਹਰ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਨਹੀਂ—ਇਹ ਸਾਰੇ ਇਸਨੂੰ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਢੇਰ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਹੈਸੀਅਤ ਦੇਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਤੇ ਉਸਦਾ ਕਾਰਨ ਅਸਲ 'ਚ ਜਾਇਦਾਦ ਐ। ਮਰਦ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਕਿ ਔਰਤ ਉਸਦੀ ਜਾਇਦਾਦ 'ਚ ਹਿੱਸੇਦਾਰ ਬਣ ਸਕੇ ਤੇ ਇਸ ਕਰਕੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਘਰ ਬੈਠੇ-ਬੈਠੇ ਹੀ ਬੁੱਢੀਆਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਨੇ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਇਸ ਲਈ ਠੁਕਰਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਨੇ ਕਿ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਵੰਡੇ ਜਾਣ ਦਾ ਡਰ ਸੀ।

? ਉਂਜ ਤਾਂ ਤੁਹਾਡੇ ਪੂਰੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਹੀ ਔਰਤ ਦਾ ਉਹ ਮੁਕਾਮ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਵੈਸੇ ਮੇਰੇ ਖ਼ਿਆਲ ਵਿਚ ਤਾਲੀਮ ਆਉਣ ਨਾਲ ਕੁਛ ਫ਼ਰਕ ਪਿਆ ਹੈ—ਫ਼ਾਰਗ।

— ਫ਼ਰਕ ਨਹੀਂ ਪਿਆ ਤੇ ਮੇਰੇ ਖ਼ਿਆਲ 'ਚ ਫ਼ਰਕ ਪੈਂਦਿਆਂ ਪੈਂਦਿਆਂ ਵੀ ਕਾਫੀ ਸਮਾਂ ਲੱਗੇਗਾ। ਹੁਣ ਜਿਹੜੀਆਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ-ਲਿਖੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਕਰਕੇ ਸ਼ਾਇਦ ਫ਼ਰਕ ਪੈ ਜਾਏ ਪਰ ਸ਼ਾਇਦ ਇੰਜ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ। ਮਰਦ ਤਾਂ ਉਹੀ ਨੇ ਨਾ ਤਾਲੀਮ ਨਾਲ ਕੀ ਫ਼ਰਕ ਪੈਂਦਾ ਏ...।

? ਬਾਨੋ ਪਸ਼ਤੋ ਵਿਚ ਨਸਰ ਕਿਉਂ ਘੱਟ ਲਿਖੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ ਬਲਕਿ ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੈ—ਨਾਵਲ ਤਾਂ ਖ਼ੈਰ ਕੋਈ ਕਾਬਿਲੇ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ, ਕਹਾਣੀ ਵੀ ਇਸ ਮਿਆਰ ਦੀ ਦੇਖਣ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆ ਰਹੀ ਜੋ ਮਿਆਰ ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਹੈ—ਫ਼ਾਰਗ।

— ਵੈਸੇ ਤਾਂ ਚੰਗੀਆਂ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਅਰਬਾਬ ਰਸ਼ੀਦ ਨੇ, ਗੁਲ ਅਫ਼ਜ਼ਲ ਖ਼ਾਨ ਨੇ...ਤੇ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ 'ਚ ਕੁੜੀ ਐ ਰਿਫ਼ਅਤ ਨਜ਼ੀਰ, ਉਹ ਬੜਾ ਚੰਗਾ ਲਿਖਦੀ ਏ। ਘਾਟ ਕੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸਦਾ ਕਾਰਨ ਐ ਰਸਾਲੇ ਨਹੀਂ ਹੈਨ, ਜਿਹਨਾਂ 'ਚ ਲਿਖਤਾਂ ਛਪਣ। ਇਕ ਕੰਦ ਸੀ, ਉਹ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ। ਓਲਸ ਤੇ ਅਬਾਸੀਨ ਤੇ ਪਸਨਬਤੋਨ 'ਚ ਵੀ ਖ਼ਾਸ ਅਦਬੀ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਘੱਟ ਹੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਨੇ—ਵਰਨਾ ਇਹ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਿ ਨਜ਼ਮ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਚੰਗੀ ਨਸਰ ਨਹੀਂ ਲਿਖ ਸਕਦੇ।

? ਪਸ਼ਤੋ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਿਆਰੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨਾ ਹੋਣ ਦੀ ਵਜਾਹ ਕਿਧਰੇ ਇਹ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕਿ ਪਸ਼ਤੋ ਪੜ੍ਹਣ-ਪਰਖ਼ਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਕਮੀ ਹੈ—ਫ਼ਾਰਗ਼।

— ਉਰਦੂ 'ਚ ਜੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਕੋਈ ਪਰਖ਼-ਪੜਚੋਲ ਕੀਤੀ ਏ ਤਾਂ ਉਸ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਫ਼ਾਇਦਾ ਹੋਇਆ ? ਖ਼ੈਰ ਇਲਾਕਾ ਵੀ ਛੋਟਾ ਏ, ਪਬਲੀਸ਼ਰਜ਼ ਵੀ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਰਬਰ ਨੇ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਇਹ ਐ ਕਿ ਪਸ਼ਤੋ 'ਚ ਪੜਚੋਲ ਮਜਲਿਸਾਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ, ਜਿੱਥੇ ਕੋਈ ਕਮ-ਸੇ-ਕਮ ਆਪਣੀ ਲਿਖਤ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਸੁਣਾ ਕੇ ਹੀ ਤਸੱਲੀ ਕਰ ਲਏ।

? ਤੁਹਾਨੂੰ ਚੇਤਾ ਹੋਏਗਾ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਣਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਨੁਬਰ ਕਾਕਾ, ਔਲਸੀ ਅਦਬੀ ਜਰਗਾ (ਅਵਾਮੀ ਅਦਬੀ ਅੰਜਮਨ) ਬਣਾਈ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਤਕਨੀਕੀ ਗੱਲਾਂ-ਬਾਤਾਂ ਵੀ ਹੁੰਦੀਆਂ-ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕਾਫ਼ੀ ਫ਼ਾਇਦਾ ਹੋਇਆ ਸੀ—ਫ਼ਾਰਗ਼।

— ਹਾਂ ਜੀ। ਇਸ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਮਰਹੂਮ ਯੂਸੁਫ਼ ਖ਼ਾਨ ਓਰਕਜ਼ਈ ਨੇ ਵੀ ਵੱਡੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਪਸ਼ਤੋ ਅਦਬੀ ਜਰਗਾ ਬਣਾਇਆ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਇਜਲਾਸ ਕੇਂਦਰੀ ਉਰਦੂ ਬੋਰਡ 'ਚ ਹੋਇਆ...ਤੇ ਫੇਰ ਉਸਦੀ ਮੌਤ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਸਿਲਸਿਲਾ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਿਆ।

? ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ ਰੂਸ ਤੇ ਫ਼ਰਾਂਸ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਬੜੀ ਅਮੀਰ ਹੈ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਤੁਸੀਂ ਕਿਹੜੇ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ—ਰਹੀਮ।

— ਸ਼ੁਰੂ-ਸ਼ੁਰੂ 'ਚ ਤਾਂ ਮੈਂ ਮੰਟੋ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਚੰਦਰ ਤੇ ਅਹਿਮਦ ਨਦੀਮ ਕਾਸਮੀ ਨੂੰ ਬੜਾ ਪੜ੍ਹਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਬਾਅਦ 'ਚ ਮੈਂ ਇਸਮਤ ਚੁਗ਼ਤਾਈ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਿਆ ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਬਾਨੋ ਪਸ਼ਤੋ ਦੀ ਇਸਮਤ ਚੁਗ਼ਤਾਈ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਸਾਡੇ ਮਾਹੌਲ ਨਾਲ ਇਸਦਾ ਕੋਈ ਮੇਲ ਨਹੀਂ—ਚਲੋ ਖ਼ੈਰ, ਮੈਂ ਮੰਟੋ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਬੜਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਈ ਹਾਂ।

? ਬਾਨੋ ਸਾਡੀ ਅਜੋਕੀ ਨਸਲ ਜਿਹੜੀ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖ ਰਹੀ ਹੈ, ਉਸ ਬਾਰੇ ਤੁਹਾਡੀ ਕੀ ਰਾਏ ਹੈ—ਫ਼ਾਰਗ਼।

— ਪੜ੍ਹਦੀ ਤਾਂ ਹਾਂ ਪਰ ਮੇਰੀ ਸਮਝ 'ਚ ਨਹੀਂ ਆਂਦਾ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਗਰਾਇਨਟਸ ਕਮਿਸ਼ਨ ਵਾਲੇ ਡਾਕਟਰ ਮੁਹੰਮਦ ਅਫ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਘਰ ਬੈਠੀ ਸਾਂ। ਖ਼ਾਤਿਰ ਗ਼ਜ਼ਨਵੀ ਸਾਹਿਬ ਵੀ ਇਸ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਮੌਜੂਦ ਸਨ, ਉੱਥੇ ਡਰਾਇੰਗ ਰੂਮ 'ਚ ਇਕ ਮਾਡਰਨ ਆਰਟ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਦਿਖਾਂਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਖ਼ਾਤਿਰ ਸਾਹਿਬ ਬੋਲੇ, 'ਵਾਹ, ਵਾਹ, ਵਾਹ।' ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕੀ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਓਹ ਦੇਖੋ ਘੋੜਾ ਹੈ। ਬੜੀ ਦੇਰ ਤਕ ਮੈਂ ਘੋੜਾ ਲੱਭਦੀ ਰਹੀ। ਮੈਨੂੰ ਮਾਡਰਨ ਕਹਾਣੀ 'ਚ ਲੱਗਦਾ ਏ, ਲਿਖਣਗੇ ਕਿਰਲੀ ਕੰਧ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸਨੇ ਭਮੱਕੜ ਜਾਂ ਤਿਤਲੀ ਨੂੰ ਫੜ ਲਿਆ ਏ। ਇਹ ਜ਼ੁਲਮ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਏ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕਿਉਂ ਨਾ ਕਹਾਂ ਕਿ ਇਕ ਔਰਤ ਨੇ ਬੰਦੂਕ ਚੁੱਕ ਕੇ ਇਕ ਬੇਗੁਨਾਹ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ?

? ਕਿਤੇ ਇਹ ਵਜਾਹ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਕਹਾਣੀਪਣ ਨਹੀਂ ਹੈ—ਫ਼ਾਰਗ਼।

— ਜੀ ਹਾਂ, ਕਹਾਣੀ ਤਾਂ ਇਸ 'ਚ ਸਿਰੇ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ—ਬਸ ਲਿਖਣ ਲਈ ਕਲਮ ਚੁੱਕ ਲਈ, ਮੇਰਾ ਆਪਣਾ ਖ਼ਿਆਲ ਤਾਂ ਇਹੋ ਏ।

? ਅੱਛਾ ਤਾਂ ਬਾਨੋ ਇਹ ਦੱਸੋ ਬਈ ਮਾਡਰਨ ਸਾਹਿਤ ਨੇ ਸਾਡੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਕੀ ਨੁਕਸਾਂਲ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਹੈ। ਤੇ ਕਿਤੇ ਪਸ਼ਤੋ ਸਾਹਿਤ ਵੀ ਮਾਡਰਨ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਪਿਤਰ ਮੌਜੂਦ ਹੈ—ਮੁਸ਼ਤਾਕ।

— ਫ਼ਿਲਹਾਲ ਮੇਰੀ ਨਜ਼ਰ ਤਾਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਜੇ ਕੁਛ ਹੈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੀ, ਤੇ ਅਸਲ ਪਸ਼ਤੂਨ ਦੋ ਟੁੱਕ ਗੱਲ...ਹੈ ਤਾਂ ਮੁਆਫ਼ੀ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹਾਂ, ਅਸੀਂ

ਸਾਹਿਤਿਕ ਲੋਕ ਜ਼ਰਾ ਬੁਜ਼ਦਿਲ ਸਾਬਤ ਹੋਏ ਹਾਂ ਇਸ ਲਈ ਮਾਡਰਨ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਓਟ ਲੈ ਰਹੇ ਹਾਂ।

? ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ ਜੋ ਪੜਚੋਲ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈ ਹੈ ਉਸ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਰਦੂ ਨਾਵਲ ਦਾ ਦੌਰ ਹੈ ਤੇ ਕਹਾਣੀ ਦੌੜ ਵਿਚ ਪਛੜ ਗਈ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਜ਼ਮਾਨਾ ਟਾਪੂਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਤੁਹਾਡੀ ਕੀ ਰਾਏ ਹੈ—ਰਹੀਮ।

— ਮੈਂ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਕ ਨਾਵਲ ਪੜ੍ਹਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦੀ ਹਾਂ ਤਾਂ ਉਸ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਕਾਫੀ ਸਮਾਂ ਦੇਣਾ ਪੈਂਦਾ ਏ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਕੋਲ ਏਨਾ ਸਮਾਂ ਹੋਏਗਾ ਕਿ ਉਹ ਟਾਪੂ ਲੱਭਣ 'ਚ ਖ਼ਰਚ ਕਰੇ। ਵੈਸੇ ਅਸੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਡਿਟੇਲ 'ਚ ਜਾਈਏ, ਪਰ ਏਨਾ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਏ ਕਿ ਇਸਦੇ ਪਿੱਛੇ ਪਵਾਂ। ਸੋ ਮੈਨੂੰ ਕਹਾਣੀਆਂ ਹੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀਆਂ ਨੇ।

? ਬਾਨੋ ! ਤੁਸੀਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਸ਼ਤੋ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹੋ। ਦੇਸ਼-ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਤੁਹਾਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਉਰਦੂ ਅਨੁਵਾਦ ਜ਼ਰੀਏ ਤਲਾਸ਼ ਕੀਤਾ। ਤੁਸੀਂ ਇਕ ਨਾਵਲ ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਕਦੀ ਤੁਸੀਂ ਸੋਚਿਆ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਖ਼ੁਦ ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਕਰੋਂ—ਮੁਸ਼ਤਾਕ।

—ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਹੌਸਲਾ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਹੌਸਲਾ ਇੰਜ ਪਿਆ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਵੀ ਰਹੀਮ ਗੁੱਲ ਭਾਈ ਨੂੰ ਏ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮਰੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਬਰਮਿੰਘਮ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਇਆ। ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਮੁਲਕ 'ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਚਲੀ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਬੇਹੱਦ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਮੁਲਕ ਦੇ ਬਾਹਰ ਛਪ ਰਹੀ ਹਾਂ। ਏਸੇ ਕਰਕੇ ਹੌਸਲਾ ਹੋਇਆ ਤੇ ਸੌਗਾਤ ਮੈਂ ਖ਼ੁਦ ਲਿਖੀ ਤੇ ਫੇਰ ਪਸ਼ਤੋਂ 'ਚ ਛਪੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫੁਕਾਰਾ ਲਿਖੀ ਉਰਦੂ 'ਚ, ਉਹ ਇਕ ਤਜ਼ਰਬਾ ਵੀ ਸੀ ਤੇ ਹੁਣ ਅਨੁਵਾਦ ਵੀ ਖ਼ੁਦ ਕਰਾਂਗੀ।

? ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਵਧੇਰੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਪਸ਼ਤੂਨ ਸਮਾਜ ਬਾਰੇ ਨੇ ਤੇ ਹੋਣੀਆਂ ਵੀ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਨੇ। ਤੁਸੀਂ ਕੋਈ ਅਜਿਹੀ ਕਹਾਣੀ ਵੀ ਲਿਖੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਅਜੋਕੇ ਬਦਲੇ ਹੋਏ ਦੌਰ ਦੇ ਰੂਪ-ਬਡਰੂਪ ਬਾਰੇ ਹੋਵੇ—ਫ਼ਾਰਗ਼।

— ਫ਼ਿਲਹਾਲ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਨਿਗਾਹ 'ਚ ਕੋਈ ਅਜਿਹੀ ਕਹਾਣੀ ਨਹੀਂ ਏ। ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਖ਼ਟਕ ਨੇ ਵੀ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ 'ਜਿਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਤੂੰ ਏਨਾਂ ਪਸੰਦ ਕਰਦੀ ਹੈਂ ਮੰਟੋ, ਇਸਮਤ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਚੰਦਰ ਵਗ਼ੈਰਾ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਲੱਬਾਂ ਵਗ਼ੈਰਾ ਵਿਚ ਜੋ ਕੁਛ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸਦੇ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਤੂੰ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਲਿਖਦੀ ?' ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਤਜ਼ਰਬਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਾਂ। ਵੈਸੇ ਮੈਂ ਬਤੌਰ ਮਹਿਮਾਨ ਗਈ ਹਾਂ ਕਲੱਬਾਂ 'ਚ ਪਰ ਉੱਥੇ ਇਕ ਖ਼ਾਸ ਰੱਖ-ਰਖਾਅ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਏ। ਲੋਕ ਆਈ ਜਾਈ ਜਾਂਦੇ ਨੇ, ਲਈ-ਦੇਈ ਜਾਂਦੇ ਨੇ। ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਅਜਿਹੀ ਚੀਜ਼ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਈ ਜੋ ਉਸਨੂੰ ਉਛਾਲਾਂ ਜਾਂ ਪ੍ਰਚਾਰਾਂ। ਹਾਂ, ਕੋਈ ਪੂਰੀ ਕਹਾਣੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ, ਵੈਸੇ ਮੇਰੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ 'ਚ ਤੁਹਾਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪੱਖਾਂ ਬਾਰੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਜ਼ਰੂਰ ਮਿਲਣਗੇ। ਜਿਵੇਂ ਮੇਰੀ ਕਹਾਣੀ ਚਿਲਮਚੀ ਜਾਂ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਕਹਾਣੀਆਂ 'ਚ ਮੈਂ ਰਿਸ਼ਵਤ ਨੂੰ, ਜਿਸਨੂੰ ਕਮਿਸ਼ਨ ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ, ਵੀ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ ਏ। ਤੇ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਸਮਾਜੀ ਬੁਰਾਈਆਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਏ।

? ਤੁਹਾਡਾ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸ਼ਨ ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ ਹੈ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਕਹਾਣੀ ? ਮਰੀਜ਼ਾਂ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਲਿਖਿਆ ਹੈ—ਫ਼ਾਰਗ਼।

— ਅਜੇ ਨਹੀਂ ਲਿਖੀ, ਪਰ ਦਿਮਾਗ਼ 'ਚ ਬੜਾ ਕੁਛ ਏ—ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗੌਰਮਿੰਟ ਸਕੂਲਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਸਕੂਲਾਂ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਬਾਰੇ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਲਿਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਵੱਖਵਾਦ ਮੈਨੂੰ ਰੜਕਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਏ। **ਬਾਕੀ ਪੰਨਾ ਨੰ. 193 'ਤੇ**

ਸਾਹਿਤ ਇਨਸਾਨ ਬਣਾਂਦਾ ਹੈ/ਜਨਾਬ ਅਖ਼ਤਰ ਰਜ਼ਾ ਸਲੀਮੀ

ਮੁਲਾਕਾਤੀ:-ਕਮਰ-ਉਜ਼ ਜ਼ਮਾਨ

ਅਨੁਵਾਦ: ਡਾ. ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਧੀਮਾਨ

ਅਖ਼ਤਰ ਰਜ਼ਾ ਸਲੀਮੀ ਦਾ ਸ਼ੁਮਾਰ ਉਰਦੂ, ਹਿੰਦਕੋ ਅਤੇ ਪੋਠੋਹਾਰੀ ਦੇ ਚੁਣੀਂਦਾ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਜਨਮ 16 ਜੂਨ, 1974 ਵਿਚ ਹਰੀਪੁਰ ਹਜ਼ਾਰਾ ਦੇ ਇਕ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਪਿੰਡ ਕੀਕੋਟ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਮੁੱਢਲੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਹੀ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਉਹ ਕਰਾਚੀ ਚਲੇ ਗਏ। ਪੰਜਵੀਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮੈਟ੍ਰਿਕ ਤੱਕ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਉੱਥੇ ਹੀ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀ। ਮੈਟ੍ਰਿਕ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਲਈ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਚਲੇ ਗਏ ਅਤੇ ਇੰਟਰ ਮੀਡੀਏਟ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਬੋਰਡ ਤੋਂ ਗ੍ਰੇਜੂਏਸ਼ਨ 'ਅਲਾਮਾ ਇਕਬਾਲ ਓਪਨ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ' ਤੋਂ ਜਦੋਂਕਿ ਐਮ.ਏ. ਉਰਦੂ ਸਰਗੋਧਾ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਅੱਜਕੱਲ ਅਕਾਦਮੀ ਅਦਬੀਆਤ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਐਡੀਟਰ ਦੇ ਅਹੁੱਦੇ ਉੱਤੇ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਅਕਾਦਮੀ ਅਦਬੀਆਤ ਦਾ ਛਮਾਹੀ ਅਦਬੀ ਰਸਾਲਾ ਅਦਬੀਆਤ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਬਤੌਰ ਕਵੀ, ਹੁਣ ਤੱਕ ਦੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਦੇ ਦੋ ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਅਖ਼ਤਰਾਹ' ਅਤੇ 'ਇਰਤਕਾਅ' ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਛਪ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਜਦੋਂਕਿ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਦਾ ਇਕ ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਖ਼ਵਾਬਦਾਨ' ਦੇ ਨਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਕੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸੰਜੀਦਾ ਹਲਕਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਵਾਹ-ਵਾਹ ਖੱਟ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚ, ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਜਾਗੇ ਹੈਂ ਖ਼ਵਾਬ ਮੇਂ' ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਰਦੂ ਦੇ ਪਹਿਲੀ ਕਤਾਰ ਦੇ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਲਿਆ ਖੜਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੁਜ਼ਸ਼ਤਾ ਡੇਢ ਸਾਲ ਤੋਂ ਇਹ ਨਾਵਲ ਉਰਦੂ ਦੇ ਸੰਜੀਦਾ ਸਾਹਿਤ ਹਲਕਿਆਂ ਵਿਚ ਬਹਿਸ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਾਇਸ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮੁਹੰਮਦ ਸਲੀਮ ਉਲ-ਰਹਿਮਾਨ ਜਿਹੇ ਅਲੋਚਕ ਨੇ ਇਹ ਕਹਿਕੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦਾਦ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਏਨਾ ਕੁਝ ਬਿਆਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮੁਸਨਫ਼ ਦੇ ਲਈ ਆਇੰਦਾ ਨਾਵਲ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਤਾਲਾਸ਼ ਕਰਨਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਤਿਆਪਾਲ ਆਨੰਦ ਦੇ ਬਕੌਲ ਇਹ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤੱਕ ਉਰਦੂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਾਵਲ ਹੈ ਜੋ ਇਕ 'ਸਪੇਸ ਸੀਕਵੈਂਸ ਵਿਚ ਦੋ ਟਾਈਮ ਸੀਕਵੈਂਸ' ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਡਾਕਟਰ ਇਕਬਾਲ ਆਫ਼ਾਕੀ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਉਰਦੂ ਨਾਵਲ ਦਾ 'ਸੰਗਮੇਲ' ਜਦੋਂ ਕਿ ਮੁਹੰਮਦ ਇਜ਼ਹਾਰ-ਉਲ-ਹੱਕ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਉਰਦੂ ਨਾਵਲ ਦਾ ਅਹਿਮ ਮੋੜ ਕਰਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਉਰਦੂ ਨਾਵਲ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਅਹਿਮ ਨਾਕਦ ਡਾਕਟਰ ਮੁਮਤਾਜ਼ ਅਹਿਮਦ ਖ਼ਾਂ ਨੇ 'ਸੌਂਗ ਦੇ ਨਜ਼ੀਰ' ਇਹ ਇਜਤਮਾਈ ਸਮਝ ਨਾਲ ਮਸਮੰਜ਼ਰ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਪਹਿਲਾ ਨਾਵਲ ਕਰਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਮਹਿਮੂਦ ਸ਼ਾਮ ਨੇ ਤਾਂ ਇਸ ਲਈ Great piece of urdu literature ਦੇ ਲਫ਼ਜ਼ਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੀ ਇਕ ਖ਼ਾਸ ਗੱਲ ਇਹ ਵੀ ਸੀ ਕਿ ਇਸਦੇ ਪਹਿਲੇ ਐਡੀਸ਼ਨ ਦੀ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਕਾਪੀਆਂ ਦੇ ਲਈ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਨਾਮਵਰ ਮੁਸਵਰ-ਵਸੀ ਹੈਦਰ ਨੇ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਇਕ ਸਰਵਰਕ ਬਣਾਏ ਇਉਂ ਇਸਦੇ ਪਹਿਲੇ ਐਡੀਸ਼ਨ ਦੀ ਹਰ ਕਾਪੀ ਦਾ ਸਰਵਰਕ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਸੀ ਬਲਕਿ ਅਤੇ ਔਰੀਜ਼ਨਲ ਪੇਂਟਿੰਗ ਉੱਤੇ ਵੀ ਆਧਾਰਿਤ ਸੀ। ਇਹ ਸ਼ਾਇਦ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਅਪਣੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਇਕੋ-ਇਕ ਕੰਮ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਲਿਹਾਜ ਨਾਲ ਇਕ ਵਰਲਡ ਰਿਕਾਰਡ ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ 'ਕਬਲ ਵਸਹੀ ਹੈਦਰ' ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਹੋਰ ਕਵੀਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮਸਵਰੀ

ਵਿਚ ਢਾਲ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਲਈ ਕਿਸੇ ਅਹਿਜ਼ਾਜ਼ ਤੋਂ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਉੱਤੇ ਐਮ. ਏ. ਦਾ ਥੀਸਿਸ ਪਹਿਲਾਂ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਜਦੋਂਕਿ ਖ਼ੁਦ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਐਮ. ਏ. ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਕੀਤੀ। ਅਖ਼ਤਰ ਰਜ਼ਾ ਸਲੀਮੀ ਦਾ ਇਕ ਨਜ਼ਰੀਆ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਉਰਦੂ ਸਾਹਿਤ ਉੱਤੇ ਡੂੰਘੀ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਕਲਾਸਿਕੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਜਦੀਦ ਸਾਹਿਤ ਵੀ ਬੇ-ਗ਼ੌਰ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਰੀ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿਚ ਉਹ ਆਪਣੀ ਇਕ ਰਾਏ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਅਜੋਕੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ 'ਸ਼ਬਦ' ਦੇ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਬਣਾਇਆ ਤਾਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਨਾਲ ਅਜਿਹੇ ਸਵਾਲਾਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਜੋ ਰਵਾਇਤੀ ਤੋਂ ਹਟ ਕੇ ਕਰਾਂ। ਕਿਉਂਕਿ ਖ਼ੁਦਾਨ ਦਾ ਵੀ ਅਸਰਾਰ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਇਹ ਮਤ ਸਵਾਲਾਤ ਪੁੱਛੋਗੇ ਕਿ ਕਿੱਥੇ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਪੈਦਾ ਹੋਣਾ, ਅਕਾਦਮੀ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਇੱਥੇ ਹੀ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਵਗ਼ੈਰਾ ਵਗ਼ੈਰਾ। ਆਓ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਸਵਾਲਾਂ ਦੇ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਦੇ ਜਵਾਬ ਜਾਣੀਏ।

? ਕੀ ਸਾਇੰਸ ਅਤੇ ਟੈਕਨਾਲੋਜੀ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ ?

– ਇਹ ਸਵਾਲ ਤਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਅਜਿਹਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਇਹ ਪੁੱਛਿਆ ਜਾਵੇ ਕਿ ਮੌਤ ਕੀ ਅਰਜ਼ਾਨੀ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਕੀ ਜਿੱਤਣ ਦੀ ਕੋਈ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਹੁਣ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕਿਧਰੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਨਸਾਨ ਹੁਣ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪਦਾਰਥ-ਪਸੰਦ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਜਦੋਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ "ਮੈਂ" ਤਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਮੁਰਾਦ ਸਿਰਫ਼ ਜਿਸਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕੁਝ ਹੋਣਾ ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਕਹਿਣ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਨਸਾਨ ਸਿਰਫ਼ ਇਸ ਜਿਸਮ ਨਾਲ ਇਬਾਰਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ਇਸਦੇ ਅੰਦਰ ਵੀ ਇਕ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੋਗੇ ਜਾਂ ਮਜ਼ਹਬੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਰੂਹ ਜਾਂ ਬਾਤਨ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਇਸ ਬਾਹਰੀ ਜਿਸਮ ਦੀ ਕੁਝ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਇਸ ਬਾਤਨੀ ਜਿਸਮਾਂ ਦੀਆਂ ਵੀ ਕੁਝ ਗ਼ੁਜ਼ਾਰਸ਼ਾਂ ਹਨ। ਸਾਇੰਸ ਅਤੇ ਟੈਕਨਾਲੋਜੀ ਨੇ ਬਹੁਤ ਤਰੱਕੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇਸਨੇ ਇਨਸਾਨ ਦੀਆਂ ਜਿਸਮਾਨੀ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਹੀ ਪੂਰੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨਸਾਨ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਵੀ ਤਾਂ ਹਨ। ਉਹ ਸਾਇੰਸੀ ਤਰੱਕੀ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਇਸਦੇ ਵੱਸ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਇਹ ਇਸ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਜਾਂ ਤਾਂ ਮਜ਼ਹਬ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਇਹ ਫਿਰ ਸਾਹਿਤ। ਇਨਸਾਨ ਦੇ ਜਜ਼ਬਾਤਾਂ ਦੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਤਾਂ ਸਾਇੰਸ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਲਈ ਜਦੋਂ ਤੀਕ ਇਨਸਾਨ ਵਿਚ ਜਜ਼ਬਾਤ ਦੀ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਹੈ ਇਸਨੂੰ ਸ਼ਾਇਰੀ, ਨਾਵਲ ਅਤੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਜ਼ਰੂਰਤ ਰਹੇਗੀ।

? ਹੁਣ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਮਕਸਦ ਕੀ ਹੈ ?

– ਇਨਸਾਨੀ ਜਜ਼ਬਾਤ ਕੀ ਤਾਬੀਰ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਇਕਸੁਰ ਬਣਾਨਾ। ਜੇਕਰ ਤੁਸੀਂ ਬੁਨਿਆਦ-ਪ੍ਰਸਤੀ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ ਤਾਂ ਇਸਦੀ ਇਕ ਹੀ ਸੂਰਤ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸਲੀਕੇ ਵਾਲੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਆਮ ਬੀਜੀਏ ਜ਼ਦੋਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਪੈਦਾ ਹੋਵੇਗਾ ਤਾਂ ਕੱਟੜਤਾ ਅਤੇ ਬੁਨਿਆਦ-ਪ੍ਰਸਤੀ ਦਾ ਖ਼ੁਦ-ਬਖ਼ੁਦ ਖ਼ਾਤਮਾ ਹੋ ਜਾਏਗਾ।

? ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਲਾਭਕਾਰੀ ਜਾਂ ਗ਼ੈਰ ਲਾਭਕਾਰੀ ਹੋਣ ਦਾ ਸਵਾਲ ਵੀ ਉਠਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੋਗੇ ?

-ਦੇਖੋ, ਜੋ ਚੀਜ਼ ਕਿਸੇ ਇਨਸਾਨੀ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਿਆਂ ਕਰਦੀ ਹੈ ਉਸਦੇ ਗ਼ੈਰ-

ਲਾਭਕਾਰੀ ਹੋਣ ਦਾ ਸਵਾਲ ਹੀ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਸਾਹਿਤ ਇਨਸਾਨ ਬਣਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਜਜ਼ਬਾਤ ਦੀ ਤਸਕੀਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸਨੂੰ ਮਅਤਲ ਮਿਜ਼ਾਜ ਬਣਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੀ ਗ਼ੈਰ-ਸੇਵਾ ਦੇ ਕੋਈ ਕੀਮਤ ਨਹੀਂ। ਹਾਂ ਜੇਕਰ ਲਾਭਕਾਰੀ ਹੋਣ ਨਾਲ ਮੁਰਾਦ ਕੋਈ ਮਾਲੀ ਸੋਚ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਸਰਾਸਰ ਘਾਟੇ ਦਾ ਸੌਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਮੇਰਾ ਖ਼ਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਵਾਲ ਉਠਾਇਆ ਈ ਇਸ ਲਈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਇੱਥੇ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਨਾਪਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

? ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਗ਼ੈਰ-ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਫ਼ਰਕ ਕਿਵੇਂ ਜ਼ਾਇਜ਼ ਢੁਕਵਾਂ ਕਰੋਗੇ ?

-ਮੇਰੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਹਰ ਉਹ ਚੀਜ਼ ਲਿਖਤ ਉੱਤੇ ਜੋ ਮਕਸੂਦ ਬਾਲਜ਼ਾਤ ਹੋਰ ਸਾਹਿਤ ਹੈ। ਜੋ ਲਿਖਤ ਕਿਸੇ ਦੂਸਰੇ ਮਕਸਦ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦਾ ਜ਼ਰੀਆ ਹੋਵੇ ਉਹ ਸਾਹਿਤ ਨਹੀਂ। ਤੁਸੀਂ ਜਦੋਂ ਇਕ ਗ਼ਜ਼ਲ ਜਾਂ ਕਹਾਣੀ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹੋ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਦੂਸਰੇ ਮਕਸਦ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦੇ ਲਈ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ। ਬਲਕਿ ਇਹ ਅਪਨਾ ਮਕਸਦ ਆਪ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਇਸ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਸਹਾਫ਼ਤੀ, ਸਾਇੰਸੀ ਜਾਂ ਫ਼ਲਸਫ਼ਿਆਨਾ ਲਿਖਤ ਆਪ ਕਿਸੇ ਦੂਸਰੇ ਮਕਸਦ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਾਂ।

? ਇਸਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਤੁਸੀਂ ਸਾਹਿਤ ਬਰਾਏ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਨਹੀਂ ਸਾਹਿਤ ਬਰਾਏ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਕਾਇਲ ਹੋ ?

-ਇਹ ਮਹਿਜ਼ ਨਾਅਰੇਬਾਜ਼ੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ, ਸਾਹਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਬਰਾਏ-ਸ਼ਰਾਏ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ। ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਇਕ ਫ਼ਨ ਕਰਕੇ ਬਣਾਈਆਂ ਜੋ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾਲੋਂ ਕੱਟਿਆ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ, ਸ਼ਾਇਰ ਅਦੀਬ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਫ਼ਰਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਗਿਆਨ ਆਪਣੇ ਇਰਦ-ਗਿਰਦ ਤੋਂ ਹਾਸਿਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਹਰ ਮਿਸਰੇ ਅਤੇ ਹਰ ਵਾਕ ਵਿਚ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਸਾਹ ਲੈ ਰਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਬਗ਼ੈਰ ਤਾਂ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸਾਹ ਹੀ ਨਹੀਂ ਚੱਲ ਸਕਦਾ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਫ਼ਨ ਕਰਕੇ ਖ਼ਲਾਅ ਵਿਚ ਤਖ਼ਲੀਕ ਹਵਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਦਾਅਵਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸਦਾ ਲਿਖਣਾ ਸੰਭਵ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼ਾਇਰ ਜਾਂ ਅਦੀਬ ਜੇਕਰ ਖ਼ਲਾਈ ਜੀਵ ਹੈ ਤਾਂ ਕਾਰੀ ਤਾਂ ਅਜੇ ਇਸੇ ਦੁਨੀਆ ਦਾ ਆਦਮੀ ਹੈ। ਇਕ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੋਂ ਅਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਆਦਮੀ, ਕਿਸੇ ਖ਼ਲਾਈ ਜੀਵ ਦੀ ਜ਼ੁਬਾਨ ਕਿਉਂ ਕਰ ਸਮਝ ਸਕਦਾ ਹੈ।

? ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਤਨਕੀਦ ਦਾ ਕੀ ਰੋਲ ਹੈ ?

-ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਤਨਕੀਦ ਦਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਰੋਲ ਹੈ ਲੇਕਿਨ ਸਾਡੇ ਇੱਥੇ ਕਿਸ ਪਾਏ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਮਿਆਰ ਦੀ ਤਨਕੀਦ ਅਜੇ ਤੱਕ ਵਜੂਦ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਈ। ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਤਨਕੀਦੀ ਅਸੂਲ ਪੱਛਮ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਨਾਲ ਕੰਮ ਚਲਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਇੱਥੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਸਿਨਫ਼ ਗ਼ਜ਼ਲ ਹੈ ਇਹ ਖ਼ਾਲਿਸ ਪੂਰਬੀ ਵੰਨਗੀ ਹੈ। ਪੱਛਮੀ ਸ਼ੇਅਰ ਜ਼ੌਕ ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਬਹਿਰ-ਮੁਕਤ ਹੈ। ਲੇਕਿਨ ਇਸਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਅਸੀਂ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਪੈਮਾਨਿਆਂ ਨਾਲ ਨਾਪ ਰਹੇ ਹਾਂ ਜਿਸ ਦੀ ਵਜ੍ਹਾ ਨਾਲ ਮਸਲੇ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਤੁਸੀਂ ਵੇਖਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਗ਼ਜ਼ਲ ਉੱਤੇ ਹੈਰਾਨੀ ਵਾਲਾ ਖ਼ਿਆਲ ਅਤੇ ਬੇਵਫ਼ਾਈ ਦਾ ਇਲਜ਼ਾਮ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਆਇਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਸਦੀ ਵਜ੍ਹਾ ਵੀ ਇਹੀ ਹੈ, ਜ਼ਾਹਿਰ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨੂੰ ਅਰਸਤੂ ਦੇ ਨਜ਼ਰੀਆ ਤੇ ਵਹਿਦਤ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾਏਗਾ ਤਾਂ ਅਜਿਹੀ ਹੀ ਮਾਹਕੇ-ਖ਼ੇਜ਼ ਸੂਰਤੇਹਾਲ ਜਨਮ ਲਏਗੀ।

? ਤੁਸੀਂ ਅਜੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਇੱਥੇ ਉੱਚੀ ਤਨਕੀਦ ਨਹੀਂ ਲਿਖੀ ਗਈ। ਲੇਕਿਨ ਦੂਸਰੀ ਤਰਫ਼ ਹਾਲਾਤ ਇਹ ਹਨ ਕਿ ਆਏ ਦਿਨ ਤਨਕੀਦੀ ਕਿਤਾਬਾਂ ਛਪ ਰਹੀਆਂ

ਹਨ ? ਫਿਰ ਹਰ ਦਿਨ ਸ਼ਾਇਰ ਜਾਂ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਉੱਤੇ ਨਾਮੀ-ਗਰਾਮੀ ਸ਼ੇਅਰ ਦੇ ਦੀਬਾਚੇ ਅਤੇ ਫ਼ਲੈਪ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਹਿਆਣ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਸ਼ੁਮਾਰਾ ਤਨਕੀਦ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ?

-ਦੇਖੋ, ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀ ਤਾਦਾਦ ਉੱਤੇ ਨਾ ਜਾਈਏ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੇਖੀਏ ਕਿ ਕਿੰਨੀਆਂ-ਕੁ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਾਕਿਆ ਈ ਤਨਕੀਦ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਹਨ। ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦਿਬਾਚਿਆਂ ਅਤੇ ਤਕਰੀਰ-ਬਾਤੀ ਨੌਵੀਅਤ ਦੇ ਮਜ਼ਾਮੇਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਪਹਿਲੂ ਗ਼ੈਬ-ਫ਼ਰਮਾਇਸ਼ੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜ਼ਾਹਿਰ ਹੈ ਇਕ ਆਦਮੀ ਕਿਸੇ ਕੋਲ ਦੀਬਾਚਾ ਲਿਖਵਾਉਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਤਵੱਕੋ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਤਾਰੀਫ਼ ਕਰੇਗਾ ਅਤੇ ਲਿਖਣ ਵਾਲਾ ਵੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਤਾਰੀਫ਼ ਅਤੇ ਤੋਸੀਫ਼ ਕਰਾਉਣ ਆਇਆ ਹੈ। ਉਹ ਇਕ ਮਦਾਹੀਆ ਕਸੀਦਾ ਲਿਖ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਇਸਨੂੰ ਤਨਕੀਦ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ। ਤਕਨੀਦ ਦਾ ਤਾਂ ਉਦੇਸ਼ ਫ਼ਰੀਜ਼ ਹੀ ਗ਼ੈਰ-ਜਾਨਿਬਦਾਰੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਗ਼ੈਰ ਜਾਨਿਬਦਾਰੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਹੀ ਤਾਂ ਫਿਰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਨਕੀਦ।

? ਇਸਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਇਹ ਸਭ ਬੇਕਾਰ ਚੀਜ਼ਾਂ ਹਨ ?

-ਮੈਂ ਐਵੇਂ ਬਿਲਕੁਲ ਬੇਕਾਰ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸਮਝਾਂਗਾ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਤਖ਼ਲੀਕਕਾਰ ਨੂੰ ਨਾ ਕੁਝ ਫ਼ਾਇਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੀ ਹੈ। ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਤਾਂ ਖ਼ਬਰ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਅਤੇ ਅਖ਼ਬਾਰੀ ਤਬਸਰਾ ਲਿਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਹੀ ਕੁਝ ਫ਼ਾਇਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਇਸਦੇ ਤਖ਼ਲੀਕਕਾਰ ਦੇ ਨਵੇਂ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਕੁਝ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਵੇਂ ਤਖ਼ਲੀਕਕਾਰ ਨੂੰ ਬਸ ਏਨਾ ਹੀ ਫ਼ਾਇਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਉਹ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਤਵੱਜੋ ਹਾਸਿਲ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਬਸਾ ਔਕਾਤ ਇਹ ਤੌਸੀਫ਼ ਗੁਮਰਾਹ ਕੁਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਇਸ ਤੌਸੀਫ਼ੀ ਕਲਮਕਾਰੀ ਨੂੰ ਸੱਚ ਸਮਝ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਮਸਲੇ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਇਸ ਦੇ ਤਖ਼ਲੀਕੀ ਸਫ਼ਰ ਉੱਤੇ ਮਨਫ਼ੀ ਅਸਰ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਹਿ ਚੁੱਕਿਆ ਹਾਂ ਕਿ ਕਹਿਣ ਨਾਲ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਤਖ਼ਲੀਕ ਵਿਚ 'ਹਾਣ' ਨਹੀਂ ਹੈ ਤਾਂ ਵੱਡੇ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਨਕਾਦ ਵੀ ਇਸ ਵਿਚ ਹਾਣ ਨਹੀਂ ਪਾ ਸਕਦਾ। ਗ਼ਾਲਿਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਾਗਿਰਦ ਮੀਰ ਮਹਿਦੀ ਮਜਰੂਹ ਦੀ ਤਾਰੀਫ਼ ਵਿਚ ਹਾਣ ਜ਼ਮੀਨ ਅਤੇ ਅਸਮਾਨ ਦੇ ਕਲਾਬੇ ਮਿਲਾਏ ਲੇਕਿਨ ਅੱਜ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਮਜਰੂਹ ਦਾ ਇਕ ਸ਼ੇਅਰ ਵੀ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਦੇ ਕਹਿਣ ਨਾਲ ਵੱਡਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਅੱਜ ਮੀਰ ਮਹਿਦੀ ਮਜਰੂਹ ਵੱਡਾ ਸ਼ਾਇਰ ਨਾ ਸਹੀ ਇਕ ਅਹਿਮ ਸ਼ਾਇਰ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਹੁੰਦਾ। ਜੇਕਰ ਗ਼ਾਲਿਬ ਆਪਣੇ ਅਜ਼ੀਜ਼-ਤਰੀਨ ਸ਼ਾਗਿਰਦ ਮਜਰੂਹ ਨੂੰ ਵੱਡਾ ਸ਼ਾਇਰ ਨਹੀਂ ਬਣਾ ਸਕਿਆ ਤਾਂ ਹੋਰ ਕਿਸ ਦੀ ਕੀ ਮਜਾਲ।

? ਅਜੇ ਤੁਸੀਂ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਛੇੜਿਆ। ਦੁਨੀਆ ਭਰ ਵਿਚ ਫ਼ਿਕਸ਼ਨ ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਨਾਵਲ ਹੀ ਲਿਖਿਆ-ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਲੇਕਿਨ ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਅੱਜ ਵੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਹੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਕਬੂਲ ਹੈ ਇਸ ਦੀ ਕੀ ਵਜ੍ਹਾ ?

- ਮੇਰੇ ਖ਼ਿਆਲ ਵਿਚ ਇਸਦੀਆਂ ਦੋ ਵਜ੍ਹਾਂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਕ ਇਹ ਕਿ ਸ਼ਾਇਰੀ ਕਿਸਾਨੀ ਦੌਰ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਫ਼ਿਕਸ਼ਨ ਜ਼ਾਤੀ ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਤਾਰੇ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਡਾ ਸਮਾਜ ਅਜੇ ਤੱਕ ਖੇਤੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੌਰ ਵਿਚ ਹੈ।ਦੂਸਰੀ ਵਜ੍ਹਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਨਾਵਲ ਇਕ ਜਾਗਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਇੱਥੇ ਤਾਂ ਲੋਕ ਖ਼ਾਸ ਕਰ ਇਕ ਆਮ ਆਦਮੀ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜੀ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ, ਉਹ ਤਾਂ ਭੋਗ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਵਲ ਨਾਲ

ਹਜ਼ ਉਠਾਣ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਪੜ੍ਹਣ ਵਾਲਾ ਹੋਵੇ, ਜਿਹਨਾਂ ਪਹਿਲੂਆਂ ਵੱਲ ਤੁਸੀਂ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋ, ਉੱਥੇ ਦੇ ਲੋਕ ਮੁਕੰਮਲ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਗੁਜ਼ਾਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਨੁਮਾਇੰਦਗੀ ਨਾਵਲ ਬਿਹਤਰ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਟੁਕੜਿਆਂ ਵਿਚ ਜੀਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਹਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਲਈ ਹਮੇਸ਼ ਗ਼ਜ਼ਲ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਜ਼ੀਜ਼ ਹੈ।

? ਸਾਡੇ ਇੱਥੇ ਸਾਹਿਤ ਪੜ੍ਹਣ ਦਾ ਰੁਝਾਨ ਘੱਟ ਕਿਉਂ ਹੈ ?

– ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਾਰਨ ਹਨ ਪਰ ਇਸਦੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਵਜ੍ਹਾ ਅਨਪੜ੍ਹਤਾ ਦਾ ਹੋਣਾ ਵੀ ਹੈ ਹਕੂਮਤੀ ਅਦਾ ਅਤੇ ਦੁਸ਼ਵਾਰੀਆਂ ਵੱਲ ਨਾ ਜਾਈਏ। ਸਾਡੇ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦਸ ਫ਼ੀ ਸਦੀ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਫਿਰ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਪੜ੍ਹਨਾ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਆਦਮੀ ਦਾ ਮਸਲਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਸਾਹਿਤ ਕੋਈ ਲਿਖਦਾ ਅਤੇ ਕੋਈ ਕੋਈ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਇਹ ਵੀ ਵੇਖੀਏ ਕਿ ਸਾਡਾ ਆਪਣੀ ਕੌਮੀ ਜ਼ੁਬਾਨ ਦੇ ਨਾਲ ਸਲੂਕ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਜੋ ਸ਼ਖ਼ਸ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਉਸਨੂੰ ਪੜ੍ਹਿਆ ਲਿਖਿਆ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਉਰਦੂ ਦਾ ਜਾਣੂੰ ਸਿਵਾਏ ਕਾਲਜ ਜਾਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀ ਲੈਕਚਰਰਸ਼ਿਪ ਦੇ ਲਾਈਕ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਫਿਰ ਲੋਕ ਉਰਦੂ ਪੜ੍ਹਣ ਹੀ ਕਿਉਂ ? ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਲੋਕ ਉਰਦੂ ਪੜ੍ਹਣਗੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਉਰਦੂ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਪਾਠਕ ਕਿੱਥੋਂ ਆਏਗਾ। ਲੇਕਿਨ ਮੈਂ ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਮਾਯੂਸ ਨਹੀਂ ਹਾਂ ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਸੰਜੀਦਾ ਸਾਹਿਤਕਾਰੀ ਹੁਣ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹੈ ਵਰਨਾ ਲਿਖਨ ਵਾਲੇ ਕਦੋਂ ਦੇ ਲਿਖਣਾ ਛੱਡ ਚੁੱਕੇ ਹੁੰਦੇ। ਉਹ ਪਬਲੀਸ਼ਰਜ਼ ਕੋਈ ਹੋਰ ਧੰਦਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ।

? ਲੇਕਿਨ ਇਹ ਵੀ ਤਾਂ ਦੇਖੀਏ ਕਿ ਯੂਰਪ ਵਿਚ ਹੁਣ ਵੀ ਕਿਤਾਬ ਲੱਖਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਛਪਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਸਾਡੇ ਇੱਥੇ ਪੰਜ ਸੱਤ ਸੌ ?

–ਇਸਦਾ ਕਾਰਨ ਵੀ ਉਹੀ ਹੈ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਅਰਜ਼ ਕਰ ਚੁੱਕਿਆ ਹਾਂ। ਉੱਥੇ ਸ਼ਰਹ ਖ਼ੁਦਾਵੰਦਗੀ ਵੀ ਤਾਂ ਸੌ ਫ਼ੀ ਸਦੀ ਹੈ। ਉੱਥੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਾਰਾ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਜ਼ੁਬਾਨਾਂ ਵਿਚ ਹੈ। ਫਿਰ ਉੱਥੇ ਬੱਚੇ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਸੁਭਾਅ ਦਾ ਬਣਨਾ ਸਕੂਲ ਤੋਂ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਬਾਕਾਇਦਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਤੌਰ ’ਤੇ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਇਕ ਦੋਸਤ ਉੱਥੇ ਮਕੀਮ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਬੇਟਾ ਤੀਸਰੀ ਕਲਾਸ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਛੁੱਟੀਆਂ ਵਿਚ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਲਈ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਇਕ ਨਾਵਲ ਅਸਾਇਨਮੈਂਟ ਦੇ ਤੌਰ ’ਤੇ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏਗਾ। ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਜੋ ਬੱਚਾ ਤੀਸਰੀ ਜਮਾਤ ਵਿਚ ਨਾਵਲ ਪੜ੍ਹਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦੇਵੇਗਾ ਮੈਟ੍ਰਿਕ ਤੱਕ ਉਸ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਸਾਹਿਤਕ ਸ਼ੌਕ ਪੈਦਾ ਹੋ ਹੀ ਜਾਵੇਗਾ।ਫਿਰ ਸਾਡੇ ਇੱਥੇ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉੱਥੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਬੇਕਾਰ ਮਸ਼ਕੂੱਲਾ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਇਹੀ ਵਜ੍ਹਾ ਹੈ ਕਿ ਉੱਥੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਤੇਜ਼ ਰਫ਼ਤਾਰੀ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕਿਤਾਬ ਪੜ੍ਹਣ ਦਾ ਰੁਝਾਨ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਕਿਤਾਬ ਪੜ੍ਹਣ ਵਾਲੇ ਮੌਜੂਦ ਹੋਣਗੇ ਤਾਂ ਜ਼ਾਹਿਰ ਹੈ ਕਿ ਉੱਥੇ ਕਿਤਾਬ ਛਪੇਗੀ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ। ਸਾਹਿਤ ਪੱਛਮ ਦੀ ਦੇਖਾਂ ਦੇਖੀ ਸਾਡੇ ਇੱਥੇ ਵੀ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਸਿਲਸਿਲਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਲੇਕਿਨ ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਸਿਰਫ਼ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਨਸਾਬ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਰਦੂ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਦੂਸਰੀ ਜ਼ੁਬਾਨ ਦਾ ਕੋਈ ਨਾਵਲ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੋ, ਇੱਥੇ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਇਕ ਖ਼ਾਸ ਮਨਸੂਬੇ ਦੇ ਤਹਿਤ ਪੱਛਮ ਦੇ ਫ਼ਿਕਸ਼ਨ ਹੀ ਦਾ ਕਾਰੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

? ਤੁਸੀਂ ਉਰਦੂ ਅਤੇ ਪੋਠੋਹਾਰੀ ਦੇ ਇਕ ਉਮਦਾ ਸ਼ਾਇਰ ਦੇ ਤੌਰ ’ਤੇ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਸੀ ਅਚਾਨਕ ਤੁਸੀਂ ਇਕ ਉਮਦਾ ਨਾਵਲ ਨਿਗਾਰ ਦੇ ਤੌਰ ’ਤੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ ਹੋ ਪਰ ਨਸਰ

ਨਿਗਾਰ ਵਾਲਾ ਗਜ ਏਨੀ ਦੇਰ ਛੁਪਿਆ ਕਿਉਂ ਰਿਹਾ ?

–ਤੁਹਾਡੀ ਗੱਲ ਬਿਲਕੁਲ ਠੀਕ ਹੈ ਲੇਕਿਨ ਮੇਰੀ ਜੋ ਪਹਿਲੀ ਲਿਖਤ ਛਪੀ ਉਹ ਇਕ ਕਹਾਣੀ ਸੀ। ਜੋ 1991 ਵਿਚ ਰੋਜ਼ਨਾਮਾ ‘ਜੰਗ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਐਡੀਸ਼ਨ’ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈ ਲੇਕਿਨ ਮੈਂ ਜਲਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵੱਲ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਸਦੀ ਵਜ੍ਹਾ ਇਹ ਵੀ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੇ ਦੋਸਤਾਂ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸ਼ਾਇਰ ਹੀ ਸਨ। ਹੁਣ ਮੈਨੂੰ ਅਫ਼ਸੋਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਵੀ ਕਿਉਂ ਜਾਰੀ ਨਹੀਂ ਰੱਖਿਆ।

? ਤੁਸੀਂ ਸ਼ਾਇਰੀ ਅਤੇ ਨਾਵਲ ਨਿਗਾਰੀ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਦੋਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸਨੂੰ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਸਮਝਿਆ ?

–ਚੰਗੀ ਤਖ਼ਲੀਕ ਚਾਹੇ ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੈਸੀਅਤ ਜਾਂ ਮੁਨਸਫ਼ ਵਿਚ ਹੋਵੇ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵੈਸੇ ਵੇਖਿਆ ਜਾਏ ਤਾਂ ਨਜ਼ਮ, ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਬਜਾਏ ਇਸ ਲਈ ਆਸਾਨ ਹੈ ਕਿ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਨਜ਼ਮ ਬ ਨਿਸਬਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਖ਼ਤਗੀਰ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਾਇਰ ਦਾ ਕਾਫ਼ੀਆ ਤੰਗ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਵੀ ਦੇਖੋਗੇ ਕਿ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਚੰਗਾ ਸ਼ਾਇਰ ਨਿਸਬਤ ਬਿਹਤਰ ਨਜ਼ਮ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜੇਕਰ ਕਹੀਏ ਤਾਂ ਇਸ ਦੇ ਬਰ ਅਕਸ ਨਜ਼ਮ ਦਾ ਬਹੁਤ ਚੰਗਾ ਸ਼ਾਇਰ ਵੀ ਜਦੋਂ ਗ਼ਜ਼ਲ ਕਹਿਣ ਨਾਲ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਖ਼ਰਾਬ ਗ਼ਜ਼ਲ ਹੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗ਼ਜ਼ਲ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਸਿਨਫ਼ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਗੱਲ ਕਰਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਠਿਨ ਕੰਮ ਹੈ। ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਮੇਰੇ ਜ਼ਾਤੀ ਤਜਰਬੇ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਖ਼ਿਆਲ ਵਿਚ ਨਸਰ ਲਿਖਣਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਸਿਨਫ਼ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਮਿਹਨਤ ਭਰਪੂਰ ਕੰਮ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਰੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਇਕ ਮੰਤਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਲੇਕਿਨ ਨਸਰ ਮੰਤਕ ਆਮਾ ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਤੁਹਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਲਿਖੇ ਹਰ ਵਾਕ ਦੀ ਜ਼ਿਮੇਵਾਰੀ ਕਬੂਲ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਰੀ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿਚ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹੋ ਕਿ “ਆਤੇ ਹੈ ਗ਼ੈਬ ਦੇ ਯੇ ਮਜ਼ਾਮੇਂ ਖ਼ਿਆਲ ਮੇਂ।” ਲੇਕਿਨ ਨਸਰ ਵਿਚ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਗ਼ੈਬ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਇਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਸੇ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਤੋਂ ਜਿਸ ਵਿਚ ਤੁਸੀਂ ਰਹਿ ਰਹੇ ਹੋ, ਲੈਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਖ਼ਿਆਲ ਵਿਚ ਤਾਂ ਖ਼ਰਾਬ ਨਸਰ ਲਿਖਣ ਲਈ ਵੀ ਖ਼ਾਸੀ ਮਿਹਨਤ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਟਿਕ ਕੇ ਬੈਠੇ ਬਗ਼ੈਰ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਚੰਗਾ ਬੁਰਾ ਇਕ ਸਫ਼ਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲਿਖ ਸਕਦੇ।

? ਤੁਹਾਡਾ ਨਾਵਲ “ਜਾਗੇ ਹੈਂ ਖ਼ਵਾਬ ਮੇਂ” ਉਰਦੇ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕ ਹਲਕਿਆਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਰਾਹਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੇ ਥੀਮ ਅਤੇ ਲੋਕੇਲ ਉੱਤੇ ਰੋਸ਼ਨੀ ਪਾਓ ?

– ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਬਰ-ਅਕਸ ਕਿਸੇ ਨਾਵਲ ਦਾ ਕੋਈ ਬੁਨਿਆਦੀ ਥੀਮ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨਾ ਖ਼ਾਸਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਨਾਵਲ ਇਕ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਲਕਿ ਇਕ ਮਖ਼ਸੂਸ ਸਮਾਜ ਦੀ ਅੱਕਾਸੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਫ਼ਰਦ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਮਖ਼ਸੂਸ ਸਮਾਜ ਦਾ ਕੋਈ ਥੀਮ ਮੁਕੱਰਰ ਕਰਨਾ ਇਕ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਅਮਲ ਹੈ। ਉਹ ਜਦੋਂ ਇਹ ਸਵਾਲ ਕਿਸੇ ਤਖ਼ਲੀਕ ਕਾਰ ਦੀ ਕਿਸੇ ਆਪਣੀ ਤਖ਼ਲੀਕ ਤੋਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਕੁਝ ਕਹਿਣਾ ਹੋਰ ਵੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਲਈ ਇਹ ਬਹੁਤ ਦਿਲਚਸਪ ਹੈ ਕਿ ਪੜ੍ਹਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਜਾਂ ਇਸ ਉੱਤੇ ਲਿਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮਰਕਜ਼ੀ ਥੀਮ ਮੁਕੱਰਰ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਮਸਲਨ ਸਤਿਆਪਾਲ ਆਨੰਦ ਨੇ ਇਸਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਥੀਮ ਟਾਇਮ-ਐਟਮ-ਸਪੇਸ ਕਰਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਕਿਧਰੇ ਤਬਸਰਾ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸ਼ਾਇਦ ਉਰਦੂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਾਵਲ ਹੈ ਜੋ ਇਕ ਸਪੇਸ-ਸੀਕਵੈਂਸ ਵਿਚ ਦੋ-ਟਾਇਮ ਸੀਕਵੈਂਸ

ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਉਧਰ ਉਰਦੂ ਨਾਵਲ ਦੇ ਇਕ ਬਹੁਤ ਅਹਿਮ ਨਾਕਸ ਡਾਕਟਰ ਮੁਮਤਾਜ਼ ਅਹਿਮਦ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਉਰਦੂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਾਵਲ ਹੈ ਜੋ ਸੋਨਗ ਦੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਅਕਲਮੰਦੀ ਸਮੇਤ ਦੁਸ਼ਮਨੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੁਹੰਮਦ ਸਲੀਮ ਉਲ-ਰਹਿਮਾਨ ਵੀ ਇਸਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਨਾਵਲ ਕਰਾਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਡਾਕਟਰ ਇਕਬਾਲ ਆਫ਼ਾਕੀ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਥੀਮ ਜੀਨੀਆਤੀ ਯਾਦਾਂ ਕਰਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਡਾਕਟਰ ਵਜੀਦ ਅਹਿਮਦ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਸਾਇੰਸ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਤਸ਼ਰੀਹ ਕਰਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਦੂਸਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਮਾਅਦਾ ਲਤੀਆਤੀ ਤਕਰਾਰ ਵਿਚ ਦੇਖਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਅਜਿਹੇ ਵਿਚ, ਮੈਂ ਇਸਦਾ ਕਿਆਮ ਕਿੰਨੇ ਥੀਮ ਮੁਕੱਰਰ ਕਰੋ। ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਮੌਜੂਦ ਹਨ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਇਸਦੇ ਲੋਕੇਲ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਲੋਕੇਲ ਹਜ਼ਾਰਾ ਦਾ ਖ਼ੁਤ ਹੈ। ਪਹਾੜੀ ਨਜ਼ਾਰੇ ਹਨ। ਉਦੋਂ ਉੱਥੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀਆਂ ਦਾ ਅਹਾਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਰਦੂ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਦਿਹਾਤ ਨਿਗਾਰੀ ਦੀ ਅੱਕਾਸੀ ਬਹੁਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਲੇਕਿਨ ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਪਹਾੜੀ ਰਹਿਤਲ ਉਰਦੂ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਆਈ ਹੈ। ਇਹੀ ਉਹ ਵਜ੍ਹਾ ਹੈ ਕਿ ਮੁਹੰਮਦ ਹਮੀਦ ਸ਼ਾਹਦ ਨੇ ਇਸਦੇ ਲੋਕੇਲ ਨੂੰ ਅਣਛੋਹਿਆ ਲੋਕੇਲ ਕਰਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਉੱਥੋਂ ਦੀ ਰਹਿਤਲ ਨੂੰ ਵੀ ਲੋਕ ਜਾਣ ਸਕਣ।

? 'ਜਾਗੇ ਹੈਂ ਖ਼ਵਾਬ ਮੇਂ' ਦੇ ਤਖ਼ਲੀਕੀ ਮਿਹਰਕਾਤ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰੀਕ ਕਰੋਗੇ ?

– ਇਸ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਦਾ ਆਗ਼ਾਜ਼ ਤਾਂ ਮੈਂ 2013 ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਲੇਕਿਨ ਮੇਰੇ ਵਜੂਦ ਵਿਚ ਇਸਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਇਸਦੇ ਠੀਕ ਦੱਸ ਸਾਲ ਪਹਿਲੇ 2003 ਦੇ ਮਾਰਚ ਦੇ ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਵਿਚ ਉਸੇ ਵਕਤ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਇਕ ਦੋਸਤ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਵਿਚ ਸ਼ਿਰਕਤ ਕੀਤੀ। ਗ਼ਰਜ਼ ਨਾਲ ਅਜਿਹੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਗਿਆ ਜਿੱਥੇ ਮੈਂ ਪਹਿਲੇ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਇਕ ਅਜੀਬ ਤਜਰਬਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਉੱਥੇ ਇਧਰ-ਉਧਰ ਘੁੰਮਦੇ-ਘੁੰਮਾਂਦੇ ਇਕ ਚਸ਼ਮੇ ਤੇ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਪਾਣੀ ਪੀ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਅਚਾਨਕ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੱਗਾ ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਇੱਥੇ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਬਹੁਤ ਵਾਰੀ ਆ ਚੁੱਕਿਆ ਹਾਂ ਅਤੇ ਬਿਲਕੁਲ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਹਿਲੇ ਵੀ ਕਈ ਵਾਰ ਪਾਣੀ ਪੀ ਚੁੱਕਿਆ ਹਾਂ। ਇਹ ਅਜੀਬ ਪਲ ਸੀ। ਇਕ ਸਹਿਰਾ ਨੀਗੇਜ਼ ਪਲ। ਜਿਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਪਣੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ। ਮੈਂ ਇਸਦੇ ਸਹਿਰ ਨਾਲ ਨਿਕਲਣ ਲਈ ਇਰਦ-ਗਿਰਦ ਨਜ਼ਰ ਦੌੜਾਈ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਉੱਥੋਂ ਦੀ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਜਾਣੀ ਪਹਿਚਾਣੀ ਲੱਗੀ। ਮੈਂ ਬੜੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਾਲ ਅਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਸ ਉਲਝਣ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢਿਆ। ਇਕ ਦੋ ਦਿਨ ਇਸ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਫਿਰ ਭੁੱਲ ਗਿਆ। ਅਜੇ ਇਸਨੂੰ ਵੀ ਭੁੱਲਿਆਂ ਹੋਏ ਹਫ਼ਤਾ ਦੱਸ-ਦਿਨ ਹੀ ਹੋਏ ਸਨ ਕਿ ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਦੌਰਾਂ ਸੁਫ਼ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵਹਿਣ ਪਾਇਆ। ਜਦੋਂ ਸੁਫ਼ਨੇ ਵਿਚ ਇਹ ਵਾਕਿਆ ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਵਾਰ ਦੁਹਰਾਇਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਇਹ ਸੁਫ਼ਨਾ ਮੇਰੇ ਲਈ ਇਕ ਰੂਹਾਨੀ ਮਸਲਾ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਸ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਿਚ ਡਾਕਟਰ ਨਾਲ ਵੀ ਸਲਾਹ ਕੀਤੀ ਲੇਕਿਨ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਦਾ ਸ਼ਖ਼ਸ ਸੀ ਕਿ ਜਾਂਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਫਿਰ ਮੇਰੇ ਇਕ ਦੋਸਤ ਨੇ ਜੋ ਇਕ ਸਾਹਬ ਮੁਤਾਲਿਆ ਆਦਮੀ ਹੈ ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਇਹ ਜਿੰਨ-ਭੂਤ ਦਾ ਮਸਲਾ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਯਾਨੀ ਉਸ ਥਾਂ ਤੋਂ ਤੁਹਾਡੇ ਵੱਡੇ-ਵਡੇਰੇ ਯਾਅਨ ਦੇ ਵੱਡੇ-ਵਡੇਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕੋਈ ਯਾਦਾਂ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਲੇਕਿਨ ਮੈਨੂੰ ਇਸਦੀ ਕੋਈ ਗੱਲਾਂ

ਉੱਤੇ ਇਤਬਾਰ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਇਸਦੀ ਕੋਈ ਇਕ ਵਜ੍ਹਾ ਤਾਂ ਇਹ ਵੀ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਅਣ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਦੂਸਰੀ ਇਹ ਕਿ ਮੇਰੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਜਾਂ ਅੱਬਾ ਵਾਜਿਦਾਦ ਵਿਚੋਂ ਇਧਰ ਜਾਣ ਦੀ ਤੁੱਕ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਣਦੀ ਸੀ। ਕੁਝ ਅਰਸੇ ਬਾਅਦ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਅਪਣੇ ਪਿੰਡ ਗਿਆ ਅਤੇ ਅਪਣੇ ਅੱਬਾ ਜੀ ਮਰਹੂਮ ਦੇ ਕੋਲ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਅਚਾਨਕ ਮੈਨੂੰ ਦੋਸਤ ਦੀ ਗੱਲ ਯਾਦ ਆਈ। ਮੈਂ ਐਵੇਂ ਹੀ ਗੱਲਾਂ-ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਅੱਬਾ ਜੀ ਤੋਂ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਿਆ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਜਵਾਨੀ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਉੱਥੇ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਇਸ ਦਿਲਚਸਪ ਇਤਫ਼ਾਕ ਨੇ ਮੇਰੀ ਸੋਚਾਂ ਦਾ ਰੁਖ਼ ਹੀ ਮੋੜ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਂ ਡਾਕਟਰੀ, ਪਿੱਛੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲਾ, ਜਾਦੂਈ ਇਲਾਜ, ਰੂਹਾਨੀ, ਜਿੰਨ-ਭੂਤਾਂ ਵਗ਼ੈਰਾ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਲਾਜ ਵਿਚ ਮੌਤ ਤੇ ਮਕਾਂ, ਅਤੇ ਰੂਹ ਵਿਚ ਖ਼ਵਾਬ ਮੇਰੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਦਾ ਮੈਦਾਨ ਰਹੇ ਹਨ। ਖ਼ਾਸ ਕਰ ਸ਼ਵੰਗ ਦੇ ਨਜ਼ਰੀਆ ਅਕਲਮੰਦੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਠੀਕ ਦਸ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਇਸ ਨਾਵਲ ਉੱਤੇ ਕੰਮ ਦਾ ਆਗ਼ਾਜ਼ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਵਹਿਮ-ਗੁਮਾਨ ਵਿਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਇਸ ਦਾ ਰੁਖ਼ ਇਸ ਵਾਕਿਆ ਵੱਲ ਮੁੜ ਜਾਵੇਗਾ ਅਤੇ ਫਿਰ ਇਹੀ ਵਾਕਿਆ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦਾ ਵਾਕਿਆ ਬਣ ਜਾਏਗਾ। ਅੱਜ ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਜੇਕਰ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਦੋਸਤ ਵੱਲੋਂ ਸ਼ਾਦੀ ਵਿਚ ਸ਼ਿਰਕਤ ਕਰਨ ਦੀ ਦਾਅਵਤ ਨਾ ਮਿਲਦੀ ਜਾਂ ਮਿਲਦੀ ਵੀ ਲੇਕਿਨ ਕਿਸੇ ਵਜ੍ਹਾ ਨਾਲ ਉੱਥੇ ਨਾ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਕੀ ਮੈਂ ਇਹ ਨਾਵਲ ਲਿਖਣ ਉੱਤੇ ਕਾਦਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸਾਂ ਅਤੇ ਬਾਫ਼ਰਜ਼ ਜੇਕਰ ਕਾਦਰ ਹੁੰਦਾ ਵੀ ਮੈਂ ਇਸ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਤੇ ਸੂਰਤ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ਾ ਇਹੀ ਹੁੰਦਾ ?

? ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਦੱਸੋ ਕਿ ਇਹ ਨਾਵਲ ਲਿਖਦੇ ਹੋਏ ਤੁਹਾਡੇ ਜ਼ਿਹਨ ਵਿਚ ਇਸਦਾ ਕੋਈ ਖ਼ਾਕਾ ਜਾਂ ਪਲਾਟ ਨਹੀਂ ਸੀ ?

–ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ। ਇਸਦਾ ਆਗ਼ਾਜ਼ ਵੀ ਇੰਜ ਹੀ ਬਗ਼ੈਰ ਕਿਸੇ ਮਨਸੂਬੇ ਅਤੇ ਤਿਆਰੀ ਹੋ ਗਈ। ਇਕ ਦਿਨ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਘਰ ਵਿਚ ਇਕੱਲਾ ਸੀ ਅਤੇ ਤਬੀਅਤ ਵਿਚ ਸਖ਼ਤ ਬੇਚੈਨੀ ਸੀ ਮੈਂ ਕੋਈ ਗ਼ਜ਼ਲ ਜਾਂ ਨਜ਼ਮ ਲਿਖਣ ਲਈ ਕਾਗ਼ਜ਼ ਚੁੱਕਿਆ। ਕਈ ਮਿਸਰੇ ਲਿਖੇ ਲੇਕਿਨ ਫਿਰ ਕੱਟ ਦਿੱਤੇ। ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਚੱਲੋ ਅੱਜ ਕੋਈ ਨਸਰ ਪਾਰਾ ਲਿਖਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਜ਼ਿਹਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਫ਼ਿਕਰਾ ਤਰਤੀਬ ਦੇਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਹੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਲੜੀਚਣ ਦੀ ਉਹ ਸਰਦ ਚਾਂਦਨੀ ਰਾਤ ਦੀ ਯਾਦ ਜਦੋਂ ਮੇਰਾ ਪੂਰਾ ਪਿੰਡ ਬਰਫ਼ ਦੀ ਸਫ਼ੈਦ ਚਾਦਰ ਵਿਚ ਲਿਪਟਿਆ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਮੈਂ ਤਾਦੀਰ ਆਪਣੇ ਸਹਿਣ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਪਾਂਦ ਨੂੰ ਦੇਖਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਮੰਜ਼ਰ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾ ਫ਼ਿਕਰਾ ਲਿਖਿਆ, "ਚਾਂਦ ਆਜ ਮਾਮੂਲ ਸੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਰੋਸ਼ਨ ਹੈ।" ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦਾ ਆਗ਼ਾਜ਼ ਹੋਇਆ। ਤੀਸਰੇ ਡਰਾਫ਼ਟ ਤੱਕ ਨਾਵਲ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਫ਼ਿਕਰਾ ਇਹੀ ਰਿਹਾ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਸਦੀ ਜਗ੍ਹਾ, "ਇਹ ਸਬ ਖ਼ਵਾਬ ਸਾ ਹੈ। ਬਿਲਕੁਲ ਖ਼ਵਾਬ ਸਾ।" ਨੇ ਲੈ ਲਈ। ਹੁਣ ਇਹ ਫ਼ਿਕਰਾ ਨਾਵਲ ਦੇ ਇਬਤਦਾਈ ਸਿਫ਼ਹਾਤ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਜਗ੍ਹਾ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਮੇਂ ਨਾਵਲ ਦਾ ਜੋ ਪਹਿਲਾ ਮੰਜ਼ਰ ਲਿਖਿਆ ਉਹ ਮੇਰੇ ਲੜਚਣ ਦੀ ਇਸੇ ਸਰਦ ਰਾਤ ਦਾ ਸੀ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਜ਼ਰੂਰਤ ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਇਸ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਪਹਿਲਾ ਬਾਬ/ਕਾਂਡ ਮੁਕੰਮਲ ਹੋਣ ਦਾ ਮੇਰੇ ਜ਼ਿਹਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਖ਼ਾਕਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਕਹਾਣੀ ਮੈਨੂੰ ਖ਼ੁਦ ਲੈ ਕੇ ਚਲਦੀ ਰਹੀ। ਫਿਰ ਅਚਾਨਕ ਇਕ ਰਾਤ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਕਹਾਣੀ ਹੀ ਦੇ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਵਾਕਿਆ ਯਾਦ ਆਇਆ ਜਿਸਦਾ ਮੈਂ ਹੁਣੇ ਹੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ। ਫਿਰ ਕੀ ਸੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਖ਼ੁਦੋ-

ਖ਼ਾਲ ਮੈਨੂੰ ਵਾਜਅ ਹੁੰਦੇ ਚਲੇ ਗਏ। ਉਹ ਮੈਂ ਲਿਖਦਾ ਚਲਾ ਗਿਆ।

? ਸਾਡੇ ਇੱਥੇ ਖ਼ੁਦ ਜਾਅਲੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਅਤੇ ਅੱਧਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੋਟ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਕੀਕਤੀ ਲੋਕ ਸਾਹਮਣੇ ਨਹੀਂ ਆ ਰਹੇ। ਇਸ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਕਹੋਗੇ ?

– ਇਕ ਜਾਅਲੀ ਅਦੀਬ ਜਾਂ ਸ਼ਾਇਰ ਇਤਨਾ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਜਿਤਨਾ ਇਕ ਜਾਅਲੀ ਸਿਆਸਤਦਾਨ, ਵਕੀਲ ਜਾਂ ਡਾਕਟਰ ਅਤੇ ਜਾਅਲੀ ਉਸਤਾਦ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਾਇਰ ਜਾਂ ਅਦੀਬ ਜੇਕਰ ਜਾਅਲੀ ਵੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕੀ ਕਰ ਲਵੇਗਾ। ਲੇਕਿਨ ਇਸਦਾ ਇਹ ਮਤਲਬ ਹਰਗਿਜ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਜਾਅਲੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਅਤੇ ਅਦੀਬਾਂ ਦੀ ਹੌਸਲਾ ਅਫ਼ਜ਼ਾਈ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਬੀਖ਼ ਕਿੰਨੀ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਅਦਾਰਿਆਂ ਦੇ ਜਾਅਲਸਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਵੀ ਤਾਂ ਕਾਰਵਾਈ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਜੋ ਲੋਕ ਜਾਅਲੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੋਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਮਕਸਦ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਇਸ ਦੇ ਜ਼ਰੀਏ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਿਸਮ ਦੇ ਸਵਾਰਥ ਸਮੇਟਦੇ ਹਨ। ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਆਪਣਾ ਮਤਲਬ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹੱਕੀ ਗੱਲ ਯਾਦ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਜਹਾਦ ਦਾ ਇਲਮ ਬੁਲੰਦ ਕਰ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਜਾਅਲੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਚੜ੍ਹਾਉਣ ਵਿਚ ਇਲੈਕਟ੍ਰਾਨਿਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਿੰਟ-ਮੀਡੀਆ ਦਾ ਵੀ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਹੱਥ ਹੈ। ਦੋ ਨੰਬਰ ਸਹਾਫ਼ੀ ਦੋ ਨੰਬਰ ਸ਼ਾਇਰ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਮੋਟ ਕਰੇਗਾ। ਲੇਕਿਨ ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਹਰ ਦੌਰ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਰਹੇ ਹਨ। ਦੂਸਰਿਆਂ ਤੋਂ ਲਿਖਵਾਣ ਦੀ ਇਹ ਰਵਾਇਤ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣੀ ਹੈ ਲੇਕਿਨ ਲੋਕ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਹੀ ਆਪਣੀ ਮੌਤ ਆਪ ਮਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਜੈਨੂਅਨ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਹੱਕ ਮਾਰ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਬਾਕੀ ਇਸ ਨਾਲ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਕੋਈ ਖ਼ਾਸ ਨੁਕਸਾਨ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਦਾ। ਤਖ਼ਲੀਕ ਜੇਕਰ ਸੱਚੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸਦੀ ਖ਼ੁਸ਼ਬੂ ਦੇਰ ਨਾਲ ਹੀ ਸਹੀ ਆਖ਼ਰਕਾਰ ਫੈਲ ਕੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

? ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਉਰਦੂ ਅਦਬ ਨੂੰ ਦੁਨੀਆ ਦੀ ਵੱਡੀ ਜ਼ੁਬਾਨਾਂ ਦੇ ਅਦਬ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਰੱਖ ਸਕਦੇ ਹੋ ?

– ਬਿਲਕੁਲ ਰੱਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਸ਼ਾਇਰੀ ਅਤੇ ਨਸਰ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ। ਬਲਕਿ ਮੈਂ ਹਿ ਵੀ ਕਹਾਂਗਾ ਕਿ ਸਾਡੇ ਇੱਥੇ ਸ਼ਾਇਰੀ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਬਿਹਤਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਜਿੱਥੋਂ ਤੀਕ ਨਸਰ ਦੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਹੁਸੈਨ ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਬਸਤੀ' ਹੀ ਨੂੰ ਲੈ ਲਓ ਇਸਦਾ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਤਰਜਮਾ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਬੁਕ ਪ੍ਰਾਈਜ਼ ਦੇ ਲਈ ਸਾਰਟ ਲਿਸਟ ਹੋਇਆ। ਬਸਤੀ ਚੰਗਾ ਨਾਵਲ ਹੈ ਲੇਕਿਨ ਇਸ ਤੋਂ ਕਿਧਰੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਚੰਗੇ ਨਾਵਲ ਉਰਦੈ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਗਏ। ਤੁਸੀਂ ਉਰਦੂ ਦੇ ਇਕ ਦਰਜਨ ਸਾਡੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਬਣਾਓ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਬਸਤੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੇਗਾ। ਮਸਲਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡਾ ਸਾਹਿਤ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਤਰਜਮਾ ਹੋਇਆ। ਜੇਕਰ ਸਾਡੇ ਚੰਗੇ ਨਾਵਲ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਹੋ ਜਾਣਾ ਤਾਂ ਪੱਛਮ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਖੁੱਲ੍ਹ ਜਾਣ। ਇਕ ਮਿਸਾਲ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਮੌਜੂਦ ਹੈ ਉਰਦੂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਵਲ "ਮੜ੍ਹੀ ਦਾ ਦੀਵਾ" ਖ਼ੁਸ਼ ਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਪੂਰਬੀ ਜ਼ੁਬਾਨਾਂ ਵਿਚ ਤਰਜਮਾ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਛਪਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕਾਪੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਲੱਖਾਂ ਵਿਚ ਹੈ।

? ਕੀ ਮੌਜੂਦਾ ਸਾਹਿਤ ਆਪਣੇ ਅਹਿਦ ਦੇ ਤਕਾਜ਼ੇ ਪੂਰੇ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ?

– ਜੇਕਰ ਤੁਹਾਡੀ ਉਹਨਾਂ ਤਕਾਜ਼ਿਆਂ ਦੀ ਮੁਰਾਦ ਕੋਈ ਸਿਆਸੀ ਇਨਕਲਾਬ

ਵਗ਼ੈਰਾ ਤੋਂ ਮੁਆਰਫ਼ ਕਹੋਗੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਕਾਜ਼ੇ ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਕਿੰਨਾ ਹੀ ਫ਼ਜ਼ੂਲ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਮੇਰੇ ਖ਼ਿਆਲ ਵਿਚ ਇਹ ਮਨਸਫ਼ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਹਾਂ ਜੇਕਰ ਇਸ ਤੋਂ ਮੁਰਾਦ ਆਪਣੇ ਅਹਿਦ ਦੀ ਅੱਕਾਸੀ ਹੈ ਤਾਂ ਯਕੀਨਣ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਹਰ ਚੰਗਾ ਸਾਹਿਤ ਆਪਣੇ ਅਹਿਦ ਦਾ ਅਕਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।ਸਾਹਿਤ ਖ਼ਲਾਅ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਆਪਣਾ ਖ਼ਾਮ ਮੁਵਾਦ ਆਪਣੇ ਇਰਦ-ਗਿਰਦ ਤੋਂ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਹਿਦ ਦੀ ਅੱਕਾਸੀ ਖ਼ੁਦ-ਬਖ਼ੁਦ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

? ਮੰਟੋ ਅਤੇ ਬੇਦੀ ਉਰਦੂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਹਨ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਤੁਹਾਡੇ ਦਿਲ ਦੇ ਨੇੜੇ ਕੌਣ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਉਂ ?

– ਦੋਵੇਂ ਵੱਡੇ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਜ਼ਾਤੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਮੰਟੋ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹਾਂਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ? ਮੈਂ ਇਸਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਤੋਂ ਮਜਬੂਰ ਹਾਂ।

? ਇਕ-ਦੋ ਉਰਦੂ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਕਹਾਣੀਪਣ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਜਿਵੇਂਕਿ ਅਨੀਸ ਨਾਗੀ ਅਤੇ ਸਜਾਦ ਅਨਵਰ ਦੇ ਨਾਂ ਲਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਉਰਦੂ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਕਹਾਣੀਪਣ ਦੀ ਵਾਪਸੀ ਦੇ ਸਫ਼ਰ ਬਾਰੇ ਵਿਚ ਕੁਝ ਦੱਸੋ ?

– ਇਸ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਲਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਸੁਰਿੰਦਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਰਸ਼ੀਦ ਅਮਜਾਦ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਮੁਆਸਰ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਤਾਂ ਇਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਤਖ਼ਲੀਕੀ ਮਿਜਾਜ਼ ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਪਾਇਆ ਸੀ। ਬਾਕੀਆਂ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਦੇਖਾ-ਦੇਖੀ ਅਜਿਹਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਹਨਾਂ ਦੇ ਮਿਜਾਜ਼ ਇਹ ਮੇਲ ਖਾਂਦਾ ਸੀ ਉਹ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤੱਕ ਕਾਰੀਅਨ ਦਾ ਹਲਕਾ ਬਣਾਨ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਰਹੇ ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਅਤੇ ਤੁਸੀਂ ਹੋ ਜੋ ਨਾਂ ਲਏ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਮਹਿਜ਼ ਫ਼ੈਸਨ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਇਸ ਤਰਫ਼ ਆਏ ਸਨ। ਸੋ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਿਟ ਗਏ। ਫ਼ਿਕਸਨ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਵਕੂਅ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਹਾਣੀ ਜਨਮ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਇਹ ਅੰਸਰ ਸਿਰੇ ਤੋਂ ਹੀ ਗ਼ਾਇਬ ਹੋ ਜਾਏਗਾ ਤਾਂ ਕਾਰੀ ਫ਼ਿਕਸ਼ਨ ਕਿਉਂ ਪੜ੍ਹੇਗਾ। ਸ਼ਾਇਰੀ ਪੜ੍ਹਨ ਵਿਚ ਕੀ ਬੁਰਾਈ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਰਿਦਮ ਵੀ ਸਾਥ ਲੈ ਕੇ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਨਿਗਾਰਾਂ ਨੂੰ ਚਲਦੀ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਇਹ ਸਿਲਸਿਲਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦੇਰ ਚਲਣ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ। ਸੋ ਉਹ ਪਲਟ ਆਏ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਕਹਾਣੀਪਣ ਤੋਂ ਫਿਰ ਪੂਰੇ ਅਫ਼ਸਾਨੇ ਵੀ ਲਿਖੇ।

? ਸੰਤਾਲੀ ਦੀ ਵੰਡ ਨੇ ਉਪ-ਮਹਾਂਦੀਪ ਦੇ ਅਦੀਬਾਂ ਨੂੰ ਬੇਹਦ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ, ਉਰਦੂ ਸਾਹਿਤ ਉੱਤੇ ਸੰਤਾਲੀ ਦੇ ਬਟਵਾਰੇ ਦੇ ਅਸਰਾਂ ਉੱਤੇ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੋਗੇ ?

– ਬਟਵਾਰੇ ਦੇ ਅਸਰ ਬਹੁਤ ਪਏ ਅਤੇ ਇਸ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਸਾਹਿਤ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਖ਼ਾਸ ਕਰ ਫ਼ਿਕਸ਼ਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਰੇ ਅਮਲ ਵਿਚ ਸਿਰਫ਼ ਪੰਜਾਬ ਤਕਸੀਮ ਹੋਇਆ ਬਾਕੀ ਕੋਈ ਸੂਬਾ ਤਕਸੀਮ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਲਈ ਦੋਹਾਂ ਪਾਸੇ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਅਦੀਬਾਂ ਨੇ ਮੇਰੀ ਮੁਰਾਦ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਸਣ ਵਾਲੇ ਅਦੀਬਾਂ ਤੋਂ ਹੈ, ਇਸਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸ਼ਿਦਤ ਨਾਲ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ।ਇਹੀ ਵਜ੍ਹਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਾਹਿਤ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨੇ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਉੱਚ-ਦਰਜੇ ਦਾ ਲਿਖਿਆ।

? ਤੁਸੀਂ ਬਹੁਤ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੁਵੱਜਾ ਦਿਵਾਈ ਹੈ।ਇੱਥੋਂ ਹੀ ਯਾਦ ਆਇਆ ਕਿ ਉਰਦੂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਮੰਟੋ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਚੰਦਰ, ਬੇਦੀ, ਅਹਿਮਦ ਨਦੀਮ ਕਾਸਮੀ, ਅਸ਼ਫ਼ਾਕ ਅਹਿਮਦ ਅਤੇ ਬਾਨੋ ਕੁਦਸੀਆ ਦੇ ਨਾਂ ਲਏ ਜਾ ਸਕਦੇ

ਹਨ। ਇਸਦੀ ਵਜ੍ਹਾ ਕੀ ਹੈ ?

– ਤੁਸੀਂ ਇਹਨਾਂ ਨਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਕਿਉਂ ਇਕਤਫ਼ਾ ਕਰ ਗਏ। ਗ਼ੁਲਾਮ ਅੱਬਾਸ ਹਨ। ਅਬਦੁਲਾ ਹੁਸੈਨ ਹਨ। ਡਾਕਟਰ ਅਨਵਰ ਸੱਜਾਦ ਹਨ। ਮਨਸ਼ਾ ਯਾਦ ਹਨ। ਰਸੀਦ ਅਮਜਦ ਹਨ। ਮੁਸਤਨਸਰ ਹੁਸੈਨ ਤਾਰੜ ਹਨ। ਬਲਕਿ ਉਰਦੂ ਫ਼ਿਕਸਨ ਦੇ ਸਫ਼ ਅਵਲ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਿਵਾਏ ਕਰਾਤ ਆਲੀਨ ਹੈਦਰ ਅਤੇ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਹੁਸੈਨ ਦੇ ਸਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਹੀ ਸਨ ਅਤੇ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਹੁਸੈਨ ਦਾ ਤਾਂ ਇਹ ਫ਼ਿਕਰਾ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਡਾਬਾਈ (ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਆਬਾਈ ਕਸਬੇ ਦਾ ਨਾਂ) ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਹਾਂ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਰੋੜਾ ਹਾਂ ਇਸ ਲਈ ਅੱਧੇ ਪੰਜਾਬੀ ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਸਨ। ਫਿਰ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਵਿਚ ਇਕਬਾਲ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਫ਼ੈਜ਼, ਰਾਸ਼ਦ, ਮਜੀਦ, ਮੀਰਾਜੀ, ਮੁਨੀਰ ਨਿਆਜ਼ੀ ਤੱਕ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਹੀ ਸਨ। ਜਦੀਦ ਉਰਦੂ ਨਜ਼ਮਕਾਰ ਤਾਂ ਆਗ਼ਾਜ਼ ਹੀ ਇਕ ਪੰਜਾਬੀ ਮੁਹੰਮਦ ਹੁਸੈਨ ਆਜ਼ਾਦ ਤੇ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਪਚਾਨਵੇਂ ਫ਼ੀ ਸਦੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦਾ ਤਾਅਲੁੱਕ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਹੀ ਰਿਹਾ। ਹੁਣ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਸਾਥ ਹੈ। ਇਸਦੀ ਵਜ੍ਹਾ ਵੀ ਪੁੱਛੀ ਹੈ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਖ਼ਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਵਜ੍ਹਾ ਇਕ ਹੀ ਹੈ ਉਹ ਇਹ ਕਿ ਉਰਦੂ ਦਾ ਖ਼ਮੀਰ ਪੰਜਾਬੀ ਤੋਂ ਉਠਾਇਆ ਹੈ। ਉਰਦੂ ਦੇ ਆਗ਼ਾਜ਼ ਦੇ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਹਰ ਖ਼ਿੱਤੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਕਿਆਸ ਆਰੀਆਂ ਦੀ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਆਪਣੀ ਧਰਤੀ ਨਾਲ ਜੁੜਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਲੇਕਿਨ ਕਿਸੇ ਦਾ ਵੀ ਸਿਰ ਪੈਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਿਵਾਏ ਮਹਿਮੂਦ ਸ਼ੀਰਾਨੀ ਦੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਦੇ ਜਿਹਨਾਂ ਨੇ ਇਸੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਇੱਥੇ ਪਹਿਲਾਂ ਨਜ਼ਰੀਆ ਘੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਓਤੇ ਪਿਰ ਇਸ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਦਲਾਇਲ ਤਲਾਸ਼ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਡੀ ਤਖ਼ਲੀਕ ਦੀ ਇਕ ਬੁਨਿਆਦੀ ਖ਼ਾਮੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਮਾਹਰ ਲਸਾਨੀਆਤ ਨਹੀਂ ਹਾਂ ਲੇਕਿਨ ਕਾਮਨਸੈਂਸ ਨਾਲ ਕੰਮ ਲੈਂਦਿਆਂ ਏਨਾ ਜ਼ਰੂਰ ਜਾਣ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਕਿਸੇ ਜ਼ੁਬਾਨ ਦਾ ਜ਼ਖ਼ੀਰਾ ਅਲਫ਼ਾਜ਼ (ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ) ਇਸਨੂੰ ਦੂਸਰੀਆਂ ਜ਼ੁਬਾਨਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖ ਨਹੀਂ ਬਣਾਉਂਦੇ ਇਸ ਦੇ ਵਾਕ ਦੀ ਸਾਖ਼ਤ ਇਸਨੂੰ ਦੂਸਰੀਆਂ ਜ਼ੁਬਾਨਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਰਦੂ ਦੇ ਜੁਮਲੇ ਦੀ ਸਾਖ਼ਤ ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਜ਼ੁਬਾਨ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਰੀਬ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਹੀ ਹੈ। ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਤਾਂ ਹਰ ਜ਼ੁਬਾਨ ਦੂਸਰੀਆਂ ਜ਼ੁਬਾਨਾਂ ਤੋਂ ਉਧਾਰੀ ਲੈਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਲੇਕਿਨ ਇਸਦੇ ਵਾਕ ਦੀ ਸਾਖ਼ਤ ਹਮੇਸ਼ ਬਰਕਰਾਰ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

? ਜੇਕਰ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸ਼ਾਇਰੀ ਅਤੇ ਨਸਰ ਵਿਚੋਂ ਚੋਣ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਪੰਜ ਵੱਡੇ ਨਾਵਲ, ਦਸ ਕਹਾਣੀਆਂ ਅਤੇ ਪੰਜ ਵੱਡੇ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਲੈਣਾ ਪਸੰਦ ਕਰੋਗੇ ?

– ਮੇਰੇ ਖ਼ਿਆਲ ਹੈ ਇਹ, ਇਸ ਵਕਤ ਤੱਕ ਦਾ ਤੁਹਾਡੇ ਵੱਲੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਸਵਾਲ ਹੈ। ਬਹਿਰਹਾਲ ਕਰਾਹਤ ਆਲੀਨ ਹੈਦਰ–'ਆਗ ਦਾ ਦਰਿਆ', ਅਬਦੁਲਾ ਹੁਸੈਨ ਦਾ–'ਉਦਾਸ ਨਸਲੇਂ', ਮੁਸਤਨਸਰ ਹੁਸੈਨ ਤਾਰੜ ਦਾ–'ਖ਼ਸ–ਵ–ਖ਼ਾਸ਼ਾ ਕੇ ਜ਼ਮਾਨੇ', 'ਰਾਜਾ ਗਿੱਧ', ਅਤੇ ਮਿਰਜ਼ਾ ਅਜਹਰ ਬੇਗ ਦਾ–'ਗ਼ੁਲਾਮ ਬਾਗ਼', ਮੁਝੇ ਜ਼ਾਤੀ ਤੌਰ ਪਰ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਹੈ। ਇਸ ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵੀ ਨਾਵਲ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਲੇਕਿਨ ਤੁਸੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਪੰਜ ਦੀ ਕੈਦ ਲਗਾਈ ਹੈ। ਤਾਂ ਬਾਕੀ ਰਹਿ ਗਏ ਹਨ। ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮ ਚੰਦ ਮੁਨਸ਼ੀ ਦੀ–'ਕਫ਼ਨ', ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਚੰਦਰ ਦੀ–'ਲਾਜਵੰਤੀ', ਮੰਟੋ ਦੀ–'ਟੋਬਾ ਟੇਕ ਸਿੰਘ', ਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਦੀ–'ਕਚਰਾ ਬਾਬਾ', ਗ਼ੁਲਾਮ ਅੱਬਾਸ ਦੀ–'ਆਂਧੀ', ਅਹਿਮਦ ਨਦੀਮ ਕਾਸਮੀ ਦੀ–'ਪ੍ਰਮੇਸ਼ਰ ਸਿੰਘ', ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਹੁਸੈਨ ਦੀ–'ਆਖ਼ਰੀ ਆਦਮੀ', ਅਸਫ਼ਾਕ ਅਹਿਮਦ ਦੀ–'ਗਡਰੀਆ', ਬਾਨੋ ਕੁਦਸੀਆ

ਦੀ–'ਅੰਤਰਹੋਤ ਉਦਾਸੀ', ਮਨਸ਼ਾ ਯਾਦ ਦੀ–'ਤੀਰਹਵਾਂ ਖੰਬਾ', ਅਸਦ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ ਦੀ–'ਸ਼ਹਿਰ ਕੋੜ੍ਹਕਾ ਦਾ ਆਖ਼ਰੀ ਆਦਮੀ'। ਗਿਣ ਲਈਂ ਕਿਧਰੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਾ ਹੋ ਗਏ ਹੋਣ....ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਵੱਡੇ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦਾ ਤਓਲੁੱਕ ਹੈ ਤਾਂ ਮੀਰ, ਗ਼ਾਲਿਬ, ਇਕਬਾਲ, ਅਨੀਸ ਅਤੇ ਨਜ਼ੀਰ ਅਕਬਰ ਆਬਾਦੀ ਹੀ ਮੇਰੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਆਏ ਸ਼ਾਇਰ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਦੀ ਸਤਹ ਉੱਤੇ ਫ਼ਿਲਹਾਲ ਕੋਈ ਦੂਸਰਾ ਸ਼ਾਇਰ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚ ਪਾ ਰਿਹਾ।

? ਅਕਾਦਮੀ ਅਦਬੀਆਤ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਮਦੀਰ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਮੈਂ ਤੁਸੀਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਇਲਾਕਾਈ ਤੇ ਸੂਬਾਈ ਜ਼ੁਬਾਨਾਂ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਤਰਜਮਾ ਕਰਵਾ ਕੇ ਛਾਪਦੇ ਹੋ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਦੂਸਰੀਆਂ ਜ਼ੁਬਾਨਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਅਦਬ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਵੇਖਦੇ ਹੋ ?

– ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਜ਼ੁਬਾਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਪਸ਼ਤੋ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਅਤੇ ਸਿੰਧੀ ਫ਼ਿਕਸ਼ਨ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵੱਡੀ ਜ਼ੁਬਾਨ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਬਾਕੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਜ਼ੁਬਾਨਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਕਾਬਲ ਕਦਰ ਕੰਮ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਲੇਕਿਨ ਸਿੰਧੀ ਅਤੇ ਪਸ਼ਤੋਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਕੀ ਜ਼ੁਬਾਨਾਂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਤ ਵਿਚ ਦੁਸ਼ਵਾਰੀਆਂ ਹਨ। ਖ਼ੁਦ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਡੇ ਇੱਥੇ ਉਰਦੂ ਰਸਮੁਲਖ਼ਤ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਤ ਦੇ ਮਸਲੇ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਬੋਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਲਿਹਾਜ ਨਾਲ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਜ਼ੁਬਾਨ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਇਹ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹਾਈ ਜਾ ਰਹੀ। ਇਹ ਸਾਡਾ ਦੁਖ਼ਾਂਤ ਹੈ।

? ਤੁਸੀਂ ਅੱਜਕੱਲ ਕੀ ਲਿਖ ਰਹੇ ਹੋ ?

– ਅੱਜਕੱਲ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਦੂਸਰੇ ਨਾਵਲ ਦਾ ਆਖ਼ਰੀ ਡਰਾਫ਼ਟ ਲਿਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਇਹ ਨਿਸਬਤਨ ਕੰਮ ਜ਼ਖ਼ੀਮ ਨਾਵਲ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਕਹਾਣੀ ਇਕ ਪਣਚੱਕੀ ਵਾਲੇ ਦੇ ਗਿਰਦ ਘੁੰਮਦੀ ਹੈ। ਮੁਮਕਿਨ ਹੈ ਕਿਸੇ ਦੂਸਰੀ ਜ਼ੁਬਾਨ ਵਿਚ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਨਾਵਲ ਹੋਵੇ ਲੇਕਿਨ ਉਰਦੂ ਦੀ ਹਦ ਤੀਕ ਇਹ ਯਕੀਨਣ ਵੱਖਰਾ ਨਾਵਲ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸਦੇ ਬਾਅਦ ਤੀਸਰੇ ਨਾਵਲ ਉੱਤੇ ਕੰਮ ਦਾ ਆਗ਼ਾਜ਼ ਕਰਾਂਗਾ।

? ਆਖ਼ਰ ਵਿਚ ਇਕ ਜ਼ਾਤੀ ਸਵਾਲ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਜਦੋਂ ਇਕੱਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹੋ ਤਾਂ ਕੀ ਸੋਚਦੇ ਹੋ ?

– ਅਵਲ ਤਾਂ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਇਕੱਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਅਧਿਐਨ ਵਿਚ ਹੀ ਮੈਂ ਰੁੱਝਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਮੇਰੇ ਬੈਗ ਵਿਚ ਹਰ ਵਕਤ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਕਿਤਾਬ ਮੌਜੂਦ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਹਾਂ, ਜੇਕਰ ਅਧਿਐਨ ਨਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵਾਂ ਤਾਂ ਮੌਤ, ਵਕਤ, ਖ਼ਵਾਬ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਤਖ਼ਲੀਕੀ ਅਮਲ ਦੀਆਂ ਗੁੱਝੀਆਂ–ਰਮਜ਼ਾਂ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿਚ ਸੋਚਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਇਹਨਾਂ ਚਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਪੜ੍ਹ ਰੱਖਿਆ ਹੈ ਲੇਕਿਨ ਇਹ ਅਜੇ ਤੀਕ ਮੇਰੇ ਲਈ ਰਮਜ਼ਾਂ ਹੀ ਹਨ।

ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ
(ਖ਼ਾਲਿਦ ਫ਼ਰਹਾਦ ਧਾਰੀਵਾਲ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਚੋਣਵੀਆਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ)

-ਜਗਪ੍ਰੀਤ ਕੌਰ

ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਗਲਪੀ ਰੂਪ ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ, ਵਰਤਾਰਿਆਂ, ਜੀਵਨ ਘਟਨਾਵਾਂ, ਮਾਨਸਿਕ ਸੋਚਾਂ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਤਾਣੇ-ਬਾਣੇ ਨੂੰ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਸੋ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਅਧਾਰ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਚਰਿੱਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। "1947 ਈਸਵੀ ਦੀ ਵੰਡ ਵੇਲੇ ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਲੋਕਾਂ (ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ) ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਇਲਾਕਿਆਂ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਹਿਜ਼ਰਤ ਕੀਤੀ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੁੱਗਲ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ, ਅਜੀਤ ਕੌਰ, ਮਹੀਪ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਜੀਤ, ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, ਕੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕ, ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ, ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਉੱਪਲ, ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੀਤਲੜੀ, ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ, ਵਿਚੋਂ ਹਿਜ਼ਰਤ ਕਰਕੇ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆ ਵੱਸੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਨਵੇਂ ਸਿਰੇ ਤੋਂ ਉਪਰਾਲੇ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਸਿਰਫ਼ 'ਜੋਸ਼ੂਆ ਫ਼ਜਲ ਦੀਨ' ਪਹਿਲੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 1924 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਆਪਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਛਾਪਿਆ"।[1]

ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਆਰੰਭ 'ਸੱਜਾਦ ਹੈਦਰ' ਤੋਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਛੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ। ਇਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ 1951 ਈਸਵੀ ਵਿਚ 'ਡਾ. ਫਕੀਰ ਮੁਹੰਮਦ ਫਕੀਰ' ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਮਾਸਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਰਸਾਲਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਰਸਾਲੇ ਵਿਚ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਛਪੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਚੋਣ ਕਰਕੇ 'ਲਹਿਰਾਂ' ਨਾ ਹੇਠ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਛਾਪਿਆ। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚ ਲਹਿੰਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਚੜ੍ਹਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵੀ ਲਈਆਂ ਗਈਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਅਬਦੁਲ ਮਜੀਦ ਸਾਲਕ, ਸੂਫੀ ਤੱਬਸ਼ਮ, ਅਬਦੁਲ ਮਜੀਦ ਭੱਟੀ, ਡਾ. ਫ਼ਕੀਰ ਮੁਹੰਮਦ ਫ਼ਕੀਰ, ਮਜੀਦ ਲਾਹੌਰੀ, ਜੋਸ਼ਵਾ ਫ਼ਜ਼ਲਦੀਨ, ਸਕਬ ਜ਼ੀਰਵੀ, ਅਕਬਰ ਲਾਹੌਰੀ, ਸਜ਼ਾਦ ਹੈਦਰ, ਵਕਾਰ ਅੰਬਾਲਵੀ, ਨਜ਼ੀਰ ਫ਼ਾਤਮਾ, ਰਫ਼ੀਕ ਲੋਧੀ, ਮੁਹੱਲ ਯਜ਼ਦਾਨੀ, ਤਾਜ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਿਆਲ, ਸੂਫ਼ੀ ਅਕੀਲ, ਨੂਰ ਕਸ਼ਮੀਰੀ, ਆਲਮ ਸਿਆਹ ਪੋਸ਼, ਮਸਊਦ ਬਾਨੋ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ"।[2]

ਮੁਢਲੇ ਦੌਰ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇਸ਼ ਵੰਡ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤ, ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਜਾਇਦਾਦਾਂ, ਮਕਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਅਲਾਟਮੈਂਟਾਂ, ਰਫ਼ਿਊਜ਼ੀਆਂ ਦਾ ਵਸੇਬਾ, ਅਖ਼ਲਾਕੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰਹੇ। "1960 ਤੋਂ 1970 ਤੀਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੈਰੀ ਤੁਰਨਾ ਆਰੰਭਿਆ ਤੇ ਬਣਤਰ ਤੇ ਤਕਨੀਕ ਦੋਹਾਂ ਪੱਖੋਂ ਕਾਫੀ ਤਬਦੀਲੀ ਨਜ਼ਰ ਆਈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਛਪੀਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਨਵਾਜ਼ (ਡੂੰਘੀਆ ਸ਼ਾਮਾਂ 1960), ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬ ਦਾ ਕਹਾਣੀ ਨੰਬਰ (1960), ਅਜੋਕੀ ਕਹਾਣੀ (ਸੰਪਾਦਨਾ 1961), ਅਬਦਲ ਮਜੀਦ ਭੱਟੀ (ਦਿਲ ਦੀਆ ਬਾਰੀਆਂ 1962), ਆਗਾ ਅਸ਼ਰਫ਼ (ਵਾਵਰੋਲੇ 1965), ਅਖ਼ਤਰ ਨਲੀਮੀ (ਲੰਮੀਆਂ ਉਡਾਨਾਂ 1967), ਰਿਫ਼ਅਤ (ਉਪਰੀ ਕੁੜੀ 1969), ਸਾਹਮਣੇ ਆਈਆਂ ਹਨ"।[3]

ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਜਾਇਜ਼ਾ ਲੈਂਦਿਆਂ ਅਸੀਂ ਇਸ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਹਰ ਵੰਨਗੀ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਕਾਰਨ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਤਬਦੀਲੀ ਆਉਂਦੀ ਗਈ। ਇਸ ਤਬਦੀਲੀ ਦੇ ਦੌਰ ਅਧੀਨ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਆਮ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ, ਤਕਲੀਫ਼ਾ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਫੈਲਿਆ ਤਨਾਅ, ਕਰਮ-ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ, ਤ੍ਰਾਸਦੀਆਂ, ਪੀੜਾਂ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ, ਧਾਰਮਿਕ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਆਰਥਿਕ ਨਾ-ਬਰਾਬਰੀ ਤੇ ਨਾਰੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇ ਬਣੇ।

ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਵੱਖਰੀ ਪਛਾਣ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਅਕਬਰ ਲਾਹੌਰੀ, ਅਨਵਰ ਅਲੀ, ਹਨੀਫ਼ ਚੌਧਰੀ, ਹੁਸੈਨ ਸ਼ਾਹਿਦ, ਕਹਿਕਸਾ ਮਲਿਕ, ਸਲੀਮ ਖਾਨ ਗਿੰਮੀ, ਇਕਬਾਲ ਮਲਾਹੁਦੀਨ, ਅਨਵਰ ਸੱਯਾਦ, ਨਾਦਿਰ ਜਾਜਵੀ, ਹੁਸੈਨ ਸ਼ਾਦ, ਹਨੀਫ ਬਾਵਾ, ਅਫ਼ਜਲ ਤੌਸੀਫ਼, ਫ਼ਰਖੰਦਾ ਲੋਧੀ, ਅਫ਼ਜਲ ਅਹਿਸਨ ਰੰਧਾਵਾ, ਮਨਸਾ ਯਾਦ , ਅਮੀਨ ਮਲਿਕ, ਪਰਵੀਨ ਮਲਿਕ, ਜ਼ਮੀਲ ਅਹਮਦ ਪਾਲ, ਜ਼ੁਬੇਰ ਅਹਿਮਦ, ਇਲਿਆਸ ਘੁੰਮਣ ਖ਼ਾਲਿਦ ਫ਼ਰਹਾਦ ਧਾਰੀਵਾਲ, ਮਲਿਕ ਮਿਹਰ ਅਲੀ, ਮਕਮੂਦ ਸਾਕਿਬ ਆਦਿ ਹਨ।

ਇਸ ਲੇਖ ਵਿਚ ਸਮੁੱਚੀਆਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨਾ ਤਾਂ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ ਸੋ ਖ਼ਾਲਿਦ ਫ਼ਰਹਾਦ ਧਾਰੀਵਾਲ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਚੋਣਵੀਆਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਕਹਾਣੀਆਂ' ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਅਸੀਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਾਂਗੇ। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਲਿਪੀਅੰਤਰ 'ਪਾਲ ਸਿੰਘ ਵੱਲਾ ਅਤੇ ਅਬਦੁਲ ਹੁਫੀਜ਼' ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇ ਵਰਗ-ਵੰਡ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਅਸਮਾਨਤਾ ਤੇ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟਤਾ, ਮਿਹਨਤਕਸ਼ ਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਜਮਾਤ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਤੇ ਤਰਜ਼ਮਾਨੀ, ਜਾਤ-ਪਾਤ, ਦਲਿਤ ਜੀਵਨ ਵਿਚਲੇ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰ ਭਰਪੂਰ ਨੀਚ ਤੇ ਸ਼ੋਸ਼ਕੀ ਵਤੀਰੇ ਤੋਂ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟਤਾ, ਭੂ-ਹੇਰਵਾ, ਆਪਸੀ ਸਾਂਝ, ਮਾਨਸਿਕ ਉਲਝਣਾਂ ਤੇ ਤਨਾਅ, ਅਨਪੜ੍ਹਤਾ ਅਤੇ ਨਾਰੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ।

ਮੈਂ ਅਪਾਣੀ ਗੱਲ 'ਪਿੜੀਆਂ ਵਾਲਾ ਖੇਸ' ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦੀ ਹਾਂ ਜੋ ਆਸਫ਼ ਮਹਿਮੂਦ ਦੀ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ਾ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਆਰਥਿਕ ਨਾ-ਬਰਾਬਰੀ ਹਰ ਲੇਖਕ ਦੀ ਚੇਤਨਤਾ ਨੂੰ ਟੁੰਬਦੀ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਲੇਖਕ ਭਾਵੁਕ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਰਥਿਕ ਨਾ ਬਰਾਬਰੀ ਵਾਲੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਗਰੀਬ ਬੱਚਿਆਂ, ਔਰਤਾਂ ਅਤੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੀ ਜਿੰਦਗੀ ਪਸ਼ੂਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਕਈ ਵਾਰ ਬਦਤਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਆਰਥਿਕ ਨਾ ਬਰਾਬਰੀ ਅਤੇ ਵਰਗ-ਵੰਡ ਤੋਂ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟ ਲੋਕ ਕਈ ਵਾਰ ਵਿਦਰੋਹ ਤੇ ਵੀ ਉੱਤਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਕੁਝ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਘਟਨਾ ਹੀ ਵਾਪਰਦੀ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਲੀ ਪਾਤਰ 'ਮਾਸੀ ਜੈਨਾ' ਜੋ ਕਿ ਖੇਸ ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਵੇਚਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਮਾਸਟਰਣੀ ਨੂੰ ਖੇਸ ਦੇਣ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਮਾਸਟਰਣੀ ਦੇ ਕਹੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਮਾਸਟਰਣੀ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਮੰਗੇ ਵੱਧ ਪੈਸੇ ਦੇਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਹ ਬਾਕੀ ਪੈਸੇ ਵੀ ਉਥੇ ਹੀ ਛੱਡ ਰੋਂਦੀ ਹੋਈ ਘਰ ਵਾਪਿਸ ਜਾਣ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਮਾਸਟਰਣੀ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਤੋਂ ਦੁੱਖੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਅੰਦਰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਹੋ ਰਹੇ ਧੱਕੇ ਕਾਰਨ ਗੁੱਸੇ ਅਤੇ ਵਿਦਰੋਹ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵੀ ਹੈ। ਉਹ ਮਾਸਟਰਣੀ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ:

"ਚੱਲ ਬੀਬਾ ਖੇਸ ਵੀ ਰੱਖ ਤੇ ਪੈਸੇ ਵੀ ਰੱਖ। ਉਹ ਵੀ ਰੱਖ ਲੈ ਸਾਂਭ ਕੇ, ਖੋਰੇ ਕਾਲ

ਕਟਿਆ ਜਾਈ ਕੋਈ ਰੰਡੀ ਦਾ ਹੱਕ ਮਾਰ ਕੇ"। "ਨੀ ਜੁੱਤੀ ਤੇ ਮਾਰਦੀ ਆਂ ਮੈਂ ਪੈਸੇ ਤੇਰੇ ਐਡੀ ਤੂੰ ਹੱਕ ਸੱਚ ਦੱਸਣ ਆਈ ਮੈਨੂੰ। ਸ਼ੈਅ ਬਣਾ ਲੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵੀ ਕੋਈ ਦਾਜ 'ਚ ਧਰਨ ਆਸਤੇ। ਮਤੇ ਬੁੜ ਜਾਈ ਵੱਲ ਸਿਰ"[4]

'ਮਾਸੀ ਜੈਨਾ' ਦੁਆਰਾ ਬੋਲੇ ਇਹਨਾਂ ਬੋਲਾਂ ਵਿਚ ਹਰਖ ਤੇ ਵਿਦਰੋਹ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਸਾਫ ਜ਼ਾਹਿਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ਾ ਵੀ ਉਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਰਗ-ਵੰਡ ਵਿਚ ਅਮੀਰ ਵਰਗ ਦੇ ਕੁਝ ਲੋਕ ਅਜਿਹੇ ਵੀ ਹਨ ਜੋ ਮਿਹਨਤਕਸ਼ ਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਲੀ ਪਾਤਰ ਮਾਸਟਰਣੀ ਦੀ ਧੀ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਤਰਜ਼ਮਾਨੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਹ 'ਮਾਸੀ ਜੈਨਾ' ਦੀ ਤਕਲੀਫ਼ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੈ, ਜਦੋਂ 'ਮਾਸੀ ਜੈਨਾ' ਦਾ ਬੋਲਦੀ-ਬੋਲਦੀ ਦਾ ਸਾਹ ਅੰਦਰ-ਬਾਹਰ ਹੋਣ ਲੱਗਾ ਤਾ ਉਹ ਰੋਂਦੀ-ਰੋਂਦੀ ਮਾਸੀ ਕੋਲ ਆਈ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ:

"ਮਾਸੀ ਜੀ ਤੁਸੀਂ ਮਾਫ਼ ਕਰ ਦੇਵੋ। ਤੁਸੀ ਮਾਫ਼ ਕਰ ਦੇਵੋ। ਮੈਂ ਮੰਗਨੀ ਆਂ ਮਾਫ਼ੀ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲੋਂ।"[5]

ਉਸਨੇ 'ਮਾਸੀ ਜੈਨਾ' ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਪੈਸੇ ਦੇਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਗੋਲਕ ਵਿਚੋਂ ਮਾਸੀ ਲਈ ਪੈਸੇ ਕੱਢ ਕੇ ਲਿਆਈ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ:

"ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਲੈ ਲਵੋ ਮਾਸੀ ਜੀ ਤੁਸੀਂ ਛੱਡੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰੁਪੱਈਆਂ ਨੂੰ। ਇਹ ਮੇਰੇ ਨੇ । ਮੈਂ ਬੜੇ ਚਿਰਾਂ ਤੋਂ

ਸਾਂਭ ਕੇ ਰੱਖੇ ਹੋਏ ਨੇ। ਬਸ ਤੁਸੀਂ ਲੈ ਲਓ। ਇਹ ਤੁਹਾਡੇ ਈ ਨੇ।"[6]

ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ਾ ਭਾਵੇਂ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਕਹਾਣੀ ਆਰਥਿਕ ਲੁੱਟ-ਖਸੁੱਟ ਤੋਂ ਅੱਕੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਿਦਰੋਹ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਇਸ ਬੱਚੀ ਦੁਆਰਾ 'ਮਾਸੀ ਜੈਨਾ' ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਰਾਹੀਂ ਆਪਸੀ ਪਿਆਰ ਤੇ ਮਿਹਨਤਕਸ਼ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਕਰਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਆਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਔਰਤ ਅਤੇ ਮਰਦ ਸਮਾਜ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਚਲੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿਚ ਮਰਦ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਉੱਚਾ ਰੁੱਤਬਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਵੈਦਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਰੁਤਬਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ, ਪਰ ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਸਮਾਂ ਬਦਲਦਾ ਗਿਆ ਉਸਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਦਾ ਪੱਧਰ ਬਹੁਤ ਨੀਵਾਂ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ। ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ ਅਨੁਸਾਰ ਔਰਤ ਦਾ ਰੁਤਬਾ ਬਹੁਤ ਨੀਵਾਂ ਹੋ ਗਿਆ। ਰਮਾਇਣ ਅਤੇ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵੀ ਔਰਤ ਨੂੰ ਦੁਸ਼ਟਾਂ ਅਤੇ ਮਰਦਾਂ ਨੂੰ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ। ਗੋਰਖ ਮੱਤ ਨੇ ਵੀ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ 'ਬਾਘਣ' ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਿੱਤਾ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬੁੱਧ ਮਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਔਰਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸੁਧਾਰ ਆਇਆ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਔਰਤ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਉੱਚਾ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ:

" ਭੰਡ ਮੁਆ ਭੰਡ ਭਾਲੀਐ, ਭੰਡਿ ਹੋਵੈ ਬੰਧਾਨ॥ ਸੋ ਕਿਉਂ ਮੰਦਾ ਆਖੀਐ, ਜਿਤੁ ਜੰਮਹਿ ਰਾਜਾਨ॥"

ਕੁਦਰਤ ਤਾਂ ਔਰਤ ਤੇ ਮਰਦ ਨੂੰ ਹੀ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਲਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਮਹਿਜ ਕਾਮ ਆਧਾਰਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸੰਤਾਨ ਉਤਪਤੀ ਦਾ ਕੁਦਰਤੀ ਕਾਰਜ ਪੂਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਮਨੁੱਖੀ ਨਸਲ ਦੇ ਇਸ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਜਿਉਂਦੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੀ, ਨਾ ਹੀ ਵਿਕਾਸ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਸੋ ਔਰਤ ਅਤੇ ਮਰਦ ਵੀ ਸਮਾਜਿਕ, ਇਤਿਹਾਸਕ ਹਾਲਤ ਅਨੁਸਾਰ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਿਸਮ ਦੇ

ਸਮਾਜਿਕ, ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਬੱਝਦੇ ਹਨ ਜੋ ਅੱਗੇ ਬਦਲਦੇ ਵੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪੁਰਸ਼ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਹ ਸੰਬੰਧ ਕਦੇ ਵੀ ਸਾਵੇਂ ਨਹੀਂ ਰਹੇ। ਇਹਨਾਂ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਸੁਖਾਵਾਂ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਨਾਰੀ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਔਰਤ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਮਰਦ ਵਿਚ ਵੀ ਨਾਰੀ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਪਾਸਾਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

"ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਮਨੁੱਖੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਤੇ ਸੰਤੁਲਨ ਬਦਲਦਾ ਹੈ। ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਔਰਤ ਪਰਦੇ ਵਿਚ ਕੈਦ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਬੁਰਜੂਆ ਦੌਰ ਵਿਚ ਸ਼ੈਅ ਬਣ ਰਹੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਔਰਤ ਬਰਾਬਰ ਹੋ ਰਹੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸਾਹਿਤ ਕਿਵੇਂ ਅਭਿੱਜ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਲਗਪਗ ਸਾਰੇ ਹੀ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਔਰਤਾਂ ਤੇ ਮਰਦ ਜਾਤ ਵੱਲੋਂ ਹੋ ਰਹੇ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਤੇ ਵਿਰੋਧ, ਭਾਵੁਕ ਹਮਦਰਦੀ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ।"[7]

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਹੀ ਅਕਬਰ ਲਾਹੌਰੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਚੌਧਰੀ ਦੀ ਧੀ' ਵਿਚ ਸਿੱਧੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। "ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਦਰਜੇ ਦੀ ਨਾਗਰਿਕ ਮੰਨਿਆਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇੱਕ ਇੱਕ ਜਗੀਰਦਾਰ ਅਠਾਰਾਂ-ਅਠਾਰਾਂ ਔਰਤਾਂ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਬੁਰਕਾ ਪਾ ਕੇ ਚਲਣਾ ਔਰਤ ਲਈ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਚੰਗੇ ਚਾਲ-ਚਲਣ ਦਾ ਸਰਟੀਫਿਕੇਟ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਜਰੂਰੀ ਹੈ। ਐਨੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਮਰਦ-ਜਾਤ ਦੀ ਜਿਨਸੀ ਭੁੱਖ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਤੁਲਨ ਰੱਖਣ ਲਈ ਵੇਸਵਾ-ਗਿਰੀ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਹੈ। ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਔਰਤ ਦੀ ਇਹ ਇਕ ਅਹਿਮ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਪਿਛੇ ਵਧੇਰੇ ਆਰਥਿਕ ਨਾ ਬਰਾਬਰੀ, ਭੁੱਖ-ਨੰਗ ਤੇ ਗਰੀਬੀ ਵਰਗੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਘਾਟਾਂ ਔਰਤ ਨੂੰ ਮਜਬੂਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ" [8]ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਚਾਹੇ ਗਲਤੀ ਮਰਦ ਦੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ ਪਰ ਸਾਰਾ ਕਸੂਰ ਔਰਤ ਦਾ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਦਾ ਹੈ। ਔਰਤ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਵੀ ਇੱਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ। 'ਚੌਧਰੀ ਦੀ ਧੀ' ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਲੀ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਨਾਲ ਵੀ ਕੁੱਝ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ। ਚੌਧਰੀ ਨਾਲ ਉਸਦੀ ਮਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਇਸ ਲੜਕੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਚੌਧਰੀ ਭਾਵੇਂ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੀ ਧੀ ਬਣਾ ਕੇ ਘਰ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਚੌਧਰੀ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਉਸ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਨਫ਼ਰਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਲੜਕੀ ਨਾਲ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਰੋਕਦਾ ਹੈ। ਚੌਧਰੀ ਦੀ ਧੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਦਸੱਦੀ ਹੈ ਕਿ:

"ਚੌਧਰੀ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਮੇਰੇ ਏਥੇ ਆਉਣ ਤੇ ਬੜਾ ਤੈਸ਼ ਵਿਚ ਏ। ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਜਾਨ ਤੋਂ ਲੰਘਾਣ ਦੀ ਸਹੁੰ ਖਾਧੀ ਏ। ਉਹਦੀ ਮਾਂ ਹੋਰ ਨਹੀ ਤੇ ਖਸਮ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਈ ਮੈਨੂੰ ਵੇਖਣ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰ ਆਉਂਦੀ ਪਰ ਪੁੱਤਰ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਠਾਕਿਆ ਪਈ ਜੇ ਤੂੰ ਉਸ ਕੰਜਰੀ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਗਈਉਂ ਤਾ ਫੇਰ ਕਦੀ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਮੂੰਹ ਨਾ ਦੇਖ ਸਕੇਗੀ"।[9]

ਚੌਧਰੀ ਦੀ ਸਿਹਤ ਖਰਾਬ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਹ ਆਪਣੀ ਧੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਹਰ ਕੋਈ ਉਸਨੂੰ ਕੰਜਰੀ ਦੀ ਧੀ ਕਹਿ ਕੇ ਵਿਆਹ ਲਈ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਫੇਰ ਚੌਧਰੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਤੀਜੇ ਜਿਸਨੂੰ ਉਸਨੇ ਉਸਦੇ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਾਲਿਆ ਸੀ, ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਧੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਲਈ ਬੁਲਾਇਆ, ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਚੌਧਰੀ ਦੀ ਗੱਲ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ:

"ਪਰ ਚਾਚਾ ਉਹ ਤੇ ਕੰਜਰੀ ਦੇ ਪੇਟੋਂ ਏਂ।[10]

ਚੌਧਰੀ ਨੇ ਉਸਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਮਿੰਨਤਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਉਸਨੂੰ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਾਲਚ ਦਿੱਤੇ। ਆਪਣੀ ਪੱਗ ਉਸਦੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ ਰੱਖੀ ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਗੱਭਰੂ ਨੇ ਚੌਧਰੀ ਦੀ ਇਕ ਨਾ ਸੁਣੀ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ:

"ਮੈਂ ਸੱਤਰੇ ਬੇਹਤਰੇ ਬੁੱਢੇ ਦੇ ਪਾਗਲਪਣ ਉੱਤੇ ਆਪਣੀ ਹਯਾਤੀ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੇਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ"।11

ਚੌਧਰੀ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸਦੀ ਧੀ ਫੇਰ ਆਪਣੇ ਪੁਰਾਣੇ ਕੋਠੇ ਤੇ ਚਲੀ ਗਈ। ਕਾਫੀ ਸਮਾਂ ਬੀਤਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਚੌਧਰੀ ਦਾ ਉਹੀ ਭਤੀਜਾ ਜਿਸਨੇ ਉਸਦੀ ਧੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਉਸਦੇ ਕੋਠੇ ਤੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਚੌਧਰੀ ਦੀ ਧੀ ਆਪਣੇ ਬੁੱਢੇ ਬਾਪ ਦੇ ਅਪਮਾਨ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਲਈ ਉਸਨੂੰ ਪੌੜੀਆਂ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਡੇਗ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਔਰਤ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਸਬੂਤ ਚੌਧਰੀ ਦੇ ਭਤੀਜੇ ਨਾਲ ਇਸ ਲੜਕੀ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਤੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਖਦੀ ਹੈ:

"ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਪ੍ਰਾਹੁਣਿਆਂ ਦੇ ਸਵਾਗਤ ਲਈ ਬੂਹੇ 'ਤੇ ਗਈ ਤੇ ਚੌਧਰੀ ਦਾ ਉਹੋ ਭਤੀਜਾ ਖਲੋਤਾ ਦੰਦ ਪਿਆ ਕੱਢਦਾ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਵਿਹੰਦਿਆਂ ਈ ਮੈਂ ਕੱਸ ਕੇ ਲੱਤ ਮਾਰੀ ਜੀਹਦਾ ਨਤੀਜਾ ਤੁਸੀ ਵੇਖ ਲਿਆ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਪਈ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੰਦ ਕੱਢਣਾ ਉਸਦਾ ਅਖ਼ੀਰੀ ਦੰਦ ਕੱਢਣਾ ਬਣਿਆ ਜਾ ਨਾ ਬਣਿਆ, ਪਰ ਏਨੀ ਗੱਲ ਜ਼ਰੂਰ ਏ ਪਈ ਜਿਸ ਦਗਾਬਾਜ਼ ਨਮਕ ਹਰਾਮ ਕੁੱਤੇ ਨੇ-ਮੇਰੇ ਬੁੱਢੇ ਪਿਉ ਦਾ ਮਾਣ ਤੋੜਿਆ ਸੀ, ਉਹਦੀ ਔਗੁਣਾਂ ਭਰੀ ਧੀ ਨੇ ਉੜਕ ਉਹਦੇ ਤੇ ਆਪਣਾ ਗੁੱਸਾ ਕੱਢ ਲਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਪੂਰਾ ਯਕੀਨ ਏ ਕਿ ਮੇਰੇ ਏਸ ਕੰਮ 'ਤੇ ਜੰਨਤ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਪਿਉ ਦੀ ਰੂਹ ਨੂੰ ਜਰੂਰ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਈ ਹੋਵੇਗੀ"।12

ਧਰਮ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਏ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਧਰਮ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਉੱਤੇ ਵੱਡਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਧਰਮ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ ਦੇਸ਼ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਇਥੇ ਰਚੇ ਜਾਂਦੇ ਸਾਹਿਤ ਉੱਤੇ ਧਰਮ ਦਾ ਗਹਿਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਹੈ।"ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ, ਖਾਣ-ਪੀਣ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਹਾਲਤਾਂ ਦੀਆਂ ਗੁੰਝਲਾਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਮਿਲਣਾ ਆਮ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਧਾਰਮਿਕੀ ਕਰਣ ਹੋਇਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ 13 ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਕਮਲ ਸਹਿਜ਼ਾਦ ਘੁੰਮਣ ਦੀ ਲਿਖੀ ਕਹਾਣੀ 'ਮੁਸਲਮਾਨ' ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਹੀ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਦਲਿਤ ਜੀਵਨ ਵਿਚਲੇ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰ ਭਰਪੂਰ, ਨੀਚ ਅਤੇ ਸ਼ੋਸ਼ਕੀ ਵਤੀਰੇ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਦੁਖਾਂਤਕ ਵੇਰਵੇ ਬਿਆਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਲਾ ਪਾਤਰ ਦਾਨੀ ਬੇਸ਼ੱਕ ਆਸ਼ਾਵਾਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਿਰਾਸਾ ਉਸਦਾ ਪਿੱਛਾ ਨਹੀਂ ਛੱਡਦੀ ।ਉਸਦੇ ਸੁਪਨੇ ਤੇ ਸੱਧਰਾਂ ਅਧੂਰੀਆਂ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਦਾਨੀ ਆਪਣੇ ਪਿਉ ਨਾਲ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਇਸੇ ਗੱਲੋਂ ਲੜਦਾ ਰਿਹਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਚੌਧਰੀਆਂ ਦਾ ਗੁਲਾਮ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਪਿੰਡ ਛੱਡ ਸ਼ਹਿਰ ਜਾ ਕੇ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਿਉ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ:

"ਮੈਨੂੰ ਕਿੱਥੇ ਫਸਾ ਦਿੱਤਾ ਜੇ ਆਪ ਤੇ ਤੁਸੀਂ ਮਰਨ ਡੀਹੇਓ। ਤੂੰ ਚੌਧਰੀਆਂ ਦਾ ਆਖੜੀ ਏ, ਦਿਨ ਰਾਤ ਦਾ ਨੌਕਰ ਤੇ ਮਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਉਂ ਦਾ ਕੌੜਾ ਤੇ ਡੇਰੇ ਤੋਂ ਡੰਗਰਾਂ ਦਾ ਰੋਜ਼ ਗੋਹੀਆਂ ਲਾਹ-ਲਾਹ ਕੇ ਆਪ ਡੰਗਰ ਹੋ ਗਈ ਏ। ਕਿਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਜਾ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰੋ ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਖੁੱਲਣ ਦੁਨੀਆਂ ਕਿਥੇ ਵਸਦੀ ਏ ।"14

ਆਖਿਰ ਉਸਦੀ ਜ਼ਿੱਦ ਅੱਗੇ ਹਾਰ ਕੇ ਸਾਰਾ ਟੱਬਰ ਸ਼ਹਿਰ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਥੇ ਉਹ ਜੁੱਤੀਆਂ ਦੀ ਵੱਡੀ ਦੁਕਾਨ ਤੇ ਸੇਲਜਮੈਨ ਭਰਤੀ ਹੋ ਗਿਆ ਪਰ ਇਥੇ ਵੀ ਉਸਨੂੰ ਤਸਲੀ ਨਾ ਹੋਈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਇਸ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਵਾਲੇ ਵਿਤਕਰੇ ਵਾਲੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੋਂ ਅੱਕ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਸੋਚ ਸੀ ਕਿ ਜੇਕਰ ਧਰਮ ਬਦਲ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਕੋਈ ਕੰਮੀ ਨਹੀਂ ਕਹੇਗਾ।

ਬਸ ਉਹਦੀ ਸੂਈ ਇਕ ਥਾਂ ਈ ਆ ਕੇ ਅਟਕਟੀ ਪਈ, "ਸਾਰਾ ਫਰਕ ਮਜ਼ਹਬ ਦਾ ਏ। ਇਸੀ ਵੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੋ ਜਾਈਏ ਤਾਂ ਸਾਰਾ ਰੌਲਾ ਈ ਮੁੱਕੇ ਜਾਵੇ, ਇੱਜ਼ਤਦਾਰ ਵੀ ਹੋ ਜਾਈਏ ਤੇ ਇਹ ਚੱਲ ਕੰਮਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਜਾਣ ਛੁੱਟ ਜਾਏ। ਫੇਰ ਕੋਈ ਗੱਲ-ਗੱਲ ਨਾਲ ਕੰਮੀ ਤੇ ਨਾ ਆਖੇਗਾ।"15

ਪਰੰਤੂ ਦਾਨੀ ਦੇ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਇਸ ਗੱਲ ਲਈ ਰਾਜ਼ੀ ਨਾ ਹੋਏ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੋ ਕੇ ਧਰਮ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰ ਲਿਆ। ਕੁੱਝ ਸਮਾਂ ਨਵੇਂ ਧਰਮ ਵਿਚ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਉਸਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਾਣ-ਸਨਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਪਰੰਤੂ ਅੰਤ ਉੱਤੇ ਧਰਮ ਦੇ ਠੇਕੇਦਾਰਾਂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਕੰਮੀ ਕਹਿਕੇ ਦਿੱਤਾ ਮਾਣ-ਸਨਮਾਣ ਵੀ ਖੋਹ ਲਿਆ। ਉਹ ਘਰ ਮੁੜ ਆਇਆ ਪਰੰਤੂ ਮਨੁੱਖੀ ਹੋਂਦ ਧਰਮ, ਮਜ਼ਹਬ, ਮਨੁੱਖੀ ਪਹਿਚਾਣ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਵਾਲਾਂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਚੈਨ ਨਾ ਲੈਣ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸੋਚਦਾ ਰਹਿੰਦਾ।

"ਮੈਂ ਕੌਣ ਆਂ=;ਵਸ ਮੈਂ ਕੀ ਆਂ=;ਵਸ ਇਨਸਾਨ ਕੀ ਏ=;ਵਸ ਮਜ਼ਹਬ ਕੀ ਏ=;ਵਸ ਮਜ਼ਹਬ ਨਾਲ ਕੀ ਫਰਕ ਪੈਂਦਾ ਏ=;ਵਸ

ਕਿਸੇ ਮਜ਼ਹਬ ਤੇ ਈ ਚੱਲਣਾ ਕਿਉਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਏ=;ਵਸ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਇਨਸਾਨ ਇਕੋ-ਜਿਹੇ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ=;ਵਸ16

ਦਾਨੀ ਫਿਰ ਘਰੋਂ ਨਿਕਲ ਗਿਆ ਤੇ ਸਾਂਈ ਬੂਟੇ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵੱਲ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਉਸਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਸੁੱਤੇ-ਸਿੱਧ ਨਿਕਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਸੱਚ ਹੋ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਸਾਂਈ ਦਾਨੀ ਕਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਦੀ ਕਾਫੀ ਮਹਾਨਤਾ ਹੋ ਗਈ। ਲੋਕੀਂ ਉਸਨੂੰ ਸਾਂਈ ਤਾਂ ਕਹਿੰਦੇ ਪਰੰਤੂ ਉਸਦੇ ਧਰਮ ਬਾਰੇ ਫਿਰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸ਼ੰਕਾ ਹੀ ਰਹੀ। ਕੋਈ ਉਸਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮੰਨਦਾ ਤੇ ਕੋਈ ਗੈਰ ਮੁਸਲਮਾਨ। ਦਾਨੀ ਆਪ ਜਿਸ ਸਵਾਲ ਦਾ ਜਵਾਬ ਲੱਭਦਾ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਖੱਪਦਾ ਰਿਹਾ ਅੰਤ ਉੱਤੇ ਉਸ ਸਵਾਲ ਦੇ ਜਵਾਬ ਲਈ ਲੋਕ ਆਪਸ ਵਿਚ ਲੜ ਰਹੇ ਹਨ ਤੇ ਸਵਾਲ ਦਾ ਜਵਾਬ ਲੱਭ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਦਾਨੀ ਸਾਂਈ ਅਸਲ ਵਿਚ ਹੋ ਕੌਣ।

ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਜਾਇਜ਼ਾ ਲੈਂਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਅਸੀਂ ਇਸ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਪੁੱਜਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਹਰ ਵੰਨਗੀ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਬਾਕੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਭੂ-ਹੇਰਵੇ ਤੇ ਆਪਣੀ ਜਨਮ ਭੂਮੀ ਪ੍ਰਤੀ ਇਨਸਾਨ ਦੀ ਖਿੱਚ ਨੂੰ ਵੀ ਬਾਖੂਬੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਖ਼ਾਲਿਦ ਫਰਹਾਦ ਧਾਰੀਵਾਲ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਮਾਸ, ਮਿੱਟੀ ਤੇ ਮਾਇਆ' ਪੇਟ ਦੀ ਖ਼ਾਤਿਰ ਪਰਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਰੁਲਣ ਵਾਲੇ ਧਰਤੀ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਕਥਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਆਏ ਵਾਕ:

"ਮਾਸ! ਨਹੁੰਆਂ ਨਾਲੋਂ ਨਿਖੇੜ ਹੋਏ ਲਈ ਵੀ ਉਹਦਾ ਲਹੂ ਜੋਸ਼ ਕਿਉਂ ਮਾਰਦਾ ਏ=;ਵਸ ਮਿੱਟੀ: ਜਿਥੇ ਮੁੜ ਕਦੇ ਪੈਰ ਨਹੀਂ ਧਰਨਾ, ਸੁਫ਼ਨਿਆਂ ਵਿਚ ਉੱਥੇ ਕਿਉਂ ਫਿਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਏ। ਮਾਇਆ: ਮੁਖਾਲਿਆਂ ਕਰਦੀਏ ਤਾਂ ਫਿਰ ਦੁੱਖ ਵੀ ਕਿਉਂ ਦਿੰਦੀ ਏ।" 17

ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਅਖਤਰ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਲੰਡਨ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇੱਕਲਤਾ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਇਥੇ ਵਿਆਹ ਵੀ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ,

ਉਸਦੇ ਘਰ ਬੱਚੇ ਵੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਉਸਦੀ ਦਿਲੀ ਸਾਂਝ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਆਪਣੇ ਪੁਰਖਿਆਂ ਨਾਲ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਮੁੜ ਜਾਣ ਲਈ ਉਤਾਵਲਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਉਸਦੇ ਪੁਰਖਿਆ ਤੇ ਪਿੰਡ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸਾਂਝ ਨਹੀ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਹ ਕਾਫੀ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੀ ਧਰਤੀ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਨਾਲ ਜਾਨੋਂ ਵੱਧ ਪਿਆਰ ਹੈ, ਹਮੇਸ਼ਾ ਉਹ ਕਿਸੇ ਅਜਿਹੇ ਇਨਸਾਨ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਆਪਣੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਸਾਂਝੇ ਕਰ ਸਕੇ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤ ਰਾਜੂ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ:

"ਯਾਰਾ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਬੋਲ ਬੋਲ ਕੇ ਮੂੰਹ ਥੱਕ ਜਾਂਦਾ ਏ, ਆਪਣੀ ਬੋਲੀ ਤਾਂ ਸਾਲੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾ ਨੂੰ ਗਾਲ੍ਹ ਕੱਢਣ ਦੇ ਈ ਕੰਮ ਆਉਂਦੀਏ, ਇਥੇ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਬੋਲੀ ਸੁਣਨ ਨੂੰ ਵੀ ਸਹਿਕ ਜਾਈਦਾ ਏ।"18

ਉਹ ਰਾਜੂ ਨੂੰ ਸਾਈਮਨ ਨਾਂ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦੀ ਜੋ ਵੰਡ ਮਗਰੋਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਹੀ ਰਹਿ ਗਿਆ ਆਪਣੀ ਬੋਲੀ ਬੋਲਣ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਇਨਸਾਨ ਨਾ ਮਿਲਣ ਕਾਰਨ ਪਾਗਲ ਹੋ ਗਿਆ ਦੀ ਕਥਾ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਰਾਜੂ ਨੂੰ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਈਮਨ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਬੱਚੇ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਲਾਹੌਰ ਦਫਨ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਲਾਹੌਰ ਛੱਡ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਨਾ ਗਿਆ। ਉਹ ਆਖਦਾ ਹੈ:

"ਇਹ ਮਿੱਟੀ ਤੇ ਮਾਸ ਦਾ ਵੀ ਅਜੀਬ ਰਿਸ਼ਤਾ ਏ। ਜਿਥੇ ਤੁਹਾਡਾ ਨਾੜੂ ਦੱਬਿਆ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਭੂਮੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੁੱਸੇ ਦਾ ਅੰਗ ਜਾਪਦੀ ਏ ਤਾਂ ਜਿੱਥੇ ਤੁਹਾਡੇ ਪਿਆਰਿਆਂ ਦੇ ਜੁੱਸੇ ਦੱਬੇ ਹੋਵਣ, ਉਹ ਖਾਕ ਭੋਏਂ ਤੇ ਧਰਤੀ ਕਲਬੂਤ ਤੋਂ ਵੀ ਅੱਗੇ ਰੂਹ ਦਾ ਕੋਈ ਹਿੱਸਾ ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦੀ ਏ। ਬੰਦੇ ਦਾ ਜ਼ਮੀਰ ਮਿੱਟੀ ਵਿਚੋਂ ਏ ਤੇ ਰੂਹ ਜ਼ਮੀਰ ਦਾ ਈ ਦੂਜਾ ਨਾਂ ਏ।"19

ਸਾਈਮਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅਖਤਰ ਆਪਣੇ ਇਕ ਦੋਸਤ ਮਨਸ਼ੇ ਦੀ ਗੱਲ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਨਾ ਆਪਣੀ ਮਿੱਟੀ ਨਾ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਨੂੰ ਧਰਤੀ ਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਧੰਨ ਪਿਆਰਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।

ਅਖਤਰ ਆਪਣੇ ਵਤਨ ਵਾਪਿਸ ਜਾਣਾ ਲੋਚਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਨਾ ਮੰਨਣ ਕਾਰਨ ਉਹ ਪਰਦੇਸ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣੀ ਹੋਣੀ ਮੰਨ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਉੱਤੇ ਫ਼ਖਰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਪਰਾਏ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਘਰਦਿਆਂ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਆਇਆ ਸੀ ਤੇ ਹੁਣ ਇੱਥੇ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਰਹਿ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਹੁਣ ਆਪਣੇ ਵਤਨ ਵਾਪਿਸ ਨਾ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਕੋਈ ਤਕਲੀਫ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਅੰਤ ਉੱਤੇ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਕਹੇ ਸ਼ਬਦ ਉਸਦੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ:

"ਕਿਸੇ ਦੀ ਖਾਤਰ ਜਿਥੇ ਐਨਾ ਜੀਵਨ ਗੁਜ਼ਰ ਗਿਆ, ਉਥੇ ਹੁਣ ਕਿਸ ਵਾਸਤੇ ਮਰ ਵੀ ਤਾਂ ਸਕਦਾ ਏਂ।" 20

ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਫੈਲੀ ਅਨਪੜ੍ਹਤਾ ਅਤੇ ਇਕ ਪੜ੍ਹੀ-ਲਿਖੀ ਔਰਤ ਵਿਚਲੇ ਹੌਸਲੇ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵੀਨ ਮਲਿਕ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਲੰਮੀਆਂ ਵਾਟਾਂ' ਰਾਹੀਂ ਬਾਖੂਬੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਲੀ ਪਾਤਰ ਸ਼ਮਸਾਦ ਇਕ ਪੜੀ-ਲਿਖੀ ਸੂਝਵਾਨ ਤੇ ਜਾਗਰੂਕ ਔਰਤ ਹੈ ਜੋ ਪੱਛੜੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ 'ਤਖ਼ਤ ਪੜੀ' ਨਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਸਕੂਲ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਪੰਜ ਉਸਤਾਦਨੀਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਟੱਕਰਾਂ ਮਾਰ ਕੇ ਵਾਪਿਸ ਆ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਸ਼ਮਸ਼ਾਦ ਲੰਮਾਂ ਪੈਂਡਾਂ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਉਸ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਨਾਲ ਵੀ ਉਹੀ ਕੁੱਝ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਬਾਕੀ ਉਸਤਾਦਨੀਆਂ

ਨਾਲ ਵਾਪਰਿਆ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਹਾਰਦੀ ਸਗੋਂ ਹਰ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਸਮੇਂ ਉਸਦਾ ਮਨ ਡੋਲਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਐਰੇਂ ਵਿਚੋਂ ਉੱਗੇ ਇੱਕ ਨਿੱਕੇ ਜਿਹੇ ਬੂਟੇ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਉਸਦੇ ਮੰਨ ਅੰਦਰ ਆਸ ਦੀ ਨਵੀਂ ਕਿਰਨ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਪਿੰਡ ਨਾ ਛੱਡ ਕੇ ਜਾਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਨਿਮਨ ਵਰਗ ਦੇ ਇੱਕਠ ਤੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਦੁਫਾੜ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਢੇਰੀਆਂ' ਮਲਿਕ ਮਿਹਰ ਅਲੀ ਦੀ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਲਾ ਸ਼ਬਦ ਢੇਰੀਆਂ ਨਿਮਨ ਵਰਗ ਦੇ ਇੱਕਠ ਤੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਭਾਈਚਾਰਾ ਕਿਨਕਾ-ਕਿਨਕਾ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਪੁਰਾਣੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਸੋਚ ਵਿਚ ਡੁੱਬੀ ਹੋਈ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਇਸ ਮਸਲੇ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤੀ ਚਿੰਤਤ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਲਾ ਇਹ ਸੰਵਾਦ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ:

"ਬਚੜਾ ! ਉਨ੍ਹਾਂ ਢੇਰੀਆਂ ਦੀ ਸੁਣਾ ਹੈ "ਅੰਮਾ ਉ' ਵੀ ਗਈਆਂ=;ਵਸ ਚਲੋਂ ਜਦੋਂ ਘਰ ਬਣੇ ਉਦੋਂ ਉਹ ਵੀ.........ਅਜੇ ਇਹ ਗੱਲ ਉਸ ਗੱਭਰੂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਹੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਮਾਈ ਅੱਗੋਂ ਕਾਹਲ ਨਾਲ ਬੋਲੀ:

ਖੈਰੀਂ ਮੱਲਾ ! ਬੱਚਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾ ਆਖਾਂ ਇਹ ਫੇਰੀਆਂ ਸੌਖੀਆਂ ਨਹੀ ਬਣਦੀਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਨਾਣ ਲਈ ਤਾਂ ਮਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।21

ਨਵੀਂ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣੀ ਪੀੜੀ ਦੀ ਸੋਚ ਵਿਚ ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਾਂਝ ਪ੍ਰਤੀ ਕਾਫੀ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੀ ਪੀੜੀ ਸਾਂਝ ਦੇ ਟੁਟੱਣ ਕਾਰਨ ਟੁੱਟੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਇਸ ਨਾਲ ਕਈ ਬਹੁਤਾ ਫ਼ਰਕ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ।

ਇਹਨ੍ਹਾਂ ਕੁਝ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਵਾਚਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਇਸਦੀ ਕਲਾਤਮਕ ਯੋਗਤਾ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਇਸਦੇ ਵਿਸ਼ੇਗਤ ਪਸਾਰਾਂ ਕਰਕੇ ਹੈ। ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ, ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ, ਔਕੜਾਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਸਹਿਜ ਪੜ੍ਹਤ ਵੀ ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਜਗਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਾਤੀ-ਜਮਾਤੀ ਵਰਗ ਵੰਡ, ਆਪਸੀ ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਾਂਝ , ਅਨਪੜ੍ਹਤਾ, ਔਰਤ ਦੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਆਈ ਨਵੀਂ ਚੇਤਨਾ, ਮਜ਼ਹਬੀ ਵੰਡ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਆਪਣੀ ਭੂਮੀ ਪ੍ਰਤੀ ਹੇਰਵਾ ਆਦਿ ਸੱਭ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1) ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਧੀਮਾਨ (ਡਾ.), ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਨਿਕਾਸ ਤੇ ਵਿਕਾਸ, ਗਗਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਰਾਜਪੁਰਾ, 1998, ਪੰਨਾ 45.

2) ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਧਾਲੀਵਾਲ (ਡਾ.), ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਕਾਦਮੀ, ਦਿੱਲੀ, 2006, ਪੰਨਾ 201.

3) ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਧੀਮਾਨ (ਡਾ.), ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਨਿਕਾਸ ਤੇ ਵਿਕਾਸ, ਪੰਨਾ 46.

4) ਆਸਫ਼ ਮਹਿਮੂਦ, ਪਿੜੀਆਂ ਵਾਲਾ ਖੇਸ, ਚੋਣਵੀਆਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਕਹਾਣੀਆਂ, (ਸੰਪਾ, ਖ਼ਾਲਿਦ ਫ਼ਰਹਾਦ ਧਾਰੀਵਾਲ), ਸੰਗਮ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨਜ਼, ਪਟਿਆਲਾ, 2015, ਪੰਨਾ 19.20

5) ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 22.

6) ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 23.

7) ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਧੀਮਾਨ (ਡਾ.), ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਨਿਕਾਸ ਤੇ ਵਿਕਾਸ, ਪੰਨਾ - 51-52.

8) ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 52.

9) ਅਕਬਰ ਲਾਹੌਰੀ, ਚੌਧਰੀ ਦੀ ਧੀ, ਚੋਣਵੀਆਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਕਹਾਣੀਆਂ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 28.

10) ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 31.

11) ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 31.

12) ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 32.

13) ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਧੀਮਾਨ (ਡਾ.), ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਨਿਕਾਸ ਤੇ ਵਿਕਾਸ, ਪੰਨਾ 50.

14) ਅਕਮਲ ਸ਼ਹਿਜਾਦ ਘੁੰਮਣ, ਮੁਸਲਮਾਨ, ਚੋਣਵੀਆਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਕਹਾਣੀਆਂ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 34.

15) ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 38.

16) ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 48.

17) ਖ਼ਾਲਿਦ ਫ਼ਰਹਾਦ ਧਾਰੀਵਾਲ, ਮਾਸ ਮਿੱਟੀ ਤੇ ਮਾਇਆ, ਚੋਣਵੀਆਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਕਹਾਣੀਆਂ, ਉਹੀ ਪੰਨਾ 118.

18) ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 120.

19) ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 122.

20) ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 123.

21) ਮਲਿਕ ਮਿਹਰ ਅਲੀ, ਢੇਰੀਆਂ, ਚੋਣਵੀਆਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਕਹਾਣੀਆਂ, ਉਹੀ ਪੰਨਾ 207.

ਉਰਦੂ ਮੈਗਜ਼ੀਨ

ਨਾਂ	ਸੰਪਾਦਕ
ਅਦਬੀਆਤ	ਅਖ਼ਤਰ ਰਜ਼ਾ ਸਲੀਮੀ
ਸਿੰਬਲ	ਅਲੀ ਮੁਹੰਮਦ ਫਰਸੀ
ਫਜ਼ਨੂ	ਡਾ. ਨਾਹੀਦ ਕਸਮੀ
ਨੱਕਾਤ	ਕਾਸਿਮ ਯਾਕੂਬ
ਲੋਹ	ਮੁਮਤਾਜ਼ ਸ਼ੇਖ
ਦੁਨੀਆ ਜ਼ਾਦ	ਆਸਿਫ਼ ਫਰੁਖੀ
ਆਜ	ਅਮਜਲ ਕਮਾਲ
ਬਿਆਜ਼	ਨੌਮਾਨ ਮੰਜੂਰ
ਮੁਕਾਲਮਾ	ਮੁਬੀਨ ਮਿਰਜ਼ਾ
ਇਜਰਾ	ਅਹਿਸਨ ਸਲੀਮ
ਸੀਪ	ਨਸੀਮ ਦੁਰ੍ਰਾਨੀ
ਸ਼ਿਅਰ ਓ	ਜਾਨ-ਏ-ਆਲਮ
ਫਾਨੂਸ	ਖ਼ਾਲਿਦ ਅਲੀਮ
ਤਨਾਜ਼	ਖ਼ਾਲਿਦ ਫਿਆਜ਼
ਇਰਤਕਾ	ਮੁਹੰਮਦ ਅਲੀ ਸਿੱਦੀਕੀ
ਹਰਫ਼	ਨਵੀਦ ਹੈਦਰ
ਸੰਗਤ	ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਮਰ੍ਰੀ

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ

ਸੰਗ-ਏ-ਮੀਲ, ਨਿਗਾਰਸਾਤ, ਤਾਖਲੀਕਤ, ਬੁੱਕ ਹੂਮ, ਫਿਕਸ਼ਨ ਹਾਊਸ, ਦਸਤਾਵੇਜ਼, ਸਾਂਝ, ਦੋਸਤ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ, ਰੁਮੈਲ, ਵੈਲਕਮ, ਆਜ, ਸਹਿਰ ਜ਼ਾਦ, ਸਿਟੀ ਬੁੱਕ ਪੁਆਇੰਟ, ਪੂਰਬ ਅਕਾਦਮੀ, ਮਿਸਾਲ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ, ਬੇਕਨ ਬੁੱਕਸ, ਕਾਗਜ਼ੀ ਪੈਰਸਨ, ਅਲ-ਹਮਦ, ਮਾਵਰਾ, ਜੇਹਾਂਗੀਰ ਬੁੱਕ ਡਿੱਪੂ, ਸੰਗਤ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ, ਦਾਨਿਆਲ।

ਸਰਕਾਰੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ

ਮਕਤਬਾ ਉਰਦੂ ਲਾਹੌਰ, ਉਰਦੂ ਅਕੈਡਮੀ, ਮੁਕਤਦਰਾ ਕੌਮੀ ਜ਼ੁਬਾਨ, ਅਕਾਦਮੀ ਅਦਬੀਆਤ-ਏ-ਪਾਕਿਸਤਾਨ, ਉਰਦੂ ਸਾਇੰਸ ਬੋਰਡ, ਮਜਲਿਸ ਤਰੱਕੀ-ਏ-ਅਦਬ, ਅੰਜੁਮਨ ਤਰੱਕੀ ਉਰਦੂ, ਇਦਰਾ ਗਾਲਿਬ।

ਬਲੌਚੀ ਮੈਗਜ਼ੀਨ

ਨਾਂ	ਸੰਪਾਦਕ
ਉਮਾਨ (1951)	ਮੌਲਾਨਾ ਖ਼ੈਰ ਮੁਹੰਮਦ ਨਦਵੀ
ਸ਼ਾਹਨਾਮਾ ਬਲੋਚੀ (1954)	
ਗੁਲਬਾਂਗ (1959)	
ਉਲਸ ਬਲੋਚੀ	ਅਬਦੁਲ ਕਰੀਮ ਸ਼ਰੋਸ਼
ਜ਼ਮਾਨਾ ਬਲੋਚੀ (1970)	ਸਿੱਦੀਕ ਆਜ਼ਾਦ
ਸੌਗ਼ਾਤ	ਮੌਲਾਨਾ ਖ਼ੈਰ ਮੁਹੰਮਦ ਨਦਵੀ
ਬਲੋਚੀ ਦੁਨੀਆ	ਚਾਕਰ ਖ਼ਾਨ ਬਲੋਚ
ਆਸਾਪ	ਮੁਮਤਾਜ਼ ਯੂਸਫ਼
ਲਿਬ੍ਰਾਂਕ	ਗ਼ੁਲਾਮ ਫ਼ਾਰੂਕ
ਮਾਹਨਾਮਾ ਬਲੋਚੀ (1978)	
ਜਮਾਲਦੀਨੀ	(ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਇਹੀ ਇਕੱਲ ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਛਪ ਰਿਹਾ ਹੈ।)
ਸੰਗਤ	ਮੁਦੀਰ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਮਰੀ

ਬਲੌਚੀ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ

ਨਾਂ	ਕਹਾਣੀਕਾਰ
ਗਰਮੀਂ ਸਾਹਰਾ	ਮੁਰਾਦ ਸਾਹਿਰ
ਅੰਕਬੂਤ	ਮੁਨੀਰ ਅਹਿਮਦ ਬਦੀਨੀ
ਮਰਤਕੀਂ ਮਰਦਏ ਪਚੀਂ ਚੰਮ	ਗ਼ਨੀ ਪ੍ਰਵਾਜ਼
ਹਿਰੇ ਤਿਆਬ	ਨਿਆਮਤ-ਉਲ੍ਹਾ ਗਿਚਕੀ
ਹੋਨ ਹੋ ਸ਼ਾਮ	ਸਬਾ ਦਸ਼ਤਿਆਰੀ
ਕਰਕੀਂਕ	ਗ਼ੌਸ ਬਹਾਰ
ਦਰਿਗੇ ਪੇਚ ਬੈਤ	ਏ. ਆਰ. ਦਾਦ
ਤੀਰ ਅੰਦੇਸਕ	ਹਨੀਫ਼ ਸ਼ਰੀਫ਼
ਟੱਪੀ ਅਈਂ ਗੋਰਿਆਮ	ਯੂਨਸ ਹਸਨਾਬਾਦੀ

ਬਲੋਚੀ ਕਹਾਣੀਕਾਰ

ਕਾਜ਼ੀ ਦਾਦ ਮੁਹੰਮਦ ਰਿਹਾਣ, ਨਿਗੁਮਾਨ, ਸ਼ਾਹ ਇੱਬਣ-ਏ-ਸ਼ੀਨ, ਗੌਹਰ ਮਲਿਕ, ਮੁਰਾਦ ਸਾਹਿਰ, ਮੁਨੀਰ ਅਹਿਮਦ ਬਦੀਨੀ, ਗ਼ਨੀ ਪ੍ਰਵਾਜ, ਨਿਆਮਤ-ਉਲ੍ਹਾ ਗਿਚਕੀ, ਸਬਾ ਦਸ਼ਤਿਆਰੀ, ਗ਼ੌਸ ਬਹਾਰ, ਏ. ਆਰ. ਦਾਦ, ਹਨੀਫ਼ ਸ਼ਰੀਫ਼, ਯੂਨਸ ਹਸਨਾਬਾਦੀ

ਸਿੰਧੀ ਭਾਸ਼ਾ 'ਚ ਨਿਕਲਦੇ ਮੈਗਜ਼ੀਨ

ਸੰਗਤ, ਸੋਜਰੋ, ਮਹਿਰਾਨ, ਇਬਰਤ,

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ

ਸਿੰਧੀ ਅਦਬੀ ਸੰਗਤ, ਸਿੰਧੀ ਅਦਬੀ ਬੋਰਡ, ਸਿੰਧੀ ਲੈਂਗੁਏਜ਼ ਅਥਾਰਟੀ, ਰੋਸ਼ਨੀ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨਜ਼, ਸਚਾਈ ਇਸ਼ੀਅਤ ਪਬਲੀਸ਼ਿੰਗ ਹਾਊਸ

ਕਹਾਣੀਕਾਰ

ਮਹਿਤਾਬ ਮਹਿਬੂਬ, ਰਸੂਲ ਮੇਮਨ, ਯੂਸਫ ਸਿੰਧੀ, ਏ ਕਾਦਰੀ, ਯੂਲਫਕਾਰ, ਕਾਂਗਦਰੋ, ਮਾਨਕ, ਮਜ਼ਹਰ ਇਬੜੋਂ, ਜ਼ਰੀਨਾ ਬਲੋਚ, ਨੂਰ ਉਲਹੁਦਾ ਸ਼ਾਹ, ਵਲੀਰਾਮ ਵਲਭ, ਕਾਜ਼ੀ ਖਾਦਿਮ, ਗੁਲਾਮ ਨਬੀ ਮੁਗਲ, ਰਸੂਲ ਬਖ਼ਸ਼ ਪਲੀਜੋ

ਪਸ਼ਤੋ ਭਾਸ਼ਾ 'ਚ ਨਿਕਲਦੇ ਮੈਗਜ਼ੀਨ

ਪਸ਼ੌਰ, ਪਸ਼ਤੋ, ਰਾਣਾ, ਰਗ, ਸਾਮੂਨ, ਪਾਸ਼ੂਨ, ਪਖਤੂਨ, ਗੁੰਚਾ, ਤਮਾਸ

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ

ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਬੁੱਕਸ, ਪਸ਼ੌਰ, ਪਸ਼ਤੋ ਅਕੈਡਮੀ, ਬਾਚਾ ਖ਼ਾਨ ਮਰਕਿਜ, ਪਸ਼ਤੋ ਮਰਕਿਜ, ਖੁਸ਼ਲ ਖ਼ਾਨ ਮਰਕਿਜ, ਸੁਏਬ ਸੰਨਜ਼

ਕਹਾਣੀਕਾਰ

ਜ਼ੈਤੂਨ ਬਾਨੋ, ਹਸੀਨਾ ਗੁਲ, ਪਰੀ, ਜ਼ੇਬਾ ਬੇਗਮ, ਇਸਮਾਈਲ ਗੋਹਰ, ਸੈਫ਼ ਹੈਲਮ, ਜਾਨਦਨਾ, ਫੌਜ਼ੀਆ ਅੰਜ਼ਮ, ਸੀਨ ਬੇ ਬੇ ਸਾਇਦਾ ਬੁਸਰਾ ਬੇਗਮ, ਅਫ਼ਰੀਦੀ, ਕਲੰਦਰ ਮੋਮਿਨ, ਅਮੀਏਸ ਖਲੀਲ, ਆਸੀਰ ਮੇਗਲ, ਜ਼ੁਬੇਰ ਹਸਰਤ, ਦਰਵੇਸ਼ ਦੁਰਾਨੀ, ਪ੍ਰੋ. ਸਿਆਲ ਕਾਕਰ, ਦੂਰ ਮੁਹੰਮਦ ਕਾਸੀ, ਫ਼ਾਰੁਕ ਸਰਵਰ

ਪੰਜਾਬੀ ਮੈਗਜ਼ੀਨ

ਨਾਂ	ਸੰਪਾਦਕ
ਪੰਚਮ	ਮਕਸੂਦ ਸਾਕਿਬ
ਸਗਰੀ	ਜ਼ਹੀਰ ਬਟੂ
ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬ	ਪ੍ਰਵੀਨ ਮਲਿਕ
ਸਵੇਰ	ਜਮੀਲ ਅਹਮਦ ਪਾਲ
ਲਹਿਰਾਂ	ਅਖ਼ਤਰ ਹੁਸੈਨ
ਲੈਖ	ਸਾਈਦ ਭੁੱਟਾ
ਰਵੇਲ	ਕਰਾਮਤ ਮੁਗਲ
ਪੀਹਲੂ	ਡਾ. ਅਨਵਰ
ਪਖੇਰੂ	ਅਸ਼ਰਫ਼ ਸੁਹੈਲ
ਤ੍ਰਿਞਣ	ਸੁਗਰਾ ਸਦਾਫ

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ

ਸਾਂਝ (ਅਮਜਦ ਸਲੀਮ), ਸੁਚੇਤ (ਮਕਸੂਦ ਸਾਕਿਬ), ਸੰਗਤ (ਅਸਿਮ ਨਦੀਮ), ਪੰਜਾਬੀ ਮਰਕਜ਼ (ਜਮੀਲ ਅਹਮਦ ਪਾਲ), ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬੀ ਬੋਰਡ (ਪ੍ਰਵੀਨ ਮਲਿਕ), ਮਕਸੂਦ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼ (ਮਕਸੂਦ ਅਹਿਮਦ), ਸੰਗਰੀ ਪਲਬੀਸ਼ਰਜ਼ (ਫ਼ਿਆਜ਼ ਮਘਿਆਨਾ)

ਸ਼ਾਹਮੁਖੀ ਲਿੱਪੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ :

1929
ਅਦਬੀ ਅਫ਼ਸਾਨੇ : ਜੋਸ਼ਵਾ ਫਜ਼ਲਦੀਨ
1935
ਇਖ਼ਲਾਕੀ ਕਹਾਣੀਆਂ : ਜੋਸ਼ਵਾ ਫ਼ਜ਼ਲਦੀਨ
1936
ਨਿੱਕੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ : ਜੋਸ਼ਵਾ ਫ਼ਜ਼ਲਦੀਨ
1960
ਡੂੰਘੀਆਂ ਸ਼ਾਮਾਂ : ਨਵਾਜ਼
1962
ਦਿਲ ਦੀਆਂ ਬਾਰੀਆਂ (ਚੋਣ): ਅਬਦੁੱਲਮਜੀਦ ਭੱਟੀ
1965
ਵਾ-ਵਰੋਲੇ : ਆਗਾ ਅਸ਼ਰਫ਼
1966
ਲੰਮੀਆਂ ਉਡਾਰੀਆਂ : ਅਖ਼ਤਰ ਸਲੀਮੀ
1968
ਇਕ ਓਪਰੀ ਕੁੜੀ : ਰਫ਼ਅਤ
ਸੁੱਕੇ ਪੱਤੇ : ਨਸੀਮਾ ਅਸ਼ਰਫ਼ ਅਲੀ
1969
ਕੱਚ ਦੀ ਗੁੱਡੀ : ਹਨੀਫ਼ ਚੌਧਰੀ
1970
ਮੇਰਾ ਦੇਸ : ਜਹੀਰ ਨਯਾਜ ਬੇਗ
1972
ਕਾਲੀਆਂ ਇੱਟਾਂ ਕਾਲੇ ਰੋੜ : ਅਨਵਰ ਅਲੀ
ਕਾਗਜ਼ ਦੀ ਜ਼ੰਜੀਰ : ਨਜ਼ਰ ਫ਼ਾਤਿਮਾ
1973
ਰੰਨ, ਤਲਵਾਰ ਤੇ ਘੋੜਾ : ਅਫ਼ਜ਼ਲ ਅਹਿਮਦ ਰੰਧਾਵਾ
ਲਹੂ ਦੀ ਖ਼ੁਸ਼ਬੂ : ਸਲੀਮ ਖ਼ਾਨ ਗਿੰਮੀ
1974
ਕੱਚੀਆਂ ਕੰਧਾਂ : ਮੁਸ਼ਤਾਕ ਬਾਸਤ
1975
ਪਿਆ ਰੋਵੇ ਪੰਛੀ : ਐਸ.ਐਮ. ਨਾਜ਼
ਤੁਬਕੇ ਤਰੇਲ ਦੇ : ਆਗਾ ਅਸ਼ਰਫ਼
ਸੱਚ ਦੇ ਵਰਕੇ : ਮੁਸ਼ਤਾਕ ਬਾਸਤ

ਸੁੱਕੇ ਪੱਤੇ : ਇਜਾਜ਼ਉੱਲਹੱਕ
1976
ਅਕਬਰ ਕਹਾਣੀਆਂ : ਅਕਬਰ ਲਾਹੌਰੀ
ਚਾਨਣੀ ਦੇ ਰੂਪ : ਸ਼ਫ਼ਕਤ ਸੁਲਤਾਨਾ ਨਾਸਰੀ
ਤੇ ਜੇਹਲਮ ਵਗਦਾ ਰਿਹਾ : ਖ਼ਾਲਿਦ ਹੁਸੈਨ
ਹੱਸਦੀਆਂ ਸੂਲਾਂ : ਗ਼ੁਲਮਾ ਮੁਸਤਫ਼ੀ ਬਿਸਮਿਲ
ਹੰਜੂ ਤੇ ਹੀਰੇ : ਕਾਸਮ ਜਲਾਲ
ਉੱਚੀ ਧਰਤੀ
ਛਿੱਕਾ ਆਸਮਾਨ : ਮੁਸੱਰਤ ਕਲਾਂਚਵੀ
1977
ਜ਼ੁਲਫ਼ਾਂ ਛੱਲੇ ਛੱਲੇ : ਖ਼ਾਲਿਦਾ ਮਲਿਕ
1978
ਜਾਗਦੀ ਅੱਖ ਦਾ ਖ਼ੁਆਬ : ਆਮਰ ਫ਼ਹੀਮ
1979
ਕੂੰਜ ਕਹਾਣੀ : ਇਕਬਾਲ ਸਲਾਹੁੱਲਦੀਨ
ਸਾਂਵਲੀ ਧੁੱਪ : ਅਸਲਮ ਕੁਰੈਸ਼ੀ
1980
ਆਲ੍ਹਣਾ ਤੇ ਉਡਾਰੀ : ਸ਼ਾਹੀਨ ਆਰਾ
ਥਲ ਕਰਨ ਦਰਿਆ : ਅਹਸਨ ਵਾਘਾ
ਸੁਝਲਾ ਹਨੇਰੀ ਰਾਤ ਦਾ : ਸਜਾਦ ਹੈਦਰ ਪਰਵੇਜ਼
1981
ਚਿੜੀਆਂ ਦੀ ਮੌਤ : ਕਹਿਕਸ਼ਾਂ ਮਲਕ
ਬੋਕਾਟਾ : ਬਾਬੂ ਜਾਵੇਦ ਗਰਜਾਖੀ
ਚਰਖ਼ੇ ਦੀ ਮੌਤ : ਹਨੀਫ਼ ਬਾਵਾ
1983
ਉਡੀਕ : ਨਾਹਿਦ ਅਖ਼ਤਰ
ਪਿਆਰ ਦੀਆਂ ਟੰਗਾਂ : ਮੁਹੰਮਦ ਅਲੀ ਅਹਿਮਦਾਨੀ
ਲਾਪ੍ਰੀਤ : ਹਸਨ ਸ਼ਾਹ
ਕੱਚੇ ਕੋਠੇ : ਇਕਤਦਾਰ ਵਾਜਦ
ਜ਼ਿੰਦਾ ਤਸਵੀਰਾਂ : ਬਾਬੂ ਜਾਵੇਦ ਗਰਜਾਖੀ
1984
ਚਨੇ ਦੇ ਓਹਲੇ : ਫ਼ਰਖ਼ੰਦਾ ਲੋਧੀ
ਕਿੱਸਾ ਕਹਾਣੀ : ਮਿਰਜ਼ਾ ਹਾਮਦ ਬੇਗ
ਕੇ ਜਾਣਾਂ ਮੈਂ ਕੌਣ : ਪਰਵੇਜ਼ ਮਲਕ
ਚਾਨਣ : ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਫ਼ੀ ਅਹਿਮਦ
ਤੱਤੀਆਂ ਛਾਵਾਂ : ਜ਼ਫ਼ਰ ਲਾਸ਼ਾਰੀ

ਵਿਚਲੀ ਗੱਲ	: ਐਮ. ਮਸਊਦ ਖੱਦਰਪੋਸ਼
ਰੱਤੇ ਬੇਰ	: ਗ਼ੁਲਾਮ ਹਸਨ ਹੈਦਰਾਨੀ
1985	
ਨਵੀਂ ਲੋ	: ਖ਼ਾਲਿਦ ਹਸਨ ਥਥਾਲ
ਹੋਣ ਦਾ ਦੁੱਖ	: ਅਖ਼ਤਰ ਅਲੀ
ਸੱਧਰ	: ਮੇਹਰ ਕਾਚੇਲਵੀ
ਜ਼ਿੰਦਾ ਲਾਸ਼	: ਬਾਬੂ ਜਾਵੇਦ ਗਰਜਾਖੀ
ਬਸੰਤੀ	: ਨੇਅਮਤ ਅਹਿਮਰ
ਸੋਚਾਂ ਦੇ ਵਯੋਰੇ	: ਸਜਾਦ ਹੈਦਰ ਪਰਵੇਜ਼
1986	
ਦੁਖਣ ਕੰਨਾਂ ਦੀਆਂ	
ਵਾਲੀਆਂ	: ਮੁਸੱਰਤ ਕਲਾਂਚਵੀ
ਪਲ ਘੜੀ ਦੇ ਦੁੱਖ	: ਉਬੇਦਾ ਸੱਯਦ
ਕੂਕ	: ਅਇਸ਼ਾ ਸਲੀਮ
ਸ਼ਹਿਰ ਤੇ ਸੁਫ਼ਨੇ	: ਹੁਸੈਨ ਸ਼ਾਦ
ਸੀਤੀਆਂ ਅੱਖੀਆਂ ਵਾਲੇ	: ਨਾਸਰ ਬਲੋਚ
ਮਿੱਟੀ ਉੱਤੇ ਲੀਕ	: ਰਾਸ਼ਿਦ ਜਾਵੇਦ ਅਹਿਮਦ
ਛਿੱਤਰਾਂ	: ਗ਼ੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਸ਼ੌਕ
ਕਹਾਣੀਆਂ	: ਮਕਸੂਦ ਸਾਕਿਬ
ਟੁੱਟਵਾਂ ਪੈਂਡਾ	: ਇਖ਼ਲਾਕ ਹੈਦਰਆਬਾਦੀ
ਦੁੱਖ ਧਰਤੀ ਦੇ	: ਰਾਜਾ ਮੁਹੰਮਦ ਅਹਿਮਦ
1987	
ਪੀਤ ਪ੍ਰੀਤ	: ਬੁਸ਼ਰੀ ਕੁਰੈਸ਼ੀ
ਵਗਦਾ ਪਾਣੀ	: ਮਨਸ਼ਾ ਯਾਦ
ਰੇਤਾਂ ਪ੍ਰੀਤਾਂ	: ਨਾਸਰ ਰਾਣਾ
ਕਿਕਬ ਦੇ ਫੁੱਲ	: ਸੱਯਦ ਨਸੀਰ ਸ਼ਾਹ
1988	
ਟਾਹਲੀ ਮੇਰੇ ਬੱਚੜੇ	: ਅਫ਼ਜ਼ਲ ਤੌਸੀਫ਼
ਮੈਂ ਤੇ ਮੈਂ	: ਕੰਵਲ ਮੁਸ਼ਤਾਕ
ਬੁਰਦਾ ਫ਼ਰੋਸ਼	: ਮੇਹਰ ਕਾਚੇਲਵੀ
ਕਾਲੇ ਹੱਥ	: ਮੇਹਰ ਕਾਚੇਲਵੀ
ਮੈਂਡੇ ਅਫ਼ਸਾਨੇ	: ਸਜਾਦ ਹੈਦਰ ਪਰਵੇਜ਼
1989	
ਤਸਵੀਰ ਗਵਾਚ ਗਈ ਏ	: ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਫ਼ੀ ਅਹਿਮਦ
ਸਾਡੀ ਵਸਤੀ	: ਬਾਬੂ ਜਾਵੇਦ ਗਰਜਾਖੀ
ਖੰਡਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਕੂਕ	: ਵਸੀਮ ਗੋਹਰ

ਮੁਨਾ ਕੋਹ ਲਹੌਰ	: ਅਫ਼ਜ਼ਲ ਹਸਨ ਰੰਧਾਵਾ
ਕਲਜੁਗ	: ਨੁਜ਼ਹਤ ਗਰਦੇਜ਼ੀ
ਸੰਜ ਸਬਾਹੇਂ	: ਮੁਸੱਰਤ ਕਲਾਂਚਵੀ
1990	
ਕਾਲਾ ਸੱਚ	: ਹਾਰਵਨ ਅਦੀਮ
ਵੇਂਦੀ ਰੁੱਤ ਦੀ ਸ਼ਾਮ	: ਹਫੀਜ਼ ਖ਼ਾਨ
ਪਲੜ ਪਾਣੀ	: ਮੀਆਂ ਨਜ਼ੀਰ
ਚਿੱਟੇ ਲੀੜੇ ਮੈਲੇ ਲੋਕ :	: ਆਗਾ ਅਲੀ ਮੁਦਸਰ
ਨਵੇਕਲਾ ਸੂਰਜ	: ਆਸ਼ਕ ਰੁਹੇਲ
1991	
ਮੰਗਤੀ	: ਨਾਇਲਾ ਸਦਫ਼
ਕੁਰਲਾਟ	: ਮਲਕ ਸ਼ਾਹਸਵਾਰ ਅਲੀ
1992	
ਅਖ਼ੀਰਲਾ	: ਨਜ਼ੀਰ ਕਹੋਟ
ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦੀ ਕੰਧ	: ਸ਼ਮਸ਼ਨਗਮਾਨ
ਕੱਚ ਦੀਆਂ ਵੰਗਾਂ	: ਬਸ਼ੀਰ ਸ਼ੇਖ਼
ਬਰੇਤੇ	: ਗ਼ੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਸ਼ੌਕ
ਅਣਸੁਣੇ ਵਗ	: ਮੰਜ਼ਰ ਅਹਿਮਦ ਇਓਵਾਨ
1993	
ਅੰਤਰੇ	: ਰਿਆਜ਼ ਸੋਜਾਨਵੀ
ਜਨੌਰ ਬਾਤਾਂ	: ਇਲਿਆਸ ਘੁੰਮਣ
ਨੂਰੀ	: ਅਨਵਰ ਅਲੀ
ਆਦਮੀ ਜਾਇਆ	: ਕਾਸਰ ਆਫ਼ਰੀਦੀ
1994	
ਸੰਝ	: ਬਤੋਲ ਰਹਿਮਾਨੀ
ਚੁੱਪ ਦੀ ਚੀਕ	: ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਹਿਬਾਜ਼ ਖ਼ਾਨ
ਅੱਕ ਦੇ ਅੰਬ	: ਅਨੀਲ ਚੌਹਾਨ
ਤੁਰਦੇ ਪੈਰ	: ਸਲੀਮ ਖ਼ਾਨ ਗਿੰਮੀ
ਕਹਾਣੀ	: ਹਨੀਫ਼ ਬਾਵਾ
ਗ਼ੁਲਾਮ ਹਸਨ ਹੈਦਰਾਨੀ	
ਦੇ ਅਫ਼ਸਾਨੇ	: ਗ਼ੁਲਾਮ ਹਸਨ ਹੈਦਰਾਨੀ
ਸੁੱਚਾ ਤਿੱਲਾ	: ਮਕਸੂਦ ਸਾਕਿਬ
1995	
ਕੰਡੇ ਕੰਡੇ ਵਾਦੀ	: ਕੁਦਸੀਯਾ ਕੁਦਸੀ
ਹੀਰੇ ਵਿਚ ਤਰੇੜਾਂ	: ਫ਼ਰਖ਼ੰਦਾ ਲੋਧੀ
ਹੱਥ ਨਾ ਲਾ ਕਸੁੰਭੜੇ	: ਅਫ਼ਜ਼ਲ ਤੌਸੀਫ਼

ਵਾਪਸੀ ਦਾ ਸਫ਼ਰ : ਜਮੀਲ ਅਹਿਮਦ ਪਾਲ
ਭੰਬੀਰੀ : ਮੁਹਸਨ ਮੁਘਿਆਨਾ
ਰੁੱਖ ਸਾਡੇ ਵੈਰੀ : ਹਮੀਦ ਰਾਜ਼ੀ
ਉਡੀਕਾਂ : ਅਬਦੁਲ ਰਹਿਮਾਨ ਅਦਬ
ਸੂਰਜ ਉੱਗਣ ਤਾਂਈ : ਮੀਰ ਤਨਹਾ ਯੂਸਫ਼ੀ
ਸੋਹਣੀ ਵਸਤੀ : ਬਾਬੂ ਜਾਵੇਦ ਗਰਜਾਖੀ
ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਦੋ ਪਹਿਰ : ਬਾਬੂ ਜਾਵੇਦ ਗਰਜਾਖੀ
ਨਵਾਂ ਸੂਰਜ : ਅਬਦਾਲ ਕਰੀਮ ਹਾਸ਼ਮੀ

1996

ਕੱਚ ਦੇ ਹੱਥ : ਸਜਾਦ ਬੁਖ਼ਾਰੀ
ਥੱਕੇ ਪੈਰਾਂ ਦਾ ਪੰਧ : ਆਗਾ ਅਲੀ ਮੁਰਸ਼ਦ

1997

ਤਾਰਿਆ ਵੇ ਤਾਰਿਆ : ਮਸ਼ਕੂਰ ਸਾਬਰੀ
ਇੱਕ ਬੁੱਕ ਮਿੱਟੀ : ਮੁਹਸਨ ਆਰਾਈਂ
ਧੁਖ਼ਦੀਆਂ ਸੋਚਾਂ : ਮੁਹੰਮਦ ਮੁਜਾਹਿਦ ਅਵੇਸੀ

1998

ਪੰਜਵਾਂ ਘੰਟਾ : ਅਫ਼ਜ਼ਲ ਤੌਸੀਫ਼
ਤਸਵੀਰਾਂ ਵਾਲੀ ਕਹਾਣੀ : ਕਹਿਕਸ਼ਾਂ ਕੰਵਲ
ਦੂਜਾ ਬਟਵਾਰਾ : ਹਨੀਫ਼ ਚੌਧਰੀ
ਫ਼ਾਰੂਕ ਕਹਾਣੀਆਂ : ਫ਼ਾਰੂਕ ਨਦੀਮ

1999

ਉਨੀਂਦਰੇ : ਮੁਹਸਨ ਮਘਿਆਨਾ
ਪਰਛਾਵੇਂ ਬੋਲਦੇ ਹਨ : ਨਸਰੀਨ ਭੱਟੀ
ਪਿੱਪਲ ਪੁਰਾਣੀ ਭੋਇੰ ਦਾ : ਸਨਾਵਰ ਚੱਧੜ
ਸੌ ਦਾ ਨੋਟ : ਬਾਬੂ ਜਾਵੇਦ ਗਰਜਾਖੀ
ਸਾਵਨ ਤ੍ਰਹਾਈਆਂ : ਜਾਵੇਦ ਰਾਜਾ
ਇਕੱਲਾ ਬੰਦਾ : ਇਲਿਆਸ ਘੁੰਮਣ
ਪਿੰਡ ਦੀ ਲੱਜ : ਇਲਿਆਸ ਘੁੰਮਣ

2000

ਪੰਜ ਫੁੱਲਾਂ ਰਾਣੀ : ਇਲਿਆਸ ਘੁੰਮਣ
ਦੁੱਖ ਤੇ ਅੱਥਰੂ : ਰਫ਼ੀਕ ਅਜੀਜ਼ੀ
ਕਹਾਣੀਕਾਰ : ਨਾਦਿਰ ਅਲੀ
ਗੂੰਗੀ ਤਰੇਹ : ਅਮੀਨ ਮਲਕ
ਮਨੀ ਪਲਾਂਟ : ਜਮੀਲ ਅਹਿਮਦ ਪਾਲ
ਇਕ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ
ਦੀ ਮੌਤ : ਅਜਰਹ ਵਕਾਰ

ਅੱਜ ਦੀ ਮਾਰਵੀ : ਡਾ. ਗ਼ਜ਼ਾਲਾ ਅਹਿਮਦਾਨੀ

2001

ਰੂਪ ਸਰੂਪ : ਸ਼ਕੁਫ਼ਤਾ ਨਾਜ਼ਲੀ
ਜਿਵੇਂ ਤੂੰ ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ : ਸਨਾਵਰ ਚੱਧੜ
ਸਰਲ ਸੁਵਲ : ਜ਼ਵਯਾ ਸਾਜਿਦ
ਕਹਾਣੀ ਲਿਖਾ : ਨਾਦਰ ਅਲੀ
ਮੀਂਹ ਬੂਟੇ ਤੇ ਬਾਰੀਆਂ : ਜ਼ੁਬੈਰ ਅਹਿਮਦ

2002

ਇਨਸਾਨ ਤੇ ਸੱਪ : ਅਲੀ ਨੂਰ ਅਹਿਮਦ
ਫ਼ੇਰ ਕੀ ਹੋਇਆ : ਉਬੇਦਾ ਸੱਯਦ
ਅਹਿ ਕਹਾਣੀ ਨਹੀਂ : ਅਕਮਲ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦ ਘੁੰਮਣ
ਪੂਨੀਆਂ ਦਾ ਧੜਾ : ਆਸ਼ਕ
ਨਿੱਕੀ ਕਿਆਮਤ : ਅਜਰ ਅੰਸਾਰੀ ਫ਼ੈਜਪੁਰੀ

2003

ਆਪਣੇ ਬਲਦ ਦਾ ਪੇਚ : ਅਲੀ ਅਨਵਰ ਅਹਿਮਦ
ਅੱਗ ਦੀ ਕਹਾਣੀ : ਬਾਬੂ ਜਾਵੇਦ ਗਰਜਾਖੀ
ਨਾ ਝੰਗ ਛੁਟਿਆ,
ਨਾ ਕੰਨ ਪਾਟੇ : ਸੱਯਦ ਭੁੱਟਾ
ਤਿਤਲੀ : ਕਰਾਮਤ ਮੁਗ਼ਲ
ਕਾਗਜ਼ ਦੇ ਜਹਾਜ਼ : ਕੰਵਲ ਮੁਸ਼ਤਾਕ
ਪੰਜਾਹ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਉਦਾਸੀ : ਜ਼ਾਹਦ ਹਸਨ

2004

ਬੜੀ ਦੇਰ ਹੋ ਗਈ : ਅਜਹਰ ਜਾਵੇਦ
ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਦੁੱਖ : ਪ੍ਰਵੀਨ ਮਲਕ
ਪਿਆਰ ਕਹਾਣੀ : ਸਰਫ਼ਰਾਜ਼ ਇਵਾਨ
ਰਾਣੀ ਓਸ ਬਾਜ਼ਾਰ ਦੀ : ਮਸਊਦ ਚੌਧਰੀ
ਠੀਕਰੀਆਂ : ਖ਼ਾਲਿਦ ਮੁਹੰਮਦ

2005

ਤਸੀ ਸੱਧਰ ਦੀ
ਉਡੀਕ ਵਿਚ : ਨਾਸਰ ਰਾਣਾ
ਤੇ ਫੇਰ : ਮੀਰ ਤਨਹਾ ਯੂਸਫ਼ੀ

2006

ਨੀਂਦਰ ਭੰਨੀ ਰਾਤ : ਗ਼ੁਲਾਮ ਹੁਸੈਨ ਸਾਜਿਦ
ਕਹਾਣੀ ਪਰਾਗਾ : ਨਾਦਰ ਅਲੀ
ਫ਼ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਪਿੰਡ : ਅਲੀ ਅਨਵਰ ਅਹਿਮਦ
ਕਿਓਂ : ਫ਼ਰਖ਼ੰਦਾ ਲੋਧੀ

2007
ਢਾਏ ਲੱਗੀ ਵਸਤੀ : ਮਲਕ ਮੇਹਰ ਅਲੀ
ਵਟਾਂਦਰਾ : ਖ਼ਾਲਿਦ ਫ਼ਰਹਾਦ ਧਾਰੀਵਾਲ
ਸਿੱਪੀ ਦਾ ਮੋਤੀ : ਬਾਬਰ ਜਾਵੇਦ ਡਾਰ
ਦਰਿਆ : ਮੁਹੰਮਦ ਅਹਿਮਦ ਕਾਜੀ
ਪਛਤਾਵਾ : ਡਾਕਟਰ ਦਿਲਸ਼ਾਦ ਨੁਰਾਨੀ

2008
ਧੁੰਆਂਖਿਆ ਹੋਇਆ
ਆਦਮੀ : ਹਨੀਫ਼ ਬਾਵਰ
ਬੇਰੰਗੀ ਦਾ ਰੰਗ : ਜੋਆਦ
ਤਿੜਕੇ ਘੜੇ ਦਾ ਪਾਣੀ : ਸ਼ਾਹਿਦ ਦਿਲਾਵਰ ਸ਼ਾਹ
ਦੂਣਾਂ ਰੂਪ : ਸੱਯਦਾ ਮੁਖ਼ਤਾਰ ਯੂਨਸ

2009
ਇਕਲਾਪੇ ਦਾ ਜੰਗਲ : ਜਮੀਲ ਅਹਿਮਦ ਪਾਲ
ਉਥਲ ਪਥਲ : ਨੈਣ ਸੁਖ (ਖ਼ਾਲਿਦ ਮੁਹੰਮਦ)
ਤਿੜਕੇ ਘੜੇ : ਸੁਲਤਾਨ ਖਾਰਵੀ
ਵਫ਼ਾਵਾਂ ਇਸ਼ਕ ਦੀਆਂ : ਫ਼ਜਲ ਅਹਿਮਦ ਖ਼ੁਸਰੋ
ਸਾਂਝੀ ਪੀੜ : ਮੁਹੰਮਦ ਆਸਿਫ਼ ਖ਼ਾਨ

2010
ਨੈਣ ਪ੍ਰਾਣ : ਮੁਦੱਸਰ ਬਸ਼ੀਰ
ਸਵੰਬਰ : ਨਸੀਰ ਚੀਮਾ

2011
ਸੰਜੋਗ ਦੀ ਗੱਲ : ਗ਼ੁਲਾਮ ਫ਼ਰੀਦ ਸ਼ੌਕ
ਤੇਵਤ : ਮਲਕ ਸ਼ਾਹਸਵਾਰ ਅਲੀ
ਕੱਚ ਦਾ ਸੱਚ : ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹਬਾਜ਼ ਖ਼ਾਨ
ਅਲ੍ਹੀ ਮੋਹਰ : ਅਫ਼ਜ਼ਲ ਅਹਿਸਨ ਰੰਧਾਵਾ
ਛੱਡੋ ਰਹਿਣ ਦਿਓ : ਜਲੇ ਹੁਮਾ ਬੁਖ਼ਾਰੀ

2012
ਕੱਲ੍ਹ ਦੀ ਗੱਲ : ਸੱਯਦ ਆਸਿਫ਼ ਸ਼ਾਹਕਾਰ
ਸੂਰਜ ਉੱਗਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ : ਸੱਯਦ ਗਜ਼ੰਫ਼ਰ ਹੁਸੈਨ ਬੁਖ਼ਾਰੀ
ਦੁੱਖ ਕੀਹਨੂੰ ਦੱਸਾਂ : ਮਸਊਦ ਚੌਧਰੀ
ਮੰਗਤਿਆਂ ਦੀ ਵਸਤੀ : ਅਲੀ ਅਨਵਰ ਅਹਿਮਦ

2013
ਕਬੂਤਰ ਬਨੇਰੇ ਤੇ ਗਲੀਆਂ : ਜ਼ੁਬੈਰ ਅਹਿਮਦ
ਦੋ ਮਿੰਟਾਂ ਦੀ ਗੱਲ : ਅਫ਼ਜ਼ਲ ਰਾਜਪੂਤ
ਪਰਛਾਂਵੇਂ : ਸਾਬਰ ਅਲੀ ਸਾਬਰ

2014
ਨੰਗੇ ਪੈਰ : ਬਾਬਰ ਜਾਵੇਦ ਡਾਰ

2015
ਕਾਨਾਂ ਦੇ ਅਥਰੂ : ਆਗਾ ਅਲੀ ਮੁਦੱਸਰ
ਕੱਚ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ : ਸ਼ੀਮਾ ਪਿਰੋਜ਼
ਅਮ੍ਰਿਤ ਨਿਵਾਨ : ਰਿਫ਼ਤ
ਬੇਸਵਾਦੀ ਰਾਤ : ਅਲੀ ਅਨਵਰ ਅਹਿਮਦ

ਚੜ੍ਹਦੇ ਪੰਜਾਬ 'ਚ ਛਪੇ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ : ਜਿੰਦਰ
ਦੀਪਕ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਜਲੰਧਰ

ਵਗਦਾ ਪਾਣੀ/ ਮਨਸ਼ਾ ਯਾਦ/ਲਿ: ਪਾਲ ਸਿੰਘ ਵੱਲਾ (2009)
ਅੰਨ੍ਹਾ ਖੂਹ/ ਮਨਸ਼ਾ ਯਾਦ/ਲਿ: ਪਾਲ ਸਿੰਘ ਵੱਲਾ (2009)
ਮੇਰੇ ਪੈਰਾਂ ਥੱਲੇ ਧਰਤੀ/ਅਫ਼ਜ਼ਲ ਤੌਸੀਫ਼/ਲਿ: ਜਗਤਾਰ (2001)
ਉਹਨੇ ਆਖਿਆ ਸੀ/ਅਫ਼ਜ਼ਲ ਤੌਸੀਫ਼/ਲਿ: ਜਗਤਾਰ (2001)
ਰੰਨ, ਤਲਵਾਰ ਤੇ ਘੋੜਾ/ ਅਫ਼ਜ਼ਲ ਤੌਸੀਫ਼ (2001)
ਲਿ: ਜਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੌਲੀ
ਇੱਲ੍ਹ ਕੋਕੋ/ ਇਲਿਆਸ ਘੁੰਮਣ/ਲਿ: ਜਗਤਾਰ (1997)
ਹਰਾ ਸਮੁੰਦਰ/ਮਜ਼ਹੱਰ-ਉਲ-ਇਸਲਾਮ//ਲਿ: ਜਗਤਾਰ (2000)
ਬੰਦ ਗਲੀ ਵਾਲਾ ਮਕਾਨ/ਇਲਿਆਸ ਘੁੰਮਣ ਲਿ: ਜਗਤਾਰ (2001)
ਅਫ਼ਜ਼ਲ ਅਹਿਸਨ ਰੰਧਾਵਾ ਦੀਆਂ ਚੋਣਵੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੰ: ਜਗਤਾਰ (1987)
ਸਰਦ ਗਲੀ ਵਿਚ ਸੂਰਜ/ ਕੁਦਸੀਆ ਹੁੰਮਾ ਲਿ: ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਰੱਤੂ

ਉਡਾਨ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ, ਮਾਨਸਾ

ਅਸ਼ਫ਼ਾਕ ਅਹਿਮਦ ਦੀਆਂ ਚੋਣਵੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ (2014)
ਸੰ. ਜਿੰਦਰ/ ਅਨੁ. ਪਾਲ ਸਿੰਘ ਵੱਲਾ
ਸੰਗਮ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ, ਪਟਿਆਲਾ/ ਸਮਾਨਾ
ਕਥਾ ਇਕ ਕਲਯੁੱਗ ਦੀ/ ਖ਼ਾਲਿਦ ਫ਼ਰਹਾਦ (2013)
ਲਿ: ਪਾਲ ਸਿੰਘ ਵੱਲਾ
ਚੋਣਵੀਆਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਕਹਾਣੀਆਂ (2014)
ਸੰ. ਖ਼ਾਲਿਦ ਫ਼ਰਹਾਦ ਧਾਰੀਵਾਲ ਲਿ. ਪਾਲ ਸਿੰਘ ਵੱਲਾ
1947 ਦੇ ਉਜਾੜੇ ਦੀ ਦਾਸਤਾਨ (2013)
ਸੰ. ਜਿੰਦਰ/ਲਿ: ਪਾਲ ਸਿੰਘ ਵੱਲਾ
ਢਾਹ ਲੱਗੀ ਬਸਤੀ/ ਮਲਿਕ ਮੇਹਰ ਅਲੀ (2013)
ਲਿ: ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਧੀਮਾਨ

ਲੁਟੇਰੀ ਵੇਸ਼ਯਾ/ ਮਸਊਦ ਚੌਧਰੀ। (2016)
ਲਿ: ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਧੀਮਾਨ
ਤਲਾਕ/ ਜਮੀਲ ਅਹਮਦ ਪਾਲ (2016)
ਹਮਜ਼ਾਦ/ ਸਾਬਿਰ ਅਲੀ ਸਾਬਿਰ (2016)

ਨਵਯੁਗ ਪਬਲਿਕੇਸ਼ਨ, ਦਿੱਲੀ

ਅਹਿਮਦ ਨਦੀਮ ਕਾਸਮੀ ਦੀਆਂ ਚੋਣਵੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ (1981)
ਸੰ. ਅਨੁ. ਰਘੁਬੀਰ ਢੰਡ

ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ

ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ (1970)
ਸੰ.ਲਿ: ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਆਵਾਰਾ

ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ (2005)
ਸੰ.ਲਿ: ਹਰਦੇਵ ਸਿੰਘ

ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ

ਸਾਂਝੀ ਪੀੜ/ਸੰ. ਤਲਵਿੰਦਰ (2005)
ਲਿ: ਪਾਲ ਸਿੰਘ ਵੱਲਾ
ਕੱਚੇ ਕੋਠਿਆਂ ਦਾ ਗੀਤ ਸੰ. ਤਲਵਿੰਦਰ (2007)
ਲਿ: ਪਾਲ ਸਿੰਘ ਵੱਲਾ
ਚੜ੍ਹਦੇ ਲਹਿੰਦੇ ਦੁੱਖ/ਮਸਊਦ ਚੌਧਰੀ (2009)
ਸੰ.ਤੇ ਲਿ: ਡਾ.ਟੀ.ਐੱਸ. ਮੱਲ੍ਹੀ
ਕਿੱਸਾ ਮੇਰੇ ਪਿੰਡ ਦਾ (ਪਸ਼ਤੋ ਕਹਾਣੀਆਂ) (1996)
ਸੰ. ਆਸ਼ਿਕ ਰਹੀਲ, ਤਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ
ਲਿ: ਪਾਲ ਸਿੰਘ ਵੱਲਾ
ਗੁੜ ਦੀ ਭੇਲੀ/ ਅਨਵਰ ਅਲੀ (2006)
ਸੰ.ਤਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ/ਲਿ: ਪਾਲ ਸਿੰਘ ਵੱਲਾ
ਕਬੂਤਰ ਬਨੇਰੇ ਤੇ ਗਲੀਆਂ/ ਜ਼ੁਬੈਰ ਅਹਿਮਦ (2006)
ਸੰ.ਤਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ/ਲਿ: ਪਾਲ ਸਿੰਘ ਵੱਲਾ
ਧੋਤੇ ਪੰਨਿਆਂ ਦੀ ਇਬਾਰਤ/ਮਕਸੂਦ ਸਾਕਿਬ
ਸੰ.ਤਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ/ਲਿ: ਪਾਲ ਸਿੰਘ ਵੱਲਾ
ਬਾਰਾਂ ਆਨਿਆਂ ਦੀ ਔਰਤ/ਬੁਸ਼ਰਾ ਏਜ਼ਾਜ਼
ਸੰ.ਤਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ/ਲਿ: ਪਾਲ ਸਿੰਘ ਵੱਲਾ

ਕਤਰਨਾਂ ਤੋਂ ਬਣੀ ਔਰਤ/ਬੁਸ਼ਰਾ ਏਜ਼ਾਜ਼
ਸੰ.ਤਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ/ਲਿ: ਪਾਲ ਸਿੰਘ ਵੱਲਾ
ਅੱਜ ਦੀ ਸ਼ਹਿਰਜ਼ਾਦ/ ਬੁਸ਼ਰਾ ਏਜ਼ਾਜ਼
ਸੰ.ਤਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ/ਲਿ: ਪਾਲ ਸਿੰਘ ਵੱਲਾ
ਥੱਕੇ ਪੈਰਾਂ ਦੀ ਪੰਧ/ ਆਗਾ ਅਲੀ ਮੁਦੱਸਰ (2011)
ਲਿ: ਅਤੈ ਸਿੰਘ

ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਕਹਾਣੀ ਲਹਿੰਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ/ਸੰ. ਫ਼ਰਜ਼ੰਦ ਅਲੀ (1997)
ਮੁੰਨਾ ਕੋਹ ਲਾਹੌਰ/ਅਫ਼ਜ਼ਲ ਅਹਿਸਨ ਰੰਧਾਵਾ
ਲਿ: ਜਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੌਲੀ, ਨਰਿੰਦਰ ਕੌਰ

ਸਪੋਕਸਮੈਨ ਪਬਲਿਕੇਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ

ਆਲ੍ਹਣਿਆਂ ਤੋਂ ਦੂਰ/ ਅਮੀਨ ਮਲਿਕ

ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀ. ਪਟਿਆਲਾ

ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ/ ਸੰ. ਸ਼ਾਹੀਨ ਮਲਕ (1988)

ਪੰਜਾਬੀ ਰਾਈਟਰਜ਼ ਕੋ. ਸੋਸਾਇਟੀ

ਵਘਿਓਂ ਪਾਰ/ ਸ਼ਹੀਨ ਮਲਿਕ (1982)

ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀ. ਪਟਿਆਲਾ

ਰਾਵੀਓਂ ਪਾਰ/ਸੰ.ਡਾ. ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਬਿੰਦ (1987)

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਸਭਾ, ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ

ਲੰਮੀਆਂ ਵਾਟਾਂ/ਸੰ.ਤੇ ਲਿ: ਡਾ. ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਤੀਰ (1994)

ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਦਿੱਲੀ

ਟਾਹਲੀ ਮੇਰੇ ਬੱਚੜੇ/ ਅਫ਼ਜ਼ਲ ਤੌਸੀਫ਼ (2002)

ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਆਲ੍ਹਣਿਓਂ ਵਿਛੜਿਆ ਬੋਟ/ ਲਾਲੀ ਚੌਧਰੀ (2014)
(ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀਆਂ) ਲਿ: ਪਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮੀਸ਼ਾ

ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦੇਮੀ, ਦਿੱਲੀ

ਪਾਕਿਤਸਾਨੀ ਕਹਾਣੀਆਂ/ਸੰ. ਇੰਤਿਜ਼ਾਰ ਹੁਸੈਨ, ਆਰਿਫ਼ ਫ਼ੱਰੁਖੀ (2002)
ਅਨੁ. ਓਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਆਨੰਦ

ਆਰਸੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਦਿੱਲੀ

ਜਾਗਦੇ ਵੇਰਵੇ/ਸੰ. ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ (2014)

ਲਿਟਰੇਚਰ ਹਾਊਸ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਚੋਣਵੀਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀਆਂ/ ਇਲਿਆਸ ਘੁੰਮਣ, ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ (1997)

ਕੁਕਨੁਸ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਜਲੰਧਰ

ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ/ ਸੰ.ਲਿਪੀ: ਜਤਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਜੌਲੀ, ਨਰਿੰਦਰ ਕੌਰ (2003)
ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਉਰਦੂ ਕਹਾਣੀ/ਸੰ.ਅਨੁ. ਓਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਨਾਹਗੀਰ (2003)

ਮੈਗਜ਼ੀਨਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ :

ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ/ਸੰ. ਸੁਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂਰ
('ਸਮਦਰਸ਼ੀ' (ਦਸੰਬਰ. 2000 ਤੋਂ ਜਨਵਰੀ.2001)
ਪੰਜਾਬੀ ਅਕਾਦਮੀ, ਦਿੱਲੀ,ਡੀ.ਡੀ.ਏ. ਕਮਿਊਨਿਟੀ ਸੈਂਟਰ,
ਸਦਰ ਥਾਣਾ ਰੋਡ, ਪਹਾੜ ਗੰਜ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ-110055)
ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ/ ਸੰ: ਡਾ. ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ,
ਇੰਦਰਪਾਲ ਕੌਰ ('ਸ਼ਬਦ ਬੂੰਦ' ਅਕਤੂਬਰ-ਦਸੰਬਰ, 2004
ਹਰਿਆਣਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ, 106, ਸੈਕਟਰ-8 ਪੰਚਕੂਲਾ)
ਪੰਜਾਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ/ਸੰ: ਰਾਮਸਰੂਪ ਅਣਖੀ
('ਕਹਾਣੀ ਪੰਜਾਬ' ਅਕਤੂਬਰ-ਦਸੰਬਰ, 2003 ਕੱਚਾ ਕਾਲਜ ਰੋਡ, ਬਰਨਾਲਾ)
ਪੰਜਾਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ/ਸੰ: ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਹੁੰਦਲ
('ਚਿਰਾਗ' ਜਨਵਰੀ-ਮਾਰਚ, 2006.
ਪਿੰ: ਫੱਤੂ ਚੱਕ, ਡਾਕ. ਢਿਲਵਾਂ, ਕਪੂਰਥਲਾ)
ਪੰਜਾਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ/ ਸੰ: ਭਗਵੰਤ ਰਸੂਲਪੁਰੀ
('ਕਹਾਣੀ ਧਾਰਾ' ਜਨਵਰੀ-ਮਾਰਚ, 2007. ਪਿੰਡ ਧਰਮਪੁਰ, ਡਾਕ. ਖਾਂਬਰਾ, ਜਲੰਧਰ-144026)
ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ/ਸੰ: ਡਾ. ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ
('ਖੋਜ ਪਤ੍ਰਿਕਾ' ਮਾਰਚ 1993
ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ)
ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ/ਸੰ: ਜਿੰਦਰ
('ਸ਼ਬਦ' ਜੁਲਾਈ-ਸਤੰਬਰ 2014
984, ਰਾਜਪੂਤ ਨਗਰ, ਮਾਡਲ ਹਾਊਸ, ਜਲੰਧਰ-144003)

ਬਲੋਚੀ ਕਹਾਣੀ/ਵੀਰਪਾਲ ਕੌਰ

ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾਉਣ ਦੀ ਕਲਾ ਉਨੀਂ ਹੀ ਪੁਰਾਣੀ ਹੈ ਜਿੰਨੇ ਪੁਰਾਣੇ ਪਰਬਤ। ਅੱਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਜਿਸਨੂੰ ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, 19 ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਇਹ ਰਸਾਲਿਆਂ ਅਤੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਛਪਣ ਲੱਗੀ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਇਸਨੇ ਆਪਣਾ ਵਿਕਾਸ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਇਹ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵਿਧਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਆਈ ਹੈ । ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਬਲੋਚੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ 50 ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਚੱਲੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਬਲੋਚੀ ਕਹਾਣੀ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬਲੋਚਿਸਤਾਨ ਬਾਰੇ ਜਾਨਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਪਾਕਿਸਤਾਨ 14 ਅਗਸਤ 1947 'ਚ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਬਲੋਚਿਸਤਾਨ ਉਸਦਾ ਇੱਕ ਅਹਿਮ ਖਿੱਤਾ ਹੈ, ਇਸ ਦੀ ਵਸੋਂ 13.16 ਮਿਲੀਅਨ ਦੇ ਕਰੀਬ ਹੈ। ਬਲੋਚੀ ਤਿੰਨ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਇਰਾਨ, ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ, ਬਲੋਚੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਲੋਕ ਇਹਨਾਂ ਹੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਥੋਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵੱਸੋਂ ਵਾਲਾ ਖੇਤਰ 'ਕਿਊਟਾ' ਨਾਂ ਦਾ ਹੈ। ਬਲੋਚੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਮੁਸਲਿਮ ਲੋਕ 'ਸੁੰਨੀ' ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਤੇ ਥੋੜ੍ਹੇ-ਬਹੁਤੇ ਲੋਕ 'ਹਜ਼ਾਰਾ' ਕੌਮ ਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸਿੰਧੀ, ਬਰੈਹੋਈ, ਪੰਜਾਬੀ, ਹਜ਼ਾਰਾ, ਤੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਘੱਟ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਲੋਕ ਵੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਥੋਂ ਦੀ ਭੂਮੀ ਘੱਟ ਉਪਜਾਊ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਕੁਦਰਤੀ ਸੋਮਿਆਂ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹਨ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਇਥੇ ਲੋਕ ਬਹੁਤੇ ਅਮੀਰ ਨਹੀਂ। ਦੂਜੀ ਗੱਲ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਇਥੋਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਵੱਲ ਕੋਈ ਜ਼ਿਆਦਾ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ ਜਿਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਵੀ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕ ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗਰੀਬ ਹਨ ਤੇ ਪੜ੍ਹਾਈ ਲਿਖਾਈ ਵਿਚ ਦੂਜੇ ਖੇਤਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਪਿੱਛੇ ਵੀ ਹਨ। ਇਸ ਦੀ ਸ਼ਾਖਰਤਾ 58% ਹੈ।

ਬਲੋਚੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਪੜ੍ਹਨ 'ਤੇ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਮੁਹੰਮਦ ਮਰੀ, ਜੋ ਇਕ ਰਾਜਨੀਤਕ ਲੀਡਰ ਤੇ ਜਨਰਲ ਕਮਾਂਡਰ ਸੀ, ਉਹ ਆਪਣੀ ਕੌਮ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਹੀ ਬਲੋਚਿਸਤਾਨ ਦਾ ਬਣਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। 1960-70 ਵਿਚ ਇਸਦੇ ਬਣਨ ਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਲੜਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਬਾਖੂਬੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਬਲੋਚੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ 'ਨਗੁਮਨ' ਨਾਂ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 'ਨਾਗਡੰਕ' ਨਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਲਿਖ ਕੇ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਉਸ ਖੇਤਰ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਬਣਿਆ। ਉਸਦੀ ਲਿਖੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਪੜ੍ਹਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਕਈ ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੇ ਉਸਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਦੀ ਰਚਨਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਚਿਤਰਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਬਹੁਤਿਆਂ ਨੇ ਉਸਦੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ 'ਨਾਗਡੰਕ' ਨੂੰ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ। ਪਹਿਲਾ ਭਾਗ ਨਗੁਮਨ ਵੱਲੋਂ ਲਿਖਿਆ, ਦੂਜਾ ਭਾਗ ਹੋਰ ਬੋਲਚੀ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਨਕਲ ਕਰਕੇ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ। ਪਰ ਨਗੁਮਨ ਜੋ ਲਿਖਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਅੱਖੀਂ ਵੇਖਿਆ, ਉਹ ਉਥੋਂ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖਣ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ 200 ਤੋਂ 10,000 ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਦੂਜੇ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵੱਖਰੀ ਸੀ। 'ਚੇਖੋਵ' ਵਰਗੇ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਇਹ

ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਅਪਣਾਉਂਦੇ ਸੀ ਤੇ ਨਗੁਮਨ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਨਗੁਮਨ ਨੇ ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ।

ਬੋਲਚੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਦੂਸਰੀ ਲਿਖਤ 'ਇਨਜ਼ੀਰ ਕੇ ਫੂੱਲ' ਲਿਖੀ ਗਈ। ਇਸ ਵਿਚ ਵੀ ਬਲੋਚਿਸਤਾਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਬਲੋਚੀ ਬਹੁਤ ਪੱਛੜੇ ਤੇ ਨਿਮਾਣਿਆਂ ਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਖੇਤਰ ਹੈ। ਇਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਾ ਵੱਡਾ ਖੇਤਰ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਪੁਰਾਣਾ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਪਿਆ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕ ਬਹੁਤ ਗੁੱਸੇ 'ਤੇ ਝਗੜਾਲੂ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਥੋਂ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਆਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸਾਨੂੰ 'ਇਨਜ਼ੀਰ ਕੇ ਫੂੱਲ' ਨਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ, ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਮਹਿਰਜ਼ਾਦੇ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨਜ਼ ਵਲੋਂ ਛਾਪੀ ਗਈ ਤੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਰਚਨਾ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ, ਇਸ ਵਿਚ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਅਵਚੇਤਨ ਮਨ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਅਜ਼ੀਰ ਦੇ ਫੂੱਲ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਜ਼ਰੀਏ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਬਲੋਚੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਜਾਇਜ਼ਾ ਲੈਂਦਿਆਂ ਅਸੀਂ ਇਹ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਹਰ ਵੰਨਗੀ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਕਾਰਨ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਆਉਂਦੀ ਗਈ। ਇਸ ਤਬਦੀਲੀ ਦੇ ਦੌਰ ਅਧੀਨ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਆਮ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ, ਤਕਲੀਫਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤਕ, ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਫੈਲਿਆ ਤਨਾਅ, ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਟੁੱਟ-ਭੱਜ, ਆਰਥਿਕ ਨਾ ਬਰਾਬਰੀ, ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚਲਾ ਫਰਕ, ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਆਦਿ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇ ਹਨ।

ਇਹਨਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਦਿਆਂ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਸ਼ਾਹ ਇੱਬਣ-ਏ-ਸ਼ੀਨ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਚਿੱਠੀ:- ਪਹਾੜ 'ਤੇ ਬੈਠੇ ਡਾਕਟਰ ਦੇ ਨਾਂ' ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦੀ ਹਾਂ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਤੇ ਵਿਅੰਗਮਈ ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਉਹ ਗਰੀਬ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਦੀ ਦਾਸਤਾਨ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਤਾਂ ਕਰਦਾ ਹੀ ਹੈ, ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਹ ਲੋਟੂ ਵਰਗ/ਅਮੀਰ ਵਰਗ 'ਤੇ ਵਿਅੰਗ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਗਰੀਬਾਂ ਦਾ ਖੂਨ ਚੂਸਦੇ ਹਨ। ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਇਸਦੇ ਪਾਤਰ ਗੁਲਾਮ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵੱਲੋਂ ਅਤਿਆਚਾਰ ਸੰਹਿਦੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਇਹ ਪਾਤਰ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਜਬਰ-ਜ਼ੁਲਮ ਹੱਥੋਂ ਬਹੁਤ ਹੀਣੇ ਤੇ ਲਾਚਾਰ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ:

"ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਨਲਾਇਕ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਕੱਟਦੇ-ਕੱਟਦੇ ਗੁਲਾਮ ਦਾ ਲਾਇਕ ਪੁੱਤਰ ਪੜ੍ਹ-ਲਿਖ ਕੇ ਗੁਣੀ ਗਿਆਨੀ ਬਣ ਗਿਆ ਪਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਾ ਨਲਾਇਕ ਪੁੱਤਰ ਮੂਰਖ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਇਹ ਵੇਖ ਕੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਗੁਲਾਮ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ।"

ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਪ੍ਰਤੀਕਮਈ ਵੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਨੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਹ ਪ੍ਰਤੀਕਮਈ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਿਆਂ ਆਪਣੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਰੌਚਕ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਨੇ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਨੇਕ ਲੋਕਾਂ ਲਈ 'ਚਿੱਟੇ ਕਬੂਤਰ' ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਰਤਿਆ ਹੈ, ਇਕ ਮਿੱਥ ਅਨੁਸਾਰ ਚਿੱਟੇ ਕਬੂਤਰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਤੇ ਸੱਚਾਈ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਪਾਪੀ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਚਮਗਿੱਦੜ ਤੇ ਸ਼ਿਕਰੇ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਇਕ ਹੋਰ ਸ਼ਬਦ 'ਖੂਨ ਦੀ ਵਰਖਾ' ਵੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤਦਾ ਹੈ, ਖੂਨ ਦੀ ਵਰਖਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਕਰੋਪੀ ਤੋਂ ਲਿਆ ਹੈ। ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਨੇਕੀ ਤੇ ਬਦੀ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਵੱਲੋਂ ਬਣਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਖੂਨ ਦੀ ਵਰਖਾ ਨੇ ਕਬੂਤਰ ਦੇ ਰੈਣ-ਬਸੇਰੇ ਨੂੰ ਢਾਹਢੇਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਤੇ

ਚਮਗਿੱਦੜ ਤੇ ਸ਼ਿਕਰੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਰੈਣ ਬਸੇਰੇ ਨੂੰ ਛੱਡ ਪਹਾੜਾਂ ਵੱਲ ਚਲੇ ਗਏ, ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਸਭ ਕੁਝ ਬਦਲ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ।

ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਲਯੁੱਗ ਦਾ ਸਮਾਂ ਆ ਗਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਗਰੀਬਾਂ ਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੱਕ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ ਸਗੋਂ ਲੋਟੂ ਵਰਗ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੱਕਾਂ ਨੂੰ ਖੋਹਣ ਲੱਗਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਕਬੂਤਰਾਂ ਦੇ ਰੈਣ ਬਸੇਰੇ ਦੇ ਮਾਲਕ ਟਿੱਡੇ ਬਣਦੇ ਹਨ ਤੇ ਨੌਕਰ ਕੀੜੇ। ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨਵਾਦੀ ਵਿਧੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਸਵਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕੀੜੇ (ਨੌਕਰ) ਕਿਥੋਂ ਆਏ ?

'ਸਟਿੱਕਰ' ਕਾਜ਼ੀ ਦਾਦ ਮੁਹੰਮਦ ਰਿਹਾਣ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮਨੋ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਿਕ ਅਵਸਥਾ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਲੇ ਕੇਂਦਰੀ ਪਾਤਰ ਦੇ ਮਨ ਦੀ ਅਵਚੇਤਨ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਕਹਾਣੀਕਾਰ 'ਸਟਿੱਕਰ' ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਰਤਿਆ ਹੈ ਇਸਦੇ ਜ਼ਰੀਏ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਕੀ ਹੈ ? ਸਵਾਲ ਜੋ ਪਾਤਰ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਡਗਮਗਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਕੀ ਏ ? ਕਿਉਂ ਪਲ ਛਿਣ ਵਿਚ ਮੁੱਕ ਜਾਂਦੀ ਏ। ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਪਾਤਰ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਉਬਾਲੇ ਖਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਪਾਤਰ ਆਪਣੀ ਵਰਤਮਾਨ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਜਿਊਣ ਦੀ ਬਜਾਇ ਮੌਤ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਮੰਤਵ ਸਮਝ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੀ ਡਾਕਟਰੀ ਦੀਆਂ ਡਿਗਰੀਆਂ ਵੀ ਫਜ਼ੂਲ ਜਿਹੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਸੋਚਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਗਰ ਮੌਤ ਆਉਣੀ ਹੀ ਹੈ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਜਿਊਣ ਦੇ ਯਤਨ ਕਿਉਂ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਇਸ ਤੋਂ ਦੂਰ ਕਿਤੇ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਗਮ ਫ਼ਿਕਰ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋ ਕੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਿਊਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਮੌਤ ਦਾ ਖ਼ੌਫ ਹੈ।

"Don't take life to seriously, it's no't permanent" ਲਿਖੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਾਲੇ ਸਟਿਕਰ ਨੂੰ ਦੇਖਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਇਹਨਾਂ ਸਤਰਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਚਿੰਤਾ ਮੁਕਤ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਗੁਜ਼ਾਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸਨੂੰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਜਿਸ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਉਹ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਹ ਫਜ਼ੂਲ ਹੈ।

ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਉਹ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਤੇਜ਼ ਵਰਖਾ ਵਿਚ ਰੁੱਖ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਲੁੱਕਦਾ ਵੇਖਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਸੋਚਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਤੋਂ ਕਿੰਨਾ ਡਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਉਹ ਸੋਚਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰੁੱਖ ਆਪਣੀ ਜਗ੍ਹਾ 'ਤੇ ਹੀ ਖੜੇ ਹਨ। ਉਹ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਧੁੱਪ, ਛਾਂ, ਵਰਖਾ, ਹਨ੍ਹੇਰੀ, ਸਰਦੀ, ਗਰਮੀ ਨੂੰ ਝੱਲਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਅੰਦਰ ਮਨੁੱਖ ਜਿਹਾ ਮੌਤ ਦਾ ਡਰ ਨਹੀਂ। ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਪਾਤਰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਕ ਰੁੱਖ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਬਿਨਾਂ ਡਰ ਤੋਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਤੀਤ ਕਰੇ।

ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਕੇਂਦਰੀ ਪਾਤਰ ਆਪਣੇ ਨੌਕਰ ਤੋਂ ਪੁੱਛਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਰਖਾ ਬਾਰੇ ਉਸਦਾ ਕੀ ਖ਼ਿਆਲ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਨੌਕਰ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਵਰਖਾ ਨਾ ਪਵੇ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਦਾ ਕੱਚਾ ਮਕਾਨ ਡਿੱਗ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪਾਤਰ ਨੂੰ ਸਮਝ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਬੇਸ਼ੱਕ ਮੌਤ ਨੇ ਆਉਣਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਡਰ ਕਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਵਰਤਮਾਨ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਿਊਣਾ ਨਹੀਂ ਛੱਡ ਸਕਦਾ। ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਪਾਤਰ ਦੀ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਪ੍ਰਤੀ ਸੋਚ ਵਿਚ ਬਦਲਾਵ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਸਟਿਕਰ ਨੂੰ ਟੋਟੇ-ਟੋਟੇ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

'ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਪਾਣੀ' ਗ਼ਨੀ ਪਰਵਾਜ਼ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ, ਹੋਰ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਾਂਗ ਇਹ

ਕਹਾਣੀ ਵੀ ਪ੍ਰਤੀਕਮਈ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਗਲਾਸ ਵਿਚ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਪਾਣੀ ਰਹਿ ਜਾਣਾ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੋ ਨਿਬੜਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦੋਵੇਂ ਭਰਾ ਅਲਬਰਟ ਤੇ ਸ਼ਾਸਿਕਾ ਵਿਚ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕਿਤੇ ਨਾ ਕਿਤੇ ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਦੂਜੇ ਲਈ ਪਿਆਰ ਤੇ ਇੱਜ਼ਤ ਦਬੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਪੈਸੇ ਕਰਕੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਆਏ ਬੇਗਾਨੇਪਨ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬੇਸ਼ੱਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਕਿੰਨਾ ਵੀ ਫ਼ਰਕ ਆ ਜਾਵੇ ਪਰ ਲਹੂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਆਪਸ ਵਿਚ ਜੁੜ ਹੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਕੋਲ ਪੈਸਾ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਰੱਬ ਨਾਲ ਗੱਲਾ ਕਰਨੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਕਹਾਵਤ ਵੀ ਹੈ 'ਜਿਸਦੀ ਕੋਠੀ ਦਾਣੇ ਉਸਦੇ ਕਮਲੇ ਵੀ ਸਿਆਣੇ'। ਪੈਸਾ ਆਉਣ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਿਆਣਾ ਸਮਝਦਾ ਤੇ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਸਮਝਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੈਸਾ ਆਉਣ ਨਾਲ ਉਹ ਹਉਮੈਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਲੇ ਦੋ ਪਾਤਰ ਅਲਬਰਟ ਤੇ ਸ਼ਾਸਿਕਾ ਬੇਸ਼ੱਕ ਉਹ ਇਕੋ ਪਿਉ ਦੀ ਔਲਾਦ ਸਨ, ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਕਾਰੋਬਾਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਤੇ ਉਹ ਬਲਵਾਨ ਬਣ ਗਏ ਪਰ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਵੱਧਣ ਦੀ ਦੌੜ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਭਰਾ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਬਣ ਗਏ। ਪਰ ਜਿਵੇਂ ਸਿਆਣੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨਃ ਹੰਕਾਰ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਲੈ ਡੁੱਬਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਸਿਕਾ ਨੂੰ ਰੱਬ ਦੀ ਐਸੀ ਮਾਰ ਪਈ ਕਿ ਉਸਦਾ ਸਾਰਾ ਕਾਰੋਬਾਰ ਤਬਾਹ ਹੋ ਗਿਆ, ਉਹ ਬਰਬਾਦ ਹੋ ਗਿਆ।

ਜਿਵੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਆਖਾਣ 'ਭੱਜੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਗੱਲ ਨੂੰ ਆਉਣ' ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਜਦੋਂ ਸ਼ਾਸਿਕਾ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖੋਂ ਨਾਕਾਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਵੱਲ ਨੂੰ ਮੁੜਦਾ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਭਰਾ ਅਲਬਰਟ ਉਸ ਸਮੇਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵੱਡਾ ਸਮਝਦਾ ਹੋਇਆ ਸ਼ਾਸਿਕਾ ਅੱਗੇ ਇਕ ਸ਼ਰਤ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਉਸਦੀ ਮਦਦ ਤਾਂ ਹੀ ਕਰੇਗਾ ਜੇਕਰ ਉਹ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਉਸਦਾ ਮੁਥਾਜ ਤੇ ਤਾਬੇਦਾਰ ਬਣ ਕੇ ਰਹੇ। ਸ਼ਾਸਿਕਾ ਇਸ ਗੱਲ ਲਈ ਨਿਮਾਣਾ ਜਿਹਾ ਹੋ ਕੇ ਮੰਨ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖੋਂ ਲਾਚਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜਦੋਂ ਰਾਤ ਨੂੰ ਅਲਬਰਟ ਇਸ ਗੱਲ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੇ ਗਲਤ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਧਨਵਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਦਿਲ ਦਾ ਗਰੀਬ ਸਮਝਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਕ ਬੌਣਾ ਜਿਹਾ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਜੀਵ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਜੋ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀਣਾ ਹੈ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਹੋਰ ਕਹਾਣੀ 'ਦਾਦੀ ਕਿਉਂ ਇਕੱਲੀ ਰਹਿ ਗਈ' (ਗੌਹਰ ਮਲਿਕ) ਦੀ ਅੱਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸੱਚਾਈ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਘਰ ਦੇ ਸਿਆਣੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਕੋਲ ਬੈਠਣ ਲਈ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪਰਵਾਰਿਕ ਮੈਂਬਰ ਕੋਲ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਕਾਜ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਉਲਝੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਦੂਸਰੀ ਗੱਲ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜ ਦੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਆਪਣੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਦਖਲ ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਪਰ ਦਾਦੀ ਆਪਣੀ ਸਿਆਣਪ ਤੇ ਆਦਤ ਤੋਂ ਮਜਬੂਰ ਟੋਕ-ਟਕਾਈ ਕਰੇ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੀ। ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਬੱਚੀ ਨੂੰ ਬੂਟ ਰੱਖੇ ਨਹੀਂ ਲੱਭਦੇ ਤੇ ਉਸਦੀ ਮਾਂ ਉਸਨੂੰ ਨਵੇਂ ਬੂਟ ਪਾ ਕੇ ਜਾਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਦਾਦੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਾਅਨਾ ਮਾਰਦੀ ਹੈ:

"ਹਾਂ, ਹਾਂ ਜਾ ਕੇ ਲੱਭ ਲੈ। ਤੇਰੀ ਮਾਂ ਦੀਆਂ ਅਲਮਾਰੀਆਂ ਤੇ ਸੰਦੂਕ ਬੂਟਾਂ ਤੇ ਜੁਰਾਬਾਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਪਏ ਨੇ। ਦਫਤਰ ਜਾਂਦਿਆਂ ਰਾਹ ਵਿਚ ਤੁਹਾਡੇ ਪਿਉ ਤੇ ਨੋਟਾਂ ਦੀ ਬਾਰਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ"। ਜਾਨੀ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਦੀ ਰੰਗਤ ਬਦਲ ਗਈ ਤੇ ਉਹਨੇ ਬੁੜਬੁੜਾਉਂਦਿਆਂ ਕਿਹਾ "ਤੋਬਾ, ਤੋਬਾ........

ਤਾਅਨਿਆ-ਮਿਹਣਿਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਗੱਲ ਹੀ ਨਈਂ ਹੁੰਦੀ।"

ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਪੀੜ੍ਹੀ-ਪਾੜਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤੇ ਪੁਰਾਣੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਆਪਸੀ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਫ਼ਰਕ ਹੈ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਲੇ ਪਾਤਰ ਆਪਣੀ ਦਾਦੀ ਨੂੰ ਦਿਲੋਂ ਬਹੁਤ ਇੱਜ਼ਤ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਸਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਖਿਆਲ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਹੀ ਗੱਲ ਕਿ ਦਾਦੀ ਵਿਅੰਗਮਈ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਸੀਨੇ ਛੁਰੀਆਂ ਚਲਾਉਂਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀਆਂ ਕਿ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਚੰਗੀਆਂ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੀਆਂ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਦਾਦੀ ਘਰ ਦੇ ਭਲੇ ਲਈ ਬੋਲ ਰਹੀ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੋਚਦੀ ਕੀ ਉਸਦੇ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਅੱਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਫ਼ਰਕ ਹੈ, ਇਸ ਕਾਰਨ ਉਸ ਕੋਲ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਬੈਠਦਾ। ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਲੀ ਕੇਂਦਰੀ ਪਾਤਰ ਦਾਦੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਹਰ ਮੈਂਬਰ ਛੋਟੇ-ਵੱਡੇ ਨੂੰ ਹਰ ਗੱਲ ਤੇ ਖਾਣਪੀਣ, ਪਹਿਨਣ, ਖਰਚ ਕਰਨ, ਹਰ ਨਿੱਕੀਆਂ-ਨਿੱਕੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੇ ਟੋਕਦੀ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਘਰ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਦਾਦੀ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਉਸ ਕੋਲ ਬੈਠ ਸਮਾਂ ਬਤੀਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਦਾਦੀ ਕਦੇ ਵੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪਸੰਦ ਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦੀ, ਉਹ ਹਰ ਗੱਲ 'ਤੇ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਤਾਅਨੇ ਮਿਹਣੇ ਮਾਰਦੀ। ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਵਿਚ ਵੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਘਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਪ੍ਰਤੀ ਗਿਲਾ ਸ਼ਿਕਵਾ ਕਰਦੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ:-

"ਬਸ ਰੋਟੀ ਦੀ ਬੁਰਕੀ ਲਿਆ ਕੇ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸੁੱਟ ਦਿੰਦੇ ਨੇ। ਉਹ ਘਰ ਵਿਚ ਬੰਨੇ ਕੁੱਤੇ ਨੂੰ ਵੀ ਇੰਜ ਈ ਬੁਰਕੀ ਸੁੱਟ ਦਿੰਦੇ ਨੇ।"

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾਦੀ ਆਪਣੀਆਂ ਹੀ ਗੱਲਾਂ ਕਾਰਨ ਦੂਜਿਆਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਮਿੱਠਾ ਬੋਲਣਾ ਇਨਸਾਨ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਗੁਣ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਦਾਦੀ ਵਿਚ ਇਹ ਗੁਣ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਂਞ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਿਆਣੀ ਸਮਝ ਕੇ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੀ ਸੀ ਪਰ ਉਸਨੂੰ ਇਹ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਇਹ 21ਵੀਂ ਸਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਹਰ ਕੋਈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਤੇ ਸਿਆਣਾ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਗੱਲ ਵਿਚ ਦਖ਼ਲ ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

ਦਾਦੀ ਇਹ ਸਭ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਪਾਈ, ਉਹ ਘਰਦਿਆਂ ਨਾਲ ਗੁੱਸੇ ਹੋ ਕੇ ਸੌਂ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਅੰਤਿਮ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਆਪਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਉੱਤਰ ਦਿੰਦਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਦਾਦੀ ਕਿਉਂ ਇਕੱਲੀ ਹੈ।'

ਗੌਸ ਬਹਾਦ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਮਹਸ਼ਰ' ਇਕ ਵਿਅੰਗਾਤਮਿਕ ਕਹਾਣੀ ਹੈ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰ 'ਤੇ ਵਿਅੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ 'ਮਹਸ਼ਰ' ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਮਹਸ਼ਰ ਅਜਿਹਾ ਦਿਨ ਜਿਸ ਦਿਨ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਵੱਲੋਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਚੰਗੇ ਮਾੜੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਧਰਮ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਭਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫਲ ਜੰਨਤ ਤੇ ਦੋਜ਼ਖ ਨਾਂ ਦੀਆਂ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਗਤੀ ਵੀ ਉਥੇ ਹੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਸੁਣਨ 'ਚ ਆਇਆ ਹੈ ਕਿ ਨੇਕ ਕੰਮਾਂ ਵਾਲਾ ਮਨੁੱਖ ਜ਼ੰਨਤ ਅਤੇ ਬੁਰੇ ਕੰਮਾਂ ਵਾਲਾ ਮਨੁੱਖ ਦੋਜ਼ਖ 'ਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੀਆਂ ਹਨ, ਅੱਜ ਕਲਯੁੱਗ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਇੱਥੇ ਹੀ ਸਵਰਗ ਨਰਕ ਬਣਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਉਸ ਮਨੁੱਖੀ ਕਿਰਦਾਰ 'ਤੇ ਚਾਨਣਾ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਅੱਜ ਅੱਗੇ ਵੱਧਣ ਦੀ ਦੌੜ ਵਿਚ ਸਭ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨਾਤੇ ਭੁੱਲ ਗਿਆ ਹੈ ਉਹ ਅੱਗੇ ਵੱਧਣ ਲਈ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਨੁਕਸਾਨ ਬਾਰੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੋਚਦਾ।

ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਕੇਂਦਰੀ ਪਾਤਰ ਬਜ਼ੁਰਗ ਦਾ ਸੌਂ ਜਾਣਾ ਤੇ ਮਹਸ਼ਰ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਦਾ ਪਤਾ ਨਾ ਲੱਗਣਾ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦਾ ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਮਸਤੀ 'ਚ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਿਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਰੱਬ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਉਹ ਦਿਨ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਬੁਰੇ, ਚੰਗੇ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਨਿਬੇੜਾ ਹੋਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਇਸ ਦਿਨ ਨੂੰ ਮਹਸ਼ਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਲਾ ਪਾਤਰ (ਬਜ਼ੁਰਗ) ਆਪਣੀ ਮਸਤੀ ਵਿਚ ਮਸਤ ਇਸ ਦਿਨ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਅੰਤਿਮ ਸਮੇਂ ਉਸਨੂੰ ਭਟਕਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਬਜ਼ੁਰਗ ਆਪਣਾ ਸਥਾਨ ਭਾਲਦਾ ਫਿਰਦਾ ਹੈ।

ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਪਲਾਂ ਵਿਚ ਬੁੱਢੇ ਨੂੰ ਉਹ ਆਪਣਾ ਸਥਾਨ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਥੇ ਉਸਦੀ ਕੌਮ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਕਿਰਦਾਰ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖ ਉਥੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਅੱਗੇ ਵੱਧਣ ਲਈ ਦੂਜਿਆਂ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਹ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵੱਧਦਾ ਨਹੀਂ ਦੇਖ ਸਕਦੇ। ਤਾਂ ਬਜ਼ੁਰਗ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ:

"ਬੁੱਢੇ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, ਪਰ ਕੌਮ ਸ਼ਕਲ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਕਿਰਦਾਰ ਤੋਂ ਪਛਾਣੀ ਜਾਂਦੀ ਏ। ਦੇਖੋ ਹਰ ਸ਼ਖ਼ਸ ਏਸੇ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ 'ਚ ਏ ਕਿ ਖੂਹ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਜਾਏ, ਜਦੋਂ ਇਕ ਆਦਮੀ ਖੂਹ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਤੱਕ ਅੱਪੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਦੂਜਾ ਉਸਨੂੰ ਬਾਂਹ ਫੜ੍ਹ ਕੇ ਪਿਛੇ ਖਿੱਚ ਲੈਂਦਾ ਹੈ"।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਅੱਜ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅਸਲੀ ਕਿਰਦਾਰ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਦੋਗਲੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦਾ ਮਖੋਟਾ ਪਹਿਨ ਕੇ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਉਪਰੋਂ ਕੀ ਤੇ ਅੰਦਰੋਂ ਕੀ ਇਸ ਮਨੁੱਖੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਨਵੀਂ ਥੀਮ ਜ਼ਰੀਏ ਵਧੀਆ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਨਾਲ ਨਿਭਾਇਆ ਹੈ।

ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਬਲੋਚੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਲੈ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਵਿਅੰਗਆਤਮਿਕ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ, ਲੋਟੂ ਵਰਗ 'ਤੇ ਵਿਅੰਗ ਕਰਦੇ ਵੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਵੱਖਰੇ ਤੇ ਢੁੱਕਵੇਂ ਥੀਮ ਲੈ ਕੇ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਅਵਸਥਾ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇੰਝ ਵੀ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਬਲੋਚੀ ਕਹਾਣੀ ਆਪਣੀ ਮੁੱਢਲੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਰਹੀ ਹੋਵੇ, ਕਿਸੇ ਵੀ ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਕੌਮ, ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਬਲੋਚਿਸਤਾਨ ਦਾ ਖੇਤਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਕਸਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਜਿੰਨਾਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਸਿੰਧ। ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਇਹਨਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਬਲੋਚਿਸਤਾਨ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਰੱਖ ਕੇ ਪੜ੍ਹਾਂਗੇ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗੇਗਾ ਕਿ ਉੱਥੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਬਹੁਤੇ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ / ਮੁਹੰਮਦ ਸਲੀਮਉਲ-ਰਹਿਮਾਨ
ਉਰਦੂ ਤੋਂ ਅਨੁਵਾਦ : ਮਹਿੰਦਰ ਬੇਦੀ, ਜੈਤੋ

'ਕਹਾਣੀ ਘਰ' ਅਜੀਬ ਨਾਂ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਤਾਂ ਹਮੇਸ਼ ਤੋਂ ਬੇਘਰ ਤੁਰੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਦਾ ਇਨਸਾਨ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸੋਚਾਂ ਤੇ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਬਾਨ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਸਾਂਝਾ ਕਰਨਾ ਸਿੱਖਿਆ ਹੈ, ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਤੋਂ ਕਹਾਣੀ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਮੋਹਰੇ ਤੁਰੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਕੋਈ ਆਦਮੀ ਜਾਂ ਔਰਤ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ, ਜਿਸ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ, ਕਹਾਣੀ ਨੇ ਝਾਤ ਨਾ ਮਾਰੀ ਹੋਏ। ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਝਾਤ ਮਾਰੀ ਕਿ ਕੀ ਆਪਣੇ ਕਦੀ ਖ਼ਤਮ ਨਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸਫ਼ਰ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਆਦਮਜਾਦ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਘੜੀ ਦੋ ਘੜੀ ਸੁਤਾਉਣ ਦਾ ਵਸੇਬਾ ਮਿਲ ਜਾਏਗਾ। ਪਰ ਕਹਾਣੀ ਤੋਂ ਲੋਕ ਹਮੇਸ਼ਾ ਡਰਦੇ ਹੀ ਰਹੇ ਨੇ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪਛਾਣਨ ਤੋਂ ਵੀ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦੇਂਦੇ ਨੇ ਜਾਂ ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ, "ਬੀਬਾ, ਮੁਆਫ਼ ਕਰ, ਬਖ਼ਸ਼, ਕੋਈ ਹੋਰ ਘਰ ਲੱਭ।" ਉਹ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਹੁਲੀਏ, ਹਾਵਭਾਵ ਤੋਂ ਸਹਿਮ ਜਾਂਦੇ ਨੇ। ਸੋਚਦੇ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਠਾਹਰ ਦਿੱਤੀ ਤਾਂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸਾਥੋਂ ਕੀ ਅਖਵਾ ਦਏਗੀ।ਸਾਡੀ ਸ਼ੋਹਰਤ ਸ਼ਰਾਫ਼ਤ ਦੀ ਏ। ਕਹਾਣੀ ਜੋ ਸਾਥੋਂ ਅਖਵਾਏਗੀ ਉਸਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਜਾਂ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਲੋਕ ਕਹਿਣਗੇ ਕਿ 'ਲਓ ਜੀ, ਅਸੀਂ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਸੀ। ਅੰਦਰੋਂ ਇਹ ਆਦਮੀ ਕਿੰਨਾ ਬਡਰੂਪ ਨਿਕਲਿਆ। ਉਸਦੀ ਸੋਚ ਤਾਂ ਦੇਖੋ।' ਕੋਈ ਸੋਚੇਗਾ ਕਿ 'ਮੇਰਾ ਨਾਂ ਤਾਂ ਸੰਜੀਦਗੀ ਤੇ ਰੌਸ਼ਨ ਦਿਮਾਗ਼ੀ ਕਰਕੇ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਦੁਨੀਆ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਦੀਵਾਨਾ, ਸਮਾਜ ਦੁਸ਼ਮਣ ਤੇ ਯੱਕੜਬਾਜ਼ ਬਣਾ ਦਏਗੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਚਾਰ ਮੀਲ ਪਰ੍ਹੇ ਈ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਏ।' ਕਹਾਣੀ ਤੋਂ ਰਾਣੇ, ਰਾਠ ਡਰਦੀ ਨੇ, ਔਲੀਏ, ਉਮਰਾ ਘਬਰਾ ਜਾਂਦੀ ਨੇ। ਮਜ਼ਹਬ ਦੇ ਨਾਂ ਉੱਤੇ ਕਮਾਈਆਂ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਹੌਲ ਪੈਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ ਨੇ। ਹੋਰ ਤਾਂ ਹੋਰ ਹਕੂਮਤਾਂ ਭੈਭੀਤ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਨੇ। ਜੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣ ਤੇ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਵੱਸ ਚੱਲੇ ਤਾਂ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਕਿਸੇ ਧਰਤੀ ਹੇਠਲੀ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਜ਼ੰਜ਼ੀਰਾਂ ਵਿਚ ਜਕੜ ਕੇ ਕੈਦ ਕਰ ਛੱਡਣ। ਪਰ ਕਹਾਣੀ ਤਾਂ ਰੌਸ਼ਨੀ ਹੈ, ਰੌਸ਼ਨੀ ਤੇ ਹਵਾ ਨੂੰ ਕਿਸ ਨੇ ਕੈਦ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਮੂੰਹ ਮੋੜ ਲਿਆ ਜਾਏ ਤਾਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਘੁਟਣ ਤੇ ਹਨੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਬੀਤੇ।

ਸ਼ਾਇਦ ਅੱਜ ਤੋਂ ਤੀਹ ਚਾਲ੍ਹੀ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਮੇਜ਼ਬਾਨੀ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕੀਤੀ। ਉਦੋਂ ਦੀ ਉਹਨਾਂ ਉੱਤੇ ਇਸਨੂੰ ਸੰਵਾਰਨ, ਸ਼ਿੰਗਾਰਨ ਤੇ ਸਜਾਉਣ ਦੀ ਧੁਨ ਸਵਾਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਕੋਈ ਲਾੜੀ ਬਣਨ ਵਾਲੀ ਹੋਏ ਤੇ ਸਰਬਪੱਖੀ ਸੋਲ੍ਹਾਂ-ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਉਸਨੂੰ ਸਜਾਏਗਾ। ਪਹਿਲਾਂ-ਪਹਿਲ ਉਸਨੂੰ ਪੋਸਤੀਨ (ਖੱਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਾਕ) ਪੁਆਈ ਗਈ। ਫੇਰ ਜਿਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਸਜਾਵਟ ਦੀ ਕਲਾ ਨੇ ਨਵੇਂ ਤੋਂ ਨਵੇਂ ਰੂਪ ਧਾਰੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਪੁਸ਼ਾਕਾਂ ਤੇ ਰੂਪ ਵੀ ਵਟਦੇ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਸਜਾਵਟਾਂ ਦੇ ਸਬੱਬ ਸਦਕਾ ਇੰਜ ਹੋਇਆ ਕਿ ਸੁਣਨ ਤੇ ਵਾਚਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਬਾਹਰੀ ਭੜਕ-ਧੜਕ ਵਿਚ ਉਲਝ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ, ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਤੈਹ ਤੀਕ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚ ਸਕਿਆ। ਇਸ ਅਲਬੇਲੀ ਬਣਾਵਟ, ਸਜਾਵਟ ਉੱਤੇ ਕਹਾਣੀ ਅੰਦਰੋ-ਅੰਦਰ ਹੱਸਦੀ-ਮੁਸਕਰਾਉਂਦੀ ਰਹੀ। ਸੱਚ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਮਜ਼ਾ ਉਦੋਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਹ ਅਲਫ਼ ਨੰਗੀ ਹੋ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਣ ਖੜ੍ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਬਦਨ ਦੀ ਚਿਕਨਾਹਟ, ਤਣਾਅ ਤੇ ਹਰੇਕ ਗੁੱਝਾ ਭਾਵ ਵਾਚਨ ਜਾਂ ਸੁਣਨ ਵਾਲੇ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਚੁੰਧਿਆਉਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਸਭਿਅਕਾਂ ਵਿਚ ਉਠਣ ਬੈਠਣ ਵਾਲੇ, ਸੰਗ-ਸ਼ਰਮ ਦੇ ਮਾਰੇ ਹੋਏ, ਅੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖ ਕੇ ਰੌਲਾ ਪਾਉਂਦੇ ਨੇ, "ਇਸ ਉੱਤੇ ਪਰਦਾ ਪਾਓ, ਇਸਨੂੰ ਲੁਕਾਓ, ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਭੋਰੇ ਵਿਚ ਡੱਕ ਦਿਓ।" ਪਰ ਕਹਾਣੀ

ਤਾਂ ਨਾ ਢਕੀ ਰਹਿਣ ਦੀ ਕਾਇਲ ਹੈ, ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਡੱਕੀ ਰਹਿਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ। ਚਟਕ-ਮਟਕ ਦਿਖਾਉਂਦੀ, ਆਪਣੀ ਤੋਰ ਤੁਰਦੀ ਸੁਣਨ-ਵਾਚਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਇਰਦ-ਗਿਰਦ ਭੌਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਇਹੋ ਦਿੱਖ—ਜਿਸਦੀ ਨਾ ਕੋਈ ਸਿੱਧ ਹੈ ਨਾ ਪੁੱਠ—ਸਭ ਤੋਂ ਨਿਆਰੀ ਹੈ, ਸਭ ਤੋਂ ਪਿਆਰੀ ਹੈ। ਉਹੀ ਜਿਹੜਾ ਇਸ ਨੰਗੇ-ਖੁੱਲ੍ਹੇ-ਹੁਸਨ ਦੀ ਤਾਬ ਝੱਲ ਸਕੇਗਾ, ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਘਰ ਲੈ ਆਏਗਾ, ਦਿਲ 'ਚ ਵਸਾ ਲਏਗਾ।

ਇਕ ਜਲੀਲ ਅਲਕਦਰ ਪੈਗੰਬਰ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਜਿਹੜਾ ਮੁਸਫ਼ਰ ਜਾਂ ਪ੍ਰਦੇਸੀ ਮਿਲਦਾ ਉਸਨੂੰ ਘਰ ਲੈ ਆਉਂਦੇ ਤੇ ਦਸਤਰਖ਼ਾਨ ਉਪਰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਬੈਠਾ ਕੇ ਖਾਣਾ ਖੁਆਉਂਦੇ। ਉਹ ਕਦੀ ਇਕੱਲੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਖਾਂਦੇ ਹੁੰਦੇ। ਇਹ ਪੈਗੰਬਰਾਂ ਵਾਲੀ ਸ਼ਾਨ ਸੀ। ਭਲਾ ਇਸਨੂੰ ਕੀ ਸਮਝੀਏ-ਬੁੱਝੀਏ! ਕੀਕਣ ਉਸਦੀ ਰਮਜ਼ ਤਕ ਪਹੁੰਚੀਏ! ਫੇਰ ਵੀ ਦਿਲ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਾਮ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਘਰੋਂ ਨਿਕਲੀਏ ਤਾਂ ਜਾਂਦੇ-ਜਾਂਦੇ ਕਿਧਰੇ ਕੋਈ ਕਹਾਣੀ ਮਿਲ ਜਾਏ। ਸੱਚ-ਮੁੱਚ ਆਪਣੀ ਕਹਾਣੀ, ਜਾਨੀ ਕਹਾਣੀ।

ਸ਼ਾਮ ਦਾ ਹਨੇਰਾ ਗੂੜ੍ਹਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਗਰਮੀ ਦੇ ਸਤਾਏ ਲੋਕ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਦੁਬਕੇ ਬੈਠੇ ਨੇ। ਸੜਕਾਂ ਸੁੰਨਸਾਨ ਪਈਆਂ ਨੇ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਧੁਨ ਵਿਚ ਤੁਰਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਅਚਾਨਕ ਸਾਹਮਣਿਓਂ ਇਕ ਕਹਾਣੀ ਆਉਂਦੀ ਹੋਈ ਦਿਖਾਈ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਚਾਲ ਇੰਜ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਨਿੰਮ੍ਹੀ-ਨਿੰਮ੍ਹੀ ਹਵਾ ਵਗ ਰਹੀ ਹੋਏ। ਉਸਦਾ ਅੱਧਾ ਨੰਗਾ, ਅੱਧਾ ਕੱਜਿਆ ਮਿੱਟਮੈਲਾ ਪਿੰਡਾ, ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਉਪਜਾਊ ਧਰਤੀ। ਹੋਰ ਨੇੜੇ ਆਈ ਤਾਂ ਅੱਖਾਂ ਇੰਜ ਜਿਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਗੁੱਝੀ ਲੋ ਦਾ ਅਕਸ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਉਸਨੇ ਆ ਕੇ ਮੇਰਾ ਹੱਥ ਫੜ ਲਿਆ, ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਅੱਖਾਂ ਪਾ ਕੇ ਦੇਖਿਆ ਤੇ ਅਜਿਹੀ ਮਿੱਠੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਗਦੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਕਲਕਲ ਸੀ ਬੋਲੀ, "ਆ ਚੱਲੀਏ।"

ਉਰਦੂ ਕਹਾਣੀਕਾਰ

ਅਸ਼ਫ਼ਾਕ ਅਹਿਮਦ, ਗੁਲਾਮ ਅਬਾਸ, ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਹੁਸੈਨ, ਮਨਸ਼ਾ ਯਾਦ, ਆਗ਼ਾ ਬਾਬਰ, ਸ਼ੌਕਤ ਸੱਦੀਕੀ, ਮਿਰਜ਼ਾ ਰਿਆਜ, ਅਹਿਮਦ ਨਦੀਮ ਕਾਸਮੀ, ਹਮੀਦ ਅਖ਼ਤਰ, ਅਖ਼ਤਰ ਜਮਾਲ, ਜ਼ਾਹਿਦਾ ਹਿਨਾ, ਗੁਲਜ਼ਾਰ ਜਾਵੇਦ, ਆਸਿਫ਼ ਫ਼ਰਖ਼ੀ, ਅਹਿਮਦ ਦਾਊਦ, ਬਾਨੋ ਕੁਦਸੀਆ, ਖ਼ਾਲਿਦਾ ਹੁਸੈਨ, ਰਸੀਦ ਅਹਿਮਦ, ਅਨਵਰ ਸੱਜ਼ਾਦ, ਮਿਰਜ਼ਾ ਹਾਮਿਦ ਬੇਗ, ਅਜ਼ਹਰ ਉਲ ਇਸਲਾਮ, ਫੇਹਮੀਦਾ ਰਿਆਜ਼, ਹਾਮਿਦ ਸਰਾਜ, ਮੁਹੰਮਦ ਹਮੀਦ ਸਾਹਿਦ, ਇਰਫ਼ਾਨ ਅਹਿਮਦ ਉਰਫ਼ੀ, ਮਹਿਮੂਦ ਅਹਿਮਦ ਕਾਜ਼ੀ, ਤਾਹਿਰਾ ਇਕਬਾਲ, ਨੀਲਮ ਅਹਿਮਦ ਬਸੀਰ, ਨਿਲੋਫ਼ਰ ਇਕਬਾਲ, ਆਸਿਮ ਬੱਟ, ਤਾਹਿਰਾ ਨਕਵੀ, ਮੁਹੰਮਦ ਇਲਿਆਸ।

ਸੰਗਮ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਗ਼ਲਪ

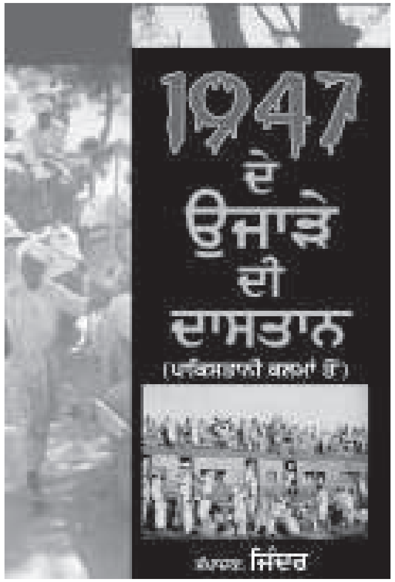

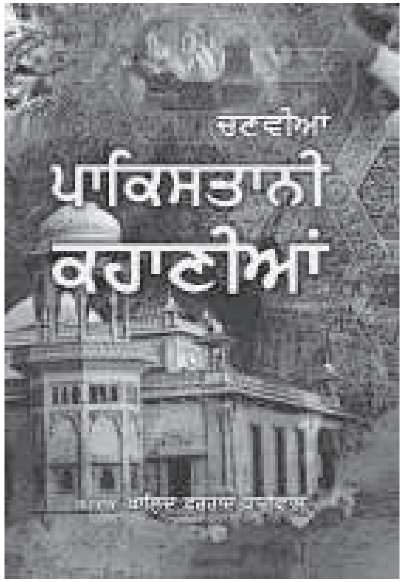

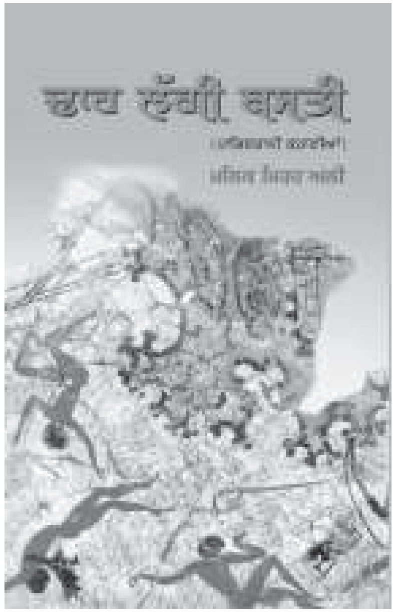

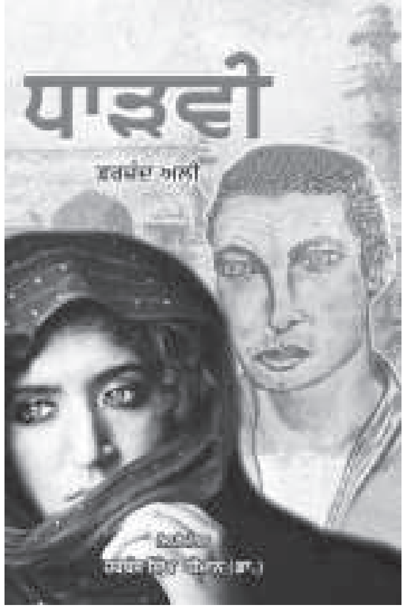

Published By : Sangam Publications
Sekhon Colony, Near Bus Stand, Samana (Patiala)
Ph. 01764-501934, Mob. 99151-03490, 98152-43917
Email : sangam541@gmail.com

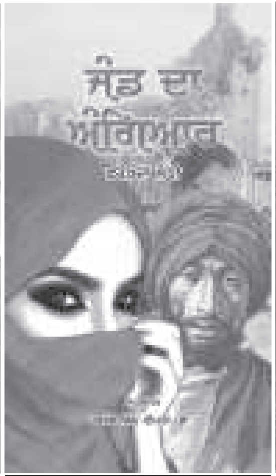

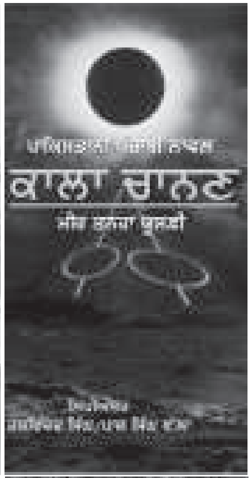

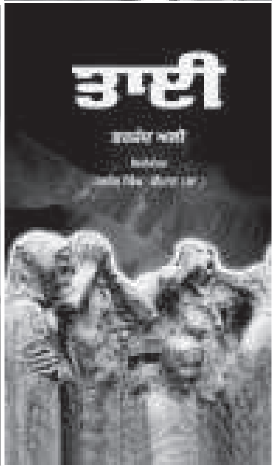

Published By : Sangam Publications

Sekhon Colony, Near Bus Stand, Samana (Patiala)

Ph. 01764-501934, Mob. 99151-03490, 98152-43917

Email : sangam541@gmail.com

ਹਰਮਹਿੰਦਰ ਚਹਿਲ ਦਾ ਨਵਾਂ ਸੁਪਰਹਿੱਟ ਨਾਵਲ

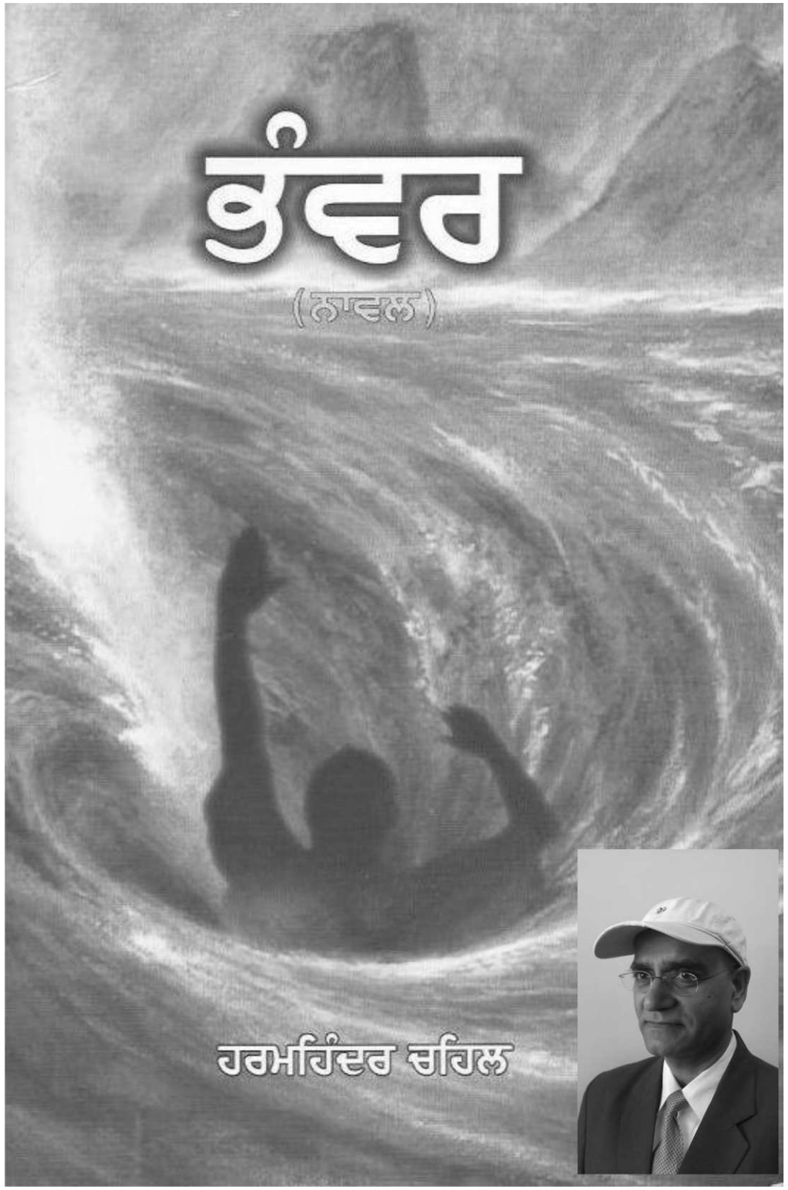

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ : ਸੰਗਮ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨਜ਼, ਸਮਾਣਾ

ਮਾਲਕ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਜਿੰਦਰ ਨੇ ਆਰਨਾ ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਪ੍ਰੈਸ, ਪਟਿਆਲਾ ਤੋਂ ਛਪਵਾ ਕੇ 984, ਮਾਡਲ ਹਾਊਸ, ਰਾਜਪੂਤ ਨਗਰ ਨੇੜੇ ਸੁਰਿੰਦਰ ਵੈਲਡਿੰਗ ਵਰਕਸ, ਜਲੰਧਰ ਤੋਂ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ।